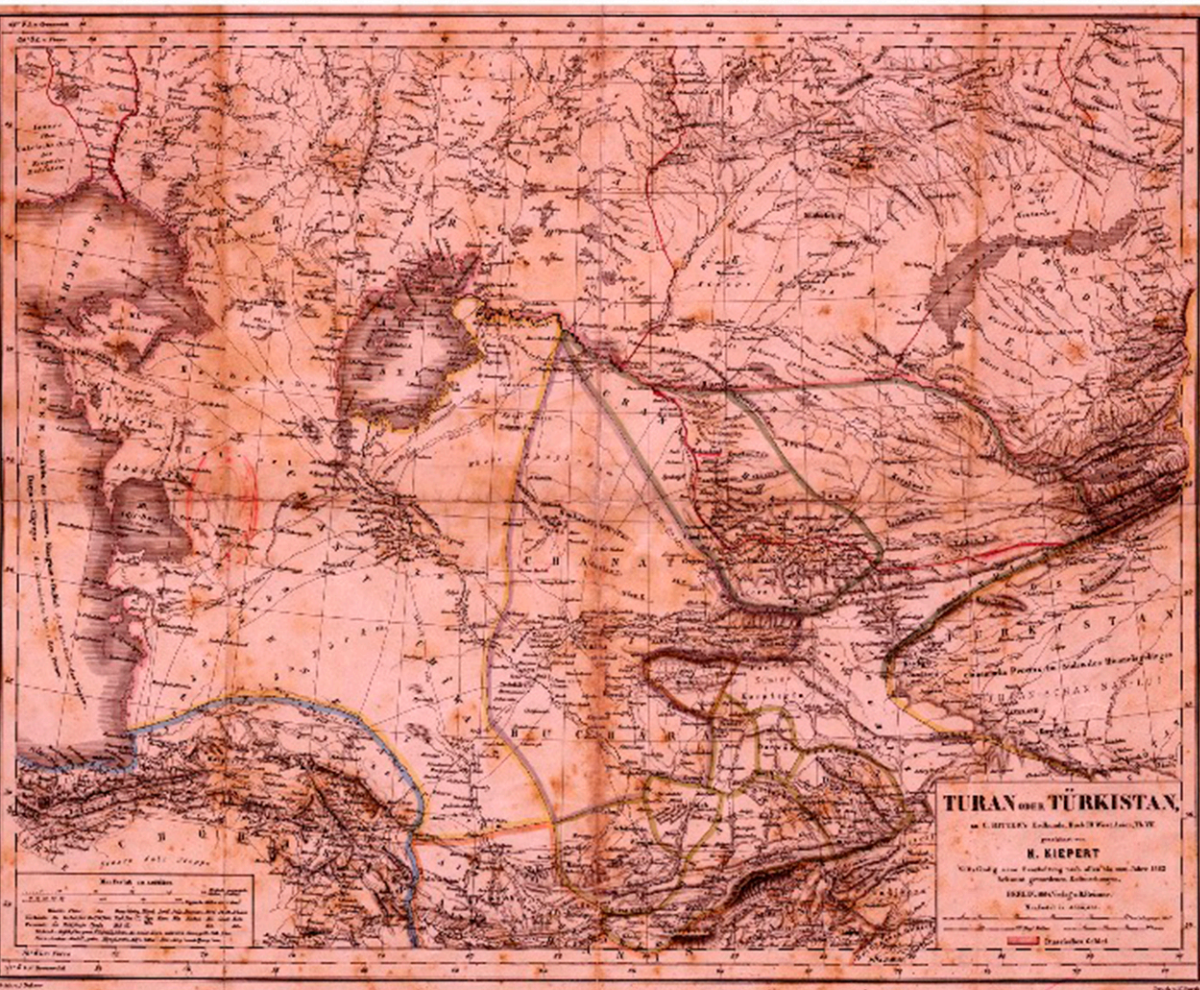

TARİHÎ VE EDEBÎ
METİNLERDE
TÜRKİSTAN

ТАРИХИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ
МӘТІНДЕРДЕГІ
ТҮРКІСТАН

[CİLT 1] - [1 TOM]

**TARİHÎ VE EDEBÎ
METİNLERDE
TÜRKİSTAN**

**ТАРИХИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ
МӘТІНДЕРДЕГІ
ТҮРКІСТАН**

[CİLT 1] – [1 TOM]

Araştırma
Proje
Dizisi

YAYIN NO: 36

TARİHÎ VE EDEBÎ METİNLERDE **TÜRKİSTAN** - [CİLT 1]
ТАРИХИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ МӘТІНДЕРДЕГІ **ТҮРКІСТАН** - [1 ТОМ]

Editörler

Prof. Dr. Bülent Bayram

Prof. Dr. Cengiz Tomar

Yayın Koordinatörü

Doç. Dr. Suat Beylur

Dil Editörleri

Kazak Türkçesi: Zhupar Tanauova - Bagdat Yertayeva

Türkiye Türkçesi: Sevda Taşpınar - Selin Yavuz

İngilizce: Dr. Mehmet Bilal Yamak

ISBN: 978-601-7805-43-2

© Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü (ERI), 2023 (baskı ve elektronik)

© Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Еуразия ғылыми-зерттеу институты (ЕҒЗИ) 2023 (баспа және электронды)

Almalı Avdanı, Mametova 48, 050004, Almatı, Kazakistan

Tel: +7 (727 279 97 94 Fax: +7 (727 279 24 26

www.eurasian-research.org • e-mail: info@eurasian-research.org

Tasarım Baskı

SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.

Tel: 0312 472 37 73-74

www.sfn.com.tr

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Avrasya Araştırma Enstitüsüne aittir. Enstitünün yazılı izni olmadan, tanıtım amaçlı kısa alıntılar hariç olmak üzere, hiçbir şekilde kitabın tümü veya bir kısmı kopyalanamaz ve yayımlanamaz.

Bұл кітаптың барлық баспа құқығы Еуразия ғылыми-зерттеу институтына тиесілі. Қысқаша кіріспе үзінділерді қоспағанда, кітапты толықтай немесе белгілі бір бөлігін Институттың жазбаша рұқсатынсыз кез келген жағдайда басып шығаруға немесе көбейтуге, сондай-ақ, электрондық, механикалық, фотокөшірме, жазба немесе басқа қандайда бір нұсқамен басып жариялауға немесе басып шығаруға болмайды.

Kitapta ifade edilen görüşler yazarların kendi görüşleri olup, Enstitü'nün yayın politikasını yansıtmamaktadır.

Кітаптағы пікірлер авторлардың жеке көзқарасы болып, Институттың ұстанымын білдірмейді.

İÇİNDEKİLER

<i>TAKDİM</i>	
<i>Prof. Dr. Muhittin Şimşek</i>	V
<i>ÖN SÖZ</i>	
<i>Prof. Dr. Bülent Bayram</i>	VII
<i>АЛҒЫ СӨЗ</i>	
<i>Профессор, доктор Мұхиттин ШИМШЕК</i>	XI
<i>KIRISPE</i>	
<i>Профессор, доктор Бүлент БАЙРАМ</i>	XIII
TÜRKİSTAN	
Ahmet Taşağıl.....	1
TYPKİSTAN	
Ахмет Ташағыл.....	13
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜRKİSTAN ALGISI	
Abdullah Temizkan.....	27
ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ТУРАЛЫ ТАНЫМ	
Абдұллах Темізқан.....	59
İLHANLI VE TİMURLU FARŞÇA KRONİKLERİNDE TÜRKİSTAN İSMİ VE HUDUDU	
Ahmet Özturhan.....	95
ИЛХАНДЫҚ ЖӘНЕ ТЕМІРЛІК ПАРСЫ ДЕРЕККӨЗДЕРİNДЕ ТҮРКІСТАН АТАУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЕКАРАСЫ	
Ахмет Өзтұрхан.....	107
II. DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMAN BELGELERİNDE TÜRKİSTAN	
Coşkun Kumru.....	121
ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ НЕМІС ҚҰЖАТТАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ТҮРКІСТАН ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	
Жошкун Кумру.....	161
ARKEOLOJİK VERİLERE GÖRE TÜRKİSTAN'IN ERKEN TARİHİ COĞRAFYASI	
Elvin Yıldırım.....	203
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША ТҮРКІСТАННЫҢ КӨНЕ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ	
Элвин Йылдырым.....	217

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSLARIN “MEDENİYET” MİSYONUNUN İKİ TEMSİLCİSİ V. V. VEREŞÇAGİN VE N. N. KARAZİN’İN RESİMLERİNDE TÜRKİSTAN Hatice Kerimoğlu	233
XIX ҒАСЫРДЫҢ ІІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ РЕСЕЙДІҢ «ӨРКЕНИЕТ» МИССИЯСЫНЫҢ ӨКІЛДЕРІ В. В. ВЕРЕЩАГИН МЕН Н. Н. КАРАЗИННИҢ СУРЕТТЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАН Хатиже Керимоглу	271
ALAŞÇILAR VE TÜRKİSTAN Hazretali Tursun	311
АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН Хазретәлі Тұрсұн	333
İLK ÇİN KAYNAKLARINDA TÜRKİSTAN Kürşat Yıldırım.....	357
АЛҒАШҚЫ ҚЫТАЙ ДЕКЕРКӨЗДЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАН Күршад Ыылдырым.....	369
WEİMAR CUMHURİYETİ’NDE TÜRKİSTANLI TALEBELER (1918-1925) Mehmet Önder Duran	381
ВЕЙМАР РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАНДЫҚ СТУДЕНТТЕР (1918–1925) Мехмет Өндер Дуран.....	431
BİR SÖMÜRGE YÖNTEMİ OLARAK COĞRAFYAYI ADLANDIRMAK: TÜRKİSTAN’DAN ORTA ASYA’YA RUS KAYNAKLARINDA TÜRK COĞRAFYASI (XIX.-XX. YÜZYILLAR) Murat Özkan	483
ОТАРЛЫҚ ЖҮЙЕ ӘДІСІМЕН ӨҢІРДІ АТАУ: ОРЫС ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАННАН ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА ДЕЙІНГІ ТҮРКІ ӨҢІРІ (XIX.–XX. ғ.) Мурат Өзкан.....	523
AZERBAIJAN TARİH YAZIMINDA TÜRKİSTAN Telman Nusretoğlu	569
ӘЗЕРБАЙЖАН ТАРИХНАМАСЫНДА ТҮРКІСТАН Телман Нұсретоғлы.....	583
YAVUZ BÜLENT BAKİLER’İN TÜRKİSTAN TÜRKİSTAN ADLI ESERİNDE KÜLTÜR COĞRAFYASI Dinçer Atay.....	597
ЯВУЗ БҮЛЕНТ БАКИЛЕРДІҢ «ТҮРКІСТАН ТҮРКІСТАН» АТТЫ ШЫҒАРМАСЫНДА МӘДЕНИЕТ КЕҢІСТІГІ Динчер Атай.....	617

Saygıdeğer Dostlar, Türk Dünyası'nın Kadim Gönüldaşları;

Tarih, edebiyat, dil, arkeoloji alanlarında; Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Kırgızistan'dan bilim insanlarının yirmi iki çalışmasıyla yayına hazırlanan Türk Dünyası'nın Entegrasyonu Sürecinde Anahtar Bir Kavram: TÜRKİSTAN (Tarihî ve Edebî Metinlerde Ortak Vatan) başlıklı proje kitabını Türk Dünyası'nın dikkatine sunmaktan büyük kıvanç duyuyoruz.

Türk Dünyası'nın en önemli kurumlarından ve Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin ilk mücessem faaliyeti olan Üniversitemiz kuruluşundan bu yana geride bıraktığımız 30 yıl içerisinde Türk Dünyası'nın birlik ve beraberliği yolunda eğitim faaliyetlerinin yanı sıra birçok projeye, yayına imza atmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı'na üye devletlerin cumhurbaşkanlarının imzaladığı 2040 Vizyon Belgesi ile ilişkilerimiz yeni bir boyuta taşınmıştır. Bu sürece Üniversite olarak toplantılar, projeler, yayınlarla katkıda bulunmakta olduğumuzun somut göstergelerinden birisi de bu çalışmadır. Kurulduğu günden bugüne Türk Dünyası sahasında önemli süreli yayın, sözlük ve kitap çalışmalarının yanı sıra sempozyum, kongre ve çalıştaylara imza atan Üniversitemiz, ev sahipliğimizde 2022 yılının Kasım ayında gerçekleştirdiğimiz "Türk Dünyası'nın 2040 Vizyonu" çalıştayı ile de söz konusu sürecin öncü kuruluşlarından biri olduğunu göstermiştir. Türk Dünyası'nın manevi başkenti, Hoca Ahmet Yesevi babamızın dergâhı güzel Türkistan'ımızda; bu kadim topraklardan güç ve feyz alarak başlattığımız Türk Dünyası'nın Entegrasyonu Sürecinde Anahtar Bir Kavram: TÜRKİSTAN (Tarihî ve Edebî Metinlerde Ortak Vatan) başlıklı projemizin Türk Dünyası'nın birliği için ufuk açıcı bir adım olduğu inancıyla çalışmaya devam edeceğiz. Çünkü liderlerimizin bize gösterdiği vizyona ulaşmak bizim yükleneyeğimiz misyonla mümkündür.

Bu vesileyle projeye Türk Dünyası'nın dört bir yanından eserleriyle katkıda bulunan bilim insanlarımıza, proje yürütücüsü Prof. Dr. Bülent Bayram'a ve söz konusu projeyi destekleyen ve kitap olarak yayımlanmasını sağlayan Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü Dr. Suat Beylur'a müteşekkîr olduğumu belirtmek isterim. Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılında gönül coğrafyamızın ezeli yurdu Türkistan konulu eserimizi, Türk Dünyası'na armağan ediyoruz.

Türk Dünyasının Entegrasyonu Sürecinde Anahtar Bir Kavram: TÜRKİSTAN (Tarihî ve Edebî Metinlerde Ortak Vatan)

Projesi Hakkında Türk Dünyası son birkaç yılda ortaya çıkan gelişmelerle yeni bir sürece girmiştir. Kısaca Türk Keneşi olarak adlandırdığımız teşkilatın adının “Türk Devletleri Teşkilatı” olarak değiştirilmesi, teşkilata üye devletlerin cumhurbaşkanları tarafından imzalanan 2040 Vizyon Belgesi ile devletler bazında Türk devletlerinin geleceğine dönük somut adımların ortaya koyulması son dönemlerin en göze çarpan gelişmeleri olarak dikkat çekmektedir. Türk dünyasında Sovyetler Birliği’nin yıkılışının ardından geçen otuz yılı aşkın sürede ilk kez bu seviyede bir politika belirlendiğine şahit olmaktayız. Bu gelişmeler çok farklı alanlarda çalışan bilim insanlarına, ilgili alanın çalışanlarına ve kurumlara önemli görevler yüklemektedir. Bu çerçevede Türk dünyasının ilk ortak üniversitesi olan Ahmet Yesevi Üniversitesi bu sürece akademik toplanılar, kitap ve süreli yayınlar, projelerle destek vermekte ve Türk dünyasının geleceğinin inşasına katkılar sunmaya devam etmektedir.

Türk Dünyasının Entegrasyonu Sürecinde Anahtar Bir Kavram: TÜRKİSTAN (Tarihî ve Edebî Metinlerde Ortak Vatan) başlıklı proje de bu çerçevede hazırlanmış ve takdim edilen kitapla somutlaştırılmış bir çalışma olarak görülmelidir. Türk dünyasının birliği yolunda bazı kavramların yeniden canlandırılması ve hak ettiği değeri bulması entegrasyon sürecinde çok önemlidir. TÜRKİSTAN adlandırması da birliklilik yolunda yeniden canlandırılması ve ön plana çıkarılması gereken kavramlardan biridir. Çünkü bu adlandırma coğrafi bir adlandırmanın ötesinde derin bir manaya sahiptir. Bu öneminden yola çıkılarak projede Türk halklarının ortak vatanı olarak Türkistan adının farklı dönemlere ait tarihî ve edebî eserlerdeki yansımaları üzerine bir kitap hazırlanması planlanmıştır. Farklı Türk cumhuriyetlerinden tarih ve edebiyat alanla-

rında çalışan bilim insanları Türkistan üzerine tarih, edebiyat, düşünce tarihi alanlarında kaleme aldıkları yazılarla proje çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır. Elbette Türkistan konusunun sadece bir kitap ve burada ilgilerinize sunulan makalelerle bütün ayrıntılarıyla ortaya konulması mümkün değildir. Bu bakımdan kapsamlı olmakla birlikte bu çalışmanın ancak bir giriş niteliğinde olduğunu belirtmek gerekir. Çeşitli sebeplerle tarihî anlam derinliğini kaybetmeye başlamış olmakla birlikte son dönemlerde özellikle Kazakistan merkezli gelişmeler adlandırmayı yeniden gündeme getirmiştir.

Günümüzde sadece Ahmet Yesevi'nin türbesinin de bulunduğu tarihî Yesi şehrinin adı ve Kazakistan'ın bir eyaleti olarak bu tarihî adlandırma 2021 yılında bugünkü adı Türk Devletleri Teşkilatı olan Türk Kenesi'nin kararı ile Türk dünyasının manevî başkentlerinden birisi ilan edilmiş ve yeniden gündeme taşınmıştır. 2021 yılında alınan bu karar Kazakistan Cumhuriyeti'nin Güney Kazakistan Eyaleti'nin adını Türkistan olarak değiştirmesi ve eyalet merkezi olarak Türkistan şehrini belirlemesi açısından ne kadar önemli ise bu tarihî şehrin Türk dünyasının manevî başkentlerinden biri ilan edilmesi de o kadar önemlidir. Türkistan adı yeniden Türk dünyasının gündemine taşınmıştır. Bu projedeki temel amaç unutturulmaya çalışılan Türkistan adının farklı dönem tarihî kaynaklarda ve farklı coğrafyalardaki edebî metinlerdeki yansımalarını ortaya koyarak büyük Türkistan coğrafyasını tekrar akademik olarak literatüre sokmak olarak belirlenmiştir. Sovyetler Birliği döneminde ortadan sistemli bir şekilde kaldırılan ya da dar bir anlamda kullanılmaya devam eden tarihî adlandırmanın özellikle günümüz Türkistan coğrafyasında kurulmuş olan devletlerin ve bu coğrafyada yaşayan halkların ortak kimliğine işaret ettiğinin altının akademik çalışmalarla çizilmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Bu çalışmanın Türk dünyasının stratejik hedeflerine, gelecek vizyonuna önemli katkılarının olacağı bir gerçektir.

Yukarıda belirtilen hususlar çerçevesinde proje kitabında Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan'dan bilim insanlarının 24 yazısı dikkatinize sunulmuştur. Bu konunun gelecekte ayrıntılı çalışmaların öznesi olacağından bir şüphemiz yoktur ve bu çalışmalar mutlaka devam ettirilmelidir. Proje kitabının ortaya çıkış sürecinde karşıla-

tığımız çok sayıda problemi bir kenara bırakarak birkaç hususu burada belirtmek isteriz.

Kitapta yer alan yazılar farklı geleneklerden gelen bilim insanların çalışmalarından oluşmaktadır. Bu nedenle dil, üslup, terminoloji gibi konularda bir birlik sağlanmaya gayret edilmişse de bazı konularda yazarların tercihlerine bağlı kalınmıştır. Bahsedilen hususlardaki farklı kullanımlar ve tercihlerin önemli bir bölümünün sebebi bundan kaynaklanmaktadır. Benzer bir durum kaynak gösterimleri için de geçerlidir.

Proje çalışmaları için Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dan daha fazla bilim insanının katılımı konusunda gayret gösterilmiş olmakla birlikte istenilen dönüşler sağlanamamıştır. Türkistan konusunun Türk dünyasının diğer bölgelerine oranla Türkiye'de çok daha fazla araştırıldığı ve terimin çalışmalarda daha fazla kullanıldığı gerçeği Türkistan adının kendi coğrafyasında yeterli kadar araştırılmadığını ve gündemde olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durumun proje çalışmasının özgünlüğüne ve önemine vurgu yaptığı düşüncesindeyiz.

Türk Dünyasının birliği sürecinde bu tür çalışmaların önemi oldukça büyüktür. Bunun bir giriş niteliğinde olduğunu tekrar etmekte fayda görüyoruz. Gerek Ahmet Yesevi Üniversitesi gerekse Türk Dünyasının diğer coğrafyalarında yer alan üniversiteler, kurumların bu tür projelerle unutulmuş / unutturulan kavramlarımızı, değerlerimizi yeniden gündeme getirmelerinin Türk dünyasının birlik ve beraberliğine önemli katkılar yapacağı düşüncesindeyiz. Proje süreci ve kitap çalışmasına farklı konularda katkıda bulunanlara teşekkürü bir borç biliriz.

Құрметті де, қадірлі Түркі дүниесіндегі бауырлар және достар!

Тарих, әдебиет, тіл, археология салаларында; Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан және Қырғызстан ғалымдарының жиырма екі зерттеуімен баспаға ұсынылған Түркі әлемі интеграциясындағы Түркістан концепциясы (Тарихи және әдеби мәтіндердегі ортақ мемлекет ұғымы) атты жоба аясындағы кітапты Түркі дүниесінің назарына ұсынғанғалы отырмыз және қуаныштымыз.

Түркі әлеміндегі ең маңызды ұйымдарының бірі болып табылатын және Қазақстан-Түркия қатынастарындағы алғашқы оқу ордасы болып табылатын университетіміз құрылған күннен бастап 30 жыл ішінде көптеген жобаларды, жарияланымдарды, сондай-ақ Түркі әлемінің ынтымығы мен бірлігі жолында білім беру қызметін іске асырды. Түркі Мемлекеттері Ұйымына мүше мемлекеттердің президенттері қол қойған «Түркі дүниесінің келешегі - 2040» құжатының арқасында біздің қарым-қатынасымыз жаңа деңгейге көтерілді. Осы үдеріске үлес қосқанымыздың нақты көрсеткіштерінің бірі - университетте өткізілген кездесулер, жобалар және жарияланымдар болып табылады. Құрылған күннен бүгінге дейін Түркі дүниесінде маңызды мерзімді басылымдар, сөздіктер мен кітаптар, сондай-ақ симпозиумдар, конгрестер мен семинарлар өткізілуде, 2022 жылдың қарашасында «Түркі дүниесінің келешегі - 2040» атты отырысты өткізу барысында университет өзінің жетекші ұйымдардың бірі екенін көрсетті. Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың кесенесі Түркі дүниесінің мәдени астанасы - Түркістанда орналасқан, осы қасиетті тарихи топырақтан күш-жігер ала отырып, қолға алған жобамыз Түркі әлемі интеграциясындағы Түркістан концепциясы (Тарихи

және әдеби мәтіндердегі ортақ мемлекет ұғымы) аясында Түркі дүниесінің бірлігі үшін іргелі қадамдар жасай отырып, сеніммен жұмыс жасауды жалғастыра аламыз деп айта аламыз. Өйткені көшбасшыларымыздың бізге көрсеткен келешекке көзқарасы арқасында ғана мақсатқа қол жеткіздік. Осы себепті жобаға Түркі әлемінің төрт түкпірінен үлес қосқан ғалымдарымызға үлкен алғысымызды білдіреміз.

Осы орайда түбі бір түркі әлемінің түкпір-түкпірінен ғылыми мақала жіберген ғалымдарға, жоба жетекшісі ғылым докторы, профессор Бүлент Байрамға және осынау жобаға қолдау білдіріп, кітап болып шығуына қол ұшын созған Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директоры, ғылым докторы Суат Бейлурға алғысымды білдіремін. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркия Республика-сының 100 жылдығында ұсынған жүрек түкпіріміздегі жазира жұрт Түркістан тақырыбындағы осынау еңбегіміз Түркі әлеміне құтты болсын!

Түркі әлемі интеграциясындағы Түркістан концепциясы (Тарихи және әдеби мәтіндердегі ортақ мемлекет ұғымы)

Түркі әлемі соңғы бірнеше жылда болған оқиғалардан кейін жаңа үдеріске енді. Қысқаша айтқанда, «Түркі Кеңесі» деп аталатын ұйымның «Түркі Мемлекеттері Ұйымы» деп өзгертілуі және ұйымға мүше мемлекеттердің президенттері тарапынан қол қойылған Түркі мемлекеттерінің келешегіне бағытталған 2040 жылға көзқарас құжаты арқылы нақты қадамдар жасалды және ол соңғы кезеңдегі ең көрнекті назар аудартарлық оқиға болды. Біз Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі отыз жылдан астам уақыт ішінде Түркі әлемінде алғаш рет осындай деңгейдегі жағдайға куә болып отырмыз. Бұл жағдай әртүрлі салаларда жұмыс істейтін ғалымдарға, тиісті саладағы жұмысшыларға және мекемелерге маңызды тапсырмалар жүктеді. Бұл үдерісті Түркі әлемінің алғашқы ортақ университеті Ахмет Ясауи университеті академиялық кездесулер, кітаптар мен мерзімді басылымдар, жобалар арқылы қолдады және Түркі әлемінің келешегін құруда өз үлесін қосуды жалғастырды.

Түркі әлемі интеграциясындағы Түркістан концепциясы (Тарихи және әдеби мәтіндердегі ортақ мемлекет ұғымы) деп аталатын жоба шеңбері аясында дайындалған және ұсынылған кітапты нақтыланған жұмыс ретінде қарауымыз керек. Түркі әлемінің ынтымақтастығы жолындағы кейбір ұғымдарды жаңғырту және олардың лайықты құндылыққа ие болуы интеграция үдерісінде маңызға ие. Түркістан аталуы және оның ынтымақтастық жолында жаңғырып, бірінші орынға шығуы қажет тұжырымдамалардың бірі болып табылады. Себебі, бұл атау географиялық атаудан тыс терең мағынаға ие. Осы жағдайға

сүйене отырып, жоба аясында Түркі халықтарының ортақ Отаны саналатын Түркістан атауын әртүрлі кезеңдер тұрғысынан тарихи және әдеби шығармаларында көрініс табуына қатысты кітап дайындау жоспарланған болатын. Түрлі Түркі республикаларында тарих пен әдебиет саласында жұмыс істейтін ғалымдар Түркістан бойынша жобалық жұмыстарға өз үлестерін қосып, тарих, әдебиет және ойлау тарихы саласында мақалалар жазды. Әрине, Түркістан тақырыбын тек ұсынылған бір кітап пен мақалалар арқылы толық ашып көрсету мүмкін емес. Бұл тұрғыдан, бұл зерттеу ауқымды болғанымен, тек кіріспесі болып табылады. Әр түрлі себептермен тарихи ұғым өз тереңдігін жоғалта бастады, бірақ соңғы кезеңдегі, әсіресе Қазақстандағы орталықтардағы оқиғалар барысында бұл атау қайта жандана бастады.

Қазіргі уақытта Ахмет Ясауидің кесенесі орналасқан тарихи Яссы қаласының атымен қоса, Қазақстанның бір облысының аты ретінде ғана қолданылып жатыр. Түркістан, 2021 жылы бүгінгі атауы Түркі Мемлекеттерінің Ұйымы болған Түркі кеңесінің шешімімен Түркі әлемінің рухани астанасы деп жарияланды. 2021 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан болып белгіленуі қаншалықты маңызды болса, бұл тарихи қаланың Түркі әлемінің рухани астанасы деп жариялануы да соншалықты маңызды. Түркістан атауы тағы да Түркі әлемінің маңызды тақырыбына енді. Бұл жобаның негізгі мақсаты – ұмытылып бара жатқан Түркістан атауын әртүрлі тарихи кезеңдегі дереккөздерде және басқа географиядағы әдеби мәтіндердегі көріністерін ашып көрсету арқылы ұлы Түркістан географиясын қайтадан академиялық тұрғыдан әдебиетке енгізу. Кеңес Одағы тұсында жүйелі түрде жойылған яки тар мағынада қолданылған тарихи Түркістан атауының осы географияда құрылған мемлекеттермен, осы жерді мекендеген халықтарды меңзегенін академиялық еңбектер негізінде қарастырған жөн деп санаймыз. Бұл зерттеудің түркі әлемінің стратегиялық мақсаттары мен болашақ келбетіне елеулі үлес қосатыны ақиқат.

Жоғарыда айтылған жағдайлар аясында жоба кітабында Түркия, Қазақстан, Әзербайжан, Қырғызстан, Өзбекстан ғалымдарының 24 мақаласы ұсынылды. Бұл тақырып болашақта маңызды зерттеулердің тақырыбы болатынына күмәніміз жоқ және бұл зерттеулер міндетті түрде жалғасуы қажет. Жоба кітабын дайындау барысында кездескен көптеген қиындықтарды былай қойғанда, біз мұнда бірнеше жағдайларды атап өткіміз келеді.

Кітапта орын мақалалар әртүрлі дәстүрден келген ғалымдардың еңбектерінен тұрады. Осыған байланысты, тіл, стиль және терминология сияқты мәселелер аясында ынтымақтастыққа қол жеткізуге тырысқанымен, кейбір мәселелерде авторлардың қалауы орындалды. Бұл жоғарыда аталған мәселелер әртүрлі қолданулар мен артықшылықтардың маңызды бөлігінің себебі болып табылады. Бұл жағдай әдебиет көріністеріне де қатысты.

Жоба жұмысына Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстаннан көптеген ғалымдар тартылды, бірақ қажетті нәтижелерге қол жеткізілмеді. Түркістан тақырыбының түркі әлемінің басқа аймақтарына қарағанда Түркияда көбірек зерттелуі және бұл терминнің зерттеулерде көбірек қолданылуы, Түркістан атауының өз географиясында жеткілікті түрде зерттелмегенін және басты тақырып болмағандығын көрсетеді. Бұл жағдай жоба жұмысының өзіндік ерекшелігі мен маңыздылығын көрсетеді деп ойлаймыз.

Түркі әлемін біріктіру үдерісінде мұндай зерттеулердің маңыздылығы өте зор. Бұл жұмыстың кіріспе екенін қайталап айтқымыз келеді. Ахмет Ясауи университеті де, Түркі әлемінің басқа аймақтарында орналасқан университеттер мен мекемелер де осындай жобалар арқылы ұмытылған / ұмыттырылған тұжырымдамаларымыз бен құндылықтарымызды қайтарып, Түркі әлемінің бірлігі мен ынтымақтастығы жолында елеулі үлес қосады деп сенеміз. Жоба аясында және әртүрлі тақырыптар төңірегінде кітапты зерттеуге үлес қосқандарға борыштармыз.

TÜRKİSTAN*

Ahmet Taşağıl**

ÖZ

Türkistan adı günümüzde Orta Asya olarak adlandırılan bölgenin büyük bir kısmını ifade eden tarihî bir kullanımıdır. Bu çalışmada öncelikle Türkistan teriminin ifade ettiği coğrafyanın sınırları çizilmiştir. Çalışmaya göre bu sınırlar İran'ın Horasan şehriden başlayarak Çin'in Tun-Huang bölgesi, Mançurya'nın batısı, Moğolistan ve Güney Sibirya'nın tamamını kapsayan ve batıda Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş bir alanı ifade eder. Türkistan adının ilk kullanıldığı eski İranlılar döneminden itibaren bu bölgeye dair kullanılan adlandırmalar tarihî kaynaklara dayanarak incelenmiştir. Tarihî süreç içerisinde Türkistan'ın sınırlarının değişiklikler gösterdiği görülmektedir. Farslara, Yunanlılara, Ruslara ve Araplara göre Türkistan tarihî süreçte farklı bölgeleri ifade etmekteydi hatta bu farklılıklar çeşitli Türk boyları ve seyyahlar için de geçerliydi. Çalışmanın son bölümünde XIX. yüzyıldan itibaren Rus ve Çin hakimiyetlerine göre Batı Türkistan ve Doğu Türkistan olmak üzere ikiye ayrılan bu bölgelerin geçirdiği tarihi süreç işlenmiştir. Son olarak geçmişte Yesi şehri olarak bilinen Ahmet Yesevi'nin türbesinin de bulunduğu Türkistan şehri konu edilmiştir.

Orta Asya'nın Büyük Kısmı İçin Kullanılan Tarihî Bir Terim

İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibirya'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar. Bu alanın tarihî kaynaklardaki adı XIX.

* Bu yazı *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin 41. cildinde, 556-560 numaralı sayfalar arasında yer alan Türkistan maddesinin tekrar basımıdır. Yetkililerin ve yazarın izniyle madde değişiklik yapılmaksızın çalışmaya eklenmiştir

** Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi, İstanbul/Türkiye. sahmeh.tasagil@yeditepe.edu.tr.

yüzyıl ortalarına kadar Türkistan'dır (Türk yurdu). Çoğunluğunu günümüzde Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk gruplarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu (Şarkî) Türkistan, 1924'ten sonra Sovyet hâkimiyetine giren alana Batı (Garbî) Türkistan adı verilmektedir. Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.828.418 km², Batı Türkistan'ın 3.836.503 km²'dir.

Türkistan adını ilk defa eski İranlılar'ın, daha sonra Araplar'ın Orta Asya'da Türkler'in yaşadığı bölgeleri tanımlamak için kullandıkları bilinmektedir. Ermeni tarihçisi Sebeos'un eserinde de (m.s. VII. yüzyıl) Türkistan'ın Amuderya'dan (Vehrot) başladığı vurgulanır. Arap coğrafyacısı Ya'kûbî, Pamir yaylasının Türkistan denilen yer olduğuna işaret eder. Sâsânîler döneminde ve İslâm fetihleri devrinde Türkistan adı Mâverâünnehir'in doğusundaki dağlara ve kuzeyindeki ülkelere verilmiştir. İslâm öncesinde Sâsânîler dönemini inceleyen Musa Horenaki eserinde Turkastanak kelimesinin eski Yunanlılar'ın Skythia (İskit ülkesi) karşılığı kullanıldığını belirtmiştir. XV. yüzyılda kaleme alınan Timur seferleriyle ilgili eserlerde Türkistan, Mâverâünnehir dışında yaşayan Türkler'in ülkelerini gösteriyordu. Bununla beraber Hazar denizinin kuzeyindeki alanlara İbn Fadlân'ın *Seyahatnâme*'sinde Bilâdü't-Türk, Ahmed Tûsî ve diğer Farsça eser yazarlar ise Türkistan demişlerdir. Bazı Batı kaynaklarında 580'lere doğru Orta Asya için Turkhia (Türkiye) adı yer almaktadır.

Müslüman Araplar'ın bölgeye gelmesinden önce Amuderya (Ceyhun) nehrinin kuzeyinde kalan kısımlar Türkistan diye anılmaktaydı. İslâm fetihleriyle birlikte daha ziyade Mâverâünnehir'in kuzey ve doğusundaki bölgeye Türkistan denilmeye başlandı. Ruslar, Türkistan ile Mâverâünnehir'i kastederken İranlılar bölgeyi İran ve Afganistan'ın kuzeyi olarak tanımlıyordu. Türkistan hakkında çeşitli bilgiler veren İslâm coğrafyacıları bu isim altında daha çok müslüman olmamış Türkler'in yaşadıkları bölgeleri ele almaktadır. İstahrî, Türkistan'ı Oğuz ülkesi (Güziyye), Hazarlar, Kimekler, Karluklar, Bulgarlar ile Cürcân-Fârâb-İsficâb arasında kalan yerler olarak nitelemektedir. Yâkût el-Hamevî'ye göre Türkistan, Fârâb şehrinde başlamakta, kuzeye ve doğuya doğru devam etmektedir. Cend, Hoten ve Şehrikent, Türkistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Yâkût el-Hamevî Türkistan'da Karluklar, Dokuz Oğuzlar, Türgişler, Kimekler ve Oğuzlar'ın ikamet ettiğini kaydetmektedir. Zekerıyyâ el-Kazvînî, Türkistan'ı doğuda birinci iklimle yedinci iklim arasında genişliğine konumlandırır; bölge halkını çadırlarda oturan göçebeler diye niteler. Sonraki asırlarda Timurlular ve Özbekler açısından Türkistan, Kazakistan ve Kırgızistan demektir. Tür-

kistan'ın güney sınırı olarak bazı seyyahlar Bâmyân'ın kuzeyindeki Akra-bat geçidini, bazıları Hilmend ile Amuderya arasındaki su dağıtım hattının güneyinde Hacikak geçidini gösterir. Daha batıda Murgâb ile Âbımeymene arasındaki yörede Bend (Tirbend) silsilesi Türkistan sınırı şeklinde düşünölmektedir. Afganistan'da Türkler'in yaşadığı Mezârîşerif ve Bedâhşan taraflarına Türkistan deniliyordu. İran'ın kuzeydoğusunda Horasan vilâyetindeki Türkmenler'le meskûn sahaya da Türkistan adı verilmişti. Ruslar, Türk ölkelerini işgale kalkıştıkları dönemde Türkistan kelimesini Kazaklar'dan öğrenerek kullanmaya başladılar. Bu sebeple bazı Batılı araştırmacıların Türkistan isminin bölgeye Ruslar tarafından verildiği yolundaki iddiaları yanlıştır. Ayrıca İran ve Afganistan'da halk dilinde Türkistan kelimesi söz konusu ölkelerin kuzeyini gösteriyordu. Erken Ortaçağ devirlerinde Afganistan'daki Belh ve Mezârîşerif yöresiyle Tohâristan zamanla Türkleşme sürecine girince Türkistan adıyla anılmaya başlandı. XVI. yüzyılda Özbek Hanlığı'nın kuruluş devirlerinde onların işgaliyle Amuderya'nın güneyinde yeni bir Türkistan doğdu. Buna Afganistan'ın Güney Türkistan eyaleti dendi. Günümüzde bu bölgede Türkmen ve Özbek gibi Türk kökenli boylar yaşamaktadır. XVIII. yüzyıl sonunda Afgan hükümeti burası için Türkistan vilâyeti adını kullanmıştı. 1869'da Rus işgali sonrası resmen Amuderya'nın kuzeyi için Rus Türkistanı, güneyi için Afgan Türkistanı tabirleri ortaya çıktı. XIX. yüzyılda literatüre Çin ve Rus hâkimiyetindeki alanlara göre Doğu ve Batı Türkistanı adları yerleşti.

Batı Türkistan

Kuzey taraflarında fazla yüksek dağlar bulunmamakla birlikte Tarbagatay ve Uludağ silsileleri burada yer alır. Tarbagatay dağları Altay dağları ile Tanrıdağları arasında bir halka vazifesi görür. Batısında Uludağlar uçsuz bucaksız bozkırların içinde uzanır. Hazar denizinin doğusunda Küpet dağ ve Hindukuş dağlarının kuzeyinden itibaren ortalama rakımı 25-35 m. olan düzlükler vardır. 160.000 km² genişliğinde bir alanı kaplayan Aral gölü ile Hazar denizi arasındaki Üstyurt yarı çıplak toprak ve çoraklıklardan ibarettir. Bölgenin batısı Mangışlak (Ming Kışlak) adıyla bilinir. Güneyinde Balkan dağları, Aral ve Üstyurt'un güneyinde Kızılkum, Karakum çölleri bulunur. Batı Türkistan'da sulama sayesinde tarihin ilk devirlerinden beri zenginliği anlatılan Hârizm (Hîve) ayrı bir yere sahiptir. Çok çeşitli tarım ürünleri yetiştirilir ve yerleşime uygun alanlar mevcuttur. "Kazak dalası" adını alan Kuzey Türkistan bozkırları üç parçaya ayrılır: Turgay su hattının batısındaki bölüm Turgay-Yayık düzlüğü, Kırgız Kazak Buruşuk

ülkesi, Çu-Balkaş bozkırları. Mâverâünnehir ve Fergana en önemli tarihî bölgelerdir. Türkistan denilen geniş alanın siyasal, ekonomik ve kültürel açılardan eski çağlardan beri en merkezî kesimini oluşturur.

İslâm öncesi devrede Türkistan sahasında Hun, Akhun, Göktürk, Uygur gibi büyük imparatorluklar kuran Türkler, ayrıca çok eski dönemlerden itibaren boylar halinde bölgede yaşadılar. Karahanlılar'ın müslüman olması Türkler'in İslâm kültür dairesine girmesine yol açtı. Selçuklular ile birlikte Türk nüfusunun önemli bir kısmı Ön Asya'ya göç etti. Buna rağmen Türkistan'da Türk kökenli toplulukların varlığı günümüze kadar sürdü. Bölgede Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bağımsız Türk cumhuriyetlerinin yanında Tacikistan'da da önemli bir Türk nüfusu mevcuttur. XIII. yüzyıldaki Moğol istilâsı döneminde büyük sıkıntılar çeken Batı Türkistan, Timurlular zamanında gelişme imkânı buldu. Altın Orda Devleti'nin çöküşünün ardından gelen Özbekler, Timurlular'ı ortadan kaldırdı. Fakat kendileri birlik haline gelemeyen Rus istilâsına kadar üç hanlık durumunda varlıklarını sürdürebildi. Buhara Hanlığı 1500'de, Hîve Hanlığı 1512'de, Hokand Hanlığı 1710'da kuruldu. Buhara'nın 3 milyon, Hîve'nin 2 milyon, Hokand'ın 1 milyon civarında nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir. XIX. yüzyılın ortalarında Rus istilâsı sırasında Türkistan hanlıklarından Buhara Emirliği Zerefşan vadisi, Kaşkaderya, Surhanderya, Karategin, Andican, Semerkant, Buhara, Karşi, Hisar, Kerki ve Çizak'ı içine alıyordu. Hokand Hanlığı, Fergana vadisi merkez olmak üzere doğuda ısık Göl, batıda Siriderya'ya, güneyde Pamir dağlarından kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanıyor, Hîve Hanlığı başta Hârizm Aral gölünün güneyinden Merv'e kadar olan sahayı kapsıyordu. Hokand 1865'te, Buhara 1868'de, Hîve 1873'te Ruslar tarafından işgal edildi. Ruslar 1867'de başşehri Taşkent olan Türkistan Umumi Valiliği'ni kurdu. İlk vali General K. P. Kaufman idi. Bu valiliğe Siriderya havzası, Fergana ve Mâverâünnehir dahil edilmişti. 1869-1884 yılları arasında işgal edilen Türkmenistan Hazar Ötesi Vilâyeti (Zakaspiskaya Oblast) buraya bağlandı. 1898'de Türkmenistan ve Yedisu valiliğe katıldı ve Türkistan daha geniş bir anlam kazandı. 1886'da I. Muşketov yaptığı çalışmalarla Türkistan adına idarî değişikliklere rağmen coğrafi anlam kazandırmaya gayret etti. Buna göre Hazar denizi, İran yaylası ve Buz denizi arasındaki saha Türkistan olarak adlandırılmalı, Hindukuş dağları Rusya ile İngiltere arasında sınır kabul edilmeliydi.

Çarlık döneminde Buhara ve Hîve hanlarının umumi valiliğinin içinde sayılmadığı Türkistan bölgesi Yedisu, Siriderya, Fergana, Semerkant ve Zakaspi (Hazar ötesi) diye beş idarî birime ayrıldı. 1911'de Türkistan Umumi

Valiliği'nin nüfusu 9.838.100 idi. Bolşevik devrimi esnasında Türkistan'da Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (30 Nisan 1918), Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti ve Hârizm Sovyet Halk Cumhuriyeti gibi yerel kuruluşlar ortaya çıktı. Bunlar bağımsızlık taraftarlarına karşı Bolşevik Ruslar'la iş birliği yaparak komünizmin Türkistan'da yerleşmesine katkı sağladılar. Fakat Sovyet yönetimi herhangi bir etnik ve kabilevî oluşuma izin vermiyordu. Türk kökenli topluluklar arasında bölücü faaliyetler yürüterek kabileleri ayırmayı başardı. Türkmenler'i, Kırgızlar'ı, Kazaklar'ı ve Özbekler'i ayrı ayrı cumhuriyetler haline getirip Türkistan birliğini dağıttı. 16 Eylül 1924'te alınan kararla Türkistan adı tamamen ortadan kaldırıldı. Bolşevikler, Türkistan'ın idarî yapılanmasını değiştirdi; valiliğin merkezi yine Taşkent'ti, ancak adı Orta Asya bölgesi (Sredniy Azii Kray) oldu. Türkistan valiliğinin Yedisu, Carkend, Lepse ve Zakaspi bölgesinin Kazaklar'la meskûn yerleri, ayrıca Karakalpaklar'ın yaşadığı saha Kazakistan'a katıldı.

1926'daki taksimata göre eski Türkistan valiliği beşe ayrıldı. En batıda Türkmenistan Cumhuriyeti kuruldu. Merkezi Aşkâbâd olurken Zakaspi idarî bölümünde bulunan Merv çevresi, eskiden Hîve Hanlığı'na bağlı olan Taşavuz (Taşauz/Daşoğuz) bölgesi, Buhara Hanlığı'ndan Çarcuy ve Kerki bölgeleri buraya dahil edildi. Özbekistan Cumhuriyeti'nin merkezi Taşkent'ti. Mâverâünnehir, Semerkant ve Fergana vilâyetlerini, Buhara ve Hîve hanlıklarının Özbekler'le meskûn yerlerini kapsıyordu. Başşehri Duşanbe olan Tacikistan Cumhuriyeti'ne ise Hisar (Duşanbe), Kurgantepe, Germ (Karategin), Külâb, Ura-Tepe vb. alanlar bağlandı. 1924'te özerk olan Kırgızistan Cumhuriyeti 1936'da tamamen teşekkül etti. Yedisu valiliğinden Çu, Talas, Narin ırmaklarının yukarı mecralarının sahaları, Isık Göl havzası, Fergana'dan Altay ve Pamir sırtları, ayrıca Celâlâbâd ve Oş bölgeleri buraya katıldı. Kazakistan'a Yedisu, Üstyurt, Karakalpakistan, Siriderya'nın aşağı mecrası Çimkent, Kızılorda, Tarâz/Tırâz (Talas) şehirleri eklendi.

Doğu Türkistan

Altay dağı, Tanrıdağı ve Karanlık gibi yüksek sıradağlara sahip olsa da iç ve doğu tarafı kum çölüyle kaplıdır. Tarım deryası, İli, İrtiş, Manas, Ulungur, Karaşehir başta gelen nehirlerdir. İki büyük gölü Sayram ile Buğda'dır. Buradaki Taklamakan çölü yaklaşık 500.000 km²'dir. Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan cumhuriyetleriyle Pakistan, Hindistan, Keşmir, Tibet, Moğolistan ve Çin ülkelerine komşudur. Tarihî İpek yolunun önemli bir kısmı günümüzde yenilenmiştir. Kâşgar, Hoten, Yarkent, Aksu, Kuça ve Üç-Turfan Altı Şehir diye anılan şehir ve bölgeleri tarihî öneme sahiptir.

Burası Hun Türkleri ve Büyük Göktürk İmparatorluğu'nun da hudutları dahilinde yer alıyordu. Göktürkler'in içindeki Uygurlar 744'te Orhon nehri kıyısında Ordubalık şehrinde müstakil bir devlet kurdular. Bu devlet 840'ta Kırgızlar tarafından yıkıldı. On üç Uygur boyu Karabalasagun civarında yenildikten sonra Kâşgar, Beşbalık, Tanrıdağı'nın güneyi, Kuça ve Hoten bölgesine göç etti. Turfan merkez olmak üzere yeni bir Uygur Devleti kuruldu. 856'da Mengli Kağan, Alp Kutluğ Bilge unvanıyla tahta çıktı. Bu devlet yaklaşık üç buçuk asır yaşadı ve XIII. yüzyılın başlarında Moğol istilâsı ile ortadan kalktı.

840'ta kurulup 1212'de Hârizmşahlar'ın darbesiyle varlığını kaybeden Karahanlılar, İslâmiyet'ten sonra önemli bölümü Doğu Türkistan'da olan ilk büyük Türk devletidir. Doğu Türkistan, Karahıtay Devleti'ne son veren Cengiz Han'a bağlandı. Ardından Çağatay Hanlığı'nın topraklarına dahil edildi. Timur 1365'te Batı Türkistan'da hâkimiyet kurunca Doğu Türkistan'daki Çağatay hânedanından gelen küçük hanları himayesi altına aldı. Timur Devleti'nin zayıflaması üzerine Çağataylılar yeniden mücadeleye başladı. Burası II. İsen Buka'dan sonra tahta geçen Yûnus ve oğlu Ahmed tarafından idare edildi. Ahmed Han (1487-1514), o sırada Bâbü'r'ü yenilgiye uğratıp Batı Türkistan'a hâkim olan Şeybânî Han'ın üstünlüğünü kabul etti. Onun 1514'te ölümüyle yerine geçen Seyyid Han zamanı (1514-1533) Doğu Türkistan'da Çağataylılar neslinin son parlak dönemini teşkil etti. Bâbü'r'ün dayısı Ahmed Alca Han'ın oğlu Seyyid Han, Bâbü'r ile iş birliği yaparak Kâşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini ele geçirdi ve Seidiye (Seyyidiyye) Hanlığı'nı kurdu. Devletini güçlendirmek amacıyla birtakım ıslahat girişimlerinde bulundu. Başşehir önce Kâşgar, ardından Yarkent idi. Bundan dolayı devlet Yarkent Hanlığı veya kurucusunun adıyla Seidiye Hanlığı diye bilinmektedir. Hanlık üzerinde kuruluşundan itibaren hocaların etkisi vardı. Zira mânevî havasına tasavvuf hâkim olduğu için hanların ve devlet adamlarının askerî ve siyasî fikirleri sınırlı kaldı. Siyasal gelişmeleri takip edemediklerinden Seidiye Hanlığı komşuları ile rekabet edemedi.

Seyyid Han'ın yerini alan oğlu Reşîdî Han huzur dönemini devam ettiremedi. Ortaya çıkan en büyük problem, ülkenin Uyguristan olarak bilinen doğu vilâyetleriyle Altışehir olarak bilinen batı vilâyetleri arasındaki rekabetin büyümesiydi. Moğolistan'da hâkimiyeti ellerine geçirerek hem Çin hem Doğu Türkistan yönünde ilerlemek isteyen Kalmuklar (Jungarlar) sık sık Doğu Türkistan'ın doğu vilâyetlerine akınlar yapmaya başladılar. Reşîdî Han'ın 1559'da ölümü üzerine on üç oğlundan biri olan Abdülkerim Han (1559-1591) kardeşlerinin desteğiyle tahta çıktı. Abdülkerim Han,

ülkenin yeniden şehir devletleri haline gelmesine ve birbiriyle uğraşarak memleketin ve halkın zarar görmesine mani olamadı. Ülkesinin bütünlüğünü sağlama ümidiyle Batı Türkistan'da yetişmiş büyük din âlimlerinden Mahdûm-ı A'zam'ın oğullarından Hoca İshak Velî'yi Doğu Türkistan'a davet etti. Hoca İshak Velî şehir şehir, kasaba kasaba bütün Doğu Türkistan'ı dolaşıp müslümanların birlik olması gerektiğini anlatmaya çalıştı ve bunda başarı gösterdi. Ülkenin doğu vilâyetlerinin hâkimi olan Abdüllatif Han'ın Mahmûd-ı A'zam'ın oğlu Hoca Kalan'ı (Muhammed Emin) Yarkent'e davet etmesi Doğu Türkistan'ın kaderine etki edecek olayların gelişmesine yol açtı. Hoca İshak Velî'nin evlâtları İshâkiyye ve Karatağlık, kardeşi Hoca Kalan'ın evlâtları Âfâkiyye ve Aktağlık adıyla ayrı görüşleri savunan iki gruba ayrıldı ve birbiriyle kıyasıya mücadeleye girdi. Bu döneme (1678-1755) "Hocalar devri" denir. Ardından ülkenin doğu vilâyetleriyle batı vilâyetleri arasındaki gerginlik daha da arttı. Çıkan çatışmalar Abdürrahim Han zamanında Kalmuklar'ın devreye girmesine yol açtı. Abdürrahim Han'ın Kalmuklu eşinden doğan oğlu Abdullah ileride Doğu Türkistan'a son parlak devrini yaşatacaktır.

XVIII. yüzyılda Doğu Türkistan'ın Hami ve Turfan kasabalarını ele geçiren Çinliler 1754'te Kalmuklar'ı yenince 1759'da tam bir karışıklık içindeki Kâşgar ve civarını işgal ettiler. 1760'lı yıllarda Kazaklar'ın Orta ve Küçük cüzleriyle Hokand hanları da Çin'in üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldılar. 1826'da Sâlih Hoca'nın oğlu Cihangir, Kırgızlar'ın yardımıyla Kâşgar'ı geri aldıysa da iki yıl sonra esir düşüp Pekin'e götürülerek idam edildi. Çin istilâsına karşı 1829 ve 1830'da bazı başarılı hareketler gerçekleştirildi. 1831'de Madali diye tanınan Mehmed Ali Han Kâşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu'yu, 1846 ve 1854'te Muhammed Emin (Katta Tora) Kâşgar'ı iki defa kurtardıysa da Çinliler tamamen uzaklaştırılamadı. 1862'de patlak veren Döngen (Çinli müslüman) isyanı Cungarya'ya yayılınca Kâşgar için bir fırsat doğdu. Kırgız kumandanı Sâdık Bey Kâşgar'a girdi ve şehri Cihangir'in oğlu Büzürg'e teslim etti. Çimkent'i Ruslar'a karşı savunan Muhammed Yâkub Bey Kâşgar'a gelince durum değişti. Büzürg Han'la birlikte Çin kuvvetlerini yenerek Kâşgar ve Yarkend'i, arkasından bütün şehirleri aldılar. Yâkub Han 1868'de Turfan'ı ele geçirmeyi başardı. Ancak Ruslar'ın duruma müdahale etmesi üzerine her iki taraf elçi teâtisinde bulundu. İngilizler de Doğu Türkistan'a elçiler yolladı. Ruslar'la 1872'de, İngilizler'le 1873'te antlaşmalar imzalandı. İstanbul'a da Yâkub Han Tora adlı bir elçi gönderildi. Osmanlı Devleti toplardan ve tüfeklerden oluşan askerî yardımla beraber bazı subayları ve bir heyeti Murad Efendi başkanlığında gönderdi. Heyet Kâşgar'a varınca 100 pâre top atışıyla karşılandı ve hut-

be Sultan Abdülaziz adına okutulmaya başlandı. Ancak Çinliler, uğradıkları ağır yenilgilerin intikamını almak ve Doğu Türkistan'ı yeniden istilâ etmek için Ruslar'ın da yardımıyla harekete geçtiler. 17 Ağustos 1876'da Urumçi üzerinden ilerlemeye başladılar. Yâkub Han'ın ölümünden sonra oğulları ve ileri gelen beyler arasındaki çekişme Çinliler'in işine yaradı. Beg Kulı iç sükûneti sağlasa da çaresizlik içinde Ruslar'a sığındı. Çinliler Aralık 1877'de Kâşgar dahil bütün Doğu Türkistan'ı işgal ettiklerini bildirdiler. 1882'de Doğu Türkistan'ın adını Hsin-chiang (Xin-jiang) (yeni ele geçirilmiş toprak) olarak değiştirdiler. 1884'te Doğu Türkistan (Sinkiang/Sincan) vilâyetini kurdular (bk. *Kâşgar*).

1932'de Niyaz Hacı ve Sâlih Darga liderliğindeki ayaklanma Musul Maksut, Mahmud Muhiti, Hâfız Beg, Mehmed Emin Buğra, Sâbit Dâmolla, Osman Beg, Şeref Han Töre gibi liderlerin de katılımıyla bütün Doğu Türkistan'a yayıldı. İli vilâyeti ve Urumçi'ye bağlı birkaç kaza dışında bütün Doğu Türkistan kurtarıldı ve Kâşgar'da Şarkî Türkistan Cumhuriyeti ilân edildi (Kasım 1933). Cumhurbaşkanlığına Hoca Niyaz Hacı seçildi, hükümet Sâbit Dâmolla tarafından kuruldu. Çinli müslüman General Ma Chung-yen, Doğu Türkistan üzerine yürüyünce Sovyetler Birliği müdahale etti. Sovyetler'le çarpışmalarda yenik düşen General Ma 21 Mart 1934'te Kâşgar'a girdi, Doğu Türkistan hükümeti Kâşgar'dan çekildi. Hoten'i Çinliler'den kurtaran Mehmed Emin Buğra da Sovyetler karşısında tutunamadı. Sonunda Sovyetler'in barış teklifini kabul etmek zorunda kaldılar. Anlaşmaya göre bağımsızlık taraftarları idarede kalacak, fakat Çin'den ayrılmayacaklardı. Sovyetler Birliği, 1937 yılına kadar hiçbir yerden yardım alamayan bu Türk cumhuriyetine son verdi. Başta Hoca Niyaz Hacı olmak üzere bağımsızlık taraftarları öldürüldü.

Şarkî Türkistan Cumhuriyeti, Kulca'da (Yining) Çin'e karşı ayaklananlar tarafından yeniden kuruldu (7 Ağustos 1944). 16 Eylül 1944'te Kazaklar isyan ederek 8 Ekim'de Nilka'yı işgal ettiler. 1945 başında Kazaklar, Altay ve Tarbagatay bölgelerini alıp İli'deki isyana katıldılar. Devlet başkanlığına Ali Han Töre, yardımcılığına Kulcalı Hâkimbeg Hoca ve Buğra Han getirildi. Bir süre sonra Ahmed Can Kasımî duruma hâkim oldu. Yeni kurulan orduda 25.000 asker vardı. Kazaklar'dan Osman Batur'un idaresinde ise 20.000 atlı bulunuyordu. Eylül 1945'te Urumçi'ye doğru ilerleyen ordu ile Kuomintang'ın ordusu Manas yakınlarında karşı karşıya geldi. Kuomintang Sovyetler'e başvurunca Ali Han Töre, Sovyetler Birliği'ne kaçırıldı ve herhangi bir çarpışma meydana gelmedi. 1946'da Sovyetler Birliği'nin baskısıyla Şarkî Türkistan Cumhuriyeti ile Hsin-chiang eyalet hü-

kümetleri birleştirildi. Başkanlığa Chang Chih-chung getirildi, Ahmed Can Kasımî yardımcısı oldu. Ancak bu durum uzun sürmedi, Ahmed Can Kasımî kendi bölgesine döndü. 1947’de Mesut Sabri Baykozı’nın başbakanlığını, İsa Yusuf Alptekin’in genel sekreterliğini yaptığı mahallî bir hükümet ilân edildi, fakat bu da uzun ömürlü olmadı. Çin Komünist Partisi, Doğu Türkistan’ı ilhak amacıyla Teng Li-k’un’u görüşme için yolladı. 27 Ağustos 1949 tarihinde Almatı’dan Pekin’e gitmek üzere yola çıkan uçak, içinde Ahmed Can Kasımî, Abdülkerim Abbasov, Delilhan Sugurbayov, İshak Beg Mononov gibi cumhuriyetin önderleri olduğu halde ortadan kayboldu. 20 Ekim 1949’da bu devlet yıkıldı. Aralık ayında Komünist Çin devrimini yapan Çin Kızıldorusu tarafından son defa işgal edildi. Doğu Türkistan 1 Ekim 1955’ten beri Çin Halk Cumhuriyeti’ne bağlı olarak Hsin-chiang Otonom Cumhuriyeti (Sinkiang/Sincan Uygur Özerk Bölgesi) adıyla anılmakta ve günümüzdeki geniş Çin topraklarının altıda birini kaplamaktadır.

Türkistan ayrıca bugün Kazakistan’da bulunan Yesi şehrinin adıdır. Şehir Güney Kazakistan eyaletinin merkezi Çimkent’e 156 km. uzaklıktadır. XII. yüzyıldan sonra Yesi adıyla kaynaklarda geçerse de kalıntılarından bir iz rastlanmamıştır. Yezdî’nin (XIV. yüzyıl) *Zafernâme*’sinde adı Türkistan olarak da geçer. Burası Türkler’in İslâmiyet’e geçişini sağlayan Ahmed Yesevî’nin yaşadığı yer olarak ün kazanmıştır. Yeseviyye tarikatının kurucusu Ahmed Yesevî’nin nisbeti Yesi şehridir. Özellikle Timur’un 1396’da onun mezarının bulunduğu yerde yaptırdığı türbe sonraki devirlerde şehrin önemini sürmesini sağlamıştır. Ahmed Yesevî “Hazret-i Türkistan” adıyla anıldığı için şehrin Türkistan adı buna bağlanmaktadır.

KAYNAKÇA

- a.mlf. – [C. E. Bosworth], “Turkistân”, *El²* (Fr.), X, 786-787.
- a.mlf. (1952). *Doğu Türkistan: Tarihî, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul.
- a.mlf. (1987). *Islam and Turkestan under Russian Rule*, İstanbul.
- a.mlf. (1988). “Turkestan”, *Encyclopedia of Asian History*, New York, IV, 149-152.
- a.mlf., “Türkistan”, *İA*, XII/2, s. 140-142.
- Alı b. Hüseyin el-Mes’ûdî (2004). *Mürûcû’z-zeheb:Altın Bozkırlar* (ter. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları s. 39-48, 58, 65-97 vd.
- Allworth E. (1990). *The Modern Uzbeks, from the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*, Stanford.
- Barfield T. J. (1989). *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Cambridge.

- Barthold V. V. (1981). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul.
- Belenitsky A. M. (1969). *Central Asia* (trc. J. Hogarth), London.
- Bennigsen A. –Wimbush S. E. (1985). *Soviet Muslims*, London.
- Bosworth C. E. "Turkistân", *a.e.*, X, 787.
- Buğra, M. E. (1940), *Şarki Türkistan Tarihi*, Kabil.
- Cahun L. (2006). *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405'e Türkler ve Moğollar* (trc. Sabit İnan Kaya), İstanbul, s. 80-128.
- Christian D. (1998). *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford.
- Esin, E. (1987). "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri", *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara, I, 79-111.
- Forbes A. D. W. (1991) *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri* (trc. Enver Can), İstanbul.
- Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara.
- Gerdîzî (1347). *Zeynü'l-aḥbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî). Tahran. hş. s. 73, 279.
- Hayıt Baymirza (1975). *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, Ankara.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks.
- İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 9.
- İstoriya Turkmenistana (1966). Aşkabad.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara.
- Kara, A. (2002). *Türkistan Ateşi: Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul. s. 118-124.
- Kazak Soviet Ensiklopediyası (1977). "Türkistan", Alma-Ata, XI, 217-228.
- Kazakistan Tarihi (1998). Almatı, I-V.
- Kırgız Sovet Ensiklopediyası (1980). "Türkistan", Frunze, VI, 101-107.
- Kurban, İ. (1992). *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara.
- Lattimore O. (1988). *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford.
- Macler F. (ter.) (1904). *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebéos* Paris. s. 49.
- Madvanov S.–Şalekonov M. (2000). *İstoriya Vzaimootnoşeniy Narodov Turkestana v XVIII-Naçale XX vv.*, Turkestan.
- Malik Hafeez (ed.) (1994). *Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects* New York, s. 120, 243.
- Malleson, W. (1922). "The British Military Mission to Turkistan, 1918-20", *As.Af.*, IX/2, s. 96-110.
- Minorsky V. (1930). *Ḥudûdü'l- 'âlem Mine'l – Meşrik İle'l-Magrib*.
- Dughlat M. H. (1895). *Târîḫ-i Reşîdî* (trc. D. Ross, nşr. N. Elias), London.

- Naumkin V. V. (ed.) (1994). *Central Asia and Transcaucasia: Ethnicity and Conflict*, Westport s. 2, 4, 97.
- Özbek Sovet Ensiklopediyası (1978). "Turkiston", Taşkent, XI, 365-385.
- Özyurt, A., Şeker, K. (vd.) (2004). *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri: XVI-XX. Yüzyıllar*, Ankara.
- Poujol C., "Turkistân", *EL²* (Fr.), X, 787-789.
- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (1957). *Câmi 'u 't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara. II, 5, 6, 8, 46.
- Rice T. T. (1965). *Ancient Arts of Central Asia*, London.
- Roux J.-P. (2001). *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık* (trc. Lale Arslan), İstanbul.
- Saray, M. (1990). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul.
- Schuyler E. (1878). *Turkestan*, I-II. London.
- Sezer, B. (1979). *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul. s. 103-105, 156, 160.
- Sinor D. (der.) (2000). *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul.
- Taşçı, M. A. (Der.) (1985). *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, İstanbul.
- Teichman, E. (1936). "Chinese Turkestan", XXIII/4, s. 561-573.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul.
- Vámbéry, Á. (1864). *Travels in Central Asia*, London.
- Yâkût, *Mu 'cemü 'l-büldân*, II, 23-26.
- Zekerıyyâ B. Muhammed El-Kazvîni (1960). *Âşârü 'l-bilâd*, Beyrut. s. 514.

TURKESTAN

ABSTRACT

Turkestan is a historical usage that refers to a large part of the region currently known as Central Asia. In this study, the geographical boundaries of the term Turkestan are first outlined. According to the study, these boundaries cover a vast area starting from the city of Khorāsān in Iran, reaching the Tun-Huang region of China, the western part of Manchuria, all of Mongolia and Southern Siberia, and extending to the Caspian Sea. The naming conventions used for this region from the ancient Iranian period, where the name Turkestan was first used, are examined based on historical sources. It can be seen that the boundaries of Turkestan have undergone changes throughout history. Depending on the Persians, Greeks, Russians, and Arabs, Turkestan has referred to different regions throughout history, and this variability was also valid for various Turkic tribes and travelers. The last part of the study covers the historical processes that the regions divided into Western and Eastern Turkestan, based on Russian and Chinese domination, respectively, have undergone since the 19th century. Finally, the city of Turkestan, which includes the mausoleum of Ahmet Yesevi, formerly known as Yesi, is discussed.

ТҮРКІСТАН*

Ахмет Ташағыл**

ТҮЙІНДЕМЕ

Түркістан – бүгінгі Орталық Азия аймағының үлкен бөлігіне қатысты тарихи атау. Бұл зерттеуде ең алдымен Түркістан атымен аталатын географиялық аймақтың шекаралары анықталады. Зерттеуге сәйкес, бұл шекаралар Иранның Хорасан қаласынан басталып, Қытайдың Тун-Хуан аймағын, батыс Манчжурияны, Моңғолияны және бүкіл Оңтүстік Сібірді қамтитын, сондай-ақ батыста Каспий теңізіне дейін созылатын кең аумақты білдіреді. Түркістан атауы алғаш қолданылған ежелгі ирандықтар дәуірінен бергі бұл аймаққа қатысты қолданылған атаулар тарихи деректерге сүйене отырып қарастырылды. Түркістан шекарасы тарихи үдерістер барысында бірнеше рет өзгергені байқалады. Парсы, грек, орыс, арабтардың пікірінше, Түркістан тарихи процесте әр түрлі аймақтарды білдіріп отырған, тіпті бұл айырмашылықтарды түрік тайпалары мен саяхатшылары да айтады. Зерттеудің соңғы бөлімінде XIX ғасырдан бастап орыс және қытай үстемдігіне байланысты Батыс Түркістан және Шығыс Түркістан болып екіге бөлінген бұл аймақтардың тарихи процесі және кешегі Ясы қаласы атанған Ахмет Ясауидің бейіті орналасқан Түркістан қаласына қатысты зерттеулер жүргізілді.

Орталық Азияның көп бөлігін қамтитын тарихи термин. Иранның Хорасан аймағынан бастау алып, соның ішінде Ауғанстанның солтүстігін қоса алғанда Памир және Гиндукуш-Кунлун (Қараңғы) тауларының солтүстік етегінен Қытайдың Тун-хуан аймағына дейін созылып жатыр. Сол жерден ары қарай

* Бұл мақала TDV Ислам энциклопедиясының 41-томы 556-560 беттер аралығында жарияланған және Түркістан мақаласының қайта басылуы болып табылады. Жауапты адамдардың және автордың рұқсатымен зерттеуге ешбір өзгеріс енгізілместен, түрік тілінен қазақ тіліне аударылып жинаққа енгізілді. Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Бағдат Ертаева.

** Проф., доктор, Йедитепе университеті, Стамбұл, Түркия. ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr.

Маньчжурияның батысына жетіп, Моңғолиямен қоса Оңтүстік Сібірдің бүкіл жерін қамтиды. Батыста Орал таулары мен Еділ өзенінің Каспий теңізіне құятын жеріне дейінгі өте үлкен аумақты алып жатыр. Бұл аймақтың тарихи деректердегі атауы ХІХ ғасырдың ортасына дейін Түркістан (түріктердің отаны) болды. Бүгінде көпшілігі ұйғыр, қазақ және басқа да түрік халықтарының тұратын Қытай Халық Республикасының үстемдігіндегі аймақ Шығыс (Шарки) Түркістан, ал 1924 жылдан кейін Кеңес Үкіметінің қарамағына өткен аймақ болса, Батыс (Гарби) Түркістан деп аталды. Шығыс Түркістанның жер көлемі 1 828 418 км², ал Батыс Түркістанның жер көлемі болса 3 836 503 км².

Түркістан атауын алғаш рет ежелгі ирандықтар, кейінірек арабтар Орта Азиядағы түріктер мекендеген аймақтарды сипаттау үшін қолданғаны белгілі. Армян тарихшысы Себеостың (б.з. VII ғ.) еңбегінде Түркістанның Амудариядан (Вехрот) бастау алғаны баса айтылады. Араб географы Якуби болса, Памир үстіртінің Түркістан деп аталатын жер екенін көрсетеді. Сасанидтер дәуірі мен Исламның жайылуы (бағындыру) кезеңінде Мауераннахрдың шығысындағы таулар мен солтүстіктегі елдерге Түркістан атауы берілген. Исламға дейінгі Сасанидтер дәуірін зерттеген Мұса Хоренаки өз еңбегінде ежелгі гректердің Туркастанак сөзін Скифия (скиф жері) сөзі ретінде қолданғанын айтады. ХV ғасырда жазылған Әмір Темірдің жорықтары туралы еңбектерде Түркістан ұғымы Мауераннахрдан тыс жерде тұратын түріктердің елдері ретінде көрсетілген. Ал Каспий теңізінің солтүстігіндегі аймақтар Ибн Фадланның Саяхатнамасында Биләду'т-Түрк (Түрік өлкесі) деп аталса, Ахмед Туси және басқа парсы жазушылары ол жерді Түркістан деп атаған. Кейбір батыс деректерінде 580-жылдарға қарай Орталық Азия үшін Туркхия (Түркия) атауы қолданылған.

Мұсылман арабтары аймаққа келгенге дейін Амудария (Жейхун) өзенінің солтүстігіндегі бөліктері Түркістан деп аталды. Исламның жайылуымен (келуімен) бірге қатар Мауераннахрдың солтүстігі мен шығысындағы аймақ Түркістан деп атала бастады. Орыстар Түркістан деп Мауераннахрды меңзесе, ирандықтар бұл аймақты Иран мен Ауғанстанның солтүстігі деп түсінді. Түркістан туралы түрлі мәліметтер беретін ислам географтары осы атауарқылы мұсылман болмаған (емес) түріктер өмір сүрген аймақтарды есептеді. Истахри болса Түркістанды оғыз елі (Гузийе), хазарлар, қимақтар,

қарлұқтар, бұлғарлар және Журжан-Фараб-Исфиджаб арасындағы жерлер ретінде сипаттайды. Якут әл-Хамавидің айтуынша, Түркістан Фараб қаласынан басталып, солтүстік пен шығысқа қарай жалғасады. Женд, Хотен және Шахрикент Түркістан шекарасы ішінде орналасқан. Якут әл-Хамави Түркістанда қарлұқтар, догуз оғыздар, түргештар, қимақтар және оғыздар мекендегенін жазады. Зекерия әл-Казвини болса, Түркістанды шығыста бірінші климат пен жетінші климат арасында орналастырады және бұл аймақ халқын шатырларда тұратын көшпенділер деп сипаттайды. Одан кейінгі ғасырлардағы Түркістан темірліктер (тимуридтер) мен өзбектер тұрғысынан Қазақстан мен Қырғызстанды білдіреді. Түркістанның оңтүстік шекарасы ретінде кейбір саяхатшылар Бамианның солтүстігіндегі Акрабат асуын, ал кейбіреулері Хилменд пен Амудария арасындағы су тарату желісінің оңтүстігіндегі Хажикак асуын көрсетеді. Одан әрі батыста, Мурғаб пен Абымеймене аралығындағы аймақта жатқан Бенд (Тирбенд) жоталары Түркістанның шекарасы болып саналады. Ауғанстанда түріктер қоныстанған Мазари-Шериф пен Бадахшан аймақтары Түркістан деп аталды. Иранның солтүстік-шығысындағы Хорасан уәлаятындағы түрікмендер мекендеген аймақты да Түркістан деп атаған. Орыстар түрік елдеріне басып кірмек (жаулап алу) болғанда Түркістан сөзін қазақтардан үйреніп, қолдана бастады.

Осы себепті кейбір батыс зерттеушілерінің Түркістан атауын өңірге орыстар берген деген пікірлері қате. Сонымен қатар, Иран мен Ауғанстанның ауызекі тіліндегі Түркістан сөзі жоғары аталған елдердің солтүстігін білдірген. Ерте ортағасырлық дәуірлерде Ауғанстандағы Белх және Мазари-Шериф аймақтары Тохаристан деп аталды да уақыт өте түркілену процесіне енген кезде Түркістан деп атала бастады. XVI ғасырда Өзбек хандығының құрылуы кезінде және олардың басып алуымен Амударияның оңтүстігінде жаңа Түркістан дүниеге келді. Ол Ауғанстанның Оңтүстік Түркістан облысы деп аталды. Қазір бұл өлкеде түрікмен, өзбек тайпалары тұрады. XVIII ғасырдың аяғында Ауғанстан үкіметі бұл жерді Түркістан облысы деп атаған. 1869 жылы орыстар жаулап алғаннан кейін Амударияның солтүстігі үшін Орыстың Түркістаны, оңтүстігі үшін Ауғанның Түркістаны деген терминдер пайда болды. XIX ғасырда Қытай мен Ресейдің қол астындағы аймақтарға сәйкес Шығыс және Батыс Түркістан атаулары әдебиетке еніп, орнықты.

Батыс Түркістан. Солтүстік жағында аса биік таулар болмаса да, Тарбағатай мен Ұлытау жоталары осында орналасқан. Тарбағатай таулары Алтай таулары мен Тәңір тауларының арасында сақина қызметін атқарады. Батысында Ұлытау таулары кең далада жатыр. Каспий теңізінің шығысында Купет тауы мен Гиндукуш тауларының солтүстігінен бастап орташа биіктігі 25-35 м. болатын жазықтар бар. Арал көлі мен Каспий теңізі аралығындағы 160 000 км² аумақты алып жатқан Үстірт жартылай жалаңаш және тақыр топырақтардан тұрады. Аймақтың батыс бөлігі Маңғышлақ (Мың қыстау) деп аталады. Оңтүстігінде Балқан таулары, Арал және Үстірттің оңтүстігінде Қызылқұм және Қарақұм шөлдері бар. Батыс Түркістанда тарихтың алғашқы кезеңдерінен-ақ суарудың (суландыру) арқасында байлығы кеңінен баяндалған Хarezмнің (Хиуа) алар орны ерекше. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің алуан түрі өсіріледі және қоныстануға қолайлы аймақтар көп. «Қазақ даласы» деп аталатын Солтүстік Түркістан даласы үш бөлікке бөлінеді: Торғай су сызығының батысындағы Торғай-Жайық жазығы, Қырғыз бен қазақтың қосылған аумағы, Шу-Балқаш даласы. Мауераннахр мен Ферғана ең маңызды тарихи аймақтар болып табылады. Олар ежелден бері саяси, экономикалық және мәдени аспектілері жағынан Түркістан деп аталатын кең аймақтың ең орталық бөлігін құрайды.

Исламға дейінгі кезеңде Түркістан өлкесінде ғұн, ақғұн, көктүрік, ұйғыр сияқты ұлы империяларды құрған түріктер, бұл аймақта өте ертеден тайпа болып өмір сүрген. Қарахандықтардың мұсылмандықты қабылдауы түркілердің ислам мәдениетінің шеңберіне енуіне себеп болды. Селжүктермен бірге түрік халқының едәуір бөлігі Кіші Азияға қоныс аударды. Осыған қарамастан Түркістанда түрік текті қауымдардың тіршілігі бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркіменстан сияқты тәуелсіз түркі республикаларынан басқа, Тәжікстанда да айтарлықтай түрік халқы бар. XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығы кезінде үлкен қиындықтарды бастан кешірген Батыс Түркістанның Тимуридтер дәуірінде дамуды мүмкіндігі туды. Алтын Орда мемлекеті ыдырағаннан кейін пайда болған өзбектер Тимуридтерді жойды. Бірақ олар бірікпей тұрып, орыс шапқыншылығына дейін үш хандық мемлекетінде өмір сүруін жалғастыра алды. 1500 жылы Бұхара хандығы, 1512 жылы Хиуа хандығы және 1710 жылы Қоқан хандығы құрылды. Бұхарада 3 миллион, Хиуада 2 миллион, Қоқанда 1 миллионға жуық халықтың тұрағандығы айтылады. XIX ғасырдың

ортасында орыс шапқыншылығы кезінде Түркістан хандықтарының бірі Бұхара әмірлігінің құрамына Зарафшан алқабы, Қашқадария, Сурхандария, Қаратегін, Әндіжан, Самарқан, Бұхара, Қарши, Хисар, Керкі және Жиззақ кірді. Қоқан хандығы орталығы Ферғана алқабы болып, шығыста Есік көліне, батыста Сырдарияға, оңтүстікте Памир тауларына, солтүстікте Қазақстан даласына дейін созылып жатты. Хиуа хандығы ең алдымен Харезм сосын Арал көлінің оңтүстігінен Мервке дейінгі жерді қамтыды. 1865 жылы Қоқанды, 1868 жылы Бұхараны, 1873 жылы Хиуаны орыстар басып алды. 1867 жылы орыстар астанасы Ташкент болатын Түркістан генерал-губернаторлығын құрды. Бірінші генерал-губернатор К.П.Кауфман болды. Бұл генерал-губернаторлықтың құрамына Сырдария алабы, Ферғана және Мауераннахр кірді. 1869-1884 жылдар аралығында оккупацияланған Түркіменстанға Транскаспий облысы (Закаспийская облысы) қосылды. 1898 жылы Түркіменстан мен Жетісу генерал-губернаторлықтары қосылып, Түркістан кеңірек мағынаға ие болды. 1886 жылы И.В.Мушкетов өзінің зерттеулері арқылы кейінгі әкімшілік өзгерістерге қарамастан Түркістанға географиялық мағына беруге тырысты. Осыған сәйкес Каспий теңізі, Иран үстірті мен Мұз теңізі арасындағы аймақ Түркістан деп аталып, ал Гиндукуш таулары Ресей мен Англияның шекарасы болып есептелген.

Патшалық кезең тұсында Бұхара мен Хиуа хандықтарының генерал-губернаторлыққа кірмейтін Түркістан өлкесі Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқан және Закаспийская (Транскаспий) деген бес әкімшілік бірлікке бөлінді. 1911 жылы Түркістан генерал-губернаторлығындағы халық саны 9 838 100 адам болды. Большевиктер революциясы кезінде Түркістанда Түркістан Кеңестік Социалистік Республикасы (30 сәуір 1918 ж.), Бұхара Кеңестік Халық Республикасы және Хорезм Кеңестік Халық Республикасы сияқты жергілікті құрылымдар пайда болды. Олар тәуелсіздік жақтастарына қарсы большевиктік орыстармен ынтымақтаса отырып, Түркістанда коммунизм орнатуға үлес қосты. Бірақ кеңес әкімшілігі ешқандай этникалық-тайпалық құрылымға жол бермеді. Ол түрік тектес қауымдар арасында алауыздық тудыратын іс-әрекеттер жасап, тайпаларды бөлуге қол жеткізді. Түрікмен, қырғыз, қазақ, өзбектерді бөлек республика етіп, Түркістан одағын таратты. 1924 жылы 16 қыркүйекте қабылданған шешіммен Түркістан атауы толығымен жойылды. Большевиктер Түркістанның әкімшілік құрылымын өзгертті. Генерал-губернаторлықтың штаб-пәтері

(астанасы) қайтадан Ташкентте болды, бірақ оның атауы Орта Азия аймағы (Средняя азиатской край) болып өзгертілді. Түркістан губерниясының Жетісу, Жаркент, Лепсі және Закаспи облыстарының қазақтар қоныстанған аудандары, сондай-ақ қарақалпақтар тұратын аймақ Қазақстанға қосылды.

1926 жылғы бөлініс бойынша бұрынғы Түркістан губерниясы беске бөлінген еді. Қиыр батыста Түрікменстан Республикасы құрылды. Орталығы Ашқабат болды және Закаспи әкімшілік бөлігінде орналасқан Мерв аймағы, бұрын Хиуа хандығына қарайтын Ташавуз (Ташауыз/Дашоғыз) аймағы және Бұхара хандығынан Чарсу және Керки аймақтары осы жерге қосылды. Өзбекстан Республикасының астанасы Ташкент қаласы болды. Оның құрамына Мауераннахр, Самарқан және Ферғана губерниялары және Бұхара мен Хиуа хандықтарындағы өзбектер қоныстанған жерлер кірді. Астанасы Душанбе қаласы болатын Тәжікстан Республикасының құрамына Хисар (Душанбе), Қорғантепе, Герм (Каратегін), Кулаб, Ура-Тепе т.б. өрістер қосылды. 1924 жылы автономиялық өлке болған Қырғызстан Республикасы 1936 жылы толық құрылды. Бұларға Жетісу губерниясынан Шу, Талас және Нарын өзендерінің жоғарғы ағысындағы аудандар, Ыстықкөл ойпаты, Ферғанадан Алтай және Памир жоталары, сондай-ақ Жалалабад және Ош облыстары қосылды. Қазақстанға Жетісу, Үстірт, Қарақалпақстан, Сырдарияның төменгі бөлігі, Шымкент, Қызылорда, Тараз/Тираз (Талас) қалалары қосылды.

Шығыс Түркістан. Алтай тауы, Тәңір тауы және Қараңғылық сияқты биік тау жоталары болғанымен, ішкі және шығыс жағы құмды шөлмен көмкерілген. Тарым теңізі, Іле, Ертіс, Манас, Ұлұңгір, Қарашаһар өзендері ең басты ірі өзендері болып табылады. Оның екі үлкен көлі – Сайрам және Бұғда. Мұндағы Такламакан шөлі шамамен 500 000 км² құрайды. Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан республикаларымен және Пәкістан, Үндістан, Кашмир, Тибет, Моңғолия және де Қытай сияқты елдерімен шектеседі. Тарихи Жібек жолының маңызды бөлігі бүгінде жаңарған. Қашқар, Хотен, Жаркент, Ақсу, Құлжа және Үш-Турфан Алтықала деп аталатын қалалар мен аймақтардың тарихи маңызы бар. Бұл жер де Ғұн түріктері мен Ұлы Көктүрік империясының шекарасында болды. 744 жылы Орхон өзенінің жағасындағы Ордубалық қаласында Көктүріктердің арасындағы ұйғырлар дербес мемлекет құрды. Бұл мемлекетті

қырғыздар 840 жылы жойды. Қарабаласағұн төңірегінде он үш ұйғыр тайпасы жеңіліске ұшырағаннан кейін Қашқарға, Бешбалыққа, Тәңір тауының оңтүстігіне, Құлжаға және Хотен аймағына қоныс аударды және орталығы Тұрфан болатын жаңа Ұйғыр мемлекетін құрды. 856 жылы таққа Алп Құтлуғ Білге деген атақпен Меңлі қаған келді. Бұл мемлекет шамамен үш жарым ғасыр өмір сүрді және XIII ғасыр басындағы моңғол шапқыншылығымен жойылды.

840 жылы негізі қаланып, 1212 жылы Хarezмшахтардың төңкерісінен кейін өз тіршілігін жоғалтқан Қараханидтер маңызды бөлігі Шығыс Түркістанда болған Исламнан кейінгі алғашқы ұлы түрік мемлекеті еді. Шығыс Түркістан Қарақытай мемлекетін жойған Шыңғыс ханға қосылды. Одан кейін Шағатай хандығының аумағына енді. Әмір Темір 1365 жылы Батыс Түркістанда үстемдік орнатқан кезде Шығыс Түркістандағы Шағатай әулетінен шыққан кіші хандарды өз қорғауына алды. Ал Темір мемлекеті әлсірегеннен кейін Шағатайлылар қайтадан күреске кіріседі. Бұл жерді II. Есен Бұғадан кейін таққа отырған Жүніс пен оның ұлы Ахмед басқарды. Ахмед хан (1487-1514) сол кезде Бабырды жеңіп, Батыс Түркістанға үстемдік еткен Шайбан ханының билігін қабылдады. 1514 жылы ол қайтыс болғаннан кейін оның орнына келген Сейіт ханның (1514-1533) дәуірі Шығыс Түркістандағы Шағатай ұрпақтарының соңғы жарқын кезеңін құрады. Бабырдың нағашысы Ахмед Алқа ханның ұлы Сейіт хан Бабырмен бірігіп Қашқар, Жаркент және Хотен қалаларын басып алып, Сейдие (Сейидия) хандығын құрды. Ол өз мемлекетін нығайту үшін біраз реформалар жасады. Астанасы әуелі Қашқар, кейін Жаркент болды. Сондықтан мемлекет атауы Жаркент хандығы немесе мемлекеттің негізін салушының атымен Сейдие хандығы деп аталды. Бұл хандықтың құрылуынан бастап қожалардың ықпалы күшті болды. Елдің рухани атмосферасына сопылық ағым үстемдік еткендіктен хандар мен мемлекет қайраткерлерінің әскери-саяси идеялары шектеулі болып қала берді. Саяси оқиғаларды қадағалай алмағандықтан, Сейдие хандығы көршілерімен бәсекеге түсе алмады.

Сейіт ханның орнына келген оның ұлы Решиди хан оның тыныштық кезеңін жалғастыра алмады. Ең үлкен мәселе елдің шығысындағы Ұйғырстан деп аталатын провинциялары мен Алтықала деп аталатын батыс провинциялары арасындағы бәсекелестіктің күшеюі болды. Моңғолиядағы билікті өз қолына алып, Қытайға да, Шығыс Түркістанға қарай ілгерілеуге

ұмтылған қалмақтар (жоңғарлар) Шығыс Түркістанның шығыс губернияларына жиі шабуыл жасай бастады. 1559 жылы Решиди хан қайтыс болғаннан кейін оның он үш ұлының бірі Әбділкерім хан (1559-1591) ағаларының қолдауымен таққа отырды. Әбділкерім хан елдің қайтадан қалалық мемлекет болып, бір-бірімен жауласып, елге, халыққа зиянын тигізуіне тосқауыл бола алмады. Елінің тұтастығын қамтамасыз етемін деген үмітпен Батыс Түркістанда өсіп, өнген ұлы дін ғұламаларының бірі Махдум-и Аъзамның ұлдарының бірі Қожа Ысқақ Велиді Шығыс Түркістанға шақырады. Қожа Ысқақ Вели бүкіл Шығыс Түркістандағы қала-қаланы, ауыл-ауылды аралап, мұсылмандардың ауызбіршілікте болуы керектігін түсіндіруге тырысты және бұл істе сәттілікке қол жеткізді. Елдің шығыс облыстарының билеушісі Абдуллатиф хан тарапынан Махдум-и Аъзамның ұлы Хожа Каланның (Мұхаммед Эмин) Жаркентке шақырылуы Шығыс Түркістанның тағдырына әсер ететін оқиғалардың өршуіне себеп болды. Хожа Ысқақ Велидің ұлдары Ишакийе мен Қаратағлық және оның ағасы Хожа Қаланның ұлдары Афакийе мен Ақтағлық әртүрлі көзқарастарды жақтап, соның салдарынан екі топқа бөлініп, бір-бірімен қиян-кескі күреске кірісті. Бұл кезең (1678-1755) «Қожалар дәуірі» деп аталды. Одан кейін елдің шығыс және батыс провинциялары арасындағы шиеленіс одан сайын күшейе түсті. Басталған қақтығыстар Әбдіррахим хан тұсында бұл іске қалмақтардың араласуына әкелді. Әбдіррахим ханның қалмақ әйелінен туған ұлы Абдулла болашақта Шығыс Түркістанның соңғы жарқын дәуірін сыйлайтын еді.

XVIII ғасырда Шығыс Түркістандағы Хами мен Турфан қалаларын басып алған қытайлар 1754 жылы қалмақтарды талқандаса, 1759 жылы әбден абдырап қалған Қашқар мен оның төңірегін басып алды. 1760 жылдары Қазақтардың Орта және Кіші жүздері мен Қоқан хандары Қытайдың үстемдігін қабылдауға мәжбүр болды. Салих Қожаның баласы Жихангир 1826 жылы қырғыздардың көмегімен Қашқарды қайтарып алғанымен, тұтқынға түсіп, екі жылдан кейін Бейжіңде ату жазасына кесілді. 1829-1830 жылдары Қытай шапқыншылығына қарсы біршама сәтті қозғалыстар болды. Мадали атанған Мехмед Әли хан 1831 жылы Қашқар, Жаркент, Хотен және Ақсуды, 1846 және 1854 жылдары Мұхаммед Эмин (Катта Тора) Қашқарды екі рет құтқарғанымен, қытайларды толықтай қуып шығу мүмкін болмады. 1862 жылы басталғандүнген (қытай мұсылмандары) көтерілісі Жоңғарияға тараған кезде Қашқар үшін мүмкіндік туды.

Қырғыз қолбасшысы Садық бей Қашқарға кіріп, қаланы Жихангирдің баласы Бузургке берді. Ал Шымкентті орыстардан қорғап жүрген Мұхаммед Якуб би Қашқарға келгенде жағдай өзгерді. Олар Бузург ханмен бірге қытай әскерлерін талқандап, Қашқар мен Жаркентті, одан кейін барлық қалаларды алды. Якуб хан 1868 жылы Турфанды басып алды. Бірақ орыстар араласқанда екі жақ елші алмасады. Ағылшындар да Шығыс Түркістанға елшілерін жіберді. 1872 жылы орыстармен, 1873 жылы ағылшындармен келісімдерге қол қойылды. Стамбулға Якуб Хан Тора деген елші жіберді. Османлы мемлекеті зеңбірек және мылтықпен қаруланған әскери көмекпен бірге Мұрад Эфендинің басшылығымен кейбір офицерлер мен делегация жіберді. Делегация Қашқарға келгенде 100 пар зеңбірек атылып, қарсы алынды және Абдулазиз сұлтанның атынан құтпа оқыла бастады. Бірақ қытайлар көрген ауыр жеңілістерінің кегін қайтарып, Шығыс Түркістанды қайта басып алу үшін орыстардың көмегімен әрекет жасады. 1876 жылы 17 тамызда Үрімжі арқылы ілгерілей бастады. Якуб хан қайтыс болғаннан кейін оның ұлдары мен атақты мырзалар арасындағы қақтығыс қытайларға пайдалы болды. Бег Құлы ішкі тыныштықты қамтамасыз еткенімен, шарасыздықтан орыстарды паналады. 1877 жылы желтоқсанда қытайлар Қашқарды қоса алғанда, бүкіл Шығыс Түркістанды басып алғанын хабарлады. 1882 жылы олар Шығыс Түркістанның атын Синь-чян (Шин-цзян) (жаңа жаулап алған жер) деп өзгертті. Олар 1884 жылы Шығыс Түркістан провинциясын (Сыңқияң/Шыңжаң) құрды (қараңыз: ҚАШҒАР).

1932 жылы Нияз қажы мен Салих Дарға бастаған көтеріліс Мосул Мақсұт, Махмұт Мухити, Хафиз Бег, Мехмед Эмин Бұғра, Сәбит Дамолла, Осман Бег, Шереф Хан Төре сияқты көсемдердің қатысуымен бүкіл Шығыс Түркістанға тарады. Іле губерниясы мен Үрімжінің бірнеше уезін қоспағанда, бүкіл Шығыс Түркістан азат етіліп, Қашқарда Шығыс Түркістан Республикасы жарияланды (1933 ж. қараша). Президент болып Қожа Нияз қажы сайланды, ал үкіметті Сәбит Дамолла жасақтады. Қытай мұсылман генералы Ма Чунген Шығыс Түркістанға жорық жасағанда Кеңес Одағы оған қарсы тұрды. Кеңестермен қақтығыстарда жеңіліс тапқан генерал Ма 1934 жылы 21 наурызда Қашқарға кірді, сол үшін Шығыс Түркістан үкіметі Қашқардан шықты. Хотенді қытайлардан құтқарған Мехмед Эмин Бұғра да Кеңес әскеріне қарсы тұра алмады. Ақырында олар Кеңес Одағының бейбіт ұсынысын (келісімін) қабылдауға мәжбүр болды. Келісім бойынша тәуелсіздікті жақтаушылар әкімшілікте

(басшылықта) қалады, бірақ олар Қытайдан бөлініп кетпейтін болды. 1937 жылға дейін еш жерден көмек ала алмаған бұл Түрік республикасын Кеңес Одағы жойды. Әсіресе Қожа Нияз қажы бастаған тәуелсіздікті жақтаушылар қырылды.

Қытайға қарсы көтерілісшілер тарапынан Құлжада (Ининг) Шығыс Түркістан Республикасын қайта құрылды (1944 ж. 7 тамыз). 1944 жылы 16 қыркүйекте қазақтар көтеріліс жасап, 8 қазанда Нильканы басып алды. 1945 жылдың басында қазақтар Алтай, Тарбағатай аймақтарын алып, Іледегі көтеріліске қосылды. Мемлекет басшысы болып Али Хан төре, көмекшілері болып Құлжалы Хакимбег қожа мен Буғра Хан тағайындалды. Біраз уақыттан кейін Ахмед Жан Касими жағдайды биледі. Жаңадан құрылған әскерде 25 мың сарбаз болды. Қазақтардың бірі Осман Батырдың басқаруында 20 мың атты әскер болды. 1945 жылы қыркүйекте Үрімжіге қарай жылжыған әскер мен Гоминдаң әскері Манас маңында бетпе-бет келді. Гоминдаң Кеңес Одағына көмек беруге өтініш берген кезде, Али Хан төре Кеңес Одағына жасырын әкелінді және ешқандай қақтығыс болмады. 1946 жылы Кеңес Одағының қысымымен Шығыс Түркістан Республикасы мен Синь-чян өлкелік үкіметтері біріктірілді. Төраға болып Чан Чих Чунг тағайындалды, оның орынбасары Ахмед Жан Касами болды. Алайда бұл жағдай ұзаққа бармай, Ахмед Жан Касими өз аймағына оралды. 1947 жылы Месут Сабри Байкози премьер-министр болып, ал Иса Юсуф Алптекин бас хатшы болып тағайындалған жергілікті үкімет жарияланды, бірақ бұл ұзаққа созылмады. Қытай коммунистік партиясы Шығыс Түркістанды өзіне қосып алу мақсатында Тэн Ли-кунды келіссөзге жіберді. 1949 жылы 27 тамызда Алматыдан Бейжіңге ұшқан ұшақ, осы ұшақта болған Ахмед Жан Қасыми, Әбділкерім Аббасов, Делилхан Сүгірбаев, Ысқақ Бег Мононов сынды ел басшыларымен бірге жоғалып кетті. 1949 жылы 20 қазанда бұл мемлекет жойылды. Оны желтоқсанда коммунистік Қытай төңкерісін жасаған Қытай Қызыл Армиясы соңғы рет басып алды. Шығыс Түркістан 1955 жылдың 1 қазанынан бастап Қытай Халық Республикасына қарасты Синь-чян автономиялық республикасы (Синкян/Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы) деп аталды және қазіргі Қытай территориясының алтыдан бір бөлігін алып жатыр.

Түркістан қазіргі Қазақстандағы Яссы қаласының да атауы. Қала Оңтүстік Қазақстан облысының орталығы Шымкент қаласынан 156 км қашықтықта орналасқан. XII ғасырдан кейін Яссы атауымен

дереккөздерде аталғанымен, оның қалдықтарының ізі табылмаған. Йездидің (XIV ғ.) Жеңіснамасында (Зафернаме) оның есімі Түркістан деп те аталады. Бұл жер түріктердің ислам дінін қабылдауына себепкер болған Ахмет Ясауи өмір сүрген жер ретінде танымал болды. Ясауи тарикатының негізін қалаушы Ахмет Ясауидің Ясауи деген ныспысы осы Яссы қаласымен байланысты. Әсіресе Әмір Темірдің 1396 жылы оның бейіті орналасқан жерге арнайы кесене салғызуы қаланың маңыздылығының кейінгі кезеңдерде де жалғасуын қамтамасыз етті. Ахмет Ясауи «Хазрет-и Түркістан» деп аталғандықтан, Түркістан қаласының атауы соған байланысты.

ДЕРЕККӨЗ

- a.mlf. – [C. E. Bosworth], “Turkistān”, *EF*² (Fr.), X, 786-787.
- a.mlf. (1952). *Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul.
- a.mlf. (1987). *Islam and Turkestan under Russian Rule*, İstanbul.
- a.mlf. (1988) “Turkestan”, *Encyclopedia of Asian History*, New York, IV, 149-152.
- a.mlf., “Türkistan”, *İA*, XII/2, s. 140-142.
- Alı b. Hüseyin el-Mes’ûdî (2004). *Mürûcû’z-zeheb:Altın Bozkırlar* (ter. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları s. 39-48, 58, 65-97 vd.
- Allworth E. (1990). *The Modern Uzbeks, from the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*, Stanford.
- Barfield T. J. (1989). *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Cambridge.
- Barthold V. V. (1981). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul.
- Belenitsky A. M. (1969). *Central Asia* (trc. J. Hogarth), London.
- Bennigsen A. –Wimbush S. E. (1985). *Soviet Muslims*, London.
- Bosworth C. E. “Turkistān”, *a.e.*, X, 787.
- Buğra, M. E. (1940), *Şarki Türkistan Tarihi*, Kabil.
- Cahun L. (2006). *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405’e Türkler ve Moğollar* (trc. Sabit İnan Kaya), İstanbul, s. 80-128.
- Christian D. (1998). *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford.
- Esin, E. (1987). “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara, I, 79-111.
- Forbes A. D. W. (1991) *Doğu Türkistan’daki Harp Beyleri* (trc. Enver Can), İstanbul.
- Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara.
- Gerdîzî (1347). *Zeynü ’l-aḥbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî). Tahran. hş. s. 73, 279.

- Hayıt Baymirza (1975). *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, Ankara.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks.
- İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 9.
- İstoriya Turkmenistana (1966). Aşkabad.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara.
- Kara, A. (2002). *Türkistan Ateşi: Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul. s. 118-124.
- Kazak Soviet Ensiklopediyası (1977). "Türkistan", Alma-Ata, XI, 217-228.
- Kazakistan Tarihi (1998). Almatı, I-V.
- Kırgız Sovet Ensiklopediyası (1980). "Turkistan", Frunze, VI, 101-107.
- Kurban, İ. (1992). *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara.
- Lattimore O. (1988). *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford.
- Macler F. (ter.) (1904). *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sébéos* Paris. s. 49.
- Madvanov S.-Şalekonov M. (2000). *İstoriya Vzaimootnoşeniy Narodov Turkeстана v XVIII-Naçale XX vv.*, Turkestan.
- Malik Hafeez (ed.) (1994). *Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects* New York, s. 120, 243.
- Malleson, W. (1922). "The British Military Mission to Turkistan, 1918-20", *As.Af.*, IX/2, s. 96-110.
- Minorsky V. (1930). *Ḥudûdü'l- 'âlem Mine 'l – Meşrik İle 'l-Magrib*.
- Dughlat M. H. (1895). *Târîh-i Reşîdî* (trc. D. Ross, nşr. N. Elias), London.
- Naumkin V. V. (ed.) (1994). *Central Asia and Transcaucasia: Ethnicity and Conflict*, Westport s. 2, 4, 97.
- Özbek Sovet Ensiklopediyası (1978). "Turkiston", Taşkent, XI, 365-385.
- Özyurt, A., Şeker, K. (vd.) (2004). *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri: XVI-XX. Yüzyıllar*, Ankara.
- Poujol C., "Turkistân", *EF*² (Fr.), X, 787-789.
- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (1957). *Câmi 'u 'l-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara. II, 5, 6, 8, 46.
- Rice T. T. (1965). *Ancient Arts of Central Asia*, London.
- Roux J.-P. (2001). *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık* (trc. Lale Arslan), İstanbul.
- Saray, M. (1990). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul.
- Schuyler E. (1878). *Turkestan*, I-II. London.
- Sezer, B. (1979). *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul. s. 103-105, 156, 160.

- Sinor D. (der.) (2000). *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul.
- Taşçı, M. A. (Der.) (1985). *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, İstanbul.
- Teichman, E. (1936). "Chinese Turkestan", XXIII/4, s. 561-573.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul.
- Vámbéry, Á. (1864). *Travels in Central Asia*, London.
- Yâkût, *Mu 'cemü'l-büldân*, II, 23-26.
- Zekerıyyâ B. Muhammed El-Kazvîni (1960). *Âsârü'l-bilâd*, Beyrut. s. 514.

TURKESTAN

ABSTRACT

Turkestan is a historical usage that refers to a large part of the region currently known as Central Asia. In this study, the geographical boundaries of the term Turkestan are first outlined. According to the study, these boundaries cover a vast area starting from the city of Khorāsān in Iran, reaching the Tun-Huang region of China, the western part of Manchuria, all of Mongolia and Southern Siberia, and extending to the Caspian Sea. The naming conventions used for this region from the ancient Iranian period, where the name Turkestan was first used, are examined based on historical sources. It can be seen that the boundaries of Turkestan have undergone changes throughout history. Depending on the Persians, Greeks, Russians, and Arabs, Turkestan has referred to different regions throughout history, and this variability was also valid for various Turkic tribes and travelers. The last part of the study covers the historical processes that the regions divided into Western and Eastern Turkestan, based on Russian and Chinese domination, respectively, have undergone since the 19th century. Finally, the city of Turkestan, which includes the mausoleum of Ahmet Yesevi, formerly known as Yesi, is discussed.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜRKİSTAN ALGISI

Abdullah Temizkan*

ÖZ

Osmanlı Türklerinin, atalarının kopup geldiği Türkistan'a dair hatıralarını canlı tutup tutmadıkları merak konusudur. Oğuzların, Balkaş Gölü havzasından Anadolu'ya uzanan göçleri asırlar sürmüştür. Bu göçlere dair en canlı hatıraların; daha yakın olan Suriye, İran, Horasan ve Maverâünnehir gibi yerlere ait hatıralar olduğu tahmin edilebilir. Türkistan'ın uzakta olması tamamen unutulduğu anlamına gelmemektedir. Bu çalışmada Osmanlı devrinde kaleme alınan farklı disiplinlere ait çeşitli eserlerde Türkistan kavramının izi sürülerek zaman içinde hangi anlamları ihtiva ettiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Osmanlı belgelerinde, kroniklerde, seyahatnamelerde Türkistan ibaresinin sahip olduğu anlam yelpazesi ve bu anlamlar arasında hangisinin daha yoğun ve yaygın şekilde kullanıldığı tespit edilecektir. Bu suretle Osmanlı zihin dünyasındaki Türkistan algısının coğrafi olarak nereye denk geldiği belirgin hâle getirilmeye çalışılacaktır.

Bir Terim Olarak Türkistan

Edebî metinlerde çok kullanılan bir kavram olan Türkistan, dünya bilim literatürüne 19. yüzyılda İngilizler tarafından dahil edilmiştir. Bu literatürde Türkistan'ın üç kısma ayrıldığı; Rus, Çin ve Afganistan Türkistan'ı şeklinde ifade edildiği belirtilmektedir (Bartold, 1998: 141). Burada ifade edilen bölgeyi daha ayrıntılı betimlemek gerekirse Türkistan "Horasan, Kuzey Afganistan, Pamir ve Hindukuş-Kunlun dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine, oradan da Mançurya'nın batısına ulaşan; Moğolistan, Güney Sibirya, Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar" olan alanı içine alır (Taşağıl, 2012: 554). Bu çalışmada bilimsel literatürde Türkistan'ın içinin nasıl doldurulduğundan çok bu kavramın Osmanlı Türkleri tarafından nasıl algılandığı üzerin-

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi, İzmir/Türkiye. abdullah.temizkan@ege.edu.tr

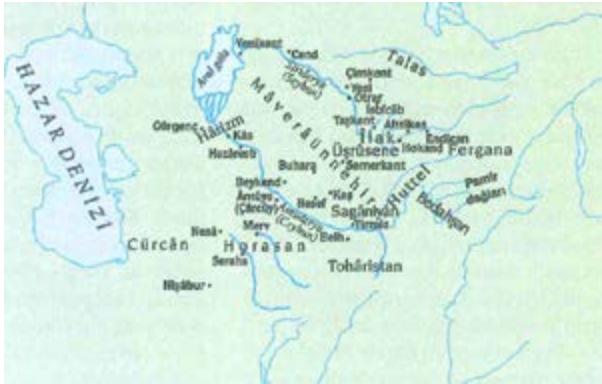
de durulacaktır. Bu amaçla müracaat edeceğimiz yazılı kaynakların başında Osmanlı arşiv vesikaları gelmektedir. Arşiv kayıtlarının yanında kronikler, coğrafya kitapları, seyahatnameler, tasavvufa dair eserler ve diğer edebî eserler yer almaktadır. Bütün bu eserleri tarayarak Osmanlı Türklerinin göç edip geldikleri eski yurtlarını da ifade eden Türkistan kavramını kolektif hafızada koruyup korumadıklarını ve bu kavrama ne gibi anlamlar yüklediklerini anlamaya çalışılacaktır. Osmanlı arşiv kayıtlarının devlet aygıtının resmî dilini ifade etmesi bakımından diğer yazılı kaynaklara göre ayrı bir bakış açısı sunacağı varsayımını ve bunun yanında, diğer yazılı eserlerin devlet aygıtıyla bir tür patronaj ilişkisinde bulunmaları nedeniyle resmî bakış açısıyla çatışmayacak şekilde anlam genişlemesine ya da daralmasına yol açacak kullanımlara sahip olabilecekleri varsayımı test edilecektir. Bu testin sonucunda söz konusu kavramın en dar anlamından en geniş anlamına kadar tarihî vetire içerisinde Osmanlı devri yazılı kaynaklarında nasıl bir anlam yelpazesi oluşturduğunu göreceğiz. Bu yelpazenin aynı zamanda bize Türkistan kavramının en yoğun şekilde hangi anlamı ile kullanıldığını göstermesini umuyoruz.

Osmanlı Devleti'nin Resmî Kayıtlarında Türkistan Algısı

Osmanlı Devleti'nin resmî kayıtlarına göre, Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilk ilişkilerin 16. yüzyılda başladığı düşünülse de aslında bu ilişkilerin çok daha eski dönemlerde başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Timur döneminde Türkistan ile Anadolu Türklüğü arasında savaşla neticelenen bir mücadele olmuş, Timurlular hanedanının sona ermesiyle bölgede iktidarı ele geçiren Şeybanî hanedanı ile daha dostça ilişkiler kurulmuştur. I. Selim zamanında başlayan bu dostça ilişkiler Şii Safevî Türkmen Devleti'ne karşı I. Süleyman zamanında daha da kuvvetlenmiştir. Bu bölgede 16. yüzyıldan beri varlıklarını devam ettiren Hive ve Buhara hanlıklarının yanında bugünkü Kazak bozkırlarında Kazak Hanlığı, daha güneyde ise 18. yüzyılın başında kurulan Fergana vadisi merkezli Hokand Hanlığı söz konusudur. Böylece Uluğ Türkistan'da dört Türk siyasi teşekkül söz konusu olmuştur (Saray, 1994: 13). Bu dört hanlık da kendi hükümlerlik alanlarını ifade ederken birçok yöreyle birlikte *Türkistan* ifadesini de kullanmaktadırlar. Nitekim 1714 yılında Kazak Hanı Gaib Muhammed Han'dan, "*Türkistan* hanlarından Kazak Hânı olan Gaib Muhammed Han" şeklinde bahsedildiği görülmektedir (BOA. DVNS. NMH. D, No: 6/184). Bu ifadeden başka hanlıkların da söz konusu olduğu geniş bir memleket olan Türkistan'dan bahsedildiği görülmektedir. Dolayısıyla

bu ifadenin münhasıran bugün Kazakistan'daki Türkistan şehri için kullanılmış olma ihtimali bulunmamaktadır. 1785 tarihinde Buhara ve Semerkand'dan hacca gitmek üzere İstanbul'a gelen hacı kafilesinin başında bulunan Molla Mir Mahmud Seyyid Süca isimli kişinin "biladı – Türkistan"ın her bir beldesinin durumu hakkında bilgi verdiği bir takrirden söz ediliyor (BOA, Hat, No: 778). Bu ifadeden bir şehirden daha çok beldeleri içeren daha geniş bir coğrafyanın kastedildiği anlaşıyor. Buradan hareketle biz burada ifade edilen *Türkistan* ibaresinin Türkistan şehrini değil de sınırları çok net olmasa da Uluğ Türkistan'ı ifade ettiğini düşünüyoruz. Yine 1802 yılına ait bir hatt-ı hümayunda Rusya ile sınırı bulunan Buhara Hanlığı'nın hanı için yazılacak name-i hümayunda "*Türkistan* ve Turan-zemin padişahlığı elkâbının kullanılması"nın salık verildiği görülmektedir (BOA, Hat, No: 7618). Bu metindeki Türkistan ibaresinin de Uluğ Türkistan anlamında kullanıldığı açık bir şekilde görülmektedir. Ancak Turan-zemin ifadesi ile birlikte kullanılması eş anlamlı kullanılmış olması ihtimalini de akla getirmektedir. Eş anlamlı kullanılmadığı takdirde bu ifadelerden hangisinin diğerini kapsadığı ya da birbirine sınır iki ayrı bölgenin mi ifade edildiği gibi sorular akla gelse de bölgenin tarihi coğrafyası ve söz konusu kavramların tarihsel kullanımları bu ihtimalleri devre dışı bırakmaktadır. Minorsky, İslam Ansiklopedisi'nin Turan maddesinde Orta zaman coğrafyacılarının Turan kelimesinden Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasını anladıklarını ileri sürse de aynı yerde Firdevsî'nin Şehnamesinde, Turan kavramı ile Ceyhun Nehri'nin ötesindeki Türk ülkelerini ve Çin'i kastettiğini dile getirmektedir (Minorsky, 1998: 109; Firdevsî, 1999: 101). Firdevsî'nin Osmanlı münevverleri üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda buna yakın bir coğrafi alanı kastettikleri söylenebilir. Sosyal bir olgu olan dilin toplumla birlikte değişmesi herhangi bir dile ait kavramların anlamlarının da toplumla birlikte değişmesi gibi bir durumu ortaya çıkardığı kabul edilmektedir (Sav, 2003: 148). Zaman içinde her şey gibi kelimelerin anlamları da değişir ve bu son derece doğal bir olaydır. Biz söz konusu Osmanlı arşiv kaydında geçen *Turan-zemin* ibaresinin anlamının yukarıda konunun uzmanlarının yaptığı tanımlarından yaptığımız alıntılardaki Türkistan ibaresinin anlamı ile örtüştüğünü düşünüyoruz. 1872 tarihli bir belgede ise uzun süre Türkistan'da bulunduğu ve bölgeye dair bilgi birikimi olduğu anlaşılan Mersin Kaymakamı Abdulkadir Kemalî Bey'in, Rus istilasının ilerleyişini anlatırken kullandığı "*Tataristan ve Türkistan-ı Buhara*" ibaresini Büyük Türkistan'ın Buhara Hanlığı tarafından hükmedilen kısmı anlamında, siyasal bir içerikle kullanıldığı açık bir şekilde görülmektedir (BOA, HR, SYS, No: 1955/44).

Kendisini Buhara zadedânından biri olarak takdim eden *hayriye* tüccarlarından Buharalı Hacı Osman, Rusların Buhara, Taşkend, Hokand, Semerkand ve Hive ahalisinin arasında fitne sokmak suretiyle buraları ele geçirdiğinden ama artık aralarında bir birlik duygusu oluşmaya başladığından eğer Padişah'ın yardımı söz konusu olursa sayısı 15 milyondan fazla olan “Türkistan ahâli-i İslamiyesinin” düşman boyunduruğundan kurtularak Osmanlı Devleti'nin tabiiyetine geçebileceğinden bahsetmektedir (BOA, HR. SYS, No: 4/32). Türkistan ibaresiyle, zaman zaman Maverâünnehir ifadesinin modern dönemdeki daraltılmış anlamı olan Seyhun ve Ceyhun nehirleri boyundaki vaha kentleri kastedildiği düşünülebilir. Ancak 15 milyon nüfus ifadesi ile birlikte düşünüldüğünde kastedilen mekânın Türkistan şehrinde ziyade Uluğ Türkistan olduğu anlaşılabacaktır (Özgüdenli, 2003: 177). Yine 1919 tarihli bir iradede geçen “...memâlik-i Osmaniye, Türkistan, Kafkasya ve İran mahsulatını Garbî Avrupa mahsulatı ile mübadele etmek...” şeklindeki ifadede Türkistan ibaresinin Rusların pamuk tarımını başlattıkları daraltılmış anlamıyla “Maverâünnehir” bölgesinin işaret edildiğini akla getirmektedir (BOA, MV, No: 251/107). Buradaki Rus etkisi açık bir şekilde görülmektedir (Taşağıl, 2011: 556).

Maverâünnehir, (Kaynak: DİA, 28. Cilt, s.177)

Hokand Hanı Seyyid Mehmed Ömer Han'ın Osmanlı padişahına biat ederek kendi hanlığının tanınması ve bunu sembolize eden bir kılıcın kendisine gönderilmesi talebinin reddedildiği cevabî yazıda, Kâşgar sınırından Kiş diyarına ve Deşt-i Kıpçak'tan Türkistan ve Meca'ya kadar uzanan alanın söz konusu hanın hâkimiyeti altında olduğu ifade edilmektedir (BOA, Hat, No: 36547). Bu ifade bir coğrafi hâkimiyet alanı tanımlanırken Türkistan'ın

bu alanın sınırını belirlemek için kullanılması burada Uluğ Türkistan'dan çok Türkistan şehrinin işaret edildiğini düşündürmektedir. Çünkü hâkimiyeti altında olduğunu ifade ettiği yerler zaten tarihî Uluğ Türkistan'ın kapsamı içinde bulunmaktadır (bk. Taşağıl, 2012: 554). Bu ifadeler Seyyid Mehmed Ömer Han'ın metninden aynen alındığı için tamamen Osmanlı Türklerinin bakış açısını yansıttığını söylemek zordur. Diğer taraftan 19. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde Uluğ Türkistan'ın Rus, Çin ve İngilizlerin nezaretindeki Afganistan arasında taksimi sonrası Türkistan tabiri, bütün Türkistan için değil, her bir parçası (Doğu, Batı ya da Güney Türkistan) yerine kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin Bombay Şehbenderi Hüseyin Hasib Bey'in gönderdiği bir takrirde:

Asâkir-i hâssa tesmiye olunan dahı iki bin hatveden ziyadeye kurşun sürer pâydâr ta'bîr olunur tüfekle on bin piyade ve Herat ile Türkmen tarafından on bin süvari müsellahtır. Bunlardan başka aylıklı başı bozuk olup ta'lîm öğrenmiş Türkistan'da on bin ve Kâbil ile Kandehar'da bulunan ümerâ ve şâhzâdegân ma'ıyyetinde kezalik ma'âşlı on bin süvari ki cem'an yirmi bin süvârî mevcûddur... (BOA, Y. PRK. HR, No: 1/16).

Burada kullanılan Türkistan ibaresinden biz günümüzde de Afganistan sınırları içinde olup Türkmen ve Özbek Türklerinin yaşadığı ve Güney Türkistan olarak ifade edebileceğimiz alanın işaret edildiğini düşünmekteyiz. 1915 tarihli bir belgede Osmanlı Devleti tabiiyetine geçmek isteyen "...Türkistan-ı Rus ahalisinden ve Rusya tebaasından Hacı Muhammed Resul..." ile ilgili işlemlerden söz edilmektedir. Bu belgede geçen Türkistan-ı Rus ibaresi işaret ettiğimiz gibi Uluğ Türkistan'ın paylaşılması sonucunda Rusya'nın elinde kalan Türk yurtlarını ifade etmektedir (BOA, DH, İD, No: 61-2/6). Nitekim bu yeni sömürge alanlarını yönetmek için Rus Çarlığı'nın ihdas ettiği idari birimin Türkistan Genel Valiliği olduğunu belirtmek memurumuzun daha net anlaşılmasını sağlayacaktır (Ziyayev, 2007: 133). Meclis-i Vükela'nın 1910 tarihli müzakerelerine konu olan bir hususa dair zabıt belgesinde "Mezkûr tezkirede gösterildiği vechile Türkistân-ı Çînî ahâlîsine ihdâ idilmek üzere Seyyidü'l-Ali Efendi'ye tevdî'an irsâli tekarrûr eden kütüb-i dîniyyenin masârif-i nakliyesi..." şeklinde kaleme alınan kayıta geçen Türkistan-ı Çin ibaresi de bu minvalde değerlendirilmelidir (BOA, MV, No: 146/28; BOA, Y.PRK. AZJ, No: 50/33). Günümüzün bilim literatürüne Doğu Türkistan olarak girmiş olan bu ibarenin de Uluğ Türkistan'ın yukarıda dile getirdiğimiz sömürgeci güçler arasındaki paylaşımının bir sonucu olduğunu değerlendiriyoruz. Çin'in Doğu Türkistan'da kendi idaresini kur-

ması 18. yüzyılın sonlarına denk düşmektedir (Hayit, 2004: 21). Yine aynı tarihe denk düşen bir belgede Hazar Denizi'nin ötesindeki Türkistan ile Semireçenski vilayetlerinin Rus Çarlığı tarafından birleştirilerek Türkistan Daire-i Askeriyesi adı verilen yeni bir idarî birimin kurulduğu belirtilmektedir (BOA, Y.MTV, No: 193/32). 19. yüzyılda Rusların Uluğ Türkistan'ın kendi paylarına düşen kısmını Türkistan Askeri Valiliği adı altında bir idarî birim olarak teşkil etmeleri tarihi Uluğ Türkistan'ın varlığını zımnen tasdik ettikleri anlamına da geldiği şeklinde yorumlanabilir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin resmî yazışmalarında Türkistan ibaresi farklı anlamlarda kullanılmıştır. En sık kullanılan anlamı Uluğ Türkistan şeklinde ifade edilen Ceyhun Nehrinin doğu ve kuzeyinde Türklerin meskûn olduğu alanı ifade eden anlamdır. Bunun yanında Mavraünnehir'in daraltılmış anlamı olan Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasındaki vaha kentlerini ve onlara bağlı arazileri ifade eden başka bir anlamda kullanımı da söz konusudur. Genellikle sınır belirtmek ve bazı noktalar göstermek için şehir adlarının verildiği görülmektedir. Türkistan ibaresinin bu şekilde kullanıldığı yerlerde Uluğ Türkistan anlamında değil de aşağı Seyhun boylarındaki Türkistan şehri anlamında kullanıldığı görülmektedir. Son keredede ise Türkistan'ın Çin, Rusya ve İngiltere nezaretindeki Afganistan arasında paylaşılması neticesinde Uluğ Türkistan'ın doğu, batı, güney gibi yön gösteren ifadelerle birlikte açıklayabileceğimiz her bir parçası anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Rus Çarlığı'nın işgal ettiği kısma Türkistan-ı Rus, Afganistan ile birleştirilen kısmı için de Güney Türkistan anlamına gelecek şekilde "Türkistan" ibaresinin kullanıldığı görülmüştür.

Resmî Belgeler Dışındaki Yazılı Eserlerde Türkistan Algısı

Kronikler, coğrafya kitapları, seyahatnameler, Sufi edebiyatına dair eserlerde Türkistan ifadesinin kullanılırken hangi anlamda kullanıldığına baktığımızda burada da birkaç farklı anlamın kastedildiği görülmüştür. Bunların içerisinde en yaygın kullanım Osmanlı arşiv belgelerinde görüldüğü gibi "Uluğ Türkistan"ı işaret eden kullanımdır. Bunun yanında Maveraünnehir'in dar anlamlı kullanımını çağrıştıran kullanımlar olduğu gibi Türklerin yaşadığı memleketleri ifade eden kullanımlara ve çok az da olsa Türkistan şehrini işaret eden kullanımlara da rastlanmıştır.

Türkistan Şehrini İşaret Eden Kullanımlar: 15. yüzyılın tarihçilerinden Şükrullah b. Şehabüddin Ahmed, *Behçetü't-Tevarih*'te "617 (1221) tarihinde Çingiz Han ortaya çıkarak Türkistan'ı çapul etmiş, Semerkand'ı

oda yakmış, Belh'i yıkmıştı. Onlar bütün Müslümanları birbirine katmışlardı." (Şükrullah, 2011: 203) bilgisini verirken Maverâünnehir'deki şehirleri sıralamaktadır. Bu şehirlerden biri de Seyhun'un aşağı boylarındaki Türkistan şehridir. Türkistan şehrini işaret eden kullanımlarda en dikkat çeken taraf, tespit ettiğimiz dört kullanımın tamamında da yol güzergâhı tarifi yapılırken güzergâh üzerindeki durak noktalarından biri olarak Türkistan şehrinin işaret edilmiş olmasıdır. Peçevî İbrahim Efendi, kaleme aldığı tarihinde Barak Han'a gönderilen yeniçeri tüfekçilerinin geri dönüş güzergâhını anlatırken bu şekilde zikretmiştir (Peçevî İbrahim Efendi, 1992: 268). Benzer şekilde donanmasını kaybettiği için Osmanlı ülkesine Hindistan-Türkistan üzerinden dönen Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memalik* adlı eserinde "...Barak Han Karagöl üzerine varup Pir Muhammed Han'ın karındaşları aman ile Karagöl'i dahi virüp yine Seyyid Burhan'a virdi ve kendüsi Semerkand'a geldükde bir mikdar kişi ile Rûmilere ağa olan kimesne Taşkend ve Türkistan yolu ile Rum'a azm idüp..." ifadesinde yol güzergâhı üzerindeki Türkistan şehrini işaret etmiştir (Seydi Ali Reis, 1999: 130). Seydi Ali Reis bir sonraki sayfada Türkistan ibaresini yine aynı şekilde kullanmıştır (Seydi Ali Reis, 1999: 131). Tasavvufa dair bir eser olan Muhyî-i Gülşenî'nin *Reşehât-ı Muhyî* adlı eserinde de Mevlâna Celaleddin-i Rûmî'nin üç kez Semerkand'a gittiği belirtildikten sonra tıpkı önceki kullanımlar gibi yol güzergâhı üzerindeki bir durak noktası olan Türkistan şehrinden söz edilmektedir (Muhyî-i Gülşenî, 2014: 202). Tarihi İpek Yolu'nun Türkistan coğrafyasındaki yerleşim yerleri arasındaki yol ağının önemli durak noktası olan yerleşim birimleri kervanlar için hayati tedarik noktaları hüviyetini taşımaktadırlar (Beckwith, 2011: 214). Onlarca durak noktası bu yol güzergâhı üzerinde gidenlerin istikametini de belirliyordu. Türkistan şehri de bu durak noktalarının en önemlilerinden biri olduğu gibi ironik bir şekilde kişiyi tanrıya ulaştıran doğru yol anlamına gelen *tarikât* kavramının anlamına uygun olarak *Yesevîlik* gibi bazı önemli İslam tarikatlarının da doğuş yeridir.

Türklerle Meskûn Yerleri İfade Eden Kullanımlar: 15. yüzyılın önemli müverrihlerinden Aşıkpaşazade tarihinde "Süleymanşah Gazi hayli bahadırliklar etti. Fakat bu Rûm'un (Anadolu'nun) dağlarından ve derelelerinden incindiler. Göçer evlerin davarı dereden, tepeden incinir oldu. Yine *Türkistan*'a döndüler..." (Aşıkpaşazade, 1985: 14). Bu kullanım, Türkistan ile Suriye ve Anadolu'ya gelmeden önce yaşadıkları atayurtlarının kastetdiklerini düşündürüyor. Ancak bu cümlelerin devamında gittikleri yerin Suriye olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla burada Uluğ Türkistan değil de Türklerin Anadolu'dan da önce gelip yerleştikleri yer olan Suriye'nin kastedildiği

düşünülebilir. Dolayısıyla çoğunlukla Orta Asya'da aranan Tarihî Türkistan değil de Türklerin meskûn olduğu herhangi bir yeri anlatmak için de böyle bir kullanımın mevcut olduğu görülmektedir. 16. yüzyılın önemli Osmanlı müverrihlerinden biri olan Mustafa Âlî, meşhur eseri *Künhü'l-Ahbâr*'da birçok yerde Türkistan ibaresini kullanmıştır. Türkistan ibaresinin neredeyse her kullanıldığı yerde farklı anlamlara sahip olduğu söylenebilir. Bu kullanımlardan biri olan Türklerle meskûn yerleri ifade etmek için Türkistan ibaresinin kullanımına en güzel örneklerden birini onun eserinde buluyoruz. Akkoyunlu Türkmenlerinin yerleşik olduğu yeri belirtmek için "Türkistan'da sakindür." ifadesini Argun Han zamanında asıl yurtlarını terk ederek önce Azerbaycan sonra 'da Diyarbakır'ı şenlendirdiklerini belirtmektedir. Akkoyunlu Türkmenleriyle şenlenmiş olan *Diyâr-ı Bekr* onun ifadesiyle Türkistan'dır (Mustafa Âlî, 2021, III: 474). 16. yüzyılın seçkin müverrihlerinden olan Hoca Sadettin, Osmanlı kuvvetlerinin elde ettikleri ganimetlerin bolluğundan bahsederken Türkistan ibaresini "Gördüğün zaman kanın kaynayacak, gösterişleriyle Türkistan dilberlerini unutturacak nice bin oğlan ve carie gazilerin eline girip, ol gazi padişahın devletinde nice bahsızlar dileklerini bulmuş..." ifadesi içerisinde Türklerle meskûn olan yer anlamında kullanmıştır (Hoca Sadettin, 1992: 157). Türkistan ibaresinin Türklerin meskûn olduğu yer anlamında kullanımına en çok 17. yüzyılın meşhur seyyahı Evliya Çelebi'nin eserinde rastlıyoruz. Biz seyahatnamede yirminin üzerinde örnek tespit ettik ancak burada sadece birkaç tanesini vermekle yetineceğiz. Bolu şehrini anlatırken "Gerçi Türkistândır ammâ a'yan u ešrâfı ve tüccârı çokdur." demektedir (Evliya Çelebi, II, 2006: 90). Benzer şekilde Zile şehrini tasvir ederken de "Halkı cümle Türkistan halkıdır ve re'ayaları Ermenilerdir ve memduhatından bağ u bağçesi tâ Tekye köyüne varır bağ-ı iremezatlar vardır." şeklinde kaleme almıştır (Evliya Çelebi, III, 2006: 147). *Seyahatnâme*'nin 4. cildinde günümüzde İran'ın Güney Azerbaycan Eyaleti'nde bulunan Urmiye Kalesi'ne giden Evliya Çelebi, burası için bazı müverrihlerin İran'ın Türkistan'ı yakıştırmasını yaptıklarını belirttikten sonra bunun sebebini burada bulunan çok sayıda "evliya-yı Türkman"ın çok olmasına bağlamaktadır (Evliya Çelebi, IV, 2001: 183). Di-metoka için "Ancak bir Türkistan kasabasıdır." ifadesini kullanan Evliya Çelebi (Evliya Çelebi, V, 2007: 153), Manisa şehrini tasvir ederken "yüz ellışer hafız hamele-i Kur'an talebeler kıra'at-i Hafz ve İbn Kesir ve Seb'a ve Aşere ve Takrib kıra'atları tilavet olunur. Amma Türkistan olmağile maharic-i hurufa ri'ayet edemezler." ifadesiyle Türklerin dillerinin Arapçaya dönmediğini ifade etmektedir (Evliya Çelebi, IX, 2005: 42). Manisa'nın Arapçaya dili dönmeyen Türklerle meskûn olduğunu "Türkistan olmağile" ibaresinden

anıyoruz. Evliya Çelebi'nin burada sadece birkaç tanesini sıraladığımız örneklerde ve diğerlerinde Türkistan ibaresini "Türklerle meskûn olan yer" anlamında kullandığı açıkça görülmektedir¹. Türkistan ibaresini Türklerle meskûn yer anlamında kullananlardan biri olan Göynüklü Ahmed Efendi, kaleme aldığı tarihinde, ahalisi Türk olan Siroz kasabasının camileri, mescitleri, hamam ve çarşılarını anlattıktan sonra buranın halkının mesire yeri olarak kullandığı ağaçlık ve sulak vadiye "Türkistan yaylağı" dendiğini belirtmektedir (Göynüklü Ahmed Efendi, 2019: 165). Bu yerleşimin Balkanlarda olması hasebiyle Türkistan sıfatıyla anılması burada sakin olup yaylayı kullanan halkın Türk olmasından kaynaklandığı gayet açık bir şekilde görülmektedir. Mustafa Nuri Paşada *Netayicü'l - Vuku'ât* adlı tarihinde,

Cezayir-i ğarbiyi zapt ile ca-yı tahassun ve karar eyledikten sonra Mirtahal (?) dar-ı âhîret ve biraderi Hayreddin Beg câlis-i Seriz-i imaret olmuşdu. Lakin Mir-i müşarün ileyhe Türk adamı olmak hasebiyle Afrika sahillerinde teşkil ettiği hükûmetin devamı yine Türkistanın ianesine ve bu dahi padişah-ı asrın müsaadesine muhtaç olduğu... (Mustafa Nuri Paşa, I, 2014: 89).

diye devam eden pasajda Barbaros Hayreddin Paşa'nın Kuzey Afrika'da kurmuş olduğu idarenin ancak Türklerle meskûn olan yerlerin yani Türkistan'ın yardımı ile ayakta durabileceği belirtilmektedir. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* isimli eserinde belirttiğine göre, Fransız lider Napolyon'un, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne önem verdiğine dair açıklamasında Osmanlı mülkünü "Türkistan" ibaresiyle ifade ettiği görülmektedir (Cevdet Paşa, 1991: 55). Cevdet Paşa'nın Türkçeye çevirirken bu şekilde karşılık verdiği düşünülebilir. Her iki durumda da Türklerle meskûn olan yerlerin Türkistan şeklinde ifade edilmesinin çok yaygın olmasa da bilinen bir kullanım olduğu söylenebilir. Yukarıda verdiğimiz bütün örnekler bu iddiamızı destekler niteliktedir. Ancak Türkistan ibaresinin içinin sadece bu şekilde doldurulduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Çünkü Osmanlı yazıcılığında çok daha yaygın olan farklı anlamda da kullanımlarının olduğu görülmektedir.

Uluğ Türkistan'ı İşaret Eden Kullanımlar: Bu tür kullanımlara uygun ilk örnekleri 15. yüzyıl müverrihlerinin eserlerinde görebiliyoruz. Söz konusu eserlerde Türkistan kavramına siyasal bir anlamın yüklenmesi söz konusu değildir. Sadece genişçe bir kültürel coğrafyayı tanımlamak için

1 Evliya Çelebi Seyahatnamesinde benzer kullanımlar için bakınız: C. II: s. 91, 96, 137, 160, 192, 200, 241; C. III: s. 151, 285, C. V: s. 41, 152; C. VI: s. 47; C. IX: s. 9, 10, 17, 29, 32, 103.

kullanılmıştır. 15. yüzyıl müverrihlerinden Oruç Beğ, peygamber dünyaya gelmezden 1000 yıl öncesinin dünyasını tasvir ederken,

Mağrib Eli'nden berisi Süryânî tayfasıdır, Habeş'tir ve Zengibar'dır. Hindistan Denizi'nden ötesi Hind, Sind, Çin, Maçin, Hita, Hotan, Acem Eli, Semerkand tahtı, Buhara, Fars ve Irak, Belh'tir, Şiraz'dır. *Türkistan*'a vardıktan sonra Deşt-i Kıpçaktır, Uygur, Moğol ve Kita. Bu memleketler *Türkistan*'dır (Oruç Beğ, 2011: 89).

Görüleceği üzere Türkistan ibaresinin ilk geçtiği yerde *Türkistan* şehri kastedilirken ikinci geçtiği yerde ise *Türkistan* şehri dâhil olmak üzere, Kıpçak bozkırı, Uygur eli ki daha önce geçen Hotan'ı da içermektedir, ayrıca Moğol ve Kita'yı da ihata eden oldukça geniş bir alanı işaret etmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi yol güzergâhı ya da sınır belirtmek için Türkistan şehri işaret edilmektedir. Kelimenin Türklerin henüz İran platosunu ve Irak ve Suriye'ye akınlar yapıp yerleşmedikleri bir zaman dilimi olmasıyla uyumlu bir muhtevada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada en fazla dikkat çekici olan şey Uluğ Türkistan'ın muhtevasına oldukça yakın olmakla birlikte Seyhun Nehri'nin batısı Acem Eli'ne dâhil edilerek Türkistan coğrafyasının dışında bırakılmıştır. Her iki kullanımın aynı cümle içinde yer alması 15. yüzyılda Türkistan şehrinin ve birçok bölgeyi içeren Türkistan adlı geniş bir kültürel coğrafyanın literatürde kendine yer bulduğunu göstermektedir. 15. yüzyılın diğer bir önemli müverrihi Şükrullah'ın, *Behcetü't-Tevarih*'inde Türkistan şehrini işaret eden bir kullanımını yukarıda zikretmiştik. Şükrullah'ın eserinin başka yerlerinde Türkistan ile birlikte Türkistan'a dâhil olan bazı bölgeleri Türkistan'ın kapsama alanı dışındaki yerlerle birlikte sıraladığı görülmektedir:

... Bu şundan da pek açık olarak bellidir ki bütün Arap ve Acem elinde Türkistan'da Fergana, Maverâünnahir, Harezmi, Horasan, Gur, Gürcistan, Hindistan, Kürdistan, Kabil, Zabil, Sistan Kirman, Fars, iki Irak, Diyarıbekir, Ermenistan, Şam, Mısır ve Anadolu kıyılarında ve daha başka yerlerde kendilerinin ve kullarının güzel işleri görünür durmaktadır (Şükrullah, 2013: 229).

Şükrullah'ın burada şehirlerden değil şehirleri içeren bölgelerden bahsettiği görülmektedir. Kabil ve Şam gibi şehir adları olsa da bunların kentlerle birlikte etrafını da içeren daha geniş bölgeleri ifade ettiği söylenebilir. Bununla birlikte Türkistan'da ibaresinden sonra peş peşe sıraladığı yerleri Türkistan'dan bağımsız olarak münhasıran mı yoksa Türkistan'da bulunan bölgeleri mi sıraladığı cümledeki muğlaklık nedeniyle çok net bir

şekilde cevaplanamaz. Sadece Türkistan ibaresi ile kastedilen yerin Türkistan şehri olmadığı kabul edilebilir. Buradaki. Türkistan ibaresinin cümlelerin içindeki konumuna ve cümlelerin anlam bütünlüğüne ayrıca Minorsky'nin belirttiği üzere (Minorsky, 1998: 109), orta zaman coğrafyacılarının zaviyesinden bakarak, Şükrullah'ın bir 15. yüzyıl tarihçisi olduğu gerçeği ile birlikte değerlendirdiğimizde, Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasının kastedildiğini kabul etmenin daha doğru bir yaklaşım olacağını düşünmekteyiz.

16. yüzyılın önemli simalarından biri olan Celalzade Salih Çelebi'nin *Hadikatü's-Selatin* adlı eserinde dört yerde Türkistan ibaresi geçmektedir. "Cezîre-i Arab'ı karındaşı Y'akub peygambere koyup bir gün cümle ensâb ü evlâdı ve kabile-i âbâdıyla andan kalkdı; terk-i vatan tarîkı ile şimâllilerinden *Türkistan* iline togri 'azm-i râh eyledi." (Celalzâde, 2013: 15). Bu ifadede de sadece bir şehirden ziyade daha genel bir ifade ile Türkistan diye adlandırılan Türk kültür ve dilinin geçerli olduğu kültürel coğrafyanın işaret edildiğini düşündürmektedir. Cezîret'ül Arab gibi geniş bir coğrafi alan değil de bir şehirden yola çıktıklarını belirttikten sonra "Türkistan'a yöneldiler" şeklinde bir ifade tarzı tercih edilmiş olsaydı o zaman Türkistan şehri işaret ettiği düşünülebilirdi. Ancak böyle bir durum söz konusu olmadığı için burada Uluğ Türkistan'ın kastedildiğini düşünebiliriz. Aynı eserde Celalzâde, "Akıbet, âmme-i Türkistan'a hükm idüp sultan-ı 'azimüşşan oldu." (Celalzâde, 2013: 16) ifadesinde de "Bütün Türkistan'a hükmederek büyük Sultan oldu." cümlesi büyük sultan olmanın küçük Türkistan şehrine hâkim olmakla değil bilakis Uluğ Türkistan'a hâkim olmakla mümkün olabileceğini açıkça ortaya koymaktadır. İran'a doğru harekete geçen Selçûkîlerin Türkistan'dan gelerek Ceyhun Nehri'ni geçtikleri dile getirilirken de Seyhun boyunda olan Türkistan şehri değil büyük Türkistan işaret edilmektedir (Celalzâde, 2013: 17). Celalzâde, Türkistan şehrinden de haberdar olabilir ancak eserinde Türkistan ibaresini kullandığı yerlerde bahsettiğimiz örneklerdeki gibi Türkistan şehrini değil Uluğ Türkistan'ı işaret ettiğini düşünmekteyiz. I. Selim döneminin önemli devlet adamı ve ulemasından olan İdris-i Bitlisî, *Heşt-i Behişt* adlı eserinde birkaç yerde Türkistan ibaresini kullanmıştır. Türkistan ibaresini bir yerde Türklerin meskûn olduğu yerler anlamına gelebilecek şekilde kullanmış ancak diğer yerlerde ne bu anlama ne de Türkistan şehri anlamına gelecek şekilde kullanmıştır. Üç farklı yerde Türkistan ibaresini Uluğ Türkistan anlamına gelecek şekilde kullanmıştır. Bu kullanımlardan birinde, "Mezkûr demir madenleri mahsulünden Türkistan ve Moğolistan'dan Mağrip diyarından Frengistan'a kadar, Mısır, İskenderiye diyâr-ı ve Rum ve Ermeniye'den tâ Acem ve İran hududuna kadar, Bulgar ve Sakson bölgelerine kadar sanayide istifa-

de edilmektedir.” (İdris-i Bitlisî, 2013: 69) ifadesinde Moğol ülkesine sınır olan Uluğ Türkistan işaret edilmektedir. Başka bir yerde ise “İslâm kayserleri hanedanı saltanatının hududu, Türkistan ve Acem memâlikine kadar olan beldeleri hep deniz ve nehir kenarlarındadır.” (İdris-i Bitlisî, 2013: 70) ifadesinde adeta Müslümanların bilinen memleketlerinin Türkistan ve Acemistan’a sınır olduğu belirtilirken Türkistan’ın nereye kadar uzandığı söylenmemiştir. Ancak bu şekilde Türkistan’ın sınırının Seyhun Nehri olarak kabul edildiği düşünülürse Seyhun Nehri boylarındaki Türkistan şehrinin de kastedildiği pekâlâ düşünülebilir. Eserinin bir başka yerinde yine Mirza Şahruh’un ölümünden sonra Uluğ Bey’in faaliyetlerini anlatırken onun ve diğer Maverâünnehir civarındaki Türkistan hükümdarlarının sürekli bir Moğol tehlikesi altında hüküm sürdüklerini dile getirmektedir (İdris-i Bitlisî, 2013: 17). Burada müverrihin Türkistan ibaresini Maverâünnehir ibaresi ile birlikte kullanması, Maverâünnehri ayırarak Türkistan ibaresini adeta Firdevsî’nin kullanımına yakın bir anlamda Ceyhun nehrinin doğusu ve kuzeyini ifade edecek şekilde kullandığını düşündürmektedir. Bunun yanında “Maverâünnehir civarındaki Türkistan hükümdarları” ifadesinden sadece Maverâünnehri değil onu aşan daha geniş alanlardaki hükümdarlıkları da kapsayan bir Türkistan anlayışının söz konusu olduğunu düşünebiliriz. Aynı dönemin diğer önemli bir müverrihi olan Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’t-Tevârih* adlı eserinde Türkistan ibaresini Azak Kalesinin fethini anlatırken “...kuzey ülkelerinin, Slav memleketlerinin limanı, benderi bulunan, Türkistan, Maverâünnehir ve Hacı Tarhandan gelen Tüccarların konakladıkları bir iskele...” ifadesi içinde kullanmıştır (Hoca Sadettin, 1992: 151). Bu ifade içerisinde Türkistan ibaresinin Maverâünnehir ve Hacı Tarhan gibi yine halkı ağırlıklı olarak Türklerden oluşan yerlerle birlikte anılması önemlidir. Bu ifade de Türklerle meskûn yer ya da Türkistan şehrinin değil de Seyhun nehrinin de ötesindeki Türk kültür coğrafyasının işaret edildiğini düşündürmektedir. 16. yüzyılın seçkin simalarından olan Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Âl-i Osman* adlı eserinde adeta Türkistan’ın tanımını vermiştir. Söz konusu eserde Yafes’in oğlu olan Bulcas’ın soyundan gelenlerin “Dib-kakoy, Türk, Oğuz, Moğol. Bunların evlâdı çok olup meskenleri âb-ı Ceyhun ile Çin Arasında bilad-ı Türkistân’da idi.” şeklindeki satırda Türkistan’ın neresi olduğunu dile getirmektedir (Matrakçı Nasuh, 2019: 71). Burada yoruma gerek bırakmayacak bir şekilde Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunu yani Türklerin İran coğrafyasına girmezden önceki tanımıyla özdeş bir şekilde Türkistan’ı işaret etmektedir. Bir önceki asra göre en önemli farklılık artık sınırın Seyhun Nehri değil Ceyhun Nehri olmasıdır. Ancak aynı yazar eserinin başka bir yerinde babası ile sava-

şarak baba yurdunu terk eden Oğuz Han'ın zamanında Türklerin İslam'ı benimseyerek "... bilad-ı Türkistan'da ve Maverâünnehir'de, Horasan'da ve Fars'da ve Irak ve Acem'de ve Rum'da ve Şam'da ve Mısır'da Mağrib'de sakin olanlar ebnâ-yı Oğuz'un yigirmi dört evladının zürriyatındandır." Onlara düşmanlık ederek gelmeyen Türk boylarının ise Moğolistan'da kaldığını belirtmektedir (Matrakçı Nasuh, 2019: 71-72). Buna uygun olarak Selçuklu Türkmenlerinin Türkistan'dan gelerek Ceyhun nehrini geçip Maverâünnehir'e girmelerinden sonra da Buhara ve Semerkand otlaklarını tutmalarından Gaznelilerin şikâyet ettikleri nakledilmektedir (Matrakçı Nasuh, 2019: 77). Matrakçı'nın ilk verdiği bilgilerdeki Türkistan sınırları ile sonraki verdiği bilgilerdeki sınırlar örtüşmemektedir. İlk tanımda Ceyhun nehrinin ötesi şeklinde bir alan işaret edilirken sonraki tanımda artık Türklerin batıya doğru yayılarak Anadolu'ya vardıkları görülmektedir. En dikkat çekici yanı ise Maverâünnehir'in Türkistan'dan ayrı bir memleket olarak belirtilmesidir. Matrakçı'nın devrinde Türkistan'ın anlamı Orta Çağ coğrafyacılarının eserlerindeki farklı olsa da Matrakçı'nın hangi kaynağı kullanıyorsa onun anlayışını eserine yansıttığını söyleyebiliriz. Türkistan ibaresine aynı eser içinde iki farklı anlam yüklenmesini ancak böyle izah edebileceğimizi düşünüyoruz.

16. asrın en önemli Osmanlı müverrihlerinden biri hiç şüphesiz Gelibolulu Mustafa Âlî'dir. Bu mütecessis kişi, *Künhü'l-Ahbâr* adlı eserinde Türkistan'ın kendi devrinin diğer eserlerine göre daha ayrıntılı bir tanımını yapmıştır. Söz gelimi Müslim b. Said'in Türkistan'a gaza yapmaya çıktığında Soğd vilayetinde bir büyük şehri kuşattığını belirtmektedir (Mustafa Âlî, 2021: 305). Bu anlatımdan Soğd vilayetinin Türkistan'ın bir parçası olarak kabul edildiğini anlayabiliyoruz. Başka bir yerde Kuteybe b. Müslim'in Türkistan'daki faaliyetlerini anlatırken, "Bu eyyâmda Kuteybe bin Müslim birkaç kerre kerr ü ferr ile Maverâünnehr canibine asker çekdi. Ve Naşr bin Seyyâr ana muvafaqat itmegin büldan-ı Türkistân'dan niçe yirler feth ü teshiri müyesser oldu. Bi – tarîki'l-musâlâha emvâl-i cezîleye dest-res buldı." ifadesinde bölgelerden oluşan bir Uluğ Türkistan'ın olduğu ve Maverâünnehir'in de bu büyük Türkistan'ın bir parçası olduğu net bir şekilde dile getirilmiştir (Mustafa Âlî, 2021: 234). Zaten başka bir yerde bu şekilde anlamak gerektiğini "Maverâünnehr ki Türkistan ıtlak olunur." diyerek teyit etmektedir (Mustafa Âlî, 2021: 307). Aynı eserin başka bir yerinde ise

bu kavramların daha iyi anlaşılması için netleştirme ihtiyacı duyduğunu görmekteyiz. Eserinden aynen alıntı yapacağımız şu satırlarda:

Vilayet-i Maveaünnahr karagâhı heyatıla olup bilâd-ı Soğd dimekle meşhurdur. Medine-i uzması Semerkand'dur. Ve Türkistan vilayeti ıtlakı Nehr-i Hucend ki Seyhun'dur, anun maverâsındaki memalik ü nevâhîdür. Ve amma Maverâünnahr vilayeti yedi tüman memleketdür ki her tüman on bin askeri olan yirden ibaretdür. Kadimi tahtgâhı Merginan'dur. Ki Aybeg Han anda sakın olurdu. Ve sahib-i Hidaye ol şehrdendür (Mustafa Âlî, 2021: 460).

Mustafa Âlî Türkistan'ın bir parçası olarak kabul ettiği Maverâünnahr vilayetinin tanımını biraz daha netleştirmiştir. Müverrihin daha sonra eserinde bu sefer Türkistan ibaresini benzer şekilde netleştirmeye çalıştığını görmekteyiz:

Pes Türkistan vilayeti ki mavera-yı Seyhun'dur, min ciheti'si şark Moğol memleketlerine varup nihayet bulınca ve şimalden deşt-i Kıpçak'a muntehi olunca tokuz tüman yirdür. Sübrân ve İsficâb ve Errecân ve Hucend ve Şahrızâ ki Özkend ve Otrar'dur, cümlesi Türkistan'da dahildür. Ve Eşbâr ve Sağnak ve niçe yirler dahı vardır. Taşkend anun bir medine-i azimesidür. Kadimen tahtgâh idi (Mustafa Âlî, 2021: 461).

Burada Türkistan'ı Seyhun Nehri'nin ötesi olarak tanımlasa da daha sonra Şeybanî Han'dan bahsederken "bilad-ı Türkistan'da Nehr-i Ceyhun'un maverasına cemian hükm eyledi." cümlesinde aslında Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin arasındaki toprakların da daha önceki ifadesini tashih etmiştir (Mustafa Âlî, 2021: 463). Mustafa Âlî'nin bütün ifadelerini birlikte düşündüğümüzde ona göre Türkistan'ın Ceyhun Nehri'nin doğusunda Deşt-i Kıpçak dahil, Moğol ve Çin memleketlerine kadar uzanan dokuz tümenlik engin bir ülke olduğu anlaşılmaktadır. 16. yüzyılın tasavvufi bir eseri olan Muhyî-i Gülşenî'nin, *Reşehât-ı Muhyî*'sinde Yusuf Hemedani'nin halifelerini anlatılırken sıra Hoca Ahmed Yesevî'ye geldiğinde Türkistan'da bir şehir olan Yesi'den söz edilmektedir: "Üçüncü halîfesi Hâce Ahmed-i Yesevî 'dür, rahimehullâh. Yesi, Türkistân'da bir meşhûr şehrdür ve kabri dahı andadur. Türkler anlara Ata Yesevî dirler." (Muhyî – Gülşenî, 2014: 129). Görüleceği üzere 16. yüzyılın Osmanlı müverrihleri Türkistan ibaresini farklı farklı anlamlarda kullanmakla birlikte en yoğun ve esaslı biçimde Uluğ Türkistan anlamını karşılayacak şekilde kullanmaktadırlar. Sınırları ile ilgili aynı eser içinde dahi farklı tanımlamalar söz konusu olduğu

fakat genel olarak bakıldığında Maverâünnehir kelimesinin dar anlamıyla Seyhun ve Ceyhun arasının da Türkistan'ın bir parçası olarak görüldüğü, Deşt-i Kıpçak'la birlikte Moğol ve Çin memleketlerine kadar uzanan son derece geniş bir ülkenin kastedildiği rahatlıkla söylenebilir.

17. yüzyılın önemli müverrihlerinden olan Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Seb'ü's-Seyyâr* adlı eserinin on kadar yerinde Türkistan ibaresini kullanmıştır². Eserinin daha giriş kısmında Türkistan'ı Turan (Sarinay, 2011: 407), memleketlerinin bir parçası olarak gösteren (Seyyid Mehmed Rıza, 2020: 17) Seyyid Mehmed Rıza, diğer kullandığı yerlerde çok belirgin bir mekân tanımı yapmasa da en azından buralarda Türkistan şehrinden bahsetmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Söz gelimi Timur'un sefer yaptığı memleketleri sıralarken, "Ateş-i tagallüb ü istilâsı yevmen fe-yevmen mütezayid ü bâlâ-keş olup Türkistan'da Hızır Hâce ve Deşt-i Kıpçak'da evlad-ı Cuci'den Toktamış Han'a ve Hindistan'da Mahmud Ahlaciye ve Şam'da Sultan Ferec-i Çerkesi ve sair..." şeklinde sıralarken daha önceki devre ait kaynaklarda yapılan tanımlarda Türkistan'ın bir parçası olarak zikredilen Deşt-i Kıpçak'ın burada ayrı gösterildiğini görüyoruz (Seyyid Mehmed Rıza, 2020: 87). Seyyid Mehmed Rıza'nın diğer kullanımlarında Türkistan ibaresinin anlamı daha muğlaktır. Bir sınır belirtmemekte ve Maverâünnehir ibaresi ile birlikte ya da "baz-ı Türkistan" ya da "bilad-ı Türkistan" gibi tamlamalarda geçmektedir. Matrakçı Nasuh için söylediklerimiz bu yazar için de düşünülmelidir. Burada Türkistan şehrinin kastedilmediğini söyleyebiliriz. Bu asrın diğer önemli bir tarihçisi olan İbrahim Peçevî'nin eserinde Abbasi Halifesi'nin üzerine yürüyen Harezmi hükümdarı Mehmed'e Abbasi halifesi Nasıruddinillah'un elçi olarak gönderdiği Şeyh Şahabeddin Suhreverdi'nin ağırlandığı otağlarda gözüyle gördüklerini anlattığı şu satırlara bakacak olursak: "Bu otağda Maverâünnehr, Türkistan, Gazne, Gur ve Zabilistan ümerası ve hanları otururlardı" (Peçevî İbrahim Efendi, II, 1992: 436). Burada otağ içerisinde gördüğü emirlerin Harzemşahların egemenlikleri altında bulunan idarî bölgelerin yöneticileri olduğu düşünüldüğünde burada bir kent değil daha geniş alanları ifade eden adlandırmalar olduğu varsayılabilir. Gazne bir kentin adı olmakla birlikte aynı zaman Güney Türkistan'daki Gazne şehri merkezli genişçe bir alanı da ifade etmektedir (Konukçu, 2012: 436). Bu durumda söz konusu ibarenin Seyhun nehrinin doğu ve kuzeyindeki şehirleri, Türk yurtlarını işaret ettiği düşünülebilir. Bu ifadeler Peçevî'ye değil Suhreverdiye aittir ve o dönemde

2 Seyyid Mehmed Rıza, Türkistan ibaresini eserinin 27, 33, 41, 57, 64, 69, 84 ve 90. sayfalarında kullanmıştır.

Maveraünnehrin Türkistan'ın bir parçası olarak Arap zihninde henüz yer bulamadığını göstermektedir. Peçevî, Harzemşahların Cengizlilerle savaşa tutuşmasına neden olan Cengiz'in ülkesinden gelen tüccarların katledilişi olayını da anlatır. Otrar Beyi Ebnailhak'ın şikâyeti üzerine yaşananları dile getirirken, "Buna karşılık Sultan Mehmed, onların öldürülmesini emretti ve hiç gereği yokken Türkistan'a da asker göndererek, Cengiz'in oğlu Cuci Han ile savaşa tutuştu." ifadesi içindeki Türkistan ibaresinin Maveraünnehir'in doğusunda olup Cengiz İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki tarihî Türkistan topraklarını işaret ettiği düşünülebilir (Peçevî İbrahim Efendi, II, 1992: 439). Bu asrın bir diğer önemli siması ise Solakzâde'dir. Onun tarihinde özellikle Timur bahsinde Türkistan ibaresinin Türklerle meskûn yer ya da Türkistan şehri anlamlarına gelecek şekilde kullanılmadığı ancak Türkistan'ın sınırlarına dair birtakım tanımlamaların da yapılmadığı görülmektedir. Timur'un Yıldırım Bayezid'e iletilmesi için söylediği sözlere bakacak olursak:

Tîmûr dahi Erzincandan Kal'a-ı mezbûre temâşâsına geldikde Yıldırım Han elçilerin birkaçına icâzet ve gitmege ruhsat virülmeyüb yanlarında henüz hazır idi. Anlara askerinin kesret ve vefretin 'arz idüb itdi ki bu leşker-i bî girân ile hem'inân olan Selâtîn-i Şîrvân ve Geylân ve Mülk-i Diyârbekir ve Kürdistân ve Şâhânsitân ve Mazenderân ve Hâkân-ı Türkistân benimle yâr ve yâver olmuşlardır (Lokmacı, 2015: 138).

Emir Timur'un burada "Hakan-ı Türkistan" ifadesi ile Çağatay Hanı'nı kastettiği onun ülkesinin sınırlarının Maveraünnehir'den Çin'e kadar uzandığı varsayıldığında aslında burada Uluğ Türkistan anlamında kullanıldığı düşünülebilir. Solakzade'nin eserinin başka bir yerinde Azak bölgesi için, "Andan Azâk Vilâyeti ki memâlik-i sakâliye ve şîmâliyenin benderidir ve kişver-i Türkistân ve Mâveraünnehirden gelen tüccârın rehğüzârıdır." ifadesi ile Türkistan ve Maveraünnehir'i birlikte anarken aslında daha önceki yüzyıl tarihçilerinin Türkistan'ın bir parçası olarak gördükleri Maveraünnehir'i Türkistan'dan ayırmış gibi görünmektedir (Lokmacı, 2015: 344). Bununla birlikte bu iki ibareyi eş anlamlı olarak kullandığı da düşünülebilir. Ancak bu ifadeden hareketle burada Türkistan şehrini değil de, büyük bir limanın hinterlandı olabilecek ölçüde geniş bir bölgeyi işaret ettiği söylenebilir.

18. yüzyıl müverrihlerinden Mütercim Asım Efendi'nin Tarihinde Türkistan ibaresi bir yerde geçmektedir. Burada abartılı ifadelerle Osmanlı

Devleti'nin kılıç gücüyle sınırlarını yedi iklim dört bucağa yaydığını biraz daha somutlaştırmak için "Bukonya, Eflak ve Boğdan ile Bucak ve Turla ve-rasından Kamaniçe ve Sahra-yı Heyhat ve Kırım ve Deşt-i Kıpçak ve etraf-ı Bahr-ı Azak ve erazi-i Kabartay ve Çerakise'den Türkistan'a varanda tevsî-i deva'ir-i memleket..." şeklinde memleketleri sayarken Türkistan sınırına dayanmaktadır (Mütercim Asım Efendi, 2015: 543). Sırasıyla sayılan yerler birer şehir değil şehirleri ve farklı bölgeleri içine alan görece geniş memleketlerdir. Bu bağlamda burada Türkistan ibaresi ile Türkistan şehrinin işaret edilmediği söylenebilir. Ancak Türkistan ibaresinin içinin tam olarak nasıl doldurulduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Manzum bir tarih kaleme alan Ahmed Hâsib Efendi'nin *Silkü'l-Le'al-i âl-i Osman* adlı eserinde birkaç yerde Türkistan ibaresinin farklı ikileme ve tamlamalar şeklinde geçtiği görülmektedir: Türk vü Türkistânî, mülk-i Türkistan, diyar-ı Rum u Türkistan ve semt-i Türkistan gibi. İlk ifadede Molla Cemîl'nin Türk asıllı ve Türkistan menşeli olduğunu anlatmak için kullanılmıştır (Ahmed Hasib Efendi, 2021: 540). Sonraki kullanımda ise Timur'un Türkistan'dan yükselişini eleştirel bir şekilde dile getirirken Timur'un devletini işaret etmektedir (Ahmed Hasib Efendi, 2021: 382). Sonraki kullanımda ise yine bir içerik tanımlaması yapmadan birçok ülke ile birlikte "Haber-dâr oldu emrinden diyar-ı Rum u Türkistan; Firengistan u Elbistan dahi Eflak u Boğdan'ı; ..." şeklinde devam etmektedir (Ahmed Hasib Efendi, 2021: 804). Hasib Efendi Azak şehri ve limanını anlatırken "Ticaret-gâh idi ta Maverâü'n-nehr'e dek şehri; Gelürdi semt-i Türkistan'dan tacirle kervanı; ..." Türkistan tarafından kervanların bu limana geldiği ifade edilirken yine Türkistan şehri değil Türkistan memleketi işaret edilmektedir (Ahmed Hasib Efendi, 2021: 1229). Burada Maverâünnehir ve ötesindeki Türk ülkelerini kast ettiği düşünülebilir. Ancak bu ifadeden tam olarak dar anlamıyla Maverâünnehir bölgesi mi geniş anlamıyla onu da kapsayan ya da eş anlama gelecek şekilde Uluğ Türkistan'ın mı işaret edildiğini söylemek zordur. Son olarak Emir Timur'un seferlerini dile getirdiği beyitlerde Onun talihinin Türkistan'da parladığı dile getirilmektedir:

"Azîmet eyledikde semt-i Rûm'a ceyş-i gürgânla
Sekiz yüz sâli idi asrın olmuşdı Nerîmân'ı
Hilâl-i neşeti olmuşdı Türkistân'dan tâli
Fürû-mâye idi aslı yoğ idi izz u unvânı..."
(Ahmed Hasib Efendi, 2021: 357).

Görüldüğü gibi bu ifadelerde Türkistan neresidir ve sınırları nerele-re kadar uzanır sorusuna cevap olabilecek bilgiler verilmese de en azından

kullanımlardan mantıksal olarak Türkistan şehrinin işaret edilmediğini tespit edebiliyoruz. Bu nedenle Ahmed Hasib'in Timur'un muktedir olduğu alanları ya da en dar anlamıyla Ceyhun ve Seyhun nehirleri boylarındaki vaha kentlerini içine alan bölgeyi işaret ettiği düşünülebilir.

Aslında Osmanlı ülkesinde 19. yüzyılda Türkistan coğrafyasına duyulan ilginin önceki yüzyıllarda bu denli kuvvetli olmadığını söyleyebiliriz Şirin 19. yüzyılda uyanan bu ilgiyi Avrupa'da Türkolojinin gelişmesine bağlamaktadır (Şirin, 2017: 314-315). Aslında Şirin bununla birlikte, Rus istilasının ve II. Abdulhamid'in İslamcılık politikasının da bu ilgi uyanışında etkili olduğunu düşünmektedir (Şirin, 2017: 318-319). 19. yüzyılın önemli tarihçilerinden olan Ahmet Lütfi Efendi, Rusya'nın İngiltere'den borç almak için bir akit yapma teşebbüsüne İngiltere içerisinden yapılan eleştirilerden bahsederken bir hicviyede İngiltere'nin Rusya ile böyle bir ilişki içine girmesinin hem İngiltere'nin kendini hem de Türkistan'ı kaybedeceğinin iddia edildiğini belirtmektedir (Ahmet Lütfi Efendi, 1990: 6). Bu hadisenin meydana geldiği dönem 19. asır olunca söz konusu coğrafyada İngiltere ve Rusya arasındaki *Büyük Oyun* rekabetinin gözden ırak tutulmaması gerekir. Bu açıdan baktığımızda söz konusu edilen Türkistan, Uluğ Türkistan'ın bugün Afganistan sınırları içinde kalmış olan güney kısmıdır. Bu ifadeden bile Uluğ Türkistan'ın tarihsel varlığının zımnen ifade edildiğini söyleyebiliriz. Ancak bunu satır aralarından çıkarabilmek Türkistan'ın tarihî coğrafyasına hâkim olmayı gerekli kılar. Daha önce bu konuyu ele aldığımız için burada tekrar etmeyi gerekli görmüyoruz.

Mustafa Kesbî'nin *İbretnümâ-yı Devlet* adlı eserinde tam tercümesini verdiği Afgan Hâkimi Ahmed Şah'ın mektubunda Nadir Şah'ın Afganistan ve Türkistan seferlerinin daha sonra Ahmed Şah'ın bizzat kendisinin Türkistan'a yaptığı seferin söz konusu edildiği görülmektedir. Bu mektupta, Türkistanla ilgili en net ifade Ceyhun Nehri'nden ötesinin Türkistan olarak nitelendirilmesidir ki bunun daha önceki müverrihlerin ekseriyeti tarafından da bu şekilde algılandığı yukarıda dile getirilmişti. Ahmed Şah'ın mektubunda muğlak olan ifadeler de bulunmaktadır. Özellikle kullandığı ikilemeler kafa karışıklığına yol açmaktadır. Söz gelimi, "Nadir Şah ahâli-i İran'a musallat olup memalik-i İran ve Turan ve Hind ve Horasan ve Irak ve Azerbaycan ve Türkistan taraflarına îsâl-i envâ'i hasâr eylediğinden..." aynı yerde hem Turan hem Türkistan'ı kullanmasının yanı sıra, Turan'ı İran ve Turan ikilemesi şeklinde kullanması bir karışıklığa yol açmaktadır (Mustafa Kesbî, 2002: 487). İlk başta bu kavramların birbirinin yerine kullanılabildiğini ama kavramların anlamlarının da zaman içinde değişimler geçir-

diğini belirtmiştik. İran-Turan ikilemi klasik eserlerde çok sık rastlanan bir ifade tarzıdır. Ancak burada sorun hem Turan ibaresinin hem de Türkistan ibaresinin aynı cümle içinde kullanılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Yazımızın başında Firdevsî'nin eserinde Ceyhun Nehri'nin ötesi için Turan kavramını kullandığını ve bunun sonraki Müslüman ilim adamlarını etkilediğini belirtmiştik. Aynı şekilde daha sonra Türkistan ibaresinin Ceyhun Nehri'nin doğusu ve kuzeyi için kullanıldığını ifade etmiştik. Buna uygun olarak mektubun ilerleyen kısımlarında Ahmed Şah'ın "...ve etrâfı Horasan ve Türkistan câniblerine asâkir-i vâfire tesyîr edüp, memalik-i Türkistan'ı tâ Nehr-i Ceyhun'a varınca kabza-i tasarrufuna idhal ve tarafeynden hükkâm nasb eyledikten sonra Türkistan tarafından yüzbin mikdârı asker şah-ı müşarün ileyhin üzerine gelüp, ..." ifadesinden daha önce ayrı yazdığı Horasan ve Afganistan'ın kuzeyinin Türkistan'ın bir parçası olarak anlaşıldığı üstelik Ceyhun Nehri'nin öbür tarafında kalan Türkistan'dan da üzerine yüz bin kişilik bir ordunun geldiğini belirtmesi kelimenin tam anlamıyla Uluğ Türkistan ibaresinin anlamına denk düşmektedir (Mustafa Kesbî, 2002: 488). Ancak bu Uluğ Türkistan algısının mektupta kullanılan Turan kavramı ile örtüşüp örtüşmediğini anlamak mümkün gözükmemektedir. Her ne kadar bu metin bir Osmanlı müverrihinin eserinden alınmış olsa da onun da belirttiği gibi Türkistan coğrafyasının sakini olan biri tarafından kaleme alınmış olması 18. yüzyılda Türkistanlıların kendi yaşadıkları coğrafyayı nasıl algıladıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bundan daha önemlisi bu mektubun bu eser içinde neşredilmesi burada verilen malumatın konuya ilgi duyan okuyucuların Türkistan algılarını da etkileme potansiyeli taşımasıdır.

19. yüzyıl Türkistan kavramının siyasî, kültürel ve coğrafi bakımdan daha somutlaştığı bir devri ifade eder. Özellikle Rusya'nın Türkistan'ı istila niyetini açıkça ortaya koyması, İngiltere'nin Rusya ile bölgede kıyasıya bir rekabete tutuşması, sonradan Çin'in de bu oyuna dâhil olmasıyla bu rekabet iyice belirginleşmiştir. Bu kapışma yani *Büyük Oyun* Türkistan'ın bu güçler arasında taksim olunmasıyla neticelenmiştir. Bu durum doğal olarak Osmanlı müverrihlerinin eserlerinde de kendine bir yer bulmuştur. Nitekim Mustafa Nuri Paşa II. Katerina'nın devrinde Rus Çarlığı'nın Tataristan ve Türkistan hakkında olan istila niyetini düşünceden uygulamaya geçirdiğini belirtmektedir (Mustafa Nuri Paşa, 2014: 43-44). Rusların Türkistan'ı işgale başlaması Osmanlı aydınlarının Türkistan'ı daha gerçekçi bir şekilde kavramalarının önünü açmıştır (Şirin, 2017: 318). Bu devir tarihçilerinin eserlerinde artık paylaşılması planlanan ya da paylaşılmış olan Uluğ Türkistan söz konusudur. Büyük güçlerin Türkistan'a olan ilgileri de

bu tarihçilerin gözlerinden kaçmamıştır (Mustafa Nuri Paşa, 2014: 152). Bu belirginleşmeye rağmen Türkistan Osmanlı devleti ve muhayyilesi için uzak bir ülkedir. Zaten bu uzaklık nedeniyle Rusya ve İngiltere'nin bölgeye ilişkin ele geçirme faaliyetlerini rahatlıkla yürüttüklerini düşünmektedirler. Matbaaya benzer bir tekniğin yüz elli sene evvel Türkistan'da üretildiğini ancak ilerleyemediğini ifade etmesi de Uluğ Türkistan'ın Çin'in payına düşen kısmı olan Doğu Türkistan'ın kastedildiğini düşündürmektedir (Mustafa Nuri Paşa, 2014: 110). Türkistan'ın bu şekilde büyük güçlerin gündemine gelmesi Osmanlı aydınlarının Türkistan'a erişmeye dair birtakım fikirler ileri sürmelerine yol açmış gibi görünmektedir. Nitekim Mustafa Nuri Paşa, Don Nehri ile İtil Nehri'nin birleşmesi mümkün olsaydı Hazar Denizine gemilerin geçmesi mümkün olur ve böylece Türkistan'ın Osmanlı idaresine geçmesi de mümkün olabilir." diye düşünmektedir (Mustafa Nuri Paşa, 2014: 99). Hatta bir başka yerde, "Sultan Süleyman merhumun ekseri gazavatı Macaristan üzerinde olmağla oralara sarf ettiği iktidarı Acemistan ve Türkistan ceniblerine i'mal etmiş olsa millet-i İslâmiyenin kısm-ı azamı nokta-i vahidede cem' idebilürdü." diyerek Türkistan'ın sahipsiz kalarak büyük güçler elinde paylaşılmasının zihnini meşgul ettiğini göstermektedir (Mustafa Nuri Paşa, 2014: 112). Ahmet Cevdet Paşa, tarihinde "tuğ" un menşei anlatırken Türkistan'da kurulan kadim Türk devletlerinin kullandığı "halış" adı verilen atkuyruğu kıllarından yapılan bir alamet olduğunu belirtirken Türkistan ibaresini Uluğ Türkistan anlamında kullanmaktadır (Ahmed Cevdet Paşa, 2018: 37). Benzer şekilde Osmanlı hanedanının kökeninin Türkistan olduğunu belirtirken de aynı anlamda kullanmaktadır (Ahmed Cevdet Paşa, 2018: 33). Çünkü tarihinin 3. cildinde hem Maverâünnehir hem Turan hem de Türkistan ibarelerinin anlamlarını dipnot olarak net bir şekilde vermiştir:

Maveraünnehr, memalik-i Turan'ın bir kıt'a-i cesimesidir ki, nehr-i Ceyhun'un öte tarafında vaki olduğundan bu veçhile tesmiye olunmuştur. Ve bir müddet Özbekler tavattun ettiğinden dahi denilmiştir. Ve keza Tataristan ve Türkistan dahi denir. Kadimi payitaht Semerkand olup, şimdi Buhara payitaht ittihaz olunmuştur. Hudud-ı cunubisi nehr-i Ceyhun ve Belh ve hadd-i şimalisi Deşt-i Kıpçaktır (Ahmed Cevdet Paşa, 2018: 37).

Ahmet Cevdet Paşa'nın Turan'ın büyük parçası olarak nitelendirdiği Maverâünnehr'in, Türkistan ve Tataristan terimleriyle eş anlamlı olduğunu düşündüğü görülmektedir. Burada Osmanlı müverrihlerinin ediblerinin Türkistan ibaresine faydalandıkları kaynaklara ve kendi yaşadıkları tarihi

dönemin kabullerine göre anlam yüklediklerini bununla birlikte yaygın ve yoğun bir şekilde Uluğ Türkistan anlamına gelecek şekilde kullandıklarını görmüş olduk. Bu da zihinlerindeki Türkistan algısının zaman içinde değişime uğramış, sınırları kimi zaman belirtilmemiş veya muğlak ifade edilmiş olsa da Uluğ Türkistan ifadesinin anlamına yakın bir algının şekillenmiş olduğu söylenebilir.

Osmanlı Seyyahlarının Eserlerinde Türkistan Algısı

16. yüzyılda Hind seferine çıkan ancak donanmasını kaybedince karayoluyla Osmanlı ülkesine dönmek zorunda kalan Seydi Ali Reis, yolculuğu sırasında gördüklerini anlattığı eseri *Mir'atü'l-Memalik*'te yol güzergâhını belirtmek için kullandığı Türkistan ibaresi ile Türkistan şehrini işaret etmiştir (Seydi Ali Reis, 1999: 130). 16. yüzyılın sonlarında Türkistan'a sefere çıkan Defterdar Seyfi Çelebi'nin seyahatnamesinde Türkistan'daki hanlıklar arasındaki mücadeleyi anlatırken "...Cengiz kânununca Maverâünnehr'i ve Türkistân ki Taşkend'dir ve Efrasiyap tahtıdır, ..." ifadesini dile getirmektedir (Defterdar Seyfi Çelebi, 2014: 7, 77). Eserin başka bir yerinde ise aynı cümle içinde Türkistan ve Maverâünehir ibarelerini birlikte kullanmış ancak her iki kelime arasında bir sınırdaşlık ilişkisi kurulmamıştır. Bu gibi muğlak ifadeleri yorumlamak çoğunlukla sınırları aşmak anlamına gelecektir. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz ki, her iki kullanımda da Türkistan şehri işaret edilmemiştir.

Dünyadaki seyyahların en büyüğü, en meraklı ve tutkulu hiç şüphesiz Evliya Çelebi'dir. 17. yüzyılın bu renkli siması eserinde birçok yerde Türkistan ibaresini kullanmıştır. Ancak eserinde baştan sona tek bir anlamda kullanmamıştır. Bizim Osmanlı dönemi resmi yazışmaları ve diğer eserlerde tespit ettiğimiz kullanımların hepsine uygun kullanımlar Evliya Çelebi'nin eşsiz eserinde de bulunmaktadır. Söz gelimi eserinin 9. cildinde Büyük İskender'in doğu fetihlerinden bahsederken Turan ve Türkistan vilayetlerinin Büyük İskender'e haraç verdiklerinden söz etmektedir (Evliya Çelebi, IX, 2005: 127). Burada Turan ve Türkistan ibarelerini eş anlamlı kullandığını düşünebiliriz. Ya da en azından Evliya Çelebi'nin en geniş anlamda doğuda Türklerle meskûn ülkelerin tamamını veya çoğunu kastettiği düşünülebilir. Bu ifadeden hiç değilse Türkistan şehrini kastetmediği rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Daha sonraki kullanımlar bu kullanımın da bir sağlamasını yapma imkânı verecektir. Seyahatname'nin 8. cildinde Büyük İskender'in "Belh u Buhara ve İran u Turan zemîne ve tâ Maverâünnehr'e varup Türk-i Türkistan vilayetlerine Yunaniyan malik olur..." (Evliya

Çelebi, VIII, 2003: 334-335) şeklinde kaleme aldığı ifadede bu sefer Turan ibaresini kullanma ihtiyacı duymaması yukarıdaki Uluğ Türkistan tahminimizi güçlendirmektedir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinin yine 8. cildinde, Tahmuras Han ibn Hoşeng Şah'tan bahsederken onun birçok maharetinden söz ettikten sonra "... ve Türkistan'da Yesu şehrini ve Şuburistan'ı ve cümle Türkistan'ı bina etkindir..." (Evliya Çelebi, VIII, 2003: 313) şeklinde bir ifadenin İtil Nehri kenarındaki mezar taşına kazınmış olduğunu belirtmektedir. Burada Yesi şehrini belirttikten sonra cümle Türkistan'ı bina etti derken artık Uluğ Türkistan'ı işaret ettiği son derece açıktır. Çelebi, Toktamış Han'dan bahsederken onun "seksen bin asker ile Belh u Buhara'ya ve İran u Turan'a ve Çin ü Maçin ve Hıta ile Hoten u Fağfur ve Türkistan'a at salup serkeş padişahları ser-fürû etdirüp..." (Evliya Çelebi, VIII, 2003: 19) derken yine İran u Turan ikilemesinin yanı sıra Türkistan'ın bir parçası olan Hoten'e kadar uzandığını belirtmesi engin bir ülke olan Türklerin kadim yurdu olan Uluğ Türkistan'ı akla getirmektedir.

İran'a elçi olarak gönderilen Evliya Çelebi, Şah II. Abbas'ın huzuruna çıkarken uygulanan teşrifat uygulamalarının ayrıntılı bir tasvirini yapmaktadır:

Heman gelen eşik ağası kendi boğazından altun ve cevahirli zencir-i dırazın bir ucun sağ eline alup divanhane kapusu dibinde feryad edüp der: "Ey diyar-ı ahali-i Urumiyye ve ey han-ı Türkistan-ı İran-ı Azerbaycaniyye! Bilesin agâh olasin, bugünkü kadağa-i şah-ı şahân Şah Abbas-ı Sani eyle kadağa gelmişdir kim el derpetmeyesiz. Henim güzelce şahın kayd u bendindesiz" dedikde cümle erbab-ı divan 'Emir şah-ı İran-zeminindir.' deyü yüzü üstüne yatdılar (Evliya Çelebi, IV, 2001: 191).

Burada şahın kudretini göstermek ve geniş ülkelerin hâkimi olduğunu vurgulamak için orantılı bir şekilde Urumiye (Anadolu), Azerbaycan, İran ve Türkistan'ın hanı olarak ifade edilmiştir. Bu abartılı ifadeye uygun olarak Uluğ Türkistan'ın işaret edilmiş olabileceği düşünülebilir. Bütün bu örneklerin yanında Evliya Çelebi'nin meşhur Seyahatnamesi'nde bu yukarıda belirlediğimiz formlara uymayan muğlak kullanımlar da söz konusudur. Mesela eserinin 4. Cildinde Makdisi'nin gezdiği yerleri sıralarken "...arz-ı Heyhat'ı ve arz-ı İran ve arz-ı Turan'ı ve arz-ı Türkistan ve Moğol u Boğol'u tâ Maveraünnehir'e varınca Koca Mağdisi öyle yazmış ki..." derken aslında başka yazarlar tarafından farklı zamanlarda eş anlamlı kullanılan "Turan", "Maveraünnehir" ve "Türkistan" ibarelerinin aynı cümle içinde yan yana

kullanılması söz konusudur (Evliya Çelebi, IV, 2001: 35). Burada ne kadar genişlikte bir alandan bahsettiğini ya da hangisinin hangisini kapsadığını anlamak mümkün değildir. Biz burada Türkistan şehrinin kastedilmediğini Türkistan ibaresinin bir şehirdense daha genişçe bir alanı ifade ettiğini söyleyebiliriz. Evliya Çelebi eserinin başka bir yerinde “ıklığ” adlı sazın en fazla kullanıldığı yerlerin Arabistan ve Türkistan olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, IV, 2001: 345) ki burada da en net bir şekilde Türkistan şehrinin kastedilmediği açık bir şekilde görülebilmektedir. Ancak bu ifadenin Türklerle meskûn olan yerler anlamında kullanıldığı söz konusu sazın Anadolu’da günümüzde de kullanılıyor olması nedeniyle kuvvetle muhtemeldir. Çelebi, Ahmed Yesevî’den bahsederken “Bu hakir-i pür taksirin ceddi, kutbül’-aktab, sultanül’-arifin, ser-çeşme-i neved u hezâr pîran-ı Türkistan Hoca Ahmed Yesevî...” (Evliya Çelebi, II, 2006: 25; II, 2006: 353) ifadesini küçük değişikliklerle eserinin başka yerlerinde de kullanıyor. Hoca Ahmed Yesevî’nin adıyla özdeşleşmiş olan Türkistan şehrinin işaret edildiğini her iki ismin aynı cümlede kullanılmış olmasından rahatlıkla çıkartabiliyoruz.

19. yüzyılda ulaşım imkânlarının artması sayesinde Osmanlı münevverlerinin Türkistan coğrafyasına olan ilgisizliklerinin yerini bir merak duygusu almış ve Türkistan ile birtakım ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Hac vesilesiyle İstanbul’a uğrayan Türkistanlı hacılar memleketlerinde yaşanan gelişmeleri de aktarma imkânı bulmaktaydılar. Osmanlı münevverleri Türkistan’daki Rus istilasının seyri ile ilgili söz konusu hacılardan daha ayrıntılı bilgiler alma imkânı bulmuşlardır. Bu iletişim kanalının da Türkistan’a olan ilginin artmasında etkili olduğu düşünülebilir. Bu asrın sayılı Türk seyyahlarından biri olan Süleyman Şükrü, *Seyahatü’l-Kübra* adını verdiği seyahatnamesinde adeta Batı Türkistan’ın coğrafi konumunu vermiştir. “Mazenderan deryası ile Afgan ve Çin Kıt’aları arasında vaki Türkistan-ı Garbî tamamen Rusya’nın hükm-i himayesinde olup muhiti üç milyon kilometre, sekenesi yedi milyondur.” cümlesini kurarken net rakamlar vermektedir. Metnin ilerleyen kısımlarında etnik yapı, doğal kaynaklar ve şehirler hakkında da bilgiler vermektedir (Süleyman Şükrü, 2013: 188). Süleyman Şükrü Bey’in Hazar Denizi kıyısındaki Rus limanı Krasnovodsk’tan Aşkabat’a Rusya’nın Türkistan Treni ile gitmesi de son derece manidardır (Süleyman Şükrü, 2013: 175). 19. yüzyılın Osmanlı Seyyahlarından olan Mehmed Emin Efendi, seyahat ettiği Türkistan’da, Türkmen kadınların toplum içinde bulunuşundan ve rahatlığından bahsederken artık hiçbir şüphe bırakmayacak şekilde Uluğ Türkistan’ı kastetmektedir (Mehmed Emin Efendi, 2007: 66). O artık modern çağın ulaşım, iletişim vasıtaları ile coğrafi keşiflerin sonuçlarını öğrenen biri olarak Türkistan’ın sınırlarının nerelere kadar uzandığını

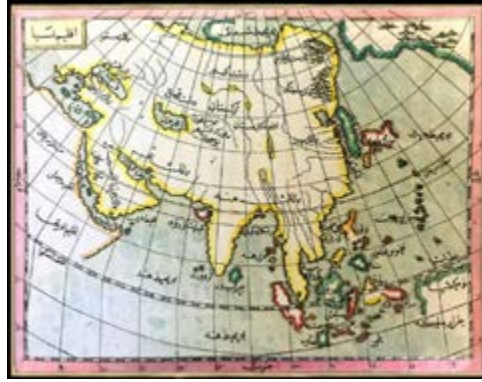
bildiği gibi Rus Çarlığı'nın Türkistan'ı ele geçirme teşebbüslerinden de haberdardır. Bu nedenle Türkistan ibaresini her kullandığı yerde Uluğ Türkistan'ı kast ederek kullanmıştır (Mehmed Emin Efendi, 2007: 36-37). Mehmed Emin Efendi gibi Habibzâde Ahmed Kemal de modern çağın bilimsel bilgisi ile tanış olan biridir ve daha yola çıkmadan Türkistan'a dair hayli bir bilgi sahibidir. Ayrıca mensup olduğu Türkçülük fikri nedeniyle Türkistan'ı Turan kavramıyla eş anlamlı olarak kullanmamakla birlikte en geniş anlamıyla yani hem Rusya hem Çin ve hem de İngilizlerin işgali altında üçe taksim edilmiş olan Uluğ Türkistan'ı kastetmektedir. Hatta bölgeye gidişinin nihai amaçlarından biri de Türkistan'ı son karışına kadar esaretten kurtararak bağımsızlığını kazandırma yolunda çaba sarf etmektir (Habibzade Ahmed Kemal, 1996: 37-38). Seyyahların diğer yazarlardan en önemli farkı gidip gördükleri yerleri yazmış olmalarıdır. Ancak burada ele aldığımız tarihî Türkistan ibaresi, sadece kelime anlamı ile değil tarihî coğrafya bakımından da ele alınmak durumdadır. Çünkü temsil ettiği anlamın önemli bir ögesi olan Türk milleti, onun siyasî varlığı, söz konusu coğrafyaya hâkim kıldığı kültürü ve bu kültürün diğer kültürlerle ilişkisi gibi faktörlerin tamamının göz önünde bulundurularak doğru anlaşılması mümkün olabilir. Burada adını zikrettiğimiz seyyahlardan Evliya Çelebi çok geniş ülkeleri gezmekle birlikte tarihî Türkistan'a seyahat etmediğini biliyoruz. Onun Enderun'da eğitim alması sebebiyle devrinin tipik Osmanlı münevverleri gibi ve elbette devletin resmî bakış açısıyla uyumlu bir fikre sahip olduğu söylenmelidir. Diğer iki seyyahımız ise bizzat Türkistan'da bulunmuş olmaları nedeniyle geçmişin telakkilerinden daha çok şahit oldukları âni ve gördüklerini nakletmektedirler. Bu nedenle onların ifadeleri diğerlerine göre daha nettir.

20. yüzyılın başında Türkistan'a seyahat eden son Osmanlı seyyahlarından biri de Adil Hikmet Bey'dir. Asker asıllı olan Adil Hikmet Bey, görev icabı bulunduğu Trablusgarp'tan İzmir'e döndükten sonra (1909-1910 arası) askerî akademiden bir arkadaşının etkisiyle "Rusya ve Çin Türkistanı"na ilgi duymaya başlamıştır (Adil Hikmet, 1999: 36). Bu yıllarda Turancılık fikrine kapılan Adil Hikmet Bey, Türkistan'ın bazı bölümlerinin Çin ve Rus işgalinde bir kısmının ise İngiliz tabiiyetinde olduğunun fevkalade farkındadır (Adil Hikmet, 1999: 37). Adil Hikmet Bey, Türkistan'a Rus işgalinde olmayan ancak İngiliz sömürgesi olan Hindistan üzerinden ulaşmayı denecek kadar modern coğrafya ve harita bilgisine sahip birisidir (Adil Hikmet, 1999: 66). Bu bilgilere sahip olması belki de asker kökenli olmasının doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Adil Bey gerek mensubu olduğu Turancılık ideolojisi gerekse aldığı askerî eğitim nedeniyle modern coğrafya bilgisine sahip olduğu kadar Türkistan'a bu zamana kadar rastlanmayan bir tutku ile

ilgi duymaktadır. İdealist bir takım fikirle Türkistan-ı Çin'e giden Adil Bey'in eserinde Türkistan ile ilgili verdiği bilgiler paha biçilmez değerdedir. Çünkü o Türkistan'ı sadece bir coğrafi bölge olarak değil aynı zamanda Türklerin ata yurdu olması hasebiyle tarihî, kültürel ve inanç bakımından köklerini bulabileceği bir menba olarak görmektedir.

Coğrafya Eserlerinde Türkistan Algısı

Bu konuda ilk müracaat edilecek eser hiç şüphesiz Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eseridir. Kâtip Çelebi'nin Mütferrika Matbaası tarafından basılan eserine bakıldığında Türkistan ibaresinin neye karşılık geldiğinin son derece somutlaştığını görmek buraya kadar yazılanların daha iyi kavranması bakımından son derece önemlidir. Eserinde Asya coğrafyasını anlattığı yerde asıl önemli olan nokta eserindeki Asya haritasında Türkistan'ı da konumlandırmasıdır.

(Kaynak: Katip Çelebi, 2009: 155)

Bu haritaya göre Türkistan, Seyhun Nehrinin doğusu ve kuzeyini işaret etmekte olup Yedisu bölgesine diğer bir tabirle Balkaş Gölü'ne kadar uzanmaktadır. Haritada Türkistan şeklinde yazsa da metinde Tartarya şeklinde ifade etmektedir. Ancak bu ifadeyi Pilnius ve Strabon'dan aldığı anlaşılıyor ve bu durum çok daha eski devirlere tekabül ediyor (Katip Çelebi, 1732: 103). Diğer taraftan Osman b. Abdulmennan tarafından Almanca'dan tercüme edilen, Tercüme-i Kitab-ı Coğrafya'da "Büyük Tatarlık" diye bir yerden bahsediliyor. Bu esere göre Büyük Tatarlık, beş kısma ayrılıyor ve bunlar sırasıyla, *Tartariya Dezerta* yani Büyük Tatar Bozkır; Özbek Tatarlığı yani Maverayennehir, *Türkistan*: Özbek Tatarlığı'nın yanında olması-

nın yanında Hindistan'a da yakın olduğu belirtilmiş; *Kataya Memleketi* yani Çin memleketinin kuzeyi; *Mongolyahud Mogog* olup Tatar Denizi semtinde olup hakkında bilgi sahibi olunmadığı belirtilmiştir (Osman b. Abdulmenan, 2021: 324). 18. yüzyılda tercüme edilen eserin kaynaklarının ağırlıklı olarak bir önceki yüzyıllara ait olması ve Kâtip Çelebi'nin de eserinde Tatarya şeklinde ifade ettiği ibare ile örtüşmesi dikkat çekicidir. Her iki kullanımda da bir şehir değil çok geniş alanların işaret edildiği görülmektedir. 19. yüzyılda Rıfat Ahmed tarafından kaleme alınan *Lügat-ı Tarihiye ve Coğrafiye* adlı eserin Türkistan maddesinde Türkistan için parantez içinde *Tataristan* ibaresini eş anlamlı olarak verilmesi Kâtip Çelebi ve Abdülmenan'ın tercümesi ile denk düşmektedir. Türkistan ibaresinin açıklamasında. "Asya'nın bir kıt'a-i cesimesidir. Bu kıta ikiye münkasım olub biri Türkistan-ı Çinî diğeri Türkistan-ı Müstakil yahud kebîr namıyla meşhurdur." şeklinde yazmaktadır (Rıfat Ahmed: 1299: 244). Metinden de anlaşılacağı üzere Doğu Türkistan'ı Türkistan-ı Çinî şeklinde ifade ederken Türkistan-ı Müstakil dediği kısmın diğer adının Kebîr olduğunu ve daha çok bilindiğini ifade ediyor. Kebir ibaresinin bizim de kullandığımız Uluğ Türkistan kavramına karşılık geldiği söylenebilir. Yazar aynı maddenin devamında *Türkistan-i Müstakil* ayrıca açıklama ihtiyacı hissetmiştir. Bu açıklamaya göre:

"Türkistan-ı Çinî ve Kırgız ve Hindistan ve Kâbil ve Bahr-i Hazer ve memalik-i Rus ile mahdud ve Buhara ve Hive ve Hokand ve Hisar ve Bedahşan ve Semerkand ve Belh ve emsali hükümdarlıklar ve hanlıklar işbu arazi dâhilinde mevcut olub mecmuu ahalisi tokuz milyon raddesindedir ve ekserisi İslam'dır." (Rıfat Ahmed: 1299: 245).

Bu son eser kaleme alındığı tarih itibarıyla Türkistan'ın Rus istilasına uğraması ve İngiltere ile pay edilerek Güney Türkistan'ın İngilizlere bırakılması ile sonuçlanan *Büyük Oyun*'un gerçekleştiği döneme denk gelmesine rağmen bu gelişmeleri eserine yansıtmadığı görülmektedir. Kazak bozkırı ve Kırgız arazisinin artık Ruslarca işgal edilmiş olması nedeniyle Rus toprağı olarak görülerek Türkistan'ın Kuzey sınırının Rusla çevrili olduğunu söylemesi eseri değilse bile bu maddeyi yazdığı esnada Rusların Hokand, Buhara ve Hive Hanlığına henüz saldırmadıkları tahmin edilebilir. Genel olarak yazıldığı devrin manzarasını yansıttığı ve Türkistan'ı oldukça net bir şekilde tarif ettiği görülmektedir.

SONUÇ

Kullandıkları kaynakların ait olduğu zamanın telakkisini yansıtmaları son derece doğaldır. Modern tarihçiler bu etkilerden kendilerini korumak için sıkı bir metodolojik eğitimden geçmektedirler. Ancak o devirde tarihçilik ancak edebiyatın bir dalı olarak görüldüğü için bu tür metodolojik disiplinlerin süzgecinden geçirilmeden, kaynağı kullanan yazarın eserine de nüfuz edebilmektedir. Bu bakımdan konunun başka bir zeminde metinler arası ilişkiler bağlamında yeniden ele alınmasında fayda vardır. Belki Orta Çağ kaynaklarının anlayışının yeniçağ kaynaklarını nasıl etkilediğini ortaya koymak bakımından da örnek bir çalışma olabilir. Zaman içinde Cengiz İmparatorluğu'nun parçalanmasının bilinçte de benzer yarılmalara yol açtığı düşünülebilir. Altın Orda'nın parçalanmasıyla siyasal sınırların da değişmesi bazı tarihî mekânların algılanmasını da değiştirmiş olabilir. Bu durumun kendi çağdaşı ve sonraki yüzyıldaki tarihçilerde aynı ya da benzer olup olmaması bu bilinç yarılmasının daha yaygın olup olmadığı hususunda bir fikir verebilir.

Osmanlı Türklerinin de söz konusu bölgeye ilişkin Arap ve Fars kaynaklarını kullandıkları düşünülürse zihinsel anlamda bu etkiden muaf oldukları düşünülemez. Osmanlı belgelerinde, klasik dönemde Uluğ Türkistan'ı işaret eden kullanım daha yaygınken modern dönemde Rus idarî sisteminin etkisiyle de Türkistan ibaresinin bir anlam daralmasına maruz kalan Maverâünnehir ibaresi ile eş anlamlı olabilecek bir muhtevayla kullanıldığı görülmüştür. Çok nadiren kullanılsa da Türkistan şehrini işaret eden kullanımlar özellikle yol güzergâhını göstermek maksadıyla söz konusu olmuştur. Bu kullanımın yanında bir yerin Türklerle meskûn olduğunu anlatmak için de Türkistan ibaresinin Osmanlı döneminde söz konusu olduğu görülmüştür. Seyyahların bizzat yaşayıp gördükleri somut bir Türkistan'dan bahsettikleri ve bu Türkistan'ın tarihî Türkistan'a telmih de bulunsa da bu metinlerin artık üç parçaya bölünmüş esir bir coğrafya olduğunu ortaya koyan akılcı ve gerçekçi bir algı inşa ettikleri söylenebilir. Orta zaman coğrafyacıları Ceyhun ile Seyhun Nehirleri arasını anlıyor olsa da zamanla kelimenin muhtevasının Türklerin kurduğu siyasî teşekküllerin gücüne ve yayılma alanına göre değiştiği görülmüştür. Bir dönem Seyhun Nehri'nin doğusundaki topraklar alarak algılanırken zamanla Ceyhun Nehri'nin ötesi olarak nitelendirenlerin de olduğu görülmüştür. Coğrafyacıların haritalar ile somutlaştırması ise bu algının şekillenmesine yapılan en somut katkı olduğu söylenebilir. Bu nedenle siyasî haritalara bir propaganda aracı olarak bir bakılabilir.

Ahmed Cevdet Paşa ve çağdaşı olan diğer Osmanlı münevverleri yaşadıkları dönemde ulaşımın, iletişimin gelişip hızlanmasının yanında matbaanın yaygınlaşması ile bilgiye erişimin özellikle de Batı kaynaklı bilgiye ulaşmanın kolaylaşmasından faydalanmışlardır. Bu çağda artık gazetelerin basılıp yayımlanması, yabancı ülkelerde neler olup bittiğine dair haberler, yapılan keşif ve icatlarla ilgili haberler artık sadece seçkinlerin değil toplumun eğitilmiş kesiminin ulaşabileceği bir duruma gelmiştir. Ahmed Cevdet Paşa gibi birkaç yabancı dil bilen Osmanlı münevverleri sahip oldukları tecrüseyle bu bilgi sağanağından olabildiğince faydalanmışlardır. Coğrafya ilminin gelişmesi ve bu ilim dalının ürettiği bilginin birçok eski kelime ve kavramın içeriğinin yeniden tanımlanması sonucunu da getirmiştir. Bu yeni tanımlama bilimsel olduğu için hemen herkesin kabul ettiği ya da etmesi gereken bilgi türü olarak bilimsel bilginin egemenliğini de ilan etmektedir. Batı kaynaklı bilimsel bilgi, özellikle de Rus Bilimler Akademisi'nin Türkistan'a yönelik bilimsel keşif seferleri sonunda kaleme alınan ve kamuoyu ile paylaşılan raporlar Türkistan ibaresinin de içeriğinin yeniden tanımlanmasına vesile olmuştur. Bu tanım elbette Tarihî Türkistan'dan bağımsız olamazdı ve Türkistan'ı keşfe çıkan bilim adamlarından oluşan Rus keşfi heyetleri de bu tarihsel hakikati göz önünde bulundurmuşlardır. Türkistan'a dair bu tarihsel ve bilimsel bilgi kabul gördüğü için daha önceki devirlere ait metinlerde muğlak olan Türkistan ibaresi bu yüzyılda olabildiğince somutlaşmıştır. Bilhassa 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başında Türkistan'a seyahat eden Osmanlı münevverlerinin bu modern bilgi ile donandıkları açıktır. Ne dediklerini gayet iyi bilen bu münevverler Türkistan'ın ayrı parçalarından bahsederken bile Uluğ Türkistan'a telmihle bulunduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Osmanlı Arşiv Vesikaları

BOA, Hat.
BOA, DH.
BOA, Y. PRK. HR.
BOA, Y. PRK. AZJ.
BOA, HR. SYS.
BOA, MV.
BOA. DVNS. NMH. d.
BOA, Y.MTV.

Osmanlı Kronikleri

- Ahmed Cevdet Paşa (2018). *Tarih-i Cevdet*. C.III, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir (23-20)*. Hazırlayan: Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmet Lütfi Efendi (1990). *Vekayî'nâme*. Hazırlayan: Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aşıkpaşazade (1985). *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. Hazırlayan: Hüseyin Nihal Atsız, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Celalzade Salih Çelebi (2013). *Hadikatü's-Selatin*. Hazırlayan: Hasan Yüksel-H. İbrahim Delice, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gelibolulu Mustafa Âlî (2021). *Künhü'l-Ahbâr*. Hazırlayan: Suat Donuk, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Göynüklü Ahmed Efendi (2019). *Tarih-i Göynüklü*. Hazırlayan: Songül Çolak-Metin Ayar, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Hoca Sadettin Efendi (1992). *Tacü't-Tevârih*. C.III, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İdris-i Bitlisî (2013). *Heşt-i Behişt*. VII. Ketibe, Hazırlayan: Muhammed İbrahim Yıldırım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Matrakçı Nasuh (2019). *Târih-i Âl-i Osman*. Hazırlayan: Göker İnan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa (2014). *Netâyicü'l-Vuku'ât*. C.I, Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mustafa Kesbî (2002). *İbretnümâ-yı Devlet*. Hazırlayan: Ahmet Öğreten, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mütercim Asım Efendi (2015). *Âsım Efendi Tarihi*. C.I, Hazırlayan: Ziya Yılmaz, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Oruç Beğ (2011). *Oruç Beğ Tarihi*. Hazırlayan: Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Peçevi İbrahim Efendi (1992). *Peçevi Tarihi*. C.1, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Seyyid Mehmed Rıza (2020). *Es-Seb'ü's-Seyyâr fî-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*. Hazırlayan: Yavuz Söylemez, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şükrullah (2013). *Behcetü't-Tevârih*. Hazırlayan: Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Coğrafya Kitapları

- Osman B. Abdülmennan (2021). *Tercüme-i Kitab-ı Coğrafya*. Hazırlayan: Sadullah Kaya-Şerife Boz Kaya, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Katip Çelebi (1144/1732). *Cihannüma*, İstanbul: Müteferrika Matbaası.

Katip Çelebi (2009). *Cihannüma (Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Rıfat Ahmed (1299). *Lügat-i Tarihiye ve Coğrafiye*. İstanbul.

Seyahatnameler

- Adil Hikmet (1999). *Asya'da Beş Türk*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
Defterdar Seyfi Çelebi (2014). *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
Evliya Çelebi (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.I, Hazırlayanlar: R. Dankoff – S. A. Kahraman – Y. Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Evliya Çelebi (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.II, Hazırlayanlar: Z. Kurşun – S. A. Kahraman – Y. Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Evliya Çelebi (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.III, Hazırlayanlar: S. A. Kahraman – Y. Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Evliya Çelebi (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.IV, Hazırlayanlar: Y. Dağlı – S. A. Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Evliya Çelebi (2007). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.V, Hazırlayanlar: Y. Dağlı – S. A. Kahraman – İ. Sezgin, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Evliya Çelebi (2003). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.VIII, Hazırlayanlar: S. A. Kahraman – Y. Dağlı – R. Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Evliya Çelebi (2005). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.III, Hazırlayanlar: Y. Dağlı – S. A. Kahraman – R. Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Habibzade, Ahmed Kemal (1996). *Çin-Türkistan Hatıraları*. Hazırlayan: N. Ahmet Özalp, İstanbul: Kitabevi.
Mehmed Emin Efendi (2007). İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat. Hazırlayan: Profesör A. Muhibbe Darga, İstanbul: Everest Yayınları.
Seydi Ali Reis (1999). *Mir'atü'l-Memalik*. Hazırlayan: Mehmet Kiremit, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Süleyman Şükrü (2013). *Seyahatü'l-Kübra*. Hazırlayan: Hasan Mert, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Edebîyat Eserleri

- Ahmed Hâsib Efendi (2021). *Silkü'l-Le'âl-i Âl-i Osmân*, C.II, Hazırlayan: Göker İnan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
Firdevsî (1999). *Şehnâme (Şerîfî Şehnâme Çevirisi)*, C.I, Hazırlayanlar: Dr. Zühal Kültür – Dr. Latif Beyreli, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Muhyî-i Gülşenî (2014). *Reşehât-ı Muhyî*. Hazırlayanlar: Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Tetkik Eserler

- Bartold, W. (1988). *Türkistan. İslam Ansiklopedisi*, C.XII, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.140-142.

- Beckwith, C. I. (2011). İpek Yolu İmparatorlukları, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Hayit, Baymirza (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Konukçu, E. (1998). Hokand Hanlığı. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XVIII, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 215-216.
- Lokmacı, S. (2015). *Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Minorsky, V. (1988). Turan. *İslam Ansiklopedisi*. C.XII, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.107-114.
- Özgüdenli, O. G. (2003). Maveraünnehir. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XXVIII, Diyanet Vakfı Yayınları, s.177-180.
- Saray, M. (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sarınay, Y. (2011). Turan. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XLI, Diyanet Vakfı Yayınları, s.407-408.
- Sav, B. (2003). Anlam Değişimleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23/1, 147-166.
- Şirin, İ. (2017). Osmanlı Aydınlarının Türkistan İlgisi ve İzlenimleri. *2nd International Conference on Studies in Turkology (ICOSTURK'2017) Proceeding Book*, Editors: Prof. Dr. Ufuk Deniz Aşçı, Prof. Dr. Necmi Uyanık, Res. Assist. Fatih Numan Küçükbalı, Ins. Mustafa Zenginbaş, Ins. Menşure Aşçı, Rome: ss.313-323.
- Taşağıl, A. (2011). Türkistan. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XLI, Diyanet Vakfı Yayınları, s 556-560.
- Ziyyayev, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

THE PERCEPTION OF TURKESTAN IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

It is a matter of curiosity whether the Ottoman Turks kept their memories of Turkestan, from which their ancestors came, alive. The migration from the Balkhash Lake basin to Anatolia took centuries. It can be estimated that the most vivid memories are of closer places to such as Syria, Iran, Khorasan and Transoxiana. The fact that Turkestan is far away does not mean that it is completely forgotten. In this study, the concept of Turkestan was traced in various works of different disciplines written in the Ottoman period. In this way, it has been tried to understand what meanings the concept includes over time. The range of meanings of the phrase Turkestan in Ottoman documents, chronicles and travel books are to be revealed. It will be determined which of these meanings is used more intensively and widely. In this way, it will be tried to be clarified where the perception of Turkistan in the Ottoman mental world corresponds geographically.

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ТУРАЛЫ ТАНЫМ*

Абдұллах Темізқан**

ТҮЙІНДЕМЕ

Осман түріктерінің ата-бабаларының атажұрты Түркістанға байланысты естеліктері қалай сақталғаны зерттеушілерді ойландырып келеді. Балқаш көлінен Анадолыға дейін созылып жатқан территорияда өткен көш ғасырлар бойы жалғасты. Есте қалған ең нақтылары Сирия, Иран, Хорасан, Мәуереннахр сияқты жерлеріне байланысты деуге болады. Түркістанның шалғайда орналасуы толықтай ұмытылды деген мағына білдірмесе керек. Бұл мақалада Осман дәуірінде жазылған әр түрлі форматтағы еңбектерде Түркістан ұғымына байланысты қандай зерттеулер жүргізілгеніне, әр түрлі кезеңдерде қандай мағыналар білдіргеніне назар аударуға тырыстық. Османдық құжаттарда, хроникаларда, саяхатнамаларда Түркістан сөзінің білдіретін мағынасы мен бұл мағыналардың қайсысының жиі және кеңінен қолданылғаны туралы деректерге тоқталады. Осы арқылы Османдықтардың танымындағы Түркістанның географиялық жақтан қай жерде орналасқанына байланысты айтқан пікірлерін нақтылауды мақсат етеді.

Түркістан термині жайында

Көркем әдебиетте өте көп қолданылған Түркістан ұғымы әлемдік ғылымға ең алғаш XIX ғасырда ағылшындар тарапынан енгізілді. Бұл дереккөздерде Түркістан Ресей Түркістаны, Қытай Түркістаны және Ауғанстан Түркістаны деп үш территорияға бөлінетінін айтады (Bartold, 1998: 141). Бұл жерде айтылған аймақтарды одан әрі егжей-тегжейлі талдайтын болсақ, Түркістан «Хорасан, Солтүстік Ауғанстан, Памир және Хиндукуш-Кунлун тауларының солтүстік баурайынан Қытайдың Тун-Хуанг аймағына,

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Сенбек Утебеков.

** Док., проф. Эге университети, Измир/Түркия. abdullah.temizkan@ege.edu.tr

ол жерден де Манчжурияның батысына дейін созылып жатқан, Монғолия, Оңтүстік Сібір, Орал таулары және Волга өзенінен Каспий теңізіне дейінгі» аймақты қамтиды (Тағағұл, 2012: 554). Бұл мақалада ғылыми дереккөздердегі Түркістан ұғымының Осман түріктерінің түсінігінде қандай мағынаға ие болғандығы туралы пікірлерді қарастырамыз. Мақаланы жазу барысында Османдық архивтегі қолжазба материалдарды пайдаландық. Қолданатын жазбаларымыздың ішінде ең бастысы Османдық мұрағаттардағы құжаттар. Мұрағат құжаттарымен қоса хронологиялық, географиялық кітаптар, саяхатнамалар, сопылыққа қатысты еңбектер және сол уақытты суреттейтін көркем шығармаларды да пайдаландық. Осындай еңбектерді шолып Осман түріктерінің көне атажұрты мағынасын білдіретін Түркістан ұғымы жалпы халықтың санасында қалай сақталғанын және осы ұғым қандай мағыналарға ие екенін түсінуге тырысамыз. Османдық деректердің мемлекеттік аппараттардың ресми тілін көрсететіндіктен басқа жазба деректерге қарағанда мүлде бөлек көзқарас ұсынатынын ескерсек және мұнымен қоса бұл жазба материалдардың мемлекеттік аппараттардың қолдауына ие болғандықтан ресми көзқарастарға қарама-қайшы болмайтындай мағынасының кеңеюіне немесе тарылуына себеп боларлық қолданыстарға байланысты тест жүргіземіз. Осы тесттің нәтижесінде сөз етіп отырған ұғымның тар мағынасынан бастап кеңейген мағынасына дейін Осман дәуірінің тарихи кезеңдерде жазылған жазба деректерінде қандай мағынаға ие болғанын көреміз. Бұл талдау сонымен бірге Түркістан ұғымының ең көп қай мағынада қолданылғанын ашып береді деп үміттенеміз.

Осман мемлекетінің ресми деректеріндегі Түркістан туралы таным-түсінік

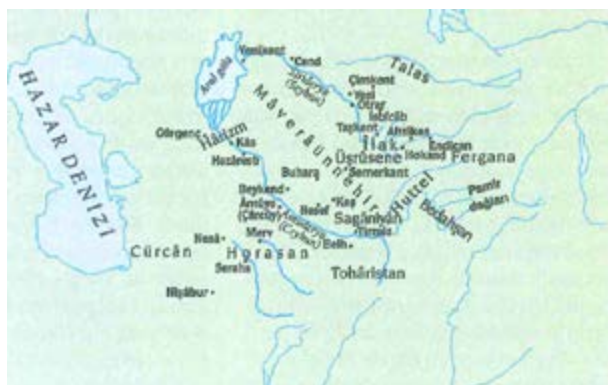
Ең алдымен, Осман мемлекетінің мұрағаттарына шолу жасайтын болсақ, Осман мемлекеті мен Түркістан хандықтары арасындағы байланыстар XVI ғасырда басталған деп есептелсе де, бұл қарым-қатынастар шын мәнінде әлдеқайда ерте дәуірлерде басталды десек қателеспейміз. Ақсақ Темір дәуірінде Түркістан мен Анадолының түркілік түсінігі арасында күрес жүріп, нәтижесінде соғысқа ұласып, Тимуридтердің құлауымен осы аймақтағы билікті қолына алған Шайбани әулетімен тығыз қарым-қатынас орнатылды. I Селим дәуірінде басталған бұл қарым-қатынастар Шиһ Сафафи

Түркімен мемлекеті мен І Сүлеймен дәуірінде одан әрі күшейе түсті. Осы аймақтарда XVI ғасырдан бері белгілі болған Хиуа және Бұхара хандықтарымен бірге қазіргі қазақ далаларын Қазақ хандығы, ал оңтүстігінде XVIII ғасырдың басында құрылған Ферғана өңірін орталық еткен Қоқанд хандығы болды. Осылайша Ұлы Түркістанда түркілердің төрт саяси билігі өмір сүрді (Sagay, 1994: 13). Бұл ұшхандық та өздерінің иеліктері үшін бірнеше өңірмен қоса Түркістан атауын қолданады. Айталық 1714 жылы қазақ ханы Қайып Мұхаммед хан өзін «Түркістан хандарының бірі Қазақ ханы Қайып Мұхаммед хан» атағаны жазылады (Nâme-i Nümâyûn Defteri nr. 6/184). Бұл түсіндірмеден ақ кең аумақты қамтып жатқан Түркістан басқа хандықтардың да отаны саналғаны байқалады. Сондықтан да бұл атауды сол шақтарда қазіргі Қазақстандағы Түркістан қаласы үшін қолданған деу мүмкін емес. 1785 жылы Бұхара және Самарқандтан қажылыққа бару үшін Стамбулға келген топтың басшысы саналған Молла Мир Махмұд Сеййид Сүджа атты кісінің «билады Түркистан» (Түркістан өлкесі) аймағының әрбір белдеуі жайында мәлімет бергенін атап өтеді (BOA, Hatt-ı Nümayun, No: 778). Осы пікірден де Түркістан атауы бір ғана қаланың емес көптеген өңірлерді қамтыған кең аумақты айтып тұрғанын түсінуге болады. Осы арқылы Түркістан сөзінің қазіргі Түркістан қаласын емес, шекарасы нақты белгілі болмаса да Ұлы Түркістанды білдіреді деп ойлаймыз. Сонымен бірге 1802 жылғы Ресеймен шекаралас Бұхара хандығының ханы жайында жазылған патшалар жазбасында «Түркістан және Тұран жері патшалығы атауларының қалай қолданылғаны» туралы жазады (Hatt-ı Nümayun, No: 7618). Бұл мәтінде Түркістан ұғымы да Ұлы Түркістан мағынасында қолданылып отырғаны тайға таңба басқандай көрініп тұр. Бірақ Тұран жері ұғымымен бірге қолданылуы бұл екі сөздің мағыналас болуы мүмкін деген ойға жетелейді. Мағыналас болмаған күнде де бұл ұғымдардың қайсысының қайсы атауды білдіретінін әлде бір-бірімен шектесетін екі өңірді білдіреді ме деген секілді сұрақтар ойға оралса да, бұл өңірдің тарихи территориясы және сөзге тиек болып отырған осы ұғымдардың тарихи қолданыстары әлгі болжамдарды шетке ысырып тастап отыр. Минорский Ислам энциклопедиясының Тұран деп аталатын тарауында ортағасырлық географтардың Тұран сөзі арқылы Жейхун (Әмудария) және Сейхун (Сырдария) өзендерінің аралығындағы аймақты деп түсінетінін алға тартса да, дәл осы материалда Фердаусидің «Шахнамасында» Тұран ұғымының Жейхун өзенінің арғы бетіндегі түркі халықтарының

территорияларын және Қытайды айтып отырғанын тілге тиек етеді (Minorsky, 1998, No: 109; Firdevsî, 1999: 101). Фердаусидің османдық зиялыларға орасан зор әсер еткенін ескерсек, османдықтардың да жоғарыда сөз еткен территорияны Тұран деп атаған деуге болады. Алайда бүкіл тарихшылар бір ұғым әрдайым бір мағынаны білдіре бермейтінін өте жақсы ұғады. Уақыт өте келе кез келген нәрсе секілді сөздердің мағыналары да өзгереді және бұл табиғи заңдылық. Біз османдықтардың мұрағаттарында кездесетін Тұран жері сөзімен жоғарыда атап өткендей осы тақырып бойынша сөз еткен мамандардың берген түсініктерінен алып отырған үзінділердегі Түркістан ұғымының мағынасы бір-бірімен қабысып жатыр деп ойлаймыз. 1872 жылы хатқа түскен бір құжатта ұзақ уақыт Түркістанда тұрақтағанын және осы өңірге байланысты мәліметтерді көп білетінін аңғартып отырған Мерсиннің әкімі болған Абдулкадир Кемали мырзаның Ресей жаулаушылығының кең таралып келе жатқанын айту барысында «Татарстан және Түркістан-и Бұхара» тіркесін Ұлы Түркістанның Бұхара хандығы тарапынан басқарылып отырған бір аймағы мағынасында, саяси мазмұнда анық көрсетіп отырғаны байқалады (BOA, HR, SYS, No: 1955/44).

Өзін Бұхараның ақсүйектерінің бірі ретінде жоғары бағалайтын Хайрие саудагері бұхаралық Қажы Осман орыстардың жергілікті халықтардың ішінде алауыздық тудыра отырып Бұхара, Ташкент, Қоқан, Самарқан және Хиуа жерлерін жаулап алғанын, алайда жергілікті халықтардың санасында бірігу сезімі ояна бастағанын, егер патша көмек қолын созса саны 15 миллионнан асатын «Түркістандық мұсылман халықтарының» жаудың бодандығынан құтылып, Осман мемлекетінің қарамағына өтуі мүмкін екенін атап өтеді (BOA, HR, SYS, No: 4/32). Әуелгі баста айтып өткен жерлердің Сейхун және Жейхун өзендерінің жағалауындағы қалалар екені аңғарылады. Осы қалалар арқылы Түркістан ұғымымен әрдайым Мәуереннахр сөзінің қазіргі заманғы кеңейтілген мағынасы болып табылатын Сырдария және Әмудария өзендерінің бойындағы шөлейтті аймақтарда орналасқан қалалар мен осы қалалардың аралықтарында жатқан далаларды сөз етіп отыр деген ой айтуға болады (Özgüdenli, 2003: 177). Сол секілді 1919 жылғы фирма құру туралы бір бұйрықтағы «Осман империясы, Түркістан, Кавказ және Иран өнімдерін Батыс Еуропа өнімдерімен алмастыру...» деп келетін сөйлемде Түркістан сөзінің тағы да Ресейдің мақта шаруашылығын бастаған тар мағынадағы «Мәуереннахр»

өңірін көрсетіп отыр деп ойлауға жетелейді (BOA, MV, No: 251/107). Бұл жерде Ресей ықпалы анық байқалады (Тазағұл, 2011: 556).

Мәуереннахр (Дерек: D.V. İslam Ansiklopedisi, 28. Cilt, s.177)

Қоқан ханы Сайид Мехмед Өмер ханның Осман Империясы патшасының тәуелділігін мойындау және мұның белгісі ретінде қылыш жіберу туралы талабын қабылдамайтынын білдірген жауап хатта Қашқария шекарасынан Киш аймағына және қыпшақ даласынан Түркістан мен Межаға дейін созылып жатқан территориялардың аталған ханның қарамағында екенін білдіреді (Hatt-ı Hümayun, No: 36547). Бір елдің қарамағындағы географиялық аймақ сөз болып отырған бұл мәліметте белгілі бір территорияның шекарасын белгілеу мақсатында қолданылған Түркістан сөзі Ұлы Түркістан мағынасында емес белгілі қаланы білдіріп отырғанын көрсетеді. Өйткені қарамағындағы территориялар негізінен тарихи Ұлы Түркістанның құрамына кіреді (қараңыз. Тазағұл, 2012: 554). Бұл ойлар Сейит Мехмет Өмер ханның хатынан тікелей алынғандықтан Осман түркілерінің көзқарасын толықтай беріп тұр деу қиын. Бір жағынан XIX ғасырдың соңғы ширегінде Ұлы Түркістанның Ресей, Қытай және ағылшын көзқарасындағы Ауғанстан арасындағы өңірден кейінгі жер Түркістан сөзі бүкіл Түркістан үшін емес, әрбір бөлігі (Түркістанның шығысы, батысы немесе оңтүстігі) үшін де қолданыла бастаған. Сондай-ақ 1876 жылы Осман мемлекетінің Мумбай елшісі Хусейн Хасиб мырзаға жіберген хатта былай делінеді:

Асәкир-и хасса¹ деп аталатын екі мыңнан асатын оқ ататын тұрақты әскерлер қатарына жататын.мылтықты он мың жаяу әскер және Герат пен түркімен жағынан он мың атты адам қаруланды. Бұлардан бөлек Түркістанда арнайы жаттыққан жалдамалы қарақшылардан құрылған он мың және Кабул мен кандагарлық мырзалар мен шахзадаларға қызмет ететін жалдамалы он мың атты әскер, жалпы жиырма мың атты әскер бар еді (BOA, Y. PRK. HR, No: 1/16).

Мұнда қолданылып отырған Түркістан ұғымы қазіргі Ауғанстан шекарасы, түркімен, өзбек түркілерінің мекендейтін және өзіміз Оңтүстік Түркістан деп атап жүрген территорияны білдіріп тұр. 1915 жылы жазылған тағы бір құжатта Осман мемлекетінің бодандығына өтуді қалаған «...Ресей Түркістанының халқынан және Ресей азаматы Қажы Мұхаммед Расулға...» байланысты оқиғаларда сөз етіледі. Бұл құжатта кездесетін Түркістан-и Рус (Ресей Түркістан) тіркесі біз тоқталып өткендей Ұлы Түркістанның бөлініске ұшырауының нәтижесінде Ресейдің қарамағына өткен түркі жұрттарын айтып отыр (BOA, DH, ID, No: 61-2/6). Сонымен бірге жаңадан бодан болған территорияларды басқару үшін Ресей империясы құрған саяси аймақтың атауы Түркістан генерал-губернаторлығы болғанын ескерсек, біздің айтқымыз келген дүниені одан әрі нақтылай түседі (Ziyauev, 2007: 133). *Межлісі Вүкеланың* (Османлы Мәжілісі) 1910 жылғы келіссөздердің өзек болған мәселелердің біріне байланысты хаттамасында “Аты аталған трактатта көрсетілгендей, Түркістан-и (қазіргі ұйғыр жерлері) халқына сыйға тарту үшін Сейд Али Эфендиге аманат етілген діни кітаптарының жеткізу құны” түрінде берілген Қытай Түркістаны ұғымы осы шеңберде бағалануы керек (BOA, MV, No: 146/28; BOA, Y.PRK. AZJ, No: 50/33). Қазіргі таңда ғылыми әдебиеттердегі Шығыс Түркістан деп аталатын бұл сөздің де жоғарыда атап өтілген отаршыл державалардың Ұлы Түркістанды бөлшектеуінің нәтижесінде пайда болған деп топшылаймыз (Науіт, 2004: 21). Дәл сол кезеңде жазылған тағы бір құжатта Каспий теңізінің арғы бетіндегі Түркістан мен Жетісу уәлаяттары Ресей патшалығы тарапынан біріктіріліп, Түркістан әскери округі деп аталатын жаңа басқару орталығы құрылғаны туралы айтылады (BOA, Yıldız Müte-nevvi Maruzatı, No: 193/32). XIX ғасырда Ресейдің Ұлы Түркістанның өз үлесіне тиген бөлігін Түркістан Генерал губернаторлығы деп

1 Патшаны күзету үшін жасақталған арнайы әскерлер

атауының астарынан Ұлы Түркістанның тарихи тұрғыдан болғанын мойындап тұр деген болжам жасауға болады.

Көріп отырғанымыздай, Осман мемлекетінің ресми хаттарында Түркістан атауы басқаша мағыналарда жұмсалады. Ең көп қолданылған мағынасы – Ұлы Түркістан деп аталып жүрген Әмудария өзенінің шығысы мен солтүстігіндегі түркілер мекен ететін территорияны білдіруі. Сонымен қоса Мәуереннахрдың тар мағынасы Сырдария мен Әмудария өзендері арасындағы шөлейтті аймақта орналасқан қалашықтардың және оған қарайтын далаларды білдіретін тағы бір мағынасы барын айтуға болады. Көбіне шекараларды нақты көрсетіп, кейбір тұстарын белгілеу үшін қала атауларының берілгенін көреміз. Яғни кейбір деректерде Ұлы Түркістан мағынасында емес Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Түркістан қаласын білдіргенін байқаймыз. Тағы бір деректерде Түркістан атауының Қытай, Ресей және Англияның бөліске түсіруінің нәтижесінде Ұлы Түркістанның шығыс, батыс, оңтүстік секілді бағыттарды көрсететін сөздермен бірге бейнелейтін бөлек-бөлек аймақтарды білдіретіндігі анықталды. «Түркістан» сөзінің Ресей патшалығының жаулап алған бөлігі Ресей Түркістаны, Ауғанстанмен бірлесетін бөлігі Оңтүстік Түркістан мағынасын білдіретіндей деңгейде қолданылғаны байқалады.

Ресми емес құжаттардағы Түркістан туралы танымдар

Хронологиялар, география кітаптары, саяхатнамалар, сопылық әдебиетіне байланысты еңбектерде Түркістан ұғымының қолданылу аясына мән беретін болсақ, бірнеше мағынада жұмсалғанын көреміз. Бұлардың ішінде кеңінен тарағаны – Осман мемлекетінің мұрағаттарынан көретініміздей, «Ұлы Түркістан» мағынасындағы қолданыс. Сонымен бірге Мәуереннахрдың тар мағынада қолданылатыны секілді түркілердің мекендейтін территориялары үшін, кейде Түркістан қаласы үшін айтылғандары да кездеседі.

Түркістан қаласы туралы дереккөздер: XV ғ. тарихшыларының бірі Шүкрүллах бин Шехабүддин Ахмед «Бехчетү-т тауарих» атты еңбегінде «618 (1221) жылы Шыңғыс хан пайда болып Түркістанға шабуыл жасады, Самарқанды өртеді, Балхты құлатты. Олар бүкіл мұсылмандарды бір-біріне айдап салды» (Şükrullah, 2011: 203) дей отырып, Мәуереннахрдағы қалаларды тізбектейді. Осы қалалардың

бірі – Сейхунның төменгі ағысында орналасқан Түркістан қаласы. Түркістан қаласы мағынасында қолданылғандарында ең назар аударатын тұсы – өзіміз көз жеткізіп отырған төрт қолданыстың барлығында да жол бағытына байланысты сөз еткен болса, осы бағыттың бойындағы аялдайтын жерлердің бірі ретінде Түркістан қаласын атап өтуі. Печеви Ибрахим Эфендидің еңбегінде өзі жазып отырған уақытта Барақ ханға жіберілген янычар мергендерінің кері қайту бағыты жайында айтып жатқан шақта дәл осылай түсіндіреді (Peçevî İbrahim Efendi, 1992: 268). Осы секілді өз флотынан айрылып қалғандықтан Осман мемелекетіне Үндістан-Түркістан арқылы қайтқан Сейди Али Рейс «Миратү-л Мемалик» атты еңбегінде «... Барақ хан Қаракөлге барып, Пір Мұхаммед ханның бауырларымен қоса Қаракөлді де беріп, яғни Сейид Бурханға берді және өзі Самарқанға келгенде бірнеше кісімен румдықтарды бастаған біріне Ташкент және Түркістан жолымен Румға...» деп жол бойындағы Түркістан қаласын айтып тұр (Seydi Ali Reis, 1999: 130). Сейди Али Рейс еңбегінің осыдан кейінгі бетінде де Түркістан атауын дәл осы мағынада қолданады (Seydi Ali Reis, 1999: 131). Сопылыққа байланысты Мухйи-и Гүлшенидің «Решехат-ы Мухйи» атты еңбегінде де Мәулана Желаледдин-и Румидің үш рет Самарқанға барғанын айтып, одан соң Түркістанды дәл алдыңғылар секілді жол бойындағы аялдайтын қала ретінде сипаттайды (Muhyî-i Gülşeni, 2014: 202). Тарихи Жібек жолының Түркістан территориясындағы елдімекендердің арасындағы аялдамалар керуендер үшін өмірлік маңызға ие болды (Beckwith, 2011: 214). Осындай ондаған аялдама осы жолдардан өткендердің бағытын да білдіретін. Түркістан қаласы осы аялдамалардың ең маңыздыларының бірі болғаны секілді ирониялық сарында «адамды Тәңірге алып баратын тура жол» мағынасындағы тариқат ұғымына келетін Ясауилік секілді кейбір ислам тариқаттарының да пайда болған мекені деп саналады.

Түркілер мекендейтін жерлер туралы дереккөздер: XV ғасырдың көрнекті тарихшыларының бірі Ашыкпашазада тарихында «Сүлейманшах Гази көптеген ерліктер жасады. Бірақ бұл Римнің (Анадолының тауларынан және өзендерінен қасірет шекті. Көшпелі отбасылардың мал-мүлкі өзеннен, төбеден зардап шекті. Тағы да Түркістанға кері қайтты» (Aşıkpaşazade, 1985: 14). Бұл қолданыста Түркістаннан Сирия және Анадолыға келместен бұрын мекендеген атажұрттарын айтып тұрғанын көреміз. Бірақ бұл сөйлемдердің жалғасында көшіп келген жерлерінің Сирия екені байқалады.

Сондықтан да Ұлы Түркістан емес түркілердің Анадолыға келгенге дейін мекендеген жері Сирия туралы айтып тұрғаны байқалады. Сондықтан көбіне Орта Азиядағы тарихи Түркістан емес түркілердің мекен еткен кез келген жеріне байланысты осындай қолданыс болғаны аңғарылады. XVI ғасырдағы Осман мемлекетінің көрнекті зиялыларының бірі Мұстафа Али өзінің «*Künhül Ahbar*» атты атақты шығармасында бірнеше жерде Түркістан сөзін қолданады. Және осы Түркістан сөзінің әр жерде әр түрлі мағынаға ие болып тұрғанын да айтуға болады. Түркілердің мекендеген жерлерін тілге тиек еткенде Түркістан сөзіне байланысты қолданыстардың ең тамаша мысалдарын да осы еңбектен таба аламыз. Аккойын түркімендерінің мекендеген жерлерін баяндау барысында «Түркістанның тұрғыны» тіркесін қолдана отырып, Арғұн хан дәуірінде негізгі жұрттарын тастап, алдымен Әзербайжан, одан кейін Диярбакырда салтанат құрғанын көрсетеді. Аккойындық түркімендердің арқасында гүлденген Диярбакыр, оның түсіндіруінше, Түркістан (Mustafa Âli, 2021, С.III: 474). XVI ғасырдың таңдаулы тарихшыларының бірі Қожа Садеттин Осман мемлекеті әскерінің қол жеткізген олжаларының өте мол екенін сөз еткенде Түркістан сөзін «Көрген шақта қаның қызады, көркемдігі Түркістанның небір сұлуларын ұмыттыратындай неше мың ұл мен күң батырлардың қызметіне кіріп, сол батыр патшаның мемлекетінде қаншама бақытсыздар өз армандарын жүзеге асырды...» деп келетін сөзінде түркілердің мекендеген жері мағынасында қолданылған (Noca Sadettin, 1992: 157). Түркістан сөзінің түркілер мекендейтін жер мағынасында қолданылғанын, әсіресе, XVII ғасырдың атақты саяхатшысы Евлия Челебидің еңбегінде көп кездестіреміз. Біз «Саяхатнамада» жиырмадан аса мысал таптық, бірақ бұл жерде тек бірнешеуін ғана көрсетумен шектелеміз. Болу қаласын сөз еткенде «Негізі Түркістан осы жер. Беделді және абыройлы кісілері, саудагері көп» дейді (Evliya Çelebi, II, 2006: 90). Осыған ұқсас Зила (Түркия) қаласын бейнелегенде де «Халқы түгелімен Түркістан халқы және бодан халық армяндар. Мақтарлықтай сонау Текие ауылына дейін созылып жатқан Иран бағы сынды бау-бақшасы бар» деп жазады (Evliya Çelebi, III, 2006: 147). «Саяхатнаманың» 1-томында қазіргі Иранның Оңтүстік Әзербайжан облысындағы Урмия қорғанына барған Евлия Челеби бұл жер үшін кейбір тарихшылардың Иранның Түркістаны теңеуін бере отырып, мұның себебін осында тұратын түркімендердің санының көптігінен деп түсіндіреді (Evliya Çelebi, IV, 2001: 183). Диметока (Дидимотихон)

үшін «жай ғана Түркістанның бір елдімекені» деген Евлия Челеби (V, 2007: 153) Маниса қаласын суреттеу кезінде «(Құранды жатқа білетін жүз елу хафыз шәкірт тарапынан Ибн-и кесир атты хадис пен қырат Құранды оқу ережелеріне сәйкес оқылады. Бірақ халық Түркістаннан (түрік) болғандықтан әріптерді айта алмайды / тілдері келмейді) (Түркістан болу үшін) (Evliya Çelebi, IX, 2005: 42). Манисаның арабшаға тілі келмейтін түркілердің мекендейтін аймағы болғанын *Түркістан олмағіле* сөзінен-ақ түсінеміз. Евлия Челебидің бұл жерде беріліп отырған мысалдарда Түркістан сөзін «түркілердің мекендейтін жері» мағынасында қолданылғандығын анық көреміз². Түркістан сөзін түркілердің мекен еткен жері мағынасында қолданғандардың бірі Гөйнүклү Ахмед Эфенди кітабын жазған уақытта халқы түркілер саналатын Сироз қалашығында мешіттер, ғибадатханалар, монша және базарлары жайлы айта келе, бұл жердің халқының демалыс орны ретінде қолданылған ағашы мен суы мол аңғарды «Түркістан жайлауы» дейтінін білдіреді (Göynüklü Ahmed Efendi, 2019: 165). Бұл жердің Балқанда бола тұра Түркістан деп аталуы осы жердің тұрғындарының көбісі түрік болуына байланысты екені тайға таңба басқандай анық байқалады. Мұстафа Нури Паша да *Нетайіжүл-Вұқұат* атты шығармасында;

Ол Батыс аралдарды басып алып, қорғауға алғаннан кейін, Миртаһал (атты кісі) қайтыс болды және ағасы Хайреддин мырза Серизді (жердің атауы) қалпына келтіріп, сол жерде билік жүргізді. Бірақ аталған мырза түрік болғандықтан, Африка жағалауында орнатқан үкіметтің жалғасы тағы да Түркістанның көмегіне және сұлтанның келісіміне мұқтаж болды.. (Mustafa Nuri Paşa, I, 2014: 89).

деп жалғасатын мәтінде Барбарос Хайреддин Пашаның Солтүстік Африкада құрған биліктің тек түркілер мекендейтін аймақтың яғни Түркістанның көмегімен аяққа тұра алатынын білдіреді. Жевдет Пашаның *Тезакир* деп аталатын еңбегінде айтылғандай, француз көшбасшысы Наполеонның Осман мемлекетінің территориясының тұтастығына назар аударған сөзінде Осман мемлекетінің территориясы үшін «Түркістан» атауын қолданғанын көруге болады (Cevdet Paşa, 1991: 55). Немесе Жевдет Паша түрік тіліне аударғанда осындай мағына берген болуы да мүмкін. Қай жағынан алсақ та,

2 Эвлия Челебидің саяхатнамасындағы қолданыстарды көріңіз: C.II: s. 91, 96, 137, 160, 192, 200, 241; C.III: s.151, 285, C. V: s. 41, 152; C. VI: s. 47; C. IX: s.9, 10, 17, 29, 32, 103.

түркілердің мекендейтін жерлері Түркістан түрінде айтылуы өте кең таралмаса да баршаға белгілі бір қолданыс болған деп айта аламыз. Жоғарыда келтірген бүкіл мысалдарымыз осы пікіріміздің дәлелі болып табылады. Бірақ Түркістан сөзінің ішкі мағынасы тек осындай деп ғана айту дұрыс болмайды. Өйткені Осман мәтіндерінде бұдан әлдеқайда кең таралған мағыналарда қолданылғанын көреміз.

Ұлы Түркістан туралы дереккөздер: Осындай дереккөздердің алғашқы мысалдарын XV ғасырда өмір сүрген тарихшылардың еңбектерінен кездестіруге болады. Мұндай дереккөздердегі Түркістан ұғымынан саяси мағына іздеудің қажеті жоқ. Тек кең түрде қолданылған мәдени территорияны таныту үшін қолданылған деп түсінугіміз керек. XV ғасырда өмір сүрген тарихшы Оруч Бек пайғамбардан 1000 жыл бұрынғы дүниені бейнелегенде «Мағриб халқынан бері қарай Сурияни тайпасы, Хабеш және Зенгибар бар. Үндістан теңізінің арғы жағында Үнді, Синд, Цин, Машын, Хита, Хотан, Ажам елі, Самарқан тағы, Бұқара, парсы және Ирак, Белх, Шираз жатыр. Түркістанға жеткеннен соң дешті-қыпшақ, ұйғыр, монғол және қытай бар. Бұл өлке Түркістан деп аталады» (Оруч Веғ, 2011: 89).

Көріп отырғанымыздай, Түркістан сөзі алғашқы қолданылған жерінде Түркістан қаласын айтып отырса, екінші жерде Түркістан қаласымен қоса қыпшақ даласы, ұйғыр жұрты және Хотанды қамтиды, сондай-ақ монғолды, қытайды қоса барынша кең алқапты білдіреді. Алдында да ескерткеніміздей, бағыты немесе шекарасын белгілеу үшін Түркістан қаласы беріліп отырады. Бұл сөздің түркі халықтарыныңәлідеИранаймағынажәнеИракпенСирияғажорықтар жасап, орналаса қоймаған кезеңін қамтып тұрғаны байқалады. Бұл жерде баса назар аудартатын нәрсе Ұлы Түркістанның ішкі мағынасына барынша жақын болумен қатар Сейхун өзенінің батысы Ажам еліне еніп, Түркістан территориясының сыртына шығарылған. Бұл сөздің екеуі де бір сөйлемнің ішінде болуы XV ғасырда Түркістан қаласының және бірнеше аймақты қамтитын Түркістан аталатын мәдени ошақтың әдеби шығармаларда да орын тапқанын көрсетеді. XV ғасырдың тағы бір көрнекті тарихшысы Шүкрүллахтың «*Бехчет'ут-Теварих*» атты еңбегінде Түркістан қаласын көрсететін қолданысты жоғарыда да атап өткен болатынбыз. Шүкрүллахтың шығармасының басқа жерлерінде Түркістанмен қатар Түркістанға

кіретін кейбір аймақтарды Түркістанның аумағына кірмейтін жерлермен бірге атайтынын көруге болады:

...Бұл осыдан да түсінікті болады, бүкіл араб және Ажам халқында Түркістанда Ферғана, Мәуринахыр, Хорезм, Хорасан, Гур, Грузия, Үндістан, Күрдістан, Кабул, Забул, Систам Кирман, Парс, екі Ирак, Диярбакыр, Армения, Шам, Мысыр, Анадолы территориялары мен басқа жерлерде өздерінің және құлдарының жап-жақсы жұмыстары көзге көрініп тұр (Şükrullah, 2013: 229).

Шүкрұлахтың бұл жерде қалаларды емес қалаларды қамтыған аймақтарды айтып тұрғанын көреміз. Кабул мен Шам қала атаулары болса да, бұл жерде қалалармен бірге айналасын да қамтып тұрған кең аймақтарды айтып тұр деуге болады. Сонымен қоса Түркістан сөзінен соң бірінен кейін бірін тізген жерлер Түркістанға тәуелді ме, әлде Түркістанда орналасқан аймақтарды тізіп отыр ма? Бұл сұраққа сөйлемдегі бұлыңғырлыққа байланысты нақты жауап беру қиын. Тек мұнда қолданылған Түркістан сөзінің қала атауы емес екенін мойындау керек. Бұл жердегі Түркістан сөзінің сөйлем ішіндегі орнына және сөйлемнің жалпы семантикасына, сондай-ақ Минорскийдің атағанындай (Minorsky, 1998, No: 109), орта ғасырдағы географтардың көзімен қарай отырып, Шүкрұллахтың XV ғасырдағы тарихшы екенін ескерсек, Сейхун және Жейхун өзендерінің арасын айтып тұрғанын мойындағанымыз өте дұрыс болады ойлаймыз.

XVI ғасырдың көрнекті тарихшысы Желалзаде Салих Челебидің «*Хадиқат'с-Селатин*» атты еңбегінің төрт жерінде Түркістан атауы қайталанатын. «*Cezîre-i Arab'ı karındaşı Y'akub peygambere koyup bir gün cümle ensâb ü evlâdı ve kabile-i âbâdıyla andan kalkdı; terk-i vatan tarîkı ile şimâlililerinden Türkistan iline togrı ketye бел буды*» (Celalzâde, 2013: 15). Бұл түсіндірмеде де тек бір қала жайлы емес, әлдеқайда кең мағынадағы түркілердің мәдениеті мен тілі таралған мәдени территорияның атауы ретіндегі Түркістан туралы айтып отырғаны байқалады. *Cezîret'ül Arab* (Араб жазирасы) сияқты ауқымды территорияны емес бір қаланы сөз еткеннен кейін «Түркістанға жол тартты» түріндегі сөз қолданылған болса, Түркістан қаласын айтып тұр деуге болар еді. Дәл осы еңбекте Желалзаде «Бүкіл Түркістанға билік жүргізе отырып Ұлы сұлтан болды» (Celalzâde, 2013: 16) дей отырып, Ұлы сұлтан болу кіші Түркістан қаласына билік жүргізумен

емес, бүкіл Ұлы Түркістанға билік жүргізу арқылы жүзеге асатынын нақты атап өтеді. Иранға жорық жасаған Селжүктердің Түркістаннан жылжып, Жейхун өзенінен өткенін тілге тиек ете отырып, Сейхун өзенінің бойындағы Түркістан қаласын емес Ұлы Түркістанды айтып отыр (Celalzâde, 2013: 17). Желалзадениң Түркістан қаласынан хабары болуы да мүмкін, бірақ өз еңбегінде Түркістан сөзін қолданғанда, мысалдардан көріп отырғанымыздай, Түркістан қаласын емес Ұлы Түркістанды айтып отырғанын байқаймыз. І Селим дәуірінің маңызды мемлекет адамы және ғұламаларының бірі Идрис-и Битлиси «Хешт-и Бехишт» атты еңбегінде бірнеше рет Түркістан сөзін қолданған. Түркістан сөзін бір жерде түркілердің мекендеген жері мағынасында қолданады, кейде Түркістан қаласы, кейбір жерде Ұлы Түркістан мағыналарында қолданады. Атап айтқанда, үш жерде Түркістан сөзін Ұлы Түркістан мағынасында қолданған. Бұл қолданыстардың бірінде «Тілге тиек болып отырған темір өнімдерінен Түркістан және Монғолиядан Батыс аймақтардан Френгистанға дейін Мысыр, Александрия, Рим аймағы және Армениядан, сонау Ажам мен Иран шекарасына дейін болгар мен саксон аймағына дейін өндірісте қолданылады» (İdris-i Bitlisî, 2013: 69) деген сөзінде Монғолиямен шекаралас Ұлы Түркістанды атап тұр. Ал тағы басқа тұста «Ислам цезарлары әулетінің шекарасы Түркістан мен Ажам мемлекеттеріне дейін созылып жатқан белдеулері теңіз бен өзен жағалауында орналасқан» (İdris-i Bitlisî, 2013: 70) сөзінде мұсылман мемлекеттерінің Түркістан мен Ажамстанға шекаралас екенін сөз ету барысында Түркістанның қай жерге дейін созылып жатқаны айтылмайды. Алайда Сейхун өзені Түркістанның шекарасы ретінде қабылданса, осылайша Сейхун өзенінің бойындағы Түркістан қаласының меңзелгені әбден мүмкін. Еңбектің басқа жерінде Мырза Шахрух өлгеннен соң Ұлықбектің әрекеттерін сөз ету барысында оның және Мәуереннахр аймағындағы Түркістан билеушілерінің үнемі монғол қаупінде өмір сүргенін баяндайды (İdris-i Bitlisî, 2013: 17). Бұл жерде тарихшының Түркістан сөзін Мәуереннахр сөзімен қатар қолдануы Түркістан сөзін Фердаусидің қолданысына жақын мағынада Жейхун өзенінің шығысы мен солтүстігін білдіретіндей мағынада жұмсалған. Сонымен қоса «Мәуереннахр маңындағы Түркістан билеушілері» сөзінен тек Мәуереннахр емес, Мәуереннахрдан әлдеқайда кең мағынада, яғни одан да кең аймақтан тұратын мемлекеттерді қамтитын Түркістан түсінігі бар деп ойлауға болады. Сол кезеңде өмір сүрген тарихшылардың бірі Қожа Садеттин Эфенди

«Тасу'т-Теварих» атты еңбегінде Түркістан сөзін Азак қорғанын жаулап алған кезеңді суреттеу барысында «... солтүстік мемлекеттердің, славян елдерінің порты орналасқан Түркістан, Мәуереннахр және Астраханнан келетін саудагерлердің қонатын ғимараты...» деп келетін сөйлем ішінде қолданады (Носа Sadettin, 1992: 151). Бұл сөйлемнің ішінде Түркістан сөзінің Мәуереннахр және Астрахан сияқты халқының көбісі түркілерден тұратын жерлермен қатар аталуы өте маңызды. Бұл сөзде де түркілердің мекен ететін жері немесе Түркістан қаласының емес Сейхун өзенінің арғы бетіндегі түркілердің мәдени ортасын атап тұр деп ойлауға болады. XVI ғасырдың көрнекті зиялыларының бірі Матракчы Насух «*Tarîx'i Al'i Osman*» атты еңбегінде Түркістанды біршама танытып өтеді. Осы еңбекте Явестің ұлы Булжастың ұрпақтары болып табылатын «диб-какой, түрік, оғыз, монғолдардың ұрпақтары көп болып Жейхун сулары мен Қытай арасындағы Түркістан өңірлерін мекендейтін» (Matrakçı Nasuh, 2019: 71) деп жазған. Бұл жерде аса пікір айтқызбайтындай түрде Түркістанды Жейхун өзенінің солтүстігі мен шығысын, яғни түркілердің Иран территориясына кірместен бұрынғы танымымен сабақтастастыра атап отыр. Осыдан бір ғасыр бұрынғы пікірден айырмашылығы – енді Түркістан шекарасы Сейхун өзені емес Жейхун өзені деп көрсетуінде болып отыр. Бірақ дәл осы қаламгердің еңбегінің басқа бір тұсында әкесімен соғысып, атажұртын тастап кеткен Оғыз қаған дәуірінде түркілердің исламды мойындап, «Түркістан өңірінде, Мәуереннахр, Хорасан, Иран, Ирак, Ажам, Рим, Шам, Мысыр, сондай-ақ Батыстың тұрғындары – Оғыздың жиырма төрт ұрпағы» деп, ал оларға дұшпан саналмайтын түркі нәсілінің Монғолияда қалғанын атап өтеді (Matrakçı Nasuh, 2019: 71-72). Осыған орай, Селжүктік түркімендердің Түркістаннан келіп, Жейхун өзенін өтіп Мәуереннахрға кіргеннен соң Бұхара мен Самарқан жайлауларын мекен етуі жайында газнеліктердің шағымдары баяндалады (Matrakçı Nasuh, 2019: 77). Матракчының Түркістан шекарасы туралы алғашқы сөзі мен соңғы сөзі бір-бірімен үйлеспейді. Алғашқы пікірде Жейхун өзенінің арғы жағалауы, кейінгі пікірде түркілердің батысқа қарай тарала отырып, Анадолыға жеткені байқалады. Ал ең назар аударарлық тұсы Мәуереннахрдың Түркістаннан басқа бір өңір ретінде сипатталуы болып табылады. Матракчы өмір сүрген дәуірде Түркістанның аумағы ортағасырлық географтардың еңбектеріндегіден басқаша болғанымен Матракчының қолданған дереккөзінің танымы оның еңбегіне әсер еткенін айта аламыз. Түркістан сөзінің бір еңбек ішінде екі түрлі

мағынада беруіне байланысты тек осындай жорамал айтуға болады деп ойлаймыз.

XVI ғасырда өмір сүрген Гелиболу Мұстафа Алидің ең маңызды османдық тарихшыларының бірі екені күмәнсіз. Бұл білім құмар кісі «*Күнхұл Ахбар*» атты еңбегінде Түркістанға байланысты сол дәуірдегі басқа еңбектерге қарағанда нақтырақ пікір білдіреді. Еңбекте Мүслим ибн Саиддің Түркістанға жасаған жорығы кезінде Соғды уәлаятында үлкен бір қаланы қоршағанын жазады (Mustafa Âlî, 2021: 305). Осы баяндаудан Соғды уәлаяты Түркістанның бір бөлігі екенін мойындап отырғанын түсінеміз. Тағы бір тұста Күтейба ибн Мүслимнің Түркістандағы әрекеттерін баяндау кезінде «Осы уақытта Күтейбе бин Муслим бірнеше рет соғыста кері шегініп, шабуыл жасап Мәуереннахр аймағына әскерлерін әкелді. Және Наср бин Сейяр оған мойынсұнбастан Түркістан қалаларынан көптеген жерлерді жаулап алды. Келісім барысында көптеген иеліктерге қол жеткізді/ иелік етті)» деп келетін сөзінде әр түрлі аймақтардан тұратын Ұлы Түркістан және Мәуереннахрдың да осы Ұлы Түркістанның бір бөлігі екенін анық түрде сөз етеді (Mustafa Âlî, 2021: 234). Негізінде еңбектің басқа бір жерінде дәл осылай түсіну керектігін «Мәуереннахр Түркістан аталады» деп нығайта түседі (Mustafa Âlî, 2021: 307). Дәл осы еңбектің тағы бір тұсында осы ұғымдардың одан әрі түсінікті болуы үшін нақтылауға кіріскенін көреміз. Еңбегінен өзгеріссіз алынып отырған мына үзінділерде:

Мәуеренахр уәлаятының әскери бекінісі хеятыла³ болып (Соғды аймағы атымен танымал. Ірі/маңызды қаласы – Самарқанд болды). Және де Түркістан уәлаяты атауы Хоженттің өзені Сейхун саналады. Сейхун өзенінің арғы жағындағы қалалар мен мемлекеттер. Және алып Мәуеренахр уәлаяты жеті түмен өңірден әрбір түмен он мың әскерден тұрады. Көне астанасы Мергенан саналады. Айбег хан сол жерді мекендейтін. Және «Әл-Хидая» атты кітаптың авторы Мергинани Бурханеддин осы қаладан шыққан (Mustafa Âlî, 2021: 460).

Мұстафа Али Түркістанның бір бөлігі екенін мойындайтын Мәуереннахр уәлаятының анықтамасын да Түркістан секілді біршама нақты көрсетуге тырысады.

3 Bir Hint kavmi'nin adı (özel isim)

Қазір Түркістан аумағы Сейхун өзенінің арғы жағы, шығыста моңғол жеріне жетіп және солтүстігінде Қыпшақ даласына жетіп тоғыз түмен ара қашықтықта орналасқан. Субран, Исфиджаб, Эрреджан, Худжанд және Шахриза Өзкент пен Отырар. Барлығы Түркістанға кіреді. Және Ашбар және Сығанақ және т.б. сияқты көптеген басқа жерлер де бар. Ташкент өте маңызды ірі қаланың бірі. Ертеден бері астана / басты қала (Mustafa Âli, 2021: 461).

Бұл жерде Түркістанды Сейхун өзенінің арғы жағы деп түсіндірсе де, кейіннен Шайбани хан туралы сөз еткенде «Түркістан аймағында Жейхун өзенінің маңына толықтай билік жүргізді» деген сөйлемінің астарында Сейхун және Жейхун өзендерінің арасындағы жерлердің бұрынғы атауын да атап өтеді (Mustafa Âli, 2021: 463). Мұстафа Алидің бүкіл түсіндірмелерін бірге алғанымызда, оның ойынша, Түркістан Жейхун өзенінің шығысындағы Дешті-қыпшақпен қоса, Монғол, Қытай елдеріне дейін созылып жатқан тоғыз түмендік алып аймақ екені түсінікті болады. XVI ғасырда сопылық сарында жазылған еңбектердің бірі Мухйи-и Гүлшенидің «*Reşehât-ı Muhyî*» деп аталатын шығармасында Жүсіп Хамаданидің халифаларын баяндағанда Қожа Ахмет Ясауи туралы айта отырып, Түркістандағы Ясауи қаласы туралы атайды: Үшінші халифасы – Қожа Ахмет Ясауи рахматуллах. Ясауи Түркістандағы әйгілі қала және Ясауидің қабірі де сонда. Түркілер оны Ата Ясауи дейді» (Muhyî – Gülşenî, 2014: 129). Көріп отырғанымыздай, XVI ғасырдың османдық тарихшылары Түркістан атауын әр түрлі мағыналарда қолданады. Соның ішінде негізді түрде Ұлы Түркістан мағынасында көбірек қолданады. Бір еңбектің өзінде шекаралары әр түрлі баяндалатын Мәуереннахрдың тар мағынасы Сейхун мен Жейхун арасындағы Түркістанның бір бөлігі ретінде саналғанын, Дешті-қыпшақпен бірге Монғол мен Қытай елдеріне дейін созылып жатқан орасан үлкен өңірді білдіретінін күмәнсіз айтуға болады.

XVII ғасырдың көрнекті тарихшыларының бір Сеййид Мехмед Рыза Ес-Себүс-Сеййар деген еңбегінің он шақты жерінде Түркістан сөзін қолданады⁴. Еңбектің кіріспесінде Түркістанды Тұран (Sarınay, 2011: 407) өлкесінің бір бөлігі ретінде көрсеткен (Seyyid Mehmed Rıza, 2020: 17) Сеййид Мехмед Рыза басқа тұстарда Түркістан деп нақты бір жерді көрсетпесе де, Түркістан қаласын сөз етпегенін анық көруге

4 Сеййид Мехмед Рыза Түркістан сөзін еңбегінің 27, 33, 41, 57, 64, 69, 84 және 90-шы беттерінде қолданған.

болады. Сөз кезегінде Ақсақ Темір жорық жасаған елдерді тізе келе «Атеш-итагаллұб уистиләсы иевмен фе-иевмен мүтезайид үбәлә-кеш олуп Түркістан’да Хызыр Хәже ве Дешт-и Қыпшақта евлад-ы Жужи’ден Тоқтамыш Хан’а ве Хиндистан’да Махмуд Ахлажийе ве Шам’да Султан Фереж-и Черкеси ве саир...» деп, бұрынғы дәуірдегі дереккөздердегі танымдарда Түркістанның бір бөлігі ретінде танылып келген Дешті-қыпшақты бөліп қарағанын көреміз (Seyyid Mehmed Rıza, 2020: 87). Сеййид Мехмед Рызаның басқа қолданыстарында Түркістан сөзінің мағынасы одан да күрделі. Нақты бір шекара көрсетпейді және Мәуереннахр сөзімен бірге кейде «Түркістан бөлігі/бөлімі» «Түркістан қалалары» сияқты тіркестерде қолданылған. Матракчы Насухү пікірлеріне қатысты айтқандарымыз осы авторға да қатысты деуге болады. Мұнда Түркістан қаласын айтып отырмағаны шүбәсіз. Сол ғасырдың белгілі тарихшыларының бірі Ибрахим Печевидің еңбегінде Аббаси Халифатына жорық жасаған Хорезм билеушісі Мехметке Аббаси халифасы Насырұддиниллахтың жіберген елшісі Шейх Шахабеддин Сухревердиді күтіп алған жайлауда көзімен көрген дүниелерді жазған мына жолдарға қарағанымызда: «Бұл жайлауда Мәуренахр, Түркістан, Газне, Гур және Забилистан мырзалары мен хандары отыр еді» (Peçevî İbrahim Efendi, C.II, 1992: 436). Мұнда жайлауда көрген әмірлерді Хорезмшахтарының бодандығындағы халықтардың билеушілері ретінде санасақ, бұл жерде қалашық емес, әлдеқайда кең аумақты қамтып отырған атаулар екенін айта аламыз. Газне қаланың атауы болумен қатар Оңтүстік Түркістандағы Газне қаласы орталығы бар кең аумақтан тұратын бір өңірді айтып отыр (Kopukçu, 2012, C.XIII, 436). Мұндай жағдайда бұл сөз, сөйлем арқылы Сейхун өзенінің шығысы мен солтүстігіндегі қалаларды және түрік жұрттарын айтып отыр деуге болады. Печеви Хорезмшахтарының Газнеліктермен соғысуына себеп болған Шыңғысханның елінен келген саудагерлердің өлтірілуіне байланысты оқиғаны баяндайды. Отырар қаласының мырзасы Әбнаихақтың шағымынан соң орын алған оқиғаларды сөз еткенде «Қарымта ретінде Сұлтан Мехмет олардың өлтірілуін әмір етті және Түркістанға әскер жіберіп, Шыңғыстың ұлы Жошымен соғысты» деген сөйлеміндегі Түркістан сөзінен Мәуереннахрдың шығысындағы Шыңғыс хан империясының қол астындағы тарихи Түркістан жерлерін айтып отыр деп ойлауға болады (Peçevî İbrahim Efendi, C.II, 1992: 439). Сол ғасырдың тағы бір белгілі тарихшы Солакзаде. Оның еңбегінде, әсіресе, Ақсақ Темір туралы жазғандарында Түркістан сөзінің түркілердің мекендейтін

жері немесе Түркістан қаласы мағынасында қолданылмағаны, алайда Түркістанның шекарасына байланысты танымдардың да жоқ екенін көруге болады. Ақсақ Темірдің Йылдырым Баязитке жіберілген хабарына назар аударар болсақ:

Темір Эрзинджаннан бекініске жоғарыда аталған сапармен келгенінде, Йылдырым Баязид ханның елшілерінің біразы оларға кетуге рұқсат етпегендіктен қастарында болды. Оларға берекет пен молшылық сыйлады, осы орасан зор әскермен бірге болған Селатин-и Ширван және Гейлан да, Диярбакыр қаласы мен Күрдістан, Шаханистан, Мазендеран және Түркістан билеушілері менің достарым және көмекшілерім болған еді (Lokmacı, 2015: 138).

Әмір Темірдің бұл жерде «Түркістан қағаны» сөзімен Шағатай ханын білдіргенін, оның елінің шекаралары Мәуереннахрдан Қытайға дейін созылып жатыр десек, негізінде бұл жерде Ұлы Түркістан мағынасында қолданған деп ойлай аламыз. Солакзадениң еңбегінің басқа бір тұсында Азак өңірі үшін «Azak vilayeti Slav ve Kuzeу memleketlerinin işlek ticaret noktasıdır. Türkistan memleketi ve Mâverâünnehir'den gelen tüccarların geçtikleri yerdir.» деген сөздерімен Түркістан мен Мәуереннахрды бірге айту кезінде алдыңғы ғасырдағы тарихшылардың Түркістанның бір бөлігі ретінде көргені Мәуереннахрды Түркістаннан бөлектеу деп көрсетеді (Lokmacı, 2015: 344). Сондай-ақ, бұл екі сөзді мағыналас ретінде қолданған дей аламыз. Бірақ осы сөз арқылы бұл жерде Түркістан қаласын емес, алып айлақтың бөлігі болатындай деңгейде сипаттаған деуге болады. XVIII ғасырдағы тарихшылардың бір Мүтерджим Асым Эфендидің тарихи кітабында Түркістан сөзі бір рет қолданылады. Бұл жерде күшейтпелі теңеулермен Осман мемлекеті қылыштың күшімен өз шекараларын жеті климат, төрт жағалауға жайғанын одан әрі нақтылау үшін «Букония, Эфлан және Молдава және Бучак пен Турла арқылы/арғы жағында Каменице мен Хейхат шөлі және Қырым мен Қыпшақ аймағы және Азов теңізі мен Қарабатай жері және Черкестен Түркістанға дейінгі үлкен шеңбер көлеміндегі мемлекет» (деп елдерді санамалап Түркістан шекарасына барып тіреледі (Mütercim Asım Efendi, 2015: 543).

Ретпен санамаланып отырған бұл жерлердің әрқайсысы бір қала емес, қалаларды және әр түрлі өңірлерді қамтитын орасан үлкен

аймақтарға жатады. Осыған орай мұнда Түркістан сөзі Түркістан қаласы мағынасында қолданылмағанын айтуға болады. Дегенмен Түркістан сөзінің не мағына беріп тұрғанын білу қиын. Ахмед Хасиб Эфендидің поэзия түрінде жазылған «Силкү'л-Ле'ал-и ал-и Осман» атты тарихи шығармасында бірнеше рет Түркістан сөзі қос сөздер мен сөз тіркестерінің құрамында кездеседі: түрік және түркістандық, Түркістан территориясы, Рим және Түркістан жерлері, Түркістан қалашығы. Алғашқы сөз Молла Жемилидің түрік нәсілінен және түркістандық екенін білдіру үшін қолданылған (Ahmed Hasib Efendi, 2021: 540). Ал соңғы қолданыс Ақсақ Темірдің Түркістанда жүріп таққа көтерілуін сыни тұрғыда тілге ете отырып, оның елі туралы атап өтеді (Ahmed Hasib Efendi, 2021: 382). Одан соңғы қолданыста жан-жақты танытпастан бірнеше елмен бірге «Грек жері (Анадолы) және Түркістан; Фиренгистан мен Эльбистан, тіпті Валахия мен Боғдан оның әмірінен хабардар болды» түрінде жалғастырады (Ahmed Hasib Efendi, 2021: 804). Хасиб Эфенди Азак қаласы мен айлағын баяндағанда «Мәуереннахрға дейін қала сауда орталығы еді; Түркістан қалаларынан саудагерлермен керуен келетін.» деп, керуендердің бұл айлаққа Түркістан жақтан келіп тұратынын сөз ете отырып, Түркістан қаласы емес Түркістан өңірін сипаттайды (Ahmed Hasib Efendi, 2021: 1229). Бұл жерде Мәуереннахр және айналасындағы түркі мемлекеттерін айтып отырғанын түсінеміз. Алайда, бұл сөз тар мағынада Мәуереннахр аймағы ма, кең мағынада Мәуереннахрды қамтитын немесе синоним түрде Ұлы Түркістанды білдіріп тұр ма, ол жағын нақты айту қиын. Соңғы бәйіттерінде Ақсақ Темірдің жорықтарын баяндай келе, оның тағдырының Түркістанда жарқырағанын тілге тиек етеді.

“Azîmet eyledikde semt-i Rûm’a ceş-i gürgânla
Sekiz yüz sâli idi asrın olmışdı Nerîmân’ı
Hilâl-i neşeti olmışdı Türkistân’dan tâli
Fürû-mâye idi aslı yoğ idi izz u unvânı...”

Грек жағына әскерімен жолға шыққанда
Сегіз жүзінші жылдың Нериманы болған еді
Түркістанда туған жаңа ай еді
Нашар тектен еді, құрметті орны болмады
(Ahmed Hasib Efendi, 2021: 357).

Көріп отырғанымыздай, бұл шумақтарда Түркістан қай жер, шекарасы қай жерге дейін созылып жатыр деген сұрақтарға жауап беретіндей мәлімет берілмесе де, осы қолданыстардан логика жағынан алып қарағанда Түркістан қаласын айтып отырмағанын көреміз. Сондықтан Ахмед Хасибтің Ақсақ Темірдің өсіп-өнген аймақты немесе тар мағынада Жейхун мен Сейхун өзендерінің жағалауларындағы шөлейтті жерлерде орналасқан қалалар орналасқан аймақты сөз етіп отырғанын ұға аламыз.

Негізінде Осман мемлекетінде XIX ғасырда Түркістан географиясына деген қызығушылық алдыңғы ғасырлардағыдай күшті болмағанын айта аламыз. Ширин XIX ғасырдағы бұл қызығушылықты Еуропада дами бастаған түркологияға байланыстырады (Şirin, 2017: 314-315). Негізінде Ширин мұнымен қоса Ресейдің жаулаушылығының және II Абдулхамидтің ислам дініне байланысты саясатының да осы назардан соң кең қанат жая бастағанын білдіреді (Şirin, 2017: 318-319). XIX ғасырдың көрнекті тарихшыларының бірі Ахмет Лүтфи Эфенди Ресейдің Англиядан қарыз алу үшін келіссөз жүргізуге барғанына байланысты Англияны сынап-міней отырып, Англияның Ресеймен жүргізіп жатқан мұндай қарым-қатынасының нәтижесінде әрі Англия өзінен, әрі Түркістаннан айырылатын айтады (Ahmet Lütfi Efendi, 1990: 6). Бұл оқиғаның орын алған кезеңі XIX ғасыр болғандықтан бұл территорияда Англия мен Ресей арасындағы Үлкен ойын бәсекелестігі естен шығарылмауы керек. Осы жағынан алғанда, бұл жерде Түркістан, Ұлы Түркістанның қазіргі Ауғанстан территориясында қалған оңтүстік бөлігі саналады. Осы сөздің өзінен Ұлы Түркістанның тарихи жақтан ертеден бар екені анық айта аламыз. Алайда, мұны өлең жолдарынан тауып алу Түркістанның тарихи территориясын жақсы білуді талап етеді. Ал бұл тақырыпты жоғарыда қозғағандықтан қайталаудың қажеті жоқ деп есептейміз.

Мұстафа Кесбидің «Ибретнұма-и Девлет» атты еңбегінде берілген Ауған әкімі Ахмед шахтың хатының аудармасында Надир шахтың Ауғанстан мен Түркістанға жүргізген жорықтары, кейіннен Ахмед шахтың Түркістанға жасаған жорығы баяндалады. Бұл хатта Түркістанмен байланысты нақты пікір Жейхун өзенінің арғы бетін Түркістан деп нақтылануында, негізінде одан бұрынғы тарихшылардың көбі осылай ойлағанын жоғарыда сөз еткен болатынбыз. Ахмед шахтың хатында түсінуге қиындық тудыратын

ойлар да бар. Әсіресе, қос сөздердің мағынасы тым күрделі. Сөз кезегінде «Надир шах Иран халқына бәле болып, Иран мен Тұран өлкелеріне, Үндістан, Хорасан, Ирак, Әзербайжан, Түркістан жерлеріне Түркістан жағына көптеген залал/зиян келтіргендіктен жасағандықтан...» деп, әрі Тұранды, әрі Түркістанды қолданумен қатар Тұранды Иран және Тұран тіркесімен қолдануы шатасуымызға себеп болып отыр (Mustafa Kesbî, 2002: 487). Әуел баста бұл ұғымдарды бір-бірінің орнына қолдануға болатынын, бірақ ұғымдардың мағыналарының да уақыт өте келе өзгерістерге ұшырағанын айтқан едік. Иран-Тұран тіркесі классикалық шығармаларда өте жиі кездеседі. Бірақ бұл жерде мәселе әрі Тұран сөзінің, әрі Түркістан сөзінің бір сөйлем ішінде қолданылуында жатыр. Мақаламыздың басында Фердаусидің шығармасында Жейхун өзенінің арғы беті үшін Тұран ұғымының қолданылғанын және мұның кейін мұсылман ғалымдарына ықпал еткенін айтқан болатынбыз. Дәл сол секілді кейіннен Түркістан сөзінің Жейхун өзенінің шығысы мен солтүстігі үшін қолданылғанын тілге тиек еткен едік. Осыған орай хаттың ішінде Ахмет шахтың және ол Хорасан және Түркістан тараптарына көптеген әскер жібергеннен кейін, олар Джейхун өзеніне жеткенше Түркістан қалаларын басып алып, оларды өз билігіне қосып, өзіне бағындырғаннан кейін, Түркістан тарапынан жүз мыңға жуық сарбаз жоғарыда аталған шахқа жақындады... » деген сөзінен алдында бөлек жазған Хорасан мен Ауғанстанның солтүстігінің Түркістанның бір бөлігі деп танылғаны, онымен қоса Жейхун өзенінің арғы жағындағы Түркістаннан да жүз мың кісілік әскердің келгенін ескерсек, бұл сөздің Ұлы Түркістан сөзіне балама екенін көреміз (Mustafa Kesbî, 2002: 488). Дегенмен Ұлы Түркістан танымы мен хатта қолданылған Тұран ұғымының бір-бірімен үйлесіп-үйлеспегенін түсіну мүмкін емес. Бұл мәтін қанша жерден османдық тарихшының шығармасынан алынса да, оның айтып өткеніндей, Түркістан территориясының тұрғыны тарапынан жазылуы XVIII ғасырда түркістандықтардың өздері мекен ететін территорияны қалай бағалағанын көрсетуі жағынан өте маңызды саналады. Бұдан да маңыздысы бұл хаттың аталған еңбектің ішінде орын алуы, мұнда берілген мәліметтердің осы тақырыпқа назар аударып жүрген оқырмандардың Түркістан туралы түсініктеріне әсер ету мүмкіндігі бар.

XIX ғасыр Түркістан ұғымының саяси, мәдени және географиялық жақтан бұрынғыдан да нығая түскен дәуірі десек болады. Әсіресе, Ресейдің Түркістанды жаулап алу ниетін анық

көрсетуі, Англияның Ресеймен осы аймақта бәсекеге кіруі, кейіннен Қытайдың осы ойынға ортақтасуы арқылы бұл бәсекелестік нығая түсті. Бұл бәсекелестік, яғни бұл «үлкен ойын» Түркістанның бөлшектенуімен аяқталды. Бұл оқиғаға осман тарихшыларының шығармаларында да орын берілген. Айталық, Мұстафа Нұри Паша II Катеринаның дәуірінде Ресей империясының Татарстан мен Түркістанды жаулау ниетін жүзеге асыра бастағанын білдіреді (Mustafa Nuri Paşa, 2014: 43-44). Ресейдің Түркістанды жаулай бастауы османдық зиялылардың Түркістанды шын бағалауына жол ашты (Şirin, 2017: 318). Сол кезеңдегі тарихшылардың бұдан былайғы шығармаларында бөлісуі жоспарланған немесе бөлініске түскен Ұлы Түркістан тақырыбы көбірек сөз болады. Алпауыт күштердің Түркістанға деген ниеттері де тарихшылардың назарынан тыс қалмаған (Mustafa Nuri Paşa, 2014: 152). Осылайша нақтылыққа көшкеніне қарамастан Түркістан Осман мемлекеті үшін жырақтау аймақ болды. Шалғай болғандықтан Ресей мен Англия осы аймақты бодандығына алуға байланысты өз мақсаттарын кедергісіз жүзеге асырған деуге болады. Баспаханаға ұқсас технологияның жүз елу жыл бұрын Түркістанда іске асырылғанын, бірақ дамуы кешеуілдегенін тілге тек етуінен де, Ұлы Түркістанның Қытайдың үлесіне тиген Шығыс Түркістан жайында айтқысы келгенін ұғуға болады (Mustafa Nuri Paşa, 2014: 110). Түркістанның осылайша алпауыт күштердің тақырыбына айналуы османдық зиялылардың да Түркістан туралы пікірлерін айтуына себеп болған сияқты көрінеді. Айталық, Мұстафа Нури Паша «Дон мен Еділ өзенінің бірігуіне мүмкіндік туса кемелердің Каспий теңізіне өтуі мүмкін болар еді және осы арқылы Түркістан Осман мемлекетінің қарамағына өтуі мүмкін еді» деп ойлайды (Mustafa Nuri Paşa, 2014: 99). Басқа жерде, «Марқұм (қайтыс болған) Сұлтан Сүлейманның көп жорықтары (соғыстары) Мажарстанға болғанымен, оларға қарсы күш Иран және Түркістан жағына бағытталғанда, Ислам ұлтының көп бөлігі бір жерде шоғырланар еді», – дей отырып, Түркістанның иесіз, үлкен күштер қолында қалғандығын көрсетеді, ал ұлы державалардың қолында бөлінуі ойда алаңдаушылық бар екенін көрсетеді» (Mustafa Nuri Paşa, 2014: 112). Ахмет Жевдет Пашаның тарихи туындысында «ту» (<туг) сөзінің шығу төркінін баяндау барысында Түркістанда құрылған көне түркі мемлекеттері қолданған жылқының «халиш» деп аталатын құйрық қылынан жасалған белгі, нышан ретінде қолданатынын айта отырып, Түркістан сөзін Ұлы Түркістан мағынасында қолданса (Ah-

med Cevdet Paşa, 2018: 37), османдық ханзадалардың шыққан жері Түркістан екенін айта отырып, тағы да Ұлы Түркістан мағынасында қолданады (Ahmed Cevdet Paşa, 2018: 33). Өйткені тарихи еңбектің 3-томында әрі Мәуереннахр, әрі Тұран, әрі Түркістан сөздерінің мағыналарын сілтеме түрінде анық беріп отырады:

«Мәуереннахр – Тұран елінің маңызды бөлігі, ол Джейхун өзенінің арғы жағында орналасқандықтан осылай аталған. Ол Түркістан деп аталады. Ескіден бері астанасы Самарқанд болып, қазір астанасы Бұхара болған. Оңтүстік шекарасы Джейхун мен Белх және солтүстік шекарасы Қыпшақ облысы болып табылады.» (Ahmed Cevdet Paşa, 2018: 37).

Ахмет Жевдет Паша Тұранның үлкен бөлігі деп сипаттаған Мәуереннахрды Түркістан және Татарстан терминдерімен синоним деп ойлайтыны байқалады. Бұл жерде османдық тарихшыларының сауаттылары Түркістан сөзін пайдаланған дереккөздерге және өмір сүрген тарихи кезеңнің қабылдауларына қарай мағынаға жатқызғанын көрдік. Демек, олардың санасында Түркістан туралы түсінік уақыт өте келе өзгеріске ұшырап, шекарасы кейде нақтыланбай, екіұшты айтылса да, Ұлы Түркістан тіркесінің мағынасына жақын қабылдау қалыптасты деуге болады.

Османдық саяхатшылардың шығармаларындағы Түркістан туралы таным

XVI ғасырда Үнді сапарына шыққан, бірақ теңіз бекінісінен айырылып қалып, құрлық арқылы Осман мемлекетіне қайтуға мәжбүр болған Сейди Али Реис сапары барысында басынан өткергендерін баяндайтын «*Мир'атү'л-Мемалик*» атты еңбегі жол бағытын сипаттау үшін Түркістан сөзі мен Түркістан қаласын тілге тиекетеді (Seydi Ali Reis, 1999: 130). XVI ғасырдың соңында Түркістанға сапар шеккен Дефтердар Сейфи Челебидің «Саяхатнамасында» түркістандық хандықтардың арасындағы соғыстарды сөз ете отырып, «Шыңғысхан заңына сәйкес Мәуереннахр және Түркістан Ташкент қаласы немесе Афрасиабтың әмірін жүргізген жерлері» дейді (Defterdar Seyfi Çelebi, 2014: 7, 77). Еңбектің басқа бір тұсында бір сөйлемнің ішінде Түркістан және Мәуереннахр сөздерін қатар қолданған, бірақ бұл сөздердің арасындағы байланыстар жөнінде айтпайды. Осындай бұлыңғыр ойларға байланысты жорамалдар

айту, әдетте, асыра сілтеу мағынасына келеді. Сонда да болса, екі қолданыста да Түркістан қаласын атап тұрмағанын айта аламыз.

XVII ғасырдың осындай көрнекті тұлғасы, әлемдегі саяхатшылардың ең елеулісі әрі білімқұмары Эвлия Челеби өз еңбегінің бірнеше жерінде Түркістан сөзін қолданады. Алайда еңбекте Түркістан сөзі тек бір ғана мағынада жұмсалады. Біздің Осман мемлекеті дәуіріндегі ресми құжаттар мен басқа да еңбектерде кездесетін қолданыстардың барлығы да Эвлия Челебидің теңдессіз еңбегінде қолданылған. Аталмыш еңбектің 9-шы томында Ескендір Зұлқарнайынның шығысқа жасаған жаулаушылықтарын сөз еткен кезде Тұран мен Түркістан уәлаяттарының Ескендірге салық төлеп тұрғанын айтады (Evliya Çelebi, C.9, 2005: 127). Бұл еңбекте Тұран және Түркістан сөздерін синоним ретінде қолданған деп ойлаймыз. Эвлия Челеби кеңмағынадашығыстағы түріктер мекендеген елдің барлығын немесе көпшілігін меңзеген деп ойлауға болады. Бұл сөздермен Түркістан қаласын айтып тұрмағаны түсінікті. «Саяхатнаманың» 8-ші томында Ескендірдің «Белх, Бұхара, Иран, Тұран (Turan tor-ğaina ve tâ Мәуренахрға дейін барып, Түркістан уәлаяттарына Гректер иелік етеді)» (Evliya Çelebi, C.8, 2003: 334-335) деп келетін жолдарында Тұран сөзін қолдануды жөн санамауы жоғарыдағы Ұлы Түркістан туралы болжамымызды нығайта түсіреді. Эвлия Челеби «Саяхатнамасының» 8-ші томының тағы бір жерінде Тахмурас хан ибн Хошенг шахты сөз еткенде, оның өнері туралы біршама айтып өткен соң «...және Түркістанда Йесу қаласын және Шубуристанды, сондай-ақ бүкіл Түркістанды негізін қалаған.» (Evliya Çelebi, C.8, 2003: 313). деген сөйлемде Еділ өзенінің жағалауындағы мазар тасына ойылып жазылғанын білдіреді. Бұл жерде Ясы қаласын атап өткеннен соң бүкіл Түркістанды мекендеді деген сөзінде Ұлы Түркістанды айтып отырғаны күмәнсіз. Челеби Тоқтамыс ханды сөз еткенде оның «сексен мың әскермен Белх, Бұхара, Иран, Тұран, Қытай, Машын, Хытай, Хотен, Фағфурға жорық жасап, шеркес падишахтары Бас идіріп/алғыс айттырып (Evliya Çelebi, C.8, 2003: 19) дегенде тағы да Иран мен Тұран тіркестерімен қоса Түркістанның бір бөлігі саналатын Хотенге дейін созылып жатқанын тілге тиек етуі түркілердің ертеден бері жұрты болған Ұлы Түркістанды еске түсіреді.

Иранға елші ретінде жіберілген Эвлия Челеби II Аббас шахтың алдына келгенде қолданылған ресми ережелерді сақтауды арнайы сипаттайды:

«Жылдам келген әскери қолбасшы (билеушіні күзететін әскердің басшысы) ол өз мойнындағы алтын мен асыл тасты оң қолына алып, үлкен зал есігінің алдында дауыстап: Ей, Үрүм жерінің халқы және ей, Әзербайжан, Иран және Түркістан ханы! Хабарларыңыз бар ма, Шах екінші Аббас келді, орындарыңыздан қозғалмаңыздар. Қазір шахтың құзырындасыздар. Деген уақытында айналадағылар «Иран шахының әмірі» деп сәждеге бас қойды / шахтың алдына тізе бүкті» (Evliya Çelebi, C.4, 2001: 191).

Бұл жерде шахтың құдіретін көрсету үшін және ұшы-қиыры жоқ жерлердің билеушісі екенін баса айту үшін өзін Үрүм (Анадолы), Әзербайжан, Иран және Түркістанның ханы деп көрсетеді. Осы әсірелі түрде баяндауға сай түрде Ұлы Түркістанды айтып отыр деп ойлауға болады. Осы мысалдармен бірге Эвлия Челебидің атақты «Саяхатнамасында» жоғарыла сөз болған формаларға сыймайтын бұлыңғыр қолданыстар да баршылық. Мысалы, еңбектің 4-ші томында Макдисидің аралаған жерлерін атай келе «Хират жері, Иран жері және Тұран жері, Түркістан жері, Моңғол және Молдова Мәуереннахрға барғанын Кожә Мағдиси былай деп жазды...» деген кезде негізінде әр түрлі дәуірлерде өмір сүрген басқа авторлар бір мағынада қолданылған «Тұран», «Мәуеренахыр» және «Түркістан» сөздер бір сөйлемнің ішінде қатар қолданылады (Evliya Çelebi, C.4, 2001: 35). Бұл жерде де қай жер туралы айтып отырғанын немесе қайсы қайсысын қамтып отырғанын түсіну мүмкін емес. Біз бұл жерде Түркістан қаласын айтып тұрмағанын, Түркістан сөзі бір қала дегеннен гөрі ауқымды бір территорияны білдіретінін түсінуіміз керек. Эвлия Челеби өз еңбегінің басқа бір тұсында «ықлыг» аталатын саз аспабының көп қолданылатын жерлері Арабстан және Түркістан екенін жазады (Evliya Çelebi, C.4, 2001: 345). Бұл жерде де нақты түрде Түркістан қаласы айтылып отырмағаны анық байқалады. Бірақ бұл сөздің түркілер мекендейтін жерлер мағынасында қолданылғанын, әлгі саз аспабының Анадолыда қазір де қолданылатындығымен дәлелдеуге болады. Челеби Ахмет Ясауиді сөз еткенде «Бұл лайықсыз және көп кемістігі бар адамның ұрпағы, құтыптардың басшысы / (Даналардың көшбасшысы), тапқырлардың (білімді адамдардың) сұлтаны, мың Түркістан пірінің шейхы, Қожа Ахмет Ясауи...» (Evliya Çelebi, C. 2, 2006: 25; C.1, 2006: 353) сөзін аздаған өзгерістермен шығарманың басқа жерлерінде де қолданады. Бұл жерде Қожа Ахмет

Ясауидің атымен танылған Түркістан қаласын айтып отырғанын екі сөздің бір сөйлем ішінде қолданылғанынан-ақ түсінуге болады.

XIX ғасырда тасымалдау мүмкіндігі артуының арқасында османдық зиялылардың Түркістан территориясына назары ауа бастады және Түркістанмен біршама қатынастар жасала бастады. Қажылық мақсатымен Стамбулға соғатын түркістандық қажылардан өз елдерінде болған жаңалықтарды біліп отырды. Османдық зиялылардың Түркістандағы Ресей жаулаушылығы туралы осы қажылардан егжей-тегжейлі мәліметтер алуына да мүмкіндіктер туды. Бұл байланыс желісінің де Түркістанға деген назардың ауа түсуіне ықпал еткені даусыз. Осы ғасырдың санаулы ғана түрік саяхатшыларының бірі болған Сүлейман Шүкрү өзінің «*Сейяхатү'л-Күбра*» деп аталатын саяхатнамасында Батыс Түркістанның географиялық орнын көрсетеді. «Мазандеран өзені мен Ауғанстан және Қытай аймақтарының арасында Батыс Түркістаны толықтай Ресейдің қарамағында болып, аумағы үш миллион километр, тұрғыны жеті миллион» деп нақты статистика береді. Мәтіннің одан кейінгі тұстарында этникалық құрамы, табиғи ресурстар және қалалар туралы мәліметтермен толықтырады (Süleyman Şükrü, 2013: 188). Сүлеймен Шүкрү мырзаның Каспий теңізінің жағалауындағы Ресей порты Красноводсктан Ашхабатқа Ресейдің Түркістан пойызы арқылы кетуі де өте маңызды (Süleyman Şükrü, 2013: 175). XIX ғасырдағы османдық саяхатшылардың бірі Мехмет Эмин Эфенди саяхат жасаған Түркістанда түркімен әйелдерінің халық арасында еркін жүруі және еркіндігі туралы сөз еткен кезде Ұлы Түркістанды айтып тұрғаны қандай да бір күмән туғызбайды (Mehmed Emin Efendi, 2007: 66). Ол енді заманауи транспорттар арқылы географиялық экспедициялардың нәтижелерін білетін адам ретінде Түркістанның шекарасының қай жерлерге дейін созылып жатқанын қаншалықты білсе, Ресей патшалығының Түркістанды жаулау әрекеттерінен де хабардар болатын. Сондықтан да Түркістан сөзін барлық жерде Ұлы Түркістан мағынасында қолданған (Mehmed Emin Efendi, 2007: 36-37). Мехмед Эмин Эфенди сияқты Хабибзаде Ахмед Кемал да ғылымның заманауи қырларын жетік меңгерендердің бірі саналады. Ол Түркістанға сапар шекпестен бұрын Түркістан туралы бірталай мәліметті білетін. Сонымен қоса түрікшілдік идеясын қолдағандықтан Түркістанды Тұран ұғымымен мағыналас қолданумен бірге, ең кең мағынада Ресей, Қытай және ағылшындардың жаулаушылығынан үшке бөлінген Ұлы Түркістанды

айтып тұр. Тіпті, бұл жерге сапарының соңғы мақсаттарының бірі Түркістанды түгелімен бодандықтан құтқарып, тәуелсіздік алып беру жолында көп күш жұмсады (Habibzade Ahmed Kemal, 1996: 37-38). Саяхатшылардың басқа авторлардан ең басты ерекшелігі өз көзімен көрген жерлер жайында жазуы болып саналады. Алайда бұл жерде қолға алып отырған тарихи Түркістан сөзі тек сөз мағынасымен емес тарихи аймақ тұрғысынан да алынуы тиіс. Өйткені, өзі білдіретін мағынаның маңызды элементі саналатын түркі халқы, оның саяси жақтан бар болуы, Түркістан территориясына таратқан мәдениеті және осы мәдениеттің басқа мәдениеттермен байланысы секілді факторлардың барлығының ескеріліп, дұрыс ұғынылуы керек. Бұл жерде аты аталған саяхатшылардың бірі Эвлия Челеби ұшы-қиыры жоқ территорияларды араласа да, тарихи Түркістанға саяхат жасамағанын білеміз. Ол Эндерунда⁵ білім алғандықтан сол дәуірдегі османдық зиялылар сияқты мемлекеттің ресми көзқарасындағы пікірге сай болғанын айту керек. Ал келесі екі саяхатшымыз Түркістанды өз көзімен көргендіктен сол заманның көзқарасынан гөрі, куә болған сәттері мен көргендерін баяндайды. Сондықтан да олардың сөздері басқаларға қарағанда нақтырақ.

XX ғасырдың басында Түркістанға саяхат жасаған османдық саяхатшылардың бірі Адил Хикмет Бей болатын. Адил Хикмет Бей әскери қызметте болып, қызмет барысында Траблусгарптан Измирге қайтқаннан соң (1909–1910 жылдар) әскери академиядағы бір досының ықпалымен «Ресей және Қытай Түркістанына назар аударма бастады» (Adil Hikmet, 1999: 36). Дәл осы жылдарда Тұраншылдық пікірін ұстана бастаған Адил Хикмет Түркістанның кейбір аймақтарының Қытай және Ресей бодандығында, тағы бір бөлігінің Англияның құрсауында екенін аңғарады (Adil Hikmet, 1999: 37). Адил Хикмет Түркістанға Ресей бодандығына кірмеген, бірақ ағылшын колониясындағы Үндістан арқылы бара алатындай заманауи білімге ие болды, картаны жақсы білді (Adil Hikmet, 1999: 66). Осындай мәліметтерге ие болуы, бәлкім, оның әскери адам болуының нәтижесінде қалыптасқан деу керек. Адил мырза әрі Тұраншылдық идеологиясына, әрі әскери білімге ие болғандықтан заманауи география ғылымының қыр-сырына қанық болғанымен қоса Түркістанды адам нанғысыз жақсы көрді. Көптеген реалистік пікірлерімен Қытай Түркістанына барған Адил мырзаның өз еңбегінде

5 Османлы сарай мектебі.

Түркістанға қатысты берген мәліметтері өте бағалы дүниелер болып табылады. Өйткені ол Түркістанға тек географиялық аймақ ретінде емес, сонымен қоса түркілердің атажұрты болғандықтан тарихи, мәдени және сенім жағынан өз тегін таба алатындай қайнар бұлақ ретінде санайды.

Географиялық еңбектерде Түркістан танымы

Түркістанға қатысты географиялық еңбектердің ішінде ең алдымен күмәнсіз түрде Катиб Челебидің «Сіһаннұма» атты еңбегін атап айтуға болады. Катип Челебидің Мүтеферрика баспасынан басылып шыққан бұл еңбегінде Түркістан сөзінің қандай мағына беретіндігіне байланысты нақты пікірлерді саралар болсақ, мақаламызда осы тұсқа дейін жазғандарымыздың барынша түсінікті болуы жағынан өте маңызды. Азия территориясына байланысты бөлімдегі ең негізгі маңызды дүние Азия картасының құрамында Түркістанға орын беруі болатын.

(Катип Челебидің картасы, 2009: 155)

Бұл картаға қарағанымызда Түркістан Сейхун өзенінің шығысы мен солтүстігінде жатыр, ал Балқаш көліне дейін созылып жатқан өңір Жетісу деп аталған. Картада Түркістан деп жазылса да, мәтінде Тартария деп аталады. Бұл сөзді Пилниус және Страбоннан алғаны аңғарылады және бұл жағдай өте көне дәуірлерге барып тіреледі (Katip Çelebi, 1732: 103). Бір жағынан Осман Б. Абдулменнанның неміс тілінен аударған «Тержүме-и Китеб-и Жоғрафия» атты еңбегінде «Үлкен

татарлық» деп аталатын бір жер жайында сөз етеді. Дәл осы еңбекке сүйенсек, Үлкен татарлық аймағы бес бөлікке бөлінеді және бұлар кезекпен Тартария Дезерта, яғни Үлкен татар даласы; өзбек татарлығы, яғни Мәуереннахр; Түркістан Өзбек татарлығының қасында, сондай-ақ Үндістанға жақын екенін айтады; Катая мемлекеті, яғни Қытайдың солтүстігі; ал Монгол немесе могог Татар теңізі бөлігінде орналасқанын білдіргенімен толық мәліметке ие емес екенін білдіреді (Osman B. Abdulmennan, 2021: 324). XVIII ғасырда аударылған бұл еңбектің дереккөздерінің басым көпшілігі одан бұрынғы ғасырларға тиесілі болуы және Кати́п Челебидің де еңбегінде Тартария деп аталған сөзбен қабысуы назар аудартады. Бұл екі қолданыста да жеке бір қала емес кең аумақты алып жатқан территорияны білдіріп тұрғаны байқалады. XIX ғасырда Рыфат Ахмед жазған *«Лұғат-и Тарихие ве Жоғрафие»* деп аталатын еңбектің Түркістанға арналған тарауында Түркістанмен қоса жақша ішінде Татарстан сөзін мағыналас ретінде береді. Осы арқылы Кати́п Челебидің еңбегімен Абдулменнанның аудармасы сәйкес түседі. Түркістан сөзін түсіндіргенде «Азияның үлкен бір құрлығы. Бұл құрлық екі бөлікке бөлініп, олардың бірі – Қытай жағындағы Түркістан, екіншісі – Тәуелсіз Түркістан немесе Үлкен/Ұлы есімімен танылған (Ұлы Түркістан)» деп жазады (Rifat Ahmed, 1299: 244). Мәтіннен түсінгеніміздей, Шығыс Түркістанды Қытай Түркістаны туралы айтқанда Түркістани Мұстакил (дербес Түркістан) деген жердің басқа бір атауы Кебир екенін және бұл атаудың танымал екенін атап өтеді. Кебир сөзінің біз қолданып жүрген Ұлы Түркістан ұғымын білдіретінін айтуға болады. Автор осы тараудың жалғасында Түркістани Мұстакил жайында арнайы түсіндіруді жөн санайды. Бұл түсіндірмеде:

Қытай Түркістан, Қырғыз, Үндістан, Кабул, Хазар теңізі және Ресей аймағымен шекаралас Бұхара, Хиуа, Қоқан, Хисар, Бадахшан, Самарқан, Белх секілді мемлекеттер мен хандықтар осы аймақтың құрамында болып жалпы халық саны тоғыз миллион шамасында және көбісі мұсылман (Rifat Ahmed, 1299: 245).

Осы соңғы еңбектің жазылған кезеңі Түркістан Ресей бодандығына кіріп, Оңтүстік Түркістанның ағылшындардың алуымен аяқталған «Үлкен ойынның» орын алған кезеңмен тура келсе де, бұл тарихи оқиғаларды еңбегінде атамағанын көреміз. Қазақ даласы мен қырғыз даласының бұдан әрі Ресей бодандығында болуына байланысты Ресей жері ретінде көрсетіліп, Түркістанның солтүстік Ресеймен шектесетіндігін айтқанына қарағанда осы

тарауды жазған кезеңде Ресейдің Қоқан, Бұхара, Хиуа хандықтарын жауламағандығын болжауға болады. Жалпы алғанда, жазылған дәуірдің көрінісі мен Түркістанды жеткілікті деңгейде баяндағанын көре аламыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осман мемлекеті кезеңінде жазылған еңбектер сол заманның көрінісін сипаттауы жағынан өте сенімді деуге болады. Қазіргі тарихшылар осындай ықпалдардан өздерін сақтау үшін арнайы методологиялық білім алады. Ал ол кезеңдегі тарихшылық тек әдебиеттің бір саласы ретінде саналғандықтан қазіргі методологияның елегінен өткізбестен дереккөзді қолданған автордың еңбегінде де көрсетіліп отырады. Осы тұрғыдан алғанда тақырыпты басқа бір қырынан басқа да мәтіндермен байланыстыра отырып, қайта қарастырудың пайдасы бар. Бәлкім ортағасырлық түсініктің қазіргі шақтағы дереккөздерге ықпал етуі жағынан да үлгі мақала ретінде санауға болады. Уақыт өте келе Шыңғыс империясының бөлінуінің нәтижесінде көзқарастардың да бөлшектенуіне себеп болған деп айта аламыз. Алтын Орданың бөлшектенуімен бірге саяси шекаралардың өзгеруі кейбір тарихи территорияларға байланысты көзқарастарды да өзгерткен болуы ықтимал. Бұл жағдайдың сол шақтағы және осы дәуірдегі тарихшыларда бірдей немесе ұқсас болып келуі осы көзқарастардың салалануының кең таралып, таралмағандығы туралы пікір ұсынады.

Османдық түркілердің Түркістан аймағына байланысты араб және парсы материалдарын қолданғанын айтар болсақ, саналы түрде бұл ықпалдан аулақ болғанын ойлау мүмкін емес. Османдық жазбаларда, классикалық шығармаларда Ұлы Түркістанды көрсететін қолданыс басқалардан кеңірек қолданылған болса, қазіргі кезеңде Ресей билігінің ықпалымен Түркістан сөзін мағына тарылуына ұшыраған Мәуереннахр сөзімен синоним ретінде қолданғанын көреміз. Өте сирек қолданылса да Түркістан қаласын білдіретін қолданыстар әсіресе, жол бағытын көрсету мақсатында тілге тиек етіледі. Бұл қолданыспен қоса бір жерде түркілердің мекендейтінін айтқысы келсе, Түркістан сөзін қолданған. Саяхатшылардың өздері өмір сүріп, өз көзімен көрген Түркістанды сөз еткенде тарихи Түркістанды еске түсірсе де, бұл мәтіндерде Түркістан үш бөлікке бөлінген бодан бір аймақ екені аталып, өте дұрыс және

шын көзқарас қалыптастырғанын айтуға болады. Ортағасырлық географтар Жейхун мен Сейхун өзендерінің арасын Түркістан деп көрсетсе де, уақыттың жылжуымен бірге бұл сөздің мағынасының түркілердің құрған мемлекеттерінің күшімен, таралу аймағына байланысты өзгеріске ұшырағанын көреміз. Бір дәуірлерде Сейхун өзенінің шығысындағы территориялар Түркістан деп бағаланса, одан кейін Жейхун өзенінің арғы беті Түркістан ретінде бағаланады. Географтардың карта арқылы нақты көрсетуінің арқасында бұл түсініктің одан әрі түрленуіне нақты ықпал еткенін айтуға болады. Сондықтан саяси карталарды саяси үгіттің белгісі ретінде бағалауға болады.

Ахмед Жевдет Паша мен оның заманындағы басқа да Османдық зиялылар өздері өмір сүрген дәуірде тасымал, байланыс желісінің жылдам дамуымен қоса баспаның кең таралуының арқасында түрлі мәліметтерге қол жеткізудің, әсіресе Батыстық деректерді алудың оңайлана түсуін өз мүмкіндігіне жарата білді.

Сол шақта газеттердің басылып шығуы, шет елдерде не болып жатқанына байланысты жаңалықтар, жаңа техникалар бұдан былай тек таңдаулылар емес халықтан шыққан кез келген сауатты адам қол жеткізе алатындай жағдайға жетті. Ахмед Жевдет Паша сияқты бірнеше халықтың тілін білетін османдық зиялылар өз ізденістері арқылы көптеген мәліметтерді қажеттілігіне жаратты. География ғылымының дамуы мен осы ғылым саласының зерттеулері нәтижесінде жиналған мәліметтер көптеген көне сөздер мен ұғымдардың қайта жаңғыруына мүмкіндік берді. Бұл жаңа түсінік ғылыми деңгейде болғандықтан кез келгеннің мойындаған немесе мойындауы тиіс бір мәлімет ретінде де жарияланды. Батыс деректерінің ықпалындағы мәліметтер, әсіресе Ресей Ғылым Академиясының Түркістанға жасалған ғылыми экспедициялары барысында жазылған және халық арқылы таратылған мәліметтер Түркістан сөзінің мазмұнының басқа мазмұнға ие болуына себеп туғызды. Бұл таным, әрине, тарихи Түркістанға байланысы жоқ емес және Түркістанды зерттеу мақсатында шыққан ғалымдардан тұратын Ресей экспедициясының мүшелері де осы тарихи шындықты естен шығармаған. Түркістанға қатысты тарихи және ғылыми мәліметтерді мойындағандықтан алдыңғы ғасырларға тиесілі мәтіндерде мағынасы бұлыңғыр көрінетін Түркістан сөзі осы дәуірден бастап барынша нақтылана бастады. XIX ғасырдың

соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында Түркістанға саяхат жасаған османдық зиялылардың осы заманауи мәліметтермен сусындағаны анық. Не дегісі келетінін өте жақсы білген бұл зиялылар Түркістанның жеке-жеке өңірлерін сөз еткенде де Ұлы Түркістан туралы астарлы түрде сөз етті десек қателеспейміз.

ДЕРЕККӨЗ

Османдық мұрағат құжаттары

BOA Hatt-ı Hümayun Tasnifi

BOA, DH.

BOA, İrâde Hariciye

BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri

BOA, Y. PRK. HR

BOA, Y. PRK. AZJ,

BOA, HR. SYS

BOA, MV

BOA. Name-i Hümayun Defteri

BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzatı

Осман мемлекетінің хронологиялық еңбектері

Ahmed Cevdet Paşa (2018). *Tarih-i Cevdet*. T.III, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ahmed Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir* (23-20). Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ahmet Lütfi Efendi (1990). *Vekayi'nâme*. Yayına Hazırlayan: Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aşıkpaşazade (1985). *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. Hazırlayan: Hüseyin Nihal Atsız, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Celalzade Salih Çelebi (2013). *Hadikatü's-Selatin*. Hazırlayan: Hasan Yüksel-H. İbrahim Delice, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gelibolulu Mustafa Âlî (2021). *Künhü'l-Ahbâr*. Hazırlayan: Suat Donuk, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Göynüklü Ahmed Efendi (2019). *Tarih-i Göynüklü*. Hazırlayan: Songül Çolak-Metin Ayar, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Hoca Sadettin Efendi (1992). *Tacü't-Tevârih*. C.III, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- İdris-i Bitlisî (2013). *Heşt-i Behişt*. VII Ketibe, Hazırlayan: Muhammed İbrahim Yıldırım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Matrakçı Nasuh (2019). *Târih-i Âl-i Osman*. Hazırlayan: Göker İnan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa (2014). *Netâyicü'l-Vuku'ât*. T.I, Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mustafa Kesbî (2002). *İbretnümâ-yı Devlet*. Hazırlayan: Ahmet Öğreten, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mütercim Asım Efendi (2015). *Âsım Efendi Tarihi*. T.I, Hazırlayan: Ziya Yılmaz, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Oruç Beğ (2011). *Oruç Beğ Tarihi*. Hazırlayan: Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Peçevi İbrahim Efendi (1992). *Peçevi Tarihi*. T.1, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Seyyid Mehmed Rıza (2020). *Es-Seb'ü's-Seyyâr fî-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*. Hazırlayan: Yavuz Söylemez, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şükrullah (2013). *Behcetü't-Tevarih*. Hazırlayan: Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Географиялық кітаптар

- Osman B. Abdülmennan (2021). *Tercüme-i Kitab-ı Coğrafya*. Hazırlayan: Sadullah Kaya-Şerife Boz Kaya, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Katip Çelebi (1144/1732). *Cihannüma*, İstanbul: Müteferrika Matbaası.
- Katip Çelebi (2009). *Cihannüma (Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rıfat Ahmed (1299). *Lügat-i Tarihiye ve Coğrafiye*. İstanbul.

Саяхатнамалар

- Adil Hikmet (1999). *Asya'da Beş Türk*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Defterdar Seyfi Çelebi (2014). *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Evliya Çelebi (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, T.I, Hazırlayanlar: R. Dankoff – S. A. Kahraman – Y. Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. T.II, Hazırlayanlar: Z. Kurşun – S. A. Kahraman – Y. Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. T.III, Hazırlayanlar: S. A. Kahraman – Y. Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. T.IV, Hazırlayanlar: – Y. Dağlı – S. A. Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Evliya Çelebi (2007). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. T.V, Hazırlayanlar: Y. Dağlı – S. A. Kahraman – İ. Sezgin, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2003). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. T.VIII, Hazırlayanlar: S. A. Kahraman – Y. Dağlı – R. Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2005). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. T.III, Hazırlayanlar: Y. Dağlı – S. A. Kahraman – R. Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Habibzade, Ahmed Kemal (1996). *Çin-Türkistan Hatıraları*. Hazırlayan: N. Ahmet Özalp, İstanbul: Kitabevi.
- Mehmed Emin Efendi (2007). İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat. Hazırlayan: Profesör A. Muhibbe Darga, İstanbul: Everest Yayınları.
- Seydi Ali Reis (1999). *Mir'atü'l-Memalik*. Hazırlayan: Mehmet Kiremit, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Süleyman Şükrü (2013). *Seyahatü'l-Kübra*. Hazırlayan: Hasan Mert, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Әдеби шығармалар

- Ahmed Hâsib Efendi (2021). *Silkü'l-Le'âl-i Âl-i Osmân*, T.II, Hazırlayan: Göker İnan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Firdevsî. Şehnâme (Şerîfî Şehnâme Çevirisi), T.I, Hazırlayanlar: Dr. Zühal Kültüral – Dr. Latif Beyreli, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Muhyî-i Gülşenî (2014). *Reşehât-ı Muhyî*. Hazırlayanlar: Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Ғылыми еңбектер

- Bartold, W. (1988). Türkistan. *İslam Ansiklopedisi*. C.XII, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.140-142.
- Beckwith, C. I. (2011). İpek Yolu İmparatorlukları, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Hayit, Baymirza (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Konukçu, E. (1998). Hokand Hanlığı. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XVIII, Diyanet Vakfı Yayınları, s.215-216.
- Lokmacı, S. (2015). *Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Minorsky, V. (1988). Turan. *İslam Ansiklopedisi*. C.XII, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.107-114.
- Özgüdenli, O. G. (2003). Maveraünnehir. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XXVIII, Diyanet Vakfı Yayınları, s.177-180.
- Saray, M. (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Sarınay, Y. (2011). Turan. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XLI, Diyanet Vakfı Yayınları, s.407-408.
- Sav, B. (2003). Anlam Değişimleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23/1, 147-166.
- Şirin, İ. (2017). Osmanlı Aydınlarının Türkistan İlgisi ve İzlenimleri. *2nd International Conference on Studies in Turkology (ICOSTURK'2017) Proceeding Book*, Editors: Prof. Dr. Ufuk Deniz Aşçı, Prof. Dr. Necmi Uyanık, Res. Assist. Fatih Numan Küçükballı, Ins. Mustafa Zenginbaş, Ins. Menşure Aşçı, Rome: ss.313-323.
- Taşagıl, A. (2011). Türkistan. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XLI, Diyanet Vakfı Yayınları, s 556-560.
- Ziyayev, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

THE PERCEPTION OF TURKESTAN IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

It is a matter of curiosity whether the Ottoman Turks kept their memories of Turkestan, from which their ancestors came, alive. The migration from the Balkhash Lake basin to Anatolia took centuries. It can be estimated that the most vivid memories are of closer places to such as Syria, Iran, Khorasan and Transoxiana. The fact that Turkestan is far away does not mean that it is completely forgotten. In this study, the concept of Turkestan was traced in various works of different disciplines written in the Ottoman period. In this way, it has been tried to understand what meanings the concept includes over time. The range of meanings of the phrase Turkestan in Ottoman documents, chronicles and travel books are to be revealed. It will be determined which of these meanings is used more intensively and widely. In this way, it will be tried to be clarified where the perception of Turkistan in the Ottoman mental world corresponds geographically.

İLHANLI VE TİMURLU FARŞÇA KRONİKLERİNDE TÜRKİSTAN İSMİ VE HUDUDU

Ahmet Özturhan*

ÖZ

Türkistan kadim zamanlardan itibaren Türklerin yaşadığı geniş bir coğrafyayı ifade etmektedir. İlhanlı ve Timurlu Farşça kaynaklarında da sık sık Türkistan ismine tesadüf edilir. Dönemin kaynakları Türkistan hakkında malumat vermektedir. Ancak Ön Asya ve Horasan'ın siyasi tarihlerine odaklanan mezkûr kaynaklarda Türkistan hakkında bilgiler sathidir. Buna rağmen bu kaynaklardan Türkistan coğrafyasının nereleri kapsadığı ve Türkistan şehirleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu çalışmada "İlhanlı ve Timurlu kaynaklarında Türkistan coğrafyası nereleri kapsamaktadır?" sorusuna cevap aranmaktadır. Bugün ilim âleminde yapılan çalışmalar sonucunda Türkistan şehirleri büyük oranda bilinmektedir. Ancak biz dönemin kaynaklarının açıkça Türkistan'ın hududu ve şehirleri hakkında genel bir perspektif sunmayı amaçlamaktayız.

GİRİŞ

Türkistan ismi bilindiği gibi *Türk Yurdu* anlamına gelmektedir. Tarih boyunca geniş bir coğrafyayı ifade eden Türkistan, Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil olmak üzere Pamir ve Hinduş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan ile Güney Sibirya'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kapsamaktadır. Türkistan adını ilk defa eski İranlıların, daha sonra Arapların Orta Asya'da Türklerin yaşadığı bölgeleri tanımlamak için kullandıkları bilinmektedir (Taşağıl, 2012: 556). İlhanlı Devleti (1256-1353) ve Timurlu Devleti (1370-1506) dönemleri kaynaklarında da Türkistan ismiyle sıkça karşılaşılmaktadır. Ancak İlhanlı ve Timurlu kaynaklarında Türkistan coğ-

* Doç. Dr., Batman Üniversitesi, Batman, Türkiye. ahmet.ozturhan@batman.edu.tr; ORCID: 0000-0001-5593-065X

rafyası nereleri kapsamaktadır? Çalışmamızın ana kapsamı, aradığımızın bu sorunun cevabı üzerine olacaktır.

İlhanlı ve Timurlu dönemi kronikleri ve hatta bu dönemler hakkında bilgi veren muahhar kaynaklar da İlhanlılar ve Timurluların, Türkistan coğrafyası ile bağlantılarına sürekli atıfta bulunmuşlardır. Bunun yanında İran'da İlhanlılar döneminde gelişen Farsça tarih yazıcılığı ve devamında Timurlular döneminde de bu durumun terakki etmesiyle yazılan kroniklerin fazlalığına rağmen dönemin kronikleri genel olarak siyasi hadiseler üzerine odaklanarak coğrafi bilgiler konusunda sathi malumat aktarmışlardır¹. Diğer taraftan bu konuda bilgi elde etmeyi umduğumuz biri İlhanlı dönemi olmak üzere diğeri Timurlular döneminde kaleme alınan iki coğrafya eseri de genel olarak Ön Asya şehirleri ve Horasan bölgesi şehirlerine odaklandıkları için Türkistan bölgesi hakkında çok az bilgi verirler. Bu çalışmada İlhanlı dönemi için temel sekiz eser ve Timurlu dönemi için de müracaat edilebilecek altı temel eser üzerinde odaklanarak Türkistan ismi ve hududu hakkında genel bir perspektif sunacağız. Bu çalışmada yararlandığımız kaynaklar şu şekildedir. İlhanlı dönemi için; Cüveynî'nin *Târîh-i Cihan Güşa'sı*, Reşîdüddîn'in *Câmiu't-Tevârih'i*, Kâşânî'nin *Târîh-i Olcaytu'su*, Vassâf'ın *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf'ı*, Benâketî'nin *Târîh-i Benâketî'si*, Hamdullah Müstevfî Kazvinî'nin *Târîh-i Güzide* ile *Nüzhetü'l-Kulûb'u* ve Şebânkâreî'nin *Mecma'u'l-Ensâb* adlı eserlerdir. Timurlu dönemi için ise; Nizâmeddîn Şâmî ile Şerefeddîn Ali Yezdî'nin *Zafer-nâmeleri*, Natanzî'nin *Müntehabü't-Tevârih-i Muînî'i*, Hafız-ı Ebrû'nun *Coğrafyay-ı Hafız-ı Ebrû'su*, Mîrhând'ın, *Târîh-i Ravzatu's-Safa'sı* ile Devletşah'ın *Tezkiretü's-Şuârâ'sı*dır.

I. İlhanlı ve Timurlu Farsça Kroniklerinde Türkistan

Moğollar, Cengiz Han önderliğinde siyasi bir teşekkül olarak tarih sahnesinde görülmeye başladığında, Türkistan topraklarının mühim bir kısmı Karahıtay hükümdarı Gürhan'ın elinde bulunmaktaydı (Reşîdüddîn, 1373: c. I, 63, 315; Benâketî, 1348: 364; Şebânkâreî, 2021: 229). Gürhan, Maveraünnehir ve Türkistan beldelerini ele geçirince Uygur padişahı İdikut da onun hakimiyetini tanıdı (Reşîdüddîn, 1373: 140). Ancak 1211 yılında Gürhan'ın damadı ve Nayman kabilesinin önderi Küçlüğ, Gürhan'a saldırmak için harekete geçti (Özaydın, 1996: 323). Küçlüğ burada bir hile düşünerek Gürhan'a Cengiz Han'ın Hıtay tarafında savaşla meşgul olduğunu, kendi askerlerinin İmil, Kayalık ve Beşbalık'ta perişan vaziyette bulunduğunu ve

1 İlhanlı Dönemi tarih yazıcılığı hakkında detaylı bilgi için bk. Hesamipour Khelejeni, 2018: 95-108.

askerlerinin kendisinin oraya geldiğini öğrenince etrafında toplanacağını bildirdi. Gürhan da Küçlüğ'ün sözüne itimat ederek Türkistan'a gelmesine izin verdi. Küşlüğ'ün Türkistan'a geldiğini duyan askerleri etrafında toparlandı. Bu sırada Küçlüğ, Harzemşah hükümdarı Sultan Muhammed ile anlaşarak Gürhan üzerine saldırıya geçtiler. Bu arada aralarında eğer Sultan Muhammed erken davranırsa Kaşgar, Almalık ve Hoten'in kendisine ait olması, Küçlüğ ise Fenaket hududuna kadar toprakları hâkimiyeti altına alması şeklinde anlaştılar. Ancak Küçlüğ daha erken davranarak Balasagun mevziinde Gürhan'a saldırdıysa da mağlup olup geri çekilmek zorunda kaldı (Reşîdüddîn, 1373: 364). Diğer taraftan Sultan Muhammed harekete geçip Talas vilayetinde Gürhan'ın ordusuyla karşılaşp onları mağlup etti. Gürhan'ın askerlerinin mağlup olduğunu ve güçsüz bir durumda olduğunu öğrenen Küçlüğ fırsatı ganimet sayarak Gürhan'ın üzerine ani bir saldırı gerçekleştirip Türkistan memleketlerini ele geçirdi. Bu olaydan sonra Türkistan memleketleri Küçlüğ ve Sultan Muhammed arasında taksim edildi (Reşîdüddîn, 1373: 466). Fakat kaynaklar bu taksimatın sınırları hakkında malumat vermediği için Küçlüğ ve Sultan Muhammed'in Türkistan'ın hangi memleketlerine sahip olduğunu kesin olarak tespit etmek güçtür.

Diğer taraftan Küçküğ'ün bölgede başına buyruk hareketleri daha önce müttefik olduğu Harzemşah Sultan Muhammed'i oldukça rahatsız etti. Küşlüğ'ün Kaşgar ve Hoten'de halka yaptığı eziyetler dayanılmaz hâl alınca halk, kurtarıcı olarak Cengiz Han'ı görmeye başladı. Bölgenin ileri gelenleri Küçlüğ'ü, Cengiz Han'a şikâyet ettiler (Cüveynî, 2013: 96; Mîrhând, V, 1339: 74-75; Köksal, 2021: 175, 181). Cengiz Han da 1218 yılında gerçekleşen Otrar faciasından önce Küçlüğ'ün işini bitirmeyi lüzumlu görüyordu. Bunun için Cebe Noyan komutasında bir orduyu üzerine gönderdi. Bu sırada Küçlüğ, Türkistan memleketlerinden Almalık'ı kuşatmaktaydı. Ancak Küçlüğ bu kuşatmadan başarı elde edemedi. Cebe Noyan komutasındaki Moğol ordusu kısa sürede Küçlüğ'ü mağlup ederek Almalık, Kaşgar ve Fergana gibi Türkistan şehirlerini ele geçirerek bu durumu Cengiz Han'a bildirdi (Barthold, 1990: 425-426). Cengiz Han ordusu Küçlüğ'ü ortadan kaldırıncı, Harzemşah Sultan Muhammed, fırsatı ganimet bilip Türkistan memleketlerinin tamamını sınır boyu olan Otrar'a kadar ele geçirdi. Bunun yanında Cengiz Han da Sultan Muhammed'i ortadan kaldırmak için harekete geçerek Türkistan diyarına yöneldi (Reşîdüddîn, 1373: 297). Cengiz Han uzun bir sefer hazırlığından sonra ordusunu dört kola ayırarak harekete geçti. Moğol ordusu Cuci komutasında Cend bölgesine, Çağatay ve Ögedey komutasında Otrar'a, Alâk Noyan komutasında ise Fenaket ve Hocend bölgesine hareket etti. Cengiz Han da oğlu Tuluy ile Buhara'ya doğru yöneldi.

Böylece Harzemşahların hâkim olduğu Türkistan coğrafyası Moğollar tarafından dört koldan kuşatıldı (Cüveynî, 2013: 119; Mîrhând, V, 1339: 80-81; Köksal, 2021: 183). Cengiz Han daha sonra Otrar'a ulaşınca Cuci, Çağatay ve Ögedey'i o hudutta bulunan diğer Türkistan şehirlerini ele geçirmeleri için gönderdi (Reşîdüddîn, 1373: 576). Fars kaynaklarının, Harzemşahların kontrolünde olan Türkistan şehirlerine dair verdikleri bu bilgiler, *Gizli Tarih*'te de yer almaktadır. Nitekim *Gizli Tarih*'te Cengiz Han'ın Türkistan'ı zaptı esnasında Harzemşah Sultan Muhammed'e ait olan Buhar (Buhara), Semisgab (Semerkand), Udarar (Otrar), Şin (Sind), Urunggeçi (Ürgenç), İru (Herat) gibi şehirleri Türkistan bölgesine dâhil edilmektedir (Gizli Tarih, 2019: 182-183).

1221 yılına gelindiğinde Moğol ordusu Türkistan'ın tamamını hâkimiyetine alınca Cengiz Han, Türkistan'ın muazzam Uygur beldelerini de ele geçirdi (Şebânkâreî, 2021: 230). Cengiz Han Türkistan beldelerinin tamamını kontrolüne alınca bu toprakları oğlu Çağatay'ın yönetimine verdi. Nitekim Cüveynî, Çağatay Han'ın cesur ve atılgan biri olduğunu ve Maverâünnehir ile Türkistan Moğolların hâkimiyetine geçince onun ve askerlerinin at koşturduğu sahanın Semerkand'dan Beşbalg'a kadar genişlediğini ifade etmektedir (Cüveynî, 2013: 248). Aynı şekilde Vassâf, Çağatay'a merkezi Almalık olarak belirlenen Uygur sınırlarından Semerkand ve Buhara'ya kadar yerlerin verildiğini belirtmektedir (Vassâf, 1346: 35). Bunun yanında Şebânkâreî de Cengiz Han'ın Hıtay sınırından Maverâünnehir ve Ceyhun hududuna kadar olan Türkistan beldelerini oğlu Çağatay Han'a verdiğini kaydetmiştir (Şebânkâreî, 2021: 246).

Cengiz Han'ın toprakları çocukları arasında taksiminde Türkistan, Çağatay Hanlığı toprakları arasına dâhil edildi. Aynı zamanda Türkistan vilayetlerinin büyük bir kısmı her ne kadar Çağatay Hanlığı'na ait olarak zikredilse de idare ve hâkimiyet bakımından doğrudan doğruya Büyük Hanlığa bağlı idi (Kafalı, 2005: 8). Nitekim Cengiz Han'ın ölümünün ardından hanlık tahtına oturan Ögedey Han (1229-1241) zamanında Hıtay, Çağatay Han'ın valisi Mahmud Yalavac'ın yönetimine bırakılmıştı (Cüveynî, 2013: 194). Ögedey'den sonra Moğol hükümdarı olan Güyük Han (1246-1248) zamanında da Yalavac aynı bölgede hâkimiyetini sürdürdü. Ayrıca Maverâünnehir ve Türkistan hâkimliği Mahmud Yalavac'ın oğlu Mesud Bey'e bırakılmıştı (Reşîdüddîn, 1373, II, 801, 805; Vassâf, 1346: 310; Benâketî, 1348: 393). Güyük Han'dan sonra Mengü Han (1251-1259) zamanında da Han'a itaatini bildiren Mahmud Yalavac ve oğlu Mesud Bey'e Hıtay'ın sonuna kadar olan Doğu ülkelerinin yönetimi, önceden olduğu gibi onlara bırakıldı.

Yine padişahın tahta geçişinden önce tehlikeli bir yolculuğu göze alarak gelmiş ve ona bağlılığını bildirmiş olan Mesud Bey'e, Mengü Han yukarıda saydıklarımız dışında Maverâünnehir, Türkistan, Otrar, Uygur, Hoten, Kaşgar, Cend, Harezm ve Fergana'nın yönetimini verdi (Cüveynî, 2013: 489; Reşîdüddîn, 1373: II, 808, 842-843).

Cengiz Han'ın Türkistan'ı ele geçirmesinden itibaren bölgenin büyük bir kısmı uzun bir süre Çağatay Hanlığı'nın toprakları olarak kaldı. Emir Timur 1365'te Türkistan'ın batısında hâkimiyet kurunca bölgenin doğusunda bulunan Çağatay hanedanından gelen küçük hanları himayesi altına aldı. Timur Devleti'nin zayıflaması üzerine Çağataylılar yeniden mücadeleye başladı. Burası II. İsen Buka'dan sonra tahta geçen Yûnus ve oğlu Ahmed tarafından idare edildi. Ancak Ahmed Han (1487-1514), o sırada Bâbü'r'ü yenilgiye uğratıp Türkistan'ın batısına hâkim olan Şeybânî Han'ın üstünlüğünü kabul etti (Taşağıl, 2012: 556).

İlhanlı ve Timurlu kaynakları, genel olarak Türkistan hakkında bu bilgiler dışında çok farklı malumat aktarmaktadırlar. Bunun sebebi Türkistan bölgesinin Çağatay Hanlığı sınırları içerisinde kalması ve kaynaklarda daha çok İlhanlılar ile ilgili bilgilerin bulunmasıdır. Maalesef kaynaklar Hülagu'nun İlhanlı Devleti'ni Meraga'da kurmasının ardından genel olarak Ön Asya'da yaşanan siyasi hadiselerle odaklanmışlardır. Tüm bunların yanında İlhanlı ve Timurlu kaynaklarında Türkistan hududu ve şehirlerine dair bazı bilgiler de elde etmek mümkündür.

II. İlhanlı ve Timurlu Kaynaklarında Türkistan, Hududu ve Şehirleri

Reşîdüddîn, Türkistan'ı “enine ve boyuna geniş bir memleket” olarak tasvir eder (Reşîdüddîn, 1373: 297). Ayrıca Deşt-i Kıpçak, Urus, Çerkes, Başkurt, Talas, Sayram, İbir, Sibir, Tolar, Enkora Nehri, Türkistan ve Uyguristan diye bilinen vilayetlerin ovalarında, dağlarında ve ormanlarında eski zamanlardan şimdiye kadar Türk denilmiş ve denilen kavimler bulunduğunu belirterek Türkistan'ın açıkça “Türk Yurdu” olduğunu ifade eder (Reşîdüddîn, 1373: 40). Timurlu tarihçisi ve coğrafyacısı Hafız-ı Ebrû ise Türkistan'ı “Türkistan beldeleri güneyden kuzeye ve doğudan batıya bir aylık yola bir aylıktır.” şeklinde kaydetmiştir (Ebrû, 1375: I, 197). Bunun anlamı ise Türkistan'ın dört tarafındaki sınırlara hangi bölgeden olursa olsun bir aylık bir yolculuk ile gidilebileceğidir. Orta Çağ'da bir atlının günde yaklaşık 30 ile 45 kilometre arasında yol kat ettiği bilinmektedir. Buna göre ortalama 40

kilometreden hesap edilirse Türkistan coğrafyasının alanı 2.400 kilometre kareye tekabül etmektedir². Ancak şunu unutmamak gerekir ki, Timurlu müverrihlerinin Türkistan algısı İlhanlı müverrihlerinden farklıdır. Zira Ahmet Taşağıl'ın da haklı olarak belirttiği gibi Timurlu müverrihleri açısından Türkistan bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan toprakları demektir (Taşağıl, 2012: s. 556). Çünkü Timurlu kaynakları İlhanlı kaynaklarında açıkça Türkistan coğrafyasına dâhil edilen Semerkand'ı dahi Türkistan coğrafyası dışında tutmaktaydılar (Yezdi, 2019: 329; Natanzi, 1336: 270; Şami, 1987: 73; Devletşah, 2011: 448). Nitekim henüz İlhanlı Devleti'nin teşekkülünden önce Cengiz Han zamanına dair önemli bilgiler veren *Gizli Tarih*'te Semerkand Türkistan topraklarına dâhil olarak zikredilmektedir (Gizli Tarih, 1989: 188). Bu açıdan Türkistan coğrafyasının Hafız-ı Ebrû'nun kaydettiği alandan çok daha geniş bir alanı kapsadığı açıktır. Kısacası Timurlu kaynakları Timurluların Türkistan'ın batı taraflarında devletlerini kurdukları için bu bölgeleri Türkistan ismiyle yad etmeyip daha çok Timurlu Devleti adıyla anmışlardır.

Diğer taraftan ele aldığımız İlhanlı kaynaklarında Türkistan'ı ifade etmek için Turan tabirine rastlayamadık. Bunun yanı sıra manzum şekilde yazılan eserlerde Turan tabiri kullanılmıştır. Örneğin Celayirli döneminde kaleme alınan ve Gazan Han'ın faaliyetlerine yer veren *Gazan-nâme-i Manzum* adlı eserde, yer yer Türkistan isminin yerine Turan ismi kullanılmıştır (Ejderî, 1381: 57).

Cüveynî ise Semerkand'dan Beşbalıg'a kadar olan memleketleri Türkistan bölgesine dâhil eder (Cüveynî, 2013: 248). Şebankâreî, Hitay sınırından Maveraünnehir ve Ceyhun hududuna kadar olan yerleri Türkistan memleketleri olarak ifade eder (Şebankâreî, 2021: 246). Diğer taraftan Reşîdüddîn, daha önce belirttiğimiz üzere Cengiz Han'ın Türkistan memleketlerinin tamamını sınır boyu olan Otrar'a kadar ele geçirdiğini belirterek Otrar'ın sınır boyu olduğunu açıkça belirtir (Reşîdüddîn, 1373: 297). Kâşânî ise Türkistan diyarının son noktasında Pûlâd isimli bir şehir olduğunu kaydeder (Kâşânî, 1391: 205). Reşîdüddîn, Pûlâd şehrini Türk boylarının yaşadığı yerler arasında sayar (Bretschneider, 2013: 374). Bu kayıtların dışında İlhanlı kaynaklarında Türkistan hudutları hakkında bilgi mevcut değildir. Ancak Türkistan şehirleri ile kayıtlar çokça bulunmaktadır.

2 Otuz gün kırk kilometre ile hesaplanırsa 1.200 kilometre edecektir.

Bugün ilim âleminde Türkistan şehirleri genel olarak bilinmektedir. Ancak burada sadece İlhanlı ve Timurlu kaynaklarının açıkça Türkistan içerisinde kaydettiği şehirlere değineceğiz. İlhanlı kaynaklarında Türkistan coğrafyasında bulunduğu dair sıkça tesadüf ettiğimiz şehir Almalık'dır. Şebenkâreî Almalık şehri hakkında "Türkistan'ın büyük şehirlerinden biri Balasagun'dur. Bugün bu şehre Almalık derler." şeklinde bir kayıt aktarır (Şebenkâreî, 2021: 231). Reşîdüddîn de Almalık'ın Türkistan sınırları içerisinde olduğunu vurgular (Reşîdüddîn, 2013: 6). Vassâf ise Almalık'ın diğer Moğol şehirlerine göre konumu dairenin merkezi ile çizgisi konumu gibidir. Nitekim doğru sözlü misafirler şöyle rivayet etmişlerdir:

"Almalık'dan Balıg'a kadar iki haftalık yol vardır ve Han Balıg'dan Beşbalıg'a güney yönü ve Moğolların Yağrı-ol dediği çöl yolundan, kırk günlük yoldur. Oradan doğu yönünde ve Hıta'yın serhaddi olan Tenket vilayetinden Kuzey yönündeki Karakurum'a kadar kırk günlük yoldur. Yine Karakurum'dan Han Balıg'a kadar ve aynı şekilde oradan Kabcû'ya kadar aynı bu miktarda mesafe olduğunu belirtiyorlar" (Vassâf, 1346: 2).

diyerek Almalık şehrinin konumu ve Türkistan şehirleri hakkında fikir edinmemizi sağlar.

Moğollar döneminde Buhara ve Semerkand şehirleri de Türkistan coğrafyası içinde yer almaktadır. Mesela Cengiz Han, Semerkand'ı aldıktan sonra Tuşa Baskak'ı Buhara şahnesi olarak tayin etti. Daha sonra ise Buhara Mahmud Yalavac'ın yönetimine bırakıldı. Mahmud Yalavac, kaynaklarda sıkça tesadüf edildiği üzere Hıta sınırından başlayan Türkistan şehirlerinin hâkimiydi (Cüveynî, 2013: 137). Cüveynî eserini yazdığı dönemde Buhara'nın Mahmud Yalavac ile oğlu Mesud Bey'in elinde mamur bir vaziyette olduğunu kaydetmektedir (Cüveynî, 2013: 137). Bu dönemde Nişabur'un da Türkistan şehirleri arasında olduğu Vassâf tarafından kaydedilmiştir (Vassâf, 1346: 307). Müstevfî eserinde Türkistan şehirleri arasında Yengi adında bir şehir olduğunu da belirtmektedir (Müstevfî, 2018: 495).

Hem İlhanlı hem de Timurlu kaynakları arasında Türkistan sınırlarına dâhil edilen Hocend şehri de vardır. Hocend'in çok eski bir şehir olduğu bilinmektedir. Araplar ise Seyhun'a genelde "Hocend Irmağı" derler (Bretschneider, 2013: 382). Bunun yanında Hafız-ı Ebrû da buraya "Seyhun dedikleri Hocend Nehri" ifadesini kullanarak bu yer hakkında "Bu nehre Şaş nehri de derler. Bu Seyhun Nehri, Ceyhun'dan daha küçüktür ve kaynağı Türkistan dağlarıdır. Türk beldelerinden geçip Ahsiket'e kadar ulaşıyor."

kaydını düşmüştür (Ebrû, 1375: I, 170). Yazdı ve Şami de Timur'un Toktamış üzerine Türkistan'a seferi sırasında Timur ordusunun Toktamış'ın ordusuyla Hocend Nehri yanında savaşa tutuştuklarını aktarır (Yezdi, 2019: 172-173; Şami, 1987: 129). Diğer taraftan Devletşah da Ahsiket'in Türkistan'a bağlı Fergana'nın nahiyelerinden biri olduğunu kaydeder (Devletşah, 2011: 180).

Kaynaklarda geçen önemli bir Türkistan şehri de Fergana'dır. Müstevfi, Fergana'nın merkezinin Endekan olduğunu ve diğer önemli şehirlerinin Özkend, Kabâ ve Kasan olduğunu belirtir (Müstevfi, 1357: 146). Devletşah, Kabâ vilayetinin çok ferah bir yer olup Türkistan'ın en ilerisinde olduğunu aktarır (Devletşah, 2011: 238). Kâşânî de Fergana vilayetinde Endekan isminde bir yer olduğunu kaydeder (Kâşânî, 1391: 205). Ayrıca Vassâf, Çağatay hükümdarı Deva b. Kaydu'nun cülusunu anlattığı kısımda, Deva b. Kaydu'nun Türkistan ve Fergana'da birkaç büyük şehri ihya ettiğini belirtmektedir (Vassâf, 1346: 106).

Türkistan şehirleri arasında Bedehşan şehrinin ismi de sıkça geçmektedir (Benaketi, 1348: 318; Devletşah, 2011: 117). Bedehşan, Ceyhun havzasının üst tarafındaki toprakları kapsamaktadır (Bretschneider, 2013: 389). Natanzi, Özbek Han döneminde Gök Orda hanlığı sahasında kalan birkaç Türkistan şehriden bahseder. Nitekim İrzen b. Sasibuka babasının ölümünden sonra, Özbek Han'ın hükmüyle onun yerine geçti. Akıllı kıyaset ve bilgi sahibiydi. Kısa sürede rütbesi Özbek Han ile denk olacak şekle geldi. Ancak Özbek Han'a itaat ediyordu. Gayet akıllı, fazıl ve Allah'tan korkan bir padişah idi. Türkistan beldelerinden Otrar, Saveran, Cend ve Barçkent'te bulunan çoğu medreseler, hangâhlar, mescitler ve sair hayır kurumlarını ihya etti. Natanzi'ye göre O, "bütün Türkistan'ı adalet ve merhametinin uğuruyla cennetin bir parçası yaptı." (Natanzi, 1336: 88; Kafalı, 2007: 108).

İlhanlı ve Timurlu kaynaklarında geçen diğer Türkistan şehirleri arasında Taşkent ile Sayram (önceki adı İsficab) da bulunmaktadır. Taşkent, Fergana şehirlerinin kuzeybatısında bulunmaktadır. Burası eskiden Çaç (Şaş) olarak adlandırılmaktaydı (Bretschneider, 2013: 382). Sayram ise Taşkent'in kuzeydoğunda bulunan bir şehirdir. Bu şehir önceleri Alma-lık'tan Semerkand'a giden ana yol üzerinde bulunmaktaydı (Bretschneider, 2013: 402). Nitekim Emir Timur'un siyasi faaliyetlere başladığı zamanlarda Behram Celayir, yedi bin süvariye Moğolistan'dan getirerek Sayram ve Taşkent'te oturmıştu. Bu sıralarda Timur da Behram Celayir'e katıldı. Beh-

ram Celayir, Moğol padişahından yarlık alarak Türkistan memleketlerini ele geçirdi (Natanzi, 1336: 247).

Aynı şekilde kaynakların Türkistan şehirleri arasında saydığı yerlerden, İmil, Kayalık, Kaşgar, Hoten, Fenaket, Talas şehirleri de bulunmaktadır (Reşîdüddîn, 1373: 461, 463-464). İmil şehri Pûlâd'ın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Ögedey Han ordugâhını İmil Irmağı'nın yanında kurmaktaydı (Bretschneider, 2013: 374). Son olarak kaynaklarda sıkça karşımıza çıkan Türkistan'da bulunan Uygur, Cend ve Harezm'den bahsetmemiz gerekir (Cüveynî, 2013: 489). Uygur ismi zaman zaman kaynaklarda Uyguristan şeklinde de geçmektedir. Bu yerleşim Çağatay Hanlığı'nın doğusunda bulunmaktadır (Bretschneider, 2013: 365). Cend şehri ise Seyhun'un aşağısındaki topraklardadır. Harezmşah Sultan Muhammed'in ordusu, Moğol ordusunun birlikleri ile ilk olarak burada çarpışmıştı (Bretschneider, 2013: 403). Harezm adı ise çok eski devirlerden beri Ceyhun'un aşağı taraflarına Aral Gölü'nün güneybatısına atfedilmektedir (Bretschneider, 2013: 401).

Türkistan şehirlerinin yanında Hamdullah Müstevfî ve Hafız-ı Ebrû'nun Türkistan'da bulunan dağlar, nehirler ve göller hakkında verdiği bilgilerden bir kısmını da aktarmamız yerinde olacaktır. Adı geçen müellifler, Türkistan'ın batı tarafından Gürcistan'a kadar uzanan Lekzi Dağı silsilesinden söz ederler (Müstevfî, 1357: 194; Ebrû, 1375: I, 194). Müstevfî, Türkistan'da bulunan İlak Dağı'ndan da bahseder. Bu dağda altın ve gümüş madeni vardır (Müstevfî, 1357: 186). Yine Zaneke Dağı, Türkistan coğrafyasında bulunup bu dağda da altın ve gümüş madeni bulunmaktadır (Müstevfî, 1357: 188). Ayrıca Türkistan'da İlak Nehri adında bir nehir vardır. Bu nehir Türkistan'dan doğarak Çin'e kadar ulaşır (Müstevfî, 1357: 182). Bunların yanında Hafız-ı Ebrû, Türkistan bölgesinde birçok göl olduğunu ve bu göllerin etrafının ölçüsünün bir fersahtan on fersaha hatta daha fazlaya ulaştığını belirtmektedir (Ebrû, 1375: I, 136).

SONUÇ

Türkistan kavramı tarih boyunca Türklerin yaşadığı geniş bir coğrafyayı ifade etmektedir. Kaynaklar açıkça Türkistan'ın "Türk Yurdu" olduğunu aktarmışlardır. Ancak gerek İlhanlı kronikleri gerekse Timurlu kroniklerinde coğrafiyi bölgeleri tespit etmek oldukça güçtür. Kaynaklar genel olarak Ön Asya ve Horasan coğrafyasında yaşanan hadiselerle odaklanmışlardır. Diğer taraftan İlhanlı kaynakları Timurlu kaynaklarına göre Türkistan'ın nereleri kapsadığını daha açık belirtilmekte olup Timurlu kaynak-

lara göre Türkistan algısının farklı olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak Timurlu kaynakları Türkistan'ın doğusunda kalan toprakları Türkistan olarak ifade etmiş Türkistan'ın batısındaki toprakları ise Türkistan olarak eserlerine almamıştır. Timurlu tarihçileri açısından Türkistan kavramı, Maverâünnehir dışında yaşayan Türklerin bölgelerini belirtmek için kullanılmıştır. Buna karşın İlhanlı kaynaklarında Maverâünnehir ve Türkistan sık sık yana yana geçmiştir ve Maverâünnehir bölgesi de açıkça Türkistan sınırlarına dahil edilmiştir. Ancak hem İlhanlı döneminde hem de Timurlu döneminde Horasan bölgesi bu coğrafyadan ayrı tutulmuştur.

İncelenen kaynaklarda bugünkü manada kullanılan Batı Türkistan ve Doğu Türkistan kavramları kullanılmamaktadır. Genel olarak özellikle İlhanlı kaynakları Türkistan coğrafyasını bir bütün olarak ele almıştır. Bu bilgilere ilaveten kaynaklarda Türkistan coğrafyasında nehirler, göller, dağ silsileleri ve altın ile gümüş madeninin çıkarıldığı yerler aktarılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Ali Kâşânî. (1391 h.ş.). *Târih-i Olcaytu*. (neşr. Mehîn Hembelî). Tahran: İn-tişarat-ı İlmi-i Fenhengî.
- Alaeddîn Ata Melik Cüveynî. (2013). *Târih-i Cihan Güşa*. (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK Yayınları.
- Barthold, V.V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. (haz. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: TTK Yayınları.
- Bretschneider, E. (2013). *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. (çev. Kürşat Yıldırım, yay. haz. Kürşat Yıldırım). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Devletşah. (2011). *Tezkiretü's-Suârâ*. (çev. Necati Lugal). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Fahreddîn Davut Benâketî. (1348 h.ş.). *Ravzatü Ulu'l-Elbab fî Marifetü't-Tevârîh ve'l-Ensâb (Târih-i Benâketî)*. (neşr. Cafer Şiar). Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferengi.
- Hafız-ı Ebrû. (1375 h.ş.). *Coğrayay-ı Hafız-ı Ebrû*, (neşr. Sadık Seccadi). I, Tahran: Miras-ı Mektub.
- Hamdullah Müstevfî. (1357). *Nüzhetü'l Kûlûb*. (neşr. Muhammed Debir-i Siyâki). Tahran: Kitabhâne-i Tahuri.
- Hamdullah Müstevfî. (2018). *Târih-i Güzide*. (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK Yayınları.
- Hesamipour Khelejani, A. (2018). İlhanlılar Döneminde Tarih Yazıcılığının Özellikleri. *TİMAD*, 13(25), s. 95-108.

- Hümmüddîn Muhammed b. Burhaneddîn Hâvendşah b. Kemaleddîn Mîrhând. (1339 h.ş.) *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*. V. Tahran: Kitapfurûş-î Hayyam.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kafalı, M. (2007). Özbek Han. *DİA*, 34, s. 107-109. İstanbul: TDVİA Yayınları.
- Köksal, M. (2021). Harezmşahları Yıkıma Götüren Olay: Otrar Faciası (1218). *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), s. 171-188.
- Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi). (2019). *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir). Ankara: TTK Yayınları.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî. (2021). *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanları Tarihi)*, (çev. Fahri Unan). Ankara: TTK Yayınları.
- Muineddîn Natanzî, (1336 h.ş.). *Müntehabü't-Tevârih-i Muînî*, (neşr. Jean Aubin). Tahran: Neşriye-i Kitabfuruşi-yi Hayyam.
- Nizamüddîn Şami. (1987). *Zafername*, (çev. Necati Lugal). Ankara: TTK Yayınları.
- Nuri Ejderî. (1381 h.ş.). *Gazan-name-i Manzum*. (neşr. Mahmud Müdebberi) Tahran: Nâme-i Ferhengistân.
- Özaydın, A. (1996). Gürhan. *DİA*, 14, s. 323. İstanbul: TDVİA Yayınları.
- Reşidüddîn Fazlullah. (2013). *Câmiu't-Tevârih*. (çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejanî). Ankara: TTK Yayınları.
- Reşidüddîn Fazlullah. (1373 h.ş.). *Câmiu't-Tevârih*. (neşr. Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevî). I-II, Tahran: Neşr-i Elburz.
- Şerefüddîn Ali Yezdi. (2019). *Zafername*. (çev. Ahsen D. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Taşagıl, A. (2012). Türkistan. *DİA*, 41, s. 556-560. İstanbul: TDVİA Yayınları.
- Vassâf. (1346 h.ş.). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. (neşr. Abdülmuhammed Ayeti). Tahran: İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng.

THE NAME AND BOUNDARIES OF TURKESTAN IN THE PERSIAN CHRONICLES OF THE ILKHANID AND TIMURID PERIODS

ABSTRACT

Turkestan refers to a vast geography inhabited by Turks since ancient times. The name Turkestan is also often coincidentally used in Ilkhanid and Timurid Persian sources. The sources of the period provide information about Turkestan. However, in the mentioned sources focusing on the political histories of Asia Minor and Khorasan, information about Turkestan is superficial. Despite this, it is possible to obtain information about the geography of Turkestan and the cities of Turkestan from these sources. In this study, the answer to the question, "Where does the geography of Turkestan cover in Ilkhanid and Timurid sources?" is being sought. As a result of the studies carried out in the scientific world today, the cities of Turkestan are largely known. However, we clearly aim to present a general perspective of the sources of the period about the borders and cities of Turkestan.

ИЛХАНДЫҚ ЖӘНЕ ТЕМІРЛІК ПАРСЫ ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕ ТҮРКІСТАН АТАУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЕКАРАСЫ*

Ахмет Өзтұрхан**

ТҮЙІНДЕМЕ

Түркістан – көне заманнан бері түркілер мекендеген кең географиялық аймақты білдіреді. Ал, Түркістан атауы Илхандықтар мен Темірліктер дәуіріндегі парсы дереккөздерінде жиі кездеседі. Сол тұстағы дереккөздерде Түркістан туралы мәліметтер берілгенімен, Кіші Азия мен Хорасанның саяси тарихына тоқталған дереккөздерде Түркістан туралы мәліметтер үстірт беріліп өткен. Дегенмен, Түркістан географиясы мен Түркістан қалалары туралы кейбір мәліметтерді осы дереккөздерден алуға болады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты «Түркістан географиясы Илхандықтар және Темірліктер дереккөздерінде қай жерлерді қамтыған? деген сұраққа жауап іздеу болды. Бүгінде ғылым әлемінде жүргізіліп жатқан зерттеулердің нәтижесінде Түркістан қалалары кеңінен танымал екені анықталған. Алайда, біз сол кезеңдегі дереккөздер арқылы Түркістанның шекарасы мен қалалары туралы жалпы көзқарасты ұсынуды мақсат етіп отырмыз.

КІРІСПЕ

Түркістан атауы, белгілі болғандай, «Түрік Отаны» дегенді білдіреді. Тарих бойы орасан зор географияны білдіретін Түркістан Хорасан аймағынан, оның ішінде Солтүстік Ауғанстаннан бастау алып, Памир және Гиндукуш-Куньлунь (Қарақорым) тауларының солтүстік етегінен Қытайдың Тун-хуан аймағына дейінгі алқапты және арғысы Манчжурияның батысына дейін ұласып, одан әрмен Моңғолияны қоса алғанда Оңтүстік Сібірдің ішіне еніп, батыста

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Зулайхо Абдураимова

** Доцент, доктор, Батман университеті, Батман, Түркия. ahmet.ozturhan@batman.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-5593-065X

жатқан Орал таулары мен Еділ өзенінің Каспий теңізіне құятын тұсына дейінгі кең алқапты алып жатыр. Түркістан атауын алғаш рет ежелгі ирандықтар, кейінірек арабтар Орта Азиядағы түріктер мекендеген аймақтарды сипаттау үшін қолданғаны белгілі (Тазағұл, 2012: 556). Түркістан атауы Илхандықтар мемлекеті (1256–1353) және Темірліктер мемлекеті (1370–1506) деректерінде жиі кездеседі. Дегенмен, Түркістан географиясы Илхандықтар мен Темірліктер дереккөздерінде қай жерлерді қамтыған? Қарастырып отырған жұмысымыздың негізгі аясы осы сұраққа жауап болары анық.

Илхандықтар мен Темірліктер дәуірінің дереккөздері, тіпті бұл кезеңдерге қатысты мәліметтер беретін шежірелер де Илхандықтар мен Темірліктердің Түркістан географиясымен байланыстарын үнемі айтып келеді. Сонымен қатар, парсы жылнамасы Ирандағы Илхандық дәуірде парсы тарихнама/жылнама жазу үрдісі дамыды және Темірліктер дәуірінде де жазылған осы секілді дереккөздер негізінен саяси оқиғаларға назар аударып, географиялық ақпарат туралы үстірт мәліметтерді жеткізген¹ дейді. Осы орайды пайдалана отырып, бір жағынан Илхандықтар дәуірінде, екіншісі Темірліктер дәуірінде жазылған екі географиялық атауға қатысы бар еңбектерден, осы тақырып бойынша мәлімет аламыз деп үміттенеміз. Олай дейтініміз, бұл дереккөздерде Таяу Шығыс және Хорасан аймағының қалаларына көп мән берілсе, Түркістан өлкесі мен шекарасы жайлы өте аз мәліметті қамтыған. Соған қарамастан біз Илхандықтар кезеңіне арналған сегіз негізгі еңбекке және Темірліктер кезеңінде қаламға алынған алты негізгі еңбекке тоқталып, Түркістанның атауы мен шекарасына шоғырланған жалпы көзқарасты ұсынатын боламыз. Ең алдымен, назар алып, жол көрсетуші етіп алатын еңбектерді нақтылап алғанымыз жөн болар. Олар Илхандықтар кезеңіне жататын: Джувейнидің «Тарих-и Джихан Гүша», Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих», Әл-Кашанидің «Тарих-и Олчайту», Вассафтың «Тахрир-и Тарих-и Вассаф», Бенакетидің «Тарих-и Бенакети», Казвинидің «Тармх-и Гузиде» мен «Нузхетул кулуб» және Шейбанкареидің «Межма-ул-Ансаб» атты еңбектері. Ал Темірліктер кезеңіне жататын: Зафер-намелер, Натанзидің «Мүнтехаб-ы Теварих», Хафиз-ы Эбрудың «Жағрафия-ы Хафиз-ы Эбру», Мирхвандтың

1 Илхандықтар дәуірінің тарихнамасы туралы толық мәліметті қараңыз. Hesamipour Khelejani, 2018: 95-108.

Тарих-и Равзатус-Сафа» және Девлетшахтың «Тезкирету'ш-Шуара» сынды еңбектерді тізуге болады.

I. Илхандық және Темірлік парсы дереккөздерінде Түркістан

Моңғолдар Шыңғыс ханның басшылығымен саяси ұйым ретінде тарих сахнасына шыға бастағанда, Түркістан жерінің едәуір бөлігі Қарақытай билеушісі Гүрханның қолында болды (Reşîdüddin, 1373: Т. I, 63, 315; Benâketî, 1348: 364; Şebânkarêî, 2021: 229). Гүрхан Мәуереннахр мен Түркістанды басып алғанда, ұйғыр сұлтаны Идикут та оған мойынсұнып бағынышты болды (Reşîdüddin, 1373: 140). Алайда, 1211 жылы Гүрханның күйеу баласы Найман тайпасының көсемі Күшлүг Гүрханға қарсы шабуыл жасау әрекетіне кірісті (Özaydın, 1996: 323). Күшлүг осы тұста бір айла ойлап, Гүрханға Шыңғыс ханның қытай жағында соғысып жатқанын, өз сарбаздарының Имильде, Каялықта, Бешбалықта мүшкіл халде жатқанын және оның сол жерге келгені туралы хабарды өз сарбаздары еститін болса дереу жанына жиналатынын ескертті. Гүрхан оның сөзіне сеніп, Күшлүгтің Түркістанға келуіне рұқсат берді. Күшлүктің Түркістанға келгенін естіген сарбаздары оның жанына жиналды. Сол мезетті пайдасына асырған Күшлүг, Харземшах билеушісі Сұлтан Мұхаммедпен келісім жасап, Гүрханға шабуыл жасайды. Осы орайда, егер Сұлтан Мұхаммед ерте әрекет ететін болса, Қашқар, Алмалық және Хотен оған тиесілі болады және Күшлүг Фенакет шекарасына дейінгі жерлерге үстемдік етеді деп келісті. Бірақ Күшлүг ертерек әрекет етіп, Баласағұн жақ беткейінде Гүрханға шабуыл жасағанымен, жеңіліп, шегінуге мәжбүр болды (Reşîdüddin, 1373: 364). Ал сұлтан Мұхаммед әрекетке кірісіп, Талас уәлаятында Гүрхан әскерімен кездесіп, оларды талқандады. Гүрхан сарбаздарының жеңіліп, әлсіз жағдайда қалғанын білген Күшлүг мүмкіндікті олжа санап, Гүрханға кенеттен шабуыл жасайды да, Түркістан аймақтарын басып алады. Осы оқиғадан кейін Түркістан географиясы Күшлүг пен Сұлтан Мұхаммед арасында екіге бөлінді (Reşîdüddin, 1373: 466). Бірақ дереккөздер аймақтың бөлініске түскен шекарасы туралы ешқандай мәлімет бермегендіктен, Түркістан Күшлүг пен сұлтан Мұхаммедтің қай елдерді/аймақтарды бодандығына алғандығын нақты анықтау қиын.

Керісінше, Күшлүгтің аймақтағы өрескел әрекеттері бұрын одақтас болған Хорземшах Сұлтан Мұхаммедті мейлінше алаңдатты.

Жергілікті халық Қашқар мен Хоженттегі Күшлүгтің қуғын-сүргініне шыдамай, Шыңғыс ханды құтқарушы ретінде көре бастады. Өлкенің аға буын билері Күшлүг туралы Шыңғыс ханға шағымданып, болған жәйттерді баяндайды (Cüveynî, 2013: 96; Mîrhând, V, 1339: 74–75; Kөksal, 2021: 175, 181). Өз кезегінде, Шыңғыс хан да 1218 жылы Отырар шабуылына дейін Күшлүгтің бұл жұмысын аяқтауды жөн деп санайды. Ол үшін ол Жебе Ноянның қолбасшылығымен әскер жіберді. Осы кезде Күшлүг Түркістан қалаларының бірі Алмалықты қоршауға ала бастаған еді. Алайда Күшлүгтің бұл қоршау жоспары іске аспай, табысқа жете алмады. Моңғол әскері Жебе Ноян қолбасшылығымен Күшлүгті аз уақыт ішінде талқандап, Алмалық, Қашғар, Ферғана сияқты Түркістан қалаларын басып алып, бұл жағдайды Шыңғыс ханға хабарлайды (Barthold, 1990: 425–426). Шыңғыс хан әскері Күшлүгті толығымен талқандаған сәтін, Хорземшах сұлтан Мұхаммед мүмкіндікті олжа ретінде пайдаланып, шекара бойындағы Отырарға дейінгі Түркістан елдімекендерінің барлығын дерлік басып алды. Сонымен қатар, Шыңғыс хан сұлтан Мұхаммедті жою үшін әрекет жасап, Түркістан жеріне бет алды (Reşidüddin, 1373: 297). Ұзақ жорыққа дайындалған Шыңғыс хан әскерін төрт тармаққа бөліп, әрекетке кіріседі. Моңғол әскері Жошының басшылығымен Жент аймағына, Шағатай мен Үгедей қолбасшылығындағы жасақ Отырарға, Алак Ноянның қолбасшылығындағы сарбаздар Фенакет пен Хоженд аймақтарына қарай ілгерілейді. Ал, Шыңғыс хан ұлы Төлемен бірге Бұхараға қарай бет алды. Сөйтіп, Хорземшахтар билеген Түркістан географиясы төрт жақтан моңғолдар қоршауына түседі (Cüveynî, 2013: 119; Mirhand, V, 1339: 80–81; Kөксал, 2021: 183). Шыңғыс хан кейінірек Отырарға жеткенде сол шекарадағы Түркістанның басқа қалаларын басып алу үшін Жошы, Шағатай және Үгедейді қалдырып кетеді (Reşidüddin, 1373: 576). Хорезмшахтардың қол астындағы Түркістан қалалары туралы парсы дереккөздері ұсынған мәліметтер де “Құпия тарихқа” енген. Дегенмен, «Құпия тарихта» Шыңғыс хан Түркістанды жаулап алған кезде Хорезмшах Сұлтан Мұхаммедке тиесілі болған Бұхар (Бұхара), Семисғаб (Самарқанд), Ударар (Отырар), Шин (Синд), Урунгечи (Үргеніш), Иру (Герат) секілді қалалар Түркістан аймағына кіретін болған (Gizli Tarih, 2019: 182–183).

1221 жылға қарай моңғол әскері бүкіл Түркістанды басып алды. Бұған қоса, Шыңғыс хан Түркістандағы ұйғырлардың кең байтақ өлкесі мен қалаларын да өз қарамағына өткізді (Şebankâreî,

2021: 230). Шыңғыс хан, Түркістан қалаларының барлығын басып алғаннан кейін, бұл жерлерді ұлы Шағатайдың қарамағына береді. Еңбек авторы Гувейни Шағатай ханның батыл және шапшаң адам болғанын, Мәуереннахр мен Түркістанды басып алғаннан кейін, оның және сарбаздарының аттарының тұяғы тиген өлкенің Самарқандтан Бешбалыққа дейінгі байтақ даланы алып жатқанын айтады (Cüveynî, 2013: 248). Сонымен қатар Вассаф та Шағатайдың еншісіне орталығы Алмалық болып белгіленген ұйғыр шекарасынан Самарқанд пен Бұхараға дейінгі жерлер берілгенін айтады (Vassaf, 1346: 35). Сондай-ақ, Шибанкарей де, Шыңғыс ханның Түркістан қалаларының Қытайдан Мәуереннахр мен Әмудария шекарасына дейінгі жерлерін ұлы Шағатай ханға бергенін жазған (Şebankâreî, 2021: 246).

Шыңғыс ханның ұлдары арасында жасаған жер бөлісу шарасында Түркістан Шағатай хандығына қарайтын жерлердің қатарына қосылды. Сонымен бірге Түркістан уәлаяттарының көпшілігі Шағатай хандығына қарайтындығы айтылғанымен, олар басқару және үстемдік жағынан Ұлы хандыққа тікелей бағынышты болды (Kafalı, 2005: 8). Шындығында, Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін таққа отырған Үгедей ханның (1229–1241) тұсында Қытай Шағатай ханның әміршісі Махмұд Ялавачтың билігіне қалдырылды (Cüveynî, 2013: 194). Үгедейден кейін моңғол билеушісі болған Күйік хан (1246–1248) тұсында Ялавач солаймақта үстемдігін жалғастырды. Сонымен қатар Мәуереннахр мен Түркістанның егемендігі Махмұд Ялавач ұлы Масуд бекке қалдырылды (Reşîdüddin, 1373, II, 801, 805; Vassaf, 1346: 310; Benâketî, 1348: 393). Күйік ханнан кейін Мөңке хан (1251–1259) тұсында хандарға бағынатынын жариялаған Махмұд Ялавач пен оның ұлы Масуд бекке Қытайдың Шығыс елдерін басқару жауапкершілігі бұрынғыдай өздеріне тапсырылды. Тағы да Мөңке хан сұлтан таққа отырғанға дейін қауіпті сапарға тәуекел етіп, оған адалдығын дәлелдеген Масуд бекке Мәуереннахр, Түркістан, Отырар, Ұйғыр, Хотен, Қашқар, Жент, Хорезм және Ферғана әкімшілігін берді (Cüveynî, 2013: 489; Reşîdüddin, 1373: II, 808, 842-843).

Шыңғыс хан Түркістанды басып алғаннан кейін, Түркістанның көп бөлігі ұзақ уақыт бойы Шағатай хандығының территориясында қалды. Әмір Темір 1365 жылы Түркістанның батысында үстемдік орнатқан кезде Түркістанның шығысындағы Шағатай әулетінен шыққан шағын хандықтарды өз қорғауына алды. Темір мемлекеті әлсіреп құлдырағаннан кейін Шағатай ұлысы қайтадан күреске

кіріседі. Бұл жерлерді II Есен Бұқадан кейін таққа отырған Жүніспен оның ұлы Ахмед басқарды. Осы кезде Ахмед хан (1487–1514) сол кезде Бабырды жеңіп, Түркістанның батысында үстемдік құрған Шайбани ханның билігін қабылдады (Тазағұл, 2012: 556).

Илхандықтар мен Темірліктер деректерінде бұл мәліметтерден бөлек Түркістан туралы, жалпы алғанда, мүлде басқа мәліметтер берілген. Оған себеп Түркістан өлкесінің Шағатай хандығының шекарасында болуы және Илхандықтар деректерінде өздері туралы көбірек мәліметтер бар. Өкінішке орай, дереккөздер Хулагу Мерагада Илхандық мемлекетін құрғаннан кейін, жалпы Кіші Азиядағы саяси оқиғаларға назар аударды. Осылардың барлығын қоса алғанда Илхандықтар мен Темірлік деректерінен Түркістан шекарасы мен қалалары туралы біраз мәліметтер алуға болады.

II. Илхандық және Темірлік парсы дереккөздерінде Түркістан атауы, шекарасы мен қалалары

Рашид әд-Дин, Түркістанды «ені мен ұзындығы кең ел» деп сипаттайды (Reşidüddin, 1373: 297). Сонымен қатар, Дешті Қыпшақ, Урус, Черкес, Башқұрт, Талас, Сайрам, Ибир, Сібір, Толар, Энкорә өзені, Түркістан және Ұйғырстан деп аталатын елді мекендердің жазықтарында, таулары мен ормандарында көне заманнан бері түрік деп аталатын және аталған тайпалардың бар екенін, сонымен қатар «Түрік Отаны» екенін ашық айтады (Reşidüddin, 1373: 40). Темір мемлекетінің тарихшысы және географы Хафиз-ы Эбру Түркістанды «Түркістан елді мекендері мен қалалары оңтүстіктен солтүстікке және шығыстан батысқа бір айлық жолға тағы бір айлық жол қосылады» деп жазып қалдырған (Ebrû, 1375: I, 197). Мұның мәнісі – Түркістанның төрт жағындағы шекараға қай өңірге қарамай, бір айлық жолмен жетуге болады. Орта ғасырларда салт атты адам тәулігіне 30–45 шақырым жол жүргені белгілі. Сәйкесінше, орташа есеппен 40 шақырымнан есептейтін болсақ, Түркістан географиясының ауданы 2400 шаршы шақырымға сәйкес келеді². Алайда Темірлік тарихшылардың Түркістан турасындағы түсінігі, Илхандық тарихшылардан өзгеше екенін ұмытпаған жөн. Өйткені, зерттеуші-ғалым Ахмет Ташағылдың өте орынды айтқанындай, Түркістан – Темірлік тарихшылардың көзқарасында

2 Отыз күн, қырық шақырыммен есептелетін болса, 1200 шақырымды құрайды.

бүгінгі Қазақстан мен Қырғызстанның жерін білдіреді (Тағағұл, 2012: 556.). Өйткені Темірліктердің деректері Түркістан географиясына Самарқанды енгізген болса, ал Илхандықтардың деректерінде анық түрде Түркістан географиясынан Самарқанды алып тастайды (Yezdi, 2019: 329; Natanzi, 1336: 270; Şami, 1987: 73; Devletşah, 2011: 448). Расында, Илхандық мемлекеті құрылғаннан бұрын және Шыңғыс ханның тұсына дейінгі уақытты қамтыған маңызды мәліметтер беретін «Құпия тарихта» Самарқанд Түркістан аумағына кірген деп көрсетіледі (Gizli Tarih, 1989: 188). Осы тұрғыдан алғанда Түркістан географиясы Хафиз-ы Әбру жазып алған аумақтан әлдеқайда кең аумақты қамтитыны анық. Қорыта айтқанда, Темірліктер Түркістанның батыс бөлігінде өз мемлекетін құрғандықтан Темірліктер бұл аймақтарды Түркістан деп атамай, Темір мемлекеті деп атаған.

Екінші жағынан, біз талқылаған Илхандықтардың дереккөздерінде Түркістанды білдіретін Тұран терминін кездестіре алмадық. Ал әдеби еңбектерде, өлең жолдарымен жазылған шығармаларда Тұран термині қолданылған. Мысалы, Жалайырлар дәуірінде жазылған және Газан ханның қызметін баяндайтын және сол тұсты қамтитын «Газан-наме-и Манзум» атты еңбекте Түркістан атауының орнына Тұран атауы жазылған еңбектер баршылық (Ejderî, 1381: 57).

Айтылған мәліметтердің барлығынан басқа Жувейни, Самарқандтан Бешбалыққа дейінгі қалаларды Түркістан аймағына кіргезеді (Cüveynî, 2013: 248). Ал, Шебанкарей болса, Түркістан елдерін Қытай шекарасынан Мәуереннахр мен Жейхун шекарасына дейінгі жерлер деп атайды (Şebankareî, 2021: 246). Ал Рашид әд-Дин Шыңғыс ханның Отырарға дейінгі Түркістан елдерінің барлығын басып алғанын бұған дейін де айтып өткеніміздей, Отырардың шекаралық аймақ екенін анық айтады (Reşîdüddin, 1373: 297). Кашани де өз кезегінде, Түркістан жерінің соңғы нүктесінде Пулат атты қала бар деп жазады (Kâşânî, 1391: 205). Рашид әд-Дин Пулат қаласын түрік тайпалары тұратын жерлер қатарына жатқызады (Bretschneider, 2013: 374). Бұл жазбалардан басқа Илхандықтар деректерінде Түркістанның шекарасы туралы мәлімет жоқ. Дегенмен, Түркістан қалалары туралы жазбалар көптеп кездеседі.

Қазіргі таңда жалпығылым әлемінде Түркістан қалалары белгілі. Бірақ бұл жерде біз Илхандықтар мен Темірліктер дереккөздерінде кездесетін Түркістан қалалары деп анық көрсетілген қалаларға сілтеме жасаймыз. Алмалық – Түркістан географиясында орналасқан Илхандық дереккөздерінде жиі кездесетін қала. Шебенкарей Алмалық қаласы туралы: «Түркістанның үлкен қалаларының бірі – Баласағұн. Бүгінде олар бұл қаланы Алмалық деп атайды» (Şebenkarêî, 2021: 231), – дейді. Рашид әд-Дин де Алмалықтың Түркістан шекарасында орналасқанын нақтылап айтады (Reşidüddin, 2013: 6). Ал, Вассаф: «Алмалық өзге моңғол қалаларына қарай және орналасуы шеңбердің ортасы мен сызығының орны сияқты. Расында, шыншыл қонақтар былай деп баяндаған: Алмалықтан Балыққа дейін екі апталық жол бар, ал ол – хан Балықтан Бешбалыққа дейінгі оңтүстік беткейі моңғолдардың Яғри-ол деп атаған шөл дала жолынан қырық күндік жолда орналасқан. Сол жерден шығысқа қарай Қытайдың шекарасы, Тенкет уәлаятынан солтүстіктегі Қарақорымға дейін қырық күндік жол. Тағы да, олар Қарақорымнан Хан Балық, одан Кабчуға дейінгі қашықтықтың бірдей екенін айтады». Бұл Алмалық қаласы мен Түркістан қалаларының орналасуы туралы ойлауға себеп тудырады» (Vassaf, 1346: 2).

Моңғол дәуірі тұсында Түркістан географиясында Бұхара, Самарқанд қалалары да орналасты. Мысалы, Шыңғыс хан Самарқанды алғаннан кейін Тұша Басқақты Бұхар етіп тағайындады. Кейін Бұхара Махмұд Ялавачтың билігіне қалдырылды. Махмұд Ялавач Түркістанның Қытай шекарасынан басталатын қалаларының билеушісі болған, бұл дереккөздерде жиі кездеседі (Cüveynî, 2013: 137). Жувейни шығармасын жазған кезде Бұхараның Махмұд Ялавач пен оның ұлы Масуд бектің қолында гүлденген күйде болғанын жазады (Cüveynî, 2013: 137). Осы кезеңде оның Нишапурдағы Түркістан қалаларының қатарында болғанын Вассаф анық жазып алған (Vassaf, 1346: 307). Мүстевфи өз еңбегінде Түркістан қалаларының ішінде Иеңги деген қаланың бар екенін де айтады (Müstevfî, 2018: 495).

Илхандықтар мен Темірліктер дереккөздерінің ішінде Түркістан шекарасына кіретін Хоженд қаласы да бар. Хоженд өз алдына өте көне қала екені белгілі. Ал арабтар әдетте Сейхунды «Хоженд өзені» деп атайды (Bretschneider, 2013: 382). Бұған қоса, Хафиз-ы Эбру бұл жер туралы «Сейхун деп атайтын Хоженд өзені» деген сөзді де қолданып, «Бұл өзенді Шаш өзені деп те атайды. Бұл

Сейхун (Сырдария) өзені Жейхуннан (Әмудария) кіші және оның бастауы Түркістан тауларынан басталады. Ал жолда Түрік қалалары арқылы өтіп, Ахсикетке жетеді» (Ebrû, 1375: I, 170). Сондай-ақ Йезди мен Шами Темірдің Түркістандағы Тоқтамысқа жасаған жорығы кезінде, Темір әскерінің Хоженд өзені маңында Тоқтамыстың әскерімен соғысқанын хабарлайды (Yezdi, 2019: 172-173; Şami, 1987: 129). Екінші жағынан, Девлетшах Ахсикеттің Түркістандағы Ферғанаға қарасты шағын аудандарының бірі екенін жазады (Devletşah, 2011: 180).

Дереккөздерде атап өтілген тағы бір маңызды Түркістан қаласы – Ферғана. Мүстевфи Ферғананың орталығы Эндекан, басқа да маңызды қалалардың қатарында Өзкенд, Каба және Касан екенін айтады (Müstevfi, 1357: 146). Девлетшах Каба елді мекенінің өте байтақ жер екенін және Түркістанның ең алыс нүктесінде екенін айтады (Devletşah, 2011: 238). Ал, Кашани Ферғана уәлаятында Эндекан деген жердің болғанын да жазады (Kâşânî, 1391: 205). Сонымен қатар, Вассаф та Шағатай билеушісі Дева б. Қайду өзінің салтанатын сипаттайтын жерде Дева б. Қайду Түркістан мен Ферғанадағы бірнеше үлкен қалаларды қалпына келтіргенін айтады (Vassaf, 1346: 106).

Түркістан қалаларының ішінде Бадехшан қаласының аты жиі айтылады (Benaketi, 1348: 318; Devletşah, 2011: 117). Бадехшан қаласы Жейхун бассейнінің үстінгі аймағындағы жерлерді қамтиды (Bretschneider, 2013: 389). Тағы да айтар болсақ, Натанзи Өзбек хан тұсында Көк Орда қағанаты өлкесінде қалған бірнеше Түркістан қалаларын атап өтеді. Негізінде Ирзен б. Сасбұқа әкесі қайтыс болғаннан кейін Өзбек ханның үкімімен оның орнына отырды. Ол ақылды және білімді болды. Аз уақыттың ішінде оның дәрежесі Өзбек ханның дәрежесіне тең болды. Алайда ол Өзбек ханға бағынды. Ол өте зерделі, өнегелі, құдайдан қорқатын сұлтан болған. Түркістанның Отырар, Сауран, Жент және Баршакент қалаларындағы қонақжайларды, медреселерді, мешіт және басқа да қайырымдылық мекемелерінің көпшілігін қалпына келтірді. Натанзидің айтуынша, ол «өзінің әділдігі мен мейірімділігі үшін бүкіл Түркістанды жәннаттың бір бөлшегі етті» (Natanzi, 1336: 88; Kafalı, 2007: 108).

Илхандықтар мен Темірліктер дереккөздерінде аталған Түркістан қалаларының қатарында Ташкент пен Сайрам (бұрынғы

Испиджаб) бар. Ташкент – Ферғана қаласының солтүстік-батысында орналасқан. Бұл жер бұрын Чач (Şaş) деп аталған болатын (Bretschneider, 2013: 382). Сайрам – Ташкенттің солтүстік-шығысында орналасқан қала. Бұл қала бұрын Алмалықтан Самарқанға баратын негізгі жолдың бойында болған (Bretschneider, 2013: 402). Шындығында, Әмір Темір саяси қызметін бастағанда Бахрам Жалайыр Моңғолиядан жеті мың атты әскер әкеліп, Сайрам мен Ташкентке қоныстанды. Осы кезде Темір Бахрам Жалайырға қосылды. Бахрам Жалайыр моңғол сұлтанының мүмкіндігін пайдаланып, Түркістан қалаларын басып алды (Natanzi, 1336: 247).

Сол сияқты дереккөздерде Түркістан қалаларының ішінде аталатын Имиль, Қаялық, Қашқар, Хотен, Фенакет, Талас қалалары бар (Reşîdüddin, 1373: 461, 463–464). Имиль қаласы Пулаттан солтүстік-шығысқа қарай орналасқан. Үгедей хан Имиль өзенінің жағасында орда жасағын құрып жатқан болатын (Bretschneider, 2013: 374). Соңында дереккөздерде жиі кездесетін Түркістанда қоныстанған Ұйғыр, Жент және Хорезмді де атап өткен жөн (Cüveynî, 2013: 489). Ұйғыр атауы кейбір деректерде Ұйғырстан деп аталады. Бұл жер Шағатай хандығының шығысында орналасқан (Bretschneider, 2013: 365). Ал, Жент қаласы Сейхун өзенінің төменгі жағында орналасқан. Хорезмшах Сұлтан Мұхаммедтің жасақтары алғаш осы жерде моңғол әскерінің жасақтарымен соғысты (Bretschneider, 2013: 403). Хорезм атауы да өз алдына тарих. Ол көне заманнан бері Арал теңізінің оңтүстік-батысындағы Жейхунның төменгі ағыстағы бөліктеріне жатқызылған (Bretschneider, 2013: 401).

Түркістан қалаларымен қатар, Хамдулла Мустевфи мен Хафиз-ы Эбрудің Түркістандағы таулар, өзен-көлдер туралы берген кейбір мәліметтерін де жеткізген орынды болар деп ойлаймыз. Жоғарыда аталған авторлар Түркістанның батысынан Грузияға дейін созылып жатқан Лекзи тауының шежіресі туралы сөз еткен (Müstevfi, 1357: 194; Ebrû, 1375: I, 194). Мустевфи Түркістандағы Илақ тауын да атап өтеді. Бұл тауда алтын және күміс кеніштері бар (Müstevfi, 1357: 186). Сондай-ақ, Зәнек тауы Түркістан географиясында орналасқан және бұл тауда да алтын және күміс кеніштері баршылық (Müstevfi, 1357: 188). Түркістанда Илақ деген өзен де бар. Бұл өзен Түркістаннан басталып, Қытайға дейін созылып жатыр (Müstevfi, 1357: 182). Бұларға қосымша Хафиз-ы Эбру Түркістан өлкесінде көптеген көлдер

бар екенін және бұл көлдердің көлемінің бір фарсахтан он фарсаққа тең екендігі, тіпті одан да көп екенін айтады (Ebrû, 1375: I, 136).

ҚОРЫТЫНДЫ

Түркістан ұғымы тарих бойы түркілер өмір сүрген кең байтақ географияны білдіретіні, дереккөздерде Түркістанның «түріктердің Отаны» екені анық айтылған. Алайда Илхандықтардың шежіресінде де, Темірліктердің жылнамаларында да географиялық аймақтарды анықтау өте қиын. Дереккөздер негізінен Кіші Азия мен Хорасан географиясында болған оқиғаларға тоқталған. Екінші жағынан, Илхандық деректер Темірлік деректерге қарағанда Түркістанның қай жерлерді қамтитынын нақтырақ көрсетеді. Темірлік дереккөздерде Түркістанды қабылдау басқаша сипат береді. Жалпы, Темірлік деректер Түркістанның шығысындағы жерлерді Түркістан деп көрсеткен, ал Түркістанның батысындағы жерлер олардың еңбектерінде Түркістан деп қамтылмаған. Темір мемлекетінің тарихшылары үшін Түркістан ұғымы Мәуереннахрдан тыс жерде тұратын түріктер мекендеген аймақтарды айтып жеткізу үшін қолданылған. Екінші жағынан, Илхандық дереккөздерде Мәуереннахр мен Түркістан жиі аталып, қатарласа Мәуереннахр аймағы Түркістан шекарасына нақты түрде енгізілген. Алайда Илхандықтар дәуірінде де, Темірліктер дәуірінде де Хорасан аймағы бұл географиядан бөлек қарастырылған.

Қазіргі мағынада қолданылып жүрген Батыс Түркістан және Шығыс Түркістан ұғымдары зерттеліп отырған дереккөздерде қолданылмайды. Әсіресе Илхандық деректерде тұтас Түркістан географиясы деп қарастырылған. Бұл деректерден басқа дереккөздерде Түркістан географиясындағы өзен-көлдер, тау жоталары мен алтын-күміс кені өндірілетін жерлер айтылады.

ДЕРЕККӨЗ

Abdullah b. Ali Kâşânî. (1391 h.ş.). *Târîh-i Olcaytu*. (neşr. Mehîr Hembelî). Tahran: İn-tişarat-ı İlmi-i Fenhengî.

Alaaddîn Ata Melik Cüveynî. (2013). *Târîh-i Cihan Güşa*. (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK Yayınları.

Barthold, V.V. (1990). *Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan*. (haz. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: TTK Yayınları.

- Bretschneider, E. (2013). *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. (çev. Kürşat Yıldırım, yay. haz. Kürşat Yıldırım). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Devletşah. (2011). *Tezkiretü's-Suârâ*. (çev. Necati Lugal). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Fahredden Davut Benâketî. (1348 h.ş.). *Ravzatü Ulu'l-Elbab fî Marifetü't-Tevârih ve'l-Ensâb (Târih-i Benâketî)*. (neşr. Cafer Şiar). Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferengi.
- Hafız-ı Ebrû. (1375 h.ş.). *Coğrayay-ı Hafız-ı Ebrû*, (neşr. Sadık Seccadi). I, Tahran: Miras-ı Mektub.
- Hamdullah Müstevfî. (1357). *Nüzhetü'l Kûlûb*. (neşr. Muhammed Debir-i Siyâki). Tahran: Kitabhâne-i Tahuri.
- Hamdullah Müstevfî. (2018). *Târih-i Güzide*. (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK Yayınları.
- Hesamipour Khelejani, A. (2018). İlhanlılar Döneminde Tarih Yazıcılığının Özellikleri. *TİMAD*, 13(25), s. 95-108.
- Hümmüddîn Muhammed b. Burhaneddîn Hâvendşah b. Kemaleddîn Mîrhând. (1339 h.ş.) *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*. V. Tahran: Kitapfurûş-î Hayyam.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kafalı, M. (2007). Özbek Han. *DİA*, 34, s. 107-109. İstanbul: TDVİA Yayınları.
- Köksal, M. (2021). Harezmsahları Yıkıma Götüren Olay: Otrar Faciası (1218). *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), s. 171-188.
- Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi). (2019). *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir). Ankara: TTK Yayınları.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkârî. (2021). *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanları Tarihi)*, (çev. Fahri Unan). Ankara: TTK Yayınları.
- Muineddîn Natanzî, (1336 h.ş.). *Müntehabü't-Tevârih-i Muînî*, (neşr. Jean Aubin). Tahran: Neşriye-i Kitabfuruşi-yi Hayyam.
- Nizamüddîn Şamî. (1987). *Zafername*, (çev. Necati Lugal). Ankara: TTK Yayınları.
- Nuri Ejderî. (1381 h.ş.). *Gazan-name-i Manzum*. (neşr. Mahmud Müdebberî) Tahran: Nâme-i Ferhengistân.
- Özaydın, A. (1996). Gürhan. *DİA*, 14, s. 323. İstanbul: TDVİA Yayınları.
- Reşîdüddîn Fazlullah. (2013). *Câmiu't-Tevârih*. (çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani). Ankara: TTK Yayınları.
- Reşîdüddîn Fazlullah. (1373 h.ş.). *Câmiu't-Tevârih*. (neşr. Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevî). I-II, Tahran: Neşr-i Elburz.
- Şerefüddîn Ali Yazdi. (2019). *Zafername*. (çev. Ahsen D. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Taşagıl, A. (2012). Türkistan. *DİA*, 41, s. 556-560. İstanbul: TDVİA Yayınları.
- Vassâf. (1346 h.ş.). *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*. (neşr. Abdülmuhammed Ayeti). Tahran: İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng.

THE NAME AND BOUNDARIES OF TURKESTAN IN THE PERSIAN CHRONICLES OF THE ILKHANID AND TIMURID PERIODS

ABSTRACT

Turkestan refers to a vast geography inhabited by Turks since ancient times. The name Turkestan is also often coincidentally used in Ilkhanid and Timurid Persian sources. The sources of the period provide information about Turkestan. However, in the mentioned sources focusing on the political histories of Asia Minor and Khorasan, information about Turkestan is superficial. Despite this, it is possible to obtain information about the geography of Turkestan and the cities of Turkestan from these sources. In this study, the answer to the question, “Where does the geography of Turkestan cover in Ilkhanid and Timurid sources?” is being sought. As a result of the studies carried out in the scientific world today, the cities of Turkestan are largely known. However, we clearly aim to present a general perspective of the sources of the period about the borders and cities of Turkestan.

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMAN BELGELERİNDE TÜRKİSTAN

Coşkun Kumru*

ÖZ

Türkistan, tarihin pek çok döneminde olduğu gibi her iki dünya savaşında da önemli bir coğrafya olarak dikkat çekmiştir. Alman İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'nda siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda Türkistan'a yönelik ciddi bir politika geliştirmiştir. Savaştan yenik ayrılan Almanya aktif Türkistan politikasından vazgeçmemiş, Türkistan; Nazi Almanyası döneminde de politik önemini korumuştur. Barbarossa harekatıyla başlayan Alman-Rus harbi, Sovyet halkları ve Türkistan coğrafyası açısından kayda değer gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Sayıları milyonları bulan Türkistan Türkü bu savaşta gerek Sovyet gerekse Alman cephelerinde en ön safta mücadele vermiştir. Diğer taraftan Veli Kayyum Han'ın başkanlığını yapmış olduğu Millî Türkistan Birlik Komitesi (MTBK) Almanların desteğiyle sürgündeki Türkistan Hükümeti olarak faaliyet göstermiştir. Bu çalışmada amaç, Alman arşiv kaynaklarına dayanarak Nazi savaş politikaları bağlamında Türkistan'ın yeri ve önemini ortaya koymaktır.

GİRİŞ

1888'de II. Wilhelm'in tahta çıkmasıyla Alman İmparatorluğunun dış siyasetinde köklü değişimler yaşandı. Yeni imparator, Almanya'yı küresel çapta bir güce dönüştürmek için Weltpolitik (Dünya Politikası) adı verilen politikayı uygulamaya koydu. Bu doğrultuda uluslararası menfaatlerinin Asya topraklarında yattığının bilincinde olan İmparator Wilhelm, gözünü Müslüman topraklarına çevirmişti. Adeta bir hammadde üssü olan Türkistan şüphesiz ki Çarlık politikaları noktasında önemli bir yere sahipti. Özellikle de Türkistan'ın pamukçuluk açısından sahip olduğu potansiyel dikkat çekmekteydi¹. Bu sebepten Alman diplomatlar ve askeri

* Dr. Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye. ckumru@pau.edu.tr

1 "Kommission des Kolonial-Wirtschaftlichen Komitees" isimli komite Türkistan'daki Pamukçuluk meselesine ilişkin çok sayıda rapor kaleme almıştı. BArch, R 8024/25.

çevreler, Türkistan hakkında malumat toplayarak Alman Dışişleri Bakanlığını bilgilendirmeye başladılar. Bu doğrultuda pek çok rapor kaleme alındı. Diğer taraftan Şark İstihbarat Birimi Türkistan'da vuku bulan gelişmeleri Berlin'e iletliyordu. Alman gazetelerinde de Türkistan'daki siyasi gelişmeleri bildiren haberler çıkmaktaydı.

1919'da Kızıl Ordu'nun Türkistan topraklarını işgali, sadece Almanlar için değil, aynı zamanda İngilizler için de politikalarının iflası anlamına gelmekteydi. Bu gelişmeler üzerine Almanya, öncelikli olarak iktisadi nüfuz çabasına ve bilimsel keşiflere bel bağladı. Almanlar Weimar döneminde dahi Türkistan coğrafyasına yönelik dikkatlerini sürdürmüşler, sadece politik ve ekonomik planlamalardan değil bilimsel faaliyetlerden de geri durmamışlardır.

1. Alman-Sovyet Harbi Öncesi Durum

1933'te Adolf Hitler'in iktidara gelişiyle Almanya'da Nasyonal Sosyalist dönem resmen başlamıştı. Hitler ilk olarak Alman halkının haysiyetini kıran ve Alman genişlemesinin önündeki en büyük engeli teşkil eden Versay Antlaşmasının kısıtlamalarını ortadan kaldırmayı kendine amaç edinmişti. Bu hedef doğrultusunda dış politika alanında pek çok başarı elde eden Hitler, Alman ulusunun nüfusuyla mütenasip bir toprak parçasına sahip olması ve büyümesi gerektiğini vurgulamaktaydı. Nazilerin kutsal incili sayılan *Kavgam*'da Almanya'nın dünya gücü olabilmesi için vatan-daşlarına yaşam imkanları kazandıracak toprak genişlemesine muhtaç olduğunu vurguluyordu (Hitler, 1943: 741-742). Bu topraklar ise Doğu'da, geniş Türkistan topraklarına da hükmeden Sovyet İmparatorluğu'na aitti. Bu bakımdan Hitler'in esas gayesi Komünist Rusya'yı ortadan kaldırmak ve topraklarına hâkim olmaktı.

Nazi yönetimi henüz Alman-Sovyet harbi başlamadan önce Nisan 1941'de Sovyetler Birliği'nde Kafkas ve Türkistan halkları, Kırım ve Volga Tatarları ile çalışmaktan sorumlu olacak bir *Rusya Komitesi* kurulmasını tasarlamıştı. Komite, SSCB'nin Rus olmayan halklarının tarihi ve kültürü konusunda deneyimli diplomatları ve profesyonel bilim insanlarını davet etti. Bu maksatla teşkil edilen komisyonun liderliğine ise Georg Grosskopf tayin edildi. Aralarında Dışişleri Siyaset Dairesinden Georg Leibbrandt, Doğu Bakanlığı'ndan Prof. Gerhard von Mende ve sonraları 162. Türk Pi-yade Tümeni'ne komuta edecek olan General Ritter von Niedermayer'in de bulunduğu üye listesi 5 Mayıs 1941'de Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a su-

nuldu. Fakat kurumlar arası sorunlar nedeniyle uzmanlar farklı kurumda yer almak durumunda kaldı (Dallin, 1981: 40-41).

Komite propaganda çalışması için materyal toplamakta ve Sovyet sisteminin en zayıf bölümlerine ilişkin net bir eleştiri getirmektedir. Diğer taraftan uzmanlar, Rus olmayan temsilcilerden de yararlanmak gerektiğinin bilincindeydi. Komite, Rus olmayan ulusların önde gelen göçmen temsilcilerini değerlendirmeyi düşünüyordu. Diğer taraftan Türk liderler de bu hususu önemsemektedir. Sabık Moskova elçisi Schulenburg'un girişimleriyle Fransa, İsviçre, İtalya, Türkiye ve Balkanlar'daki mülteci liderler 1942'nin Nisan sonu ve Mayıs başı Berlin'in tanınmış oteli Adlon'a gelerek yerleşecekler ve bu sebepten söz konusu teşebbüse *Adloniade* adı verilecektir². Çok sayıda tanınmış siyasetçinin yanı sıra toplumun farklı kesimlerinden simalar da toplantıda bulunacaklardı (Mühlen, 1984: 68).

2. Barbarossa Harekâtı ve Türkistan

Türkistan coğrafyasının Alman planlamacıların politikalarına etki etmesi Alman-Sovyet harbini başlatan Barbarossa harekâtı sonrasında tekbül etmektedir. 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla başlayan savaş, 3 Eylül'de Birleşik Krallık ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle bir dünya harbine dönüşmüştür. Konumuz açısından bu harbin en önemli safhasını 22 Haziran 1941'de başlayan Alman-Sovyet harbi teşkil etmektedir. Alman taarruzu kısa zaman içerisinde hızlı bir ilerleme katetmiş ve zamanla sayıları milyonları bulan Kızıl Ordu askeri Almanlara esir düşmüştü. Bu esir askerler arasında Türklerin dışında pek çok Sovyet halkı bulunmaktaydı. Türkler arasında en kalabalık grubu da Türkistanlılar oluşturmaktaydı. Türkistan şüphesiz sahip olduğu nüfus potansiyeli ve Sovyetlere karşı uygulanan Anti-Sovyet propaganda noktasında önemli bir coğrafyaydı. Üstelik savaş sırasında pek çok kanaat önderi ve Türkistan mücadelesinin önemli şahsiyetleri Almanlar tarafından himaye edilmekteydi. Bu sebepten Türkistanlı savaş esirleri Alman makamlarının dikkatlerini özellikle çekmişti.

Temmuz 1941'de Türkistan işlerinden sorumlu ünlü Türkolog Prof. Gerhard von Mende'nin yoğun mesaisi neticesinde Doğu Bakanlığı ve OKW³ ile mutabık kalınarak savaş esirlerinin milliyetlerine göre ayrılması

2 Türkistan'ı ise Veli Kayyum Han temsil edecektir.

3 OKW: Oberkommando der Wehrmacht (Wehrmacht Yüksek Komutanlığı). Alman Genelkurmay Başkanlığı

karara bağlandı (ADAP Serie E, 1969: 348). Bu süreç içerisinde Türkistan mücadelesinin simge ismi Mustafa Çokay ve Veli Kayyum Han harp esirleri komisyonunda bir arada çalışmışlardı. Şüphesiz ki Alman makamları Çokay gibi bir şahsiyetin Türkler üzerindeki nüfuzunu keşfetmişlerdi. Kendisi Türkistanlıların tam bağımsız ve müstakil bir geleceğe sahip olmasını ilk kez gündeme getiren aydın olması hasebiyle de önemli bir figürdü.

Alman Dışişleri Bakanlığı kaynakları Türkistan meselesi üzerinde Alman makamlarının Türkiye Cumhuriyeti yetkilileri ile yaptığı görüşmelere ilişkin detaylı bilgiler vermektedir. Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, 1941 yılının ağustos ayı içerisinde Alman Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Ernst von Weizsäcker'e Ruslara karşı kazanılan zaferlerin Türkiye'de büyük bir sevinç uyandırdığını beyan etmiş ve Rusya Müslümanları hakkında harita üzerinde bir brifing vermiştir. Bu görüşme esnasında Hazar Denizi'nin doğusunda bağımsız bir Türkistan ve Moğol Devletlerinin kurulabileceğini de sözlerine eklemiştir (Gerede, 1994: 252). Hüsrev Gerede şüphesiz ki Alman diplomatik çevrelerinde nüfuz sahibi bir isimdi. 20 Ağustos 1941'de Hitler'in Doğu Prusya'da bulunan Kurt İni Karargâhı'nda Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile görüşen Gerede, Rusya'daki Türklerin Sovyet istibdadından kurtulmalarının kendilerinde memnuniyet yaratacağını ve Almanların esareti altında bulunan Türklerin Ruslardan ayrılması gerektiğini ifade etmiştir (Gerede, 1994: 250).

Alman Dışişleri Bakanlığı kaynaklarında Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa (Killigil)'nin da Alman makamlarıyla olan temaslarına dair bilgi verilmektedir. Nuri Paşa 11 Eylül 1941'de Alman Dışişleri Bakanlığının Türkiye ilişkilerinden sorumlu olan Dr. Ernst Woermann ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Almanların esaretinde bulunan Türklerden birlikler teşkil edilmesi ve Turancılık davası için savaşmaları gerektiğini belirten Nuri Paşa, millî lejyonların tesisi noktasında önemli bir fonksiyon üstlenmiştir (PA-AA: R 29778, No: 173245, 173246).

15 Ekim 1941'de Harp Okulları Komutanı General Ali Fuad Erden ve emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Alman yetkililerle ve Hitler'le görüşmek amacıyla Almanya'ya bir ziyarette bulundular. Erkilet Paşa Hitler'le görüşmelerine ilişkin bazı detayları paylaşmaktadır. Erkilet'e göre Hitler'in bir Alman galibiyeti hâlinde Türkistan'ın da içinde bulunduğu memleketlerden müstakil devlet mi yoksa sömürgeler mi yapmak istediğinin anlaşılmadığını kaydetmektedir (Erkilet, 1943: 226). Büyükelçi von Papen Türk heyetin yolculuğuna ilişkin 10 Kasım 1941'de Dışişleri Bakanlığına politik bir rapor göndermiştir (Uğurlu, 2003: 180).

Hiç şüphe yok ki söz konusu temaslar Türkistanlıların geleceği noktasında olumlu bir etkiye bulunmuştu. Gerek Rosenberg'in başında olduğu Doğu Bakanlığı gerekse Ribbentrop'un Dışişleri Bakanlığı, mülteci Türk liderlerle iş birliği politikasını desteklemekteydi. Bu aynı zamanda SSCB'yi Türkistan ve diğer bölgelerde kısaç altına almak amacını taşımaktaydı. Söz konusu temasların da etkisiyle Alman üst kademesi, Türkistan ve diğer Türk coğrafyalarından esir Türkleri içine alacak şekilde bir Türk lejyonu kurulması fikrine yeşil ışık yakacaktır.

3. Türkistan Lejyonu

Alman arşiv kaynakları incelendiğinde Alman-Sovyet harbinin başlangıcında Nazilerin Uralların doğusuna yönelik herhangi bir operasyonel amacı veya tasarrufu bulunmamaktaydı. Çok sayıda Alman üst düzey yetkili ve Doğu Bakanlığı uzmanları, savaş esirlerinden lejyonlar tertip etmek ve Sovyetler Birliği'nin siyasi anlamda bölünmesi için çalışmalar yapmaktaydı. Berlin stratejistlerinin temel gayesi Komünizmi tarihin tozlu sayfalarına gömecek bir zafer kazanmaktı. Bu kapsamda geniş nüfus potansiyeline sahip Türkistan bilhassa dikkat çekmekteydi.

OKW 8 Kasım 1941 tarihli bir genelgeyle Türk halklarına olan müspet yaklaşımını ortaya koydu. Komutanlık bu yaklaşımın sonunda büyük bir menfaat elde edeceklerine dair olan inancını yinelemekteydi (Overmans vd., 2012: 683). Bu yaklaşımlar sonucunda Doğu Lejyonları kurulması emri Hitler'in tasdiğiyle Alman Genelkurmayı tarafından 22 Aralık 1941'de çıkarıldı. 30 Aralık 1941 tarihli gizli Dışişleri belgesine göre yönergelerde değişiklik yapılarak, kurulacak lejyonlarda görev alacak savaş esirlerinin seçilmesinde Dışişleri Bakanlığı ve Doğu Bakanlığı'nın doğrudan mutabakat içerisinde bir araya gelmesi kararlaştırıldı (PA-AA: Panturan, R 29900. No. 311631).

Savaş esiri kamplarından toplanan Türk, Kafkas ve Volga askerî personelinin taburlarını eğitmek için 1942'de Polonya Bölgesi Genel Valiliği'nde altı Lejyon oluşturuldu. Bu lejyonlardan Türkistan-Kafkas Müslüman Lejyonu 13 Ocak 1942'de kuruldu ve 24 Mart 1942'de Türkistan Lejyonu yeniden organize edildi (BA-MA, RH 12-21/7).⁴ OKW'nin Operasyon Personel Daire Başkan Yardımcısı General Walter Warlimont'un imzasını taşıyan Türkistan Lejyonunun kuruluşuna ilişkin karar yazısında Hitler'in

4 Ayrıca Alman diplomat Otto von Hentig, 17 Ocak 1942 tarihli yazısında Türkistan'ın coğrafi ve siyasi olarak açıkça tanımlanmamış bir bölge olması nedeniyle ilk lejyonu Tatar Lejyonu şeklinde belirlemenin daha doğru olacağını ifade etmiştir. PA-AA: Panturan, R 29900, 17 Ocak 1942 tarihli yazı (No: 311629).

Türk kökenli savaş esirlerinden müteşekkil bir Türk Lejyonunun kurulmasını emrettiği ifade ediliyordu (BArch, NS 43/40).

Hitler'in büyük olasılıkla I. Dünya Harbi tecrübelerine dayanan Müslümanlara yönelik müspet bakış açısı ve Türkistan topluluklarının resmen Wehrmacht üniformasını giymeye layık ilk etnik topluluklardan biri olarak tanımlanması, Türkistan'ın Almanlar nezdindeki önemini belirtir niteliktedir (Newland, 1991: 57).

General Ralph von Heygendorff'un raporuna göre Türkistanlıların saliverilmesi için kapıların açıldığı ilk tarih 2 Ekim 1941 idi. Çünkü Türkistan Lejyonu, 2 Ekim 1943'te Legionowo'da 2. yılını kutlamak üzere Veli Kayyum Han, Gönüllü Birlikler Generali Köstring ve Doğu Lejyonları Komutanı'nın huzurunda bir kutlama töreni düzenlemişti (IfZ, ZS 407/1-14; BA-MA, MSG 241/51).

Legionowo'da kurulan Türkistan Lejyonu; Karakalpaklar, Kazaklar, Kırgızlar, Tacikler, Türkmenler, Özbekler, Beluciler, Dunganlar, İranlılar, Kaşgarlılar (Uygurlar), Kuraminler, Şugnanlar, Tarançiler ve Doğu Tatarları gibi topluluklardan oluşuyordu (IfZ, ZS 407/2-12; BA-MA, MSG 241/6; BA-MA, MSG 241/7; Hoffmann, 1981: 30-33).

Bolşevizm karşıtı duygularla dolu olan Türkistanlılara Alman Ordusu'nun saflarına katılma ve görünürde vatanlarının özgürlüğü için mücadele etme fırsatı verilmişti (BA-MA, MSG 123/31). Türkistanlı gönüllüler bir anlamda ülkelerinin bağımsızlığını tesis etmek amacıyla Bolşevizm'e karşı savaş parolasıyla organize olmuşlardı (NARA, M1270-Roll 0025).

Yetkili lejyonlar, resmi onay ile 1942 boyunca faaliyet gösterdiler ve zaman içerisinde genişlediler. Belirlenen milliyetlerin tanınması Ağustos 1942'de 8000/42 sayılı yönetmeliğin Alman birliklerine dağıtılmak üzere broşür biçiminde yayınlanmasıyla mümkün oldu. Bu broşür Sovyet vatandaşlarını altı ayrı kategoriye ayırarak kullanımlarına ilişkin bilgiler sundu. Buna göre yalnızca Kozaklar (Rus Kazakları), Türk halkları ve Kırım Tatarlarının Almanlarla eşit olarak yan yana savaşmasına izin verildi. Bu politika Hitler'in inançlarıyla uyumluydu. Broşüre göre Türk ırkı mensupları ve Kozaklar, Bolşevik düşmana karşı Alman askerleriyle yan yana savaşmak için eşit derecede yetkilidiler. Türk Taburları, Kozak Filoları ve Kırım Tatarları bu kategoriye dâhil edilmişti (BA-MA, RH 22/135; BA-MA, RH 20-4/404; BA-MA, RH 19V/79; BA-MA, RH 26/162/16).

Oluşturulan birimler arasında en büyük ve en bilineni ise 162. Türk Piyade Tümeni idi. Tümen, 303. Piyade Alayı, 314. Piyade Alayı, 329. Piyade Alayı, 236. Topçu Alayı, 236. Keşif Taburu, 236. Tanksavar Taburu, 236. Mühendis Taburu, 236. Sinyal Taburundan oluşmakta olup merkezi Groß-Born askeri eğitim alanındaki Wehrkreis II (Askeri bölge II-Stettin) dâhilinde bulunan Almanya'nın Rostock şehri idi. Bu birim ilk olarak Ocak 1940'ta yeni kurulan tümen karargâhı altında Pomeranian ve Mecklenburger Yedek Eğitim Birimi'nin gruplanmasıyla oluşturuldu. Birim Rusya'daki ilk mücadelelerde yer aldı ve Haziran 1941'den ilk kış saldırısı kontrol edilene kadar sürekli faaliyette bulundu. 162. Türk Piyade Tümeni, Aralık 1941'de ciddi kayıplara uğradı ve daha sonra 1942 sonbaharına kadar Doğu Cephesinin güney kesiminde görev yaptı. Muhtemelen bu nedenle 1941'in sonlarında Yüksek Komutanlığın emriyle kurulan Doğu taburlarını eğitmek için 162. Türk Piyade Tümeni seçildi. Bu birliklerde yer alan pek çok ulus Komünizme karşı Alman hizmetinde savaşmaya gönüllü oldu. Bu birlikler 162. Tümeniden ayrıldıktan sonra diğer aktif tümenlere gönderildi. 162. Türk Piyade Tümeni'nin komutanları arasında Oscar Ritter von Niedermayer (1941-42 ve 1942-44), Korgeneral Hermann Franke (1942), Korgeneral Hans von Sommerfeld (1944) ve Tümgeneral Ralph von Heyendorff (1945) gibi önemli isimler bulunuyordu (Mitcham, 1985: 137-138).

Türkistanlılar savaşın hemen hemen tüm cephelerinde görev almışlar, bazı iç isyanların bastırılmasında aktif rol üstlenmişlerdir. Doğu birlikleri genellikle bölgesel vazifelerde istihdam edilirken, Türkistan lejyon birlikleri düzenli bir yapılanmaya sahip olup savaşın çetin koşullarda geçtiği cephelerde doğrudan görev yapmışlardır. Türkistanlılar cephe hatlarında aktif şekilde savaşmalarının yanı sıra İşçi Taburlarında Almanlara ek hizmet de sağlamışlardır. Diğer taraftan her ne kadar Türkistan halkıyla ciddi bir ilişki içerisinde olunsu da Alman belgelerinde Türkistan'a yönelik herhangi bir işgal planı yer almadığı da belirtilmelidir.

Türkistanlı lejyonerler en azından 1944 yılına kadar Alman yoldaşları tarafından eşit müttefikler olarak tanınmama sorunuyla karşı karşıya kalmışlardı. Almanlar, gönüllü askerleri selamlamak zorunda değildi ve lejyonerler, Nasyonal Sosyalistlerin hakaret ve karalamalarına özellikle maruz kalıyorlardı. Türkistanlı askerler hava alarmı verildiğinde hava saldırısı sığınaklarından dışarı atılıyor ve ölüme terkediliyorlardı (IfZ, ZS-407/1-11). Gönüllülerin toplam kaçış sayısı ise 1943'te yaklaşık %8 ila 10 arasındayken, 1945 yılında %2 ilâ 3'e düşmüştü (BA-MA, MSG 241/10).

Savaşın son yıllarında asker kaçaklarının sayısındaki düşüş, 1944'te Doğu'dan gelen gönüllülerin statüsünün gözle görülür bir şekilde iyileşmesinin bir sonucu idi. Artık Gönüllü Birliklerin statüsü maaş bakımından da Almanlarla eşit bir zemine oturtulmuştu. Propaganda Bakanı Goebbels bile Türkistanlı gönüllülerden oluşan bir heyeti kabul ederek *omuz omuza mücadele* vurgusu yapmıştı (Neulen, 1992: 330).

İtalya cephesindeki 162. Türk Piyade Tümeni askerlerinin savaş performansı ve liderliği hususunda yapılan bir sunuma binaen Hitler, takdir ve teşekkürlerini dile getirmişti. Feldmareşal Kesselring, bu takdiri örnek nitelikteki bağlılıkları ve yenilmez savaşçı ruhları ile düşmanı Alman sınırından uzak tutan ve tutacak olan tüm savaşçılara bildirme ihtiyacı hissetti (BA-MA, MSG 123/31). Çünkü Bolşevizme olan kökleşmiş nefretleri ve ulusal bağımsızlık arayışları nedeniyle Türkistanlılar bu zor göreve tamamen kendini adanmış subaylar tarafından yönetildiklerinde çok yararlı savaşçılar olabiliyorlardı (Hartmann, 2009: 625).

Türk birliklerinin cephe performansları zaman zaman başarılı bulunarak takdir edilmiş, bazen de yetersiz savaştıkları kayıtlara geçmiştir (BA-MA, MSG 123/31). Almanlar ile aynı cephede omuz omuza savaşan Türkistanlılar, Alman askerleri ile eşit statüde olma vaadi karşısında gururlansalar da bu sözün tutulmaması çoğu zaman onlara acı vermekte ve Alman niyetlerinin dürüstlüğü hakkında şüpheler uyandırmaktaydı (BA-MA, MSG 241/2).⁵ 17 Ocak 1943 tarihli bir rapor, lejyonerlerin çok küçük bir bölümünün lejyonun fikir ve hedefleri için savaştıklarını göstermektedir. Dahası Türkistanlı lejyonerlerin genel tutumu, özgür bir Türkistan veya başka idealler için savaşmak istemediklerini, sadece kişisel ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgilendiklerini ortaya koymaktadır (BA-MA, MSG 241/16).

Lejyonerlerin muharebelerde en ciddi eksiği Alman askerlerine nazaran daha zayıf silah ve cephane kullanıyor olmalarıydı. Tüm bu olumsuzlukların yanında lejyonerler alçaltıcı davranışlara da maruz kalmaktaydılar. Bazı tren vagonlarında yazılan "*Polonyalılar, Yahudiler ve lejyonerler son vagona*" ibaresi lejyonerlerle Almanlar arasındaki ilişkiye ışık tutması bakımından dikkat çekicidir (Neulen, 1992: 329). Diğer taraftan lejyonlarda vuku bulan birtakım tatminsizlikler de mevcuttu. Bir Türk doktor, yazmış

5 Alman demiryolu araçlarından menedilmek, savaşta ölen bir lejyoner için Alman Kahramanlar Mezarlığı'nda yapılması istenen cenaze töreninin reddedilmesi, Almanlar ve Türkistan Lejyonerleri için farklı yemekler çıkarılması, yaralıları için yetersiz bakım vb. şartlar.

olduğu mektupta şu satırlara yer vermekteydi: “*Umuyorum ki Anglo-Amerikalılar yakında karaya çıkacak ve içinde tutulduğumuz değersiz koşullara son verecekler.*” (IfZ, ZS 407/1-61).

Türkistanlı lejyonierlerin faaliyetlerine dair bazı kayıtlar oldukça menfi yöndedir. Gerek Alman belgeleri gerekse işgal edilen bölgelerdeki yerel güçlere ait kayıtlar Türkistanlıların pek çok savaş suçuna bulaştığını göstermektedir. General Oskar Ritter von Niedermayer’in Türkmen askerleri büyük çaplı yağma, cinayet ve silahlı saldırılara karışmışlardır. 162. Türkistan Tümeni’nin askerleri de Adriyatik kıyılarında ve İtalya’da birtakım savaş suçları işlemişlerdir.⁶

Görüldüğü üzere Almanların gözünden Türkistanlılara dair yapılan değerlendirmeler farklı noktalarda toplanmaktaydı. Lejyonierlerin savaşlarda sergiledikleri cesaretleri ve zor koşullara dayanıklılıkları çoğu zaman vurgulansa da bazı menfi hadiseler de yaşanmıştı. Bununla birlikte 1944 sonrasında Türkistanlılara dair Alman bakış açısında dikkate değer bir değişim görülmüştü. Savaşın akıbetinin Almanlar aleyhine kesin olarak değişmesi Türkistanlı gönüllülerin Almanlara yönelik yaklaşımlarında da kısmî bir değişimi beraberinde getirmişti.

Türkistanlıların savaş süresince uğradığı insan kaybı ve diğer pek çok istatistiki malumat, net bir rakam ortaya koymanın zorluğunu göstermektedir. Türk birliklerinin savaş süresince çeşitli cephelerde çok sayıda şehit ve savaş malûlü verdiği dikkate alındığında Türkistanlıların askerlik becerileri ve fedakârlıkları dikkat çekmektedir. Kesin bir veri ortaya koymak zor olmakla beraber bazı kaynaklara göre Alman Ordusu’nda savaşan 110.000 ilâ 180.000 (savaş sonunda 110.000) arasında değişen Türkistanlı olduğunu ifade etmek mümkündür (BA-MA, MSG 241/51). Rolf-Dieter Müller’e göre Almanlar tarafından konuşlandırılan toplam gönüllü sayısının en az 110.000’i Kafkasyalı, 35.000’i Volga Tatarı ve 110.000’i Türkistanlı idi (Müller, 2012: 247). Görülüyor ki en düşük Türkistanlı asker sayısı 110.000 olarak ifade edilmektedir.

Bir diğer kaynağa göre 1 Ocak 1945 itibariyle Alman saflarında savaşan Türkistanlıların kayıplarına baktığımızda Doğu cephesinde; ön cephede savaşan askerlerin 36.452’si, partizan savaşlarında ise 9.567’si şehit düşmüştür. Batı cephesinde; ön cephede savaşanların (özellikle İtalyan

6 Detaylı bilgi için bk. Paolo A. Dossena, *Hitler’s Turkestani Soldiers: A History of the 162nd (Turkistan) Infantry Division*, Solihull 2015.

cephesi) 1.470'i şehit düşerken, partizan savaşlarında 3.645 asker hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte kayıp asker sayısı 2.015, yaralı veya ölü olarak Sovyet esareti altına girenlerin sayısı 1.781, harp malulü asker sayısı yaklaşık 12.300 kişidir. Asker kaçaklarının sayısı ise Doğuda 800, Batıda yaklaşık olarak 2.300 idi. Toplam kayıplara baktığımızda ise 70.330 rakamı karşımıza çıkmaktadır (BA-MA, MSG 241/4).

Tarihçi Hans Werner Neulen'in vermiş olduğu rakamlara göre Alman tarafında yaklaşık 67.000 Türkistanlı ve 50.000 Kafkasyalı lejyoner hayatını kaybetmiştir (Neulen, 1992: 333). Türkistan Lejyonunun önemli isimlerinden olan Baymirza Hayit'in vermiş olduğu bilgiye göre; Türkistan Lejyonu 1944 yılı sonuna kadar takriben 65.000 şehit vermiştir (Hayit, 1987: 205). Diğer taraftan Hayit'e göre Türkistan Lejyonunun cepheadaki asker ve subaylarının sayısı 1944 yılı sonunda 181.402 idi. Bu rakama ek olarak askeri üniforma taşıyan ve Türkistan Lejyonuna mensup işçi birliklerinin sayısı 85.000'in üzerindeydi. 1944 yılı sonunda Türkistan Lejyonunda 267.000'den fazla Türkistanlı hizmet vermekteydi (Hayit, 1987: 204).

Lejyonlar için subay kadroları istihdam etmek amacıyla Alsace-Lorraine'deki bir Alman kasabası olan Bitsch'de *Türk Subay Mektebi* (*Türk-Völkischen Führerschule*) kurulmuştu. Arşivdeki kayıtlara göre okulun komutanı Binbaşı Wilhelm Robert Paul Danielsky idi.⁷ 1 Eylül 1944'te başlayan birinci kurs 28 Ekim 1944'te sona ermiş olup Kasım 1944'te başlayan kurs 5 Ocak 1945'te tamamlanmıştı. Kursa 35 yaş altı Türk ve Kafkas halklarından insanlar alınmaktaydı. Rohrbach'taki Türk Tercümanlık Okulu ise 7 Ağustos 1944'te ilk kursla başlayıp 19 Mart 1945'te beşinci kurs ile tamamlanmıştı. Tercümanlık okuluna ise 40 yaşın üzerinde kimse alınmıyordu (BA-MA, MSG 241/16).

Türkistanlıların eğitimi, Tiger B Operasyonu adlı az bilinen bir planın parçasıydı. Veli Kayyum Han, Türkistanlıları Wehrmacht'ın İstihbarat Bölümü Abwehr ile yakın iş birliği içinde bir araya getirmişti (Hoffmann, 1981: 27). Nazi ırk teorilerine inananlar her Asyalı ya da Slav'ın ırksal olarak aşağı olduğunu düşünürken, bazı Alman yetkililer ise esir Türkistanlılarla müttefik olmaya hevesli davranmaktaydı. Veli Kayyum Han gibi Türkistanlı göçmenler, lejyonerlerin çoğunun bilgisiz olduğu bir konu olan

7 Baden-Württemberg Eyalet Kriminal Polis Bürosu, Nazi suçlarına karşı soruşturmalar kapsamında 1 Ağustos 1944'ten itibaren okulun komutanlığını yapan Danielsky'i adam öldürmekten hapis cezasına çarptırmıştı. bk. Landesarchiv Baden-Württemberg-Staatsarchiv Ludwigsburg, EL 48/2 I. Bü 63. (URL 1)

tarih dersleri de dâhil olmak üzere diğer pek çok hususlarda onlara siyasi eğitim verdiler. Böylelikle Türkistanlılar anavatanlarının kadim, gururlu bir geçmişi olduğunu ve Sovyet yönetiminden kurtulursa yeniden yükselebileceklerini öğrendiler. Kasım 1941’de bu kursiyerler, savaş esiri kampında geride kalan 1200 Sovyet Müslümanı ile yeniden bir araya geldi. Askerlere kendilerini bir kurtuluş ordusu olarak düşünmeleri gerektiği söylendi. Baymirza Hayit’e göre Türkistanlı askerler, Doğu Lejyonları’nın temeli idi ve Doğu ülkeleri özgür olduğunda bir gün vatanlarının bel kemiği olacaklardı (Johnson, 2010: 8-9).

Birliklerin eğitiminin nihai amacı, savaşma iradesinin sürdürülmesini sağlamak, disiplini korumak ve savunma gözetimi idi. Türkistanlılar Kur’an-ı Kerim huzurunda Türkistan bayrağı altında iki kılıç birleştirilerek yemin ediyorlardı (Hayit, 1987: 204-205; İkrâm Han, 1999: 245). Bununla birlikte eğitimler sadece Türkistanlı lejyonerlere değil aynı zamanda Alman personele de yönelikti. Bu kapsamda Wehrmacht mensubu askerlere Türkistan’ı tanıtmayı amaçlayan broşürler kaleme alınmıştı. Alman eğitimciler lejyonerlerin gurur ve şerefini kırmamaları, askerlerin hususiyetine uygun davranmaları bilhassa tenbih edilirdi. Bu talimatların amacı Alman destek personelinin lejyonerlere karşı başlangıçta duymuş olduğu güvensizliğin üstesinden gelmek ve Asyalı halkların insanlık dışı olduğuna dair yanıltıcı kavramları ortadan kaldırmaktı. Şüphesiz ki bu çabalar Alman askerlerin Türkistanlı yoldaşlarını zaman içerisinde daha iyi anlamalarına yardımcı olmuştu.

Birçok subay en büyük zorluğun Alman ve Türkistanlı gönüllülerin bir arada bulunmasından kaynaklanacağı düşüncesindeydi. Ancak bu endişenin haksız olduğu kısa zamanda ortaya çıktı. Elbette Almanların lejyonerlerin davranış kalıplarına alışmasına kadar kritik bir geçiş döneminin yaşanması gerekti. Ancak şaşırtıcı bir hızla Alman görevlilerin çoğu Türkistanlıların durumuna intibak etmeyi başardı. Binbaşı Seraphim’in ifadesiyle, savaşın sonuna kadar devam edecek şekilde kendini ispat etmiş olan iyi bir yoldaşlık gelişmişti (BA-MA, MSG 241/10). Bu süreç esnasında lejyonerler, yerel halkla da bir araya gelerek onlarla sohbet etmiş ve uluslararası gelişmeleri öğrenmişlerdi.

4. Millî Türkistan Birlik Komitesi (MTBK)

1942’de Doğu Bakanlığı’ndan *Kafkasya-Türkistan Dairesi* Başkanı Prof. von Mende, askerlere Nazi hiyerarşisinde bir miktar temsil sağlamak

için *Mittelstelle* yani İrtibat Büroları kurdu. İlk kurulan *Türkistan İrtibat Bürosu*'nu, Kafkasya, İdil Ural Tatarları ve Kırım Tatar İrtibat Büroları takip etti.⁸ Nazilerin Türkistan'a yönelik doğrudan bir ilhak ve müstemlekeleştirme siyaseti olmadığından Türkistan İrtibat Dairesi'nin teşkiline yönelik bir direnç ortaya çıkmamıştı. İrtibat büroları kısa süre sonra yoğun bir şekilde siyasi işlerle meşgul oldu.

Prof. Mende, başta Türkistan Türkleri dâhil olmak üzere tüm Türk halklarının sorumluluğunu resmen üzerine almıştı. Bu sorumluluk bilinciyle Mende, İrtibat bürolarını güçlendirmek için bir an önce harekete geçti. Göçmenleri Doğu Bakanlığı maaş bordrosuna dâhil etti ve İrtibat Bürolarını *rehberlik büroları* ve ardından *ulusal komiteler* olarak yeniden adlandırdı. Böylece sürgündeki Türkistan Hükümeti olarak faaliyet gösterecek olan MTBK ortaya çıktı.⁹

MTBK Başkanı Veli Kayyum Han'ın SS Şefi Heinrich Himmler'e yazmış olduğu 1944 tarihli mektupta, Komite'nin kuruluş tarihi 14 Kasım 1942 olarak belirtilmektedir (BArch, NS 31/30). Böylece MTBK, Almanya tarafından Türkistan meselelerinde en yüksek otorite olarak tanınmıştır. Kayyum Han, Almanlardan Millî Birlik Komitesi kurma müsaadesi alan ilk kişi, MTBK ise Millî Hükümet statüsü kazanarak Türkistan Hükümeti olarak kabul gören tek organizasyon olmuştur (BArch, NS 31/30). Kurulan azınlık komiteleri içerisinde şüphesiz en önemlisi Veli Kayyum Han'ın başında bulunduğu MTBK idi.

Mende sonraki girişimleriyle azınlıkların ve özellikle Türkistanlıların haklarını daha da genişletmişti. Sovyet Doğu halklarının temsilcilikleri arasında bir anlamda *Primus inter pares* (eşitler arasında birinci) olan Veli Kayyum Han'ın başında bulunduğu Berlin Nürnberg caddesindeki MTBK, Almanlar için yüksek değer taşımaktaydı. Tüm Alman iktidar aygıtı, konumunu sağlamlaştırmak için Kayyum Han'a destek sağladı. Böylece Kayyum Han'a tam bir hareket ve güven özgürlüğü verilerek onun isteği üzerine muhalif kişi ve çevreler tasfiye edildi. Ayrıca kendisine konumunu yükseltmek için diplomatik pasaport ve bir araba verildi (BArch, NS 31/43). Berger Memorandumuna göre Kayyum Han, Türk-SS'in de tek temsilcisi olarak görülmekteydi (IfZ, MA 364/1). Tüm bunlar Kayyum Han'a hareket serbestisi tanıyan koşulların sonucuydu.

8 Türkistan İrtibat Dairesi, MTBK'nın temelini teşkil etmiştir.

9 Almanca ifadesi: National Turkestanischen Einheitskomitees.

Veli Kayyum Han, MTBK'nın kuruluş aşamalarında Doğu Bakanlığı ile belirli konularda uzlaşma sağlamıştı.¹⁰ Öncelikle Türkistan'a ilişkin tüm siyasi çalışmalar MTBK'nın kontrolünde olacaktı. Aynı şekilde Türkistan Lejyonu da komitenin denetimi altında bulunacak ve lejyon askerleri Alman askerleriyle eşit haklara sahip olacaktı. Diğer taraftan mali açıdan komite ve lejyonun bütün ihtiyaçları Alman Hükümeti tarafından karşılanacak, Türkistan bağımsızlığa kavuştuktan sonra bu borç geri ödenecekti (Andican, 2003: 537).

Resmî anlamda siyasi bir oluşum olan MTBK, Türkistan Lejyonunun yaratılması ve işleyişinden sorumluydu. Alman yetkililer Türkistan Lejyonunun yaratılmasını Türkistanlıların Bolşevizme son verme arzuları şeklinde sunmaya çalıştı. Diğer taraftan Naziler Türkistanlıların ulusal kurtuluş hareketine destek veriyor ve etkili bir yardım sağlıyor gibi görünürken lejyonlarda görev alan Türkistanlılara başka bir seçenek de tanıımıyordu. MTBK sadece Türkistanlıları birleştirmek için değil, aynı zamanda geleceğin bağımsız Türkistan'ını yönetecek mekanizmalar geliştirmek için de çalışıyordu. Komite, gelecekteki devlet kurumlarının bir tür mini modeline sahipti ve askeriye, bilim, eğitim, edebiyat, tıp, yayıncılık, enformasyon, doğulu işçilerin yönetimi ve savaş esirlerine hizmet gibi dokuz faaliyet alanını temsil ediyordu. Komite, gelecekteki bağımsız Türkistan Hükümeti'nin çekirdeğinin güçlü bir müttefik devletin resmî desteğiyle kurulduğu gerçeğinden oluşuyordu. MTBK'nın durumunun benzersizliği, Türkistan tarihinde ilk kez gelecekteki bağımsız Türkistan Hükümeti'nin çekirdeğinin Türkistan dışında bir savaşta oluşmasıydı.

MTBK, Türkistan Devleti'nin ideolojisinin geliştirildiği Mustafa Çokay'ın fikriyatına sahipti. Bununla birlikte Kayyum Han'ın Türkistan Türkleri üzerinde Çokay gibi birleştirici bir etkisi olmadığı da anlaşılmaktadır. Veli Kayyum Han'a yönelik gerek komite içinde gerekse farklı çevrelerde muhalefet sesleri zaman zaman rahatsız edici boyutlara ulaşmıştır. Kayyum Han, aşiretçilik yaptığı ve rüşvet aldığı şeklinde ciddi ithamlarla karşılaşmıştır. 29 Eylül 1944'te Prof. Mende, Dr. Arlt ve Dr. Olzscha'nın yapmış olduğu görüşmede "Millî Komite temsilcisi Kayyum Han'ın, işlevinde Primus inter pares (eşitler arasında birinci) olarak kabul edildiği, bununla birlikte komitenin, bir bireyin değil, Türkistan halkının gerçek bir temsilci-

10 Alman belgeleri Komitenin kuruluşunda Doğu Bakanlığı'nın aktif desteğini doğrulamaktadır. Kuruluş aşamasında Dışişleri Bakanlığı ile de mutabık kalınmıştır. 15 Haziran 1944 tarihli yazı. BArch, NS 19/3573.

si olarak işlev görmesi için bazı aşırılıkların kademeli olarak bastırılması” gerektiği açıkça ifade edilmiştir (BArch, NS 31/27).¹¹

8-10 Haziran 1944 tarihinde I. Millî Türkistan Birliği Komitesi Kongresi; parti, devlet ve Silahlı Kuvvetlerin temsilcilerinin huzurunda Viyana’da gerçekleştirildi.¹² Başkan Kayyum Han, komitenin çalışmalarına ve Türkistan’ın tüm sorunlarına ilişkin kapsamlı bir genel konuşma yaptı. Çalışmanın odak noktası özellikle Türk Lejyonerleri’nin savaştaki aktif konumları ve bunun Alman Silahlı Kuvvetleri ve SS bağlamındaki durumu. Kuzey Kafkasya, Ermenistan, Gürcistan, Volga ve Kırım Tatarları kongreye selamlarını ileterek Büyük Alman Reich’ıyla özgürlük mücadelesi veren tüm Doğu halklarının yakın kader bağlarını vurguladılar (Deutsche Zeitung im Ostland, 15 Haziran 1944; Feldzeitung: Nachrichtenblatt einer Armee im Osten, 16 Haziran 1944). En önemlisi de Adolf Hitler, Kurultayı tebrik ederek Başkan Veli Kayyum Han’a bir telgraf göndermişti.¹³ Böylece Alman Hükümeti MTBK’nın esaslarını tasvip etmiş oldu. Kurultaydan sonra Hükümet, MTBK’yı Türkistan’ın Millî Geçici Hükümeti ve Türkistan Lejyonu’nu da Türkistan’ın Millî Ordusu olarak tanımıştır (İkram Han, 1999: 135). Almanlar Türkistan’ın bağımsızlığı konusunda uzun zaman sessiz kalmış olsalar da bir Alman belgesine göre Doğu Bakanı Rosenberg,

11 Veli Kayyum Han’a yönelik ithamlar konusunda bk. BArch, NS 31/43, “Kayyum kendi şahsına yeminli bir grup çalışan oluşturmak için iki yöntem kullanır: nakit bağışlar ve rüşvet, sadece kendi topluluğundan (Özbekler) insanlardan yararlanma. Kayyum bir Özbek olarak sorumlu personeli için sadece Özbekler’i kullanıyor. Kayyum, diktatörlük pozisyonunun daralacağından korktuğu için birleşme çalışmasında ona yardım etme girişimlerine karşı düşmanca davranıyor. Özbek olmayanlar bundan şikayet ederlerse, Bolşevik veya ayrılıkçı oldukları gerekçesiyle suçlanıyor, uzaklaştırılıyor veya hapsediliyorlar. Kayyum, ulusal platformu genişletmek ve propagandayı yoğunlaştırmak amacıyla tekliflerde bulunduğu için 1943’te bir Kazak’ı Bolşevik diyerek tutuklattı. Kayyum başlangıçta kendisine sürekli olarak bencil aşiret politikasını işaret eden Türkmen Kurban’ı susturdu. Kayyum Türkistan fikrinden söz etse de Özbek olmayanlar arasında bağlılık kazanamadığı için yalnızca kendisine yakın olan Özbekler bulunmaktadır... Kayyum’un övülen Alman yanlısı tavrı, tüm Türkistanlıları birleştirme göreviyle baş edemezse yeterli olmaz.” Bir diğer belgede de Veli Kayyum Han’ın tatminsiz kişiliğinden bahis bulunmaktadır. BArch, NS 31/42.

12 Milli Türkistan Birliği Komitesi Kongresi, Viyana’nın Schwarzenbergplatz meydanındaki Kongre salonunda yapılmıştır. Propaganda Bakanı Goebbels’in talimatı nedeniyle kongre Alman basınında fazla yer bulamamıştır.

13 Hitler, Kongrenin açılışını şu sözlerle karşılamıştı: “Bana sıcak bir şekilde gönderilen selamlar için Viyana’daki Milli Türkistan Birlik Komitesi’nin 1. Kongresinde katılımcılara yürekten teşekkür ederim.” Yeni Türkistan, 1 Ocak 1945. BA-MA, MSG 123/10. Deutsche Uebersetzung und Inhaltsangabe der Turkestanischen Zeitung, Jani Türkistan; Veli Kayyum Han, Himmler’e gönderdiği mektupta telgrafa dair şunları söylemektedir: “Bu birlik özellikle Temmuz 1944’te I. Türkistan Ulusal Kongresi vesilesiyle dile getirildi ve doğrudan Birlik Komitesi Başkanı’na hitaben yazılan Führer telgrafıyla birbirimize daha da sıkı bağlandık ve mücadele ruhumuz büyüdü” BArch, NS 31/30. 14 Ekim 1944 tarihli mektup.

Alman Hükümeti adına Türkistan'ın bağımsızlığının tanınmasına dair belgeyi 18 Mart 1945 tarihinde imzalamıştır (BA-MA, MSG 241/4).

Kongreye 36'sı gözlemci sıfatını taşıyan 573 delege katılmıştı. Toplantı salonunun sahnesine beş Türkistanlının refakat ettiği Türkistan bayrağı asıldı. Kürsüde *Tanrı Biz Bilan (Tanrı bizimle)* ve *Türkistan* ibareleri bulunmakta idi. Kongre'de 50'nin üzerinde delege söz alıp konuşmuş, 230'dan fazla yazılı soru cevaplandırılmıştı. Komitenin hukuki durumu tespit edilerek tasavvur edilen Türkistan Devleti'nin yapısı üzerinde tartışılmış, laiklik ilkesinin benimseneceği, kız ve erkek çocukların hukuken eşitliği gibi hususlar belirlenmişti. Kongre 13 kişiden müteşekkil komite azalarını tasdik etmiş, 70 kişiden teşekkül eden Millet Meclisi'nin üyelerinin seçimi yapılmıştı. Ayrıca 11 Haziran 1944'te Millet Meclisi üyeleri ilk toplantılarını yapmış, komitenin gelecekteki planları hususunda münazaralar gerçekleştirilmişti (Özcan, 2003: 110-116).

Savaş zamanı Almanya'sında çok çeşitli Sovyet azınlıkları bulunmaktaydı. Bu insanlardan birçoğu; liderleri, bölünmeleri, programları ve özlemleri olan sayısız grup ve alt grup hâlinde organize edildi. Sonsuz çeşitlilik gösteren bu milliyetçi örgütler, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve kendi milliyetlerinin bağımsızlığı gibi temel bir amacı paylaştılar. Söz konusu grupların kaderi, neredeyse bileşenleri kadar karmaşıktı. Bununla birlikte en geniş ve en genel terimlerle belirtilmesi gereken gerçeklerden biri, Almanya'ya coğrafi anlamda en uzak olan milletlerin en iyi durumda olduğuydu. Bu nedenle MTBK önemli ölçüde bağımsız bir şekilde faaliyette bulundu. Türkistan coğrafyası Hitler'in doğrudan işgal planları arasında yer almadığından, komite bu konumunu korumayı büyük oranda başardı. Diğer taraftan MTBK, Alman tarihçi Franz Wilhelm Seidler'in ifadesiyle diğer milletlere örnek teşkil eden son derece Rus karşıtı bir çizgi izlemekteydi (Seidler, 1999: 278).

Türkiye ile olan ilişkiler MTBK ve Veli Kayyum Han için oldukça önemliydi. Aralık 1942'de Kayyum Han, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in isteği üzerine gerçekleştirilen dört hafta sürecek bir Türkiye ziyaretinde bulundu. Ziyaretten maksat Türk yetkililere Alman Doğu politikasında Türklere verilen önemi göstermekti. Diğer taraftan Türk çevrelerinde olumlu bir imaj yaratılarak Türk siyasetini Mihver çizgisine çekmek de amaçlanmaktaydı. Bu nedenle Veli Kayyum Han'a Bakanlık direktörü Leibbrandt'ın imzasıyla Türkistan'ın bağımsızlığının tanındığını belirten bir yazı verilmişti (Andican, 2003: 539).

Alman yönetimi, Türkistanlıları özellikle propaganda ve istihbarat amaçları noktasında yararlı bulduğu için MTBK'nın on iki bölümünden beşine propaganda görevleri verilmişti (Cordier, 2010: 37). MTBK'nın 27 iyi eğitilmiş propagandacıdan oluşan bir Propaganda Departmanı bulunuyordu. Birimlerinde 653 propagandacı faal olarak görev yapmaktaydı. Ayrıca lejyon; 24 öğretim görevlisi, 15 resim süpervizörü ve 56 kişilik müzik ve oyuncu grubuna sahip propaganda alayını çalıştırmaktaydı. İlave 13 özel broşür ve ulusal propaganda için yönergeler içeren toplam 705 talimat da yayınlamıştı. Bu kapsamda Wehrmacht'ın Propaganda Dairesi ile iş birliği hâlinde 52 propaganda kursu düzenlendi ve 118 farklı broşür Rus cephesinin gerisine bırakıldı. MTBK propagandası şu slogan altında faaliyet gösteriyordu: *Özgürlük ve Bağımsızlık* (BA-MA, MSG 241/4).

MTBK, faaliyetlerini sürdürürken genellikle Rosenberg ve Doğu Bakanlığı'nın hem materyal hem de siyasi desteğini arkasına almıştı. Almanlar Kayyum Han'ın etkisinin artmasından memnundu. Çünkü onu sadık ve güvenilir görüyorlardı. Veli Kayyum'a *Han* unvanı verilmesi dahi başlı başına Alman Hükümeti'yle olan olumlu ilişkilerini ortaya koymaktaydı. Veli Kayyum Han, Almanya'nın Türkistanlıların kararlılığına ikna olduğunu ve onlara her türlü yardımı yaptığını dile getirmekteydi. Ortak mücadelenin iki ulusu birbirine daha sıkı bağladığını vurgulayan Kayyum Han, Alman liderliğine ve Alman halkına minnettarlığını çeşitli vesilelerle ifade etmekteydi. Türkistanlıların Alman halkını örnek alması gerektiğini söyleyen Veli Kayyum, *birlik herhangi bir silahtan daha güçlüdür* şiarıyla Türkistanlılara beraberlik çağrısı yapmaktaydı (Yeni Türkistan, 1 Ocak 1945. BA-MA, MSG 123/10).

Alman Hükümeti diğer millî temsilcilikleri sadece millî komiteler olarak tanırken Türkistan Lejyonu'nu Türkistan Millî Ordusu, MTBK'yi Türkistan Millî Hükümeti olarak resmi bir belge ile tanımıştı. Diğer taraftan Türkistan Hükümetine Almanya ve müttefiki ülkelerle diplomatik ilişkiler yürütme hukukunu da vermişti (Hayit, 1987: 205). Bu nedenle MTBK'nın amaç ve faaliyetleri Alman makamları tarafından geniş serbestiyet şemsiyesinde gerçekleşmişti. Bunun önemli bir nedeni de daha önce vurgulandığı gibi Türkistan'ın istiklal mücadelesinin Nazi Almanyası'nın yaşam alanı politikası ile uyumlu olmasıydı.

1941'e kadar Moskova'da Büyükelçilik görevini üstlenen Alman diplomat Graf von der Schulenburg, MTBK Başkanı Veli Kayyum Han'a 1943 yılının Şubat ayında bir kutlama mesajı göndererek Alman Hükümeti'nin

Türkistan bölgesinde hiçbir toprak talebinin olmadığını kesin bir dille ifade etmişti (Yesmagambetov, 2015: 452).

MTBK'nın meşruiyeti, Türkistan'daki nüfusun herhangi bir kesimi veya örgütü tarafından hiçbir zaman onaylanmamış ve orada hiçbir çalışma temeli elde edememiştir. Diğer bir ifadeyle Birlik Komitesi, herhangi bir toprak parçasını kontrol eden bir hükümet değildi. Bu hâliyle komite, Almanya'nın bir eseri durumunda kalmıştır. Türkistanlı liderler anavatanlarının kurtuluşunu planlamak için alışılmadık bir fırsatı değerlendirmiş ve böylelikle yaygın bir bağımsızlık fikrini sürdürmüşlerdir.

5. Neşriyat Hayatında Türkistan

Türkistan Türklerinin yayın faaliyetleri savaşın erken dönemlerine kadar uzanmaktadır. Türkistanlı savaş esirleri komisyonlarının çalışmaları sonucu 15 Haziran 1942 tarihinden itibaren *Millî Türkistan* dergisi yayın hayatına başlamıştır. Derginin temel amacı lejyonierleri dünyada vuku bulan gelişmeler konusunda bilgilendirmek ve onların savaş anılarını yayınlarak millî bir ruh aşılacak olarak ifade edilebilir. Millî Türkistan dergisi Türkistan Lejyonierleri için zaman içinde adeta bir ders kitabı, millî duygu ve düşünce hâline gelmiştir.

Çeşitli ülkelerden gelen göçmen eylemcileri tek bir ideoloji etrafında örgütlemeye çalışan dergi yönetimi, tüm Müslüman dünyasından Sovyetler Birliği'ne karşı olan mücadele için destek talep ediyordu. Bu durum Nazi Almanyası ile çetin bir savaşta bulunan Sovyetler için tehlikeli bir adımdı. Aktivist göçmenlerin ideolojik makaleleri, Komünist politikaları ciddi ölçüde tenkit etmekteydi. Millî Türkistan, Müslüman dünya medyası ile iş birliği yaparak Türkistanlıların haklı mücadelesini duyurmaya çalışıyordu. Derginin Genel Yayın Yönetmeni Veli Kayyum Han, bir taraftan Türk kökenli esirleri kamplardan kurtarmak için gayret gösterirken, diğer taraftan da Türkistan'ın bağımsızlığına hizmet edecek kitle iletişim araçları meydana getirmek için uğraş gösteriyordu (Sadykov, 2016: 87).

MTBK, Doğu Bakanlığı'nın desteğiyle Millî Türkistan dergisinin yanında OKW ile iş birliği sonucunda haftalık bir gazete olan *Yeni Türkistan*'ı çıkarmaya başlamıştır.¹⁴ 3 Mart 1943'te ilk sayısı yayınlanan gazete, savaşın sonuna kadar yayın hayatına devam etmiştir. 4 sayfadan oluşan gazete,

14 Yeni Türkistan Gazetesinde yayınlanan haberler için bk. BA-MA, MSG 123/10. Deutsche Übersetzung und Inhaltsangabe der Turkestanischen Zeitung, Jani Türkistan.

ekseriyetle savaş haberlerini konu edinmekteydi. MTBK'nın Edebiyat bölümü tarafından *Millî Edebiyat* isimli ve kültür ağırlıklı bir başka yayın da başlatılmış ve yıl boyunca beş sayı yayınlanmıştır (BA-MA, RH 26-162/20). Veli Kayyum Han ve MTBK tarafından savaş esnasında bir gazete, iki dergi ve 28 kitap basılmıştır (Andican, 2003: 552-553). Veli Kayyum Han, matbuat konularında Doğu Bakanlığı'nın önde gelen ismi Gerhard von Mende'nin desteğiyle geniş ölçüde maddi ve siyasi serbestliğe sahipti. Bu durum Almanya'nın hâmilindeki mülteci hareketleri içerisinde MTBK'nın en güçlü kuruluş hâline gelmesini sağlamıştı.

Almanya'daki millî temsilciliklerin basın faaliyeti başlamadan evvel Wehrmacht'ın Propaganda dairesi lejyonlar için haftalık dergiler ve bazı durumlarda kamp gazeteleri yayınlamaktaydı. Burada dikkat çeken nokta, millî temsilciliklerin dergilerini genellikle ayda bir çıkarmasına karşın Türkistan Türklerinin dergilerinin ise iki haftada bir yayınlanmasıydı. Yayımlanan dergiler Doğu Bakanlığı'nın kontrolüne tâbi tutuluyordu (Mühlen, 1984: 88). MTBK'nın Bilim dairesi de önemli çalışmalar yapmaktaydı. İlgili bölümün görevlileri; Tarih, ekonomi, edebiyat ve Türkistan ile ilgili kitapların Almanca ve Türkistan Türkçesinde yayınlanmasını sağlıyorlardı (Yeni Türkistan, 5 Mayıs 1943).

Alman Silahlı Kuvvetleri'ndeki gönüllü grupların etnik kökenleri, kültürleri ve tarihleri dikkate alınarak özel olarak kendileri için yayınlanan gazete ve dergileri vardı. *Svoboda (Die Freiheit: Özgürlük)* 162. Türkistan Tümeni'nin haftalık Rusça yayın yapan gazetesiydi. Gazetenin isminin "Özgürlük" anlamına gelmesi, üslubunun diğer Rusça Wehrmacht gazetelelerinin eğiliminden temelde farklı olduğuna işaret etmekteydi. Çünkü Türk lejyonerlere yönelik bir gazetede Bolşevizme karşı mücadeleye ek olarak Türkistan halklarının Ruslara karşı bağımsızlık iradesi de ortaya konmaktaydı (BA-MA, RH 26-162/20; Dossena, 2015: 46). Gazete öncelikle tümen içindeki birliktelik duygusunu pekiştirmeyi amaçlamaktaydı. Bu doğrultuda birliğin iç yaşamı ve özel olaylarla ilgili tercih edilen makaleler, sanatsal etkinlikler ve çeşitli fotoğraflara yer verilmekteydi. Gazeteden alınan makaleler brifinglerde materyal olarak kullanılmaktaydı (BA-MA, RH 26-162/20). Lejyon dergilerinin büyük bölümü haftalık ya da iki ayda bir yayınlandı. Normalde sekiz sayfa olan yayınlar daha sonraları altı ilâ dört sayfaya kadar indi. Büyük çoğunluğu 1942 yazı ile 1943 baharı arasında yayın hayatına başlamış olsalar da 1944-1945 kışında yayın hayatları son buldu (Motadel, 2015: 512-513).

Großdeutscher Rundfunk (Büyük Alman radyosu) bünyesi içerisinde kurulan millî bölümlerden biri de Türkistan'a aitti ve burada lejyonerlere yönelik yayınlar yapılmaktaydı. Programın açılışında Türkistan marşı çalınıyor, sonrasında askeri, dinî ve kültürel konularda sohbetler yapılıyor ve haberler veriliyordu. Örneğin 14 Ocak 1945'te Türk gönüllüleri hakkında ulusal müzikli bir program yayınlanmıştı. Yayında Türkistanlıların oybirliğiyle millî komitelerinin ve başkanları Veli Kayyum Han'ın arkasında olduğu vurgulanmıştı (Yeni Türkistan, 25 Ocak 1945. BA-MA, MSG 123/10). Şüphesiz en büyük lejyonun Türkistan Lejyonu olması nedeniyle en uzun yayın bu bölüm tarafından yapılmaktaydı. Sovyetler Birliği'ne yönelik uluslararası nitelikte yapılan propaganda yayınlarında MTBK'nın bazı üyeleri görev almışlardı. Söz konusu yayınların içeriği Propaganda Dairesi tarafından belirlenmekteydi (Andican, 2003: 542). Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Prof. Alimcan İdris de çeşitli Türk lehçelerinde olmak üzere acil olarak radyo yayınları düzenlenmesini önermişti. Diğer taraftan Prof. İdris, Goebbels'in Propaganda Bakanlığı'nda Türk dillerinde yapılan radyo propagandasına da aktif olarak katılıyordu (Gilyazov, 1996: 95).

Görülüyor ki MTBK, Türkistanlı savaş esirleri arasında önemli bir dil ve kültür hamlesi başlatmıştır. Matbuat çabaları sonucunda Türkistanlılar, II. Dünya Savaşı boyunca dikkat çeken bir literatüre sahip olmuşlardır. Diğer taraftan Türkistanlıların yayın faaliyetleri noktasında edebî dil tartışmalarının ve ortak bir dil kullanımının yaratmış olduğu etki de dikkat çekici olmuştur.

6. SS Teşkilatı Perspektifinden Türkistan

Alman olmayan gönüllüler başlangıçta SS teşkilatının işe alma stratejilerinin dışında bırakıldı. Ancak 1941'den sonra artan Alman kayıpları sonucu askere alınma kriterleri gevşetildi. Cermen halkının dar tanımı kısa süre sonra Avrupalı insanları da içerecek şekilde genişletildi, böylece sadece İtalya, Fransa veya İspanya gibi Roma ülkelerinden gönüllüler için değil, aynı zamanda Baltık Devletleri veya Balkanlar'dan bireyler için de kapı açıldı. Kızıl Ordu yavaş yavaş Alman Silahlı Kuvvetlerini Rusya topraklarından çıkardıkça ve Nazi işgaline karşı direniş arttıkça SS söylemi daha da kapsayıcı hâle geldi. Bu politika değişikliğinin itici gücü basitti. Waffen-SS (Silahlı SS) dâhil Silahlı Kuvvetlerde Alman olmayan gönüllüler olmadan savaş kazanılamazdı ve yerli polis birimlerinin konuşlandırılması olmadan ordunun arkasındaki işgal edilmiş alanlar kontrol altına alınamaz, ekonomik olarak sömürülemez ve Almanlaştırılamazdı.

Nazi Irk ideolojisine göre Asya halkları aşağı insan kategorisinde yer almaktaydı. 1942'de SS eğitim dairesinin yayınladığı *Der Untermensch* broşüründe Asyalılar, insandan çok bir hayvan olarak tasvir edildiler. Broşürde insandan aşağı korkunç yaratıklar olarak betimlenen aşağı ırk, her türlü kaosu ve kötülüğün kaynağı olarak gösteriliyordu (Der Untermensch, 1942: 1-52). Avrupa'yı istila etmeye hazırlanan *Asyalı sürüler* hakkındaki Nazi söylemi, uzun süre SS politikasını belirleyen bir unsur oldu. Himmler, teşkilattaki bu ırkçı fikirleri sistematik olarak kurumsallaştırmıştı. Hitler'in kutsamalarıyla Himmler ve SS, Nazi Almanyası'nın nihai hedefine, yani ırksal olarak saf bir Alman halkının çekirdeği sağlayacağı yeni bir Avrupa ırk düzeninin inşasına doğru çalışmanın öncülüğünü üstlendi.

Nasyonal Sosyalizmin koyu ırk ideolojisini benimseyen ve rejimin sadık bekçiliğini yapan SS teşkilatı, savaşın ilerleyen dönemlerinde safalarına binlerce Müslüman askeri kattı. Bu aynı zamanda Müslüman askerlerin yaratacağı küresel propaganda etkisi açısından da kayda değer bir gelişme olarak değerlendirilmişti. Diğer taraftan Nasyonal Sosyalist ideoloji ve İslâm'ın, ortak düşmanlara karşı yapacağı iş birliğinin vurgulanması da SS siyaseti açısından önemli bir noktayı teşkil etmişti.

Türk SS programının mimarlarından biri de Nazi rejiminin Türkistan uzmanlarından Dr. Reiner Olzscha idi. Olzscha, Sovyet halklarının milliyetçi duygularını Sovyetler Birliği'ne karşı araç olarak kullanmaktan yanaydı. SS'in insan kaynağına olan ihtiyacı arttıkça Olzscha'nın fikirleri de etkisini göstermeye başlamıştı.

SS Merkez Dairesi Başkanı Gottlob Berger, Himmler'e yazmış olduğu 15 Ekim 1943 tarihli mektupta Türk halklarının üyelerinden müteşekkil bir Müslüman Lejyonu'nun kuruluşundan bahsediyordu. Sovyetler Birliği'nin Türk vatandaşları böylece Waffen-SS saflarına alınacaktı. Himmler ise verdiği cevapta bu planı kabul ederek askerlerin Wehrmacht'tan Waffen-SS'e transfer edilmesi emrini vermişti (BArch, NS 31/43).

14 Aralık 1943'te Kudüs Başmüftüsü Emin el-Hüseyni'nin de yer aldığı, bazı Türkistanlı subayların ve ordu mensubu Binbaşı Andreas Mayer-Mader'in katıldığı bir toplantı düzenlendi. SS bünyesinde Türkistan Türkleri'nin kullanılması konusunda anlaşmaya varılarak teşkil edilen *Yeni Türkistan Müslüman SS Tümeni* (*Muselmanischen SS Division Neu-Tur-*

kistan)’nin başına Mayer-Mader getirildi.¹⁵ Daha sonraki toplantılarda 450., 480. ve I/94. taburların dağıtılarak buradaki askerlerin SS saflarına transfer edilmeleri karara bağlandı. Mayer-Mader Alman esir kamplarından birliğine asker toplama çalışmalarına hız vererek Kırgız, Özbek, Tacik, Azerbaycanlı ve Türkistanlı birçok askeri saflarına kattı (Munoz, 2007: 75-76). Wehrmacht bu birlik için 782., 786., 790. ve 791. Türkistan, 818. Azerbaycan ve 831. Volga-Tatar taburlarını tahsis etti (Munoz, 2001: 81). Doğu dünyasını çok iyi bilen ve birçok Türk lehçesine vakıf olan SS komutanı Mayer-Mader’e göre Türklerden teşkil edilen SS birliklerinin en önemli özelliği ordu bünyesindeki lejyonların aksine kendi subayları tarafından komuta edilmesi olmalıydı (BArch, NS 31/43).

Doğu Türk Silahlı SS Birliği adıyla farklı bir formasyon teşkil edile- ne kadar kurulan birimlerin isimleri görüldüğü üzere sürekli değişiklik göstermiştir¹⁶. SS, 1 Ekim 1944 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere Türkistan halklarından müteşekkil *Doğu Türk Silahlı SS Birliği (Osttürkischer Waffen-Verband der SS)* adı verilen bir askeri birlik kurulmasına karar verdi (BA-MA, N 756-242/b)¹⁷. Türkistanlılara Türk kökenli halkların ulusal sembolü olan kurt motifli yaka ve kendi kol bantları verildi. Bunlar- da kullanılan gök mavisi, Türk halkının millî rengi olduğundan, yeşil ise İslâm’ın rengi olduğundan tercih edilmişti (BArch, 31/42). 12 Ekim 1944 tarihli SS Merkez Dairesi yazısına göre Türk halklarının gelecekteki devlet oluşumlarına göre planlama yapılmıştı. Bu doğrultuda ok, yay ve Kurt’un Türkistan’ın ulusal sembolü olduğu belirtilmişti (BA-MA, N 756-242/b). Doğu Türk Silahlı SS Birliği için Avrupa’nın muhtelif yerlerinden, Müslü- man tabur ve alaylardan çok sayıda Türkistanlı asker ve gönüllüler getiril- mişti. Ekim 1944’te Kırım Tatar işçilerin çalışma kamplarından Doğu Türk Silahlı SS Birliği’ne nakilleri ile ilgili resmî nitelikteki yazı OKH’den SS Mer-

15 16 Aralık 1943 tarihli SS Şefi Himmler’e yazılan raporda Türk halklarına zihniyetlerine uygun bir muamelede bulunulduğunda bu halkların kullanımının başarılı olacağı ifade edilmektedir. Belirtilene göre Türk halkları güçlü dindarlıklarına dayanan büyük özgürlük sevgisiyle karakterize halklardı. BA-MA, RS 3/39-1; BA-MA, N 756-242/b. Absprechung der Aufstellung einer Muselmanischen SS-Division Neu-Turkestan.

16 17 Kasım 1943’te Ostmuselmanische SS-Division, 11 Aralık 1943’te Turkmuselmanische SS-Division, 14 Aralık 1943’te Turkmuselmanen-Division, 3 Ocak 1944’te Turk-Division, 4 Ocak 1944-12 Ocak 1944’te Muselmanische SS-Division Neu-Turkestan, 12 Ocak 1944’te Ost-Mohamedanische SS und Polizei-Division teşkil edilmişti. BA-MA, N 756-242/b.

17 Türk Silahlı SS Birliği Kontrol Merkezi (Elisabethstraße 13) ve Kabul Kampı (Zirkusgasse 46) Viyana’da bulunuyordu. Ocak 1945’in sonunda Viyana’daki SS Merkez Dairesi’nin talebi üzerine Miava/Slovakya bölgesinde bulunan Doğu Türk Silahlı SS Birliği üyeleri için bir Kontrol merkezi ve Kabul kampı kuruldu. Fakat muhtemelen Mart 1945’in sonunda feshedildi. BA-MA, N 756-242/b.

kez Dairesi'ne gönderilmişti. 15 Aralık 1944'ten geçerli olmak üzere Doğu Türk Silahlı SS Birliği'ndeki silahlı gruplar iki piyade taburu, tabur başına da beş piyade bölüğü şeklinde organize edilecek ve birliğin teşkili Batı Slovakya'daki Myjava'da gerçekleştirilecekti (Munoz, 2007: 78-79, 82). Oluşum, *Waffengruppe SS Turkestan*, *Waffengruppe SS İdil-Ural*, *Waffengruppe SS Azerbaycan* ve *Waffengruppe SS Kırım* olmak üzere dört alaydan teşkil edilmişti (BA-MA, N 756-242/a; BA-MA, N 756-242/b).

Söz konusu alaylardan ilki doğrudan Harun el-Reşid (Wilhelm Hintersatz) tarafından yönetilen Komuta Karargâhını içermekteydi (BA-MA, N 756-242/b). Alaylardan ikincisi Doğu Müslüman SS Alayı içinde görev yapan 3. Tabur personelinin çekirdeğini teşkil ettiği İdil-Ural (Waffengruppe Idel-Ural) alayı idi. Üçüncü alay, komutanlığını Özbek SS Teğmeni Tur-sunov'un yaptığı Türkistan (Waffengruppe Turkestan) isimli alaydı. Bu oluşuma Doğu Müslüman SS Alayı'nın Karargâh Taburu ile 1., 2., 6. ve 10. Taburlarında görev yapan askerler alınmıştı. Kırım (Waffengruppe Krim) adındaki 4. Alay, kurulması iptal edilen 1. Tatar Silahlı SS Dağ Alayı'nın Karargâh Taburu ve aynı alayın 7., 8., 9. taburları ile süvari mangasında kayıtlı personelinden oluşuyordu. Alayın komutanlığını ise SS Tümgenerali Fortenbacher yapmaktaydı. Aralık 1944'teki talimatlarla Doğu Müslüman SS Alayı resmen dağıtılmış ve Doğu Türk Silahlı SS Birliğine katılmıştı. O tarihlerde 3.518 askerden oluşan birlik Slovakya'da bulunmaktaydı (Sakal, 2013: 264-269). 9 Nisan 1945'te birlikte yer alan Doğu Türklerinin sayısı kayıtlara yansdığı kadarıyla 3.300 idi (BA-MA, N 756-242/b).

Doğu Türk Silahlı SS Birliği üyelerinin çoğu (%48), eski Doğu Müslümanları SS-Alayı gibi diğer SS birimlerinden geldi. İkinci en büyük grup (%42) Neubrandenburg'daki Stalag II A (76 kişi), Fallingbostel'deki Stalag XI B (82 kişi) veya Norveç'teki tanımlanamayan kamplardan (256 kişi) oluşturulmuştu. Volga-Tatar Lejyonu gibi Wehrmacht birimlerinden veya Ostarbeiter (Doğu İşçileri) kamplarından bazı insanlar da istihdam edildi. Askerlerin çoğunu Kırım Tatarları (%31) ve Volga-Tatarları (%22) oluşturmaktaydı. Diğerleri Azerbaycan (%18), Özbekistan (%17), Kazakistan (%6), Türkmenistan (25 kişi), Kırgızistan (18 kişi) ve Tacikistan (11 kişi) gibi diğer bölgelerden katılmıştı. Birliklere katılanlar arasında en yaygın meslekler agronomi (%35) idi ve ardından işçi olarak tanımlananlar (%14) yer almaktaydı. Silahaltına alınanların %12'sini öğrenciler ve öğretmenler oluşturmuyordu. Şaşırtıcı derecede büyük olan sürücü ve şoför oranı %7 idi. Araba tamircileri, çilingirler, elektrikçiler ve mühendisler gibi teknisyenler yalnızca %5'i teşkil ediyordu. Benzer şekilde muhasebeciler ve tüccarlar

gibi ticari meslekler yalnızca %3'ü temsil ediyordu. Sonuç olarak Wehrmacht birimlerinden ve Ostarbeiter kamplarından beklenmedik şekilde düşük istihdam sayılarının, Doğu Türk Silahlı SS Birliği'nin konuşlandırılmasını başlangıçta büyük ölçüde sınırladığı açıkça görülmektedir. Bunun nedenleri arasında Wehrmacht ve Waffen-SS arasındaki Alman olmayan askerler için rekabet ve silah endüstrisindeki işçiler için acil talepler bulunmaktaydı. Ortalama askere alınan kişi, 15 ile 30 yaşları arasında, çok az eğitilmiş ve bir tarım işçisi veya işçi sınıfı geçmişi olan bir genç profili taşımaktaydı. Buna göre, SS askerlerinin %83'ünün en düşük rütbe olan SS Eri olarak sıralanması, astsubay ve subay rütbelerinde yalnızca 14 kişinin (%2.5) olması şaşırtıcı değildi (Bougarel vd., 2017: 278-279).

SS makamlarının Türkistanlıların da aralarında bulunduğu Doğu Türklerine yönelik bakış açıları belirgin bir şekilde ifade edilmiştir. Onlara göre Doğu Türklerinin zihniyetleri temelde Almanlardan farklıydı. Dakiklik duygusundan yoksun olmakla beraber doğuştan gelen abartmaya ve hayal kurmaya eğilimli bu insanlar, geniş çaplı çatışmalar için uygun değillerdi. Ancak iyi bir liderlikle ve grup çalışması durumunda güzel işler yapabiliyorlardı. İlaveten pusu kurmak için de uygundular (BArch, NS 31/44).¹⁸ Wehrmacht'ın aksine Türk halklarının üyelerine Tabur komutanlığı dâhil olmak üzere çeşitli komuta pozisyonları verilerek Almanlarla eşit şartlarda mücadele etmeleri sağlanmaya çalışılıyordu (BArch, NS 31/43). Görülüyor ki Alman makamları Türk kuvvetlerinin savaş içerisindeki tutumlarını gözlemlemiş ve yararlı olacakları hareket tarzları üzerinde fikir yürütmeyi ihmal etmemişti.

Alman askerlerinin adının geçtiği birtakım vakaların yanı sıra Wehrmacht bünyesinde görev yapan bazı Türkistanlı askerlerin karıştığı tecavüz ve benzeri taşkınlık vakaları SS birimlerinde de görülmüştü. Bir Türkistanlı asker, bir şişe votka için 300 RM teklif dahi etmişti. SS raporuna göre bir Türkistanlı, Torba adlı bir Polonyalı kadına tecavüz etmeye çalışmış, o esnada evin beyi yetişerek olaya engel olmuştu. Bir diğer olayda Türkistanlı asker, Polonyalı Yahudi kadının evine girerek ona hakaret etmişti. Başka bir vakada bir Türkistanlı, doktora giden Polonyalı kadına tecavüz etmiş, Polonya polisine şikâyetle bulunulsa da bir sonuç alınamamıştı. 25 Ocak 1944 tarihli bir raporda Alman askerlerin Türkistanlı lejyonierlerin taşkınlığına engel olup onları derdest ettiklerinden bahis bulunmaktaydı.

18 Türkistanlıların yalnız bir savaşçı olarak uygunsuz oldukları, iyi yönetilen bir kitlesel mevzilenme için kullanılmaları gerektiği farklı raporlara da yansımıştır. BA-MA, MSG 241/16.

9 Şubat 1944 tarihli SS raporuna göre, 30 Ocak 1944'te iki Türkistanlı bir Polonyalı kadına tecavüz etmeye çalışmıştı. Kadının kıyafetleri yırtılmış ve vücudunun birçok yerinde ciddi yaralanmalar meydana gelmişti. Polonyalı kadın, Türkistanlılar tarafından ölümle tehdit edildiğinden durumu yetkili mercilere geç bildirmişti. 10 Şubat 1944 tarihli bir raporda Polonya'nın Nałęczów şehrinde Türkistanlı askerler yasak olmasına rağmen kışladan şehre inerek evlere girip kadınlara tecavüz etmeye çalışmış ve yoğun alkol tüketmişlerdi. Bir diğer olayda Nałęczów tren istasyonunda bir Türkistanlı asker, Polonyalı kadın Genka Wrutniak'a fiziksel tacizde bulunmuştu (BAMA, RS 3/39-1).

SS, Türkistan Türkleri başta olmak üzere Doğu Türklerinin Sovyetler Birliği'ndeki en güçlü potansiyele sahip olduğu gerçeğini hiçbir zaman reddetmedi. Bu bakımdan Türkistanlıların katkısı göz ardı edilemezdi. Bunu SS teşkilatının pek çok iç yazışmasında görmek mümkündür (BArch, NS 31/44). SS, Türkistanlıların millî, dinî ve kültürel faaliyetlerine bir anlamda sponsor olmuş ve bu hareketin başkanlığını Türkistan uzmanı Dr. Reiner Olzscha yapmıştı (NARA, M1270-Roll 0009). Olzscha, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Müslüman Türklerin Alman siyasi hedefleri doğrultusunda önemli bir potansiyel taşıdıklarının bilincindeydi (BArch, NS 31/42).

Sovyetler Birliği'ndeki Türk halklarının Alman planları doğrultusunda Rus-Slav nüfustan ayırt edilebilmesi için açık ve belirli etnik ilkelere göre tanımlanması gerekiyordu. Bu doğrultuda 1944'te Dresden şehrinde SS Merkez Dairesine bağlı olarak Sovyet Doğu halklarıyla ilgili bir *Türkistan Çalışma Grubu* (*Arbeitsgemeinschaft Turkestan*) teşkil edildi. Nasyonal Sosyalistlerin Türkistan uzmanı olan SS mensubu Dr. Reiner Olzscha bu grubun başkanlığını yürüttü. Türkistan Çalışma Grubu, Türk halklarının Sovyetler Birliği'ne karşı devrimcilere dönüştürülmesini bilimsel olarak sağlamak amacıyla SS tarafından teşkil edilen ve Türkologlar ile diğer oryantalistlerden müteşekkil bir düşünce kuruluşu idi (Torma, 2011: 223).

Çalışma Grubu, Kızıl Ordu'nun silahlanma potansiyeli açısından kritik konuma sahip Türkistan'ın askeri ve ekonomik önemi ile ilgili meseleleri ele aldı. Bilimsel çalışmanın amacı, yeni siyasete temel oluşturmak için Sovyet etnik grupları arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri ortaya çıkarmaktı. Sovyetler Birliği topraklarındaki halklar, etnik gruplar ve topluluklara ilişkin çalışma konuları bu araştırmalar kapsamındaydı. Sovyet Türkistanı'nın tarihsel gelişimi üzerine çalışmalar yapan kurum, pek çok araştırma projesi de planlamıştı. Bunlar arasında Sovyetler Birliği'nin

Türk halklarının, Büyük Rus halkına ve Sovyet düzenine psikolojik yankısı ve Türk halklarının Büyük Rus halkına ve Sovyet düzenine olan duygusal rezonansı gibi projeler yer almıştı (BArch, R 58/305). SS bünyesinde sürdürülen matbuat faaliyetleri bu çabalara ortak olmuştu.

Çalışma grubunun Dresden ofisinin genel müdürü, Dr. Korad Schlons idi. Çalışma grubu; Riga, Tartu (Estonya), Hollanda veya Paris'ten yağmalanmış kitaplar ve çeşitli eşyalarla donatıldı. Kurum, sekiz profesör ve bir doktor tarafından yönetilen dokuz çalışma alanına (Bölgesel çalışmalar ve Ulaşım, Toprak Bilimi ve Jeoloji, Tarım ve Klimatoloji, Folklor, Halk Sanatı, İslam, Tıp ve Edebiyat) ayrıldı. Türkistan Çalışma Grubu'nda bulunanlar arasında Doğu Lejyonları, Waffen-SS, SD veya Türkistan'dan gelmiş olan savaş esiri kamplarından üyeler de yer almaktaydı. Araştırmacı Burchard Brentjes'e göre bazılarının geçmişte yabancı ajan olduğu söylenmekteydi. Üyeler kamuflej için bilinçli olarak sivil kıyafetler giymektedir. Müslüman SS birliklerinin mollaları ise Mart 1944'ten beri Dresden'de Türkistan Çalışma Grubu tarafından kurulan ve ona bağlı olan eğitim okulunda eğitiliyordu.¹⁹

Çalışma grubu, Alman oryantalistlerin geleneksel birliği olan *Alman Şarkiyatçıları Topluluğu (Deutsche Morgenländische Gesellschaft)*'nin bir parçası olarak kuruldu. Dr. Olzscha'ya Alman Şarkiyatçıları Topluluğu'nda Çalışma Grubunu kurmak için gereken tüm yetkiler verildi. Türkistan coğrafyası ile ilgilenen Alman bilim adamları, Türkistan halklarını Batı kültürü ve eğitimi ile buluşturmak için Almanya'da bulunan Türkistanlı meslektaşları ile iletişime geçmekteydi. SS tarafından planlanan çalışma grubunun jeologlardan doktorlara, halk bilimcilerden dilbilimcilere ve Almanca konuşulan bölgedeki çeşitli enstitülerden edebiyat ve bilim adamlarına kadar çok çeşitli disiplinlerden uzmanları bir araya getirmesi planlanmıştı (Cwiklinski, 2000: 154).

SS politikaları bağlamında Sovyetler Birliği'ni parçalamak amacıyla Türkistan Türklerini devrimciye dönüştürme şeklindeki politik hedef ve aralarında Rus karşıtı bir milliyetçilik uyandırma gayesi ön planda tutulmuştu. Bu kapsamda Doğu Türk Silahlı SS Birliği'nin ideolojik temeli bir nevi Pan-Türkizm sloganı şeklinde oluşmuştu. SS'in bu anlayışı, kuşkusuz halkların ulusal temsilciliklerine Wehrmacht politikasından çok daha güçlü bir şekilde hitap ediyordu.

19 Titus Lenk, "Die SS-Mullah-Schule und die Arbeitsgemeinschaft Turkestan in Dresden", *Zukunft braucht Erinnerung. Das Online-Portal zu den historischen Themen unserer Zeit*, 2006. (URL 2).

Pan-Türkizm şüphesiz ki yeni bir deney olarak SS siyasetinde önemli bir yer etmiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşü ya da hiç olmazsa cephelerdeki yükün hafifletilmesi noktasında Pan-Türkizm bir vasıta olarak görülmüştü. Bununla beraber bazı istisnaları olmakla birlikte Alman makamlarının pek çoğu Pan-Türkizm'i Alman menfaatleri açısından bir tehlike olarak telakki etmekteydi. Diğer taraftan cephelerdeki durumun Almanya için kötüleşmesiyle beraber zaman içinde itirazların sesi kısıldı ve Pan-Türkizm bir müttefik olarak görülmeye başlandı.

Wehrmacht'ın aksine SS, Türk halklarının üyelerinde devrim yapma, içlerinde radikal Rus karşıtı milliyetçiliği uyandırma ve böylelikle onları Bolşevizm'e karşı seferber etme hedefini açıkça takip etti. Pan-Türkizm'in yayılması SS politikasının bir parçası ve dolayısıyla bir Alman projesiydi. SS'in söz konusu politikası, Wehrmacht, Doğu Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili politikalarıyla bir çatışmadan doğmuştu. SS'in bu kurumların Nasyonal Sosyalist etki alanındaki Türk halklarına ilişkin önceki politikalarına yönelik eleştirisi, bağımsız bir SS söyleminin gelişmesindeki en önemli faktördü. Bu politikanın temel özellikleri Alman Nasyonal Sosyalistleri tarafından geliştirilmişti ve atılan tüm adımlar açıkça Sovyetler Birliği'ni parçalamak için bir anti-Sovyet blok oluşturma gayesine hizmet ediyordu. 1944 yılı itibariyle Doğu cephesindeki durumun tamamen Almanlar aleyhine dönmesi, güçlü direniş ve ayaklanmalar, Batı'da ise Normandiya çıkarması devlet yöneticilerine fazla bir seçenek de tanımamıştı.

Heinrich Himmler'in İslami bir SS birimi kurma ve bundan istifade etme çabaları istenen sonucu vermemişti. Savaşın seyrinin ciddi anlamda Almanlar aleyhine değiştiği bu dönemde atılan adımın zamanlaması yanlış olmuştu. Diğer taraftan Türkistanlı SS birimleri askeri bir başarı hikâyesi olmaktan da uzaktı. SS liderliği ve Alman subayları temelde Müslüman askerlerine güvenmediler ve onlara eşit muamele etmediler. Bu nedenle Almanların Müslüman ortaklarının hayal kırıklığı daha da arttı.

Türk halklarının üyeleri öncelikle Nasyonal Sosyalist siyasetin nesneleri konumunda bulunuyordu. Nazilerin sarsılmaz bir inançla bağlı oldukları üstün ırk nazariyesi savaşın gerçekleri söz konusu olduğunda göz ardı edilerek sadece Wehrmacht bünyesinde değil SS teşkilatı bünyesinde de Türkistan Türklerinin istihdam edilmesi sonucunu doğurmuştu. Bununla beraber Alman siyasetinin birçok açıdan kusurlu olduğunu ifade etmek doğru olacaktır. Millî temsilciliklerin teşkilindeki sıkıntılar ve Pan-Türkist çabalara karşı temelde yer alan güvensizlik, Alman politikalarının çeliş-

kili yönlerini göstermekteydi. Buna ek olarak ulusal komitelerin Alman kurumlarından bağımsız olarak kendi milliyetçi politikalarını sürdürmek istedikleri de bilinen bir gerçektir. SS Propagandası, Türkistan Türklerini sadece millî açıdan propaganda aleti yapmakla kalmamış, aynı zamanda dinî siyaset çerçevesinde de örgütlemeye çalışmıştır. Fakat bu politikaların yeterli bir sonuç doğurmadığı ve Pan-Türkizm ideolojisinin Türk halkları tarafından tam anlamıyla benimsenmediği ortadadır. Her şeyden önce Türkistanlıların Bolşevik rejime karşı ihtilalcileştirilmesi politikası kesin olarak iflas etmişti. Prensip olarak anti-semitik, ırkçı ve yayılmacı Nasyonal Sosyalizm, temelde Türk halklarıyla iş birliğine girmeye hazır değildi. Alman yönetimi Türk halklarının üyelerini sadece politik amaçları doğrultusunda bir enstrüman olarak kullanmak istemişlerdi.

7. Türkistan'a Yönelik Propaganda

Alman savaş propagandasının önemli bir bölümünü Alman saflarında görev yapan Türkistanlı Lejyonerlere ilişkin hedefler teşkil etmekteydi. Hitler, savaş sırasında Müslümanlara olan inancını pek çok kez teyit etti. 1943'teki bir askeri konferansta gönüllü lejyonlar konusu tekrar tartışıldı. Buradaki vaka, güvenilirliği en iyi ihtimalle sorgulanabilir bir birim olan Gürcü taburuydu. Hitler, Gürcülerin Müslüman ve Türk ırkından olmadığı için askeriyede kullanılmasının tavsiye edilebilirliğini sorgulayarak düşüncesini çok net ifade etti. Hitler, Stalin bir Gürcü olduğundan onların hâlâ Komünizmle flört ettiğini düşünüyordu. Ona göre Ermeni taburu da güvenilmez ve tehlikeliydi. Hitler'in güvenilir olduğunu düşündüğü tek insan grubu gerçek Müslümanlar, yani gerçek Türkmen halkları idi. Bununla birlikte Hitler, onların savaşma kapasitelerinin başka bir konu olduğunu ve bunu yargılayamayacağını da belirtmişti (Warlimont, 1991: 293).

Türkistanlı askerlerin mücadelesi Alman basını tarafından da propaganda malzemesi olarak kullanılmaktaydı²⁰. Fransa'daki Nazi yanlısı *Pariser Zeitung*'un 4 Ocak 1944 tarihli sayısında Semerkant camisinin simgesi önünde savaşan Türkistanlılara dikkat çekilerek özgürlük fikrinin gizlenemeyeceğine vurgu yapılıyordu (Pariser Zeitung, 4 Ocak 1944). Norveç'in Nazi yanlısı gazetesi *Deutsche Zeitung in Norwegen*'in 14 Ocak 1944 tarihli sayısında Moskova'ya karşı mücadelede Almanya'nın yanında savaşan on binlerce Türkistanlı askere yer verilmişti (Deutsche Zeitung in Norwegen,

20 Otto Gohdes'in kurmuş olduğu İşgal Altındaki Doğu Bölgeleri Bakanlığı'nın bir bölümü olan Gohdes Ofisi Arşivinde (Dienststelle Gohdes Archiv) Türkistan Lejyonu'na dair gazete haberleri toplanmıştır. bk. BArch, R 6/583.

14 Ocak 1944). *Münchener Neueste Nachrichten*'in 30 Haziran 1944 tarihli sayısı, Türkistanlı gönüllülerin mücadelesini duyuruyordu. Gazete, haberrinde Sovyetler Birliği'ne karşı savaşın patlak vermesinin Türkistan'daki eski mirası canlandırdığını iddia ediyordu (Münchener Neueste Nachrichten, 30 Haziran 1944). *Berliner Nachtausgabe* gazetesinin 22 Kasım 1944 tarihli sayısı Doğu gönüllülerinin ve Türkistanlıların cesur mücadelesini övmektedir (Berliner Nachtausgabe, 22 Kasım 1944). Son olarak *Berliner Montagspost*'un 23 Kasım 1944 sayısı, gönüllü askerlerin Almanlarla omuz omuza savaşını haber yapmıştı (Berliner Montagspost, 23 Kasım 1944).

Alman yetkililerin planlamaları sonucunda kendi idealleri etrafında toplanmış olan Türkistanlı askeri birlikler için imam yetiştirmek amacıyla bazı okullar kurulmuştur. Dresden'de kurulan okul Türkistanlılardan oluşan Silahlı SS Birlikleri için imam yetiştirirken²¹, Göttingen'deki okul ise Wehrmacht bünyesinde görev yapan Türk birlikleri için imam eğitiyordu. Her iki okulda öğretilenler, Pan-Türkist/Pan-İslamist düşünceler merkezindeydi (Munoz, 2007: 79). Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Tatarlar vb. pek çok gönüllü Türk unsur bir araya getirilerek *Molla Okulu* adı verilen bir kursta birleştirilmişlerdi.

Polonya Müslümanlarının Başmüftüsü Yakup Şinkiyevic'in özel bir mektupla çağırılarak Türkistan Lejyonu'na imam tayin edildiği ve lejyonerlere dinî dersler verdiği de bilinmektedir (Ülküsal, 1999: 334). Eğitim dilleri başta Özbekçe olmak üzere Türk lehçelerindeydi. Bazen Rusça ve Tacikçe eğitim verildiği de görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla eğitim faaliyetleri kapsamında Özbek, Kazak, Volga ve Kırım Tatar çevrelerinden bir yardımcı hoca temin edilememiştir.

21 SS imamlarının eğitimi için açılan Molla Okulu, Arbeitsgemeinschaft Türkistan'ın kurulduğu Dresden Şehri'nde Lothringer Weg 2 adresinde bulunuyordu. Okul, öğrencilerin çok fazla dikkatini dağıtmamak, sakin bir ortam yaratmak ve aynı zamanda halkın dikkatini de uyandırmamak için genel trafikten uzak bir binada yer aldı. Binanın İslâmi yerleşim planı ve tefrişi Berlin'deki Pergamon müzesinin Asya bölümü uzmanı Dr. Kurt Erdmann tarafından yapıldı. Örneğin giriş salonu Türkistan camileri tarzında mozaik imitasyonlarla ve Kur'an'dan ayetlerle süslendi. Başka bir mekân, benzer motiflerle ve bir dua nişiyle dekore edilerek mescit olarak hizmet vermeye başladı. Tüm okul; insanların yaşadığı, ders verdiği, yemek yediği ve uyuduğu bir yatılı müessese olarak tasarlanmıştı. Geniş bir bahçe, hareket özgürlüğü sağlıyordu. Binanın içini olabildiğince gerçekçi kılmak için İslâmi kült objeler (vazolar, kaplar, fotoğraflar vb.) ve diğer İslâmi nesnelerin yanı sıra İslâmi kitaplar da satın alınmıştı. Detaylı bilgi için bk. Pieter Sjoerd van Koningsveld, "The Training of Imams by the Third Reich", *The Study of Religion and the Training of Muslim Clergy in Europe: Academic and Religious Freedom in the 21st Century*, ed. Willem B. Drees, Pieter Sjoerd van Koningsveld, Leiden 2008, s. 337-338.

Doğu Türk Silahlı SS Birliği'nin imam ataması da Alman makamları tarafından yapılan yoğun istişareler sonucu gerçekleşmekteydi. Bu minvalde Özbek kökenli Nureddin Namangani SS Teğmen rütbesiyle başıamam olarak görevlendirildi (BArch, NS 31/44). Her ne kadar savaşın ilerleyen dönemlerinde birimlerde istihdam edilen imamların yerini doldurmak güç olsa da askerlerin disiplin ve savaşma azmini güçlendirme noktasında SS, imamların nüfuzundan sonuna kadar yararlanma yoluna gitti. Alman makamları birçok hususta olduğu gibi cezai yaptırımlar konusunda da imamların nüfuzuna başvurmayı seçti. Cezalandırma işlemi icra edilmeden önce lejyon imamlarına danışılması kararlaştırıldı (BA-MA, RH 58/62). Bu şekilde imamların arabulucu işlevi devam etti.

Bir hazırlık okulunda eğitim gören lejyonerler, çoğunluğu Türkistan uyruklu eski Kızıl Ordu askerleri olan Kazak, Kırgız, Özbek olmak üzere yaklaşık 50 kişilik bir *aktivist grubuna* sahipti. Eylemciler grubu, Türkistan Lejyonu topraklarında ayrı bir kampta eğitim alıyorlardı. 1942'nin sonunda yenilenen bu grubun sayısı 100 kişiydi. Gruptan ayrılmış 45 kişi, Doğu Prusya'da bulunan Breslau (Wrocław) şehrine beş kilometre uzaklıktaki Oswitz kampına gönderildi ve burada Nisan 1943'ün sonuna kadar Kızıl Ordu'nun gerisinde yapılması planlanan casusluk faaliyetleri için eğitim aldı. Aktivist grubundan kalanlar Polonya'nın Voloshin şehrine nakledildi. Buradaki grup yeni askerlerle takviye edildi ve ayrı bir Türkistan Birliği olarak tanındı. Nisan 1943'ün sonunda Oswitz grubunun sayısı 100 kişiden fazlaydı. Breslau'daki Sabotajcı Okulu'nda yetişen Türkistanlılar, Türkistan bölgesindeki Güney Urallar'a keşif niteliğinde görevlerle gönderildiler (Zhanbosynova, 2019: 124-125).

Türkistan, Sovyet sanayi tesislerinin Batı'dan nakli sonucunda Alman askeriyesinin ilgisini çekmişti. Fakat bölge gerek uzaklığı gerekse diğer pek çok sebepten Alman sabotaj ve yeraltı faaliyetlerinde Kafkasya'nın bir hayli gerisinde kalmıştı. Yine de *Tamara* gibi operasyonlarla Sovyet petrol sanayisini tahrip etmek için birkaç Türkistanlı paraşütçü Aral kıyılarına indirilmişti. Benzer girişimler Ural ve Volga arasındaki devasa Sovyet topraklarında birkaç kez uygulandıysa da bu harekâtların sonuçları bilinmemektedir (Heilbrunn, 1957: 158-159).

Ceditçilerin meşhur önderlerinden Münevver Kari'nin kardeşi Rüstembek'in oğlu olan Taşkentli Osmanbek de paraşütçülük talimleri görmekle birlikte sırtına alıcı ve verici radyo takılarak havadan Türkistan'a atılacaklar arasındaydı (Ülküsal, 1999: 389). Bu şekilde paraşütle atılan

askerlerin istihbarat bilgileri sağlamasının yanı sıra bozgunculuk propagandası yürütmeleri de amaçlanmaktaydı.

Alman karşı istihbaratı tarafından eğitilmiş olan 12 Türkistanlı ajandan müteşekkil bir grubun Mayıs 1943'te sahte evraklarla Sovyetler Birliği'ne sızmayı başardığı, kayıtlara geçen bilgiler arasındaydı. Bu ajanlar Türkistan'da yeraltına katılıp beş harekât grubuna ayrılmışlardı. Söz konusu ajanlar Taşkent, Duşanbe, Alma-Ata, Celalâbad ve Ural Nehri ağzındaki Guryev şehirlerinden daha önce belirlenmiş kodlarla ayda bir Almanya'ya telsiz vasıtasıyla haber yolluyorlar ve karşı istihbarattan direktif alıyorlardı. Faaliyetleri Türkistanlı General Mir Kasım tarafından örtbas ediliyordu. Bu ajanlar 1944 sonlarında faaliyetlerini sonlandırıp izlerini kaybettirmişlerdi (Mühlen, 1984: 218).

Almanların Türkistan'a ilişkin bilgileri, çoğunlukla Kabil'de bulunan Orta Elçi Hans Pilger'in raporlarına dayanmaktadır. Pilger'in 23 Kasım 1941 tarihinde almış olduğu raporda belirtildiğine göre Türkistan coğrafyasında ciddi bir hareketlilik baş göstermişti. Basına ilişkin bilgilerin de yer aldığı rapora yansıdığı kadarıyla Özbekistan'da bazı tutuklamalar yaşanmıştı. Diğer taraftan Rus propagandası ve Rus radyosunun halk arasında karşılık bulmadığı, Özbekistan'da tren ve araç camlarının gece ve gündüz karartıldığı da edinilen bilgiler arasında yer almıştı (PA-AA: Panturan, R 29900, No: 311642).

Pilger, İrtibat görevlileri marifetiyle bölgeye dair bilgileri toplamaktaydı. Kabil'den gönderilen 1 Şubat 1942 tarihli telgrafta Bedağşan Vilâyeti'ndeki Özbek-Türkmen Teşkilatı'nın (Bağlan Teşkilatı)²² raporu yer almaktaydı. Rapora göre bölgedeki 500 tüfek ve mühimmat, 800 at ve 1000 erkek, Bolşevik karşıtı savaşçılar için harekete geçmeye hazırdı. Tüccarlar, mollalar ve hatta memurların her yerde Almanlara karşı sempati duyduklarından bahsedilen raporda, örgüt içinde iletişimi sürdürmenin katı Afgan gözetimi nedeniyle zor olduğu vurgulanmaktaydı. Ayrıca Hindistan, Pamir ve Rusya sınırında bol miktarda satın alınabilecek silah ve mühimmat olduğu da belirtilmekteydi. Rapor, aktarılan bilgileri Alman Ordusu'nun Haber Alma Servisi'nin (Abwehr) incelemesine izin verilmesi isteğiyle tamamlanıyordu (PA-AA: Panturan, R 29900, No: 311.600.311601).

22 Teşkilatın Başkomiserleri Halife Quazal Ayak ve Kamtchin Bey idi. Bağlan örgütlenmesinin lideri, uzun süredir Bolşeviklere karşı Sincan'da savaşıyan Said Hakim'in oğlu Said Kudradullah Han Töre'nin vekili olan Said Nohiuddin Töre idi.

Almanların Afganistan'daki Türkistanlıları teşkilatlandırarak Türkistan coğrafyası içindeki gruplarla temaslarını sağlamak ve cephe gerisinde isyanlar çıkarmak şeklindeki beklentileri istenilen sonucu vermemiştir. Her ne kadar Alman elçiliği vasıtasıyla gerekli maddi destek ve malzeme tedariki bir ölçüde sağlanmış olsa da Afgan Kralı, üzerindeki ağır dış baskıların bir sonucu olarak Almanları ve İtalyanları Afganistan'dan sürmüştü.

Genel olarak bakacak olursak taktiksel ve stratejik öneme sahip Alman planlamaları; Alman görevlilerin mesleki yetersizlikleri, Almanların Sovyetler Birliği azınlıklarına olan muameleleri ve Doğu politikalarının yanlışlığı sebebiyle başarısız olmuştur. Almanlar binlerce Sovyet savaş esirini ve bu arada Türkistanlıları ajan olarak kullanırken, genellikle bunu ajanların kalitesine aldırmanın yapılmıştır. İyi donanımlı bürokratların çok sayıda ajanı Sovyetler Birliği'ne sokmak için yaptığı gecikmiş planlamalar, Sovyetler Birliği'ndeki zorlu mücadele koşullarının üstesinden gelememiştir. Türkistanlılara yönelik izlenen ve geleceğe dair güvence vermekten uzak olumsuz politika, istekli unsurları da kendine yabancılaştırmıştır. Diğer taraftan rakip servislere karşı korunmasız bulunan Alman İstihbarat Servisi, sızmaların önüne geçememiş, Sovyet istihbaratı ile mücadelede yetersiz kalmıştır.

Alman savaş gücü, 1943'e gelindiğinde bir kırılma yaşamış ve savaşın seyri ciddi anlamda müttefiklerin lehine dönmeye başlamıştır. Alman ordu ve SS'te görev yapan Türkistan Türkleri ise savaşın sonuna değin cephelelerde mücadele etmeye devam etmişlerdir. Almanya 8 Mayıs 1945'te teslim bayrağını çektiğinde Türkistanlı askerlerin ciddi bir bölümü cephelelerde yaşamalarını yitirmişlerdir. Stalin'in gözünde vatan haini olarak damgalanan bu Türkler arasında hayatta kalanlar müttefikler tarafından yakalanarak Sovyetlere teslim edilmiştir. Kızıl ordu, kendilerine teslim edilen bu askerleri sorgusuz ve sualsiz derhâl kurşuna dizmiştir. Almanya'da kalan bir kısım Türkler ise müttefikler tarafından teslim edilmemiş, daha sonraki süreçte Sovyetler aleyhine propaganda maksadıyla kullanılmıştır.

SONUÇ

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Türkistan'a ilişkin pek çok belge, seyahat notu, günlük, rapor ve başka pek çok materyal Naziler tarafından bir araya getirilerek Anti-Sovyet propagandası noktasında birer araç olarak kullanıldı. Hem Türkistan Lejyonunun hem de Veli Kayyum Han'ın liderliğinde Millî Türkistan Birlik Komitesinin (MTBK) tesisi Türkistan coğrafyasının kaderi açısından önemli dönemeçler olmuştur. Türkistan Lejyonu

savaşın pek çok cephesinde savaşmış, bazı iç isyanların bastırılmasında aktif rol almıştı. MTBK ise güçlü Alman desteği sayesinde millî temsilcilikler arasındaki eşsiz konumu sürdürmüş, Türkistan'ın her anlamda temsilcisi konumunda bulunmuştu. Diğer taraftan Nazi Almanyası'nın Türkistan'a yönelik politikası *Büyük Türkistan* yaratma fikrini doğurdu. Hitler'in Sovyetler Birliğini yenmesi durumunda Türklerin yaşadığı coğrafyada büyük bir devlet kurulup kurulmayacağı tartışılmaya başlandı. Bu süreç içerisinde Wehrmacht Yüksek Komutanlığı (OKW), Dışişleri Bakanlığı ve Doğu Bakanlığına ilişkin tüm belgelerde *Türkistan* adı açıkça kullanılmıştı. İşgal altındaki Doğu bölgelerinde *Tarım düzeni, din ve milliyet sorununun durumuna ilişkin* bir kayıta, Almanların propaganda ve reklam için çaba göstermesi gereken Bolşevik etki alanındaki gruplar arasında *Büyük Türkistan (Grosstürkistan)* halkı; Özbek, Türkmen, Tacik, Kırgız ve Kazak halkları sıralanmaktaydı (PA-AA: R 11.125, No. 256694). Görüldüğü üzere Büyük Türkistan tabiri, yalnızca propaganda çalışmalarının etkinliğinin nasıl artırılacağına ilişkin talimatları temsil eden söz konusu belgede geçmektedir. II. Dünya Savaşında Nazi Almanyası'nın kesin yenilgisi ile de aktif Türkistan politikası son bulmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Bundesarchiv (BArch)

BArch, 31/42.

BArch, NS 19/3573.

BArch, NS 31/27.

BArch, NS 31/30.

BArch, NS 31/42.

BArch, NS 31/43.

BArch, NS 31/44.

BArch, NS 43/40.

BArch, R 58/305.

BArch, R 6/583.

BArch, R 8024/25.

Bundesarchiv Militärarchiv (BA-MA)

BA-MA, MSG 123/10.

BA-MA, MSG 123/31.

BA-MA, MSG 241/10.

BA-MA, MSG 241/16.

BA-MA, MSG 241/2.

BA-MA, MSG 241/4.

BA-MA, MSG 241/51.

BA-MA, MSG 241/6.

BA-MA, MSG 241/7.

BA-MA, N 756-242/a.

BA-MA, N 756-242/b.

BA-MA, RH 5/437.

BA-MA, RH 12-21/7.

BA-MA, RH 19V/79.

BA-MA, RH 20-4/404.

BA-MA, RH 22/135.

BA-MA, RH 26/162/16.

BA-MA, RH 26-162/20.

BA-MA, RH 58/62.

BA-MA, RS 3/39-1.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA-AA)

PA-AA: Panturan, R 29900.

PA-AA: R 11.125.

PA-AA: R 29778, Türkei.

Insitut für Zeitgeschichte (IfZ)

Insitut für Zeitgeschichte (IfZ), MA 364/1.

Insitut für Zeitgeschichte, (IfZ) *Der Kampf gegen Windmühlenflügel*, ZS-407/1-11.

Institut für Zeitgeschichte (IfZ), *Die Entstehung des Kommandos der Ostlegionen*, ZS 407/1-14.

Institut für Zeitgeschichte (IfZ), *Turkvölkische und Kaukaische Verbände im Kampf an Deutschlands Seite im Zweiten Weltkrieg*, ZS 407/2-12.

Institut für Zeitgeschichte (IfZ), *Wie es zu meiner Ernennung zum Kommandeur der Ostlegionen kam.*, ZS 407/1-61.

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945 (ADAP)

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945 (ADAP). Serie E: 1941-1945, Band I, 12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942, Göttingen 1969, (Doküman No: 189).

National Archives and Records Administration (NARA)

NARA, M1270-Roll 0009, Veli Kayyum Han'ın Sorgulama Dosyası.

NARA, M1270-Roll 0025, Ernst Koestring'in Sorgulama Dosyası.

Gazeteler

Münchener Neueste Nachrichten, 30 Haziran 1944.

Deutsche Zeitung im Ostland, 15 Haziran 1944.

Feldzeitung: Nachrichtenblatt einer Armee im Osten, 16 Haziran 1944.

Pariser Zeitung, 4 Ocak 1944.

Deutsche Zeitung in Norwegen, 14 Ocak 1944.

Berliner Nachtausgabe, 22 Kasım 1944.

Berliner Montagspost, 23 Kasım 1944.

Yeni Türkistan, 1 Ocak 1945.

Yeni Türkistan, 5 Mayıs 1943.

İnternet Kaynakları

URL 1:

<https://www2.landesarchivbw.de/ofs21/olf/struktur.php?bestand=17841&sprungId=7769897&letztesLimit=suchen>

URL 2: Lenk, Titus (15.01.2021). Die SS-Mullah-Schule und die Arbeitsgemeinschaft Turkestan in Dresden, *Zukunft braucht Erinnerung. Das Online-Portal zu den historischen Themen unserer Zeit*.

<https://www.zukunft-braucht-erinnerung.de/die-ss-mullah-schule-und-die-arbeitsgemeinschaft-turkestan-in-dresden/>

Landesarchiv Baden-Württemberg-Staatsarchiv Ludwigsburg, EL 48/2 I. Bü 63. (05.01.2021).

Diğer Kaynaklar

Andican, A. (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları.

Bougarel, X.; Korb, A.; Petke, S.; Zaugg, F. (2017). "Muslim SS units in the Balkans and the Soviet Union", *The Waffen-SS: A European History*, ed. Jochen Böhrer, Robert Gerwarth, Oxford University Press, Oxford, s. 252-283.

Cordier, B. D. (2010). "The Fedayeen of the Reich: Muslims, Islam and Collaborationism During World War II", *China and Eurasia Forum Quarterly*, 8/1, s. 23-46.

Cwiklinski, S. (2000). "Die Panturkismus-Politik der SS: Angehörige Sowjetischer Turkvölker als Objekte und Subjekte der SS-Politik", *Fremdeinsätze. Afrikaner und Asiaten in Europäischen Kriegen, 1914-1945*, ed. Gerhard Höpp, Brigitte Reinwald, Verlag Das Arabische Buch, Berlin, s. 149-166.

- Dallin, A. (1981). *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies*. New York: Palgrave.
- Der Untermensch* (1942). haz. SS-Hauptamt/Schulungsamt, Berlin: Nordland Verlag.
- Dossena, P. A. (2015). *Hitler's Turkestan Soldiers: A History of the 162nd (Turkistan) Infantry Division*. Solihull: Helion & Company.
- Erkilet, H. E. (1943). *Şark Cebhesinde Gördüklerim*. İstanbul: Hilmi Kitabevi.
- Gerede, H. (1994). *Harp İçinde Almanya (1939-1942)*. İstanbul: ABC Ajansı Yayınları.
- Gilyazov, I. (1996). "Pantyurkizm, Panturanizm i Germaniya", *Etnograficheskoe Obozrenie*, 2, s. 92-103.
- Hartmann, C. (2009). *Wehrmacht im Ostkrieg: Front und Militärisches Hinterland 1941/42*. Münih: R. Oldenbourg Verlag.
- Hayit, Baymirza (1987). *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Heilbrunn, O. (1957). *The Soviet Secret Services*. Londra: George Allen & Unwin Ltd.
- Hitler, A. (1943). *Mein Kampf*. Münih: Zentralverlag der NSDAP-Franz Eher Verlag.
- Hoffmann, J. (1981). *Die Ostlegionen, 1941-1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer*. Freiburg: Verlag Rombach.
- İkram Han, H. (1999). *Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Johnson, I. (2010). *A Mosque in Munich: Nazis, the CIA, and the Muslim Brotherhood in the West*. Boston & New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- Koningsveld, P. S. V. (2008). "The Training of Imams by the Third Reich", *The Study of Religion and the Training of Muslim Clergy in Europe: Academic and Religious Freedom in the 21st Century*, ed. Willem B. Drees, Pieter Sjoerd van Koningsveld, Leiden University Press, Leiden, s. 333-368.
- Mitcham, S.W. (1985). *Hitler's Legions: The German Army Order of Battle, World War II*. New York: Stein and Day Publishers.
- Motadel, D. (2015). *İslam ve Naziler*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Muñoz, A. J. (2001). *The East Came West: Muslim, Hindu and Buddhist Volunteers in the German Armed Forces, 1941-1945*. Bayside: Axis Europa Books.
- Muñoz, A. J. (2007). *Hitler's Muslims: Muslim Volunteers in Hitler's Armies, 1941-1945*. Bayside: Europa Books.
- Mühlen, P. V. Z. (1984). *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*. çev. Eşref Bengi Özbilen, Ankara: Mavi Yayınlar.
- Müller, R-D.(2012). *The Unknown Eastern Front: The Wehrmacht and Hitler's Foreign Soldiers*. Londra & New York: I. B. Tauris.
- Neulen, H. W. (1992). *An Deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*. Münih: Universitas Verlag.

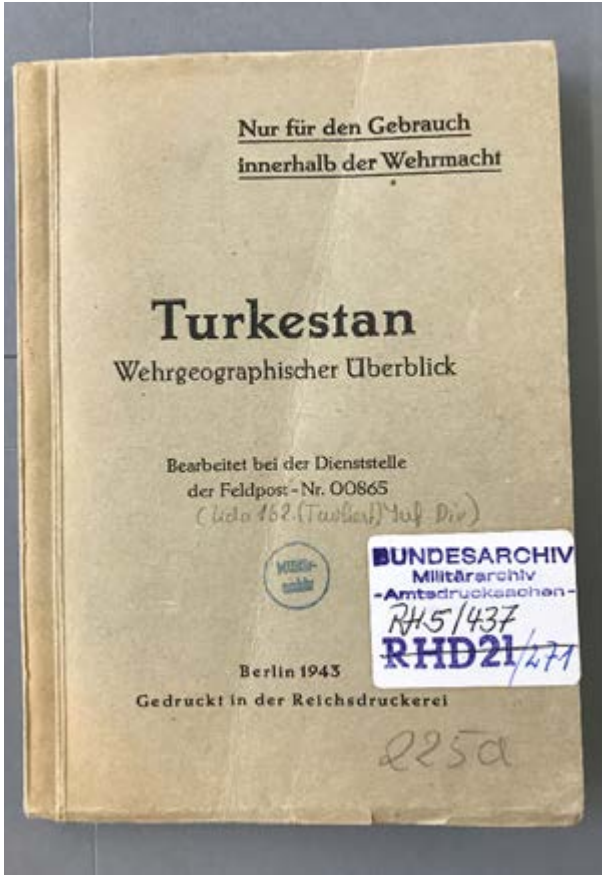
- Newland, S. J. (1991). *Cossacks in the German Army, 1941-1945*. Londra: Frank Cass.
- Overmans, R.; Hilger, A.; Polian, P. (ed.) (2012). *Rotarmisten in Deutscher Hand. Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitation Sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges*. Paderborn & Münih & Viyana: Schöningh Verlag.
- Özcan, Ö. (2003). "Millî Türkistan Birlik Komitesinin 1. Kongresi", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği-Muzaffer Özdağ'a Armağan*, I. Cilt, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, s. 107-116.
- Sadykov, N. (2016). "Milli Turkistan Journal's Ideological Approach", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7/1, s. 86-90.
- Sakal, H. B. (2013). *Başka Bir Dünya Savaşı: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar, 1941-1945*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Seidler, F. W. (1999). *Die Kollaboration 1939-1945: Zeitgeschichtliche Dokumentation in Biographien*. Münih: Herbig.
- Torma, F. (2011). *Turkestan-Expeditionen. Zur Kulturgeschichte Deutscher Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930)*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Uğurlu, Ö. A. (ed.) (2003). *2. Dünya Savaşı'nda Türkiye Üzerine Gizli Pazarlıklar (1939-1944)*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Ülküsal, M. (1999). *Kırım Yolunda Bir Ömür: Hatıralar*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
- Warlimont, W. (1991). *Inside Hitler's Headquarters 1939-1945*. Novato, California: Presidio Press.
- Yesmagambetov, K. (2015). *Mustafa Çokay: Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür*. çev. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Zhanbosynova, A. (2019). "Turkestan Legions of the Third Reich: Recruitment Mechanism And Application System (based on regional archival materials)", *Otan Tarixi Gılımı Jwrnal*, 1/85, s. 116-133.

TURKESTAN IN GERMAN DOCUMENTS IN WORLD WAR II

ABSTRACT

Turkistan has attracted attention as an important geography in both World Wars as it has in every period of history. The German Empire developed a serious policy towards Turkistan in the political, economic and military fields during the First World War. Defeated in the war, Germany did not give up its active policy of Turkistan; Turkistan maintained its political importance during the Nazi Germany period. The German-Russian war, which started with the Barbarossa operation, led to significant developments in terms of the Soviet peoples and the geography of Turkistan. The Turkistan Turks, whose numbers reached millions, fought on the front lines in this war on both the Soviet and German fronts. On the other hand, the National Turkistan Unity Committee (MTBK), chaired by Veli Kayyum Khan, operated as the Turkistan government in exile with the support of the Germans. The aim of this study is to reveal the place and importance of Turkistan in the context of Nazi war policies based on German archive sources.

EKLER

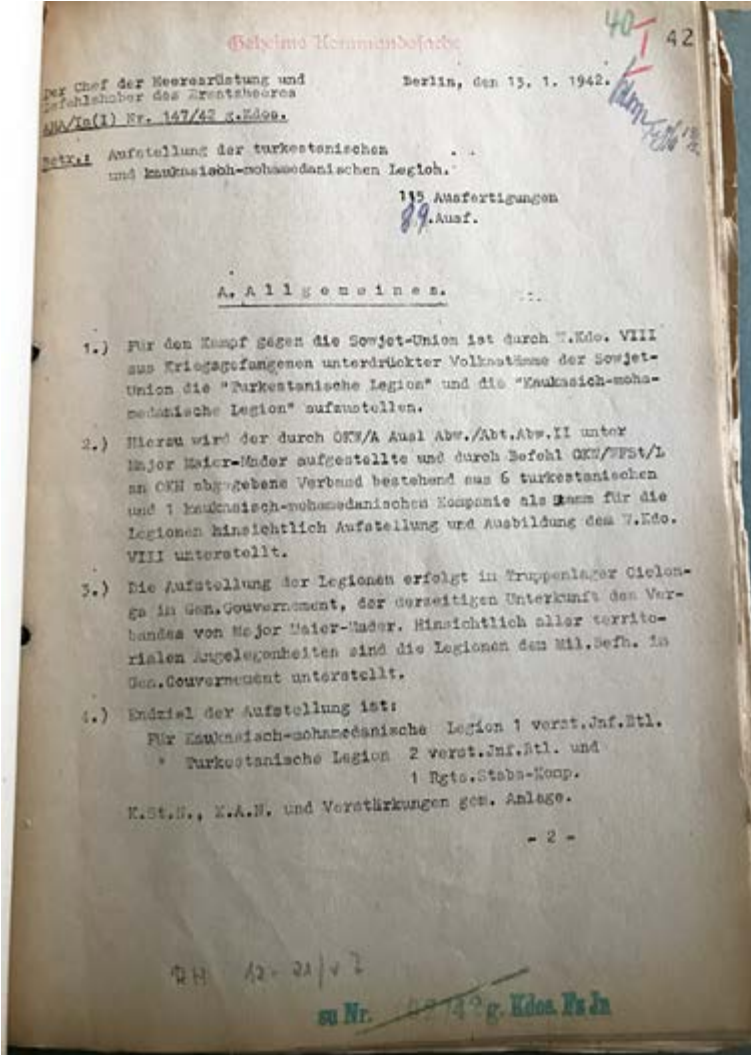
Ek-1: Wehrmacht Personeli için Türkistan'ı tanıtım amaçlı hazırlanan kitapçık.²³

23 BA-MA, RH 5/437. *Turkestan: Wehrgeographischer Überblick*, Berlin 1943.

Ek-2: Wehrmacht Personeli için Türkistan'ı tanıtm amaçlı hazırlanan kitapçıktaki Türkistan haritaları.²⁴

24 BA-MA, RH 5/437. *Turkestan: Wehrgeographischer Überblick*, Berlin 1943.

Ek-3: 13 Ocak 1942 tarihli ve gizli ibareli Türkistan Lejyonu'nun kuruluş emri.²⁵

25 BA-MA, RH 12-21/7.

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ НЕМІС ҚҰЖАТТАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ТҮРКІСТАН ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР*

Жошкун Кумру**

ТҮЙІНДЕМЕ

Түркістан тарихтың әр кезеңіндегідей екінші дүниежүзілік соғыс тұсында да маңызды аймақ ретінде назардан тыс қалмаған. Герман империясы бірінші дүниежүзілік соғыс кезінінде Түркістанға қатысты саяси, экономикалық және әскери салаларда маңызды саясат жүргізген. Германия соғыстан жеңілсе де, белсенді Түркістан саясатынан бас тартпаған; Түркістан өзінің саяси маңыздылығын фашистік Германия тұсында да сақтап қалған. Барбаросса жоспарымен басталған неміс-орыс соғысы Кеңес халықтары мен Түркістан аймағына елеулі өзгерістерді әкелген. Саны миллионға жеткен түркістандық түріктер бұл соғыста Кеңестік және неміс майдандарында алғы шепте соғысқан. Екінші жағынан, Вели Каюм Хан басқарған Ұлттық Түркістан Бірлігі Комитеті (ҰТБК) немістердің қолдауымен қуғындағы Түркістан үкіметі ретінде жұмыс істеген. Бұл зерттеудің мақсаты – неміс мұрағат көздеріне негізделген нацистік әскери саясат аясында Түркістанның орны мен маңызын көрсету.

КІРІСПЕ

1888 жылы II Уильямның таққа отыруымен Германия империясының сыртқы саясатында түбегейлі өзгерістер болды. Жаңа император Германияны жаһандық державаға айналдыру үшін Weltpolitik (әлемдік саясат) деп аталатын саясатты қабылдады. Осы бағыттағы халықаралық мүдделері Азия жерлерінде екенін түсініп, император Уильям мұсылман жерлеріне назар аударды.

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Мадина Молдашева

** Док., Памуккале университеті, Денизли, Түркия. skumru@pau.edu.tr

Шикізат базасы болған Түркістан, сөзсіз, патша саясатында маңызды орынға ие болды. Атап айтқанда, Түркістанның мақта шаруашылығы саласындағы потенциалы жоғары еді¹. Осы себепті неміс дипломаттары мен әскери топтары Түркістан туралы ақпаратты жинап, Германияның Сыртқы істер министрлігіне хабарлай бастаған. Бұл бағытта көптеген есептер жазылды. Екінші жағынан, Шығыс Барлау бөлімі Түркістанда болып жатқан оқиғалар туралы Берлинге хабарлады. Неміс газеттерінде де Түркістандағы саяси оқиғалар жарияланып отырған.

1919 жылы Қызыл Армияның Түркістан жеріне басып кіруі тек немістер үшін ғана емес, ағылшындар үшін де олардың саясатының құлдырауын білдірді. Осы оқиғаларға байланысты, Германия бірінші кезекте экономикалық ықпалға және ғылыми жаңалықтарға сүйенді. Немістер Веймар кезеңінде де Түркістан аймағына назар аударып, саяси-экономикалық жоспарлаудан ғана емес, ғылыми қызметтен де қалыс қалған жоқ.

1. Германия-Кеңес соғысы алдындағы жағдай

1933 жылы Адольф Гитлердің билікке келуімен Германияда ресми түрде Ұлттық Социалистік дәуір басталды. Гитлер ең алдымен неміс халқының қадір-қасиетін қорлайтын және неміс экспансиясына ең үлкен кедергі болатын Версаль келісімінің шектеулерін жоюды мақсат етті. Осы мақсатқа жету үшін сыртқы саясатта көптеген жетістіктерге қол жеткізген Гитлер неміс ұлтының халқына сай жері болуы және өсіп-өркендеуі қажеттілігін атап өтті. Нацистердің қасиетті Інжілі деп саналған «Менің күресім» атты еңбегінде Германияның әлемдік державаға айналуы үшін, өз азаматтарына өмірлік мүмкіндіктер беру үшін аумақтық кеңею қажет екенін атап көрсетті (Hitler, 1943: 741–742). Ал бұл жерлер Шығыстағы ұлан-ғайыр Түркістан жерін басқарған Кеңес империясына тиесілі болды. Осыған байланысты Гитлердің басты мақсаты Коммунистік Ресейді жойып, оның жерлеріне үстемдік ету болды.

Нацистік әкімшілік Германия-Кеңес соғысы басталғанға дейін 1941 жылы сәуірде Кеңес Одағында Кавказ және Түркістан халықтарымен, Қырым және Еділ бойындағы татарлармен жұмыс

1 "Kommission des Kolonial-Wirtschaftlichen Komitees" атты комитет Түркістандағы мақта мәселесі жөнінде көптеген баяндамалар жазған. BArch, R 8024/25.

істеуге жауапты Ресей комитетін құруды жоспарлаған болатын. Комитетке КСРО-ның орыс емес халықтарының тарихы мен мәдениетінде тәжірибесі бар дипломаттар мен кәсіби ғалымдар шақырылды. Осы мақсатта құрылған комиссияның басшысы болып Георг Гросскопф тағайындалды. Олардың арасында Сыртқы саясат департаментінің қызметкері Георг Лейббрандт, Шығыс департаментінен профессор Герхард фон Менде, кейінірек 162-ші Түрік атқыштар дивизиясын басқарған генерал Риттер Фон Нидермайерді де қамтитын мүшелер тізімі 1941 жылы 5 мамырда Сыртқы істер министрі Риббентропқа ұсынылды. Бірақ ведомствоаралық мәселелерге байланысты мамандар әртүрлі мекемелерде жұмыс істеуге мәжбүр болды (Dallin, 1981: 40–41).

Комитет насихат жұмыстарына материалдарды жинап, Кеңестік жүйенің ең әлсіз тұстарына нақты сын айтып отырған. Сонымен қатар мамандар орыс емес ұлт өкілдерін де қолдану қажет екенін түсінген. Комитет орыс емес ұлттардың көрнекті иммигрант өкілдерін қарастырған. Сондай-ақ түрік басшылары да бұл мәселеге мән берген. Бұрынғы Мәскеу елшісі Шуленбургтың бастамасымен Франция, Швейцария, Италия, Түркия және Балқан елдерінен босқындар көшбасшылары 1942 жылы сәуір айының соңы мен мамыр айының басында Берлиндегі әйгілі Адлон қонақ үйіне келіп қоныстанған және осы себепті қарастырылып отырған бастамаға «*Adloniade*» аты берілген². Бұл кездесуге белгілі саясаткерлер, сондай-ақ қоғамның түрлі топ өкілдері қатысқан (Mühlen, 1984: 68).

2. Барбаросса жоспары және Түркістан

Түркістан аймағының неміс жоспарлаушыларының саясатына әсері Неміс-Кеңес соғысын бастаған Барбаросса жоспарының салдарымен сәйкес келген. 1939 жылы 1 қыркүйекте Германияның Польшаға шабуылымен басталған соғыс 3 қыркүйекте Ұлыбритания мен Франция Германияға соғыс жариялаған кезде дүниежүзілік соғысқа айналды. Тақырыбымызға келсек, бұл соғыстың ең маңызды кезеңі 1941 жылы 22 маусымда басталған Германия-Кеңес соғысы. Немістердің шабуылы қысқа мерзімде жылдам алға жылжып, уақыт өте келе миллиондаған Қызыл Армияның сарбаздары немістерге тұтқынға алынған. Бұл тұтқын сарбаздардың арасында түріктерден басқа да Кеңес

2 Ал Түркістанның атынан Вели Каюм Хан қатысты.

адамдары көп болған. Түріктер ішінде ең үлкен топты түркістандықтар құраған. Түркістан, сөзсіз, өз демографиялық потенциалы және Кеңес Одағына қарсы бағытталған антисоветтік пропаганда тұрғысынан маңызды аймақ болды. Сонымен қатар соғыс кезінде көптеген қоғам қайраткерлері мен Түркістан күресінің көрнекті қайраткерлері немістердің қамқорлығында болды. Осы себепті түркістандық әскери тұтқындар неміс билігінің назарын ерекше аударды.

1941 жылдың шілдесінде Түркістан істеріне жауапты атақты түркітанушы, профессор Герхард фон Менденің қарқынды жұмысының нәтижесінде Шығыс министрлігі және ОКW³-мен келісе отырып, әскери тұтқындарды ұлты бойынша бөлу туралы шешім қабылданды (ADAP Serie E, 1969: 348). Осы үдеріс барысында Түркістан күресінің символы Мұстафа Шоқай мен Вели Каюм Хан әскери тұтқындар жөніндегі комиссияда бірге жұмыс істеген. Сөзсіз, Неміс билігі Шоқай сияқты тұлғаның түріктерге әсерін анықтаған. М.Шоқай – түркістандықтардың толық тәуелсіздігі және тәуелсіз болашағы болуы туралы мәселені бірінші болып көтергендігімен де маңызды тұлға.

Германияның Сыртқы істер министрлігінің дереккөздері Түркістан мәселесі бойынша Германия билігінің Түркия Республикасы билігімен кездесулері туралы толық мәлімет береді. Түркияның Берлиндегі елшісі Хүсрев Гереде 1941 жылы тамыз айында Германия Сыртқы істер министрлігінің бас хатшысы Эрнст фон Вайцзекерге орыстарға қарсы жеңістердің Түркияда үлкен қуаныш тудырғанын мәлімдеп, Ресей мұсылмандары туралы брифинг өткізді. Осы кездесу барысында Каспий теңізінің шығысында тәуелсіз Түркістан және Моңғолия мемлекеттерінің құрылуы мүмкін екенін айтты (Gerede, 1994: 252). Хүсрев Гереде неміс дипломатиялық шеңберінде ықпалды тұлға болған. 1941 жылы 20 тамызда Гитлердің Шығыс Пруссиядағы Қасқыр Ұясы штаб-пәтерінде Сыртқы істер министрі Риббентроппен кездескен Гереде Ресейдегі түріктерге Кеңестік шапқыншылықтан құтылу қуаныш сыйлайтынын және немістердің тұтқынында болған түріктерді орыстардан бөлу керек екендігін мәлімдеді (Gerede, 1994: 250).

Германия Сыртқы істер министрлігінің дереккөздерінде Энвер Пашаның туысқаны Нури Пашаның (Киллигил) да неміс билігімен

3 ОКW: Oberkommando der Wehrmacht (Wehrmacht Yüksek Komutanlığı). Германия Бас штабының қолбасшылығы.

байланыстары туралы мәліметтер берілген. Нури Паша 1941 жылы 11 қыркүйекте Германия Сыртқы істер министрлігінің Түркиямен қарым-қатынасына жауапты болған доктор Эрнст Воерманмен кездескен. Бұл кездесуде немістердің тұтқынындағы түріктерден жасақ құрып, Тұраншылдық үшін күресу керектігін айтқан Нури Паша ұлттық легиондарды құруда маңызды қызмет атқарған (РА-АА: R 29778, No: 173245, 173246).

1941 жылы 15 қазанда Әскери академияның қолбасшысы генерал Али Фуад Эрден мен отставкадағы генерал Хүсейн Хүснү Эмир Эркилет неміс билігімен және Гитлермен кездесу мақсатында Германияға сапармен барған. Эркилет Паша Гитлермен кездесулері туралы кейбір мәліметтерді бөліскен. Эркилеттің айтуынша, Гитлердің Германия жеңген жағдайда Түркістанның ішіндегі мемлекеттерден тәуелсіз мемлекеттерді немесе колонияларды құруды қалайтын-қаламайтыны белгісіз екенін айтады (Erkilet, 1943: 226). Елші фон Папен түрік делегациясының сапары туралы 1941 жылы 10 қарашада Сыртқы істер министрлігіне саяси есебін жіберген (Uğurlu, 2003: 180).

Бұл байланыстар түркістандықтардың болашағына оң ықпал еткені сөзсіз. Розенберг басқаратын Шығыс министрлігі де, Риббентроп басқаратын Сыртқы істер министрлігі де босқын түрік басшыларымен ынтымақтастық саясатын қолдады. Сонымен бірге бұл КСРО-ны, Түркістан және басқа аймақтарды қол астында алуды көздеді. Осы байланыстардың ықпалымен немістің жоғарғы эшелоны Түркістаннан және басқа түрік аймақтарынан тұтқынға түскен түріктерді қамтитын түрік легионын құру идеясына жасыл жарық түсіреді (идеясы мақұлданған).

3. Түркістан легионы

Неміс мұрағат дереккөздерін зерделейтін болсақ, Неміс-Кеңес соғысының басында фашистердің Оралдың шығысына бағытталған қандай да бір операциялық мақсаты болмаған. Көптеген неміс жоғары лауазымды шенеуніктері мен Шығыс министрлігінің қызметкерлері әскери тұтқындардан легиондарды құру және Кеңес Одағының саяси бөлінуімен айналысты. Берлин стратегтерінің басты мақсаты коммунизмді тарихтың шаңды беттеріне көметін жеңіске

жету болатын. Осы мақсат аясында халқының әлеуеті мол Түркістан ерекше назарда болған.

OKW 1941 жылғы 8 қарашадағы циркулярда түркі халықтарына оң қабақ танытқан. Қолбасшылық бұл тәсілден үлкен пайда алатынына сенімін тағы да білдірген (Overmans және б., 2012: 683). Осы тәсілдердің нәтижесінде Шығыс легиондарын құру туралы бұйрықты Гитлердің мақұлдауымен Неміс Бас штабы 1941 жылы 22 желтоқсанда шығарған. 1941 жылы 30 желтоқсанда Сыртқы істер жөніндегі құпия құжатқа сәйкес нұсқауларға түзетулер енгізіліп, құрылатын легиондарда қызмет ететін әскери тұтқындарды іріктеу үшін Сыртқы істер министрлігі мен Шығыс министрлігі тікелей келісім бойынша бірігеді деп шешілді (PA-AA: Panturan, R 29900. No. 311631).

Әскери тұтқындар лагерлерінен алынған түрік, Кавказ және Еділ адамдарының батальондарын дайындау үшін 1942 жылы Польша генерал-губернаторлығында алты легион құрылған. Бұл легиондардың бірі Түркістан-Кавказ мұсылман легионы 1942 жылы 13 қаңтарда құрылса, 1942 жылы 24 наурызда Түркістан легионы жаңадан құрылды (BA-MA, RH 12-21/7)⁴. OKW-ның Операциялық персонал басқармасы бастығының орынбасары генерал Уолтер Уорлимонт қол қойған Түркістан легионын құру туралы шешім хатында Гитлердің түрік текті әскери тұтқындардан тұратын Түрік легионын құруға бұйрық бергені айтылған (BArch, NS 43/40).

Гитлердің Бірінші дүниежүзілік соғыс тәжірибесіндегі мұсылмандарға деген оң көзқарасы және Түркістан халқының ресми түрде Вермахт формасын киюге лайық алғашқы этникалық халықтардың бірі ретінде белгіленуі Түркістанның немістер алдындағы маңыздылығын көрсетеді (Newland, 1991: 57).

Генерал Ральф Фон Хейгендорфтың баяндамасы бойынша, түркістандықтарды азат ету үшін қақпа ашылған алғашқы күн 1941 жылдың 2 қазаны болған. Себебі Түркістан легионы 1943 жылы 2 қазанда Легионовода 2 жылдығын атап өту үшін Вели Каюм Ханның, Еріктілер бөлімшесінің генералы Кестрингтің және Шығыс

4 Сонымен қатар, неміс дипломаты Отто фон Хентиг 1942 жылы 17 қаңтарда жазған мақаласында Түркістан географиялық және саяси жағынан анықталмаған аймақ болғандықтан, бірінші легионды татар легионы деп белгілеу дұрысырақ болатынын айтқан. PA-AA: Panturan, R 29900, 1942 жылы 17 қаңтарда жазылған хат (No: 311629).

легиондарының қолбасшысының қатысуымен мерекелік салтанатты шара өткізген (IfZ, ZS 407/1-14; BA-MA, MSG 241/51).

Легионовода құрылған Түркістан легионы қарақалпақ, қазақ, қырғыз, тәжік, түрікмен, өзбек, балуж, дүнген, ирандықтар, қашғар (ұйғыр), курамин, шұғнан, тараншы және шығыс татарлары сияқты ұлттардан құрылған (IfZ, ZS 407/2-12; BA-MA, MSG 241/6; BA-MA, MSG 241/7; Hoffmann, 1981: 30–33).

Түркістандықтарға большевиктерге қарсы неміс армиясының қатарына қосылуға және өз Отанының азаттығы үшін күресуге мүмкіндік берілген (BA-MA, MSG 123/31). Түркістандық еріктілер белгілі бір мағынада өз елінің тәуелсіздігін алу мақсатында большевизмге қарсы күрес ұранымен ұйымдастырылды (NARA, M1270-Roll 0025).

Уәкілетті легиондар ресми мақұлдаумен 1942 жылдан бастап жұмыс істеген және уақыт өте келе кеңейтілген. Белгіленген ұлттарды тану 1942 жылы тамызда №8000/42 Жарлықты неміс әскерлеріне тарату үшін брошюра ретінде жариялау арқылы мүмкін болған. Бұл брошюрада Кеңестік азаматтарды алты бөлек санатқа бөліп, оларды пайдалану туралы ақпарат берген. Осыған қарай, тек козактар (орыс казактары), түркі халықтары мен Қырым татарларына ғана немістермен иық тіресе соғысуға рұқсат етілді. Бұл саясат Гитлердің сеніміне сай болған. Брошюра бойынша, түрік нәсілінің өкілдері мен козактарға большевик жауына қарсы неміс солдаттарымен иық тіресе соғысуға рұқсат берілген. Түрік батальондары, Козак флоттары және Қырым татарлары осы санатқа енген (BA-MA, RH 22/135; BA-MA, RH 20-4/404; BA-MA, RH 19V/79; BA-MA, RH 26/162/16).

Құрылған бөлімшелердің ішіндегі ең үлкені және ең танымалы 162-ші түрік атқыштар дивизиясы болған. Дивизия құрамында 303-ші атқыштар полкі, 314-ші атқыштар полкі, 329-шы атқыштар полкі, 236-шы артиллериялық полкі, 236-шы барлау батальоны, 236-шы танкіге қарсы батальон, 236-шы инженерлік батальон, 236-шы сигнал батальонынан тұратын және орталығы Гросс-Борн әскери оқу аймағындағы Веркрейс II (Әскери округі II Штеттин) ішінде орналасқан Германияның Росток қаласында болған. Бұл бөлім бастапқыда 1940 жылы қаңтарда жаңадан құрылған дивизия штабында Померания мен Мекленбург резервтік оқу бөлімдерін біріктіру арқылы құрылды. Бөлім Ресейдегі алғашқы шайқастарға

қатысып, 1941 жылы маусым айынан бастап алғашқы қысқы шабуыл тексерілгенге дейін үздіксіз жұмыс істеген. Түрік атқыштар дивизиясы 1941 жылы желтоқсанда үлкен шығынға ұшырып, кейін 1942 жылдың күзіне дейін Шығыс майданның оңтүстік бөлігінде қызмет еткен. Осы себепті болса керек, 1941 жылдың аяғында Жоғарғы қолбасшылықтың бұйрығымен құрылған Шығыс батальондарын дайындау үшін 162-ші атқыштар дивизиясы таңдалды. Бұл бөлімшелерде қатысқан көптеген ұлттар коммунизмге қарсы неміс қызметінде өз еркімен соғысқан. Олар 162-ші дивизиядан шыққаннан кейін басқа белсенді дивизияларға жіберіледі. 162-ші түрік атқыштар дивизиясының қолбасшылары арасында Оскар Риттер Фон Нидермайер (1941–1942 жж. және 1942–1944 жж.), генерал-лейтенант Герман Франке (1942), генерал-лейтенант Ханс фон Соммерфельд (1944) және генерал-майор Ральф Фон Хейгендорф (1945) сияқты маңызды есімдер болған (Mitcham, 1985: 137-138).

Түркістандықтар соғыстың барлық дерлік майдандарында қызмет етіп, кейбір ішкі көтерілістерді басуға белсенді атсалысқан. Шығыс әскерлері негізінен аймақтық миссияларда қызмет атқарса, Түркістан легионының бөлімдері тұрақты құрылымға ие болып, соғыстың қиын жағдайда болған майдандарында тікелей қызмет еткен. Түркістандықтар алғы шепте белсенді соғысумен қатар Жұмысшы батальондарында немістерге қосымша қызмет көрсеткен. Сонымен қатар, Түркістан халқымен елеулі қарым-қатынасқа қарамастан, неміс құжаттарында Түркістанға басып кіру жоспары жоқ екенін атап өткен жөн.

Түркістандық легионерлер 1944 жылға дейін бірге жүрген немістер тарапынан тең одақтас ретінде мойындамау мәселесіне тап болған. Немістер еріктілерге сәлем беруге міндетті емес еді, ал легионерлер, әсіресе ұлттық социалистер тарапынан, қорлау мен жалаға ұшыраған. Түркістандық әскерлер ауа-райы туралы ескерту жарияланған кезде әуе шабуылына қарсы баспаналарынан лақтырылып, өлуге қалдырылған (IfZ, ZS-407/1-11). Қашып кеткен еріктілердің жалпы саны 1943 жылы шамамен 8-10%-дан 1945 жылы 2-3%-ға дейін төмендеген (BA-MA, MSG 241/10). Соғыстың соңғы жылдарындағы дезертирлер санының азаюы 1944 жылы Шығыстан келген еріктілер мәртебесінің айтарлықтай жақсаруының нәтижесі еді. Енді еріктілер жасақтарының мәртебесі немістермен тең дәрежеде және жалақы бойынша белгіленген. Тіпті Насихат министрі

Геббельс Түркістаннан келген еріктілер делегациясын қабылдап, *иық тірестіріп күресуге* баса назар аударған (Neulen, 1992: 330).

Италия майданындағы 162-ші түрік атқыштар дивизиясы әскерлерінің жауынгерлік көрсеткіштері мен көшбасшылық презентация негізінде Гитлер өзінің ризашылығын және алғысын білдірген. Фельдмаршал Кесселринг бұл мақтауды үлгілі адалдығымен және жеңілмейтін жауынгерлік рухымен жауды неміс шекарасынан алыс ұстаған және ұстап тұратын барлық жауынгерлерге жеткізу қажеттілігін сезінген (BA-MA, MSG 123/31). Өйткені большевизмді жек көретіндіктен және ұлттық тәуелсіздікке ұмтылған түркістандықтар осы қиын тапсырмаға толығымен берілген офицерлер басқарған жағдайда өте пайдалы жауынгер бола алған (Hartman, 2009: 625).

Түрік бөлімшелерінің майдандық әрекеттері кейде сәтті болып бағаланса да, кейде жеткіліксіз шайқас ретінде бағаланған (BA-MA, MSG 123/31). Бір майданда немістермен иық тіресіп соғысқан түркістандықтар неміс сарбаздарымен тең дәрежеге ие болуға уәде бергенімен, бұл уәденің орындалмауы оларды жиі ренжітіп, неміс ниетінің адалдығына күмән тудырған (BA-MA, MSG 241/2)⁵. 1943 жылы 17 қаңтарда тапсырылған есеп легионерлердің аз ғана бөлігі легионның идеялары мен мақсаттары үшін күрескенін көрсетеді. Сонымен қатар, түркістандық легионерлердің жалпы көзқарасы олардың еркін Түркістан немесе басқа идеалдар үшін күресуді қаламайтынын, тек өздерінің жеке қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүдделі екенін көрсетеді (BA-MA, MSG 241/16).

Легионерлердің шайқастардағы ең ауыр кемшілігі неміс сарбаздарына қарағанда әлсіз қару-жарақ пен оқ-дәрілерді қолдануында болған. Осы келеңсіз жайттармен қатар легионерлер ар-намысты қорлайтын әрекеттерге де тап болған. Кейбір пойыз вагондарында жазылған *«Поляктар, еврейлер және легионерлер соңғы вагонға»* деген тіркес легионерлер мен немістер арасындағы қарым-қатынасты ашып көрсетуімен ерекше (Neulen, 1992: 329). Сонымен қатар, легиондарда кейбір наразылықтар да болған. Бір түрік дәрігерінің жазған хатында мынадай жолдар бар: «Ағылшын-

5 Неміс теміржол көліктеріне мінуге тыйым салу, соғыста қаза тапқан легионерді Неміс батырлары зиратында жерлеуге рұқсат бермеу, немістерге бөлек мен түркістандық легионерлерге бөлек тамақ беру, жаралыларға күтім көрсетпеу, т.б. шарттар.

американдықтар тез арада қонып, бізді ұстап тұрған пайдасыз жағдайларды жояды деп үміттенемін» (IfZ, ZS 407/1-61).

Түркістандық легионерлердің қызметі туралы кейбір деректер айтарлықтай, өте күмәнді. Неміс құжаттары да, басып алған аймақтардағы жергілікті күштердің деректері де түркістандықтардың көптеген әскери қылмыстарға қатысқанын көрсетеді. Мысалы, генерал Оскар Риттер фон Нидермайердің түрікмен сарбаздары ауқымды тонау, кісі өлтіру және қарулы шабуылдарға қатысқан. 162-ші Түркістан дивизиясының жауынгерлері де Адриатика жағалауында және Италияда біраз әскери қылмыстар жасаған.

Көріп отырғанымыздай, немістердің көзімен түркістандықтарға берілген бағалар әртүрлі нүктелерде жинақталған. Легионерлердің соғыстағы қайсарлығы, қиын жағдайларға төзімділігі жиі айтылғанымен, келеңсіз жағдайлар да орын алған. Алайда 1944 жылдан кейін немістердің түркістандықтарға деген көзқарасында айтарлықтай өзгеріс болған. Соғыстың тағдырын немістерге зиянын тигізетін шешуші өзгеруі түркістандық еріктілердің немістерге деген көзқарасының ішінара өзгеруіне әкелген.

Түркістандықтардың соғыс жылдарындағы адам шығыны туралы және басқа да көптеген статистикалық деректер нақты емес. Түрік әскерлерінің соғыс жылдарында әртүрлі майдандарда шейіт болғанын және мүгедек болғанын ескерсек, түркістандықтардың әскери дағдылары мен құрбандықтары назар аудартады. Нақты деректер беру қиын болғанымен, кейбір деректер бойынша неміс армиясының құрамында 110 000-нан 180 000-ға дейін (соғыс соңында 110 000) соғысқан түркістандықтар болғанын айтуға болады (BA-MA, MSG 241/51). Рольф-Дитер Мюллердің айтуынша, немістер орналастырған еріктілердің жалпы санының кем дегенде 110 мыңы кавказдықтар, 35 мыңы Еділ бойындағы татарлар, 110 мыңы түркістандықтар еді (Müller, 2012: 247). Түркістандық жауынгерлер ең азы 110 000 адамды құрайды.

Басқа бір дерек бойынша, 1945 жылдың 1 қаңтарынан бастап неміс жағында соғысқан түркістандықтардың Шығыс майданында соғысқан жауынгерлердің 36 452-сі, ал партизандық соғыстарда 9 567-сі шейіт болған. Батыс жағында, майданда (әсіресе Италия майданында) соғысқандардың 1 470-і шейіт болса, партизандық соғыстарда 3 645 жауынгер қаза тапқан. Сонымен қатар, хабарсыз

кеткен сарбаздар саны – 2 015, Кеңес Одағының тұтқынына түскен сарбаздардың саны – 1 781, мүгедек жауынгерлер саны шамамен 12 300. Ал дезертирлердің саны Шығыста – 800, Батыста шамамен 2 300 болған. Жалпы құрбандарды қарастырсақ, 70 330 деген санды көреміз (BA-MA, MSG 241/4).

Тарихшы Ганс Вернер Нейлен келтірген деректерге сүйенсек, неміс жағында шамамен 67 000 түркістандық және 50 000 кавказдық легионер қаза тапқан (Neulen, 1992: 333). Түркістан легионының маңызды есімдерінің бірі Баймырза Хайит берген мәлімет бойынша, Түркістан легионында 1944 жылдың соңына дейін шамамен 65 000 шейіт болған (Hayit, 1987: 205). Сонымен қатар, Хайиттің айтуынша, Түркістан легионының майдандағы жауынгерлері мен офицерлерінің саны 1944 жылдың аяғында 181 402 адам болған. Бұл көрсеткішке қоса, әскери киім киген және Түркістан легионындағы жұмысшы бөлімше мүшелерінің саны 85 мың болған. 1944 жылдың аяғында Түркістан легионында 267 мыңнан астам түркістандық қызмет атқарған (Hayit, 1987: 204).

Легиондарға офицерлік кадрларды жинау үшін Эльзас-Лотарингиядағы неміс қалашығы Битчтеде *Түрік офицерлер мектебі* (Turk-Völkischen Führerschule) құрылған. Мұрағаттағы деректерге қарағанда, мектеп командирі майор Вильгельм Роберт Пол Даниэлский болған⁶. 1944 жылы 1 қыркүйекте басталған бірінші курс 1944 жылы 28 қазанда бітіп, 1944 жылы қарашада басталған курс 1945 жылы 5 қаңтарда аяқталған. Курсқа түрік және кавказ халықтарынан 35 жасқа дейінгі адамдар қабылданды. Рохрбахтағы түрік аударма мектебі 1944 жылы 7 тамызда бірінші курспен басталып, 1945 жылы 19 наурызда бесінші курспен аяқталған. Аударма мектебіне 40 жастан асқандар қабылданбады (BA-MA, MSG 241/16).

Түркістандықтарды оқыту «Жолбарыс В операциясы» деп аталатын белгісіз жоспардың бір бөлігі болды. Вели Каюм Хан түркістандықтарды Вермахттың Абвернің барлау бөлімімен, тығыз ынтымақтастықта біріктірді (Hoffman, 1981: 27). Нацистік нәсілдік теорияларға сенетіндер кез келген азиялықты немесе славянды

6 Баден-Вюртемберг штатының қылмыстық полиция бюросы 1944 жылдың 1 тамызынан бастап мектеп коменданты болған Даниэлскийді нацистік қылмыскерлерге қарсы тергеу барысында кісі өлтіргені үшін түрмеге қамады. Қараңыз: Landesarchiv Baden-Württemberg-Staatsarchiv Ludwigsburg, EL 48/2 I. Bü 63. (URL 1).

нәсілдік жағынан төмен санаса, кейбір неміс шенеуніктері құлдыққа түскен түркістандықтармен одақтас болуға ынталы болды. Вели Каюм Хан сияқты түркістандық иммигранттар легионерлердің көпшілігі білмейтін тақырып бойынша, оның ішінде тарих сабақтары да болып көптеген басқа мәселелер бойынша саяси білім берген. Осылайша, түркістандықтар туған жерінің көне де мақтан тұтар өткені бар екенін және Кеңес өкіметінен құтылса, қайта көтеріле алатынын білген. 1941 жылы қарашада бұл тыңдаушылар тұтқындар лагерінде қалған 1 200 Кеңес мұсылмандарымен қайта қосылған. Сарбаздарға өздерін азаттық армиясы деп санау керектігі айтылған. Баймирза Хайиттің айтуынша, Түркістаннан келген сарбаздар Шығыс легиондарының негізі болған және бір күні Шығыс елдері азат болған кезде туған жерінің тірегі болады (Johnson, 2010: 8–9).

Әскери дайындықтың түпкі мақсаты соғысуға деген жігерді сақтау, тәртіпті сақтау және қорғанысты қадағалау болды. Түркістандықтар Құранның алдында Түркістан туының астында екі қылышты біріктіріп ант беретін (Науіт, 1987: 204-205; İkram Han, 1999: 245). Дегенмен, оқу-жаттығулар түркістандық легионерлерге ғана емес, неміс кадрларына да бағытталған. Осы тұрғыда Вермахт жауынгерлеріне Түркістанды таныстыру мақсатында кітапшалар жазылған. Неміс нұсқаушыларына легионерлердің намысы мен абыройын сақтау, жауынгерлердің мамандығына сай өзін ұстауды ерекше тапсырылған. Бұл нұсқаулардың мақсаты неміс қолдау қызметкерлерінің легионерлерге деген алғашқы сенімсіздігін жою және азиялық халықтардың адамгершілікке жатпайтыны туралы жаңылыс түсініктерді жою болған. Бұл талпыныстар неміс сарбаздарының түркістандық жолдастарын уақыт өте келе жақсы түсінуіне көмектескені сөзсіз.

Көптеген офицерлер ең үлкен қиындық неміс пен түркістандық еріктілердің қатар өмір сүруі деп ойлаған. Алайда бұл алаңдаушылықтың негізсіз екені көп ұзамай белгілі болды. Әрине, немістер легионерлердің жүріс-тұрысына үйренгенше сыни өтпелі кезең болуы керек еді. Бірақ таңғаларлық жылдамдықпен неміс шенеуніктерінің көпшілігі Түркістан халқының жағдайына бейімделе алды. Майор Серафимнің сөзімен айтқанда, соғыстың соңына дейін сақталатын жақсы достық дамыды (BA-MA, MSG 241/10). Бұл үдерісте легионерлер жергілікті халықпен де кездесіп, олармен әңгімелесіп, халықаралық жаңалықтардан хабардар болған.

4. Ұлттық Түркістан бірлігі комитеті (ҰТБК)

1942 жылы Шығыс Министрлігінің *Кавказ-Түркістан бөлімінің* бастығы профессор фон Менде сарбаздарға нацистік иерархиядағы кейбір өкілдіктерді қамтамасыз ету үшін *Миттельстель* немесе *Байланыс кеңселерін* құрған. Алғашқы құрылған *Түркістан байланыс кеңсесінен* кейін Кавказ, Еділ-Орал татарлары және Қырым татарлары байланыс кеңселері шыққан⁷. Фашистердің Түркістанға тікелей қосылу және отарлау саясаты болмағандықтан, Түркістан байланыс кеңсесін құруға қарсылық болған жоқ. Байланыс кеңселері көп ұзамай саяси істермен қатты айналыса бастаған.

Профессор Менде ресми түрде бүкіл түркі халықтарының, оның ішінде Түркістан түріктерінің де жауапкершілігін мойнына алған. Бұл жауапкершілікті сезінген Менде дереу Байланыс кеңселерін нығайтуға кірісті. Оның құрамына иммигранттар Шығыс министрлігінің жалақы қорына қосылды және Байланыс кеңселері *басшылық кеңселер*, содан кейін *ұлттық комитеттер* деп өзгертілді. Осылайша Түркістан үкіметі ретінде жұмыс істейтін ҰТБК пайда болды⁸.

ҰТБК төрағасы Вели Каюм Ханның SS басшысы Генрих Гиммлерге 1944 жылы жазған хатында Комитеттің құрылған күні 1942 жылы 14 қарашасы деп көрсетілген (BArch, NS 31/30). Осылайша, ҰТБК-ны Германия Түркістан істеріндегі ең жоғарғы билік органы деп таныған. Қаюм Хан немістерден Ұлттық бірлік комитетін құруға рұқсат алған бірінші адам болса, ҰТБК Ұлттық үкімет мәртебесін алу арқылы Түркістан үкіметі ретінде қабылданған жалғыз ұйым болған (BArch, NS 31/30). Құрылған азшылық комитеттерінің ең маңыздысы Вели Каюм Хан басқарған ҰТБК екені сөзсіз.

Менде кейінгі бастамаларымен аз ұлттардың, әсіресе Түркістан халқының құқықтарын одан әрі кеңейтті. Кеңестік Шығыс халықтарының өкілдері арасында белгілі бір мағынада *Primus inter pares* (Теңдер арасында бірінші) Вели Каюм Хан басқаратын Берлиндегі Нюрнбергер көшесіндегі ҰТБК, немістер үшін өте құнды болған. Барлық неміс күші аппараты, өз позициясын бекіту үшін Каюм Ханды қолдады. Осылайша, Каюм Хан толық еркін жүріп-

7 ҰТБК негізін Түркістан байланыс кеңсесі құраған.

8 Неміс тілінде: National Turkestanischen Einheitskomitees.

тұруға және сенімге ие болған, оның өтініші бойынша оппозициялық адамдар мен топтар жойылды. Сондай-ақ лауазымын көтеру үшін оған дипломатиялық паспорт пен автокөлік берілді (BArch, NS 31/43). Бергер меморандумына сәйкес, Каюм Хан түрік-SS-нің де жалғыз өкілі ретінде де танылды (IfZ, MA 364/1). Осының бәрі Каюм Ханға әрекет еркіндігін берген жағдайлардың нәтижесі еді.

Вели Каюм Хан ҰТБК-ны құру кезінде Шығыс министрлігімен кейбір мәселелерде ортақ пікірге келген болатын⁹. Ең алдымен Түркістанға қатысты барлық саяси жұмыс ҰТБК бақылауында болды. Сол сияқты Түркістан легионы да комитеттің бақылауында болып, легион солдаттары неміс солдаттарымен тең құқыққа ие болады. Екінші жағынан, комитет пен легионның барлық қажеттіліктерін Германия үкіметі өтеп және бұл қарыз Түркістан тәуелсіздік алғаннан кейін өтелетін болады (Andican, 2003: 537).

Ресми түрде саяси ұйым болып табылатын ҰТБК Түркістан легионының құрылуы мен жұмыс істеуіне жауапты болды. Неміс шенеуніктері Түркістан легионының құрылуын түркістандықтардың большевизмге тосқауыл болу ниеті ретінде көрсетуге тырысты. Сонымен қатар фашистер Түркістан ұлт-азаттық қозғалысын қолдап, пәрменді көмек көрсетіп жатқандай көрінсе де, легиондарда қызмет еткен түркістандықтарға басқа таңдау бермеді. ҰТБК түркістандықтардың басын біріктіріп қана қоймай, болашақ тәуелсіз Түркістанды басқаратын тетіктерді әзірлеумен айналысты. Комитет болашақ мемлекеттік мекемелердің шағын үлгісіне ие болды және қызметтің тоғыз бағытын көрсетті: әскери, ғылым, білім, әдебиет, медицина, баспа, ақпарат, шығыс еңбекшілерін басқару және әскери тұтқындарға қызмет көрсету. Комитет болашақ тәуелсіз Түркістан үкіметінің өзегі мықты одақтас мемлекеттердің ресми қолдауымен құрылған. ҰТБК жағдайының бірегейлігі Түркістан тарихында тұңғыш рет болашақ тәуелсіз Түркістан үкіметінің өзегі Түркістаннан тыс жерде болған соғыста құрылған.

ҰТБК Түркістан мемлекеті идеологиясының дамуы Мұстафа Шоқай идеясының арқасында болған. Алайда, Каюм Ханның Түркістан түріктерін Шоқай сияқты біріктіруші ықпалы болмағаны

9 Неміс құжаттары Комитетті құруды Шығыс министрлігі белсенді түрде қолдағанын, сондай-ақ Сыртқы істер министрлігімен де келісілгендігін растайды (1944 жылы 15 маусымда жазылған хат). BArch, NS 19/3573.

түсінікті. Вели Каюм Ханға комитет ішінде де, әртүрлі ортада да қарсы шыққандардың саны алаңдатарлық мөлшерге жеткен. Каюм Хан «рушыл және пара алды» деген ауыр айыптарға тап болған. 1944 жылы 29 қыркүйекте профессор Менде, доктор Арлт және доктор Ольцша кездесуінде: «Ұлттық комитеттің өкілі Каюм Хан өз қызметінде *Primus inter pares* (теңдер арасында бірінші) болып қабылданғанын, алайда комитеттің жеке тұлғасы емес, Түркістан халқының шынайы өкілі ретінде жұмыс істеуі үшін кейбір шектен шығулар біртіндеп жойылуы» керек екендігі анық жазылған (BArch, NS 31/27)¹⁰.

1944 жылы 8–10 маусым күндері аралығында Венада партия, мемлекет және Қарулы Күштер өкілдерінің қатысуымен Түркістан ұлттық бірлік комитетінің I съезі өтті¹¹. Төраға Каюм Хан комитеттің жұмысы мен Түркістанның барлық мәселелері жөнінде жан-жақты жалпы баяндама жасады. Зерттеудің басты назарында түрік легионерлерінің соғыстағы белсенді позициялары және оның Германия Қарулы Күштері мен SS жағдайы болды. Солтүстік Кавказ, Армения, Грузия, Еділ және Қырым татарлары өздерінің сәлемдерін жеткізіп, Ұлы неміс рейхімен азаттық үшін күресіп жатқан барлық шығыс халықтарының тығыз тағдырлас байланысын атап өтті (Deutsche Zeitung im Ostland, 1944 ж. 15 маусым; Feldzeitung: Nachrichtenblatt einer Armee im Osten, 16 маусым 1944 ж.). Ең бастысы, Адольф Гитлер конгресті құттықтап, президент Вели Каюм Ханға жеделхат

10 Вели Каюм Ханға тағылған айыптар туралы, қараңыз: BArch, NS 31/43, «Каюм жұмысшылар тобын құрудың екі әдісін қолданады: ақшалай қайырымдылық немесе пара беру және тек өз ортасындағы адамдарды (өзбектерді) пайдалану. Өзі өзбек болғандықтан Каюм жауапты қызметкерге тек өзбектерді пайдаланды. Ол өзінің диктаторлық ұстанымы қысқарып кетеді деп қорқып, біріктіру жұмысында оған көмектесу әрекеттеріне дұшпандықпен қарайды. Өзбек емес басқа ұлт өкілдері осыған шағымданса, олар большевик немесе сепаратист деп айыпталып, қызметінен шеттетіледі немесе түрмеге жабылды. Каюм 1943 жылы ұлттық платформаны кеңейту және үгіт-насихат жұмыстарын күшейту туралы ұсыныс жасағаны үшін Большевик деп атаған қазақты тұтқынға алды. Каюм бастапқыда өзіне үнемі өзімшіл тайпалық саясатты нұсқайтын түрікмендерді де құрбан етті. Ол Түркістан идеясы туралы айтқанымен, өзбек еместер өзбектен басқа ұлт өкілдері оны мойындамағандықтан, оған жақын тек өзбектер ғана болған. Егер Каюм бүкіл түркістандықтарды біріктіру міндетін орындай алмаса оның мақтаулы германшыл ұстанымы, жеткіліксіз болады». Тағы бір құжатта Вели Каюм Ханның наразылығы туралы айтылады. BArch, NS 31/42.

11 Ұлттық Түркістан бірлігі комитетінің құрылтайы Венадағы Шварценбергплатц алаңындағы Конгресс-холлда өтті. Министр Геббельстің тапсырмасына байланысты съезд неміс баспасөзінде көп айтылмаған.

жолдаған¹². Осылайша, Германия Үкіметі ҰТБК принциптерін бекіткен. Съезден кейін Үкімет ҰТБК-ны Түркістан Ұлттық Уақытша Үкіметі, Түркістан Легионы және Түркістан Ұлттық Армиясы деп таныған (İkram Han, 1999: 135). Немістер Түркістанның тәуелсіздігі туралы ұзақ уақыт үнсіз отырса да, неміс құжаты бойынша Шығыс министрі Розенберг Германия үкіметінің атынан Түркістанның тәуелсіздігін тану туралы құжатқа 1945 жылы 18 наурызда қол қойған (BA-MA, MSG 241/4).

Съезге 36 бақылаушы және 573 делегат қатысқан. Мәжіліс залының сахнасына бес түркістандықтың сүйемелдеуімен Түркістан туы ілінді. Сахнада *Құдай Біз Билан* (Құдай бізбен бірге) және *Түркістан* деген тіркестер жазылған плакат ілінген. Съезде 50-ден астам делегат сөз сөйлеп, 230-дан астам жазбаша сауалға жауап берілген. Комитеттің құқықтық мәртебесі белгіленіп, болжанған Түркістан мемлекетінің құрылымы талқыланған, зайырлылық принципі, қыз бен жігіттің құқықтық теңдігі сияқты мәселелер айқындалған. Съезд 13 адамнан тұратын комитет мүшелерін бекітіп, 70 адамнан тұратын Ұлттық жиналыстың мүшелері сайланған. Сонымен қатар, 1944 жылы 11 маусымда Ұлттық мәжіліс мүшелері алғашқы отырысын өткізіп, комитеттің алдағы жоспарлары туралы пікірталастар жүргізілген (Özcan, 2003: 110-116).

Соғыс кезінде Германияда кеңестік азшылықтар алуан түрлі болды. Бұл адамдардың көпшілігі жетекшілері, бөлімдері, бағдарламалары мен ұмтылыстары бар көптеген топтарға және кіші топтарға ұйымдастырылған. Бұл ұлтшыл ұйымдар Кеңес Одағының ыдырауы мен өз ұлттарының тәуелсіздігінің негізгі мақсатын бөлісті. Бұл топтардың тағдыры олардың құрамдастары сияқты күрделі болған. Ең кең және ең жалпы түрде айтылуы керек фактілердің бірі Германиядан географиялық тұрғыдан ең алыс ұлттардың өте жақсы жұмыс істегені болды. Осы себепті ҰТБК негізінен дербес

12 Гитлер съездің ашылуын мына сөздермен бастады: *«Венада өткен Ұлттық Түркістан бірлігі комитетінің 1-съезіне қатысушыларға маған жолдаған жылы лебіздері үшін шын жүректен алғыс айтамын»*. Yeni Türkistan (Жаңа Түркістан) 1 қаңтар 1945ж. BA-MA, MSG 123/10. Deutsche Uebersetzung und Inhaltsangabe der Turkestanischen Zeitung, Yeni Türkistan (Жаңа Түркістан); Вели Каюм Хан Гиммлерге жолдаған хатында телеграмма туралы былай дейді: «Бұл бірлік 1944 жылы шілдеде өткен Бірінші Түркістан Ұлттық құрылтайында ерекше байқалып, Бірлік комитетінің төрағасына тікелей жолданған фюрер жеделхатымен бір-бірімізбен байланысымыз одан сайын артып, жауынгерлік рухымыз арта түсті». BArch, NS 31/30. 1944 жылы 14 қазанда жазылған хат.

жұмыс істеді. Түркістан аймағы Гитлердің тікелей басқыншылық жоспарларының арасында болмағандықтан, комитет бұл ұстанымын сақтап қалуға көп жағдайда қол жеткізді. Сонымен қатар, ҰТБК неміс тарихшысы Франц Вильгельм Зайдлер айтқандай, басқа халықтарға үлгі болатын антиресейлік бағытты ұстанды (Seidler, 1999: 278).

Түркиямен қарым-қатынас ҰТБК және Вели Каюм Хан үшін өте маңызды болды. 1942 жылы желтоқсанда Каюм Хан Германияның Анкарадағы елшісі Франц фон Папеннің өтініші бойынша Түркияға төрт апталық сапармен барды. Бұл сапардың мақсаты түрік билігіне Германияның шығыс саясатындағы түріктердің орнын көрсету болды. Бір жағынан түрік қоғамын оң имидж қалыптастыру арқылы түрік саясатын тура жолға қою да мақсат етілді. Осы себепті Вели Каюм Ханға Түркістанның тәуелсіздігі министрлік директоры Лейбрандттың қолымен танылғаны туралы хат берілген (Andican, 2003: 539).

Неміс әкімшілігі түркістандықтарды әсіресе, үгіт-насихат және барлау мақсатында пайдалы деп тапқандықтан, ҰТБК он екі бөлімшесінің бесеуіне үгіт-насихаттық міндеттер жүктелген (Cordier, 2010: 37). ҰТБК-де жақсы дайындалған 27 үгітшіден тұратын үгіт-насихат бөлімі болды. Өз бөлімшелерінде 653 насихатшы белсенділік танытты. Сонымен қатар, легион 24 лектор, 15 сурет жетекшісі және 56 адамнан тұратын музыкалық-актер тобымен үгіт-насихат шеруін жүргізді. Сонымен қатар 13 арнайы брошюра мен ұлттық насихатқа арналған жалпы саны 705 нұсқаулық шығарды. Осы тұрғыда Вермахттың үгіт-насихат бөлімімен бірлесе отырып 52 үгіт-насихат курсы ұйымдастырылып, 118 түрлі брошюра Ресей майданының артында қалды. ҰТБК үгіт-насихаты *«Бостандық және Тәуелсіздік»* ұранымен жұмыс істеді (BA-MA, MSG 241/4).

ҰТБК өз қызметін жалғастыра отырып, негізінен Розенберг пен Шығыс министрлігі тарапынан материалдық және саяси қолдауға ие болған. Каюм Ханның ықпалының күшеюіне немістер риза болған. Өйткені олар оны адал және сенімді адам ретінде көрген. Тіпті Вели Каюмға Хан титулының берілуі оның Германия үкіметімен оң қарым-қатынасын ашты. Вели Каюм Хан Германияның түркістандықтардың табандылығына көзжеткізіп, оларға жан-жақты көмек көрсеткенін мәлімдеді. Ортақ күрестің екі ұлтты бір-бірімен тығыз байланыстыратынын баса айтқан Каюм Хан түрлі жағдайда

неміс басшылығына және неміс халқына ризашылығын білдірді. «Түркістан халқы неміс халқынан үлгі алуы керек» деген Вели Каюм «Бірлік кез келген қарудан күшті» деген ұранмен Түркістан халқын бірлікке шақырды (Yeni Türkistan, 1 Ocak 1945. BA-MA, MSG 123/10).

Германия үкіметі басқа ұлттық өкілдіктерді тек ұлттық комитеттер деп таныса, Түркістан легионын Түркістан ұлттық армиясы мен ҰТБК ресми құжатпен Түркістан ұлттық үкіметі деп таныған. Сонымен қатар, Түркістан үкіметіне Германиямен және оның одақтастарымен дипломатиялық қарым-қатынас жасау заңын берген (Hayit, 1987: 205). Осы себепті ҰТБК мақсаттары мен қызметін неміс билігі кең еркіндік қолшатырымен жүзеге асырған. Мұның маңызды себебі, Түркістанның тәуелсіздік үшін күресі, бұрын атап өткендей, фашистік Германияның өмір сүру кеңістігі саясатымен үйлесімді болды.

1941 жылға дейін Мәскеуде елші қызметін атқарған неміс дипломаты Граф фон дер Шуленбург 1943 жылы ақпанда ҰТБК президенті Вели Каюм Ханға құттықтау хат жолдап, Германия үкіметінің Түркістан өлкесіне ешқандай аумақтық шағымы жоқ екенін ашық айтқан (Yesmagambetov, 2015: 452).

ҰТБК-ның заңдылығын Түркістандағы халықтың ешбір тобы немесе ұйымы ешқашан мақұлдаған емес және ол жерде ешқашан жұмыс істеу негізіне ие болған емес. Басқаша айтқанда, Бірлік комитеті кез келген жерді бақылайтын үкімет емес еді. Осылайша, комитет Германияның жұмысы болып қала берді. Түркістан басшылары туған жерін азат етуді жоспарлаудың ерекше мүмкіндігін пайдаланды және осылайша кең тараған тәуелсіздік идеясын мәңгілікке қалдырды.

5. Баспа беттеріндегі Түркістан тақырыбы

Түркістан түріктерінің баспа қызметі соғыстың алғашқы кезеңінен басталады. Түркістандық әскери тұтқын комиссияларының жұмысының нәтижесінде 1942 жылы 15 маусымда «Ұлттық Түркістан» (Milli Türkistan) журналы өз жұмысын бастаған. Журналдың басты мақсатын легионерлердің соғыс туралы естеліктерін жариялау арқылы әлемде болып жатқан жаңалықтардан хабардар ету және ұлттық рухты ояту деп айтуға болады. «Ұлттық Түркістан» журналы

түркістандық легионерлер үшін уақыт өте келе оқу құралына, ұлттық сезімге, ойға айналды.

Түрлі елдерден келген иммигрант белсенділерді бір идеология төңірегінде топтастыруға тырысқан журнал басшылығы Кеңес Одағына қарсы күреске бүкіл мұсылман әлемінен қолдау көрсетуді талап етті. Бұл фашистік Германиямен қиян-кескі соғыста болған Кеңестер үшін қауіпті қадам болды. Белсенді иммигранттардың идеологиялық мақалалары коммунистік саясатты қатаң сынға алды. «Ұлттық Түркістан» мұсылман әлемінің ақпарат құралдарымен ынтымақтаса отырып, Түркістан халқының әділетті күресін жариялауға тырысты. Журналдың бас редакторы Вели Каюм Хан түрік текті тұтқындарды лагерьден құтқаруға тырысса, екінші жағынан Түркістанның тәуелсіздігіне қызмет ететін бұқаралық ақпарат құралдарын құруға тырысты (Sadikov, 2016: 87).

ҰТБК, Шығыс Министрлігінің қолдауымен «Ұлттық Түркістан» журналымен бірге ОКВ-мен бірлесіп «Жаңа Түркістан» (Yeni Türkistan) апталық газетін шығара бастаған¹³. 1943 жылы 3 наурызда алғашқы саны жарық көрген газет соғыстың соңына дейін шығып тұрған. 4 беттен тұратын газетте негізінен соғыс жаңалықтары жазылды. ҰТБК-нің Әдебиет бөлімі тарапынан «Ұлттық әдебиет» (Milli Edebiyat) атты және мәдениетке бағытталған тағы бір басылымның жылда бес саны жарық көрген (BA-MA, RH 26-162/20). Вели Каюм Хан мен ҰТБК соғыс кезінде бір газет, екі журнал және 28 кітап шығарған (Andican, 2003: 552-553). Вели Каюм Хан баспасөз мәселелерінде Шығыс министрлігінің жетекшісі Герхард фон Менденің қолдауымен үлкен қаржылық және саяси еркіндікке ие болды. Бұл жағдай ҰТБК-ны Германияның қорғауындағы босқындар қозғалысының ішіндегі ең мықты ұйымға айналдырған.

Германиядағы ұлттық өкілдіктердің баспасөз қызметі басталғанға дейін Вермахттың үгіт-насихат бөлімі легиондарға арналған апта сайынғы журналдарды және кейбір жағдайларда лагерь газеттерін шығарды. Бұл жердегі назар аударарлық жайт, Түркістан түріктерінің журналдары екі аптада бір рет шығатын болса, ұлттық өкілдіктер журналдарын, әдетте, айына бір рет шығаратын болды. Жарияланған журналдар Шығыс министрлігінің бақылауында

13 Yeni Türkistan (Жаңа Түркістан) газетінде жарияланған жаңалықтар үшін қараңыз: BA-MA, MSG 123/10. Deutsche Uebersetzung und Inhaltsangabe der Turkestanischen Zeitung, Jani Türkistan.

болды (Mühlen, 1984: 88). ҰТБК ғылым бөлімі де маңызды жұмыс атқарды. Тиісті бөлімнің қызметкерлері тарих, экономика, әдебиет және Түркістан туралы кітаптардың неміс және түркі тілдерінде басылуын қамтамасыз етті (Жаңа Түркістан, 5 мамыр 1943 ж.).

Неміс Қарулы Күштеріндегі ерікті жасақтарда да этникалық, мәдениет пен тарихты ескере отырып, олар үшін арнайы шығарылатын газеттер мен журналдар болды. «Свобода» (Die Freiheit: Freedom) – 162-ші Түркістан дивизиясының орыс тілінде шығатын апталық газеті. Газет атауының «Бостандық» деген атауы оның стилінің басқа ресейлік вермахт газеттерінің тенденциясынан түбегейлі өзгеше екенін көрсетті. Өйткені түрік легионерлеріне арналған газетте большевизмге қарсы күреспен қатар Түркістан халықтарының орыстарға қарсы ерік-жігері де ашылды (BA-MA, RH 26-162/20; Dossena, 2015: 46). Газет, ең алдымен, бөлімшедегі бірлік сезімін нығайтуды мақсат етті. Бұл бағытта одақтың ішкі тыныс-тіршілігі мен ерекше оқиғалары, көркемдік іс-шаралар мен түрлі фотосуреттер туралы таңдаулы мақалалар енгізілді. Брифингтерде материал ретінде газет мақалалары пайдаланылды (BA-MA, RH 26-162/20). Легион журналдарының көпшілігі апта сайын немесе екі айда бір рет шығарылады. Әдетте сегіз беттен тұратын басылымдар кейін алты-төрт бетке дейін қысқартылды. Олардың көпшілігі хабар тарату өмірін 1942 жылдың жазы мен 1943 жылдың көктемі аралығында бастағанымен, олардың басылымдық өмірі 1944–1945 жылдың қысында аяқталды (Motadel, 2015: 512-513).

Großdeutscher Rundfunk (Ұлы неміс радиосы) құрылымында құрылған ұлттық бөлімдердің бірі Түркістанға тиесілі болды және легионерлерге арнап хабарлар жүргізілді. Бағдарламаның ашылуында Түркістан әнұраны шырқалды, одан кейін әскери, діни және мәдени тақырыптарда әңгімелер, жаңалықтар айтылды. Мысалы, 1945 жылы 14 қаңтарда түрік еріктілері туралы ұлттық музыкалық бағдарлама көрсетілді. Хабарда түркістандықтардың ұлттық комитеттері мен олардың төрағасы Вели Каюм Ханды бірауыздан қолдайтыны баса айтылды (Жаңа Түркістан, 25 қаңтар 1945 ж. BA-MA, MSG 123/10). Ең ұзақ хабарды осы бөлім атқарғаны сөзсіз, өйткені ең үлкен легион Түркістан легионы болды. ҰТБК мүшелерінің бір бөлігі Кеңес Одағына қарсы халықаралық насихаттық хабарларға қатысты. Аталған басылымдардың мазмұнын үгіт-насихат бөлімі анықтаған (Andican, 2003: 542). Сыртқы істер министрлігінен профессор Алимжан Ыдрыс

сонымен қатар әртүрлі түрік диалектілерінде шұғыл радиохабарлар беруді ұсынған. Сонымен қатар, профессор Ыдрыс Геббельстің үгіт-насихат министрлігінде түркі тілдерінде жүргізілген радионасихатқа да белсене қатысты (Gilyazov, 1996: 95).

ҰТБК түркістандық әскери тұтқындар арасында маңызды тіл және мәдениет қозғалысына бастамашы болғанын көруге болады. Баспасөз күштерінің нәтижесінде түркістандықтардың Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде тамаша әдебиеті болған. Сонымен қатар, түркістандықтардың баспа қызметі тұсында әдеби тілдегі пікірталастар мен ортақ тілді қолданудың әсері де ерекше болған.

6. SS ұйымы тұрғысынан Түркістан

Неміс емес еріктілер бастапқыда SS ұйымынан шығарылды. Алайда 1941 жылдан кейін немістердің көп адам жоғалтуының нәтижесінде әскерге шақыру критерийлері жеңілдетілді. Көп ұзамай герман халқының тар анықтамасы еуропалықтарды қамту үшін кеңейтілді, осылайша Италия, Франция немесе Испания сияқты Римдік елдерден келген еріктілер үшін ғана емес, сонымен қатар Балтық елдері немесе Балқан елдерінің жеке тұлғалары үшін де есік ашылды. Қызыл Армия неміс Қарулы Күштерін Ресей жерінен бірте-бірте шығарған сайын және фашистік басқыншыларға қарсылық күшейген сайын SS риторикасы көбірек қамтылды. Бұл саясатты өзгертуге түрткі қарапайым болды. Қарулы Күштердегі неміс емес еріктілерсіз, соның ішінде Ваффен-SS (Қарулы SS) болмаса, соғыста жеңу мүмкін емес еді, ал армияның артындағы оккупацияланған аймақтарды жергілікті полиция бөлімшелерін орналастырмай бақылауға, экономикалық тұрғыдан пайдалануға және германизациялауға болмайды.

Нацистік нәсілдік идеология бойынша азиялық халықтар төменгі халық санатында болды. 1942 жылы SS білім беру бөлімі басып шығарған *Der Untermensch* брошюрасында азиялықтар адам емес, жабайылар ретінде бейнеленген. Брошюрада адамдардан төмен қорқынышты жаратылыстар ретінде бейнеленген төменгі нәсіл әр түрлі хаос пен зұлымдықтың көзі ретінде бейнеленген (*Der Untermensch*, 1942: 1-52). Еуропаға басып кіруге дайындалып жатқан азиялық табындар туралы нацистік дискурс ұзақ уақыт бойы SS саясатының айқындаушы элементі болды. Гиммлер агенттікте бұл нәсілшіл

идеяларды жүйелі түрде институттандырды. Гитлердің батасын алған Гиммлер мен SS нацистік Германияның түпкі мақсатына жетуге жетекшілік етті: жаңа еуропалық нәсілдік тәртіпті құру, оның негізін нәсілдік таза неміс халқы қамтамасыз етуді қолға алды.

Национал-социализмнің терең нәсілдік идеологиясын қабылдап, режимнің адал күзетшісі ретінде әрекет ететін SS соғыстың кейінгі кезеңдерінде мыңдаған мұсылман сарбаздарын жинады. Бұл да мұсылман сарбаздары жасайтын жаһандық үгіт-насихат әсері тұрғысынан маңызды оқиға ретінде қарастырылған. Сонымен қатар, ұлттық социалистік идеология мен исламның ортақ жауларға қарсы ынтымақтастығына баса назар аудару SS саясаты тұрғысынан маңызды нүкте болған.

Түрік SS бағдарламасы сәулетшісі, нацистік режимнің Түркістан сарапшыларының бірі доктор Райнер Ольцша болатын. Ольцша Кеңес халықтарының ұлтшылдық сезімін Кеңес Одағына қарсы құрал ретінде пайдалануды жақтады. SS-тің адам ресурстарына деген қажеттілігі артқан сайын Ольцшаның идеялары күшіне енген.

SS Орталық аппаратының басшысы Готлоб Бергер 1943 жылы 15 қазанда Гиммлерге жазған хатында, түркі халықтарының өкілдерінен тұратын мұсылман легионын құру туралы айтады. Осылайша Кеңес Одағының түрік азаматтары Ваффен-SS қатарына алынады. Гиммлер, керісінше, бұл жоспарды өз жауабында қабылдап, Вермахттан Ваффен-SS-ке солдаттарды ауыстыруды бұйырған (BArch, NS 31/43).

1943 жылы 14 желтоқсанда Иерусалимнің бас мүфтиі Эмин әл-Хусейнидің, кейбір түркістандық офицерлердің және армия офицері майор Андреас Майер-Мадердің қатысуымен жиналыс өтті. Майер-Мадер SS құрамында Түркістан түріктерін пайдалану туралы келісім бойынша құрылған *Жаңа Түркістан мұсылман SS дивизиясының (Muselmanischen SS Division Neu-Turkistan)* басшысы болып тағайындалды¹⁴. Кейінгі кездесулерде 450-ші, 480-ші және I/94-ші батальондар таратылып, мұндағы жауынгерлер SS сапына ауыстырылады деп шешім қабылдады. Майер-Мадер неміс түрме лагерлерінен сарбаздарды тарту әрекеттерін жеделдетіп, қырғыз,

14 1943 жылы 16 желтоқсанда SS бастығы Гиммлерге жазған мәлімдемесінде түрік халықтары менталитетіне сай қараған кезде бұл халықтарды пайдаланудың сәтті болатыны айтылады. Түрік халықтары әрі діндар, әрі еркіндікті сүйетін ерекше халық екені айтылады. BA-MA, RS 3/39-1; BA-MA, N 756-242/b. Absprechung der Aufstellung einer Muselmanischen SS-Division Neu-Turkestan.

өзбек, тәжік, әзербайжан және Түркістаннан көптеген сарбаздарды өз қатарына қосты (Миһоз, 2007: 75-76). Вермахт бұл бөлімге 782-, 786-, 790-және 791-Түркістан, 818-Әзербайжан және 831-Еділ-татар батальондарын бөлді (Миһоз, 2001: 81). Шығыс әлемін жақсы білетін, көптеген түрік диалектілерін жетік меңгерген SS қолбасшысы Майер-Мадердің айтуынша, түріктерден құрылған SS бөлімшелерінің ең маңызды ерекшелігі олардың өз офицерлерінің қолбасшылық етуі болуы керек еді (BArch, NS 31/43).

Көріп отырғанымыздай, Шығыс Түрік Қарулы SS Одағы деген атаумен басқа құрам құрылғанға дейін құрылған бөлімшелердің атаулары үнемі өзгеріп отырған¹⁵. SS 1944 жылдың 1 қазанынан бастап күшіне енетін Түркістан халықтарынан тұратын *Шығыс Түрік Қарулы SS (Osttürkischer Waffen-Verband der SS)* деп аталатын әскери бөлім құру туралы шешім қабылдады (BA-MA, N 756-242/b)¹⁶. Түркістан халқына түркі тектес халықтардың ұлттық нышаны саналатын бөрі мотивінің жағасы мен өз қолтаңбалары берілді. Бұларда қолданылған аспан түстес көгілдір түс түрік халқының ұлттық түсі болғандықтан, ал жасыл түс Исламның түсі болғандықтан артықшылыққа ие болған (BArch, 31/42). SS Орталық аппаратының 1944 жылы 12 қазандағы хатына сәйкес жоспарлау түрік халықтарының болашақ мемлекеттік құрылымдарына қатысты жасалған. Осыған сәйкес, жебе, садақ және қасқыр Түркістанның ұлттық нышандары екендігі айтылған (BA-MA, N 756-242/b). Шығыс түрік қарулы SS бөлімшесіне Еуропаның әртүрлі бөліктерінен мұсылман батальондары мен полктарынан көптеген түркістандық сарбаздар мен еріктілер әкелінген. 1944 жылы қазанда Қырым татарларының еңбекпен түзеу лагерлерінен Шығыс Түрік Қарулы SS бөліміне ауыстырылуы туралы OKW-дан SS Орталық кеңсесіне ресми хат жіберілген. 1944 жылы 15 желтоқсаннан бастап Шығыс Түрік Қарулы SS бірлігіндегі қарулы топтар екі атқыштар батальоны және әр батальонға бес атқыштар дивизиясы ретінде ұйымдастырылады және

15 1943 жылдың 17 қарашада Ostmuselmanische SS-Division, 1943 жылдың 11 желтоқсанда Turkmuselmanische SS-Division, 1943 жылдың 14 желтоқсанда Turkmuselmanen-Division, 1944 жылдың 3 қаңтарда Turk-Division, 1944 жылдың 4-12 қаңтар аралығында Muselmanische SS-Division Neu-Turkestan, 1944 жылдың 12 қаңтарда Ost-Mohamedanische SS und Polizei-Division қалыптасты. BA-MA, N 756-242/b.

16 Түрік қарулы SS бөлімшелерін басқару орталығы (Elisabethstraße 13) және Қабылдау лагері (Zirkusgasse 46) Венада орналасқан. 1945 жылдың қаңтар айының соңында Венадағы SS Орталық кеңсесінің өтініші бойынша Миава/Словакия аймағында Шығыс түрік қарулы SS мүшелері үшін басқару орталығы мен Кабул лагері құрылды. Бірақ ол 1945 жылдың наурыз айының соңында таратылған болуы мүмкін. BA-MA, N 756-242/b.

бөлім Батыс Словакиядағы Мижавада құрылады (Muñoz, 2007: 78–79, 82). Құрама *Ваффенгруппе SS Түркістан*, *Ваффенгруппе SS Идил-Урал*, *Ваффенгруппе SS Әзербайжан және Ваффенгруппе SS Қырым* болып төрт полктан тұрған (ВА-МА, N 756-242/a; ВА-МА, N 756-242/b).

Бұл полктердің біріншісі тікелей Харун ар-Рашид (Вильгельм Хинтерсац) басқаратын Командалық штабқа кірді (ВА-МА, N 756-242/b). Полктардың екіншісі Шығыс мұсылман SS полкінде қызмет еткен 3-ші батальонның жеке құрамы Еділ-Орал (Ваффенгруппе Идел-Урал) полкі болды. Үшінші полк өзбек SS лейтенанты Тұрсынов басқарған Түркістан (Ваффенгруппе Түркістан) болды. Бұл құрамға Шығыс мұсылман SS полкінің штаб батальоны және 1-ші, 2-ші, 6-шы және 10-шы батальондарда қызмет ететін жауынгерлер кірген. Қырым (Ваффенгруппе Крим) деп аталатын 4-ші полк құрылуы жойылған 1-ші татар қарулы SS полкінің штабтық батальонынан және сол полктің 7, 8, 9-шы батальондары мен атты әскерлер отрядында тіркелген жеке құрамнан тұрды. Полктің қолбасшысы SS генерал-майоры Фортенбахер болды. 1944 жылы желтоқсанда нұсқаумен Шығыс Мұсылман SS полкі ресми түрде таратылып, Шығыс түрік қарулы SS бөліміне қосылған. Ол кезде Словакияда 3518 сарбаздан тұратын бөлімше болды (Sakal, 2013: 264–269). 1945 жылы 9 сәуірде біріккен Шығыс түріктерінің саны 3300 болды (ВА-МА, N 756-242/b).

Шығыс түрік қарулы SS бөлімшесі мүшелерінің көпшілігі (48%) бұрынғы Шығыс мұсылмандар SS-полкі сияқты басқа SS бөлімшелерінен келді. Екінші үлкен топ (42%) Нойбранденбургтегі Шталаг II А (76 адам), Фаллингбостелдегі Сталаг XI В (82 адам) немесе Норвегиядағы белгісіз лагерьлер (256 адам) болды. Вермахт бөлімшелерінен, мысалы, Волга-Татар легионынан немесе Остарбайтер (Шығыс жұмысшылары) лагерьлерінен кейбір адамдар да жұмыс істеді. Әскерилердің көпшілігі Қырым татарлары (31%) және Еділ-татарлары (22%) болды. Басқалары Әзербайжан (18%), Өзбекстан (17%), Қазақстан (6%), Түркіменстан (25 адам), Қырғызстан (18 адам) және Тәжікстан (11 адам) сияқты басқа аймақтардан қатысты. Кәсіподақтарға кіретіндердің ішінде ең көп таралған кәсіп агрономия (35%) болды, одан кейін жұмысшылар (14%). Жұмысқа қабылданғандардың 12 пайызы студенттер мен оқытушылар. Таңқаларлығы үлкен драйвер мен жүргізуші қатынасы 7% болды. Автослесарь, слесарь, электрик, инженер сияқты техниктер тек 5 пайызды құрады. Сол сияқты, бухгалтерлер мен трейдерлер сияқты бизнес кәсіптері тек 3%-ды құрады. Нәтижесінде, Вермахт

бөлімшелері мен Остарбайтер лагерьлерінен күтпеген төмен жұмыс саны бастапқыда Шығыс түрік қарулы SS бөлімшесіне орналастыруды айтарлықтай шектегені анық. Мұның себептеріне Вермахт пен Ваффен-SS арасындағы неміс емес сарбаздар үшін бәсекелестік және қару-жарақ өнеркәсібіндегі жұмысшыларға шұғыл талаптар қойылды. Орташа әскерге шақырылғандар 15 пен 30 жас аралығындағы, білімі шамалы, ауыл шаруашылығы немесе жұмысшы мамандығы бар жастар болды. Тиісінше, SS сарбаздарының 83% – ы ең төменгі дәрежелі SS жеке шені ретінде бағаланғаны, сержанттар мен офицерлер қатарында тек 14 (2,5%) адамның болғаны таңқаларлық емес (Bougarel et al., 2017: 278–279).

SS билігінің шығыс түріктерге, оның ішінде түркістандықтарға деген көзқарасы айқын көрсетілген. Олардың пікірінше, Шығыс түріктерінің менталитеті немістерден түбегейлі өзгеше болған. Ұқыптылық сезімі болмағандықтан, асыра сілтеу мен армандауға бейім бұл адамдар ауқымды қақтығыстарға жарамайды. Дегенмен, жақсы көшбасшылық және топтық жұмыстың арқасында олар айтарлықтай жұмыс істей алар еді. Олар сондай-ақ буксирлеуге жарамды болды (BArch, NS 31/44)¹⁷. Вермахттан айырмашылығы түркі халықтарының өкілдеріне немістермен тең дәрежеде соғысу үшін әртүрлі қолбасшылық лауазымдар, соның ішінде батальонның қолбасшылығы берілді (BArch, NS 31/43). Неміс өкіметі түрік күштерінің соғыстағы қарым-қатынастарын байқап, тиімді болатын іс-әрекеттер туралы ойлауды да назардан тыс қалдырмаған сияқты.

Неміс солдаттарының аты аталған кейбір жағдайлардан басқа, SS бөлімшелерінде Вермахт құрамында қызмет ететін кейбір түркістандық солдаттарға қатысты зорлау және осыған ұқсас ашу-ыза оқиғалары да байқалған. Түркістандық жауынгер тіпті бір бөтелке арақ үшін 300 RM ұсынған. SS хабарына қарағанда, түркістандық Торба есімді поляк әйелді зорламақ болған, бұл кезде үй иесі оқиғаның алдын алу үшін келген. Тағы бір оқиғада түркістандық сарбаз польшалық еврей әйелінің үйіне кіріп, оны балағаттаған. Тағы бір оқиғада түркістандық дәрігерге барған поляк әйелді зорлап, поляк полициясына арызданғанымен, нәтиже болмаған. 1944 жылғы 25 қаңтардағы хабарда неміс солдаттарының түркістандық легионерлердің ашу-ызасының алдын алып, тұтқындағаны айтылған. SS-тің 1944 жылғы 9 ақпандағы есебіне

17 Түркістандықтар тек қарапайым жауынгер ғана емес, оларды басқару жұмыстарында да пайдалану керектігі әртүрлі есептерде көрсетілген. BA-MA, MSG 241/16.

сәйкес, 1944 жылы 30 қаңтарда екі түркістандық поляк әйелін зорламақ болған. Әйелдің киімі жыртылып, денесінің көптеген жерлеріне қатты зақым келген. Поляк әйелі түркістандықтар өліммен қорқытқандықтан, жағдайды билікке кеш хабарлаған. 1944 жылы 10 ақпанда Польшаның Налечов қаласында түркістандық жауынгерлер казармадан қалаға түсіп, үйлерге кіріп әйелдерді зорламақ болған, тыйымға қарамастан ауыр алкогольдік ішімдіктерді ішкен. Тағы бір оқиғада түркістандық әскери қызметкер поляк әйелі Генка Врутнякты Налечов вокзалында физикалық түрде қорлаған (BA-MA, RS 3/39-1).

SS Шығыс түріктерінің, әсіресе Түркістан түріктерінің Кеңес Одағында ең күшті әлеуетке ие екенін ешқашан жоққа шығарған емес. Бұл тұрғыда түркістандықтардың қосқан үлесін ескерусіз қалдыруға болмайды. Мұны SS ұйымының көптеген ішкі корреспонденцияларынан көруге болады (BArch, NS 31/44). Былайша айтқанда, SS Түркістан халқының ұлттық, діни және мәдени қызметіне демеушілік жасады және бұл қозғалыстың жетекшісі түркістандық сарапшы доктор Райнер Ольцша болды (NARA, M1270-Roll 0009). Ольцша Кеңес Одағында тұратын мұсылман түріктердің неміс саяси мақсаттарына сәйкес маңызды әлеуетке ие екенін білген (BArch, NS 31/42).

Кеңес Одағындағы түркі халықтарын неміс жоспары бойынша орыс-славян халқынан ажырату үшін оларды ашық және нақты этникалық ұстанымдар бойынша анықтау керек болды. Осыған сәйкес 1944 жылы Дрезден қаласында SS Орталық аппараты жанынан Кеңестік Шығыс халықтары жөніндегі *Түркістан жұмыс тобы* (Arbeitsgemeinschaft Turkestan) құрылды. Бұл топты SS мүшесі, ұлттық социалистердің түркістандық сарапшысы, доктор Райнер Ольцша басқарды. Түркістан жұмыс тобы түркі халықтарының Кеңес Одағына қарсы төңкеріс жасауын ғылыми тұрғыдан дайындау мақсатында SS құрған және түркологтар мен басқа да шығыстанушылардан құралған сараптама орталығы болды (Торма, 2011: 223).

Жұмыс тобы Қызыл Армияның қару-жарақ әлеуеті тұрғысынан сыни позицияға ие Түркістанның әскери және экономикалық маңызына қатысты мәселелерді талқылады. Ғылыми жұмыстың мақсаты – жаңа саясаттың негізін қалыптастыру үшін кеңестік этностар арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды ашып көрсету. Кеңес Одағы аумағындағы халықтарға, ұлыстарға және қауымдастықтарға қатысты зерттеу пәндері осы зерттеулердің ауқымында болды.

Кеңестік Түркістанның тарихи дамуымен айналысатын мекеме көптеген ғылыми жобаларды да жоспарлаған. Олардың ішінде Кеңес Одағы түрік халықтарының Ұлы орыс халқына және кеңестік тәртіпке психологиялық резонансы және түрік халықтарының Ұлы орыс халқы мен кеңестік тәртіпке деген эмоционалдық резонанстары сияқты жобалар болған (BArch, R 58/305). SS құрамындағы баспасөз қызметі осы күш-жігердің серіктесі болған.

Жұмыс тобының Дрездендегі кеңсесінің басқарушы директоры, доктор Корад Шлонс болатын. Жұмыс тобы Ригадан, Тартудан (Эстония), Нидерландыдан немесе Парижден тоналған кітаптар мен әртүрлі заттармен жабдықталған. Мекеме сегіз профессор мен бір доктор жетекшілік ететін тоғыз білім саласына (Аймақтану және көлік, Топырақтану және геология, Ауыл шаруашылығы және климатология, Фольклор, Халық шығармашылығы, Ислам, Медицина және Әдебиет) бөлінген. Түркістан жұмыс тобына қатысқандардың арасында Түркістаннан келген Шығыс легиондарының, Ваффен-SS, SD немесе тұтқын лагерлерінің мүшелері болды. Зерттеуші Бурчард Брентъестің айтуынша, кейбіреулер бұрын шетелдік агент болған. Мүшелер камуфляж үшін әдейі азаматтық киім киген. Мұсылман SS бөлімшелерінің молдалары 1944 жылдың наурыз айынан бастап Дрезденде Түркістан жұмысшы тобы үшін арнайы құрылған оқу мектебінде оқытылды¹⁸.

Жұмыс тобы неміс шығыстанушыларының дәстүрлі бірлестігі – *неміс шығыстанушылар қоғамының* (Deutsche Morgenländische Gesellschaft) құрамынан тұрды. Доктор Ольцшаға неміс шығыстанушылары қоғамында жұмыс тобын құру үшін барлық қажетті өкілеттіктер берілді. Түркістан аймағына қызығушылық танытқан неміс ғалымдары Түркістан халықтарын Батыс мәдениетімен, білімімен жақындастыру үшін Германиядағы түркістандық әріптестерімен байланыста болды. SS жоспарлаған жұмыс тобына геологтардан дәрігерлерге, фольклоршылардан лингвистерге дейін, сондай-ақ неміс тілінде сөйлейтін аймақтағы әртүрлі институттардың әдебиетшілері мен ғалымдары әртүрлі ғылым салаларының мамандарын біріктіру жоспарланған болатын (Cwiklinski, 2000: 154).

SS саясаты тұрғысында Кеңес Одағын ыдырату үшін Түркістан түріктерін *төңкерісшілерге айналдыру* саяси мақсаты мен олардың

18 Titus Lenk, "Die SS-Mullah-Schule und die Arbeitsgemeinschaft Turkestan in Dresden", *Zukunft braucht Erinnerung. Das Online-Portal zu den historischen Themen unserer Zeit*, 2006. (URL 2).

арасында орысқа қарсы ұлтшылдықты ояту мақсаты бірінші орынға қойылған. Бұл тұрғыда Шығыс түрік қарулы SS-тің идеологиялық негізі пантүркизм ұранының бір түрі ретінде қалыптасқан. SS-тің бұл түсінігі Вермахт саясатына қарағанда халықтардың ұлттық өкілдіктеріне көбірек ұнағаны сөзсіз.

Пантүркизмнің жаңа эксперимент ретінде SS саясатында маңызды орын алғаны сөзсіз. Пантүркизм Кеңес Одағы ыдырауының, майдандардағы жүкті жеңілдетудің құралы ретінде қарастырылған. Дегенмен, кейбір ерекшеліктерді қоспағанда, неміс билігінің көпшілігі пантүркизмді неміс мүдделеріне қауіп төндіреді деп санады. Сонымен қатар Германия үшін майдандардағы жағдай нашарлаған сайын, қарсылықтардың үні басылып, пантүркизм одақтас ретінде көріне бастаған.

Вермахттан айырмашылығы, SS түркі халықтарының өкілдерін төңкеріске айналдыру, олардың бойында түбегейлі антиресейлік ұлтшылдық ояту және сол арқылы большевизмге қарсы жұмылдыру мақсатын ашық жүзеге асырды. Пантүркизмнің таралуы SS саясатының бір бөлігі, демек, неміс жобасы болды. SS-тің бұл саясаты Вермахттың, Шығыс және Сыртқы істер министрлігінің тиісті саясаттарымен қайшылықтан туындаған. SS-тің бұл институттардың ұлттық-социалистік қыпалаймағындағы түрік халықтарына қатысты бұрынғы саясаттарын сынауы тәуелсіз SS дискурсының дамуының ең маңызды факторы болды. Бұл саясаттың негізгі белгілерін неміс ұлтшыл-социалистері әзірледі және барлық қадамдар Кеңес Одағын ыдырату үшін антисоветтік блок құру мақсатына анық қызмет етті. 1944 жылы Шығыс майдандағы жағдай толығымен немістерге қарсы болды, күшті қарсылық пен көтерілістер болды, ал Батыстағы Нормандия десанты штат әкімшілеріне көп таңдау бермеген.

Генрих Гиммлердің исламдық SS бөлімшесін құру және пайдалану әрекеті күткен нәтиже бермеген. Немістерге қарсы соғыстың барысы күрт өзгеріп жатқан бұл кезеңде жасалған қадамның уақыты дұрыс болмаған. Сонымен қатар, Түркістан SS бөлімшелері әскери табыс тарихынан алыс болды. SS басшылығы мен неміс офицерлері негізінен мұсылман сарбаздарына сенбеді және оларға бірдей қарамады. Осы себепті немістердің мұсылман серіктестерінің көңілі одан сайын қала түсті.

Түркі халықтарының өкілдері ең алдымен ұлттық социалистік саясаттың объектісі болды. Фашистер берік ұстанған үстемнәсіл теориясы

соғыс шындығына келгенде еленбей қалды, тек Вермахт құрамында ғана емес, SS ұйымының ішінде де түркістандық түріктерді жұмысқа орналасуға әкелген. Дегенмен, Германия саясатының көп жағынан қате екенін айту дұрыс болар еді. Ұлттық өкілдіктерді құрудағы қиындықтар мен пантүркістік күш-жігерге түбегейлі сенімсіздік неміс саясатының қайшылықты аспектілерін көрсетті. Бұған қоса, ұлттық комитеттердің неміс институттарынан тәуелсіз өз ұлтшылдық саясатын жүргізгісі келетіні белгілі болды. SS үгіт-насихаты Түркістан түріктерін ұлттық үгіт-насихат құралына айналдырып қана қоймай, оларды діни саясат аясында ұйымдастыруға тырысқан. Бірақ бұл саясаттардың жеткілікті нәтиже бермегені, пантүркізм идеологиясын түрік халықтары толық қабылдамағаны анық. Біріншіден, түркістандықтарды большевиктік режимге қарсы төңкеріс жасау саясаты толығымен күйреген. Негізінде антисемиттік, нәсілшіл және экспансионистік национал-социализм негізінен түрік халықтарымен ынтымақтастыққа дайын емес еді. Неміс әкімшілігі түрік халықтарының өкілдерін өздерінің саяси мақсаттарына тек құрал ретінде пайдаланғысы келген.

7. Түркістанға қарсы пропаганда

Немістердің соғыс үгіт-насихатының маңызды бөлігі, нысанасы неміс қатарында қызмет ететін түркістандық легионерлер болды. Гитлер мұсылмандарға деген сенімін соғыс кезінде талай рет қуаттады. 1943 жылы әскери конференцияда ерікті легиондар мәселесі қайтадан талқыланды. Мұндағы жағдай сенімділігі ең жақсы жағдайда күмәнді бөлім грузин батальоны болды. Гитлер грузиндер мұсылман немесе түрік нәсіліне жатпайтындықтан, оларды әскерде пайдаланудың орындылығына күмән келтіру арқылы өз пікірін өте анық білдірді. Гитлер Сталин грузин болғандықтан, оларды әлі де коммунизммен сырласады деп ойлады. Оның айтуынша, армян батальоны да сенімсіз әрі қауіпті болған. Гитлер сенуге болады деп ойлаған адамдар – нағыз мұсылмандар, нағыз түркімен халықтары. Дегенмен, Гитлер олардың жауынгерлік қабілеті басқа мәселе екенін және оны соттай алмайтынын айтқан (Warlimont, 1991: 293).

Түркістандық жауынгерлердің күресін неміс баспасөзі де үгіт-насихат құралы ретінде пайдаланды¹⁹. 1944 жылы 4 қаңтардағы

19 Түркістан легионы туралы газет жаңалықтары Отто Гохдес негізін қалаған Шығыс аймақтар министрлігіне қарасты Гохдес кеңсесінің мұрағатында (Dienststelle Gohdes Archiv) жинақталған. Қараңыз BArch, R 6/583.

Франциядағы нацизмді жақтайтын *Pariser Zeitung* газетінде Самарқанд мешітінің символы алдында соғысып жатқан түркістандықтардың назарын аудару арқылы бостандық идеясын жасыруға болмайтыны атап өтілді (*Pariser Zeitung*, 4 қаңтар 1944 ж.). Норвегияның нацизмді жақтаушы газеті – *Norwegen Deutsche Zeitung* газетінің 1944 жылы 14 қаңтардағы нөмірінде Мәскеуге қарсы шайқаста Германиямен бірге соғысқан ондаған мың түркістандық жауынгерлер бар (*Norwegen Deutsche Zeitung*, 1944 жылы 14 қаңтар) екені айтылған. *Münchner Neueste Nachrichten*нің 1944 жылы 30 маусымдағы санында Түркістаннан келген еріктілердің күресі жарияланды. Газетте Кеңес Одағына қарсы соғыстың басталуы Түркістандағы ескі мұраны қайта жаңғыртқаны айтылды (*Münchner Neueste Nachrichten*, 1944 жылы 30 маусым). *Berliner Nachtausgabe* газетінің 1944 жылы 22 қарашадағы санында Шығыс еріктілері мен Түркістан халқының ерлік күресі жоғары бағаланды (*Berliner Nachtausgabe*, 1944 жылы 22 қараша). Соңында, *Berliner Montagspostn* газетінің 1944 жылы 23 қарашадағы санында еріктілердің немістермен иық тірестіру соғысы туралы хабарланды (*Berliner Montagspost*, 1944 жылы 23 қараша).

Неміс билігі жоспарының нәтижесінде өз мұраттары төңірегінде топтасқан Түркістан әскери бөлімдеріне имамдар дайындау мақсатында бірнеше оқу орындары құрылған. Дрезденде құрылған мектеп түркістандықтардан тұратын Қарулы SS бөлімшелері үшін имамдар дайындаса²⁰, Геттингендегі мектеп Вермахттың қарамағында қызмет ететін түрік әскерлері үшін имамдар дайындады. Екі мектепте оқытылатын нәрсе пантүркистік/панисламдық ойлардың ортасында болды (Mиғоз, 2007: 79). Өзбек,

20 SS имамдарын дайындау үшін ашылған Молда мектебі, Arbeitsgemeinschaft Түркістан ұйымының іргетасы қаланған Дрезден қаласындағы Лотрингер-Бег 2 мекен-жайында орналасқан. Мектеп оқушыларды көп алаңдатпау, тыныштықты қалыптастыру және сонымен бірге жұртшылықтың назарын аудартпау үшін жалпы үлкен жолдардан алшақ ғимаратта орналасқан. Ғимараттың исламға сай безендірілуі мен жиһазын Берлиндегі Пергамон мұражайының Азия бөлімінің сарапшысы док. Курт Эрдман жасаған. Мысалы, кіреберіс мозикалық еліктеуіштермен және Түркістан мешіттерінің үлгісінде Құран аяттарымен безендірілген. Тағы бір орын осындай ою-өрнектермен безендіріліп, намаз оқитын орын мешіт қызметін атқара бастады. Бүкіл мектеп адамдар тұратын, сабақ беретін, тамақтанатын және ұйықтайтын интернат ретінде жобаланған. Үлкен бақ қозғалыс еркіндігін қамтамасыз етті. Ғимараттың ішкі көрінісін барынша шынайы ету үшін басқа исламдық нысандармен қатар исламдық культ нысандары (вазалар, ыдыстар, фотосуреттер және т.б.) және ислам кітаптары сатып алынды. Толық ақпарат үшін қараңыз Pieter Sjoerd van Koningsveld, "The Training of Imams by the Third Reich", *The Study of Religion and the Training of Muslim Clergy in Europe: Academic and Religious Freedom in the 21st Century*, ed. Willem B. Drees, Pieter Sjoerd van Koningsveld, Leiden 2008, s. 337-338.

қазақ, қырғыз, татар және т.б. көптеген түрік еріктілері жиналып, *Молла мектебі* деп аталатын курсқа біріктірілді.

Поляк мұсылмандарының бас мүфтиі Якуп Шинкиевич жеке хатпен шақырылып, Түркістан легионына имам етіп тағайындалып, легионерлерге діни дәріс бергені де белгілі (Ülkusal, 1999: 334). Оқыту тілдері түрік диалектілері, әсіресе өзбек тілі болды. Кейде орыс, тәжік білімдерін беретіні де байқалды. Белгілі болғандай, ағартушылық қызмет аясында өзбек, қазақ, Еділ, Қырым татарлары үйірмелерінен көмекші мұғалімді алу мүмкін болмаған.

Шығыс түрік қарулы SS имамының тағайындалуы да неміс билігінің қызу кеңестерінің нәтижесінде жүзеге асты. Осыған байланысты бас имам болып SS лейтенанты дәрежесімен өзбек текті Нуреддин Намангани тағайындалды (BArch, NS 31/44). Соғыстың кейінгі кезеңдерінде бөлімшелерде жұмыс істейтін имамдарды ауыстыру қиынға соққанымен, SS сарбаздардың тәртібі мен күреске деген жігерін нығайту үшін имамдардың ықпалын толық пайдаланды. Неміс билігі көптеген басқа мәселелердегі сияқты имамдардың қылмыстық жазаға ықпал етуіне жүгінуді жөн көрді. Жазаны орындау алдында легион имамдарымен кеңесу туралы шешім қабылданды (BA-MA, RH 58/62). Осылайша имамдардың делдалдық қызметі жалғасын тапты.

Дайындық мектебінде білім алған легионерлердің құрамында 50-ге жуық *белсенділер*, негізінен Түркістаннан келген қазақ, қырғыз, өзбектердің бұрынғы қызыл әскерлері болды. Белсенділер тобы Түркістан легионының аумағындағы жеке лагерьде жаттығып жүрген. 1942 жылдың аяғында жаңарған бұл топтың саны 100 адамды құрады. Қырық бес тұтқын Шығыс Пруссияның Бреслау қаласынан (Вроцлав) бес шақырым жерде орналасқан Освиц лагеріне жіберілді, онда олар 1943 жылы сәуір айының соңына дейін Қызыл Армияға қарсы жоспарланған тыңшылық әрекеттерге дайындалды. Белсенді топтың қалдықтары Польшаның Волошин қаласына ауыстырылды. Ондағы топ жаңадан қосылғандармен нығайып, жеке Түркістан одағы деп аталды. 1943 жылы сәуір айының соңында Освиц тобы 100-ден астам адамды құрады. Бреслаудағы диверсанттық училищеде білім алған түркістандықтар Түркістан облысындағы Оңтүстік Оралға барлау жұмыстарына жіберілді (Janbosinova, 2019: 124–125).

Түркістан Кеңес Одағының өнеркәсіп орындарының Батыстан берілуі нәтижесінде неміс әскерилерінің назарын аударған. Дегенмен, аймақ алыстығы және басқа да көптеген себептерге байланысты неміс диверсиялары мен астыртын әрекеттері бойынша Кавказдан әлдеқайда артта қалған. Соған қарамастан *Тамара* сияқты операциясымен кеңестік мұнай өнеркәсібін жою үшін Арал жағалауына бірнеше түркістандық десантшылар қондырылған. Осындай әрекеттер Жайық пен Еділ арасындағы орасан зор кеңестік территорияда бірнеше рет жасалғанымен, бұл операциялардың нәтижесі белгісіз (Heilbrunn, 1957: 158–159).

Жәдидшілердің атақты көсемдерінің бірі Мүневер Қаридың інісі Рүстембектің ұлы Ташкенттен келген Османбек парашютпен секіру жаттығуларын көргенімен, арқасына таратқыш пен қабылдағыш радиосы байланып, Түркістанға әуе арқылы лақтырылатындардың қатарында болды (Ülküsal, 1999: 389). Осылайша парашютпен ұшқан сарбаздардың барлау ақпаратын беріп қана қоймай, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуі көзделді.

Неміс қарсы барлауы дайындаған 12 түркістандық агенттің 1943 жылы мамыр айында Кеңес Одағына жалған құжаттармен еніп кеткені жайлы жазылған мәліметтер бар. Бұл агенттер Түркістандағы астыртын қызметке қосылып, бес оперативтік топқа бөлінген. Сөз болып отырған агенттер Ташкент, Душанбе, Алматы, Жалалабад, Гурьев қалаларынан, Жайық өзенінің сағасындағы қалалардан айына бір рет радио арқылы алдын ала белгіленген кодтармен Германияға хабар жіберіп, қарсы барлаудан нұсқау алып отырды. Олардың әрекеттерін түркістандық генерал Мир Қасым жасырды. Бұл агенттер 1944 жылдың аяғында өз қызметін аяқтап, іздерін жоғалтты (Mühlen, 1984: 218).

Немістердің Түркістанды білуі негізінен Кабулда болған Орталық елші Ганс Пилгердің есептеріне негізделген. Пилгердің 1941 жылы 23 қарашада алған хабарына қарағанда Түркістан аймағында елеулі қозғалыс болған. Баспасөзге қатысты мәліметтерді қамтитын баяндамада көрсетілгендей, Өзбекстанда кейбір тұтқындаулар болған. Сонымен қатар, ресейлік үгіт-насихат пен ресейлік радионың халық арасында қолдау таппағаны, сондай-ақ Өзбекстандағы пойыз бен көлік терезелерінің күні-түні қараңғыланғаны де белгілі болған (РА-АА: Panturan, R 29900, No: 311642).

Пилгер Байланыс қызметкерлері арқылы аймақ туралы ақпарат жинап жүрген. 1942 жылы 1 ақпанда Кабулдан жіберілген жеделхатта Бедлахшан провинциясындағы өзбек-түрікмен ұйымының (Бағлан ұйымы)²¹ есебі жазылған. Хабарда айтылғандай, большевиктерге қарсы күрескерлерді жұмылдыруға ауданда 500 мылтық пен оқ-дәрі, 800 ат және 1000 адам дайын болған. Хабарламада барлық жерде саудагерлердің, молдалардың, тіпті мемлекеттік қызметкерлердің де немістерге жаны аштыны, Ауғанстанның қатаң бақылауына байланысты ұйым ішінде байланыс орнату қиынға соғатыны атап өтілді. Сондай-ақ Үндістан, Памир және Ресей шекарасында қару-жарақ пен оқ-дәрілердің көптігі айтылды. Есеп неміс армиясының барлау қызметіне (Abwehr) жіберілген ақпаратты қарауға рұқсат беру туралы өтінішпен аяқталды (РА-АА: Panturan, R 29900, №: 311.600.311601).

Немістердің Ауғанстандағы түркістандықтарды ұйымдастыру, олардың Түркістан аймағындағы топтармен байланысын қамтамасыз ету және майданның артындағы көтерілістерді бастау туралы ойлары олар күткендей нәтиже бермеді. Қажетті қаржылай көмек пен материал белгілі бір дәрежеде Германия елшілігі арқылы қамтамасыз етілсе де, Ауғанстан королі өзіне жасалған ауыр сыртқы қысымның салдарынан немістер мен итальяндарды Ауғанстаннан қуып жіберген.

Жалпы алып қарасақ, тактикалық және стратегиялық маңызы бар неміс жоспарлары неміс шенеуніктерінің кәсіби дәрменсіздігінен, немістердің Кеңес Одағының аз ұлттарға жасаған қарым-қатынасынан және Шығыс саясатының дұрыс еместігінен сәтсіздікке ұшыраған. Кеңес Одағына көптеген агенттерді әкелу үшін жақсы жабдықталған бюрократтардың кешіктірілген жоспарлары Кеңес Одағындағы қиын соғыс жағдайларын жеңе алмаған. Болашаққа кепілдік беруден алыс түркістандықтарға қатысты теріс саясатқұмар элементтерді алшақтатты. Сонымен қатар, бәсекелес қызметтерден қорғанбаған неміс барлау қызметі инфильтрациялардың алдын ала алмады және кеңестік барлаумен күресте жеткіліксіз болған.

Неміс соғыс державасы 1943 жылы үзіліс жасап, соғыс барысын одақтастардың пайдасына айналдыра бастаған. Неміс әскері мен SS қатарында қызмет еткен Түркістан түріктері соғыстың соңына

21 Ұйымның басшылары Халифа Куазал Аяқ пен Камтчин Бей еді. Байланыс ұйымының басшысы Шыңжаңда большевиктерге қарсы ұзақ соғысқан Саид Хакімнің ұлы Саид Құдрадолла Хан Төрениң орынбасары болған Саид Нохиуддин Төре еді.

дейін майдандарда шайқасқан. 1945 жылы 8 мамырда Германияда жеңіс туын көтерген кезде түркістандық жауынгерлердің едәуір бөлігі майдандарда қаза тапқан. Бұл түріктердің арасында Сталиннің алдында сатқын деп танылған тірі қалғандары одақтастардың қолына түсіп, Кеңес өкіметі қолына тапсырылды. Қызыл әскерлер өздеріне тапсырылған бұл жауынгерлерді сұрақсыз бірден атып тастады. Германияда қалған түріктердің бір бөлігі одақтастар тарапынан берілмеді және кейінгі кезеңде кеңестерге қарсы үгіт-насихат мақсатында пайдаланылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен Түркістанға қатысты көптеген құжаттар, саяхат жазбалары, күнделіктер, баяндамалар және басқа да көптеген материалдар фашистер тарапынан жинақталып, антисоветтік үгіт-насихат құралы ретінде пайдаланылды. Түркістан легионының да, Вели Каюм Ханның да басшылығымен Ұлттық Түркістан Бірлік Комитетінің (ҰТБК) құрылуы Түркістан аймағының тағдырындағы маңызды бетбұрыс болған. Түркістан легионы көптеген майдандарда соғысып, кейбір ішкі көтерілістерді басуға белсене қатысқан. Ал ҰТБК Германияның күшті қолдауының арқасында ұлттық өкілдер арасындағы бірегей орнын сақтап барлық мағынада Түркістанның өкілі болған. Сонымен қатар, фашистік Германияның Түркістанға қатысты саясаты Ұлы Түркістанды құру идеясын тудырды. Гитлер Кеңес Одағын жеңген жағдайда түріктер мекендеген аймақта ұлы мемлекет құрыла ма, құрылмай ма деген мәселе талқыланды. Бұл үдерісте Вермахт Жоғарғы қолбасшылығына (OKW), Сыртқы істер министрлігіне және Шығыс министрлігіне қатысты барлық құжаттарда *Түркістан атауы* анық қолданылған. Оккупацияланған Шығыс аймақтарындағы *аграрлық тәртіп, дін және ұлт мәселесінің жағдайы туралы* деректе немістер үгіт-насихат және жарнамаға ұмтылуы керек большевиктік ықпал аймағындағы топтардың ішінде *Ұлы Түркістан* (GroßTürkistan) халқы, өзбек, түрікмен, тәжік, қырғыз, қазақ халықтары тізімге алынды (РА-АА: R 11.125, No. 256694). Көріп отырғанымыздай, үгіт-насихат жұмыстарының тиімділігін арттырудың нұсқаулығын білдіретін жоғарыда аталған құжатта ғана «Ұлы Түркістан» термині қолданылады. Екінші дүниежүзілік соғыста фашистік Германияның біржолата жеңілуімен Түркістанның белсенді саясаты аяқталған болатын.

ДЕРЕККӨЗ

Архив құжаттары

Bundesarchiv (BArch)

BArch, 31/42.

BArch, NS 19/3573.

BArch, NS 31/27.

BArch, NS 31/30.

BArch, NS 31/42.

BArch, NS 31/43.

BArch, NS 31/44.

BArch, NS 43/40.

BArch, R 58/305.

BArch, R 6/583.

BArch, R 8024/25.

Bundesarchiv Militärarchiv (BA-MA)

BA-MA, MSG 123/10.

BA-MA, MSG 123/31.

BA-MA, MSG 241/10.

BA-MA, MSG 241/16.

BA-MA, MSG 241/2.

BA-MA, MSG 241/4.

BA-MA, MSG 241/51.

BA-MA, MSG 241/6.

BA-MA, MSG 241/7.

BA-MA, N 756-242/a.

BA-MA, N 756-242/b.

BA-MA, RH 5/437.

BA-MA, RH 12-21/7.

BA-MA, RH 19V/79.

BA-MA, RH 20-4/404.

BA-MA, RH 22/135.

BA-MA, RH 26/162/16.

BA-MA, RH 26-162/20.

BA-MA, RH 58/62.

BA-MA, RS 3/39-1.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA-AA)

PA-AA: Panturan, R 29900.

PA-AA: R 11.125.

PA-AA: R 29778, Türkei.

Institut für Zeitgeschichte (IfZ)

Institut für Zeitgeschichte (IfZ), MA 364/1.

Institut für Zeitgeschichte, (IfZ) *Der Kampf gegen Windmühlenflügel*, ZS-407/1-11.

Institut für Zeitgeschichte (IfZ), *Die Entstehung des Kommandos der Ostlegionen*, ZS 407/1-14.

Institut für Zeitgeschichte (IfZ), *Turkvölkische und Kaukaische Verbände im Kampf an Deutschlands Seite im Zweiten Weltkriege*, ZS 407/2-12.

Institut für Zeitgeschichte (IfZ), *Wie es zu meiner Ernennung zum Kommandeur der Ostlegionen kam.*, ZS 407/1-61.

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945 (ADAP)

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945 (ADAP). Serie E: 1941-1945, Band I, 12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942, Göttingen 1969, (Doküman No: 189).

National Archives and Records Administration (NARA)

NARA, M1270-Roll 0009, Veli Kayyum Han'ın Sorgulama Dosyası.

NARA, M1270-Roll 0025, Ernst Koestring'in Sorgulama Dosyası.

Газеттер

Münchner Neueste Nachrichten, 30 Haziran 1944.

Deutsche Zeitung im Ostland, 15 Haziran 1944.

Feldzeitung: Nachrichtenblatt einer Armee im Osten, 16 Haziran 1944.

Pariser Zeitung, 4 Ocak 1944.

Deutsche Zeitung in Norwegen, 14 Ocak 1944.

Berliner Nachtausgabe, 22 Kasım 1944.

Berliner Montagspost, 23 Kasım 1944.

Yeni Türkistan, 1 Ocak 1945.

Yeni Türkistan, 5 Mayıs 1943.

Интернет материалдары

URL 1:

<https://www2.landesarchivbw.de/ofs21/olf/struktur.php?bestand=17841&sprungId=7769897&letztesLimit=suchen> (Кірген күні: 05.01.2021)

URL 2: Lenk, Titus (15.01.2021). *Die SS-Mullah-Schule und die Arbeitsgemeinschaft Turkestan in Dresden, Zukunft braucht Erinnerung. Das Online-Portal zu den historischen Themen unserer Zeit.*

<https://www.zukunft-braucht-erinnerung.de/die-ss-mullah-schule-und-die-arbeits-gemeinschaft-turkestan-in-dresden/> (Кирген күні: 15.01.2021)

Landesarchiv Baden-Württemberg-Staatsarchiv Ludwigsburg, EL 48/2 I. Bü 63. (05.01.2021).

Басқа дереккөздер

Andican, A. (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları.

Bougarel, X.; Korb, A.; Petke, S.; Zaugg, F. (2017). "Muslim SS units in the Balkans and the Soviet Union", *The Waffen-SS: A European History*, ed. Jochen Böhrer, Robert Gerwarth, Oxford University Press, Oxford, s. 252-283.

Cordier, B. D. (2010). "The Fedayeen of the Reich: Muslims, Islam and Collaborationism During World War II", *China and Eurasia Forum Quarterly*, 8/1, s. 23-46.

Cwiklinski, S. (2000). "Die Panturkismus-Politik der SS: Angehörige Sowjetischer Turkvölker als Objekte und Subjekte der SS-Politik", *Fremdeinsätze. Afrikaner und Asiaten in Europäischen Kriegen, 1914-1945*, ed. Gerhard Höpp, Brigitte Reinwald, Verlag Das Arabische Buch, Berlin, s. 149-166.

Dallin, A. (1981). *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies*. New York: Palgrave.

Der Untermensch (1942). haz. SS-Hauptamt/Schulungsamt, Berlin: Nordland Verlag.

Dossena, P. A. (2015). *Hitler's Turkestani Soldiers: A History of the 162nd (Turkistan) Infantry Division*. Solihull: Helion & Company.

Erkilet, H. E. (1943). *Şark Cebhesinde Gördüklerim*. İstanbul: Hilmi Kitabevi.

Gerede, H. (1994). *Harp İçinde Almanya (1939-1942)*. İstanbul: ABC Ajansı Yayınları.

Gilyazov, I. (1996). "Panturkizm, Panturanizm i Germaniya", *Etnograficheskoe Obozrenie*, 2, s. 92-103.

Hartmann, C. (2009). *Wehrmacht im Ostkrieg: Front und Militärisches Hinterland 1941/42*. Münih: R. Oldenbourg Verlag.

Hayit, Baymirza (1987). *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Heilbrunn, O. (1957). *The Soviet Secret Services*. Londra: George Allen & Unwin Ltd.

Hitler, A. (1943). *Mein Kampf*. Münih: Zentralverlag der NSDAP-Franz Eher Verlag.

Hoffmann, J. (1981). *Die Ostlegionen, 1941-1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer*. Freiburg: Verlag Rombach.

İkram Han, H. (1999). *Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*. İstanbul: Bedir Yayınevi.

Johnson, I. (2010). *A Mosque in Munich: Nazis, the CIA, and the Muslim Brotherhood in the West*. Boston & New York: Houghton Mifflin Harcourt.

Koningsveld, P. S. V. (2008). "The Training of Imams by the Third Reich", *The Study of Religion and the Training of Muslim Clergy in Europe: Academic and Religious*

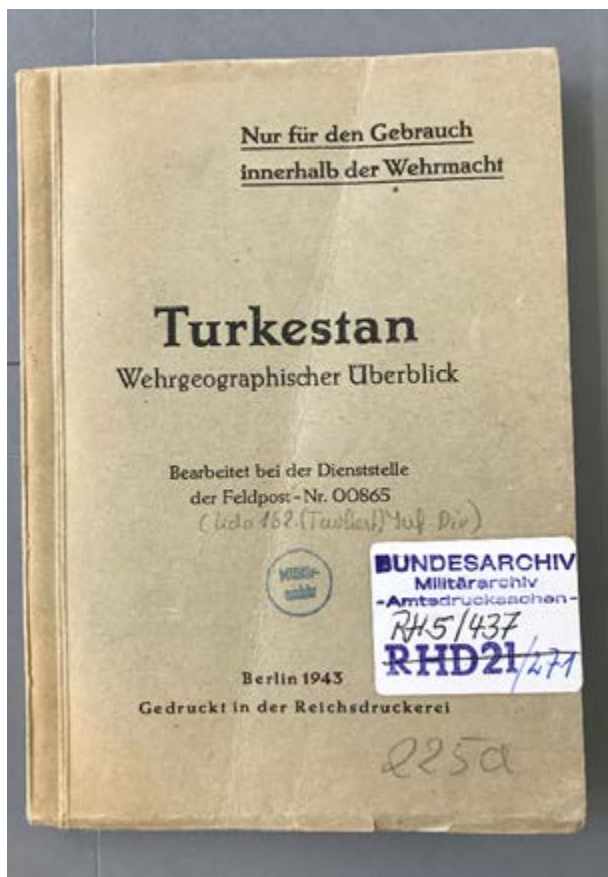
- Freedom in the 21st Century*, ed. Willem B. Drees, Pieter Sjoerd van Koningsveld, Leiden University Press, Leiden, s. 333-368.
- Mitcham, S.W. (1985). *Hitler's Legions: The German Army Order of Battle, World War II*. New York: Stein and Day Publishers.
- Motadel, D. (2015). *İslam ve Naziler*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Muñoz, A. J. (2001). *The East Came West: Muslim, Hindu and Buddhist Volunteers in the German Armed Forces, 1941-1945*. Bayside: Axis Europa Books.
- Muñoz, A. J. (2007). *Hitler's Muslims: Muslim Volunteers in Hitler's Armies, 1941-1945*. Bayside: Europa Books.
- Mühlen, P. V. Z. (1984). *Gamalhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*. çev. Eşref Bengi Özbilen, Ankara: Mavi Yayınlar.
- Müller, R.-D. (2012). *The Unknown Eastern Front: The Wehrmacht and Hitler's Foreign Soldiers*. Londra & New York: I. B. Tauris.
- Neulen, H. W. (1992). *An Deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*. Münih: Universitas Verlag.
- Newland, S. J. (1991). *Cossacks in the German Army, 1941-1945*. Londra: Frank Cass.
- Overmans, R.; Hilger, A.; Polian, P. (ed.) (2012). *Rotarmisten in Deutscher Hand. Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung Sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges*. Paderborn & Münih & Viyana: Schöningh Verlag.
- Özcan, Ö. (2003). "Millî Türkistan Birlik Komitesinin 1. Kongresi", *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği-Muzaffer Özdağ'a Armağan*, I. Cilt, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, s. 107-116.
- Sadykov, N. (2016). "Milli Turkistan Journal's Ideological Approach", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7/1, s. 86-90.
- Sakal, H. B. (2013). *Başka Bir Dünya Savaşı: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar, 1941-1945*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Seidler, F. W. (1999). *Die Kollaboration 1939-1945: Zeitgeschichtliche Dokumentation in Biographien*. Münih: Herbig.
- Torma, F. (2011). *Turkestan-Expeditionen. Zur Kulturgeschichte Deutscher Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930)*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Uğurlu, Ö. A. (ed.) (2003). *2. Dünya Savaşı'nda Türkiye Üzerine Gizli Pazarlıklar (1939-1944)*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Ülküsal, M. (1999). *Kırım Yolunda Bir Ömür: Hatıralar*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
- Warlimont, W. (1991). *Inside Hitler's Headquarters 1939-1945*. Novato, California: Presidio Press.
- Yesmagambetov, K. (2015). *Mustafa Çokay: Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür*. çev. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Zhanbosynova, A. (2019). "Turkestan Legions of the Third Reich: Recruitment Mechanism And Application System (based on regional archival materials)", *Otan Tarixi Gılımı Jwrnal*, 1/85, s. 116-133.

TURKESTAN IN GERMAN DOCUMENTS IN WORLD WAR II

ABSTRACT

Turkistan has attracted attention as an important geography in both World Wars as it has in every period of history. The German Empire developed a serious policy towards Turkistan in the political, economic and military fields during the First World War. Defeated in the war, Germany did not give up its active policy of Turkistan; Turkistan maintained its political importance during the Nazi Germany period. The German-Russian war, which started with the Barbarossa operation, led to significant developments in terms of the Soviet peoples and the geography of Turkistan. The Turkistan Turks, whose numbers reached millions, fought on the front lines in this war on both the Soviet and German fronts. On the other hand, the National Turkistan Unity Committee (MTBK), chaired by Veli Kayyum Khan, operated as the Turkistan government in exile with the support of the Germans. The aim of this study is to reveal the place and importance of Turkistan in the context of Nazi war policies based on German archive sources.

ҚОСЫМШАЛАР

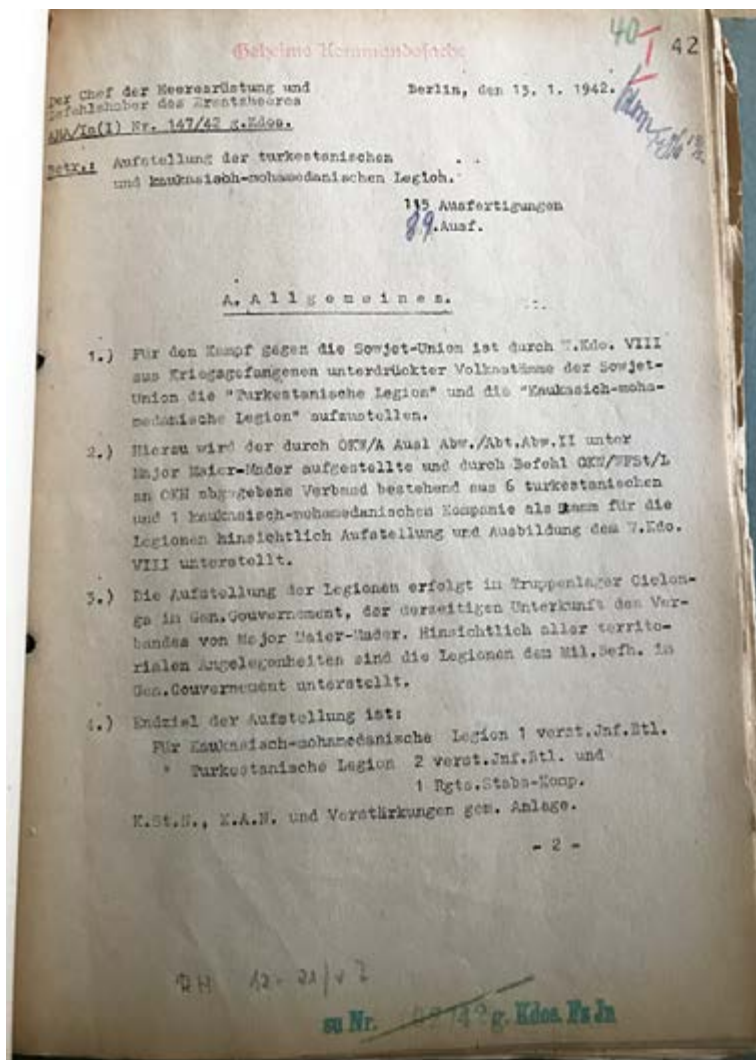
Қосымша-1: Вермахт қызметкері үшін Түркістанды насихаттау мақсатында дайындалған кітапша.²²

22 BA-MA, RH 5/437. *Turkestan: Wehrgeographischer Überblick*, Берлин 1943.

Қосымша-2: Вермахт қызметкері үшін Түркістанды насихаттау мақсатында дайындалған кітапшадағы Түркістан картасы.²³

23 BA-MA, RH 5/437. *Turkestan: Wehrgeographischer Überblick*, Берлин 1943.

Қосымша-3: 1942 жылы 13 қаңтарда құпия деп белгіленген
Түркістан легионын құру туралы бұйрық.²⁴

24 BA-MA, RH 12-21/7.

ARKEOLOJİK VERİLERE GÖRE TÜRKİSTAN'IN ERKEN TARİHİ COĞRAFYASI

Elvin Yıldırım*

ÖZ

Türkistan adı ve Türkistan'ın tarihî coğrafyası üzerine pek çok çalışma ortaya konulmuştur. Bu çalışmalar ekseriyetle antik kaynaklardan itibaren yazılmış tarihî kaynaklardaki malumatlara dayanmaktadır. Özellikle Antik Grek, Roma, Pers, Asur ve Çin kaynaklarına göre Türklerin ortaya çıktıkları ana yurt, göçler sonrası yayıldıkları coğrafyada kurulan devletler ve yurt yapılan toprakların tarihî coğrafyası üzerine belirli teoriler ortaya atılmıştır. Coğrafi bakımdan bugün Asya olarak anılan kıta dünyasının en batısından en doğusuna ve kuzeyinden güneyine düşündüğümüzde Türklerin yurt tuttuğu Türkistan'ı görebilir ve bu arazinin ne kadar geniş olduğunu tahayyül edebiliriz. Bu büyük kıtada Neolitik dönemden yani insanların üretim yapmaya başlamalarından itibaren onların göç yolları ve hareketleri, yerleşim alanları ve maddi kalıntıları daha net takip edilmeye başlanmıştır. Onlardan kalan mezarlar, yerleşim kalıntıları ve özellikle keramikler konar göçer topluluklarının birbirleri ile bağlantılarını ortaya koymada temel kaynak vazifesi görmüştür. Coğrafyanın bu kadar geniş ve tarihi bakımdan köklü olması diğer taraftan çalışmanın hacminin tüm ayrıntıları ile meseleye yaklaşmaya müsaade etmemesi sebebi ile bu çalışmada tarihi kaynakların aydınlatamadığı dönemleri arkeolojik kalıntılar bakımından irdelemeye ve Türkistan'ın erken tarihi coğrafyasını kısaca ortaya koymaya çalışacağız.

GİRİŞ

Kafesoğlu, medeniyet ve kültürün doğuşunda en önemli unsurlardan birinin coğrafya olduğuna işaret etmektedir (Kafesoğlu, 2005: 27). Çünkü coğrafya bir toplumun yaşamını idame ettirmesinde gerekli olan temel unsurları ihtiva etmektedir. Türklerin pek çok devlet kur-

* Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul/Türkiye. elvinyildirim@aydin.edu.tr

duğu ve kendine has eşsiz bir kültürü meydana getirdikleri Asya topraklarındaki bu unsurlar Türkler ve diğer toplulukların tarihî ve kültürel gelişimini etkilemiştir. Önemli bir mekanizma görevi gören bu unsurlar iklim, göller, denizler, akarsular, bitki örtüsü, tarım ürünleri, orman, madenler olarak sayılmaktadır (Kafesoğlu, 2005: 27). Öncelikle iktisadi hayatın oluşması bu unsurlarla gerçekleşmiştir. İktisat da toplumların sosyo-kültürel hayatlarının şekillenmesine etki etmiştir. Asalak, avcı-toplayıcı, çiftçi, çoban, tüccar gibi iktisadi dallar ve göçebe, konargöçer, yerleşik gibi yaşam şekilleri iktisat temeli üzerine kurulmuştur. Coğrafyanın şartları bölgede yaşayan insanların başta fiziki antropolojileri olmak üzere, psikolojik yapılarında da etkilere sebep olmuştur. Güçlü ve sağlam bir yapıya sahip olan Türkler bu büyük coğrafyada kurdukları nüfuzlu devletlerle varlıklarını bugüne kadar sürdürebilmişlerdir. Konargöçer yaşam tarzları başta olmak üzere bağımsızlıklarını kaybetme tehlikesi ile yüz yüze geldiklerinde bulundukları bölgeden ayrılıp yeni yurt kurma noktasında çekinceleri olmamıştır (Durmuş, 2016: 144). Bununla beraber tarihte görülen doğal afetler, komşu boyların baskıları, iç çekişmeler de onların kimi zaman ana yurtlarını terk etmeleri noktasında itici güç olmuştur. Bu bakımdan Türklerin ortaya çıktığı ve yurt tuttuğu yer olan Türkistan zaman içerisinde büyümekle birlikte kapsadığı fiziki alan büyük oranda Asya kıtasında bulunmaktadır. Türkler ve atalarının ortaya çıkışlarını MÖ III. yy. ve sonrasına tarihlendirme çabası içerisinde bulunanlar Türk etnogenezi sürecini hesaba katmayanlardır. MÖ II. bin yıla dayanan bu etnogenezi süreci maddi kültür izleri ile takip edilmektedir. Söz konusu dönemde yaşamış erken konar göçerlerden kalan mezarlık, yerleşim, kurban alanları vb. alanlardan arkeolojik, etnografik, antropolojik kalıntılar elde edilmektedir. Bu sayısız eserler Türklerin bin yıllardır elinde tuttuğu, ana yurt, Türkistan'da sayı ile ifade edilemeyecek miktardadır. Bu kültürel, antropolojik, etnografik gelişim ve geleneksel sürekliliği anlayabilmek için coğrafyayı bilmek şarttır. Bu geniş toprakları yurt tutmuş Türk Milleti'nin Türkistan'daki tarihi konumlarını ve kültürel gelişimini anlayabilmek için öncelikle bölgenin tarihi coğrafyasını ortaya koymak gereklidir.

Tarihi bir coğrafya adı olarak Türkistan'ın kaynaklarda çok erken dönemlerden itibaren zikredildiği görülmektedir. Türk adına Farsça – istan ekinin birleşimi ile oluşan Türkistan, “Türk İli” demektir ve Barthold'a göre “Türkistan” adı literatüre sanıldığı gibi Ruslar tarafından değil İran ve Afgan dillerinde kullanılması tesiriyle İngilizler tarafından sokulmuştur (Barthold, 1988: 140-141). Bununla birlikte Batı Türkistan coğrafyasında bulunan Hokand'ın 1865'te Ruslar tarafından işgal edilmesi sonrasında

1867’de başşehri Taşkent olan Türkistan Umumi Valiliği’nin kurulduğu ve ilk valinin general Kaufman olduğu görülmektedir (Taşağıl, 2012: 556). Tarihi bakımdan Türkistan’ın hudutları ve kapsadığı coğrafyanın tayini meselesi günümüzdeki gibi ülkeler arası sınır kavramı olmaması sebebiyle güçtür. Scott Levi bu durumu Seyhun ve Ceyhun arasındaki Maveräünnehr olarak zikredilen alanın yerleşik-medeni yaşamı ifade eden hemen sınırında ve kuzeyinde kalan kırsal-göçer yaşamın yapıldığı yerin terminolojik olarak ayrılmasına ve daha sonra Timur Devri ve sonrası tarih yazıcılığında Türklerin yurdu olan Maveräünnehr ve Horasan’ın da Türkistan olarak anılmaya başlanmasına bağlamaktadır (Levi, 2002: 388). Nihayetinde terminolojik bakımdan yerleşik ve konargöçerlerin sınırlarını belli etmek üzere de olsa değişmeyen bir gerçek varsa o da bu toprakları yurt yapanların Türkler olması ve çok erken dönemlerden itibaren de kaynaklarda buraların Türkistan adı altında anılmasıdır.

Türkistan adı tarihi kaynaklarda ilk olarak VIII. yüzyılda Ermeni müverrihlerden Musa Harinaki tarafından Turkastanak olarak zikredilmiş ve Yunanlıların kullandığı Skythia karşılığı olarak gösterilmiştir (Taşağıl, 2012: 556). Bu saha İdil Irmağı ve Tanrı Dağları’nın doğu kısımları, Seyhun ve Ceyhun’un aşağı mecrasında kalan Horasan bölgesini kapsamaktadır. Antik kaynaklar bu sahadan Deşti Kıpçak’a kadar İskitlerin bir kolu olan Sakaların yaşadıklarını ifade ederler (The Geography Of Strabo, 1944: 257-261). İskitler hakkında derli toplu en erken MÖ V. yüzyılda Heredotos’tan haberler almış olsak da onların en erken varlıkları arkeolojik buluntulara göre MÖ IX. yüzyıla kadar götürülmektedir. Hiç şüphesiz Çin kaynakları bu dönemden çok daha erken dönemlerdeki Türk boyları hakkında bilgi vermektedir. Heredot’un, İskitlerin ve o dönemde yaşayan diğer konargöçer toplulukların başta mezar gömü usulleri olmak üzere gelenek ve göreneklerini sunduğu ayrıntılı bilgilerin Moğolistan’dan Tuna’ya değin topraklarda ortaya çıkarılan mezar buluntuları ile tasdik edilmesi, onların yurtları-na dair iddialarının haklılığını göstermesi bakımından mühimdir.

Bununla beraber Türklerin yaşadığı tarihi coğrafyanın yazılı kaynaklara göre durumu Umumi Türk Tarihinin kurucusu Ahmet Zeki Velidi Togan tarafından ortaya konulmuştur. Togan ana kaynaklara dayanarak Türkistan’ın en eski tarihi coğrafyası ve Türklerin meskûn oldukları önemli şehirleri ve sınırlarını tespit etmiştir. Buna göre en eski Türkistan güneyde Kunlun, Hindikuş, Firuzkuh, Barabamis, Hezarmescid, Allahüekber, Küpet (Kopet) Dağı, Kürğan Irmağı; batıda Hazar Denizi, Bukey Çölü ve Yayık (Ural) Irmağı, Edil Irmağı’nın denize döküldüğü yer dâhil, Ural Dağları’nın

güneyinden Aral ve İrtiş havalisine, Altay ve Tanrı Dağları ile Karanlık Dağ hudutlarını kapsayan fakat İran ve Afganistan Türkistan'ı dâhil edilmeden 5.340.066 km'lik bir alanı kapsamaktadır (Togan, 1960: 38; Togan, 1981: 1). Pamir Dağları'ndan Hazar Denizi'ne kadar olan saha Batı Türkistan olarak adlandırılmaktadır. Doğu Türkistan ise kuzeyinde Kurum ve Karakurum Dağları, batısında Pamirler ile çevrili olup güneyinde Tibet Platosu, Nepal ve Hindistan bulunmaktadır. Togan hocanın çizdiği bu sınırlar aynı zamanda Sakaların da yurt tuttuğu toprakları ihtiva etmektedir. Sakalar Massagetlerle ki onlar Hazar Denizi'nin doğusunda kalan topraklarda yaşayan merkezi Sakalardır ve İnci Nehri'nin yanında İssedonların tam karşısında bir kısmı dağlarda, bir kısmı düzlüklerde, bir kısmı da bataklık arazilerde oturuyorlardı, yaptıkları savaş sonrası batıya çekilmişlerdi (Durmuş, 2019: 188). Hem tarihi kayıtlar hem de maddi buluntular konar göçerlerin sınırlarını çizmemize imkân tanıyorsa bununla birlikte maddi buluntu kalıntıları da tarih kaynakları arasında değerlendirilip (Kütükoğlu, 2008: 26-27) İskit, Saka, Massaget, İssedon (Vusunlar) dönemine ait arkeolojik buluntular da tarihi kaynak olarak göz önünde bulundurulursa doğudan batıya Türkistan'ın kapsadığı tarihi coğrafi alanın Togan hocanın hesabından çok daha geniş bir alanı kapsadığı görülecektir. İskitleri İran Dilli Hint Avrupalılar olarak gören siyasi temelli görüşlerin hiçbir dayanağı yoktur. Bu bakımdan Türklerin erken ataları olarak gördüğümüz İskitlerin Tuna Nehri'ne kadar sahip oldukları topraklar da maddi kalıntılar bakımından değerlendirmeye alınmalıdır.

Büyük oranda Bozkır Kültürü'nün getirdiği şartlar üzerine konargöçer yaşayan Türkler, binek hayvanı olarak kullandıkları atın sırtında, yüksek tekerlekli arabalarla uruglarını boy, boylarını bodun ve bodunlarını il yapmış, sınırlarını genişletmiş, dünyaya hükmetmeye aday olarak Mançurya'dan batıda Macaristan ovasına ve oradan Tuna Nehri mansabına kadar yayılmışlardır. Tarihi kaynaklar ve arkeolojik maddi kültür kalıntıları bu geniş sahanın Türkler tarafından yurt tutulduğunu açıkça göstermektedir. Zeki Velidi Togan'ın çizmiş olduğu Türkistan sınırlarını maddi buluntular üzerinden desteklediğimizde Türk Kültürü'nün doğuş ve gelişim aşamalarını görebildiğimiz maddi kültür dönemleri ile uyumunu görebiliriz hatta Togan hocanın çizdiği sınırlardan daha da öte olduğunu görebiliriz. Buna göre Türk kültürünün gelişim safhaları dikkate alındığında öncelikle bozkır kültürünün meydana geldiği zaman, mekân ve hareket özellikleri dikkate alındığında farklı sonuçlara ulaşılabileceği açıkça görülecektir.

Tunç Çağı'nda Türk Bozkır Kültürü'nün Doğuşu ve Yayılışı

Togan'a göre Türkistan'ın kuzey batı sınırları Ural'a kadar dayandırılmaktadır. Ural Dağları'ndan doğup Hazar Denizi'ne dökülen Ural Irmağı (Yayık Irmağı) bugün Avrasya diye anılan Avrupa ve Asya arasında doğal bir sınır gibi görünmektedir. Ural Irmağı'nın doğusunda kalan topraklar MÖ II. bin yılda evropoid konargöçer Andronovo toplulukları tarafından yurt tutulmuştur (Yıldırım, 2020: 123). Burada yerleşik köy hayatı sürdürükleri görülen bu topluluğa ait toprakların çevrelerinde farklı kültür dönemleri olarak adlandırılan ve daha yerel kalmış toplulukların varlığı da tespit edilmiştir. Fakat bu yerel kalan ve başka adlarla anılan kültür dönemi topluluklarının da Anronovo kültürü topluluğu ile akraba oldukları düşünülmektedir. Başlarda yerleşik ve büyükbaş hayvancılık ile uğraştıkları düşünülen ve tam olarak bir köy hayatı süren bu kültür dönemi topluluğunun küçükbaş hayvancılığa geçişi ile konargöçer yaşam şeklini ortaya koydukları ve yıl yıl büyüyen sürülerini besleyebilmek için su ve ot izinde bir yaşam sürdürüklerini görmekteyiz. Bu sebeple Ural Irmağı çevresinden doğu, kuzey ve güney doğu istikametinde binek hayvanı olarak kullandıkları at ile yayılmışlardır. Onların, atı binek hayvanı olarak kullandıkları kazılardan elde edilen ilkel formlu gem ve benzer aletlerden anlaşılmaktadır. Onlar at sırtında, Ural'ın döküldüğü Hazar Denizi'nin güney doğu istikametinde Kopet Dağ geçidi üzerinden Batı Türkistan'a, Kazak Bozkırı boyunca Altaylar'a, Samara Orenburg üzerinden Güney Sibiryaya boyunca son yayılım mntıkası olarak Hakasya'ya ulaşmışlardır. Bununla beraber Batı Türkistan'a gelenlerin bu bölgede uzun süreli kalmadıkları veya bölgenin yerel kabileleri arasında erimiş olabileceği şeklinde görüşler bulunmaktadır. Fakat kuvvetli ihtimal ise onların hayvanları için daha uygun iklim ortamına Çuy ve İli havzası boyunca bugünkü Kırgızistan coğrafyasına, Yedisu'ya gittikleridir. Buradan Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan coğrafyasına yayıldıkları arkeolojik kazılarla ortaya konulmuştur. S. V. Harvin'in bildirdiğine göre Çinli arkeologlar tarafından Tekes Irmağı üzerinde Gongliu'da (Burası İli Özerk bölgesinde bulunan Tokkuztara Nahiyesidir.) 1976 yılında keşfedilen ilk Andronovo Kültürü kalıntısı, içinde tunç ürünlerin bulunduğu bir hazine idi (Harvin, 1992: 45-46). Yine aynı yıl Heshuo'da (Bugün Bayangolin Moğol Özerk İli'ndeki Hoşut Nahiyesi) (Yıldırım, 2016: 152) Sintala yerleşiminde yapılan kazı çalışmasında Andronovo Kültürü dönemine ait keramikler elde edilmişti. Harvin'e göre aynı yıl Lobnor Gölü yakınlarındaki Gumugou mezarlığında kazılan Andronovo Kültürü dönemine ait mezarlar ve buluntu örnekleri oldukça önemli idi (Harvin, 1992: 45). Bununla

birlikte Molodin ve Alkin'in Kokça Derya adı verilen Irmak yakınlarındaki Gumugou mezarlığından hem Afanasyevo Kültürü dönemine hem de Andronovo Kültürü dönemine ait mezarlar tespit edildiğini ve kazı çalışmalarının 1980'ler ve 90'lar boyunca da devam ettirildiğini takip etmekteyiz (Molodin-Alkin, 2012: 149-154). Bu durumda Andronovo Kültürü yayılım sahasının genişlediğini ve tarihte yazılı kaynaklarda zikredilen Türklerin ilk atalarının olduğu coğrafyaya kadar geldikleri görülmektedir. Bernştam da yaptığı çalışmalar sonrası Yedisu bölgesi, Tanrı Dağı etekleri, Pamir ve Hindikuş sistemindeki toplulukların ayrıca Saka ve Wusunlar gibi konargöçerlerin meydana gelmesinde Andronovo-Karasuk Kültürü'nün etkili olduğunu ifade etmiştir (Bernştam, 1949: 344).

Binlerce kilometrelik bu devasa topraklar konargöçer atlı muharip bu topluluk tarafından yaklaşık bin yıl boyunca hakimiyet altında tutulmuştur. Bu süre zarfında da bölgenin etnogenetiğinde değişimin meydana gelmesine sebep olmuşlardır. Evropoid yapı arz eden bu topluluk Çin'in kuzeyinde özellikle mongoloid göçerler ile karışmıştır fakat evropoid özellikler kaybolmamıştır. MÖ II. bin yılda Ural'da erken numunelerini gördüğümüz bu kültürün yaratıcısı topluluk yok olmamıştır. Kaçınılmaz olan değişim sürecine girmiştir. Yeni hammaddenin toplum hayatına girmesi ve bunların standart olarak kullanılan ürünlerde kullanıma girmesi ve insan tipindeki karışım sonucu yaşanan kaçınılmaz yeni antropolojik tip sonucu görülen kültürel farklılıklar arkeologlar tarafından yeni bir kültür olarak algılanmasına sebep vermiştir. Böylece literatüre sokulan Karasuk Kültürü'nün de aslında Andronovo toplumunun akrabaları tarafından aynı coğrafyada devam ettirildiğini görebilmekteyiz. Demir Çağı'nın başlangıcı olan Karasuk Kültürü dönemi aslında Türk Kültürü'nün zirve yapacağı çağların bir habercisi olmuştur.

Erken Demir Çağı: Türk Kültürü'nde Zirve

MÖ. 1000 yıllarından itibaren Karasuk Çağı ve devamında Moğolistan topraklarında ve Hakasya, Tuva bozkırlarında ve Altay-Sayan eteklerinde sayısız kurganlar tespit edilmişlerdir. Bunlar bazen bir zincir olarak bazen de bireysel kurganlar olarak düzenlenmişlerdir. Oldukça geniş çaplı olan bu kurganların İskitlere ait oldukları uzmanlar tarafından ortaya konulmuştur. Bir taraftan antik kaynaklara dayanarak İskit/Saka Türklerinin diğer taraftan Çin kaynaklarına göre Hun (Xiongnu) öncesi boyların, Hunların ve Hunlardan sonraki Türk boy ve devletlerinin yaşadıkları ve yayıldıkları coğrafya aşağı yukarı ortaya konulabilmektedir. Tarihi yazılı

kaynaklara göre bu dönem yukarıda zikrettiğimiz kültür abideleri ile aynı yıllara, MÖ 1000 yıllarına hatta Çin kaynaklarına göre daha evvelki dönemlere kadar takip edilebilmektedir. Söz konusu dönemlere ait maddi kalıntıların ise yazılı kaynaklarla mukayese edildiğinde kaynaklardaki bilgileri doğruladığını görmekteyiz.

Andronovo konargöçerleri Urallar'dan çıkıp Türkistan'da çok geniş bir sahaya yayılmışlardı. Onların MÖ 1000'lerde son dönemlerini yaşamaları ve aynı coğrafyada peşi sıra Karasuk Kültürü'ne ait bakiyelerin elde edilmesi yukarıda da belirttiğimiz üzere bir devrin kapanması ve diğerinin başlaması olarak değerlendirilmemelidir. Zira bir devrin kapanma durumu sadece madde bazında gerçekleşmiştir ve Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçilmiştir. Bununla birlikte evropoid tipteki Andronovo Kültürü insanları geldikleri son mekânda çevredeki topluluklar ile kısmen karışarak fiziki antropolojik karışıma uğramışlardır (Kurat, 1972: 3). Fakat bu değişim eskiden olanın izini silmeye yetmemiştir. Yeni dönemin maddi kültürel kalıntıları atalarının yani Andronovo toplumunun geleneklerini aynen yansıtmaktaydı. MÖ IX. yy.lara tarihlendirilen ve hayvan üsluplu sanatın yaratıcıları İskitlere ait pek çok kurgan ve maddi kalıntılar arkeologlar tarafından gün yüzüne çıkarılmaya başlanmıştır. Bu sanatın en erken numunelerinin Andronovo Kültürü döneminde elde edilmiş olması tesadüf olmasa gerektir. Doğudan batıya kuzeyden güneye İskitler ve ardından gelen diğer konargöçerlerin kurganları Mançurya'dan Avrupa'nın içlerine kadar sayısızca tespit edilmişlerdir. Bununla birlikte yine aynı doğrultuda onlardan kalan geyikli taşlar bir coğrafi işaret olarak tüm bu topraklarda görülebilmektedir. Bu mezarların en görkemlileri Hakasya ve Tuva'da bulunmaktadır. Tuva'da Arjan Kurganları ve Hakasya'daki Salbık Kurganı, Karasuk Kültürü dönemi ile hemen ardından gelen Tagar Kültürü dönemine tarihlendirilmiştir. Özellikle Arjan Kurgan grubunun MÖ IX. yüzyıla tarihlendirilmiş olması (Doğan, 2019: 21) İskitlerin aryan olduklarına dair iddiaların önünü kapamıştır. MÖ 2. Bin yılda başlayan Türk etnogenez süreci Andronovo topluluğunun ardından bölgede varlıkları tespit edilen İskitler, Hunlar ve ardılları boyunca devam etmiştir. Bu sebeple erken Türk mezarları olduğu tespit edilen Kengeres mezarlarından Andronovo insanına ait antropolojik özellikler tespit edilmiştir (Ginzburg, 1954: 384).

Andronovo Kültürü devamında öncelikle İskitlerin tarihi coğrafyasından başlamak gerekirse yazılı ana kaynak görevi gören Heredotos'un *Historiai*'sinden başlamak gerekmektedir fakat MÖ V. yüzyıla ait bir kaynak olarak bu eser elbette MÖ 1000'ler hakkında malumat sunmamakta-

dır. Yukarıda da belirtildiği üzere arkeolojik çalışmalar yaklaşık MÖ 900'lü yıllarda Tuva'da İskitlerin varlığını ortaya koyan tartışmasız sonuçlar ortaya koymuştur. Kronolojik tarihlendirmelerde hatalar olabileceği de göz önünde bulundurulursa bu tarihlendirmenin daha erken dönemlere de tekabül edebileceği unutulmamalıdır. Altay-Sayan eteklerindeki maddi buluntu örneklerine göre yaklaşık 500 yıl daha geç bir döneme tanıklık eden ve işittiklerini anlatan Heredotos, İskitlerin yayıldıkları tarihi coğrafyanın *batı sınırlarını* ortaya koyması bakımından önemlidir. Buna göre o, *İskitya Ülkesi* olarak adlandırdığı topraklardan akan ırmaklarla İskitlerin yurtları ve en batı sınırı hakkında bilgi vermektedir. Buna göre İskitlerin batı yönündeki en önemli ve batıdaki son ırmağı Avrupa'yı boydan boya geçen İstros'tur (Heredot Tarihi, 2004: 214). Yunanca bir ad olan İstros, Latince Danubius, Romence Dunărea, Slavca Dunav, Macarca Duna, Almanca Donau, Fransızca ve İngilizce Danube olarak adlandırılan ve Türkler tarafından Tuna adıyla anılan 2860 km. uzunluğu ile İdil'den sonra Avrupa'nın en uzun nehridir (Maxim, 2012: 372). Heredotos İskitlere ait toprakları nehirlerin konumuna göre anlatmaya devam eder. İskit topraklarından geçen diğer ırmak ise Tyros'tur. Türkçe Turla olarak bilinen bu ırmak için bugün Dinyester adı kullanılmaktadır (Yanko, 1998: 120). Bununla birlikte Heredotos'a göre İskitlerin ülkesinden geçen diğer önemli ırmaklardan biri Borysthenes'tir (Heredot Tarihi, 2004: 215). Borysthenes Nehri bugün, Türklerin Özi (Öztürk: 2007: 133), Rusların ise Dinyeper olarak adlandırdıkları nehirdir (Yanko, 1998: 117). Hederedotos'un çizdiği bu sınırlar ve hatta onun çok da ötesinde, Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda İskitlerden kalan sayısız maddi kültür kalıntıları tespit edilmiştir (Koçak, 2015: 68). Batıda İskitlerin sınırları ifade edilirken hem Grek kaynaklarından hem de Pers kaynaklarından Hazar Denizi'nin ötesinde kalan topraklarda İskitlerin akrabaları ve Çin Kaynaklarında So (Yıldırım, 2013: 471) olarak zikredilen Sakaların bulunduğunu öğrenmekteyiz. Batılılara göre tamamen yabancı ve barbar olarak düşünülen bu hayvancı topluluğun batı dünyasında Çağdaş Dünya tezlerine göre Aryanlarla veya İndo Germanler ile özdeşleştirilmesi tamamen siyasi menfaatler üzerinde inşa edilmek istenmektedir. Yine Yunan tarihçi ve coğrafya eseri ile tanınan Strabon'a göre Hycarnia Denizi'nden sonra Bactriana ve Sogdiana topraklarının ardından İskit konargöçerleri gelmektedir ve İskitler Strabon'a göre bu bölgelerin kuzeyinde kalan topraklara tamamen hâkim konumdadırlar. Bu topraklar Strabon tarafından Däae olarak adlandırılmaktadır (The Geography Of Strabo, 1944: 257-261; Abazov, 2022: 6-7 Harita). Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'da batılıların Toharlara ait olarak gösterdikleri Saka bakiyeleri

mevcuttur ve Türklük yok sayılarak ve bilimsellikten uzak bir şekilde Hint Avrupalılara atfedilmektedirler.

İskitler de dâhil olmak üzere İskit öncesi dönemleri de içine alacak şekilde MÖ 3. bin yılın sonlarından itibaren Andronovo, Karasuk, Tagar-Taştık (İskit Dönemi), Hunlar ve Göktürkler, Kurıkanlar da dâhil olmak üzere dikdörtgen plaka taşlarla çevrelenmiş bir mezar yapısının uygulandığını görmekteyiz. Bu mezar çukurlarının etrafı halka formlu kurgan kuşatması ile çevrelenmiş ve farklı yüksekliklerde höyük şekline getirilmişlerdir. Yassı Taş Mezar Kültürü olarak adlandırılan bu kültür dönemi oldukça geniş bir sahaya yayılmıştır. Neredeyse tüm Moğolistan topraklarında görülen ve Mançurya'ya kadar uzanan bu kültür dönemi maddi buluntuları kuzeyde ise Baykal Gölü ve çevresinde yoğun olarak görülmektedir. Bu döneme ait mezar yapı özellikleri Hunlar tarafından aynen devam ettirilmiştir. Bu dönemi inceleyen ve dönem mezarlarında kazı çalışmaları yapan arkeologlar özellikle mezarlardan elde edilen ok uçlarının Andronovo Kültürü mezarlarında ve İskitlerin yayıldığı devasa topraklarda elde edildiğini belirtmişlerdir. Asıl karmaşanın aynı topraklarda benzer maddi kalıntılar bırakan toplulukların arkeologların yaptıkları tasniflemeler sebebiyle farklı adlarla anılmalarından kaynaklandığını belirtmek gerekir. Misal olarak Tagar Kültürü dönemi Hakasya'da İskitler tarafından meydana getirilmiştir. Tagar Çağı döneminin ardından yaşanan Taştık Kültürü'nün Hunlarla bağlantılı olduğu yine Rus arkeologlar tarafından dile getirilmektedir (Azbelev, 2008: 66-75). Bu bakımdan Yassı Taş Mezar Kültürü'nün Andronovo Kültürü ve ardından gelen Karasuk Kültürü, İskitler ve Hunlar tarafından gelenek olarak Baykal'dan Mançurya, diğer taraftan Gobi ve Çin'in kuzeyinde kalan topraklara kadar yayıldığını, bu mezar kültürünü devam ettiren bir diğer Türk boyunun Kurıkanlar olduğunu ve Yassı Taş Mezar Kültürü'nün kendinden önceki ve çağdaşı diğer kültürler ile olan bağlantılarını son bir makalemizde de ifade etmeye çalıştık (Yıldırım, 2022: 469-480). Bu sebeple Andronovo Kültürü'nün en doğu sınırının Hakasya olduğu ve devamında bu kültüre dair bir buluntunun bulunmaması sebebinin bu şekilde açıklamak mümkündür. Tekâmül, çevre topluluklarla etkileşim sonrası farklılaşma kültürün bilinirlik özelliklerinin değişmesine sebep olmuş fakat nüvesini korumuştur. Peki bu kültürlerin birbirleri ile bağlantıları nasıl oldu da kuruldu ve Türklerle akrabalıkları tespit edildi? Bunun cevabı Andronovo Kültürü döneminde ve sonrası görülen çağdaş iki kültür olan Karasuk ve Yassı Taş mezarlarının ilişkilerinin tespit edilmesi sonrasında bu kültür taşıyıcısının, kültür devamlılığını sağlayan Hunların olduğunun ortaya konulması ile tespit edilmiştir.

Andronovo-Karasuk-Yassı Taş Mezar Kültürü ve Hun Bağlantısı

Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçildiği dönemde Ural, Seyhun, Ceyhun, Yenisey, İli, İrtiş, Orhun, Selenge, Angara ırmakları boylarında yaşayan konargöçer topluluklar birbirleri ile benzer kültür bakiyelerini geride bırakmışlardır. Bunlar arasında en çok benzerlik gösteren maddi kaynağımız ise onlardan geride kalan mezarlardır. MÖ. 1000'lerde Yenisey ve Kazakistan içlerine doğru maddi kültür bakiyeleri bırakan topluluğun yaşadığı dönem Karasuk Kültürü diye adlandırılırken Selenge boyları, Baykal Gölü ve çevresindekilerin maddi kültürü ise Yassı Taş Mezar Kültürü veya Plaka Taş Mezar Kültürü olarak adlandırılmıştır. Çok geniş bir sahada yayılmış olduğu görülen bu kültür dönemine ait mezarlarda elde edilen maddi buluntuların çağdaş kültür dönemlerinde ve konargöçerlere ait mezarlarda da bulunduğu belirtilmektedir. Okladnikov, Yassı Taş mezarlarından elde edilen tunç ürünlerin İskitlerin yayıldığı Karadeniz'in kuzeyinde, Batı Sibirya'da, Ordos'ta ve İç Moğolistan'da var oluşunu erken konar göçerlere bağlamıştır (Okladnikov, 1976: 138). Yassı Taş Mezar Kültürü her ne kadar Karasuk Kültürü ile eş zamanlı olarak görülse de farklı kronolojik görüşler de mevcuttur. Misal olarak Tunç Çağı'na tarihlendirildiği de görülmektedir. Buna göre Yassı Taş Mezar Kültürü'nün en erken MÖ II. bin yıla kadar tarihlendirildiği tespit edilmiştir. Bu durum da onu Andronovo Kültürü dönemine yaklaştırmaktadır. Andronovo Kültürü'nün Hakasya'nın daha doğusuna geçmediğini iddia edenler Baykal ve çevresinde çok geniş bir alana yayılmış olan Yassı Taş Mezar Kültürü'nü iyi tetkik etmelidirler. Çünkü bu üç kültür ve ardından gelen konargöçerler ortak maddi kalıntılara ve benzer mezar yapı unsurlarına sahiptirler.

Bununla birlikte Andronovo-Karasuk-Yassı Taş Mezar Kültürü dönemi yazılı kaynakların Türklerin ataları hakkında malumat verdikleri döneme tekabül etmektedir. Çin kayıtları bize onların kuzeyinde kalan topluluklar ve onların kültürleri, nerelerde yaşadıklarına dair sunduğu bilgiler bakımından çok önemlidir. Çin tarih kayıtlarının Zhou Hanedanı (MÖ 1046-221) döneminde bağlı beyler arasında Hunların ata boyları Yi, Di ve Rong adları zikredilmektedir (Kırilen, 2015: 95). Böylece söz konusu coğrafyada arkeolojik buluntular ile yazılı kaynakların verdiği bilgilerin örtüştüğü görülmektedir. Çünkü MÖ. 1046 yılı etrafında Demir Çağına geçilmiş Andronovo kültürü devrini tamamlamış ve yeni hammadde olan demirden ürünler elde edilmiş ve mezarlardan demirden yapılmış ürünler bulunmuş ve yeni bir ad olan Karasuk ile anılmaya başlanmıştır. Tunç tamamen hayatlarından çıkmasa da Karasuk ve Tagar devrinde İskitler ardından Hun-

lar'da demirden yapılmış ürünler elde edilmiştir. Çin kaynakları bu Hun öncesindeki Di, Rong, Yi gibi konargöçer atalarını Çin'in kuzeyinde kalan bu topraklara yerleştirmiştir. Onlardan sonra gelen Göktürkler ise "Demirci Türkler" olarak anılmışlardır.

Son yapılan genetik araştırmalar da Yassı Taş Mezar Kültürü ile Hunların bağlantılarını ortaya koymuştur (Whole genome analysis sheds light on the genetic origin of Huns, Avars and conquering Hungarians, 15.09.2022); bununla birlikte Türkler ve Tunç Çağı konargöçerlerinin Andronovo Kültürü topluluğu ile bağlantıları pek çok arkeolog ve tarihçi tarafından dile getirilmiştir (Gohman, 1958: 442-443; Ögel, 2003: 7; Kafesoğlu, 2005: 49; Savinov, 2004: 108; Çernikov, 1960: 112; Ginzburg-Zalkind, 1955: 438; Gumilev, 2006: 22).

SONUÇ

Türkler, yazılı kaynakların bize en erken verdiği bilgilere göre belirli bir döneme tarihlendirilebilirken; maddi kalıntılar yazılı kaynakların çok daha öncesine dair kanıtları ortaya koyabilmektedir. Çalışmamız boyunca erken kültür dönemleri üzerinden Andronovo, Karasuk ve Yassı Taş Mezar Kültürü döneminde yaşamış ve hem İskitler hem de Hunlar ve Hun sonrası Türkler tarafından ortak bir mazi, gelenek ve maddi kültür bakiyeleri olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. Buna göre maddi kültür kalıntılarının da tarih biliminde bir başvuru kaynağı olduğu düşüncesinden hareketle yazılı kaynakların müsaade ettiği ve yazılı kaynakların bahsettiği topraklar üzerinde tespit edilen maddi kültür kaynaklarının izleri, birbirleri ile bağlantıları ve geleneklerin sürdürülebilir ve takip edilebilirliği doğrultusunda Türklerden önceki Hunlar ve onlardan önceki Hunların ataları olan boylar ve erken atalar arasındaki bağlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Arkeolojik bulgular konargöçer olarak adlandırılan bu hayvancı toplulukların (erken atalar) batıda Tuna'dan doğuda ise Mançurya'ya kadar var olduklarını göstermektedir. Söz konusu erken konargöçerler ve Türk devletlerinin kurucuları ortak maddi kültür geleneklerine sahiptirler. Bu bakımdan tarihi kaynaklar Türkistan'ı batıda Ural sınır olmak üzere Maveräünnehr'de Seyhun ve Ceyhun ile sınırlamış olsa da tarihi kanıt ve kaynak olarak maddi buluntular, başta kurganlar olmak üzere, Türk ili manasında olan ve Türklerin Yurdu olan Türkistan'ın çok daha geniş bir sahayı ifade etmesi gerektiği göstermektedir. Bugün biz İskit/Saka, Massaget, Vusun, Sarmatların esasının Türk olduğunu düşünüyor isek onların yurt tuttıkları tarihi coğrafyanın da Türkistan sınırları içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini açıkça vurgulamamız gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abazov, R. (2022). *Orta Asya'nın Muhtasar Tarih Atlası*. Çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul: Selenge Yay.
- Azbelev, P. P. (2008). Hunnskie Elementi v Taştıkskom Dekore. *İzuçeniya İstoriko-Kulturnogo Naslediya Naradov Yujnoy Sibiri*. Gorno-Altay, s. 66-75.
- Barthold, W. (1988). Türkistan. *İslam Ansiklopedisi*. 12/2, İstanbul, s. 140-142.
- Bernştam, A. N. (1949). Osnovniye Etapı İstorii Kültürü Semireçye i Tiyan-Şanya. *SA XI*, Edit. M.İ. Artamanov, Leningrad, s. 337-385.
- Çernikov, S. S. (1960). *Vostoçny Kazahstan v Epohu Bronzu*. Moskva: İzdatelstva Akademii Nauk SSR.
- Doğan, K. A. (2019) *Arzhan Kurgan Buluntularına Göre Bozkır Kültür Çevresinde Ölü Gömme Geleneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Durmuş, İ. (2016) *Türk Kültürüne Giriş*, Ankara: Akçağ Yay.
- Durmuş, İ. (2019) Kazakistan'da Sakalar. *Asya Araştırmaları Dergisi*. S.2, C.3, s.185-196.
- Ginzburg V. V. – Zalkind, N. G. (1955). Materialı k Khronologii Kazakov (v svyazi c voprosami etnogeneza). *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*. C. IV, Edit. L.L. Viktorova, Leningrad, s. 431-461.
- Ginzburg, V. V. (1954). Materialı k Antropologii Drevnego Naseleniya Yujnogo Kazahstana. *SA XXI*, Edit. A. Ya. Bryusov, s. 379-397.
- Gohman, İ. İ. (1958). Antropologičeskiye Materialı iz Plitoçnih Mogil Zabaykalya. *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*. T. XVIII, Moskva-Leningrad, s. 428-443.
- Gumilev, L. N. (2006). *Avrasyadan Makaleler 1*. Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay.
- Harvin, S. V. (1992). Pamyatniki Andronovskoy Kultury Na Territorii Severnogo Kitaya. *Severnaya Yevraziya ot drevnosti do srednevekoviya. Arkheologicheskiye izyskaniya*. SPB., no. 2, s. 45-46.
- Heredotos, (2004). *Heredot Tarihi*. Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- Kafesoğlu, İ. (2005). *Türk Milli Kültürü*. 26. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kırilen, G. (2015). *Eski Çinin Ötekisi Türkler*. Gece Kitaplığı, Ankara.
- Koçak, K. (2015). Kuzey Kafkasya Ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. C.1, S.25, s. 66-78.
- Kurat, A. N. (1972). IV. ve XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kütükoğlu, M. S. (2008). *Tarih Araştırmalarında Usul*. İstanbul: Elif Kitabevi.
- Levi, S. (2002). Ortaçağ Orta Asyası'nda Türkistan ve Turan. *Türkler*. C.I, s. 388-392.
- Maxim, M. (2012). Tuna. *DİA*. C. 41, s. 372-374.

- Molodin V. İ. – Alkin, S.V. (2012). pamyatniki afanasyevskogo vremenina severo-zapade kitaya (sintszyan). *Afanasyevskiy sbornik 2*. Barnaul: AZBUKA, s. 149-154.
- Okladnikov, A. P. (1976). *İstoriya i Kultura Buryatii*. Ulan Ude: Akademii Nauk SSSR.
- Ögel, B. (2003). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*. 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öztürk, T. (2007). Özü. *DİA*. C. 34, s. 133-134.
- Savinov, D. G. (2004). Naselenie Srednego Yeniseye v Epohu Slojeniya Skotovodçeskih Obşestv (III. tıs. do. n.e-seredina I. tıs. n.e.). *Journal of Turkic Civilization Studies*. N1, Bişkek, s. 107-134.
- Taşagıl, A. (2012). Türkistan. *TDV İA*. C.41, İstanbul, s. 556-560.
- The Geography Of Strabo*. (1944). Eng. Trans. By H. L. Jones, VIII, 1, 2 London: Harvard University Press.
- Togan, Z. V. (1960). *Türk Türkistan*. Toprak Yay.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Yanko, M. P. (1998). *Toponimiçniy Slovník Ukrayni*. Kiiv: Znaniya.
- Yıldırım, E. (2020). *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yıldırım, E. (2022). Slab Grave Burial Culture And The Hun (Xiongnu) Connection. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C.4, S.8, Temmuz, s. 469-480.
- Yıldırım, K. (2013). Doğu Türkistan'da Erken Saka Kültür Çevresi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 206, s. 469-478.
- Yıldırım, K. (2016). *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

İnternet Kaynakları

- Whole genome analysis sheds light on the genetic origin of Huns, Avars and conquering Hungarians*. <https://doi.org/10.1101/2022.01.19.476915> (erişim tarihi 15.09.2022)

EARLY HISTORICAL GEOGRAPHY OF TURKESTAN ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL DATA

ABSTRACT

Many studies have been written on the name of Turkestan and the historical geography of Turkestan. These studies are mostly based on information in historical sources written from ancient sources. Especially according to the ancient Greek, Roman, Persian, Assyrian and Chinese sources, certain theories have been put forward on the homeland where the Turkic peoples emerged, the states established in the geography where they spread after the migrations, and the historical geography of the lands where they made their home. When we think from the west to the east and from the north to the south of the continental world, which is geographically referred to as Asia today, we can see Turkestan, where the Turkic peoples established their homeland, and imagine how wide this land is. Since the Neolithic period, that is, when people started to produce in this great continent, their migration routes and movements, settlement areas and material remains have begun to be followed more clearly. The graves, settlement remains and especially the pottery remaining from them served as the main source in revealing the connections of the nomadic communities with each other. Since the geography is so wide and historically rooted, on the other hand, the volume of the study does not allow to approach the issue with all its details, in this study, we will try to examine the periods that historical sources could not elucidate, in terms of archaeological remains and to briefly reveal the early historical geography of Turkestan.

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША ТҮРКІСТАННЫҢ КӨНЕ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ*

Элвин Йылдырым**

ТҮЙІНДЕМЕ

Түркістан атауы мен Түркістанның тарихи географиясы туралы көптеген еңбектер жарияланған. Бұл еңбектер негізінен ең көне деректерден бастап жазылған тарихи дереккөздердегі мәліметтерге сүйенеді. Әсіресе, көне грек, рим, парсы, ассириялық және қытай деректері бойынша түріктердің пайда болған атажұрттары, көштер нәтижесінде тараған аймақта құрылған мемлекеттер мен өздеріне жұрт еткен жерлердің тарихигеографиясы туралы теориялар айтылған. Географиялық тұрғыдан бүгінгі таңда Азия деп аталатын құрлықты ең батысынан ең шығысына және солтүстігінен оңтүстігіне дейін ойлап қарасақ, түріктер мекендеген Түркістанды көреміз және оның қаншалықты үлкен екенін көз алдымызға елестете аламыз. Ең үлкен құрлықта неолит дәуірінен, яғни адамдардың өндіріспен айналыса бастаған кездерінен бастап олардың көш жолдары мен қозғалыстары, орналасқан мекендері мен материалдық қалдықтары анығырақ айқындала бастады. Олардан қалған мазарлар, елді мекендердің қалдықтары және әсіресе керамикалық заттар көшпелі қауымдардың бір-бірімен байланысын анықтауда негізгі дереккөз қызметін атқарды. Географиялық аймақтың осыншалықты үлкен және тарихының терең болуы мен зерттеу жұмысының көлемінің мәселені егжей-тегжейлі қарастыруға мүмкіндік бермеуі себепті бұл зерттеуде тарихи дереккөздердің жарыққа шығара алмаған кезеңдерді археологиялық қалдықтар тұрғысынан қарастырып, Түркістанның ерте тарихи географиясын анықтап қысқаша көрсетуге тырысамыз.

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Ержан Арғынбаев.

** Док., доц. Стамбұл Айдын университеті, Стамбұл, Түркия. elvinyildirim@aydin.edu.tr

КІРІСПЕ

Кафесоғлу өркениет пен мәдениеттің пайда болуындағы ең маңызды элементтердің бірі – география екенін алға тартады (Kafesoğlu, 2005: 27). Себебі география бір қоғамның өмір сүруі үшін қажетті негізгі элементтерді қамтиды. Түріктердің көптеген мемлекеттер құрып, өзіне тән теңдессіз мәдениетті қалыптастырған Азия жеріндегі осы элементтер түріктер мен өзге қауымдардың тарихи және мәдени дамуына әсер еткен. Маңызды бір механизм міндетін атқаратын бұл элементтерге климат, көлдер, теңіздер, ағын сулар, өсімдіктер, ауыл шаруашылығы өнімдері, орман және кендер жатады (Kafesoğlu, 2005: 27). Ең алдымен экономикалық өмірдің қалыптасуы осы элементтермен жүзеге асты. Экономика да қоғамның әлеуметтік-мәдени өмірлерінің қалыптасуына әсер еткен. Аңшы, терімші, егінші, шопан, саудагер сынды экономикалық салалар мен көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы өмір салттары экономикалық негізге құрылған. Географияның шарттары сол аймақта өмір сүретін адамдардың физикалық антропологияларынан бастап, психологиялық табиғатына да ықпалын тигізген. Жаратылысы мықты және берік болып келетін түріктер осы үлкен географиялық аймақта құрған ықпалды мемлекеттердің арқасында бүгінге дейін жеткен. Ең әуелі көшпелі өмір салтының себебімен және тәуелсіздіктерін жоғалтып алу қаупімен бетпе-бет қалған кездерде түріктер өздері тұрып жатқан аймақты тастап, жаңа жерге қоныстану тұрғысында еш тартынбаған (Durmuş, 2016: 144). Мұнымен қоса, тарихта болған табиғи апаттар, көрші тайпалардың қысымдары, өзара тартыстар да олардың кейбір кездерде атажұрттарын тастап кетулеріне қозғаушы күш болған. Осы тұрғыдан қарағанда, түріктер пайда болған және қоныстанған жерлері ретінде белгілі Түркістан уақыт өткен сайын аумағы кеңейсе де, қамтитын физикалық аймағының көп бөлігі Азия құрлығында орналасқан. Түріктер мен ата-бабаларының пайда болу уақытын б.з.б. III ғасыр мен одан кейінгі уақыт деп көрсетуге тырысатындар – түріктердің этногенезінің үдерісін есепке алмайтындар. Б.з.б. II мыңжылдыққа дейін созылатын бұл этногенез үдерісі қазіргі уақытта материалдық мәдениеттің іздері арқылы анықталуда. Аталмыш кезеңде өмір сүрген көне көшпелілерден қалған молалар, қоныстар, құрбандық орындары т.б. алаңдардан археологиялық, этнографиялық, антропологиялық қалдықтар табылып отыр. Осы сансыз жәдігерлер

түріктердің мыңдаған жылдар бойы қол астында ұстаған атажұрттары Түркістанда санмен көрсетіле алмастай мөлшерде көп. Осы мәдени, антропологиялық, этнографиялық даму мен дәстүрлі сабақтастықты түсіну үшін географияны білу шарт. Осынау үлкен территорияны мекен еткен түрік ұлтының Түркістандағы тарихи орындары мен мәдени дамуын түсіну үшін ең алдымен тарихи географияны анықтап алу керек.

Түркістанның тарихи географияның атауы ретінде әдебиеттерде өте ерте дәуірлерден бастап атала бастағаны белгілі. Түрік деген атауға парсыша «-стан» жалғауының жалғануымен жасалған Түркістан сөзі, «Түрік елі» дегенді білдіреді және Бартольдтың пікірінше, «Түркістан» деген атау қолданысқа, көпшілік ойлайтындай, орыстар тарапынан емес, иран және ауған тілдеріндегі қолданысының әсерімен ағылшындар тарапынан енгізілген (Barthold, 1988: 140-141). Сонымен қатар, Батыс Түркістан аумағында орналасқан Қоқанның 1865 жылы орыстар тарапынан жаулап алынуынан кейін 1867 жылы бас қаласы Ташкент болған Түркістан Генерал Губернаторлығының құрылғаны және алғашқы генерал губернатордың Кауфман болғандығы белгілі (Таşağıl, 2012: 556). Қазіргі таңдағыдай халықаралық шекара ұғымы болмағандықтан тарихи тұрғыдан Түркістанның шекаралары мен камтитын географиясын анықтау қиын мәселе. Скот Леви бұл жағдайды Сырдария мен Амудария арасындағы отырықшы-өркениетті өмірді білдіретін Мәуереннахр деп аталатын территория мен оның шекарасындағы, солтүстігінде орналасқан далалық-көшпелі өмір жүріп жатқан жердің терминологиялық тұрғыдан бір-бірінен айырылуымен және кейіннен Тимур кезеңі мен одан кейінгі тарихнамада түріктердің жұрты болған Мәуереннахр мен Хорасанның да Түркістан деп аталуымен байланыстырады (Levi, 2002: 388). Нәтижеде, терминологиялық тұрғыдан отырықшылар мен көшпелілердің шекараларын белгілеп көрсету үшін де болса өзгермеген жалғыз шындық бар. Ол – осы жерлерді қоныс еткендердің түріктер болуы және өте ерте дәуірлерден бастап дереккөздерде бұл жерлердің Түркістан деп аталуы.

Түркістан атауы тарихи деректерде алғаш рет VIII ғасырда армян тарихшыларының бірі Мұса Харинаки тарапынан Туркестанак деп аталған және гректер қолданған Скития деген сөздің баламасы деп көрсетілген (Таşağıl, 2012: 556). Бұл территория Еділ өзені мен

Тәңір тауларының шығыс бөлігін, Сырдария мен Әмударияның төменгі жағындағы Хорасан аймағын қамтиды. Көне деректер осы жерлерден бастап Дешті Қыпшаққа дейін скифтердің бір тармағы деп есептелетін сақтардың өмір сүргендігін баяндайды (The Geography Of Strabo, 1944: 257-261). Скифтер жайлы тұшымды ақпаратты ең ерте б.з.б. V ғасырдағы Геродоттан алғанымызбен, олардың ең ескі іздері археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған заттарға сүйенсек б.з.б. IX ғасырға дейін барады. Ал қытай деректерінің бұл кезеңнен әлдеқайда ерте кезеңдердегі түрік тайпалары туралы ақпарат беретіндігі күмән келтірмейді. Геродоттың скифтердің және сол кезеңде өмір сүрген басқа да көшпелі тайпалардың жерлеу тәсілдері мен салт-дәстүрлері туралы ақпарат беретін егжей-тегжейлі мәліметтерінің Моңғолиядан Дунайға дейінгі жерлерден табылған молалардан шыққан заттармен расталуы, олардың өмір сүрген жерлері жайлы айтылған пікірлердің дұрыстығын көрсету тұрғысынан маңызды.

Мұнымен қоса, түріктер өмір сүрген тарихи географияның жазбаша деректер негізіндегі жағдайы жалпы түрік тарихының негізін қалаушы Ахмет Зеки Велиди Тоған тарапынан ашып көрсетілген. Тоған, негізгі дереккөздерге сүйене отырып, Түркістанның көне тарихи географиясы мен түріктер мекендеген маңызды қалаларды және олардың шекараларын анықтаған. Осы мәліметке қарағанда, ең көне Түркістан оңтүстікте Кунлун, Хиндикуш, Фирузкух, Барабамис, Хезармесжид, Аллахуэкбар, Копет тауы, Күрган өзені; батыста Каспий теңізі, Бөкей шөлі мен Жайық өзені, Еділ өзенінің теңізге құятын жерімен қоса алғанда, Орал тауларының оңтүстігінен Арал және Ертіс алқабына, Алтай және Тәңір таулары мен Орал тауларының шекараларын да қамтитын, Иран мен Ауғанстан Түркістанын қоспағанда, 5 340 066 шаршы шақырым аумақты құрайды (Togan, 1960: 38; Togan, 1981: 1). Памир тауларынан Каспий теңізіне дейінгі территория Батыс Түркістан деп аталады. Шығыс Түркістан болса, солтүстігінде Қорым және Қарақорым таулары, батысында Памирмен шекараласып, оңтүстігінде Тибет үстірті, Непал және Үндістан орналасқан. Сонымен қатар, Тоған сызып көрсеткен осы шекаралар сақтар мекендеген жерлерді де қамтиды. Сақтар, Каспий теңізінің шығысындағы территорияда өмір сүрген орталық сақтар ретінде белгілі массагеттермен бірге Інжу өзенінің жанында, исседондардың дәл қарама-қарсысында, бір бөлігі тауларда, бір бөлігі далалық аймақтарда, бір бөлігі батпақ жерлерде тұратын еді. Алайда соғыстар

нәтижесінде батысқа шегінді (Durmuş, 2019: 188). Тарихи жазбалар мен табылған материалдық заттар көшпелілердің шекараларын сызуымызға мүмкіндік беріп отырған болса, табылған материалдық заттардың қалдықтары да тарихи дерек деп бағаланып (Kütükoğlu, 2008: 26-27), скиф, сақ, массагет, исседон (үйсін) кезеңдеріне тән археологиялық табыстар да тарихи дерек ретінде қаралатын болса, Түркістанның шығыстан батысқа дейін қамтитын тарихи географиялық аумағының Тоғанның есептегенінен әлдеқайда үлкен территорияны қамтитыны байқалады. Скифтерді иран (парсы) тілді үнді-еуропалықтар деп санайтын саясиленген көзқарастардың ешбір негізі жоқ. Осы тұрғыдан алғанда, түріктердің ең алғашқы ата-бабалары деп саналатын скифтердің Дунай өзеніне дейін иелік еткен жерлері де табылған материалдық заттар тұрғысынан қарастырылуы қажет.

Көбіне дала мәдениеті жол ашқан шарттарға байланысты көшпелі өмір сүрген түріктер мініс жануары ретінде пайдаланған аттың үстінде, үлкен дөңгелекті арбалармен руларын, қауымдарын ел етіп, шекараларын кеңейтіп, әлемді билеуге үміткер болып Маньчжуриядан батыста Мажарстанның жазықтарына және ол жерден Дунай өзенінің сағасына дейін таралған. Тарихи деректер мен мәдени құндылыққа ие археологиялық қалдықтар осынау кең байтақ аумақтың түріктер тарапынан мекен етілгенін көрсетеді. Зеки Велиди Тоған сызып кеткен Түркістан шекарасын табылған материалдық заттармен дәйектейтін болсақ, оның түрік мәдениетінің пайда болу және даму сатыларын көруге болатын материалдық мәдениеттің кезеңдерімен сәйкестігін көреміз, тіпті, Тоған сызып кеткен шекаралардан да әріде екендігін байқаймыз. Осыған сәйкес, түрік мәдениетінің даму кезеңдері ескерілгенде және алдымен дала мәдениеті пайда болған уақыт, мекен мен қозғалыс ерекшеліктері де ескерілетін болса, басқаша бір нәтижеге қол жеткізілетіні анық байқалады.

Қола дәуірінде түрік дала мәдениетінің пайда болуы және таралуы

Тоғанның пікірінше, Түркістанның солтүстік батыс шекарасы Оралға дейін деп көрсетіледі. Орал тауынан бастау алып Каспий теңізіне құйылатын Орал өзені (Жайық өзені) бүгінде Еуразия деп аталатын Еуропа мен Азияның арасындағы табиғи шекара сынды

көрінеді. Орал өзенінің шығысындағы жерлер б.з.б. II мыңжылдықта еурпеоид көшпелілер Андронов қауымы тарапынан қоныс етілген (Yıldırım, 2020: 123). Осында отырықшы ауыл өмірін кешкендіктері байқалған осы қауымға тиесілі жерлердің айналасында әртүрлі мәдениет кезеңдері табылып, мұнда көбіне отырықшы өмір сүрген қауымдардың болғандығы анықталған. Алайда осы отырықшы өмір сүрген және басқа атаулармен аталған мәдениет кезеңі қауымдарының да Андронов мәдениетінің қауымдарымен туыс екендігі топшылануда. Басында отырықшы және ірі мал шаруашылығымен айналысты деп есептелетін және толықтай ауыл өмірін бастан кешкен осы мәдениет кезеңі қауымының ұсақ мал шаруашылығына өтуімен бірге көшпелі өмір салтын ұстанғанын және жыл өткен сайын саны көбейген отарларын бағу үшін су мен жайылым іздеп өмір сүргендіктерін көреміз. Осы себепті Орал өзенінің төңірегінен шығыс, солтүстік және оңтүстік шығыс бағыттарына қарай мініс жануары ретінде қолданған жылқыларымен жан-жаққа тараған. Олардың жылқыны мініс жануары ретінде пайдаланғандықтары қазбалардан табылған қарабайыр пішінді жүген және соған ұқсас құралдардан байқалады. Олар ат үстінде, Орал өзені құйылатын Каспий теңізінің оңтүстік шығыс бағытындағы Копет тау асуы арқылы Батыс Түркістанға, қазақ даласымен Алтайға, Самара Орынбор арқылы Оңтүстік Сібірге өтіп, ол жерден өздері таралған соңғы аймақ ретінде белгілі Хакасияға жеткен. Мұнымен қоса, Батыс Түркістанға келгендердің бұл аймақта ұзақ уақыт тұрмағаны немесе аймақтың жергілікті тайпаларының арасына сіңісіп кеткен болулары мүмкін екендігі туралы пікірлер бар. Алайда, олардың күнкөрісі үшін жайлырақ климаттық ортаға, Шу және Іле бойымен бүгінгі таңдағы Қырғызстан территориясына, Жетісуға кеткен болу ықтималы жоғары. Бұл жерден әрі қарай Тәңір таулары мен Шығыс Түркістан аймағына тарағандықтары археологиялық қазбалармен анықталып көрсетілген. С.В. Харвиннің баяндауынша, қытайлық археологтар тарапынан Текес өзенінің бойындағы Гонглиуда (бұл жер Іле автономиялық аймағындағы Тоғызтара ауданы) 1976 жылы табылған алғашқы Андронов мәдениетінің қалдығы, ішінде қола заттары бар бір қазына болатын (Harvin, 1992: 45–46). Тағы сол жылы Хесхуода (Бүгінгі таңда Баянголин моңғол автономиялық облысындағы Хошут ауданы) Синтала елді мекенінде жасалған қазба жұмыстарында Андронов мәдениеті кезеңіне тиесілі керамикалар табылды. Харвиннің пікірінше, сол жылы Лобнор көлінің маңындағы

Гумугоу моласында қазылған Андронов мәдениеті кезеңіне тиесілі мазарлар мен табылған заттар аса маңызды болатын (Harvin, 1992: 45). Мұнымен қоса, Молодин және Алкиннің Кокча Дария деп аталатын өзенге жақын жердегі Гумугоу моласынан Афанасьев және Андронов мәдениеті кезеңдеріне тиесілі мазарлар табылғанын және қазба жұмыстарының 1980–1990 жылдары жалғасқанын көрудеміз (Molodin-Alkin, 2012: 149-154). Олай болса, Андронов мәдениетінің таралу аумағының кеңейгені және тарихта жазбаша деректерде айтылған түріктердің алғашқы ата-бабалары өмір сүрген территорияға дейін келгендіктері байқалады. Бернштам да өзінің зерттеулерінен кейін Жетісу аймағы, Тәңір тауының етектері, Памир және Хиндикуш жүйесіндегі қауымдардың, сондай-ақ, сақ және үйсіндер сынды көшпелілердің пайда болуында Андронов-Карасук мәдениетінің ықпалы болғанын айтады (Bernštam, 1949: 344).

Мыңдаған шақырымдық осы үлкен территорияны көшпелі атты жауынгер қауым шамамен мың жыл бойы билеген. Осы уақыт аралығында олар аймақтың этно-генетикасында өзгерістердің орын алуына да себеп болған. Еуропеоидтық пішіндегі бұл қауым Қытайдың солтүстігінде, әсіресе, моңғолоидтық көштермен араласқан, бірақ еуропеоидтық ерекшеліктері жоғалмаған. Оралда б.з.б. II ғасырға тән ерте кезеңдегі үлгілері табылған осы мәдениетті қалыптастырған қауым жойылып кетпеген. Еріксіз түрде өзгеріс үдерісіне енген. Жаңа бір шикізаттың қоғамның өміріне енуі, сондай-ақ оның стандарт ретінде пайдаланылған өнімдерде қолданылуы және адамдардың типіндегі араласудың нәтижесі ретінде еріксіз түрде қалыптасқан жаңа антропологиялық типтің нәтижесінде пайда болған мәдени өзгешеліктер археологтар тарапынан жаңа бір мәдениет деп танылуға себеп болған. Осылайша әдебиетке енгізілген Карасук мәдениетінің де негізінде Андронов қауымының туысқандары тарапынан дәл сол географияда жалғастырылғанын байқаймыз. Темір дәуірінің бастауы болған Карасук мәдениеті кезеңі негізінде түрік мәдениетінің шарықтайтын дәуірінің бір хабаршысы болған.

Ерте темір дәуірі: Түрік мәдениетінің шыңы

Б.з.б. 1000 жылдардан бастап Карасук дәуірі және одан кейін Моңғолия жерінде, Хакасия мен Тыва далаларында және Алтай-Саян тауларының етектерінде сансыз көп қорғандар табылған. Бұлар

кейде қорғандар желісі ретінде, ал кейде жеке-жеке қорғандар ретінде жасалған. Едәуір ірі болып келетін бұл қорғандардың скифтерге тиесілі екендігі мамандар тарапынан дәлелденген. Бір жағынан ескі деректерге сүйене отырып скиф/сақ түріктерінің, екінші жағынан деректерді зерттеу бойынша ғұндардан бұрынғы тайпалардың, ғұндар мен ғұндардан кейінгі түрік тайпалары және мемлекеттері өмір сүрген, таралған территория шамалап көрсетіле бастады. Тарихи жазбаша деректерге сәйкес, бұл кезең жоғарыда атап өткен мәдениет ескерткіштерімен бір жылдарға, б.з.б. 1000 жылдарға, тіпті Қытай деректері бойынша одан да ертеректегі дәуірлерге дейін барады. Аталмыш дәуірлерге тиесілі материалдық қалдықтарды жазбаша деректермен салыстырғанда сол дереккөздердегі мәліметтерді растайтындығын байқаймыз.

Андронов көшпелілері Оралдан шығып Түркістанда өте кең аймаққа тараған болатын. Олардың б.з.б. 1000 жылдары соңғы кезеңдерін өткізуі және дәл сол географияда олардан кейін Карасук мәдениетіне тиесілі қалдықтардың табылуы, жоғарыда да атап өткеніміздей, бір дәуірдің жойылуы және басқасының басталуы деп қаралмауы керек. Себебі бір дәуірдің жойылуы тек материалдық тұрғыда ғана болған және қола дәуірінен темір дәуіріне көшкен. Мұнымен қоса, еуропеоид типтегі Андронов мәдениетінің адамдары өздері келіпорналасқан соңғы тұрақтарында маңайдағы қауымдармен біршама араласып физикалық, антропологиялық өзгеріске ұшыраған (Kurat, 1972: 3). Алайда бұл өзгерістің бұрынғының ізін өшіруге күші жетпеген. Жаңа кезеңнің материалдық мәдени қалдықтары ата-бабаларының, яғни Андронов қоғамының дәстүрлерін дәл солай жалғастырып көрсете білді. Б.з.б. IX ғасырлар деп көрсетілген аң стиліндегі өнерді қалыптастырған скифтерге тиесілі көптеген қорғандар мен материалдық қалдықтар археологтар тарапынан жарыққа шығарыла бастады. Осы өнердің ең ерте кезеңдегі үлгілерінің Андронов мәдениеті кезеңінде жасалуы кездейсоқтық болмаса керек. Шығыстан батысқа, солтүстіктен оңтүстікке дейінгі скифтер мен олардан кейін келген басқа да көшпелілердің қорғандары Маньчжуриядан Еуропаның орталарына дейінгі аумақта өте көп мөлшерде табылған. Мұнымен қоса, осы секілді олардан қалған бұғылы тастар географиялық белгі ретінде осы жерлердің барлығында кездеседі. Осы молалардың ең жақсы сақталғандары Хакасия мен Тывада кездеседі. Тывадағы Аржан қорғандары мен Хакасиядағы Салбык қорғаны Карасук мәдениеті кезеңі мен одан

кейін келген Тагар мәдениеті кезеңіне жатқызылады. Әсіресе, Аржан қорғандар тобының б.з.б. IX ғасырға жатқызылуы (Doğan, 2019: 21) скифтердің ариан екендіктері туралы пікірлерді жоққа шығарды. Б.з.б. 2 мыңжылдықта басталған түрік этногенез үдерісі Андронов қауымынан кейін осы аймақта өмір сүргендіктері анықталған скифтер, ғұндар және олардан кейін келгендермен жалғасын тапқан. Сол себепті ерте түрік молалары екендігі анықталған Кенгерес молаларынан Андронов кезеңі адамына тиесілі антропологиялық ерекшеліктер анықталған (Ginzburg, 1954: 384).

Андронов мәдениетінен кейін ең алдымен скифтердің тарихи географиясынан сөз ету керек болса, онда әңгімені жазбаша негізгі дерек қызметі атқаратын Геродоттың Хисториясынан/ «Тарихынан» бастау керек. Алайда б.з.б. V ғасырға тиесілі бір дерек ретінде бұл еңбек, әрине, б.з.б. 1000 жылдықтар туралы мәлімет бермейді. Жоғарыда айтып өтілгендей, археологиялық зерттеулер шамамен б.з.б. 900-ші жылдары Тывада скифтердің болғанын көрсететін нақты деректерді ұсынады. Хронологиялық мерзім көрсетуде қателердің де болуы мүмкін екендігі ескерілетін болса, осы мерзімдендірудің бұдан да ерте кезеңдер болуы мүмкін екендігін ұмытпаған жөн. Алтай-Саян тауларының баурайынан табылған материалдық заттардың мысалдарына қарағанда, шамамен 500 жылдан кейінгі кезеңге куә болған және естігендерін жазған Геродоттың еңбегі, скифтер тараған тарихи географияның батыстағы шекараларын көрсетуі тұрғысынан маңызды. Осыған сәйкес, ол Скифия елі деп атаған жерден ағатын өзендер арқылы скифтердің жұрттары мен ең батыстағы шекарасы туралы мәлімет береді. Бұған сәйкес, скифтердің батыс бағытындағы ең маңызды және ең батыстағы соңғы өзені Еуропаның басынан соңына дейін созылып жатқан Истрос өзені (Herodot Tarihi, 2004: 214). Грекше атау болып табылатын Истрос, латыншада Данубиус, румын тілінде Дунареа, слав тілінде Дунай, мажарша Дуна, немісше Донау, французша және ағылшынша Данубе деп аталатын және түріктер Дунай атайтын бұл өзен – 2860 км ұзындығымен Еділден кейінгі Еуропадағы ең ұзын екінші өзен (Maxim, 2012: 372). Геродот, скифтерге тиесілі жерлерді өзендердің орналасқан жерлерімен түсіндіреді. Скиф жерінен ағып өтетін басқа бір өзен – Тирос, түрікшеде Турла ретінде белгілі бұл өзен үшін бүгінде Диниеятер атауы қолданылады (Yanko, 1998: 120). Мұнымен қоса, Геродоттың пікірінше, скифтердің елінен өтетін тағы бір маңызды өзендердің бірі – Бористенес (Herodot Tarihi, 2004: 215). Бористенес өзені –

бүгінде түріктер Өзи (Öztürk, 2007: 133), орыстар Днепр деп атайтын өзен (Yanko, 1998: 117). Геродот сызған осы шекараларда, тіпті одан да кең аумақта, Қара теңіздің солтүстігіндегі жерлерде скифтерден қалған сансыз материалдық мәдениет қалдықтары табылған (Косак, 2015: 68). Батыста скифтердің шекаралары туралы айтылғанда, грек және парсы деректерінен Каспий теңізінің ілгерісіндегі жерлерде скифтердің туыстарының, қытай деректерінде Со деп аталатын сақтардың болғанын білеміз. Батыстықтардың пікірінше, толықтай бөтен және мәдениетсіз деп саналатын осы малшылықпен айналысатын қауымның батыс әлемінде «қазіргі әлем» тезистері бойынша ариандармен немесе үнді-германдармен байланыстырылуы толықтай саяси мүдде үшін жасалып жатқан нәрсе. Тағы да грек тарихшысы және географияға қатысты еңбегімен танылған Страбонның пікірінше, Хикарни теңізінен кейін, Бактриана және Соғдиана жерлерінен соң, скиф көшпелілері келеді және скифтер Страбонның пікірінше, осы аймақтың солтүстігіндегі жерлерге толықтай иелік еткен. Бұл жерлер Страбон тарапынан Дайе деп аталған (The Geography Of Strabo, 1944: 257-261; Abazov, 2022: 6-7 Harita). Шығыс Түркістан және Батыс Түркістанда батыстықтар тохарларға тиесілі деп көрсеткен сақтардан қалған жәдігерлер бар және бұлар түріктікті жоққа санап, ғылыми көзқарастан алыс түрде үнді-еуропалықтарға тән деп көрсетілген.

Скифтер мен олардан бұрынғы кезеңдерді де қамтитын б.з.б. 3 мыңжылдықтың соңынан бастап Андронов, Карасук, Тагар-Тастық (скиф кезеңі), ғұндар мен көктүріктер және құрықандарды да қамтитын тікбұрышты тақта тастармен қоршалған мола түрінің жасалғанын көреміз. Осы мазар шұңқырларының айналасы шеңбер түріндегі қорған қоршауымен қоршалған және әртүрлі көлемдегі төбешіктер жасалған. Тасмола мәдениеті деп аталатын осы мәдениет кезеңі барынша кең территорияға жайылған. Моңғолия жерінің барлығына жуығында кездесетін және Маньчжурияға дейін созылып жатқан осы мәдениет кезеңінен қалған материалдық табыстар солтүстікте Байқал көлі мен оның төңірегінде көптеп кездеседі. Осы кезеңге тиесілі молалардың құрылымдық ерекшеліктері ғұндар тарапынан да дәл солай жалғастырылған. Тасмола мәдениеті кезеңін зерттеген және бұл кезеңнің молаларына қазба жұмыстарын жүргізген археологтар, әсіресе, молалардан табылған оқ ұштарының Андронов мәдениеті молаларынан және скифтер тараған кең аймақтан да табылғанын айтады. Негізгі шатасушылықтың бір

аумақта бір-біріне ұқсас материалдық қалдықтар қалдырып кеткен қауымдардың археологтар жасаған жіктеулердің себебінен әртүрлі атаулармен аталуынан туындағанын айта кету керек. Мысалы, Тагар мәдениеті кезеңі Хакасияда скифтер тарапынан қалыптастырылған. Тагар дәуірі кезеңінен кейін өмір сүрген Тастық мәдениетінің ғұндармен байланысты екендігі тағы сол орыс археологтар тарапынан айтылған (Azbelev, 2008: 66-75). Осы тұрғыдан қарағанда, Тасмола мәдениетінің Андронов мәдениеті және одан кейін келген Карасук мәдениеті, скифтер және ғұндар тарапынан дәстүр ретінде Байқалдан Маньчжурия, бір жағынан Гоби және Қытайдың солтүстігіндегі жерлерге дейін тарағаны, осы мола мәдениетін жалғастырған басқа бір түрік тайпасының құрықандар болғандығы және Тасмола мәдениетінің өзінен бұрынғы және өз дәуіріндегі басқа мәдениеттермен байланыстарын соңғы мақаламызда анықтап көрсетуге тырыстық (Yıldırım, 2022: 469–480). Осы себепті, Андронов мәдениетінің ең шығыстағы шекарасының Хакасия екендігі және одан әріде осы мәдениетке қатысты заттардың табылмауының себебін осылай түсіндіруге болады. Даму және айналадағы қауымдармен ықпалдастық нәтижесінде өзгеріске ұшырау аталмыш мәдениеттің өзіне тән ерекшеліктерінің өзгеруіне себеп болғанымен, оның негізі сақталып қалған. Ал енді осы мәдениеттердің бір-бірімен байланысы қалай қалыптасты және олардың түріктермен туысқан екендіктері анықталды ма? Мұның жауабы, Андронов мәдениеті кезеңінде және одан кейін пайда болған заманауи екі мәдениеттің, яғни Карасук пен Тасмоланың байланыстарының анықталуынан кейін, осы мәдениеттің жалғастырушысының ғұндар екендігінің дәлелденуімен анықталған.

Андронов-Карасук-Тасмола мәдениеті және ғұндармен байланысы

Қола дәуірінен Темір дәуіріне өткен кезеңде Орал, Сырдария, Әмудария, Енисей, Іле, Ертіс, Орхун. Селенга және Ангара өзендерінің бойында өмір сүрген көшпелі қауымдар бір-біріне ұқсас мәдени қалдықтарды мұра етіп қалдырды. Бұлардың арасында бір-біріне ең қатты ұқсайтын материалдық жәдігеріміз – олардан қалған молалар. Б.з.б. 1000 жылдары Енисей және Қазақстанда өзінің материалдық мәдениет қалдықтарын қалдырған қауым өмір сүрген кезең Карасук мәдениеті деп аталса, Селенге бойы мен Байқал көлі және

маңайындағылардың материалдық мәдениеті Тасмола мәдениеті деп аталады. Өте кең аймаққа тарағаны белгілі осы мәдениет кезеңіне тиісілі молалардан табылған материалдық заттардың заманауи мәдениет кезеңдерінде және көшпелілерге тиесілі молаларда да кездесетіні айтылады. Окладников, Тасмоладан табылған қола заттардың скифтер таралған Қара теңіздің солтүстігінде, Батыс Сібірде, Ордоста және Ішкі Моңғолияда да болуын ерте көшпелілермен байланыстырады (Okladnikov, 1976: 138). Тасмола мәдениеті Карасук мәдениетімен бір кезеңге жатса да, әртүрлі хронологиялық пікірлер бар. Мысалы, қола дәуіріне жатқызылғандығы да кездеседі. Осыған сәйкес, Тасмола мәдениетінің ең ерте б.з.б. II мыңжылдыққа дейін деп көрсетілгендігі анықталды. Бұл жағдай да оны Андронов мәдениеті кезеңіне жақындатады. Андронов мәдениетінің Хакасияның шығысына жетпегендігі жөнінде пікір айтқандар Байқал және төңірегіндегі кең территорияға тараған Тасмола мәдениетін жақсылап зерттеулері керек. Себебі, осы үш мәдениет және олардан кейін келген көшпелілер ортақ мәдени қалдықтарға және бір-біріне ұқсас мола құрылымына ие.

Мұнымен қоса, Андронов-Карасук-Тасмола мәдениеті кезеңі жазбаша деректердің түріктердің ата-бабалары туралы мәлімет беретін кезеңге тұспа-тұс келеді. Қытай жазбалары бізге олардың солтүстігіндегі жерлер мен мәдениеттері, қай жерлерде өмір сүргендіктері туралы мәліметтер ұсынуымен маңызды. Қытайдың тарихи жазбаларының Чжоу әулеті (б.з.б. 1046–221) кезеңінде ғұндардың аталарының рулары Йи, Ди және Ронг туралы айтылады (Kirilen, 2015: 95). Осылайша, аталмыш кеңістікте археологиялық қазбалардан табылған заттар мен жазбаша деректердің бір-бірімен үйлесетіндігі байқалады. Себебі, б.з.б. 1046 жылдары Темір дәуіріне көшіп, Андронов мәдениеті дәуірі аяқталған және жаңа шикізат болып табылатын темірден өнімдер жасалып, мазарлардан темірден жасалған заттар шыққан және бұл кезең жаңа атаумен Карасук деп атала бастаған. Қола толықтай қолданыстан шығып қалмаса да, Карасук және Тагар дәуірінде скифтерден кейін ғұндарда темірден жасалған заттар табылған. Қытай деректері осы ғұндардан бұрынғы Ди, Ронг, Йи сында көшпелі ата-бабаларын Қытайдың солтүстігіндегі жерлерге орналастырған. Олардан кейін келген көктүріктер «темірші түріктер» ретінде танылған.

Соңғы жылдары жасалған генетикалық зерттеулер де Тасмола мәдениеті мен ғұндардың байланыстарын айқындап көрсеткен (Whole genome analysis sheds light on the genetic origin of Huns, Avars and conquering Hungarians, 15.09.2022); сонымен қатар түріктер мен қола дәуірі көшпелілерінің Андронов мәдениеті қауымымен байланыстары жөнінде көптеген археолог және тарихшылар айтып өткен (Gohman, 1958: 442-443; Ögel, 2003: 7; Kafesoğlu, 2005: 49; Savinov, 2004: 108; Černikov, 1960: 112; Ginzburg-Zalkind, 1955: 438; Gumilev, 2006: 22).

ҚОРЫТЫНДЫ

Түріктер жазбаша деректердің бізге берген ең ескі мәліметтері бойынша белгілі бір кезеңге жатқызылған болса, материалдық қалдықтар жазбаша деректерден әлдеқайда бұрынға тиесілі дәлелдерді ұсынады. Зерттеуімізге сәйкес, ерте мәдениет кезеңдері арқылы Андронов, Карасук және Тасмола мәдениеті кезеңдерінде өмір сүрген скиф, ғұн және олардан кейінгі түріктердің ортақ тарих, дәстүр және материалдық мәдениет қалдықтарының бар екендігін көрсетуге тырыстық. Осыған сәйкес, материалдық мәдениет қалдықтарының да тарих ғылымында сүйенуге болатын дерек бола алатынын ойлай отырып, жазбаша деректер көрсеткен және жазбаша деректерде айтылған жерлерден табылған материалдық мәдениет деректерінің іздері, бір-бірімен байланысы және дәстүрлердің жалғастығы мен іздерінің табыла алуы тұрғысынан қарағанда, түріктерден бұрынғы ғұндар мен олардан кейінгі ғұндардың ата-бабалары болып табылатын тайпалар мен ертеректегі ата-бабалары арасындағы байланыстарды ашып көрсетуге тырыстық. Археологиялық табыстар көшпелі деп аталған осы малшы қауымдардың (арғы аталар) батыста Дунайдан шығыста Маньчжурияға дейін өмір сүргендіктерін көрсетеді. Аталмыш көне көшпелілер мен түрік мемлекеттерінің негізін қалаушылар ортақ материалдық мәдениеттің дәстүрлеріне ие. Осы тұрғыдан алғанда, тарихи деректер Түркістанның батыстағы шекарасын Орал деп белгілеп, Мәуереннахрда Сырдария мен Әмудариямен шектессе де, тарихи дәлелдер мен деректер ретінде белгілі заттар, қорғандардан бастап, түрік елі деген мағынаны білдіретін және түріктердің жұрты болған Түркістанның әлдеқайда кең территорияны білдіретіндігін көрсетті. Бүгінде біз скиф/сақ, массагет, үйсін, сарматтардың

негізінде түрік екенін ойлайтын болсақ, олар мекен еткен тарихи географияның да Түркістан шекарасының аумағында деп есептелуі керектігін баса айтуымыз қажет.

ДЕРЕККӨЗ

- Abazov, R. (2022). *Orta Asya'nın Muhtasar Tarih Atlası*. Çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul: Selenge Yay.
- Azbelev, P. P. (2008). Hunnskie Elementi v Taştıkskom Dekore. *İzuçeniya İstoriko-Kulturnogo Naslediya Naradov Yujnoy Sibiri*. Gorno-Altay, s. 66-75.
- Barthold, W. (1988). *Türkistan. İslam Ansiklopedisi*. 12/2, İstanbul, s. 140-142.
- Bernştam, A. N. (1949). Osnovniye Etapı İstorii Kultırı Semireçye i Tiyan-Şanya. *SA XI*, Edit. M.İ. Artamanov, Leningrad, s. 337-385.
- Çernikov, S. S. (1960). *Vostoçny Kazahstan v Epohu Bronzu*. Moskva: İzdatelstva Akademii Nauk SSR.
- Doğan, K. A. (2019) *Arzhan Kurgan Buluntularına Göre Bozkır Kültür Çevresinde Ölü Gömme Geleneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Durmuş, İ. (2016) *Türk Kültürüne Giriş*, Ankara: Akçağ Yay.
- Durmuş, İ. (2019) Kazakistan'da Sakalar. *Asya Araştırmaları Dergisi*. S.2, C.3, s.185-196.
- Ginzburg V. V. – Zalkind, N. G. (1955). Materialı k Khranologii Kazakov (v svyazi s voprosami etnogeneza). *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*. C. IV, Edit. L.L. Viktorova, Leningrad, s. 431-461.
- Ginzburg, V. V. (1954). Materialı k Antropologii Drevnego Naseleniya Yujnogo Kazahstana. *SA XXI*, Edit. A. Ya. Bryusov, s. 379-397.
- Gohman, İ. İ. (1958). Antropologičeskiye Materialı iz Plitoçnih Mogil Zabaykalya. *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*. T. XVIII, Moskva-Leningrad, s. 428-443.
- Gumilev, L. N. (2006). *Avrasyadan Makaleler 1*. Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay.
- Harvin, S. V. (1992). Pamyatniki Andronovskoy Kultury Na Territorii Severnogo Kitaya. *Severnaya Yevraziya ot drevnosti do srednevekovya. Arkheologicheskiye izyskaniya*. SPB., no. 2, s. 45-46.
- Heredotos, (2004). *Heredot Tarihi*. Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- Kafesoğlu, İ. (2005). *Türk Milli Kültürü*. 26. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kırilen, G. (2015). *Eski Çinin Ötekisi Türkler*. Gece Kitaplığı, Ankara.
- Koçak, K. (2015). Kuzey Kafkasya Ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. C.1, S.25, s. 66-78.

- Kurat, A. N. (1972). IV. ve XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kütükoğlu, M. S. (2008). *Tarih Araştırmalarında Usul*. İstanbul: Elif Kitabevi.
- Levi, S. (2002). Ortaçağ Orta Asyası'nda Türkistan ve Turan. *Türkler*. C.I, s. 388-392.
- Maxim, M. (2012). Tuna. *DİA*. C. 41, s. 372-374.
- Molodin V. İ. – Alkin, S.V. (2012). pamyatniki afanasyevskogo vremenina severo-zapade kitaya (sıntszyan). *Afanasyevskiy sbornik 2*. Barnaul: AZBUKA, s. 149-154.
- Okladnikov, A. P. (1976). *İstoriya i Kultura Buryatii*. Ulan Ude: Akademii Nauk SSSR.
- Ögel, B. (2003). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*. 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öztürk, T. (2007). Özü. *DİA*. C. 34, s. 133-134.
- Savinov, D. G. (2004). Naselenie Srednego Yeniseye v Epohu Slojeniya Skotovodçeskih Obşestv (III. tıs. do. n.e-seredina I. tıs. n.e.). *Journal of Turkic Civilization Studies*. N1, Bıшкеk, s. 107-134.
- Taşagıl, A. (2012). Türkistan. *TDV İA*. C.41, İstanbul, s. 556-560.
- The Geography Of Strabo*. (1944). Eng. Trans. By H. L. Jones, VIII, 1, 2 London: Harvard University Press.
- Togan, Z. V. (1960). *Türk Türkistan*. Toprak Yay.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Yanko, M. P. (1998). *Toponimiçniy Slovník Ukrayni*. Kiiv: Znaniya.
- Yıldırım, E. (2020). *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yıldırım, E. (2022). Slab Grave Burial Culture And The Hun (Xiongnu) Connection. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C.4, S.8, Temmuz, s. 469-480.
- Yıldırım, K. (2013). Doğu Türkistan'da Erken Saka Kültür Çevresi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 206, s. 469-478.
- Yıldırım, K. (2016). *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Интернет ресурстары

- Whole genome analysis sheds light on the genetic origin of Huns, Avars and conquering Hungarians*. <https://doi.org/10.1101/2022.01.19.476915> (erişim tarihi 15.09.2022)

EARLY HISTORICAL GEOGRAPHY OF TURKESTAN ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL DATA

ABSTRACT

Many studies have been written on the name of Turkestan and the historical geography of Turkestan. These studies are mostly based on information in historical sources written from ancient sources. Especially according to the ancient Greek, Roman, Persian, Assyrian and Chinese sources, certain theories have been put forward on the homeland where the Turkic peoples emerged, the states established in the geography where they spread after the migrations, and the historical geography of the lands where they made their home. When we think from the west to the east and from the north to the south of the continental world, which is geographically referred to as Asia today, we can see Turkestan, where the Turkic peoples established their homeland, and imagine how wide this land is. Since the Neolithic period, that is, when people started to produce in this great continent, their migration routes and movements, settlement areas and material remains have begun to be followed more clearly. The graves, settlement remains and especially the pottery remaining from them served as the main source in revealing the connections of the nomadic communities with each other. Since the geography is so wide and historically rooted, on the other hand, the volume of the study does not allow to approach the issue with all its details, in this study, we will try to examine the periods that historical sources could not elucidate, in terms of archaeological remains and to briefly reveal the early historical geography of Turkestan.

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSLARIN “MEDENİYET” MİSYONUNUN İKİ TEMSİLCİSİ V. V. VEREŞÇAGİN VE N. N. KARAZİN’İN RESİMLERİNDE TÜRKİSTAN

Hatice Kerimoğlu*

ÖZ

Uzun süren işgal dönemi de dahil olmak üzere Türkistan’ın kadim tarihi, yerli halkları ve doğası, yalnızca Rus ordusunun değil aynı zamanda tarihçilerin, yazarların, şairlerin, seyyahların ve elbette ressamların ilgi odağı olmuş, her biri bölgenin doğasını ve tarihini kendi algı ve ilgi prizmasıyla tasvir etmiştir. Rus resim sanatında Türkistan teması, Asya kültürlerine olan ilginin en parlak dönemi olan ve oryantalizmin de altın çağını yaşadığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. 1867 senesinde Türkistan’da müstakil bir genel valiliğin teşkiliyle birlikte ilk genel vali K. P. Kaufman’ın (1867-1882) önerisiyle Türkistan’da konuşlanan Rus birliklerine askeri ressamlar da dahil edilmiştir. Türkistan’ı kendi gözleriyle görmek, yerli halkların karakterini, yaşam tarzını, geleneklerini yakından tanımak ve eserlerine yansıtmak için Türkistan’ı dolaşan ressamlar, sadece savaş sahnelerini ve tarihi olayları değil, insan portrelerini, yerli halkların yaşamlarını ve Türkistan’ın doğasını da resmetmişlerdir. Tüm bunların sonucunda her biri bölgenin büyüklüğü, güzelliği, gizemi ve benzersizliğini ortaya koyan bir sanat mirasının ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

GİRİŞ

Sanat tarihinde Oryantalizm terimi, Batı sanatında Doğu temaları ve motiflerinin kullanımı ve Doğu’nun bir temsili olarak karşımıza çıkar. Edward Said’e göre Oryantalizm, XIX. yüzyılda sömürgecilik döneminde Fransa’da, hatta Napolyon’un Mısır’a sefer yılı olan 1798’de ortaya çıkmıştır. Seferde ordunun dışında kadim ve modern Mısır hakkında 23

* Öğr. Gör, Dr., İstanbul Topkapı Üniversitesi. İstanbul, Türkiye. esenbikem@hotmail.com

ciltlik bir ansiklopedi hazırlayan 150’den fazla tarihçi, dilbilimci, sanatçı ve Arap uzmanı yer almıştır. Bilhassa Oryantalist resimdeki Doğu motifleri, hemen Avrupa halkı arasında popüler olmuştur. Afrika ve Asya kıtalarının derinliklerine doğru ilerleyen ordular, vahşi olarak nitelendirdikleri Doğu’yu ele geçirerek, Batı’nın yerlilere olan ilgisini ateşlemiştir (Edward, 1978: 80-81). Asya kıtasını ziyaret eden tüccarların, muhabirlerin, seyyahların verileri, Asya halklarının, çarşılarının, camilerinin ve kıyafetlerinin çeşitliliğini göstermesi açısından Batı dünyasına oldukça pitoreks gelmiştir. Bundan ilham alan ressamalar da stüdyoda elde edilen durağan fotoğrafların, Doğu’nun tüm egzotizmini aktarmaya izin vermemesi neticesinde yabancıların özgün yaşamına ve parlak renklere odaklanarak Doğu’nun geleneksel bir görüntüsünü aktarmaya çalışmışlardır. Diğer bir pencereden bakıldığında ise resim stili olarak Oryantalizm, Said’in *Oryantalizm* adlı eserinde başka bir anlam kazanır. Yazara göre üzerinde hakimiyet kurması neticesinde Batı tarafından kendi sesinden yoksun bırakılan Doğu, gerçekliğini kaybederek hayali bir şeye dönüşmüş ve Doğu’nun tüm araştırmacıları, bölgeyi tamamen köleleştiren ve onun kaderini belirleyen bilimsel bilginin kasıtlı olarak yaratılmasına dahil olmuşlardır. Said aynı zamanda Batı’nın ötekiliğini vurgulaması ve Doğu’nun romantikleştirilmiş bir imajının yaratılmasının Avrupalı güçlere sömürgeci yayılmayı sürdürme hakkı verdiğini de yazmaktadır (Edward, 1978: 45).

Oryantalizm, Avrupalıların Doğu’ya sömürgeci yayılımı ve Asya kültürlerine olan ilginin en parlak dönemi olan XIX. yüzyılın ikinci yarısında altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde işgallerin eş zamanlı olarak devam ettiği Türkistan da Rus halkı ve hatta Batı dünyası için, gerçekliği ve karakteri açısından son derece canlı bir şekilde sunulan, gizemli bir dünyadır. 1860’ların başında Rus dış politikasının merkez üssü bu bölgeye kaymıştır. Rus basınında Rus fethinin “yerli halk için bir felaket oluşturmadığı, aksine bağımsız olarak örgütlenemeyen ve yönetilemeyen bu halklar için tek kurtuluş yolunu açtığı” fikri oluşturulmaya başlanmıştır. Özellikle dönemin gazetelerinin etkisi altında Asya toplumlarının sosyo-politik olarak gelişmişliği konusunda istikrarlı bir klişe oluşmuş ve bu toplumların daha gelişmiş Avrupa devletleri tarafından fethedilmelerinin onlar için bir nimet olacağı algısı yaratılmaya çalışılmıştır. Esasen bu, yarı vahşi hanlar, soyguncu yarı aç bir ordu, kendi hükümetleri tarafından güdülecek bir koyun sürüsü olarak algılanan, can ve mal kayıplarından sürekli korkarak yaşayan ve kurtuluşlarını ancak yabancı bir fethihte gören halklarla ilgili olarak tamamen kendileri tarafından oluşturulan klişelerden kaynaklanmaktadır. Bunu çeşitli seviyelerdeki yetkililer tarafından yerli halkın yeni hükümete

alçakgönüllülük ve hatta bağlılık gösterdiği hakkında yayımlanan görüşler takip etmiştir (Vasilyeva ve Vasilyev, 2014: 3-4). Yetkililer tarafından Türkistan'ın işgali, büyük bir nüfusa ve kadim bir kültüre sahip geniş bir bölgenin imparatorluğuna katılımı, tüm dünyaya bir zafer olarak sunulmuş, askeri harekatlara katılanlara cömertçe rütbeler verilmiş, Rus imparatorları unvanlarına "Türkistan hükümdarı" şeklinde yeni bir satır eklemiştir (Abaşin, 2020: 2). Türkistan'ın derinliklerine işgal hareketi devam ederken imparatorluk orduları bölgeyi yavaş yavaş tanımayla başlamıştır ve Rus toplumunda bölge hakkında fikirlerin oluşmasını sağlayanlar, Türkistan hakkındaki ilk araştırmacılar ve bilgi kaynakları, subaylar ve askeri seferlere özel olarak eşlik eden kişilerdir. Bu görevliler sadece bölgedeki emperyal politikanın bir yansıması olarak değil, aynı zamanda bu politikanın yönünü ve seyrini de belli bir ölçüde etkileyen Rus Türkistanı imajının temelini hazırlamışlardır (Vasilyeva ve Vasilyev, 2014: 4).

İşgal sürecinde Rus basınında aynı zamanda Türkistan'ın sömürgeleştirilmesinin Batı kolonilerine kıyasla "daha insani" olduğu konusunda da bir imaj yaratılmaya çalışılmış ve bu imajın temelini 1867 senesinde Türkistan topraklarının işgaliyle eş zamanlı teşkil edilen Türkistan Genel Valiliği'nin ilk genel valisi K. P. Kaufman atmıştır. Genel vali göreve gelir gelmez yeni ilhak edilen toprakların sistematik bir envanterini çıkarmak ve bu verileri başta Rus halkı olmak üzere Batı dünyasıyla paylaşmak için Napolyon örneğinde olduğu gibi sivil bilim adamlarını ve ressamı bünyesine almıştır. Yeni bir tarih inşa edecek ve Rusların medeniyet misyonuna katkı sağlayacak olan bu hizmetliler, imparatorluğun Türkistan'daki mülklerinin temsiline yönelik devlet projesinin bir parçası hâline gelmişlerdir. Bunların en başında praporşik¹ rütbesinde hizmete giren askeri ressam ve yazar V. V. Vereşçagin gelir. Ressam tarafından hazırlanan Türkistan serisi, sadece Rusya'da değil, genel olarak Batı sanatında da 19. yüzyıl Rus Oryantal resim tarihinin ticari olarak en büyük ve başarılı sanat projelerinden biri olmuştur. V. V. Barthold'un da vurguladığı gibi Rus İmparatorluğu'nun toprak genişlemesine tanık olan, işgal hareketine katılan ve şüphesiz çok şey anlatabilecek kişilerin çalışmalarının yorumlanması çok önemlidir ve sahadaki asıl faydayı Doğu Fakültesi mezunları değil, bölgede görev yapan askerler ve memurlar sağlamıştır (Barthold, 1963-1977: 1).

1 Rus ordusunda asteğmen rütbesine verilen isimdir.

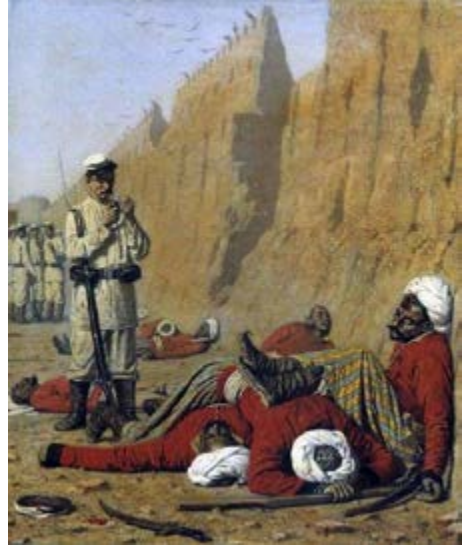
Emperyalizm ve Antimilitarizm Arasında Vereşçagin ve Türkistan Serisi

Vereşçagin’in çalışmaları ve biyografisi, Türkistan’ın işgal tarihi ile doğrudan ilgilidir ve ressam, Türkistan’a 1867 ve 1869 yıllarında olmak üzere iki defa seyahat etmiştir. İlk olarak 22 Ağustos 1867 tarihinde genel vali Kaufman’ın emrinde askeri hizmete girerek Taşkent’e gönderilir. Askeri ressamın görevi Rusların askeri başarılarını, Türkistan halklarının yaşamını, kültürünü ve Türkistan’ın eşsiz doğasını resmetmektir. Ressam, 1868 yılının Haziran ayında küçük bir Rus garnizonunun bir parçası olarak, Semerkand’ın işgaline de iştirak eder (Bulgakov, 1905: 14). Semerkand’ın işgali sonrasında 1868 yılında Paris’te *Afyoncular, Zaferden sonra* ve *Yenilgiden sonra* adlı askeri konulardaki ilk resimlerini yapar (Kulikova, 2020: 69). 1869 senesinde ise Petersburg’da *Zaferden sonra* ve *Yenilgiden sonra* tablolarının da sergilendiği küçük, ancak sanatsal olmaktan daha çok, etnografik bir “Türkistan sergisi” organize eder. Sergide Vereşçagin’in resimleriyle birlikte yerleşik halkın yaşam tarzı hakkında canlı bir fikir oluşturan ve ziyaretçiler üzerinde büyük bir etki yaratan alacalı kuşlar, doldurulmuş koyunlar, deriler, mineraller, böcekler, silahlar, Kenesarı Kasımoğlu’nun kılıcı gibi askeri örnekler ve General M. D. Çernyayev tarafından Taşkent’ten alınan büyük kalkan da yer alır. Esas olarak sunulan tüm bu malzemeler, barbarlara karşı yürütülen savaşı sembolize edecektir (Stasov, 1952: 234).

Askeri ressam, *Zaferden sonra* adlı tablosunda Asya’nın ruhsuz askerlerinin kanlı, katledilmiş bir vücuttan ayrılmış beyaz bir adamın kafasını zafer simgesi olarak göstermesini tasvir eder. *Yenilgiden sonra* adlı diğer resimde ise üzerinde kuzgunların uçtuğu kale duvarının önünde Buharalıların cesetleri, onların yanında da Rus askerlerinin sakin bir şekilde sohbet edişini resmeder. Sovyet döneminde ressamın tuvalleriyle her iki tarafın askerlerinin bu tür ruhsuz davranışlarını kınadığı ve katillerin sakinliğine sessiz bir sitem gösterdiği şeklinde yorumlar yapılır. Ancak esas olarak ressam, her iki resimde zalim düşman ve muzaffer ordu vurgusu yapar. Nitekim sergideki tüm bu hikayeden izleyici, sadece Rusların Semerkand kalesine saldıran düşmanlardan kahramanca koruduğunu öğrenecektir. Ruslar, sinsi bir saldırının kurbanı olmuştur ve bu durum, izleyicide bir sempati ve destek duygusu uyandırır. Diğer bir taraftan izleyici, şehrin Ruslar veya general tarafından acımasızca ele geçirilmeye çalışıldığını değil, vahşi düşmanın yenilgiye uğratıldığını görür (Abaşin, 2020: 4).

Zaferden Sonra (1868)

Yenilgiden Sonra (1868)

İlk sergisinin başarısından ilham alan Vereşçagin, 1869 yılının Nisan ayında serginin bitmesinden hemen sonra tekrar Türkistan'a gider ancak bu kez genel vali Kaufman onun, Yedisu Oblastı yöneticisi General G. Kolpakovskiy'nin karargahında sivil pozisyona atanmasını sağlar². Aynı yıl Taşkent'i üs olarak seçen sanatçı, ülke çapında çokça seyahat eder. Kaufman, hiç şüphesiz sanatçısından memnundur ve 1870 yılında Petersburg'a döndüğünde, onu Türkistan'ı kendi dilinde ifade etmesi için üç yıllık bir yurtdışı gezisine gönderir. Gezinin amacı kendi ifadesiyle uygar dünyayı az bilinen halkların dünyasıyla tanıştırmak ve Avrupa'nın, imparatorluğun sömürgeci genişlemesiyle ilgili korkularını ortadan kaldırmaktır (Van Der Oye, 2012: 176). Vereşçagin, 1871'de Münih'e yerleşerek 1873'e kadar burada 1867-1868 ve 1869-1870 yıllarında Türkistan'a yaptığı seyahatlere dayanarak gelecekteki koleksiyonların temelini oluşturacak Türkistan serisini hazırlar. Türkistan serisi on üç tablo, seksen bir eskiz ve yüz otuz üç çizim içermektedir ve ilk olarak, 1873'te Londra'daki Kristal Saray'da sergilenmiştir. Bu sergiye organizasyonel ve mali destek, Kaufman aracılığıyla Rus hükümeti tarafından sağlanır (Çernışeva, 2015: 386). Koleksiyon akabinde 1874 senesinde Petersburg ve Moskova'da sergilenir, 1874 yılında

2 Ressam Vereşçagin'in Yedisu Oblastı ve Çin sınırı seyahati hakkında bk. H. Kerimov, "Ressam Vasily Vereshchagin'in Türkistan'daki Fırça İzleri-2", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 378, 2018, s. 43-47.

ise P. M. Tretyakov tarafından 92 bin gümüş ruble karşılığında satın alınır. Türkistan serisi, Türkistan hanlıklarının Rusya’ya ilhak edildiği dönemin askeri olaylarına, yerli halkın yaşam tarzı, gelenekleri ve kültürüne ayrılmıştır ve savaş sahnelerinin yanı sıra çeşitli etnografik eskizlerden oluşmaktadır. Resimlerin çoğu sanatçının kişisel deneyimine ve gözlemlerine dayanmakla birlikte bir kısmı da tamamen kurgusaldır ve Rusların Türkistan’daki medeniyet misyonunu haklı çıkarma gayesiyle despotizm, zulüm, eski ihtişam ve ahlaksızlık temasının baskın olduğu Oryantalist klişeleri tekrarlar (Van Der Oye, 2012: 177).

Vereşçagin, fotoğrafik bir vizyona sahip bir ressam olarak her resmin hayatın sadece bir anını aktarabileceğine inanır ve bu nedenle fikrin bütünlüğünü ifade etmek ve durumu anlatmak için serilik ilkesine başvurur. Askeri temalı resimlerden farklı olarak Türkistan serisinde, Taşkentli tüccarları, sıradan sakinleri, eski binaları ve anıtları, Buhara’nın dar sokaklarıyla Semerkand’ın geniş pazar meydanlarını da resmeder. Özellikle *Hocagent köyünün Aksakalı Özbek*, *Lulli*, *Afgan*, *Taşkent’te Özbek kadın*, *Bayram kıyafetlerinde dervişler*, *Çarşı yolunda Molla Rahim ve Molla Kerim tartışıyorlar*, *Buharalı Asker*, *Semerkand’ta Dilenciler*, *1860’larda Özbek bir çocuğun portresi* ve *Dutarıcı* tuvalleriyle yerli halkın yaşam tarzı, kıyafetleri, yüz hatları ve küçük detaylara vurgu yapar. Bu prototipler, ressamın tuvallerinde Doğu’nun kültür sembolleri olarak karşımıza çıkar (Volkov, 2019: 16).

Dutarıcı (1873)

Buharalı Asker (1873)

Vereşçagin resimlerinde her etnik türün kendine has özellikleri, milli kıyafetleri, mücevherleri ve silahları gibi karakteristik detaylarını vermeye çalışır. Türkistan'ın tarım ve zanaatla geçimlerini sağlayan yerleşik sakinleri olan Sartları (Özbekler ve Tacikler) da resimlerine yansıtır. Özellikle Semerkand'ta zaman geçirdiği dönemlerde ressamın dikkatini, bir anlaşmazlık sırasında halk arasında saygın din adamlarını gösteren alışılmadık ve eğlenceli bir durum dikkatini çeker. Bu tür hikayeler, Türkistan'da her zaman sözlü halk sanatının popüler bir konusu olmuştur. Çarşı yolunda Molla Rahim ve Molla Kerim tartışıyorlar adlı resimde, ressam tarafından yakalanan sahnede tesadüfen beklenmedik bir açıdan, o da bir eşeğe biniyormuş gibi arkadan eşek üzerinde tartışan iki erkek figürü çizer. O dönemde birçok köy ve şehir sakini, bu dayanıklı hayvanlarla seyahat etmektedir. Vereşçagin de buna vurgu yapmak için resmine aynı zamanda karşıdan gelen eşek üzerinde bir karı kocayı da ekler. Eserinde çeşitli malzemelerin depolandığı, hayvanın arkasına atılan karakteristik koşum ve heybelerini de çizmeyi ihmal etmez. Bu görüntüyü, parlak öğlen güneşi, geleneksel çizgili elbiseler giymiş erkek figürlerini aydınlatır. Resimde karakterlerin dini unvanlardan birine sahip olduklarını takke etrafındaki sarık sarma biçimlerinden anlamak mümkündür (URL 1).

Çarşı yolunda Molla Rahim ve Molla Kerim tartışıyorlar (1873)

Özbek Çocuk (1867)

Özbek (1868)

Askeri ressam aralarında Afganların da bulunduğu yerel Asya askerleriyle de savaşmak zorunda kalmıştır ve Buhara Emirliği topraklarında askerlik yapan Afganları da serisine ekler. Resimlerinde Avrupalılar için olağandışı askeri teçhizatlarla dikkat çeken Afganların ulusal kıyafetlerini ve zengin askeri silahlarını otantik bir şekilde aktarır. Birinci tuvalde Afgan asker, karakteristik süslemeli hafif pamuklu bir elbise giyer, cüppenin üzerinde bir tahta göğüs zırhı bulunur. Üzerindeki giysiler, aynı zamanda bir çantanın asılı olduğu büyük bir tokalı geniş bir kemerle çevrelenmiştir. Kapsül tabancalı iki deri kılıf ve metal bir kın da kemere takılır ve asker, kılıcı elinde tutar. Ayrıca üzerinde karakteristik bir sapı olan kemerine sıkışmış yerel bir Asya kılıcı vardır. Ressam Afgan’ın arkasına takılan deri döşemeli ahşap bir yuvarlak kalkanı çizmeyi de ihmal etmez. Diğer bir resimde de yine koyu tenli bir Afgan pozu vererek, bir askerin renkli görüntüsünü doğru bir şekilde aktarır ve Türkistan’da kimsenin giymediği geniş kollu, beyaz uzun bir gömlek ve geniş pantolon giyen Afgan askerinin geleneksel ulusal kıyafetlerini ustalıkla resmeder. Aynı zamanda muhtemelen İran üretimi olan sivri burunlu deri ayakkabıları ve yerel bir Asya kılıcıyla bir hançerin takıldığı parlak kırmızı geniş bir kemeri de ayrıntılara ilave eder. Afgan’ın arkasında deri döşemeli ahşap bir yuvarlak kalkan asılıdır. Dayandığı av tüfeği, rengarenk ev yapımı bir kemerle süslenmiştir (URL 2).

Afgan (1869-1870)

Afgan (1868)

Vereşçagin, aynı zamanda Türkistan Genel Valiliği'nin merkezi Taşkent'i resmeden ilk Rus sanatçılarından biridir ve seride yer alan *Sadaka dilenen dervişler korosu* adlı resimde Taşkent'in evlerini de gösterir. Türkistan şehir ve köylerinde evler savunma amacıyla, sokak tarafına tek bir pencere bakmayacak şekilde inşa edilmiştir. Taşkent'te de varlıklı vatandaşların ve soyluların evleri dışında kalan evler, saman üzeri kil ile örtülü düz damdan oluşmaktadır. Ressam muhtemelen resimde varlıklı bir Taşkentlinin evini resmeder. Burada diğer vurgulanması gereken nokta da Vereşçagin'in Doğu'nun renkli dünyasının çeşitli etnik ve dini temsilcilerini de resmetmesidir. Ressama bilhassa özel evlerde ve tekkelerde yaşayan ve gün boyunca çarşılarında veya meydanlarda yüksek sesle dualar ve ilahiler okuyan dervişler egzotik gelir. Ancak Vereşçagin, onların bağırarak sadaka istediklerini düşünür ve tuvaline bu şekilde yansıtır. Aslında gönüllü dünyevi sadakalarla yaşadıklarından dervişler, bu şekilde sadaka dilenmemekteydiler. Dervişlerin yer aldığı *Bayram kıyafetleriyle dervişler* adlı diğer bir yağlı boya tabloda ise ressam, dervişlerin kıyafetlerinin tüm ayrıntılarını yakalar. Ressamın verdiği detaylarda olduğu gibi tasavvuf geleneğine göre dervişler, sıcak havaya rağmen tam teşekküllü giyinirler ve üzerlerinde renkli kumaş parçalarından oluşan uzun bir hırka, külah şeklinde sarık ve bir atkı bulunur. Hepsisi de elinde su, kırmızı veya ayran için kabaktan yapılmış bir kap tutmaktadırlar. İlk tabloda ise ressamın su kabının yanında yarım hindistan cevizi şeklinde keşkül adlı sadaka kabı çizdiği görülür.

Sadaka dilenen dervişler korusu (1870)

Bayram kıyafetleriyle dervişler (1870)

Ressamı özellikle Doğu’nun en güzel şehirlerinden, bir dönem Timur imparatorluğunun başkentliğini yapan ve Çin ile Avrupa arasındaki Büyük İpek Yolu üzerinde önemli bir geçiş noktası olan Semerkand şehri büyüler. Büyük İskender ve Cengiz Han gibi birçok fatihin fetihlerini hatırlatan Semerkand, şimdi Buharalılar ve Rus askerleri arasındaki askeri çatışmaların merkezi olmuştur. 1868’de Semerkand’ın işgaline katılan ressam, işgalden sonra barışçıl gelişen bir şehir gördüğünü yazar. Lakin Rus ordusunun topları ve garnizonları tarafından korunduğundan şehrin sakinliği çok kırılgandır. İşgalden sonra merkezde, Rus yerleşimciler için güvenli bir sığınak hâline gelen, geçilmez duvarlar ve derin bir vadi ile çevrili güçlü bir savunma kalesi inşa edilmiştir (URL 3). Ressam *Semerkand’ta Registan meydanındaki Şirdar Medresesi, Semerkand, Sabahın erken saatlerinde kale yüksekliğinden Semerkand’taki ana cadde, Semerkand’taki Şah Zinde Külliyesi, Gur-i Emir Türbesi, Timur’un Kapıları ve Cami Kapısında* isimli resimlerinde Semerkand’ın mimari yapıları ve yaşamının başyapıtlarını çizer (Yudiç, 2018: 262) Bu mimari eserlerin bir kısmının zarar gördüğü, bir kısmının da yok edildiğini Petersburg’da yayımlanan dergilerde dile getirir de ancak eserlerin birçoğunun Rusların işgal seferleri sırasında zarar gördüğünü de gözden geçirir.

Ressamın Türkistan serisine ait birçok tablosunda hem kutlamalarda hem de günlük hayatta Semerkand’ın ana meydanının görüntüsünü

görmek mümkündür. *Semer kand* tablosunda da Uluğbek Medresesi'nin önündeki ünlü Registan Meydanı'nı tasvir eder. Şirdar, Uluğ Bey ve Tilla Kari medreselerinin cepheleri, Registan Meydanı'nı oluşturur ve eski dönemlerden itibaren Registan, şehrin merkezi ve ana pazar meydanı olarak hizmet etmiştir. Şehrin günlük yaşamının bir örneği olan tuval, izleyiciye sıcak güneş ışınlarında küçük bir pazar manzarası sunar. Mallar, aralarında alıcıların dolaştığı derme çatma tentelerin altındaki halılara yerleştirilmiştir. Ancak tuvalde ressam, izleyicide bölgenin eski ihtişamını çoktan kaybettiğine dair bir his yaratır. Çarşı sakin ve taşralı bir yer gibi görünür ve arka planda medrese, ıssızlığın ve yıkımın izlerini taşır (URL 4). Günümüze ulaşamayan Nuriddin Basir türbesinin çatısından *Semer kand*'ın bir görünümünü tasvir ettiği diğer resimde panorama perspektifinde, kaleyi ana şehir meydanı Registan'a bağlayan sokağı çizer. Arka planda açık gri bir pus içinde, eski camilerin ve minarelerin silüetleri görülür. Ancak diğer taraftan resimde silahlı bir askerin görüntüleri ve namluları şehre doğrultulmuş makineli tüfekli toplar, sabahın erken saatlerindeki huzurlu atmosferle tezat oluşturur (URL 5).

Semer kant'ta Registan meydanındaki Şirdar Medresesi adlı tuvalinde ise ressam, Şirdar medresesinin cephesini çizer. Sanatçının da yer aldığı *Semer kand*'ın ilhaki sırasında *Semer kand*'taki medreseler acımasızca tahrip edilmiştir. Ancak bu, Vereşçagin'e göre askeri operasyonların bir sonucu olarak değil, bu tür mimari şaheserlere karşı yerli halkın dikkatsizliğinden ve zamanın etkisi altında gerçekleşmiştir. Buna vurgu yapmak amacıyla tuvallerinde solma izini yakalamaya çalışır (URL 6). Gur-i Emir Türbesi adlı tuvalinde türbeyi avlunun kenarından yakın bir mesafeden tasvir eder ve bu açı, sekizgen kaideyi, harap taç kapının sivri kemerini ve ayakta kalan tek minareyi görmeyi mümkün kılar. Oturan yaşlı bir adamın ve oynayan çocukların küçük figürleri, mozolenin ölçeği hakkında fikir verir. Resim, türbenin harap bir durumda bile görkemli güzelliğinin hissedilmesini mümkün kılar. Aynı zamanda ressam, Aziz Kusam ibn Abbas'ın türbesi, Şah Zinde külliyesi ve içinde inşa edilen ilk binanın bir parçasını da Türkistan serisine yerleştirmeyi ihmal etmez.

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSLARIN “MEDENİYET” MİSYONUNUN İKİ TEMSİLCİSİ
V. V. VEREŞÇAGİN VE N. N. KARAZİN’İN RESİMLERİNDE TÜRKİSTAN

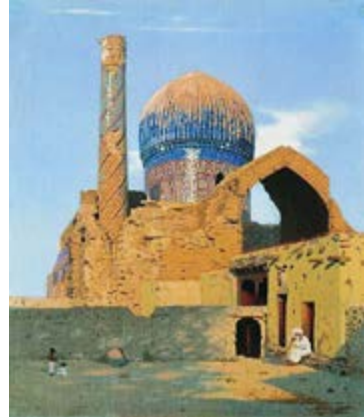
Semer kand (1868)

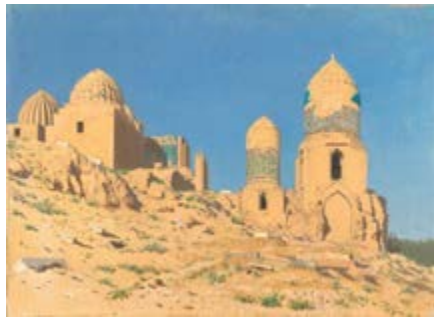
Sabahın erken saatlerinde kale
yüksekliğinden Semerkand’taki ana cadde
(1869-1870)

Semer kand’ta Registan meydanındaki Şirdar
Medresesi (1869-1870)

Gur-i Emir Türbesi (1869-1870)

Semer kand’taki Şah Zinde Külliyesi (1869-1870)

19. yüzyılda Batı'da, geçmiş yüzyılların ihtişamının kalıntıları arasında kalan Asya'daki durgunluk ve barbarlık fikri hüküm sürmekteydi. Vereşçagin de bu fikri, büyüklüğünün zirvesindeki Timur imparatorluğunu, dönemin gerçekleriyle karşılaştıran iki tuval üzerine yansıtır. Büyük fatihin Semerkand sarayının ana girişinin 14. yüzyılda nasıl görünebileceğini tasvir eden *Timur'un kapıları* adlı resimde tepeden tırnağa silahlı iki muhafız, saray kapısının önünde tam bir simetri içinde nöbet tutar. Bazı sanat eleştirmenleri, resmin esas olarak tuvalin tüm merkezindeki çift ahşap kapı için boyandığı ve lüks kıyafetli muhafızların tamamen dekoratif bir işlev gördüğünü iddia etse de yöneticilerinin despotik gücünü vurgulayan muhafızlar, izleyiciye ince oymalarla kaplı kapılara bakarken gizemli bir atmosfer sunar (Van Der Oye, 2012: 177-178). Buradaki kapalı kapı vurgusu, esasen geçmişin şatafatı seven, sert ve güçlü Doğu'sunu sembolize eder ancak silahlı muhafızların koruduğu gibi kesinlikle erişilmezdir. Kapıda duran sabit askerlerin pozlarıyla da vurgulanan, Avrupa uygarlığının aksine, bir istikrar duygusu, Doğu'daki yaşamın dokunulmazlığıdır.

Timur'un kapıları (1872)

Cami Kapısında (1873)

Diğer bir resim olan *Cami Kapısında* adlı resme bakıldığında ise buradaki kapının diğer resimdeki kapıyla aynı olmadığı görülür. Caminin önündeki kapıda sadaka toplayan ve üzerlerinde pire arayan dervişleri tasvir ettiği resimle, yepyeni kapıların önünde nöbet tutan muhafızların bulunduğu o lüks sahne tezat oluşturur. Ressam burada özellikle Doğu devletlerinin geleneklerini, lüks oyma kapıları, ev sahipleri, yöneticiler ve devlet adamları

rının servetleriyle, bu kapalı kapıların önünde oturan fakirlere dikkat çeker. *Timur’un kapıları* adlı resimden farkı, bir zamanlar şatafatı seven ve güçlü feodal uygarlığın gerilemesi ve yozlaşmasıdır. Ancak burada da geçmişteki Türkistan güçlü, görkemli, ürkütücü, muhtemelen tehlikeli bir Asya’dır ve her hâlükârda erişilmezdir. Esasen iki resmin hikayesine baktığımızda ressamın Rusya’nın medeniyet rolüne vurgu yaptığı görülür ve ressama göre Türkistan, geçmişte yüksek bir kültürel düzeye sahiptir ancak şimdi vahşi, bozulmuş ve muhteşem muhafızların yerini perişan, fakir ve çaresiz karakterler almıştır. Vereşçagin’in vurguladığı kapılar canlı, lüks ve parlak olsalar da genel vali Kaufman’ın medeniyet misyonu ile acilen medenileştirilmesi gereken barbar Doğu’yu sembolize eder.

Bu aşamada Vereşçagin’in başta Londra’da olmak üzere yurtdışında Türkistan eserlerini sergilemesi, İngiltere ve Rusya arasında Türkistan’daki etki alanlarının bölünmesine ilişkin bir başka gergin müzakere aşamasının 1873’te tamamlanmasıyla aynı zamana denk geldiğini vurgulamalıyız. Ressamın sergi mekanı olarak Londra’yı seçmesi de oldukça manidardır. Bilindiği üzere İngiltere, Rusya’nın Türkistan’daki ilerleyişi karşısında alarma geçerek bunu Hindistan’daki egemenliğine bir tehdit olarak görmüştür. Rus diplomasisi de İngiltere ile olan gerilimi yumuşatmaya çalışmış ve hatta bu siyasi görev, ressamın Londra’daki 1873 kişisel sergisinin kataloğuna verdiği kısa önsözün içeriğine doğrudan yansımıştır. Vereşçagin’e göre;

Orta Asya halkının barbarlığı o kadar büyük ve ekonomik ve sosyal durumu o kadar geriliyor ki, Avrupa uygarlığı oraya bir uçtan diğerine ne kadar çabuk nüfuz ederse o kadar iyi. Bu doğru eserler, *İngiliz halkının Orta Asya’daki ata dostlarına ve komşularına olan güven-sizliğini gidermeye hizmet ederse*, seyahat ve sergileme emeğinin karşılığını fazlasıyla alacaktır (Van Der Oye: 2012, 181).

Diğer ressamlarla karşılaştırıldığında şark sanatında harem ve kadın temasının bolca bulunmasına rağmen, Vereşçagin’in Türkistan serisinde bulunmadığını görürüz. Ressam, Semerkand, Buhara ve Türkistan’ın diğer büyük şehirlerinin sokaklarında peçeye sarılmış birçok kadın figürü görür ve bunu üzerine sadece caddede yürüyen bir kadını tepeden tırnağa bir peçeyle ve yüzüne bir file ile sarılmış olarak betimleyen, görece belirsiz olan *Taşkent’teki Özbek Kadın*’ı çizer. Resimde kıyafetin kıvrımları arasında, sadece bileğin ince bir şeridi yanlılıkla dışarı doğru çıkar. Sanatçı, kadını mavi gökyüzünden ve arka planda yeşil ağaçlardan tamamen kesen yüksek bir hapishane benzeri duvarın yanına yerleştirerek, Türkistan’daki

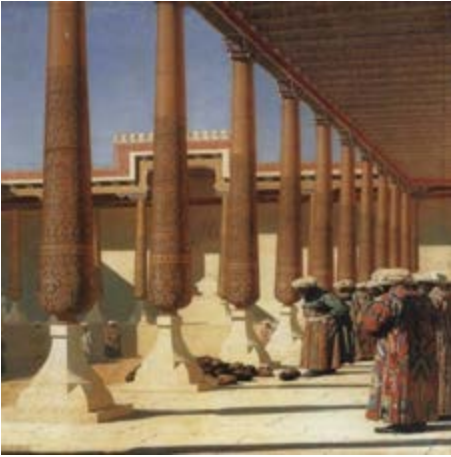
kadınların münzevi yaşamına vurgu yapar (Van Der Oye, 2012: 178-179). Esasen ressamın çalışmasındaki kadın imajı, dönemin ulusal kıyafetlerinin incelenmesinde değerli bir etnografik kaynak olarak hizmet edebilir.

Taşkent'te Özbek Kadın (1873)

“Türkistan Serisi” aynı zamanda Vereşçagin’in epik şiir olarak adlandırdığı ve *Gözetliyorlar, Baskın Yapıyorlar, Kuşattılar-Takip Ediyorlar, Kafataslarını Sergiliyorlar, Kutluyorlar, Azizlerin Mezarı Başında – Allah’a Şükrediyorlar ve Savaşın Yüceltilmesi* adlı yedi resimden oluşan “Barbarlar” adlı küçük diziye sahiptir (Lebedev, 1934: 197). Bu dizi esasen Semerkand baskınına adanmış olup, yerlilerin Rusları izlediği, ani bir şekilde saldırdığı, Rus kafataslarıyla övündüğü ve Timur’un mezarında dua ettiği resimleri içermektedir (Abaşin, 2020: 4). “Barbarlar” serisinin en önemli özelliklerinden biri, bir askeri sanatçı için tipik olmayacak şekilde ressamın düşman “adına” olayları açıklamasıdır. Seride yer alan *Kafataslarını sergiliyorlar, Kutluyorlar ve Savaşın yüceltilmesi* adlı resimlerinde olduğu gibi ressam, görmediği ancak hayal ettiği birçok sahneyi tasvir eder ve hayal gücüyle olayların bir mozağini yaratır. Doğu hanlarının zulmü hakkındaki hikayelerden ve efsanelerden esinlenerek bu eserlerin arsalarını icat eder. Hatta kişisel sergisinin kataloğunda Doğu savaşçılarının düşmanın başlarını keserek onları üstlerine sunduğu, kendi ifadesiyle “barbar” geleceğinden bahseder. Seride yer alan *Kafataslarını Sergiliyorlar* adlı resimde Semerkand’ta kazanılan savaşın onuruna ipek elbiseler giyinmiş askerler, Buhara emirinin sarayında Rus askerlerinin kopmuş kafalarını sergiler ve öne çıkan Buharalı, kafataslarını sayar. Hikâyenin devamında ressamın

hatıralarına göre emir, genellikle kesik kafaların herkesin görmesi için direklerle asıldığı ve kazananların genellikle pahalı elbiseler ve kumaşlardan oluşan halka açık ödülleri aldığı bir kutlama tayin eder. İşte olay örgüsünün devamında da ressam, *Kutluyorlar* adlı tuvali çizerek olayların daha sonraki gelişimini açıklar (URL 7). Tuvaldeki olay, Semerkand’ta Şirdar Medresesi’nin bulunduğu Registan Meydanı’nda yaşanır. Yerde oturan bir insan kalabalığı, onları kafirlere, yani o zamanın bağlamında Ruslara karşı savaşmaya teşvik eden mollayı dinler. Mavi çinilerle süslenmiş medreseye coşkuyla bakan seyirci; parlak Buhara cüppeleri; dervişlerin sıra dışı özellikleri; hayvanlar ve çeşitli pozlardaki insanlarla resmin savaşla ilgili olduğunu hemen anlamaz. Ancak çevre için moral yükselten ve düşmanı korkutan Rus başları meydandaki direklerle dikilmiştir. Vaazın anlamı sanatçı tarafından resmin çerçevesine şöyle yerleştirilir: “Tanrı böyle emrediyor! Allah’tan başka ilah yoktur.” (URL 8).

Kafataslarını Sergiliyorlar (1872)

Kutluyorlar (1872)

Bu seride yer alan sanatçının en ünlü tablolarından biri olan *Savaşın Yüceltilmesi* de gerçekte görmediği bir şeyi tasvir ettiği nadir resimlerden biridir. Resimde bir piramidin içine katlanmış bir kafatasları dağı, sembolik olarak esasen resim dilinde savaş kavramını temsil eder (Volkov, 2019: 16). Seriyeye baktığımızda Emir Timur’un imajının, tarihin ve modernliğin harman edildiği ressamın Türkistan serisine nüfuz ettiği görülür. Bir efsaneye göre Harezm, İran ve Güney Kafkasya’yı fetheden Timur, fethedilen toprakların her yerinde, hızla kafataslarına dönüşen kopmuş kafa yığınları bırakmıştır. Resmin ön planında insan kafataslarından oluşan bir piramit, arkada ise harap bir şehrin kalıntıları vardır. Ressam resminde Doğu fa-

tihlerinden esinlenmiş olsa da resmin esasen savaşı başlatan herkese hitap ettiği vurgulanır ve bununla ilgili olarak tuvalin çerçevesine geçmişin, bugünün ve geleceğin fatihlerine adandığına dair bir not bırakır. Diğer bir versiyona göre de bu ünlü tabloda 1857’de Kaşgar Valihan Töre’nin idam ettiği bir Alman gezginin başını idam edilen diğer insanların kafataslarından oluşan bir piramidin tepesine koyulmasını emretmesinden ilham alır (Kerimov, 2018: 18). Resimde belirli bir mekân, zaman dilimi ve vahşeti kimin yaptığını göstermemekle birlikte nerede savaşılırsa savaşınlar, savaşların sonucu her zaman aynıdır ve verimli topraklar sadece kuzgunların ve sürüngenlerin yaşadığı çorak çöllere dönüşmüştür. Kargalar piramidin yakınında daireler çizer ve yıkılan yerleşimin halkının kaderine kayıtsız şekilde kırgın bir şöleni andırır. Eleştirmenler burada esasen Vereşçagin’e savaş karşıtı bir karakter atfeder. Tarihçi Abaşın’a göre de ressam burada çift mesaj vermektedir. Vereşçagin, Türkistan’a ikinci ziyaretinde Çin ile yeni Rus eyaletinin sınırına bir seyahat gerçekleştirir ve Çuguçak kasabasındaki Dungan ayaklanmasının Çinliler tarafından acımasızca bastırılmasının izlerini görür ve kafatasları dağının ilk çizimlerini yapar. Hatta bu izlenimlerini yani başka bir yerden ve başka bir dönemden gelen olayları Türkistan hükümdarlarının vahşetini tasvir etmek için kullanır. Bu kafatası piramidi, Vereşçagin’in resimlerinde Türkistan’ın merkezindeki arkaizmin kanıtlarına ve Rus fetihlerinin gerekçelerine dönüşür (Abaşın, 2020: 5).

Savaşın Yüceltilmesi (1871)

Seride yer alan *Baskın yapıyorlar ve Kuşattılar-Takip ediyorlar* tablolarında yine Semerkand savaşının art arda gelen anlarından birini tasvir eder. Resmin teması, en zor durumda bile mücadele eden Rus askerinin kahramanlığıdır. Bir dağ vadisindeki küçük bir Rus müfrezesi, aniden bir düşman

atlı kitlesi tarafından saldırıya uğrar. İnatçı bir avuç Rus savaşçı, ölümcül tehlike karşısında kendilerini son ana kadar savunmak için toplanmıştır.

Baskın Yapıyorlar (1871)

Kuşattılar-Takip ediyorlar (1872)

Vereşçagin’in tablolarındaki pek çok savaş sahnesi, Rusya’nın Türkistan harekâtını şanlı bir ışıkla tasvir eder ancak yine sanatçının bizzat gördüğü bir olaya dayanan Ölümcül Yaralı tuvalinde ressam, savaşı tamamen farklı bir bakış açısıyla yansıtır. Resimde ölmekte olan bir asker göğsünden yaralanmış, titreyen bacaklarıyla kaçarken beyaz tuniğine kanlı bir leke yayılmıştır. Arkasındaki yoğun bir duman ve toz bulutu, onu yaşayan insanların dünyasından sonsuza dek ayırır. Rus ordusunun cesareti konusunda şüpheye düşüren bu resim ve en tartışmalı olan *Unutulmuş* tablosu da ciddi eleştiriler alır. İkinci tabloda nehrin kıyısında, yakın zamanda savaşta öldürülen ve yoldaşları tarafından terk edilen bir Rus erinin yalnız bedeni yatmaktadır ve cesedi kısa bir zaman içinde akbaba sürülerine yem olacaktır (Van Der Oye, 2012: 179-180). Bu istisnalar dışında ressam daha çok Rus askerinin savaşçı ruhunu yücelttiği resimler yapar. Bunlardan biri de *Savaş olmadığında Türkistan subayı* adlı resimdir. Resimde bir Türkistan askeri, savaşın iptal edildiğine dair bir haber aldığı anda, gözle görülür şekil-

de üzülr ve başını eğer. Ressam figürünün tasvirinde kullandığı aşağıya inmiş bir kafa, sarkık omuzlar, göğsünde çapraz kollarla memurun depresyonunu ustaca ifade eder ve gri, cansız, kavrulmuş bozkır bu kasvetli havayı tamamlar (URL 9).

Ölümcül Yaralı (1873)

Unutulmuş (1871)

Savaş olmadığında Türkistan subayı (1873)

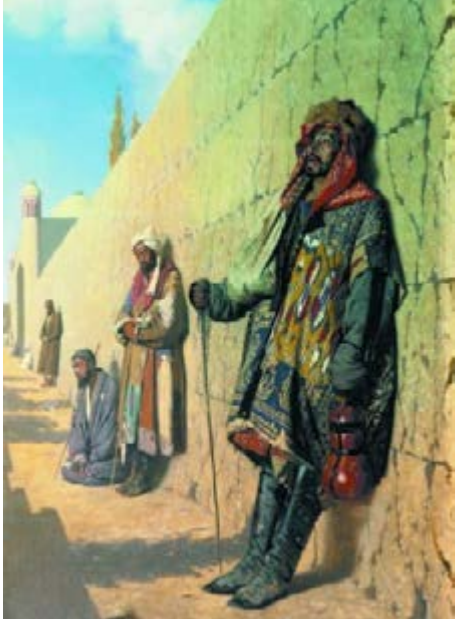
1874 senesine gelindiğinde Kaufman'ın emriyle Petersburg'da, çeşitli tarihi ve etnografik fotoğraf koleksiyonlarıyla birlikte dönemin en önemli görsel bilgi kaynağı kabul edilen *Yaşamdan Eksizler* isimli bir albüm yayımlanmıştır.

lanır³. Vereşçagin’in resimleri ve çizimlerinin fotoğraf reproduksiyonlarında çoğaltıldığı Türkistan albümü, Kaufman için yeni bir Rus kolonisinin fethi ve Türkistan genel valisinin itibarını ve gücünü göstermesi adına önemli bir propaganda aracıdır. Kaufman’a göre fotoğrafın kullanılması Rus askerlerinin Asya’daki başarısını sürdürmesi için açık bir gerekliliktir ve fotoğraflar, Rusların medeniyet misyonunun başarılı sonuçlarıyla, Rus kolonisi olarak Türkistan’ın ekonomik ve stratejik potansiyeli hakkında en anlaşılır şekilde fikir verecektir. Çünkü o dönemde Türkistan’ın yeni bir Rus kolonisi olarak desteklenmesi konusunda kamuoyu henüz oluşmamıştır. Zor bir iklime sahip bu uzak toprakların ülkeye yük olacağı konusunda birçok korku vardır ve hatta Vereşçagin’in 1869 sergisi, Kaufman tarafından alınan bir dizi önlemlerle, bu korkuları gidermek için ilk adımdır (Gorşenina, 2021: 53).

XIX. yüzyıl Rus Oryantal resim tarihindeki en büyük proje olan Türkistan serisi, sadece Rusya’da değil aynı zamanda Batı sanatında da ticari olarak en başarılı sanat projelerinden biri olur. Ancak Vereşçagin’in bir savaş ressamı mı yoksa devlet ve askeri hedeflere ulaşmada bir araç mı olduğu konusunda sanat eleştirmenleri ve sanat tarihçileri arasında görüş ayrılıkları olduğu göze çarpmaktadır. XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarındaki önde gelen sanat eleştirmenleri A. Efros ve A. Benois de ressamın eserlerinin sanatsal değeri konusunda şüpheci yaklaşarak onu bir ressamdan çok bir bilim adamı olarak görmüşlerdir (Krilov, 2015: 336). Sovyet sanat tarihinde ise anti-militarist sanatçı olarak ün kazanan Vereşçagin’in askeri temalarla dolu eserlerinde savaş nefretini ve ölümün çirkinliğini göstermeye çalıştığına vurgu yapılmıştır. Hatta sanatçının eserlerine yönelik çalışmalarında savaş karşıtı, hümanizm ilkesi ön plana çıkarılır. Ancak bir süre sonra ressamın emperyal propagandanın ön saflarında yer alan bir sanatçı olarak ortaya çıktığı Türkistan serisi, Oryantalist söylem çerçevesinde değerlendirilmeye başlanır. Vereşçagin’in Türkistan’ı ilk kez bölge valisine bağlı bir sanatçı olarak ziyaret etmesi, 1869’daki Türkistan sergisine katılması ve sergilenen eserlerin niteliği, onun eserlerinin imparatorluğun (Kaufman’ın) Türkistan’daki mülklerinin temsili ve Türkistan’ı ve fetih tarihini tanıtmaya için devlet projesinin bir parçası hâline getirilmesinin planlandığını gösterebilir (Krilov, 2015: 336). Savaşların aktif bir katılımcısı olan ve kendi sözleriyle “insanları keklik gibi vuran” ressam tarafından Türkistan’ın fethi vizyonu, resimlerine girenlerden ciddi şekilde farklıdır. Sanat-

3 Ayrıntılı bilgi için bk. V. V. Vereşçagin, *Turkestan: Etyudi s naturı V. V. Vereşçagina*, izdanniye po poruçeniye Turkestanskogo general-gubernatora na visoçayşe darovanniye sredstva: 26 listov s 106 risunkami, Peterburg 1874.

çı, “vahşete batmış” Türkistan için bir Rus veya İngiliz fethinin eşit nesnel bir fayda olacağına inanarak, Rusya’nın medeniyet misyonuna içtenlikle inanmıştır. Tuvallerinde kendisinin de ifade ettiği gibi Türkistan’ın yaşam düzenine batırılmış olan barbarlığı göstermeye çalışarak serinin bölümlerinden birine de “Barbarlar” adını vermesi ve *afyoncular, Semerkand’ta dilenciler, hapishaneler* ve *Baça bazı ve hayranları* dahil olmak üzere Taşkent’teki yaşamın negatif yönlerine de vurgu yapması tesadüf değildir (Vereşçagin: 1894, 30). Ayrıca Doğu zulmü, ressamın sanatında çok daha fazla yer kaplar. Hatta *Semerkand zindanı* tablosu, sanatçının Kaufman’ın emriyle yıkılmadan önce gördüğü mahkumlarıyla ünlü yeraltı hapishanesini konu alır. Ressama göre, bu sorunlar Rus yetkililerin müdahalesi sonucunda başarıyla çözülmüştür (Volkov, 2019: 15).

Semerkand’ta dilenciler (1870)

Semerkand Zindanı (1871)

Vereşçagin’in amacı, resimlerinde Türkistan’ın yaşam düzenine hâlâ nüfuz eden barbarlığı ön plana çıkarmaktır ve ona göre Türkistan ebedi barbarlığa mahkum değildir. Eğer şartlar elverirse Doğu ve Batı’nın reberliğinde aynı gelişme düzeyine ulaşabilir ve Avrupalılar, Asyalı kardeşlerine medeniyet getirmekle yükümlüdür. Bu görev de en kolay bir şekilde fetih güçlerinin tesis edilmesiyle yerine getirilebilir. Ressama göre Türkistan’ın sömürgeleştirilmesi meselesi ne pahasına olursa olsun ve mümkün

olan en kısa sürede çözümlidir. Çünkü bu, sadece Rusya’nın Asya’daki geleceğini değil, her şeyden önce Rus tebaasının da refahını ilgilendirmektedir ve Türkistan halkı, eski tiranlıklar döneminden çok, Rus hakimiyetinin tesisinden daha fazlasını kazanacaklardır (Van Der Oye, 2012: 182-183).

N. N. Karazin’in Gözüyle Türkistan

Doğu teması, her biri maceralarını kâğıt üzerinde yakalamaya çalışan Rus yazarlar, sanatçılar ve seyyahlar tarafından büyük ilgi görmüştür. Ancak Doğu’ya karşı her zaman iki farklı tutum sergilenmiştir; ya nefret edilir, hor görülür ve korkulur ya da son derece sevilir, büyülenilir ve sanatçı onda sayısız bir ilham kaynağı bulur. Karazin de 1867 senesinde Türkistan’da hizmet ve görev için savaşımaya gelenlerden biriydi. Ancak muharebede yaralanıp görevden ayrıldıktan sonra tecrübesini Türkistan ve Amu Derya seferleri, Rus yerleşimciler ve işgal sırasında bölgedeki yaşam hakkında bir dizi hikâye, roman yazmak ve bunları resmetmek için kullanmış, uzak ülkelerdeki ilginç ve egzotik yaşam tarzı bundan sonraki çalışmaları için Karazin’e zengin malzeme olmuştur (Kazimirçuk, 2013: 204). Çağdaşlarıyla karşılaştırıldığında Karazin çok başarılı bir savaş ve manzara ressamı olmasa da, onun çizimleri, romanları, kısa öyküleri, okuyucuların zihninde imparatorluğun kenar bölgeleri sakinlerinin alışılmadık ve benzersiz klişe görüntülerini yaratmıştır (Vasilyeva ve Vasilyev, 2014: 4).

Karazin, ünlü ressam Bogdan Villevalde’nin rehberliğinde iki yıl çalıştığı Petersburg sanat akademisini bırakarak 1867 senesinde 5. Türkistan hattı taburunda bir bölüğün komutanı olarak Türkistan’a gelir. Vereşçagin’in çağdaşı Karazin de Kaufman’ın Türkistan projesi ideolojisini paylaşmakla birlikte bu ideolojiyi, resimsel ve edebi eserlerine çok yönlü bir şekilde yansıtır. Özellikle askeri temalı resimleri ve düz yazısı, Rus medeniyet misyonunun hümanist yöneliminin eksikliği açıkça ortaya çıkarır (Safranskaya, 2017: 219). Dolayısıyla da imparatorluğun medeniyet getiren ordusunun ön saflarında yer alan bir ressam ve etnograf olarak bu projenin, kanlı ve şiddet dolu doğasından kaçınmaz. Çoğu zaman resimlerinde her zaman resmiyet ve propaganda ön plana çıkar. Karazin, Türkistan’daki uygarlıkları tasvir ederken Batı’yı etkileyen, yabancı bir etno-kültürel resim yaratır (Safranskaya: 2019, 541).

Karazin mesleki statülerine ek olarak aynı zamanda bir seyyahtır ve Türkistan’daki seyahatleri biyografisinin ana kilometre taşları oluşturur. Ressamın yazılı ve görsel mirasına baktığımızda Rusların Doğu’ya yayılma aşamalarını, Türkistan projesinin ilk ve sonraki dönemlerini karşılaştırma-

lı olarak kaleme aldığını görürüz. Hive dergisinde yayımlanan seyahat günlüğünde ilk Türkistan ziyaretinde gördüğü Orsk-Kazalinsk yolundaki posta istasyonlarından birini orijinal hâliyle resmederek, yine 1874 senesinde bir yıl arayla aynı bakımlı posta yolunu çizer (Karazin: 1874a, 565). Birinci resimde Orsk-Kazalinsk yolunun orijinal biçimindeki posta istasyonlarından birini resmeden ressam, sığınağa benzeyen bir yer, onun yakınında duran bir yurt ve istasyonun yakınında kırık bir araba tekerleği çizer. Aslında bu resim, ne ısınmanın ne de yemek temin etmenin mümkün olmadığı bu tür yerlerin toplu bir görüntüsüdür. Diğer resimde ise ortada ziyaretçiler ve bir bekçi için üç ahşap binanın önünde bir gölet bulunmakta, bu esnada atlar kıyıda yürürken, yakınlarda bir araba gözükmektedir. İki çizimin ana işlevi, esasen tanıtım ve yolculuğun iniş çıkışlarını inceleyen okuyucunun güvenini kazanmaktır (Çuprikovakrinskaya, 2021: 379-380).

Orsk-Kazalinsk yolunun posta istasyonlarından biri (1873-1874)

Aynı istasyon (1874)

Rusların medeniyet misyonu ve Oryantalizm klişeleri, Karazin'in resimlerini doğrudan etkisi altına almıştır. Karazin'e göre tüm Batı Avrupa'dan daha büyük bir alanı kaplayan, çok sayıda yerleşim yeri olan, milyonlarca tarımsal, endüstriyel ve ticari nüfusa sahip yeni bölgenin sömürgeleştirilmesi gerekmektedir. Ressam barbar olarak nitelendirdiği Türkistan'ın yerli halkları hakkındaki olumsuz klişelerin oluşmasına hizmet eder ve göçebe Kazakları, saf vahşi göçebeler olarak adlandırır (Karazin, 1907: 531-538). Yerleşik nüfus (Sartlar) ise tuvallerine çok kasvetli renklerde yansır. Karazin'e göre Sartlar, fanatik ve ikiyüzlü; bir şeyi kârlı bir şekilde elde etme arzusu söz konusu olduğunda telaşlı ve kâr serabı kaybolduğunda tembeldir. Yerel yöneticilerin istibdadı ve polis yetkililerinin keyfiliği nedeniyle övünme, aldatma eğilimi ortaya çıkar ve küstahlık, dalkavukluk iktidardakilere boyun eğdirmiştir. Bir kardeşin ya da bir yabancıнын hayatı onlar için hiçbir şey değildir. Bir koyun ya da bir adam

kesmek, onlar için hepsi birdir (Vasilyeva ve Vasilyev, 2014: 8-9). Ancak asil, merhametli, ilerici, aydın ve tek kelimeyle medeni Rusya, Karazin’in eserlerinde klişeleşmiş olan barbar, vahşi, öfkeli, fanatik, sert ve hain Doğu halkına medeniyet getirecektir. Doğu-Batı arasında arabuluculuk görevini üstlenen Rusya, bu misyonu sayesinde insanlığın Doğu-Batı olarak birliğe ulaşmasında büyük rol oynayacaktır.

1868 senesinde Zirebulak tepelerindeki savaşa katılan Karazin, 1870 yılında yüzbaşı rütbesiyle tekrar görevden ayrılır ve bu tarihten itibaren tüm hayatını adadığı edebi ve sanatsal faaliyetleri başlar. Bu kısa zaman dilimi içinde Türkistan’ın doğası, yerli halkın yaşam tarzı ve gelenekleriyle tanışma fırsatı yakalayarak muharebelere iştirak etmesi, ona Rus askeri hayatını yakından inceleme fırsatı da verir (Kostetskiy, 2008: 115). Hatta 1871 yılının sonunda ilk çizimleri, *Vsemirnaya illyustratsiya* ve *Hive* dergilerinde yayımlanır. Karazin, Vereşçagin’dan farklı olarak yalnızca sanatsal yetenekleri ve bunu tamamlama ihtiyacı nedeniyle değil, aynı zamanda Rus Coğrafya Derneği tarafından hazırlanan Türkistan’ı inceleme talimatından ilham aldığı için de resim yapar. Coğrafi ve etnografik verilere ek olarak bu talimat, Doğu’nun kültürel mirasını inceleme, Türkistan’ın büyük düşünürlerinin eski el yazmalarını ve eserlerini bulma ve koruma meselelerini içermektedir. Karazin de bu yılların birçok bilimsel etkinliğinde aktif rol alır (Şafranskaya, 2020: 390, 391).

Hive Hanlığı, 1873 senesinde işgal edildikten sonra, Amu Derya’nın sağ kıyısı Rusya’ya ilhak edilerek Türkistan Genel Valiliği topraklarına dahil edilmiştir. Bu bölge esas olarak Karakalpakların yaşadığı Amu Derya’nın alt kısımlarındaki toprakları içermektedir. Bu tarihten itibaren başkenti Hive olan hanlığın sol yakası, Rus İmparatorluğu’nun himayesinde varlığını sürdürür. Amu Derya’nın sağ kıyısında ise Türkistan Genel Valiliğine bağlı Amu Derya Otdeli kurulmuştur. 1874 senesinde Karazin, Amu Derya hakkında istatistiksel, etnografik, tarihsel veri ve materyal toplamak için kurulan etnografik departmanın bir parçası olarak Amu Derya bilimsel keşif seferine iştirak eder. Sefer sırasında kendisinin “ikinci Rus Volgası” olarak adlandırdığı Amu Derya’nın kıyısında yaşayan Türkmenler ve Karakalpakların yaşam tarzını hem seyahat notlarında hem de resimlerinde tasvir eder (Kerimoğlu, 2022: 21). Keşif seferi boyunca kişisel resim sergisinde sunulacak olan eskizler yaparak, yerel sakinlerin portreleri, kıyafetleri, yurtları ve çöl manzaralarını resmeder. Seferi konu alan resimlerinde kendisini aşırı yoksulluğa sürükleyen havzanın Karakalpak balıkçılarının köylerini ve yurtlarını, sazlıklar arasında, sellerin, yarı sular altında kaldığı

bataklık bölgelerdeki hayatın zorluklarını tasvir eder (Safranskaya, 2019: 553). Hatta bir rapor olarak *Amu Derya bölgesinin tipleri* adlı albüm sunar. Karazin, Karakalpakların yaşamını resmeden ilk Rus ressamlarından biridir ve Rus ve Batı Avrupalı okuyucuyu bu özgün toprakla tanıştırır (Safranskaya, 2019: 553). Petersburg'a döndükten sonra, Rus Coğrafya Derneği'nin katılımıyla 1874 yılının Aralık ayında keşif gezisi sırasında yaptığı çizimlerden ve Aral Denizi ve kıyısı, Amu Derya havzası ve Hive seferinden sahneler olmak üzere üç bölümden oluşan bir sergi düzenler.

Karakalpak Yurdu (1874)

Amu Derya (1874)

Ressam, 1874 ve 1875 yıllarında Hive dergisinde Aral Denizi kıyılarıyla, Amu Derya ve Sır Derya nehir havzaları hakkında çizimlerin yer aldığı beş seyahat notu yayımlar. Yolculuğun açıklamasında Orsk-Kazalinsk posta güzergahından geçen Karazin, 1867'den beri görev icabı Türkistan'a yaptığı üçüncü seyahat olduğunu ancak yolun son üç yılda Rusların sayesinde bakımlı hâle geldiğini yazar. İlk çizimlerinden birini 1874 senesinde Kazalinsk şehrinin Sır Derya'nın karşı kıyısından görünümünü oluşturur ve çizimde devlet tersanesi ve liman da gözükür. Esasen çizdiği resimlerle dergide keşif seferinin rota hikayesini anlatır. Yol teması bağlamında Amu Derya eser serisinde yer alan ilk kara kalem çizimlerinden biri de *Çölde kibitka*'dır. Ailesiyle birlikte seyahat eden sanatçının Kazalinsk yolundaki Kazak bozkırları ve Karakum Çölü'nün yakınında, tüm güzergahı kontrol eden ve istasyonların bakımını yapan Kazaklar dikkatini çeker (Karazin, 1874a: 566-567).

Sır Derya’nın karşı kıyısından Kazalinsk şehri (1874)

Ressam ardından hikâyenin mantığını takip eden *Geceleri küçük bir kum kasırgası sırasında Kulkuduk ve Ak-Culpas istasyonları arasında gevşek kumda Amu Derya ekibinin geçişi* adlı çiziminde üç farklı tipte birbirlerine eşit uzaklıkta kibitka resmeder. Resmin tüm arka planında yetersiz ay ışığında yoğun bir gece örtüsü kendini gösterir ve sert esen rüzgârda toz ve kum bulutları uçuşur (Karazin, 1874a: 565).

Geceleri küçük bir kum kasırgası sırasında Kulkuduk ve Ak-Culpas istasyonları arasındaki gevşek kumda Amu Derya ekibinin geçişi (1874)

Karazin ve arkadaşları yolun devamında Kazalinsk’teki iskelede Sır Derya boyunca ilerleyecek olan Semerkant vapuruna binmişlerdir ve hikâyenin sıradaki çiziminde de Aral gölünden Amu Derya’nın kollarından biri olan Ülkün Derya’ya girişi resmeder. Resimde girişin tamamen düz, sığ ve deniz kuşları için favori bir sığınak olduğu görülür ve martılar ve balıkçılar resmin tüm ilk ve uzak planlarını işgal eder. En yakın olanı ise deltanın yerli halkı olan Karakalpak kampıdır. Yakınında Karakalpakların birkaç yerli tekneyle su üzerinde bir yerden bir yere hareket ettiği ve ayrıca ana ticaretlerinden biri olan balıkçılık yaptığı görülür. Ayrıca Sır Derya’dan gelen Rus balıkçıların da kendi balıkçı istasyonlarını kurdukları görülmektedir. Karazin dergide aynı zamanda Amu Derya’da başta mersin ve yayın balığı olmak üzere bol miktarda balık bulunduğu ve daha gelişmiş balıkçılık ekipmanları kullanan Rus balıkçıların yerliler için tehlikeli rakipler olduğunu da not eder. Daha da ötede, neredeyse resmin arka planında, yedekte iki mavna ile Se-

merkand vapuru görülebilir. Güvertede, seferin tüm üyeleri ilk kez bilimsel araştırma amaçlı ülke sınırlarına gelmiştir. Geminin arkasında, Aral Gölü düz bir şerit gibi uzanmakta ve mavisıyla boğucu gri gökyüzünden keskin bir şekilde ayrılmaktadır (Karazin, 1874b: 287).

Aral gölünden Ülkün Derya'ya giriş (1874)

Bu hikâyenin devamındaki diğer çizimde ressam, Sarıkul Gölü'nde bir balık tutma istasyonunu resmeder. Resmin ön planında demet hâlinde bağlanmış kamış sapları uzaktan görülebilir. Kulübedeki işleriyle meşgul olan balıkçıların tekneleri barakaya bağlıdır ve daha da ötede, balık avında tutulan balıkların güneşte kurutulmak üzere asıldığı görülür. Bu sazların arkasında Kuskon Tau dağ şeridi zar zor görülebilmektedir. Bu noktada esasen atlarla, arabalarla ve yürüyerek, bazen de yerel kayıkçıları-tekne-leri kullanarak, buradan kara yolculuğu başlamaktadır (Karazin, 1874b: 288-289). Ressamın yerli yarı göçebe halk, Karakalpak balıkçıları ve çiftçileriyle tanışma hikâyesi böyle başlar.

Sarıkul Gölü sazlıklarında balıkçı istasyonları (1874)

Amu Derya seferiyle ilgili üçüncü yazıda anlatılan bir sahne olan, az sayıdaki suluboya resimlerinden biri de endüstri çağında çalışan insanların imajına adanmış olan nehirlerin akışına karşı gemileri çeken sefil Karakalpak burlaklarını çizdiği *Tekneyi çekiyorlar* ve *Amu Derya’da Karakalpak burlaklar-kayıkçılar* adlı resimleridir (Karazin, 1875a: 36). Birinci resimde üç kayıkçı, uzun sazlıkların içinde neredeyse tüm ön planı kaplayan bir tümseğe tırmanırken tasvir edilmiştir. Akıntıya karşı çektikleri tekne biraz daha uzakta bulunmakta, tablonun sağ bordüründe sanatçının resmettiği kayıkta iki adam yer almaktadır. Bunlardan biri kayığın pruvasında suyun derinliklerine inen uzun bir kancayı kontrol etmekte, ikincisi ise ateşte yemek pişirmektedir. Karazin’e göre pruvada yemek pişirmek için bir ocak kurulmuştur. Resimdeki temel vurgu, günün erken saati olmasına rağmen, kayıkçıların gergin kaslarının bükülmüş figürleriyle güçlü bir ıstırapı ele vermeleridir. Gökyüzünde yükseklerde, teknenin üzerinde bir dizi kuş da uzaklara uçar (Çuprikovakrinskaya, 2021: 382).

Kayığı çekiyorlar (1874)

Amu Derya Kayıkçılar (1874)

Amu Derya havzasının doğası ve etnotiplerini tasvir eden dördüncü yazı, göçebe Türkmenlerin baskınları altındaki Karakalpak çiftçilerinin hayatta kalma koşullarına ayrılmıştır. Sayının ilk sayfasındaki çizimde sivil nüfusun düşmanı olan Yomud Türkmenini tasvir eder. Resimde uzun bir silah ve bir kılıçla donanmış bir binici, sıcak bir halı battaniyeyle kaplı savaş atının üzerine ustaca oturmakta ve muhtemelen geride kalan arkadaşlarını beklemektedir (Karazin, 1875b: 129-130). Bu çizim, Hive dergisindeki Amu Derya serisinin, etnografik vurgulara sahip bir manzara türü kompozisyonu değil, ayrı bir etnotipi temsil eden tek çizimdir (Çuprikovakrinskaya, 2021: 383).

Türkmen-Yomud (1874)

1873 senesindeki seyahati sonucunda aynı zamanda Amu Derya'nın Hocayli sahilini de resmeden sanatçı, Hocaylı çarşısını ziyaret ederek Hocaylı medresesini ve Pirim İşhan mezarını ve kervansarayın bir bölümünü gösteren bir resim yapar. Bu resmin açıklamasında ise şöyle demektedir; "Amu Derya'da Venedik".

Amu Derya havzası. Hocayli'de pazar (1874)

Nukus ve Petro-Aleksandrovsk arasında, Amu Derya’nın aşağı kesimlerinde küçük bir kasaba olan Hocayli, tam kıyıda inşa edilmiş ve iğne yapraklı binalardan oluşan uzun bir cadde ile kısmen suya doğru uzanmaktadır. Bu caddenin adı da Pazar Caddesi’dir. Amu Derya’nın hem sol hem de sağ kıyılarındaki Karakalpaklar, tarım ve hayvancılıkla uğraşsalar da esas olarak havzanın deniz kıyılarında yaşayan Karakalpakların bir kısmı sığır yetiştiriciliği, balıkçılık ve tarımla geçimlerini sağlamışlardır. Bu da doğrudan Karakalpak çarşılarının ürün yelpazesini etkilemiştir. Hocayli’deki pazarı konu alan resimde Karazin, ağırlıklı olarak Karakalpakların yaşadığı bu kasabanın ana ticaretinin su yoluyla, salları ve teknelerle yapıldığı ve pazar caddesinin orijinal konumuna dikkat çeker. Hatta bu pazarı son derece özgün ve geceleri fenerlerin ışığında, muhteşem bir izlenim bıraktığından Venedik’e benzetir. Resimde sakinlerin coşkulu, gürültülü faaliyetleri resmin çekiciliğini arttırmaktadır. Anılarında Hocayli pazarıyla ilgili şu notu da bırakır; *Pazardaki genel izlenimi bozan tek şey, susam yağı ve çöplerin dayanılmaz kokusudur* (Karazin, 1875c: 201).

Karazin, 1879 senesinde Hazar Ötesi demiryolunun inşa edileceği, Orenburg’dan Taşkent’e kadar olan bölgeyi incelemek için yapılan Samara keşif seferine de katılır. Semerkant, Hocent, Ura-Tube ve Cizzak üzerinden bozkırlara seyahat eden ressamın keşif seferindeki görevi yerlilerin günlük yaşamını gözlemlemek ve keşif gezisinin bir seyahat günlüğü tutmaktır. Karazin’in ağırlıklı olarak etnotipleri resmettiği Samara seferi serisindeki eserleri, çağdaşı Vereşçagin’in etnografik sanatsal deneyimiyle en uyumlu olanlarıdır. Ressamın günümüze ulaşan koleksiyonun kompozisyonundan modelin hangi Türkistan etnik grubuna ait olduğunu belirlemek mümkündür ve seride bir Fars portresi, üç tane de Türkmen yer alır. Ressam serinin bir parçası olan *Kürk şapkalı Fars* adlı resminde bu etnotipin tüm etnografik özelliklerini ayrıntılı olarak yakalar. Karazin ve Vereşçagin’e göre İranlılar, işgalleri hala Kuzey İran’daki sivilleri dehşete düşüren Türkmenlerin esiri olarak Türkistan’a girmişlerdir. İlk önce Buhara ve diğer pazarlarda köle olarak satılmışlar, ancak onların en yüksek aydınları sayesinde hanlıklarında sıklıkla önemli pozisyonlara yükselmişlerdir. Bundan hareketle Türkmenler tarafından ele geçirilen köle notunun da yer aldığı resimde Farsların görüntüsünü oluşturan ayrıntılar az olmasına rağmen etkileyicidir. Resimde kıpkırmızı bir tepeye sahip sivri uçlu yuvarlak bir şapka, görünüşte biraz hile ile gerçekten Oryantal bir iç görü ortaya koyan esmer bir yüzün sivri hatlarından çıkıyor gibi görünür. Açık yeşil cübbenin içinde açık, temiz beyaz bir gömlek ortaya çıkar (Çuprikovakrinskaya, 2021: 384).

Fars (1879)

Genç Kadın adlı resimde türban şeklindeki başlığın yapısı hem de her iki taraftaki göğse kadar inen çok sayıda örgü ve yüzünün kaba hatlarıyla çenesi ve burnu belirgin tipik bir Türkmen kadını çizer. Yine *Kırmızı elbiseli Türkmen kadını* adlı kafasının etrafında mavi yıkamalar olan portrede orta yaşlı bir kadını çizer. Başının etrafına sarı bir fular bağlanmış, şakağını örten siyah saç ve büyük bir küpe, yana doğru çıkıntı yapan bir kulak altından görülebilir. Göğüste her iki tarafta çok sayıda örgü bulunur, örgüler boyunca geniş birçok renkli cam şerit şeklinde bir süs, kulakların arkasından aşağı iner. Burada yine genişlemiş bir burun ve çene görülse de ancak ressam daha önce olduğu gibi minimal araçlarla tamamen farklı bir görüntü ve karakter yaratır ve bu portre modelin içsel asaletini yansıtır (Çuprikovakrinskaya, 2021: 383-384).

Genç Kadın (1879)

Kırmızı Elbiseli Türkmen Kadını (1879)

1885 yılında Karazin’e bir imparatorluk emirnamesiyle Kışlık Saray’ın Askeri Galerisi için, Rus birliklerinin Hive ve Buhara seferi üzerine resim yapması talimatı verilir ve ressam, aynı yılın baharında eskizler hazırlamak üzere malzeme toplamak amacıyla Türkistan’a gönderilir. Karazin, bu geziyle ilgili izlenimlerini *Vsemirnaya illyustratsiya* dergisinin ekinde yayınlanan Orenburg’dan Taşkent’e adlı gezi notlarında özetler. Sanatçı, yolculuğuna ilişkin yedi ayrı resim sayfası ve 22 çizimden oluşan özgün raporda, uzun yolculuk boyunca gördüğü yerlerin özgünlüğünü ve renklerini ustalıkla aktarır.⁴ Bu gezinin sonucu *Taşkent’in ilhaki, Rus birliklerinin 8 Haziran 1868’de Semerkand’a girişi, Mayram’ın ilhaki, Zerabulak, 1881 yılı Teke seferi, Göktepe’ye saldırı, 1873 yılı Hive seferi, Türkistan müfrezesinin ölü kumlardan Adam-Kırılan kuyularına geçişi, Rus birliklerinin ilk defa Amu Derya’da görünmesi ve Türkistan müfrezesinin 1873’te Şeyh Arık’tan geçişi* adlı büyük savaş tablolarını çizer. Seriyeye baktığımızda ressamın “fatihler” ve “fethedenler” görüntüleri altında yenilmez, kahraman, yiğit ve yakışıklı Rus askerlerinin Asya’nın afyonla uyuşturulmuş, zayıf yerli orduları karşısındaki başarılarını tasvir ettiği görülür. Hatta bu çizimler, okuyucunun merakını tatmin etmek için yiyecek sağlamakla kalmaz, zamanla belirli görüntülerin ve klişelerin oluşacağı ana fikri de verir. Bu tablolardaki karakterlerin kahramanca havası, galip generallerin at sırtındaki güzel pozları ve yenilenlerin ve esir alınanların sefil vaziyeti göze çarpar.

Rus birliklerinin 8 Haziran 1868’de Semerkand’a girişi (1888)

4 Ayrıntılı bilgi için bk. N. Karazin, *Ot Orenburga do Taşkenta*, İzd. G. Goppe, Peterburg 1886.

Taşkent'in ilhakı (1890)

Türkistan müfrezesinin ölü kumlardan Adam-Kırılğan kuyularına geçişi adlı resimde olduğu gibi seride yer alan resimlerden Rus birliklerinin Türkistan'daki seferlerinin onları Avrupa tiyatrosunda yapılan savaşlardan tamamen farklı kılan birçok özelliğe sahip olduğu vurgusu yer alır. Rus birlikleri bu coğrafyada sürekli olarak sadece düşmanlarla değil, aynı zamanda doğanın kendisiyle de savaşmak zorunda kalmıştır. Yolların, yerleşim birimlerinin ve kuyuların olmaması kavurucu sıcaklarda, kumlarda ve güneşli çöllerde bu gezileri son derece zor kılar. Yanlarında yiyecek malzemeleri taşıma ihtiyacı, Rus müfrezelerini büyük kervanlara dönüştürmektedir. Aynı zamanda arazinin her kıvrımının arkasına saklanan göçebelerin ani bir saldırısını püskürtmek için sürekli olarak hazır olmaları gerekir. Bozkır seferlerinin iklim koşulları, yılın herhangi bir zamanında Ruslar için oldukça zordur. Yaz aylarında, susuzluk dayanılmaz bir işkenceye dönüşür, kışın ise dayanılmaz derecedeki soğukla birlikte kar fırtınaları büyük kar yığınlarını oluşturur. Kendi anılarında da kaleme aldığı gibi kendi başlarına bırakılan, Rusya'dan binlerce mil uzakta olan ve dolayısıyla hiçbir desteği olmayan Rus askerleri, böylesi bir durumda yalnızca cesaretlerine ve dayanıklılıklarına güvenebilir. Rusların sarsılmaz cesaret ve iradeleri, tüm engelleri aşarak Hive çöllerinden geçmesine, tüm zorluklara özel bir kararlılıkla dayanmasına yardımcı olmuş ve Türkmenler büyük bir yenilgiye uğramışlardır. Bu tarihi hikâyeyi, kahraman Rus ordusunun Türkistan'daki başarılarını tuvallerine yansıtan ressamın bu olay örgüsünde çizdiği resimlerden biri de 1873'te Türkistan müfrezesinin ölü kumlardan Adam-Kırıl kuyularına geçişi ve akabinde Amu Derya'nın sağ kıyısında Uç-çuçak'a varmaları oluşturur (Vasilyeva ve Vasilyev, 2014: 6).

Türkistan müfrezesinin ölü kumlardan Adam-Kırılan kuyularına geçişi (1888)

Türkistan müfrezesinin 1873’te Şeyh Arık’tan geçişi (1889)

SONUÇ

Rusların medeniyet misyonunun başarılı sonuçlarını göstermek, yeni bir tarih yaratmak gayesiyle, bir grup genç bilim insanı ve sanatçının araştırmalar yapması, sergiler düzenlemesi ve bir seri fotoğraf albümünün yayınlanmasına öncülük eden genel vali Kaufman döneminde askeri ressamlar Vereşçagin ve Karazin’in, hiçbir Avrupalı sanatçının girmediği ülkelerde topladığı malzemelere dayanarak yaptığı Doğu’nun egzotik yaşamı, halkları, gelenekleri ve yapılarına ilişkin resimleri “yeni” ve “benzeri görülmemiş” idi. Her ikisi de sadece bir fırçaya değil, aynı zamanda bir kalem de sahipti ve bundan hareketle Türkistan seyahatlerine çıkan her iki ressamın edebi mirası da oldukça geniştir. Askeri ressamların, Rus İmparatorluğu için gizemli ve bilinmeyen bir ülke olan Türkistan temalı resimleri, gelenekleri ve renkleriyle dolu, gizli bir dünyanın kapılarını başta Rus hal-

kı olmak üzere Batı dünyasına açmıştır. Resimlerinde mimarının zarafeti, manzara resimlerinin yerini çoğu zaman yerli askerlerin acımasızlığı, barbar gelenekleri, halkın sefaleti gibi Oryantalist klişeler ve kahraman Rus ordusunun başarıları alır. Ancak tüm bunların yanında 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan resimler, çeşitli tarihi ve etnografik fotoğraf koleksiyonlarıyla birlikte, Rus işgalinden sonra Türkistan halklarının yaşam tarzının kökten değiştirildiğini ortaya koyan, zengin bir görsel bilgi kaynağı olarak kabul edilir.

KAYNAKÇA

- Abaşın, S. (2020). "Vereşçagin bez kolonializma: kak postsovetskaya Rossiya ne otmeçayet 150-letiyе zavoyevaniye Sredney Azii", *Novoye literaturnoya obozreniye*, 1, 1-8.
- Bartold, V. V. (1963-1977). *Soçineniya*: v 9 t. / red.: B. G. Gafurov, Peterburg: İzd. Nauka.
- Bulgakov, F. İ. (1905), *V. V. Vereşçagin i yego proizvedeniya*, Peterburg: Tip. A. S. Suvorina.
- Çernişeva, M. (2015), "Noviy vzglyad na fenomen realizma: o fotografičeskom projekte hudojnika Vereşçagina i generala Kaufmana", *Ab Imperio*, 4, 379-413.
- Çuprikovakrinskaya, E. R. (2021). "Grafıçeskiye serii Nikolaya Karazina k Amudarinskoy i Samarskoy ekspeditsiyam 1874 i 1879 godov", *Observatoriya kulturi*, T. 18, 4, 378-389.
- Edward, S. (1978). *Orientalism*, New York: Pantheon Books.
- Gorşenina, S. (2021). "Fotografiya i tsarskaya kolonialnaya administratsiya Turkestana: konstruiruya istoriyu i mesto mejdu prošlim i buduşim", *Vestnik MİTSAİ*, 31, 45-87.
- Karazin, N. N. (1874a). Amu-Darinskaya uçenaya ekspeditsiya.Orsko-Kazalinskiy poçtovıy trakt. (Puteviye zametki çlena ekspeditsii N. Karazina), *Hiva*, No: 36, 561-572.
- Karazin, N. N. (1874b). Uçenaya ekspeditsiya na Amu-Daryu II, *Hiva*, No: 44, 694-700.
- Karazin, N. N. (1875a). Amu-Darinskaya uçenaya ekspeditsiya III. Pridoda i tipi Amu-Darinskoy delti, *Hiva*, No: 3, 35-39.
- Karazin, N. N. (1875b). Amu-Darinskaya uçenaya ekspeditsiya IV. Pridoda i tipi Amu-Darinskoy delti (prodoljeniya), *Hiva*, No: 9, 129-135.
- Karazin, N. N. (1875c)., V nizovyah Amu. Puteviye Oçerki, *Vestnik Yevropi*, No: 3, 187-230.
- Karazin, N. N. (1886). *Ot Orenburga do Taşkenta*, Peterburg: İzd. G. Goppe.
- Karazin, N. N. (1907). "Skorbnıy put (İz vospominaniy starogo Turkestantsa)", *Russkaya Starina*, T. 129, 3, 531-538.
- Kazimirçuk, A. D. (2013). "Dihotomiya «Vostok – Zapad» v proizvedeniyah N. N. Karazina", *Politıçeskaya Lingvistika*, 4 (46), 204-208.

- Kerimoğlu, H. (2022). “Ressam Nikolay Karazin Türkistan’da”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 420, 18-23.
- Kerimov, H. (2018), Ressam Vasiliy Vasilyeviç Vereşçagin’in Türkistan’daki Fırça İzleri-2, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 378, 2018, 40-47.
- Kerimov, H. H. (2018). “Ressam Vasiliy Vasilyeviç Vereşçagin’in Türkistan’daki Fırça İzleri-3”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 379, 16-20.
- Kostetskii, V. A. (2008). *Russiyane ve Uzbekistane*, Taşkent: Nihol.
- Krılov, Y. Y. (2015). “Perviyе 1907vıstavki sredneaziatskih rabot V. V. Vereşçagina v periodičeskoj pečati i problema interpretatsii proizvedeniy Turkestanskogo tsikla”, *Znaniye. Ponimaniye. Umeniye*, 4, 335-342.
- Kulikova, O. V. (2020). “V. V. Vereşçagin. Turkestanskaya Seriya”, *Kultura i slovesnost Russkogo Severa: Tema voynı v proizvedeniyah Vologodskih pisateley hudojnikov*, 25 may 2020 goda, Çerepovets.
- Lebedev, A. (1934). “Vereşçagin i voyna”, *Noviy Mir*, Kn. Devyataya-Sentyabr. 194-199.
- Stasov, V. V. (1952). *Vasiliy Vasilyeviç Vereşçagin*, İzbranniye soçineniya, T. 2, Moskva: İskusstvo.
- Şafranskaya, E. F. (2017). “Fazı kolonialnogo diskursa v Russkoy proze o Turkestane”, *Flologiya i Kultura*, 2 (48), 218-223.
- Şafranskaya, E. F. (2019). «Karazin! Aziya!», Moskva: İzd. Nauka.
- Şafranskaya, E. F. (2020). “Vklad N. N. Karazina v izuçeniye kultırı Tsentralnoy Azii (XIX vek)”, *Vostoçniye vetvi Rossiyskoy diasporı*, T. 3.
- Van Der Oye, Ş. (2012). “Zavoyevaniye Sredney Azii na kartinah V. V. Vereşçagina”, *Veliçiyе i yazvı Rossiyskoy imperii*, Sost. V. B. Kaşiri, Moskva: İzd. Regnum dom, 159-186.
- Vasilyeva, İ. V.-Vasilyev, D. V. (2014). “Obrazı jiteley Turkestana i yego zavoyevateley v literaturnih proizvedeniyah N. N. Karazina”, *Naukovedeniye*, 6 (25), 1-17.
- Vereşçagin, V. V. (1874). *Turkestan: Etyudi s naturı V. V. Vereşçagina*, izdannıye po poruçeniyu Turkestanskogo general-gubernatora na vısoçayşe darovanniye sredstva: 26 listov s 106 risunkami, Peterburg: Magazin A. Beggrov.
- Vereşçagin, V. V. (1894), *Na voyne v Azii i Yevrope*, Moskva: Tip. Tovarişestva İ. N. Kuşnerev i K..
- Volkov, S. A. (2019). “Jivopis V. V. Vereşçagina kak istoçnik kontseptualizatsii kulturnih smıslov”, *Natsionalnaya assotsiatsiya uçenih (NAU)*, 48, 13-16.
- Yudiç, G. A. (2018) “Turkestanskaya seriya V. V. Vereşçagina – okno v poteryannuyu ehopu”, *Materialı II mejdunarodnoy studençeskoj nauçnoy konferentsii «v mire nauçnih otkritiy»*, Ulyanovsk.,

İnternet Kaynakları

URL 1: <https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/20502> (Erişim: 12.02.2022)

URL 2: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/21704> (Erişim: 12.02.2022)

URL 3: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/20924> (Erişim: 22.07.2022)

URL 4: (https://muzei-mira.com/kartini_russkih_hudojnikov/2570-samarkand-vasiliy-vasilevich-vereschagin-opisanie-kartiny.html. Erişim: 24.07.2022)

URL 5: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/20924> (Erişim: 28.07.2022)

URL 6: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/21673> Erişim: 28.07.2022)

URL 7: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/21622> Erişim: 02.08.2022)

URL 8: (<https://diletant.media/articles/28714343/> (Erişim: 04. 08.2022)

URL 9: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/20324> (Erişim: 09.08.2022)

TURKESTAN IN THE PAINTINGS OF V. V. VERESHCHAGIN AND N. N. KARAZIN, TWO REPRESENTATIVES OF THE RUSSIAN MISSION TO “CIVILIZATION” IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

The ancient history, indigenous peoples and the nature of Turkestan, including the long period of occupation, have been the focus of attention not only of the Russian army, but also of historians, writers, poets, travelers and of course artists, each has depicted the nature and history of the region through their own prism of perception and interest. The theme of Turkestan in Russian painting emerged in the second half of the 19th century, when were the heyday of the interest in Asian cultures and the golden age of orientalism. With the establishment of an independent general governorship in Turkestan in 1867, military painters were also included in the Russian troops stationed in Turkestan with the suggestion of the first general governor K. P. Kaufman (1867-1882). The painters who traveled to Turkestan to see it with their own eyes, to get to know the character, lifestyle and traditions of the indigenous peoples and to reflect them on their works, painted not only the war scenes and historical events, but also human portraits, the lives of the indigenous peoples and the nature of Turkestan. As a result of all this, each of them has been instrumental in the emergence of an artistic heritage that reveals the greatness, beauty, mystery and uniqueness of the region.

XIX ҒАСЫРДЫҢ ІІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ РЕСЕЙДІҢ «ӨРКЕНИЕТ» МИССИЯСЫНЫҢ ӨКІЛДЕРІ В. В. ВЕРЕЩАГИН МЕН Н. Н. КАРАЗИННІҢ СУРЕТТЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАН*

Хатиже Керимоглу**

ТҮЙІНДЕМЕ

Ұзақ уақыт жаулап алу кезеңімен қатар Түркістанның көне тарихы, жергілікті халқы мен табиғаты, тек орыс әскерінің ғана емес, тарихшылардың, жазушылардың, ақындардың, саяхатшылардың және әрине, суретшілердің де назарында болды. Олардың әрқайсысы өзіндік қабылдауы мен қызығушылығы арқылы аймақтың табиғаты мен тарихын бейнеледі. Орыс кескіндеме өнеріндегі Түркістан тақырыбы, Азиялық мәдениетке деген қызығушылықтың артқан кезеңі, ориентализмнің алтын ғасыры XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болды. 1867 жылы Түркістанда дербес генерал-губернаторлықтың құрылуымен алғашқы генерал-губернатор к.п. Кауфманның (1867–1882) ұсынысы бойынша Түркістанда орналасқан орыс әскерлерінің құрамына әскери суретшілер де енгізілді. Түркістанды өз көзімен көру үшін, жергілікті халықтардың мінезімен, өмір салтымен, салт-дәстүрімен танысу және олардың шығармалары жөнінде білу үшін Түркістанды аралап көрген суретшілер, тек соғыс көріністері мен тарихи оқиғаларды ғана емес, сонымен қатар адамның жеке портреттерін, жергілікті халықтардың өмірін, сондай-ақ, Түркістанның табиғатын бейнеледі. Осының нәтижесінде аймақтың ұлылығын, сұлулығын, сырын, ерекшелігін ашатын көркем мұраның дүниеге келуіне себепші болды.

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Бағдат Ертаева

** Док., оқытушы, Стамбұл Топкапы университеті, Стамбұл, Түркия. esenbikem@hotmail.com

КІРІСПЕ

Өнер тарихында ориентализм термині, Батыс өнеріндегі Шығыс тақырыптары мен мотивтерін қолдануға қатысты және Шығыстың бейнесі ретінде кездеседі. Эдуард Саидтың айтуынша, ориентализм ХІХ ғасырда Францияда отаршылдық кезеңде, 1798 жылы Наполеонның Мысырға жасаған жорығы кезінде пайда болды. Жорыққа әскерден тыс ежелгі және қазіргі Мысырға қатысты 150-ден астам тарихшы, лингвист, суретші, араб мамандары жұмылдырылып, 23 томдық энциклопедия дайындады. Шығыс мотивтері, әсіресе шығыстанулық кескіндемеде бірден Еуропа жұртшылығына танымал болды. Африка мен Азия құрлықтарына тереңдеп кірген әскерлер, жабайы деп сипатталған Шығысты жаулап алып, Батыстың жергілікті тұрғындарына деген қызығушылығын тудырды (Edward, 1978: 80-81). Азия құрлығына келген саудагерлердің, хабаршылардың, саяхатшылардың Азия халықтары мен базарлары, сондай-ақ мешіттері мен киімнің алуан түрлері жөніндегі мәліметтері батыс әлемінің қызығушылығын тудырды. Осыдан шабыттанған суретшілер шетелдіктердің төл өмірі мен ашық бояуларына назар аудара отырып, Шығыстың дәстүрлі бейнесін жасауға тырысты, өйткені студиядан алынған фотосуреттер Шығыстың барлық сұлулығын ұсынуға мүмкіндік бермеді. Бір жағынан, кескіндеме стиліне жататын ориентализм, Сайдтың «Ориентализм» атты еңбегінде басқа мағынаға ие болды. Автордың пікірінше, Батыстың үстемдігі нәтижесінде Шығыс өз бостандығынан айырылды, өзінің шынайы қалпын жоғалтып, жасанды қалыпқа түсті және Батыс халқы Шығыс зерттеушілеріне ғылыми зерттеуге шектеу қоя отырып, аймақты толығымен құлдық жүйеге алды. Сайд сонымен қатар, Батыстың құбылғыштығын алға тартып, Шығыстың романтикалық бейнесін жасап шығару Еуропалық державаларға отаршылдық жүйені жалғасыруға құқық береді деп жазды (Edward, 1978: 45).

Ориентализм үшін ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен еуропалықтардың Шығысқа отаршылдық жүргізуі және де Азия мәдениетіне деген қызығушылықтың артқан шағы алтын ғасыр болып танылды. Бұл кезеңде жаулап алумен қатар, Түркістан жері – орыс халқы мен батыс әлемі үшін өзінің шынайылығы мен сипаты жағынан жарқын әрі жұмбақ әлем болып саналды. 1860 жылдардың басында Ресейдің сыртқы саясатының негізгі орталық базасы осы аймаққа көшті. Ресей баспасөзінде Ресейдің жаулап алуы «жергілікті

халық үшін апат емес, керісінше өзін-өзі ұйымдастыра алмаған халық үшін құтқарудың бірден-бір жолын ашты» деген болжам жасады. Әсіресе сол кезеңдегі газеттер, Азия елдерінің әлеуметтік-саяси жақтан дамымағандығы туралы тұрақты стереотипті қалыптастырды және бұл қоғамды неғұрлым дамыған еуропалық мемлекеттердің жаулап алуы олар үшін жақсы нәтиже болады деген түсінікті қалыптастыруға жағдай жасады. Негізінен бұл жартылай жабайы хандар, аш-жалаңаш қарақшы әскердің өз үкіметі тарапынан отар қойдан айырмашылығы болмады, олар өз өмірі мен мал-мүлкін жоғалтудан қорқып өмір сүруін жалғастыратын және өз бастарының аман қалуын өзге бір мемлекеттің жаулап алуының себебі деп білетін. Осыған байланысты әртүрлі деңгейдегі билік өкілдері тарапынан жергілікті тұрғындардың жаңа үкіметке кішіпейілділік және адалдық танытқандығы туралы жарияланған пікірлер де болды (Vasilyeva ve Vasilyev, 2014: 3–4). Биліктің Түркістанды жаулап алуы, халқы көп және ежелгі мәдениеті бар үлкен аймақтың империяға қосылуы бүкіл әлемге жеңіс ретінде танылды және бұған қоса Ресей императорлары «Түркістан билеушісі» деген атақ-дәрежелер қосты (Abaşin, 2020: 2). Түркістан аймағына шапқыншылық жалғасып жатқанда император әскерлері де бұл аймақты біртіндеп тани бастады және Ресей қоғамының аймақ жөніндегі пікірлерін қалыптастырушылар, Түркістан өлкесін алғашқы зерттеушілер мен ақпарат көздері, сондай-ақ, офицерлер мен сапарларда бірге жүрген әскерилер болды. Бұл басшылықтағылар тек қана аймақтағы империялық саясаттың көрінісі ретінде ғана емес, сонымен қатар осы саясаттың бағыты мен барысына белгілі бір дәрежеде Ресей Түркістан имиджінің қалыптасуына ықпал етті (Vasilyeva ve Vasilyev, 2014: 4).

Жаулап алу барысында Ресей баспасөзінде Түркістанды отарлаудағы Батыс колониялары «адамгершілік» имиджін қалыптастырды және 1867 жылы Түркістан аумағын отарлаумен қатар келді және бұл имидж Түркістан генерал-губернаторының бас генералы К. П. Кауфман тарапынан басталды. Генерал-губернатор қызметіне кіріскен соң, Наполеон секілді жаңадан қосылған жерлерге жүйелі түрде түгендеу жұмыстарын жүргізді және бұл деректерді орыс және еуропа халықтарымен бөлісу үшін ғалымдар мен суретшілерді жұмысқа тартты. Бұл қызметшілер жаңа тарих қалыптастыруда және Ресейдің өркениет жобасы аясында, империяның Түркістан жеріндегі иеліктерін танытуда қызмет атқаратын мемлекет жобасының бөлінбес бөлшегіне айналды. Бұлардың бас жағында

прапорщик дәрежесіндегі қызметке келген әскери суретші және жазушы В.В. Верещагин болды. Суретші тарапынан дайындалған Түркістан нұсқасы ХІХ ғасыр тарихындағы Ресей ғана емес, жалпы Батыс кескіндеме өнері тарихында да қымбатқа бағаланған ең үлкен, әрі сәтті өнер жобаларының бірі болды. В.В. Бартольдтың атап өткеніндей, Ресей империя аумағының кеңеюіне куә болған, жаулап алу әрекеттеріне қатысқан және көп нәрсе жайлы хабары бар адамдардың пікірлері маңызды еді және алаңдағы басты артықшылық аймақта қызмет еткен сарбаздар мен офицерлердің Шығыс өкілдердерінен болмауы еді (Barthold, 1963–1977: 1).

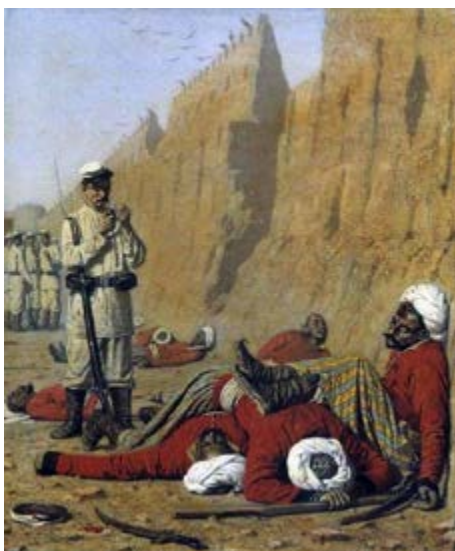
Империализм мен антимилитаризм негізінде қалыптасқан Верещагиннің Түркістан нұсқасы

Верещагин зерттеулері мен өмірбаяны Түркістанды жаулап алу тарихымен тікелей байланысты, суретші 1867 және 1869 жылдары Түркістанға екі рет сапармен келген. Алғаш рет 1867 жылдың 22 тамызында Ташкентке генерал-губернатор Кауфман басшылығымен әскери қызметке жіберілді. Әскери суретшінің міндеті орыстардың әскери жетістіктері, Түркістан халқының өмірі, мәдениеті мен Түркістанның ерекше табиғатын бейнелеу болды. Суретші 1868 жылдың маусым айында шағын орыс гарнизонының құрамында Самарқандты басып алуға қатысады (Bulgakov, 1905: 14). Самақандты басып алғаннан кейін 1868 жылы Парижде «Афионшылар Жеңістен кейін және Жеңілістен кейін» атты әскери тақырыптағы алғашқы суреттерін салады (Kulikova, 2020: 69). 1869 жылы Санкт-Петербургте шағын әрі біршама көркем этнографиялық «Түркістан көрмесін» ұйымдастырып, ол жерде «Жеңістен кейін және Жеңілістен кейін» атты суреттерін халық назарына ұсынады. Көрмеде Верещагиннің суреттерімен бірге жергілікті халықтың өмір сүру салты жайлы тұшымды ой қалыптастыратын және келушілерге үлкен әсер қалдыратын түрлі-түрлі құстар, толтырылған қой терілері, минералдар, жәндіктер, қару-жарақтар, Кенесары Қасымұлының қылышы және М.Д. Черняевтың Ташкенттен алынған қалқаны да бар еді. Негізінен ұсынылған барлық материалдар варварларға қарсы соғысты бейнелейді (Stasov, 1952: 234). Әскери суретші «Жеңістен соң» атты суретінде Азияның жансыз әскерінің қан аққан, өлі денесінен бөлінген ақ нәсілді адам басын Жеңістің белгісі ретінде бейнелейді. «Жеңілістен соң» атты суретте бекініс қабырғасының алдындағы

Бұхара халқының мүрделерін бейнелеген, оның үстінде қарғалар ұшып жүр, олардың қасында жайбарақат сөйлесіп тұрған орыс жауынгерлері бейнеленген. Кеңес заманында суретшінің суреттеріне көп пікірлер айтылды, онда екі жақты тарап та сарбаздардың мұндай қатыгез әрекеттерін айыптап және қанішерлердің сабырлылығына үнсіз реніш білдіретіндігі туралы пікірлер айтылды. Бірақ, негізінен, суретші екі суретте де жауыз дұшпан мен жеңіске жеткен әскерлерді атап көрсетеді. Шындығына келгенде, көрмедегі бүкіл оқиғадан көрермен Самарқандты басып алушы жаулардан оларды тек орыстар ерлікпен қорғағанын біледі. Ресейлік әскерлер жасырын шабуылдың құрбаны болды, бұл көрерменнің оларға деген жанашырлық пен қолдау сезімін тудырды. Екінші жағынан, суреттен көрермен орыстардың немесе генералдың аяусыз жау қолына түскенін ғана емес, жабайы жаудың жеңілгенін көреді (Абаşin, 2020: 4).

Жеңістен соң (1868)

Жеңілістен кейін (1868)

Алғашқы көрмесінің сәтті шыққанынан шабыт алған Верещагин, көрме аяқталғаннан кейін бірден 1869 жылдың сәуір айында қайтадан Түркістанға аттанады, бірақ осы жолы генерал-губернатор Кауфман оның Жетісу облысы басқарушысы генерал Колпаковскийдің басқаруымен штабта азаматтық жаңа лауазымға тағайындалуын қарастырады. Сол жылы Ташкентті орталық ретінде таңдап, суретші ел ішінде көп саяхаттады. Кауфман, өзінің

суретшісіне риза болып, 1870 жылы Петербургке оралғанда, оны Түркістанда тілді білуі үшін үш жылдық шетелдік сапарға жібереді. Сапардың мақсаты өркениетті әлемді танымайтын халықтарға таныстыру және империяның отаршылдықты арттыруынан Еуропаның қорқынышын сейілту еді (Van Der Oye, 2012: 176). Верещагин 1871 жылы Мюнхенге қоныстанады және 1873 жылға дейін 1867–1868 және 1869–1870 жылдары Түркістанға жасаған сапарлары негізінде болашақ коллекциясының негізін құрайтын Түркістан топтамасын дайындайды. Түркістан топтамасына он үш кескіндеме, сексен бір зерттеу және жүз отыз үш сурет кірді және алғаш рет 1873 жылы Лондондағы Хрусталь сарайына қойылды. Бұл көрмені ұйымдастыру және қаржылық қолдау Кауфман арқылы Ресей үкіметі тарапынан болды (Çernişeva, 2015: 386). Топтама кейін 1874 жылы Санк-Петербург пен Мәскеуде көрсетілді, 1874 жылы П.М. Третьяков тарапынан 92 мың күміс рубльге сатып алынды. Түркістан топтамасы Түркістан хандықтарының Ресейге қосылуы кезеңіндегі әскери оқиғаларға, байырғы халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына, мәдениетіне арналған және түрлі этнографиялық очерктермен қатар шайқас көріністерінен тұрады. Түркістан топтамасы, Түркістан хандықтарының Ресейге қосылуы кезеңіндегі әскери оқиғаларға, жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпы мен мәдениетіне арналған және әртүрлі этнографиялық очерктерімен бірге шайқас көріністерінен тұрады. Суреттердің көпшілігі суретшінің тәжірибесі мен бақылауына негізделген, бірақ кейбіреулері толығымен таза ойдан шығарылған және Түркістан жеріндегі орыс халқының жүргізген өркениет миссиясын жақтауға арналған, онда деспотизм, қатыгездік, даңқ пен азғындығы басым болған орианталистік стереотиптер бар еді (Van Der Oye, 2012: 177).

Верещагин, көзқарасы қалыптасқан фотограф ретінде әр сурет өмірдің бір сәтін жеткізе алады деп санайды, сондықтан идеяның тұтастығын таныту үшін топтамалық принципке жүгінеді. Әскери тақырыптағы суреттерден Түркістан топтамасының айырмашылығы, онда Ташкент көпестері, қарапайым тұрғындар, ескі ғимараттар мен ескерткіштер, Бұхараның тар көшелері және Самарқандтың кең алаңдары бейнеленген. Атап айтқанда, Қожакент ауылының ақсақалы Өзбек, Лулли, Ауған, Ташкенттегі өзбек әйелі, мерекелік киімдегі дәруіштер, базар жолындағы молда Рихим және молда Керимнің дауласуы, Бұхарлы әскер, Самарқандтағы қайыршылар, 1860 жылдардағы Өзбек баласының портреті,

дударшының суреттерімен ол жердегі жергілікті тұрғындардың өмір салтын, киімдерін, бет-әлпеті мен ұсақ бөлшектерін ерекше көрсетті. Бұл прототиптер, суретшінің суреттерінде Шығыс мәдениетінің символы ретінде танылады (Volkov, 2019: 16).

Дударшы (1873)

Бұхарлы әскер (1873)

Верещагин суреттерінде әр этникалық топтың өзіне тән ерекшеліктерін ұлттық киімдер, зергерлік бұйымдар және қару-жарақтар сияқты кішігірім бөлшектер арқылы беруге тырысқан. Түркістанның егін шаруашылығы мен қолөнермен өмір сүру салтын жалғастырып келе жатқан отырықшы тұрғындарын (өзбектер мен тәжіктерді) суреттерінде бейнелейді. Әсіресе, Самарқандта жүрген сапарларында дау-жанжал кезіндегі дін қызметкерлеріне көрсетілген құрмет пен ерекше жағдай суретшінің назарын ерекше аударды. Осыған ұқсас оқиғалар, Түркістанның басты тақырыбы болды. Базарға барар жолда «Молда Рахим мен Молда Керим пікір таласуда» атты суретте, суретші тарапынан кездейсоқ күтпеген жерден, ол да бір есекке отырғандай әсермен, артында есекке мінген екі ер кісінің суретін салады. Ол кезде бірқатар ауылдар мен қалаларда қарапайым қала халқы бұл шыдамды жануармен саяхаттайтын. Верещагин осыны ерекше көрсету мақсатында суретіне қарсыдан келе жатқан есекке мінген ерлі-зайыптыларды да қосқан. Ол өз жұмысында түрлі материалдардың жиынтығын, жануардың арқасына салынған әбзелін және дорбаларын да назардан тыс қалдырмайды. Бұл көріністі, жарқыраған күн сәулесі,

жолақты дәстүрлі киім киген ер адам бейнесі арқылы толықтыра түседі. Суреттегі кейіпкерлердің бірінің тақиясына назар аудара отырып, дін өкілі екендігін аңғармау мүмкін емес (URL 1).

Молла Рахим мен молла Керимнің базарға барар жолда дауласуы (1873)

Өзбек баласы (1867)

Өзбек (1868)

Әскери суретшілер жергілікті Азиялық сарбаздармен күресуге мәжбүр болды, топтамаларына Бұхара әмірлігінде қызмет ететін әскери ауғандықтарды енгізді. Суреттерінде еуропалықтар үшін назар аудартатын ауған әскери техникасын, ауған ұлттық киімін, әскери қаруларын көрсетті. Бірінші кенеп кескінде өзіне тән әшекейлері бар жеңіл мақта көйлек киген ауған жауынгері бейнелеген, шапанның сыртында ағаштан жасалған төс белгілері қойылған. Үстіндегі киімдерінің сыртынан белдік байланған, оған сөмке де ілулі тұр. Белдікке тапанша оқтары мен екі былғары қапшық және металл қынап бекітілген, қолында қылышы бар әскер бейнеленген. Сондай-ақ, ерекше бір сапты, жергілікті Азияға тән белдікке байланған қылышы бар. Тағы бір суретінде ауғанның арқасына былғарымен қапталған ағаш дөңгелек қалқанды салуды суретші назардан тыс қалдырмайды. Тағы бір суретінде ол тағы да қара кейіптегі ауған сарбазының түр-түсін анық береді және Түркістанда ешкім кие бермейтін кең жеңді, ақ ұзын көйлек пен кең шалбар киген ауған жауынгерінің дәстүрлі ұлттық киімін өте шебер бейнелейді. Сонымен қатар иран өндірген біз тұмсықты тері аяқ киімді және жергілікті азиялық қанжар семсерге байланған ашық қызыл жалпақ белдікті де егжей-тегжейлі сипаттайды. Ауғанның арқасында терімен қапталған бір дөңгелек пішінді қалқан ілулі тұр. Ол сүйенген мылтығы, түрлі-түсті қолдан жасалған белбеумен безендірілген (URL 2).

Ауған (1869–1870)

Ауған (1868)

Верещагин Түркістан губернаторлығының орталығы Ташкентті салған алғашқы Ресей суретшілерінің бірі және ол топтамасында орын алған «Қайыр сұраған дәруіштер хоры» атты суретінде Ташкент үйлерін бейнелейді. Суретте Түркістан қалалары мен ауылдарындағы үйлер қорғаныс мақсатында салынғандықтан, көшеге қараған бетіне терезе қойылмаған. Ташкентте байлар мен ақсүйек үйлерінен басқаларының үйі сабан мен сазбен қапталған жалпақ шатырлардан тұрады. Суретші суретте Ташкенттік ауқатты адамның суретін бейнелеген болуы мүмкін. Мұнда сонымен қатар, айтылуды қажет ететін жағдай Верещагин Шығыстың түрлі-түсті әлемінің әртүрлі діни өкілдерін де бейнелейді. Суретші жеке үйлерде және саяжайларда тұрып, күні бойы базарларда немесе алаңдарда қатты дауыстап дұғалар мен илахи айтқан дәруіштерді ерекше бейнелейді. Верещагин олардың дауыстап садақа сұрағандарын аңғара отырып, осылай бейнелеп көрсетеді. Негізінде дәруіштер ерікті түрде дүниелік қайырымдылықпен айналысқандықтан, олар бұлай қайыр сұрамаған. Дәруіштер бейнеленген «Мерекелік киімдегі дәруіштер» атты майлы бояулы суретте суретші, дәруіштердің киімдерінің барлық бөлшектеріне тоқталады. Суретші берген мәліметтердегі секілді дәруіштер сопылық дәстүрге сәйкес ыстық ауа-райына қарамастан толыққанды киініп, түрлі-түсті мата бөлшектерінен жасалған ұзын шапан және де конус пішінді сәлдесі мен шарф оранған. Барлығының қолдарында су, қымыз және айран құюға арналған қауақтан жасалған ыдыс бар. Бірінші суретте су ыдысының жанында жарты үндістан жаңғағы іспетті кешкүл атты сырты сызылған сақтау қабы көрінеді.

Садақа сұрайтын дәруіштердің хоры (1870)

Мерекелік киімдегі дәруіштер (1870)

Суретшіні атап айтқанда, Шығыстың ең әдемі қалаларының бірі, бір кезде Темір империясының астанасы болған және Қытай мен Еуропа арасында Үлкен Ұлы Жібек жолында маңызды транзиттік байланыс атқарған Самарқанд қаласы қызықтырады. Үлкен Ескендір мен Шыңғыс хан секілді бірқатар жаулап алушылардың жеңістерін еске түсіретін Самарқанд қаласы сол кезде Бұқара қаласы мен Ресей әскерінің арасындағы қақтығыстардың орталығына айналды. 1868 жылы Самарқандтың шапқыншылығына қатысқан суретші, шапқыншылықтан кейін қаланың бейбіт дамып келе жатқанын айтады. Алайда қала тыныштықта болды, оны Ресей армиясының әскерлері қорғады. Басып алудан кейін орталық Ресей қоныс аударушылары үшін қауіпсіз баспанаға айналды, күшті қорғаныс қамалдары салынды, биік қабырғалар мен терең аңғарлармен қоршалды (URL 3). Суретші «Самарқандтағы Регистан алаңындағы Ширдар медресесі», «Таңғы Самарқандтағы басты көше», «Самарқандтағы Шахизинда кесенесі», «Гур-и Эмир мазары», «Темір қақпасы» және «Мешіт қақпасында» атты картиналарында Самарқандтың сәулет өнері мен тұрмысының жауһарларын салды (Yudiç, 2018: 262). Бұл сәулет өнері туындыларының кейбірінің қирағандығы, Петербургте жарияланған журналдарда айтылады, алайда шығармалардың бірқатарында орыстар соғыс жорықтарында зардап шегеді және ескерусіз қалады.

Суретшінің Түркістан топтамасына жататын көптеген суретінен Самарқандтың бас алаңының мереке кезіндегі және күнделікті өмірдегі бейнесін көруге болады. Самарқанд суретінде Ұлықбек медресесінің алдындағы әйгілі Регистан алаңын ерекше бейнелеген. Ширдар, Ұлық Бей және Тилла Қари медресесінің қақпа беті Регистан алаңын құрайды, Регистан ежелден қала орталығы және негізгі алаң болып табылады. Қаланың күнделікті өмірін суреттейтін кенеп кескін көрерменге жылы күн шырайындағы демалыс кейпінен көрініс береді. Тауарлар сатып алушылар жүретін шатырлар астындағы кілемдерге қойылады. Бірақ кенептегі кескін, қараған көрерменге аймақ бұрынғы қалпын жоғалтқандай әсер қалдырады. Базар тыныш және қарапайым болып көрінеді және артқы жағында медресе қаңырап бос қалған және қирау алдында тұр (URL 4).

Бүгінге дейін сақталмаған Нуриддин Басир кесенесінің шатырынан Самарқандтың бір көрінісін аңғартқан тағы бір суретте панорама кеңістігі суреттелген, ол қорғанды Регистан қала алаңымен

байланыстыратын көше жалғастырады. Арқа фонда ашық сұр тұманда ескі мешіттер мен мұнара суреттері көрінеді. Бірақ екінші бір жағынан суретте қарулы бір әскердің суреті және нысанасы қалаға бағытталған пулемет зеңбіректері таңертеңгі тыныш табиғатқа қарама-қайшы көрініс береді (URL 5).

«Самарқандтағы Регистан алаңындағы Ширдар медресесі» деп аталатын кенеп кескінде, Ширдар медресесінің қақпа бетін салған. Суретші қатысқан Самарқандты басып алу кезінде Самарқандтағы медреселер аяусыз жойылды. Бірақ бұл, Верещагиннің айтуына қарағанда, соғыс қимылдарының әсерінен емес, жергілікті тұрғындардың мұндай сәулет туындыларына немқұрайлы қарағандығынан және уақыт әсерінен еді. Ол мұны баса көрсету мақсатында кескін кенептегі өшіп қалған іздермен беруге тырысады (URL 6). «Гүр-Әмір Кесенесі» атты кескін кенепте кесенені аула шетіне жақын қашықтықта бейнелейді және бір бұрыштан берілуі сегіз қырлы, қираған тас есіктің сүйір доғасын және жалғыз қирамаған мұнараны көруге мүмкіндік береді. Отырған бір қарт адамның және ойнап жүрген балалардың кескіні, кесененің ауқымы туралы түсінік береді. Кескін кесенені тозған күйінде көргенде де керемет сұлулығын сезінуге мүмкіндік береді. Бұл ретте суретші Азиз Құсам ибн Аббас кесенесі, Шахизинда кесенесі және оған салынған алғашқы ғимараттың бір бөлігін Түркістан топтамасына қосуды да назардан тыс қалдырмайды.

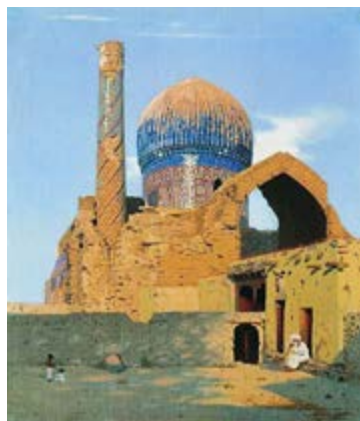
Самарқанд (1868)

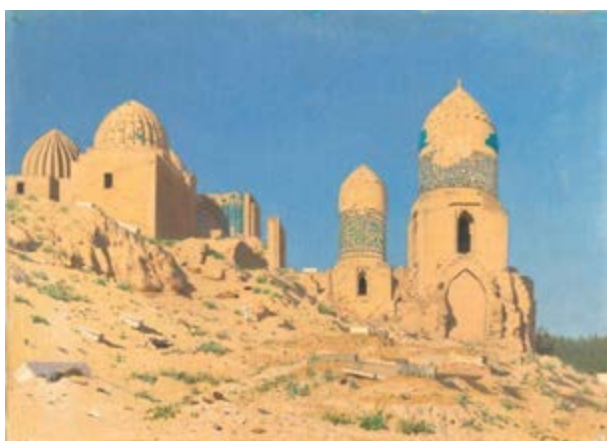
Таңертең қамал биіктігінен
Самарқандтың басты көшесі
(1869-1870)

Самарқандағы Регистан алаңындағы Ширдар медресесі (1869–1870)

Гүр-Әмір кесенесі (1869–1870)

Самарқандағы Шахизинда кесенесі (1869–1870)

XIX ғасырда Батыста Азиядағы өткен ғасырлардың қалдықтары ретінде қалған тоқырау мен варваризм идеясы басым болды. Верещагин бұл негізгі пікірін Темір империясының шарықтау шегімен, уақыт шындығымен салыстырып, екі кескінге ала отырып көрсетеді. Ұлы жаулап алушының Самарқанд сарайының негізгі кіре берісінің XIV ғасырда қандай көріністе болатындығын бейнелейтін «Темір қақпасы» картинасында бастан аяқ қаруланған екі сарай сақшысы сарай қақпасының алдында дәл өлшеммен күзетіп тұр. Кейбір өнер сыншылары, бұл сурет негізінен кескін кенептің

ортасындағы қос ағаш есікке арналғандығын және сол үшін боялғандығын айтады және сәнді киінген күзетшілер таза сәндік бір теңдікті орындады деп мәлімдейді, ал күзетшілер көрерменге жақсы көңіл-күй сыйлайды (Van Der Oye, 2012: 177-178). Мұндағы жабық есік Шығыстың сән-салтанаты мен қаталдығын, күшті екендігін бейнелейді, бірақ қарулы күзетшілер тарапынан күзетілгендіктен мүлдем қолжетімсіз. Есік алдында тұрған сарбаздардың тұрысы, Еуропа өркениетіне қарағанда, тұрақтылық сезімі басым болған Шығыс өмірінің беріктігінен хабар береді.

Ақсақ Темірдің қақпасы (1872)

Мешіт қақпасында (1873)

Тағы бір «Мешіт қақпасында» атты суретке қарасақ, мұндағы есік басқа суреттегі есіктерден өзгеше екендігі көрінеді. Мешіт алдында садақа жинап және үсіндегі киімнен бүрге іздеген дәруіш бейнеленген сурет жаңағы есіктерді күзеткен күзетшілері бар сәнді көрініске қарама-қайшы келеді. Суретші мұнда әсіресе Шығыс мемлекеттерінің салт-дәстүрлеріне, сәнді ою есіктерге, үй иелері, басқарушылар мен мемлекет қайраткерлерінің дүние-мүлкіне, осы жабық есік алдында отырған кедейлерге назар аударады. «Ақсақ Темірдің қақпасы» атты суреттің ерекшелігі – бір кездегі салтанатты да қуатты феодалдық өркениеттің құлдырауы мен бүлінуі жайлы. Бірақ мұндағы Түркістан кез келген елге қол жетімсіз – құдіретті, даңқты, қорқынышты, қауіпті Азия бейнесінде көрсетіледі. Екі суреттің шындығына үңілер болсақ, суреттің Ресейдегі өркениет

рөліне ерекше мән бергені байқалады және суретшінің айтуына қарағанда, бұрын мәдени дамуы жоғары болған Түркістан, қазір жабайы, жемқор және қамқор адамдардың орнын бейшара, кедей және дәрменсіз адамдар басқан. Верещагин атап өткен есіктер жарқын, сәнді және жылтыр бейнеде болса да, генерал-губернатор Кауфманның өркениет миссиясымен жедел түрде мәдениеттендіруді қажет ететін жабайы Шығыс көрінісі бейнеленген.

Осы кезең Верещагиннің Лондонда Түркістан жинағы көрмесін ұйымдастыруы, 1873 жылы Ұлыбритания мен Ресей арасындағы келіссөздердің тағы бір қызу кезеңі аяқталуымен тұспа-тұс келгенін ерекше атап өткен жөн. Сондай-ақ, суретшінің Лондонды көрме өтетін орын ретінде таңдауы маңыздырақ. Белгілі болғандай, Ресейдің Түркістанға ілгері жылжуынан Англия үрейленіп, бұл әрекетті Үндістан егемендігіне қауіп төндіру деп есептеді. Ресей дипломаттары да Англиямен арадағы шиеленістерді жұмсартуға тырысты және бұл саяси қызмет, суретшінің 1873 жылы Лондонда өткен жеке көрмесінің анықтамалығына берген алғысөзінде шағын мазмұндық сипатта көрініс тапты. Верещагиннің айтуынша;

Орта Азия халқының жабайылығы басым және экономикалық және әлеуметтік жағдайы да неғұрлым артта қалған, Еуропалық өркениет бір шетінен екінші шетіне неғұрлым тез енсе, соғұрлым пайдалырақ. Бұл – дұрыс әрекеттер, *Ағылшын халқының Азиядағы жұртқа және көршілес елге деген сенімсіздігін жоюға қызмет етсе, саяхат пен көрмеге кеткен еңбектің ақталғандығы болып саналады* (Van Der Oye, 2012: 181).

Басқа суретшілермен салыстырғанда шығыс өнерінде гарем мен әйел тақырыптарының көптігіне қарамастан, Верещагиннің Түркістан топтамасында бұл тақырыптардың жоқ екенін көреміз. Суретші Самарқанд, Бұқара және Түркістанның басқа да ірі қалаларының көшелерінде орамал жамылған бірқатар әйелдер бейнесін көрсетеді және оның бірі бастан аяқ оранған, бетінде торлы орамалы бар көшеде келе жатқан әйел бейнесі, жүзі танығысыз ташкент әйелі бейнесін салған. Суретте көйлектің қатпарларының арасынан білегінің аз бөлігі ғана көрініп тұрады. Суретші әйел бейнесін салуда көгілдір аспан мен жасыл ағаштарды артқы фонда толығымен көрсетпей, түрме қабырғаларына ұқсас биік қабырғаларды қою арқылы Түркістан әйелдерінің өмірін ашып көрсетеді (Van Der Oye,

2012: 178–179). Шындығында, суретші шығармашылығындағы әйел бейнесі сол кезеңдегі ұлттық киім үлгісін зерттеуде құнды этнографиялық дереккөз бола алады.

Ташкенттегі өзбек әйелі (1873)

«Түркістан топтамасын» Верещагин эпикалық поэма ретінде атайды және «Бақылауда», «Қысым көрсетуде», «Босатуда-Бақылауда», «Бассүйектер көрсетілімі», «Мерекелеуде», «Әулиелер қабірі жанында – Аллаға шүкіршілік етуде», «Соғыстың ұлықталуы» атты жеті суреттен құралған «Варварлар» атты шағын сериядан тұрады (Lebedev, 1934: 197). Бұл серия негізінен Самарқанд жорығына арналғандықтан жергілікті тұрғындардың орыстарды бақылап, кенеттен шабуыл жасауы негізгі тақырыбы болған, сонымен қатар орыс бассүйектерімен мақтану, Темір қабірінде дұға етіп жатқан суреттерді де қамтиды (Абаşin, 2020: 4). «Варварлар» топтамасының басты ерекшеліктерінің бірі – әскери суретшіге лайықсыз, суретшінің оқиғаларды жаудың «атынан» түсіндіруі. Көрмеде орын алған «Бас сүйектер көрсетілімі», «Мерекелеуде» және «Соғыстың ұлықталуы» атты суреттерде суретші көрмеген, бірақ армандаған көріністерін бейнелеп, өз арманының күшімен оқиғалардың құрастырылымын жасайды. Шығыс хандарының жауыздығы туралы аңыз-әңгімелерден шабыт ала отырып, ол осы туындыларының сюжетін ойлап табады. Ол тіпті жеке көрмесінің каталогында Шығыс

жауынгерлерінің дұшпанының басын кесіп, оны өз басшыларына ұсынатын «варвар» дәстүрі туралы айтады. Көрмеде орын алған «Бассүйектер көрсетілімінде» атты суретте Самарқандта жеңіске жеткен соғыстың құрметіне жібек шапан киген әскерлер Бұхара әмірінің сарайында орыс әскерлерінің кесілген бастарын көрсетеді, алдағы бұхарлық бассүйектерді санайды. Әңгімені жалғастыратын болсақ, суретшінің естеліктеріне сәйкес әмір, кесілген бастарды барлығына бірдей көріну үшін тіректерге іледі және ол жеңімпаздарға қымбат көйлектер мен матадан тұратын марапаттар тағайындайды. Міне, сюжет жалғасында да суретші «Мерекелеуде» атты кескін кенепті салу арқылы оқиғалардың дамуын көрсетеді (URL 7). Кенеп кескінде Самарқандтың Ширдар медресесінің Регистан алаңында болған оқиға тізбектелген. Онда кәпірлерге қарсы соғысуға үндеп жатқан молданы тыңдап отырған адамдар суреттеледі. Көгілдір тақтайшалармен безендірілген медресеге ынтамен қарап отырған көрермен; жылтыр Бұқара шапанын; дәруіштердің өздеріне тән ерекшеліктерін; жануарлар мен әртүрлі позициядағы адамдардың суретіне қарағанда соғыспен байланыстырылғанын аңғара алмайды. Бірақ айнала үшін рухты көтеретін және дұшпанды қорқытатын алаңдағы бағаналарға орыстардың бастары тізілген. Уағыздың мән-мағынасы суретші тарапынан суреттің жақтаушасына келесідей орналастырылған: “Алланың бұйырғаны осы! Аллаһтан басқа тәңір жоқ” (URL 8).

Бассүйектер көрсетілімі (1872)

Мерекелеуде (1872)

Бұл топтамада орын алған суретшінің ең атақты суреті «Соғыстың ұлықталуы» – өмірде көрмеген нәрсені бейнелейтін сирек суреттердің бірі. Суретте пирамида секілді қаланған бассүйектер тауы символдық түрде соғыс ұғымын сурет тілімен танытады (Volkov, 2019: 16). Топтамаға көз жүгіртер болсақ, Әмір Темір бейнесі тарих пен заманауилықты ұштастырған суретшінің Түркістан топтамасына енгендігі байқалады. Бір аңыз бойынша Хорезм, Иран және Оңтүстік Кавказды жаулап алған Темір барлық жаулап алған жерінде кесілген бас сүйектер үйінділерін қалдырады. Суреттің алдыңғы жағында адамның бас сүйектерінің пирамида секілді үйінділері, ал артқы жағында қираған қаланың қирандылары орналасқан. Суретші суретте Шығыс жаулап алушыларынан шабыт алғанымен, суреттің шын мәнінде, соғысты бастағандарға бағытталғаны және осыған байланысты кескін кенеп жақтаушасына өткен, қазіргі және болашақты жаулап алушыларға деген жазба қалдырды. Тағы бір нұсқа бойынша, 1857 жылы Қашқардан келген Уәлихан төре өлім жазасына кескен неміс саяхатшының басын басқа өлім жазасына кесілген адамдардың бассүйектерінен тұратын пирамиданың төбесіне қоюды бұйырғанынан туындаған әйгілі сурет (Kerimov, 2018: 18). Суретте нақты жер, уақыт кезеңі және зұлымдықты кім жасағаны анық көрсетілмеген, бірақ қай жерде соғысса да, соғыс нәтижесі қалыпты өзгеріссіз және құналы жерлер тек қарғалар мен бауырымен жорғалаушылар мекендейтін шөлге айналған. Қарғалар пирамиданың жанында шеңберлер сызуда және қираған елді мекендер халықтың тағдырындағы ренжулі мерекені еске түсіреді. Мұндағы сыншылар негізінен, Верещагинді соғысқа қарсы кейіпкер ретінде көреді. Тарихшы Абашиннің пікіріне қарасақ, суретші мұнда екі хабар береді. Верещагин Түркістанға екінші сапарында, Қытай мен Ресей губерниясының жаңа шекарасына саяхат жасайды және Чугачак қаласындағы дүнген көтерілісінің Қытайлар тарапынан аяусыз басып-жаншылғанын көреді және бассүйектер тауының алғашқы сызбаларын жасайды. Ол тіпті, осы көріністерді, яғни басқа бір жерден және басқа бір дәуірден келген оқиғаларды Түркістан билеушілерінің қатыгездігін көрсету үшін пайдаланады. Бұл бассүйек пирамидасы Верещагиннің суреттерінде Түркістанның орталық бөлігіндегі архаизмнің дәлелі және Ресейді жаулап алуының негізгі себептеріне айналады (Abaşin, 2020: 5).

Соғыстың ұлықталуы (1871)

Топтамада орын алған *«Қысым көрсетуде»*, *«Босатуда-Бақылауда»* атты суреттерде Самарқанд шайқасының бір сәтін бейнелейді. Сурет тақырыбына ең қиын сәтте күрескен орыс әскерінің ерлігі арқау болған. Бір тау аңғарына Ресейдің шағын отрядына жаудың қалың атты әскері кенеттен шабуыл жасайды. Қауіп қатерге төтеп берген бір топ Ресей әскері соңғы мүмкіндікке дейін қорғануға жиналады.

Қысым көрсетуде (1871)

Босатуда-Бақылауда (1872)

Верещагин суреттеріндегі бірқатар соғыс көріністері, Ресейдің Түркістанға жорығын жақсы жеткізген дегенмен, суретшінің өзі көрген оқиғаға негізделген *«Өлім аузында жатқан жаралы»* атты кескін кенепте суретші соғысты мүлдем басқаша көрсеткен. Суретте өлім аузында жатқан әскер кеуде тұсынан жараланып, аяғы дірілдеп қашқан уақытта ақ тонына қан ізі түскен. Арқасындағы қалың түтін мен шаң бұлтты оны тірі адамдар әлемінен мәңгілікке ажыратады. Ресей әскерінің батылдығына күмән келтірген бұл сурет және ең даулы болған *«Ұмытылған»* картинасы елеулі сынға ұшырады. Екінші суретте өзен жағасында жақында ғана шайқаста қаза тауып, жолдастары тастап кеткен жалғыз Ресей әскерінің денесі жатыр, оның денесін жақын уақытта лашын үйірі жеп қоймақшы (Van Der Oye, 2012: 179-180). Осы ерекшеліктерді айтпағанда, суретші көбінесе, Ресей жауынгерлерінің жауынгерлік рухын көтеретін суреттер салады. Соның бірі – *«Соғыс болмаған кездегі Түркістан офицері»* бейнесі. Суретте Түркістан әскерінің бірі соғыс тоқтатылғанына орай хабар алып, басын иіп күйзеліп тұрғаны байқалады. Суретші бейнелеуде қолданылған төменге салбыраған бас, салбыраған иықтар, кеудесінде айқастырылған қолдар офицердің күйзеліс сәтін аса ептілікпен білдірсе, сұрғылт, жансыз, құрғақ дала осы мұңды, түсіңкі көңіл-күйді толықтыра түседі (URL 9).

Өлім аузында жатқан
жаралы (1873)

Ұмытылған (1871)

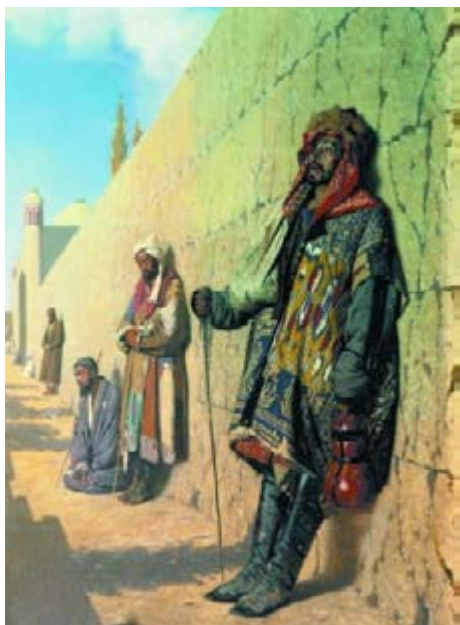

Соғыс болмаған кездегі Түркістан офицері (1873)

1874 жылы Кауфманның бұйрығымен Петербургта, түрлі тарихи-этнографиялық фотосурет жинақтарымен бірге кезеңнің ең маңызды көрнекті ақпарат көзі саналатын «Өмірден үзінділер» атты альбом да жарық көреді¹. Верещагин суреттері және оның фотограф репродукторларында Түркістан альбомы қайта шығарылды, Кауфман үшін бұл Ресейдің жаңа отарын жаулап алудың және Түркістан генерал-губернаторының беделі мен күшін көрсетудің маңызды құралы болып табылады. Кауфманның пікірінше, фотосуретті пайдалану ресейлік жауынгерлердің Азиядағы жетістіктерін жалғастыру үшін айқын қажеттілік болып табылады және фотографтар Ресейдің өркениет миссиясының табысты нәтижелерімен, Түркістанның Ресей отары ретіндегі экономикалық және стратегиялық әлеуеті туралы барынша түсінік береді. Өйткені ол кезде Түркістанды Ресейдің жаңа отары ретінде қолдау көрсету жөнінде қоғамдық пікір әлі қалыптаса қоймаған еді. Халықтың бойында қатал климатқа ие бұл шалғай жерлердің ел үшін ауыртпалық тудырады деген қорқыныш сезімі болды, тіпті 1869 жылғы Верещагиннің көрмесі Кауфман тарапынан қабылданған бірқатар сақтық шараларын қолдану барысында бұл қорқынышты сейілтудің алғашқы қадамы болды (Goršenina, 2021: 53).

1 Қосымша ақпарат үшін қараңыз В.В.Вереагин, *Туркестан: Этюды с натуры В.В. Верещагина*, изданные по поручению Туркестанского генерал-губернатора на высочайше дарованные средства: 26 листов с 106 рисунками, Санкт-Петербург 1874.

ХІХ ғасырдағы орыс ориентал кескіндемесінің жүз жылдық тарихындағы ең ірі жобасы «Түркістан» топтамасы тек Ресейде ғана емес, сонымен қатар Батыс өнеріндегі ең сәтті өнер жобаларының бірі болды. Алайда, өнер сыншылары және өнер тарихшылары арасында Верещагиннің соғыс суретшісі ме, әлде мемлекеттік әскери мақсаттарға жетудің құралы болды ма сол жөнінде келіспеушіліктер бар екендігі байқалады. ХІХ ғасыр мен XX ғасырдың басында жетекші өнертанушылар А. Эфрос пен А. Бениос та суретші шығармаларының көркемдік құндылығына күмәнмен қарай отырып, оны суретші ретінде емес, ғалым ретінде таныды (Krılov, 2015: 336). Кеңес өнері тарихында милитаризмге қарсы суретші ретінде үн қосқан Верещагиннің әскери тақырыпқа толы шығармашылығында соғысты жек көру және өлім ұсқынсыздығын көрсетуге баса назар аударылды. Суретші шығармашылығында соғысқа қарсылық, гуманистік идея басым болды. Алайда, біраз уақыттан кейін суретшінің империялық үгіт-насихаттың қатарында жүрген суретші ретінде шыққан «Түркістан» топтамасы ориенталисттер шеңберінде бағалана бастады. Верещагиннің Түркістанға алғаш рет облыс губернаторына қарасты суретші ретінде келуі, 1869 жылы Түркістан көрмесіне қатысуы және оның шығармашылығындағы экспонат түрлері, Түркістандағы империяның (Кауфманның) иеліктерін көрсетуі және Түркістан мен жаулап алу жобасын насихаттауға арналған істері жоспарланған жоба ретінде көрінуі мүмкін (Krılov, 2015: 336). Соғыстарға белсене қатысып, өз сөзімен айтар болсақ, «адамдарды кекіліктей атқан» суретшінің Түркістанды жаулап алу туралы көзқарасы оның суреттерінде айтарлықтай ерекшеленеді. Суретші Ресей немесе Англияның жаулап алуы «қатыгездік шырмауындағы» Түркістан үшін тең дәрежеде пайдалы болады деген сенімде болды, әрі Ресейдің өркениет миссиясына сенді. Өз кескін кенептерінде Түркістанның өміріне сіңген жабайылықты көрсетуге тырысады және топтама бөлімдерінің біріне «Варварлар» деп атау береді және оның ішінде афионшылар, Самарқандағы қайыршылар, түрмелер және Бача және оның жанкүйерлерінде, Ташкент өміріндегі келеңсіз жайттарды да ерекше атап көрсетуі бекер емес еді (Vereščagin, 1894: 30). Сонымен қатар суретшінің өнерінде Шығыс қатыгездігі әлдеқайда көп кездеседі. Тіпті «Самарқанд зынданы» суретінде суретші Кауфманның бұйрығымен салынған тұтқындары бар әйгілі жерасты түрмесін бейнелеген. Суретшінің айтуынша, бұл мәселелер Ресей билігінің араласуы нәтижесінде сәтті шешімін тапты (Volkov, 2019: 15).

Самарқандтағы қайыршылар (1870)

Самарқанд зынданы (1871)

Верещагиннің өз суреттерінде Түркістанның өмір салтындағы әлі жалғасып келе жатқан варваризмді алдыңғы орынға шығаруды көздейді және оның айтуынша, Түркістан мәңгілік варварлық жүйеде қалмайды. Егер жағдайлар мүмкіндік берсе, Шығыс Батыстың нұсқауымен сол даму деңгейіне жетуі мүмкін, ал еуропалықтар азиялық бауырластарына өркениет әкелуге міндетті. Бұл тапсырманың ең оңай жолы – жаулап алу күштерін құру арқылы орындауға болады. Суретшінің айтуынша, Түркістанды отарлау мәселесі кез келген жағдайда және мүмкіндігінше тезірек шешімін табуы керек. Себебі бұл Ресейдің Азиядағы болашағына ғана емес, ең алдымен Ресей қоластындағылардың игілігіне қатысты және Түркістан халқы бұрынғы озбырлық кезеңнен гөрі Ресей үстемдігінің орнауынан көбірек ұтады (Van Der Oye, 2012: 182-183).

Түркістан Н.Н. Каразиннің көзімен

Әрқайсысы өз шытырмандарын қағазға түсіруге тырысқан Ресей жазушылары мен суретшілері және саяхатшылары үшін Шығыс тақырыбы ерекше назар аудартты. Дегенмен, Шығысқа қарсы әрқашан екі түрлі көзқарас болған; не жек көреді; көргісі

келмейді; қорқады немесе қатты жақсы көреді, қызықтырады және суретші одан сансыз шабыт алады. Н.Н. Каразин – 1867 жылы Түркістанға қызметтік борышын өтеуге келгендердің бірі. Алайда, ол соғыс кезінде жараланып, қызметінен кеткеннен кейін де Түркістан мен Әмударияға жорықтар жасап, орыс қоныс аударушылары мен жаулап алу кезіндегі өлкедегі жағдай туралы хикаялар мен романдар топтамасын жазып, оларды сурет салуда пайдаланды, алыс елдердегі қызықты және экзотикаға толы өмір салты Каразинге оның болашақ шығармалары үшін құнды дереккөз болып табылды (Kazimircuk, 2013: 204). Каразин өз замандастарымен салыстырғанда, аса табысты соғыс және пейзаж суретшісі болмаса да, оның кескіндемелері, романдары мен әңгімелері оқырмандар санасына империяның шет аймақтарындағы тұрғындардың ерекше және қайталанбас стереотиптік бейнесін қалыптастырды (Vasilyeva ve Vasilyev, 2014: 4).

Каразин атақты суретші Богдан Вильевалденнің жетекшілігімен екі жыл жұмыс істеген Петербург көркемсурет академиясын тастап, 1867 жылы Түркістанға 5-ші Түркістан саптық батальонына рота командирі болып келеді. Верещагиннің замандасы Каразин Кауфманның «Түркістан жобасының» идеологиясын ұстанса, ол өзінің бейнелеу және әдеби шығармаларында осы идеологияны жан-жақты көрсетеді. Әсіресе, оның әскери тақырыптағы суреттері және прозасы, Ресей өркениет миссиясының гуманистік бағдарының кем тұстарын айқын көрсетеді (Safranskaya, 2017: 219). Осылайша, өркениет империя әскерінің алдыңғы шебінде тұрған суретші және этнограф ретінде бұл жобаның қанды және зорлық-зомбылық сипатынан аулақ болуға тырыспайды. Оның суреттерінде көбінесе, үгіт-насихат бірінші орынға шығады. Түркістандағы өркениеттерді сипаттай отырып, Каразин Батысқа әсер ететін жат бір этно-мәдени сурет жасап шығады (Safranskaya, 2019: 541).

Каразиннің кәсіби маман мәртебесінде саяхатшылығы да бар, Түркістанға жасаған саяхаттары өмірінің негізгі белестерін құрайды. Кескіндемешінің жазба және көрнекті мұрасына көз жүгіртер болсақ, Ресейдің Шығысқа қарай жылжу кезеңін, Түркістан жобасының алғашқы және кейінгі кезеңдерін салыстырмалы түрде жазғанын көреміз. Ол «Хиуа» журналында жарияланған жол күнделігінде Түркістан жеріне алғаш барғанында көрген Орск-Қазалы бағыты жолындағы пошта бекетінің бірін сол қалпында бейнелеп, 1874 жылы тағы да бір жыл айырмашылықпен пошта жолын сызады

(Karazin, 1874a: 565). Бірінші суретте Орск-Қазалы жолының пошта бекеттерінің бастапқы түрін бейнелеген суретші, баспанаға ұқсайтын бір жер, оның жанындағы жатақхананы және бекеттің жанындағы көліктің сынған дөңгелегін салады. Шындығында, бұл сурет не жылытатыны жоқ, не тамағы жоқ осы секілді орындардың ұжымдық көрінісі еді. Екінші суретте ортада зияратқа келушілерге арналған және бір күзетші үшін үш ағаш ғимараттың алдында бір тоған бар және жағасында жүріп келе жатқан аттар көрінеді, жақын маңайын бір көлік тұр. Екі сызбаның негізгі қызметі, негізінен таныстыру, жолдың қыр-сырын зерттейтін оқырман сеніміне ие болу (Çirgikovakrinskaya, 2021: 379–380).

Орск-Қазалы жолының пошта бекеттерінің бірі (1873-1874)

Сол бекет (1874)

Ресейдің өркениеттік миссиясы және ориентализм стереотиптері, Каразин суреттеріне тікелей әсер етті. Каразиннің айтуынша, көптеген елді мекендер мен миллиондаған ауыл шаруашылық, өнеркәсіптік және коммерциялық тұрғындары бар бүкіл Батыс Еуропа үлкен аумақты алып жатқан жаңа аймақты отарлау қажет еді. Суретші варварлар деп атаған Түркістанның жергілікті халықтары туралы теріс стереотиптерді қалыптастыруға қызмет етті және ол көшпелі қазақтарды, таза жабайы көшпенділер деп атайды (Karazin, 1907: 531–538). Отырықшы халықтың жағдайын кенеп кескіндерінде қою қараңғы түстермен көрсетеді. Каразиннің айтуына қарағанда, сарттар бір нәрсені алуға бейім және пайда болмаса әрекет етпейді. Жергілікті билеушілердің озбырлығы және полиция қызметкері шенімен мақтануы, алдауға бейімділік, менмендік, мақтаншақтық биліктегілерді бағындырды. Ағайын мен өзге адамның өмірі олар үшін ештеңе емес. Бір қой немесе адам жанын алу – олар үшін бірдей (Vasilyeva ve Vasilyev, 2014: 8-9). Алайда асыл, мейірімді, озық,

көзі ашық және бір сөзбен айтқанда, өркениетті Ресей, Каразин шығармашылығында стереотипке айналған шығыстың жабайы, ашулы, қатал, сатқын халқына өркениет әкелетіні сөзсіз. Шығыс пен Батыстың арасында араша болу міндетін мойнына алған Ресей, осы миссиясының арқасында Шығыс пен Батыс секілді адамзаттың бірлігінде үлкен рөл атқарады.

1868 жылы Зиребұлақ төбелеріндегі соғысқа қатысқан Каразин 1870 жылы капитан шенімен отставкаға кетеді де, осы кезден бастап оның әдеби және шығармашылық кезеңі басталады. Осы аз ғана уақыт ішінде Түркістанның табиғатымен, жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен жақыннан танысуға мүмкіндік алып, шайқастарға қатысуы оған Ресей әскери өмірін жіті бақылап зерттеуге мүмкіндік береді (Kostetskiy, 2008: 115). Тіпті 1871 жылдың аяғында оның алғашқы суреттері *«Дүниежүзілік иллюстрация»* және *«Хиуа»* журналдарында жарық көреді. Каразиннің Верещагиннен айырмашылығы, оның көркемдік қабілеттері мен оны толықтыру қажеттілігі үшін ғана емес, сонымен бірге Ресей географиялық қоғамы дайындаған Түркістанды зерттеу жөніндегі нұсқаулықтан шабыт алғандықтан да сурет салады. Бұл нұсқаулықта географиялық-этнографиялық деректермен қатар, Шығыстың мәдени мұрасын зерттеу, Түркістанның көне қолжазбалары мен ұлы ойшылдарының еңбектерін тауып, сақтау мәселелері де қамтылған. Каразин де осы жылдардағы көптеген ғылыми шараларға белсене қатысады (Şaf-ranskaya, 2020: 390-391).

Хиуа хандығы 1873 жылы басып алынғаннан кейін, Әмудария өзенінің оң жағалауы Ресейге қосылып, Түркістан генерал-губернаторлығының аумағына кіреді. Бұл аймақ негізінен қарақалпақтар мекендеген төменгі Әмудария жерлерін қамтиды. Осы уақыттан бастап астанасы Хиуа болған хандықтың сол жағалауы, Ресей империясының қол астында өмір сүруін жалғастырады. Әмударияның оң жағалауында Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Әмудария бөлімі құрылды. 1874 жылы Каразин Әмудария туралы статистикалық, этнографиялық, тарихи деректер мен материалдар жинау мақсатында құрылған этнографиялық бөлімнің құрамындағы Әмудария ғылыми экспедициясына қатысады. Экспедиция барысында “екінші орыс Еділі” деп атаған Әмудария жағасында тұратын түрікмендер мен қарақалпақтардың өмір салтын, әрі саяхат жазбаларында, суреттерінде бейнелейді (Kerimog-

lu, 2022: 21). Экспедиция барысында ол өзінің жеке сурет көрмесінде ұсынылатын эскиздерін жасау арқылы, жергілікті тұрғындардың портреттерін, киімдерді, киіз үйлерді және шөл пейзаждарын салады. Оның экспедицияға арналған суреттерінде өте кедейлікке ұшыраған қарақалпақ су алабындағы балықшылардың ауылдары мен киіз үйлері бейнеленген, сонымен қатар, қамыстардың арасында, су тасқынынан зардап шеккен батпақты жерлердегі өмірдің қиындықтарын бейнелейді (Safranskaya, 2019: 553). Ол тіпті «Әмудария өңірінің түрлері» атты альбомын есеп ретінде ұсынады. Каразин қарақалпақтардың өмірін суреттеген алғашқы Ресей суретшілерінің бірі және Ресей мен Батыс Еуропа оқырмандарын осы бірегей топырақтармен таныстырды (Safranskaya, 2019: 553). Петербургке қайтып келгеннен кейін, ол Ресей географиялық қоғамының қатысуымен 1874 жылы желтоқсанда өзінің экспедиция кезінде салған суреттері мен Арал теңізі, оның жағалауы, Әмудария өзені мен Хиуа экспедицисы көріністерінен тұратын көрме ұйымдастырды.

Қарақалпақтардың киіз үйі (1874)

Әмудария (1874)

Суретші 1874–1875 жылдары Арал теңізі жағалауы мен Әмудария өзендерінің су сағалары туралы сызбалары бар «Хиуа» журналында бес саяхат жазбасын жариялады. Сапар күнделігінде де Орск-Қазалы пошта жолын басып өткен Каразин 1867 жылдан бері Түркістанға үшінші рет барғанын, бірақ соңғы үш жылда жолдың Ресейдің арқасында жақсы жөндеуден өткенін жазады. Оның алғашқы сызбаларының бірі – 1874 жылғы салынған Сырдария жағасынан Қазалының көрінісі және сызбада мемлекеттік кеме зауыты мен порты да көрінеді. Негізінен, ол журналда суреттегі экспедиция бағыты туралы баяндайды. Әмудария шығармалар топтамасында жол тақырыбына қатысты қара қарындашпен

салынған сызбаларының бірі – «Шөлдегі күйме». Отбасымен бірге саяхаттаған суретші Қазалы жолында және Қарақұм шөліне жақын бекеттердегі қызмет көрсететін қазақтарға назарын аударады (Karazin, 1874a: 566-567).

Қазалы қаласы Сырдария өзенінің қарама-қарсы жағалауынан (1874)

Содан кейін суретші *«Түнде құмды дауыл кезіндегі Құлқұдық және Ақ-Қалпас бекеттері арасындағы Әмудария ұжымының борпылдақ құм өткелдері»* сюжетінің логикасына сүйене отырып, бір-бірінен бірдей қашықтықта орналасқан үш түрлі күймені бейнелейді. Суреттің көрінісінде айдың аз сәулесінен қалың түн жамылғысы көрінеді, ал қатты екпінмен соққан шаңды жел мен құм бұлттарды ұшырып әкелуде (Karazin, 1874a: 565).

Түнде құмды дауыл кезіндегі Құлқұдық және Ақ-Қалпас бекеттері арасындағы
Әмудария ұжымының борпылдақ құм өткелдері (1874)

Каразин мен достары жолдың жалғасында Қазалы айлағындағы Сырдария бойымен жүретін Самарқанд паромына отырады және оқиғаның келесі суретінде ол Арал теңізінен Әмудария өзенінің бір тармағы Үлкен Дарияға кіретін жерді бейнелейді. Суретте кіреберісі мүлдем тегіс, таяз және теңіз балдырлары үшін сүйікті пана екендігі, ал шағала мен балықшылар суреттің барлық бастапқы және алыс жоспарларына алғандығы көрсетілген. Ең жақын – Дельтаның жергілікті тұрғындары қарақалпақтар лагері. Оның жанында қарақалпақтардың бірнеше жергілікті қайықтармен судан жүзіп өтіп, бір жерден

екінші жерге көшкенін және оның негізгі кәсіп түрі балық аулаумен айналысқаны да байқалады. Сонымен қатар, Сырдариядан келген Ресейлік балықшылар да, өздерінің балық аулау бекеттерін құрғанын көруге болады. Каразин журналда Әмударияда көптеген балықтар, соның ішінде бекіре балығы мен сом балығының да бар екенін және жетілдірілген балық аулау жабдықтарын пайдаланатын Ресейлік балықшылардың жергілікті тұрғындар үшін қауіпті бәсекелестер екенін айтады. Әрі қарай, суреттің артқы жағында екі баржасы бар Самарқанд паромын көруге болады. Борттағы экспедицияның барлық қатысушылары ғылыми зерттеулер мақсатында алғаш рет елдің шекараларына келді. Кеменің арғы жағында, Арал теңізі түзу жолақтай созылып жатыр және ызғарлы сұр аспаннан көгілдір түсімен күрт бөлінген (Karazin, 1874b: 287).

Арал теңізінен Үлкен Дарияға кіру (1874)

Бұл әңгіменің келесі сызбасында суретші Сарықұл көліндегі балық аулау бекетін бейнелейді. Суреттің алдыңғы жағында алыстан бума болып байланған қамыс сабағы көрінеді. Сарайдағы өз істерімен айналысатын балықшылардың қайықтары сарайға байланған, ал одан әрі балық ауына түскен балықтардың күнге құрғату үшін қалай ілінетінін көруге болады. Бұл қамыстардың артында Кускон тауының таулы жолағы әрең көрінеді. Осы кезде негізінен, атпен, көліктермен, жаяу, кейде жергілікті қайықшылармен құрлық сапары басталады (Karazin, 1874b: 288-289). Суретшінің жергілікті жартылай көшпелі халықпен, қарақалпақ балықшылары мен егіншілерімен танысу тарихы осылай басталады.

Сарықұл көлінің қамысындағы балық аулау бекеттері (1874)

Әмудария экспедициясы туралы үшінші мақалада сипатталған көрініс оның бірнеше акварель суреттерінің бірі, негізінен өнеркәсіп орындарында жұмыс істейтін адамдарды, өзен ағысына қарсы кемелерді тартып жатқан қарақалпақ бурлақтарының өмірін бейнелеген *«Қайықты түсіріп жатыр» және «Әмудариядағы қарақалпақ қайықшылар»* суреттері (Karazin, 1875a: 36). Бірінші суретте, алдыңғы жағын ұзын қамыс жауып тұрған жағалауға шыққан үш қайықшы бейнеленген. Оларды ағысқа қарсы сүйрейтін қайық сәл алыста орналасқан, суреттің оң жақ шетінде суретші бейнелеген екі ер адам бар. Олардың бірі терең судағы қайықтың ұзын ілгегін басқарады, екіншісі отқа тамақ пісіруді. Каразиннің айтуынша, тамақ пісіру үшін пеш орнатылған. Суретте бастысы – таң уақыты болғанымен, қайықшылардың бұралып иілген бұлшық еттері қатты қиналғандарын көрсетеді. Жоғарыда көк аспанда, қайықтың үстінде көптеген құстар ұшып барады (Çuprikovakrinskaya, 2021: 382).

Қайықты тартуда (1874)

Әмудария қайықшылары (1874)

Әмудария өзенінің табиғаты мен этнотиптері туралы төртінші жазба, көшпелі түрікмендердің езгісіндегі Қарақалпақ фермерлерінің өмір сүру жағдайларына арналған. Бастапқы шығарылымның алғашқы бетіндегі суретте бейбіт тұрғындардың жауы Йомуд

түрікмені бейнеленген. Суретте ұзын мылтық және қылышпен қаруланған жылы қалың кілеммен қапталған соғысқа мінетін атының үстінде нып-нық отырған бір шабандоз бейнеленген, ол артта қалған достарын күтіп отыр (Karazin, 1875b: 129–130). Бұл сурет «Хиуа» журналындағы Әмудария топтамасының, этнографиялық пейзаждық жанрдағы композиция емес, жеке этнотипті бейнелеген бірден-бір сурет (Çuprikovakrinskaya, 2021: 383).

Түрікмен-Йомуд (1874)

1873 жылғы сапарының нәтижесінде Әмудария бойындағы Ходжайлы жағалауын суреттеген суретші Ходжайлы базарына барып, Ходжайлы медресесін, Пирим ишан қабірін және керуен сарайының бір бөлігін салған. Бұл суреттің сипаттамасында: «*Әмудариядағы Венеция*» деп жазылған.

Әмудария өзені. Ходжайлыдағы базар (1874)

Нөкіс пен Петро-Александровск аралығындағы Әмударияның төменгі ағысындағы Ходжайлы шағын қалашығы дәл жағада орналасқан және жартылай қылқан жапырақты ғимараттардың кең даңғылы суға қарай созылып жатыр. Бұл көшенің аты – Базар көшесі. Әмударияның сол және оң жақ жағалауындағы қарақалпақтар егіншілікпен және мал шаруашылығымен айналысқанымен, негізінен теңіз жағалауына жақын тұратын қарақалпақтардың бір бөлігі, мал шаруашылығымен, балық шаруашылығымен және егіншілікпен күн көретін. Бұл қарақалпақ базарларының тауар түрлеріне тікелей әсер ететін. Ходжайлыдағы базар туралы суретінде, Каразин негізгі бөлігін қарақалпақтар құраған қаланың негізгі саудасы сужолы, салмен қайық арқылы өтетін Базар көшесінің бастапқы орнына назар аударады. Бұл базарды түндегі жарық шамдарымен, өте ерекше етіп қана қоймай, Венецияға ұқсас әсер қалдырады. Суреттегі тұрғындардың жарқын және күшті белсенділігі суреттің тартымдылығын арттыра түседі. Естеліктерінде Ходжайлы базарымен байланысты мына жазбаны қалдырады, Базардағы жалпы әсерді бұзатын нәрсе күнжіт майы мен қоқыстың адам төзгісіз иісі (Karazin, 1875с: 201).

Каразин сонымен қатар, 1879 жылы Транскаспий темір жолының салынуына, Орынбордан Ташкентке дейінгі аймақты зерттеу бойынша Самара экспедициясына қатысады. Самарқанд, Ходжент, Ура-Төбе және Жиззах арқылы өлкеге саяхаттаған суретші өз экспедициясында жергілікті тұрғындардың күнделікті өмірін бақылап, экспедиция саяхатының күнделігін жүргізеді. Каразиннің Самара экспедицияларынан жасаған этнотиптік жұмыстары, оның замандасы Верещагиннің этнографиялық көркемдік тәжірибесіне сәйкес келеді. Суретшінің сақталған топтама композициясынан үлгінің қай түркістандық этникалық топқа жататынын айтуға болады және топтамада бір парсы портреті, үш түрікмен суреті бар. Суретші топтамаға енген «Тері бас киімді парсы» атты суретінде осы этнотиптің барлық этнографиялық ерекшеліктерін егжей-тегжейлі бейнелейді. Каразин мен Верещагиннің айтуынша, ирандықтар Түркістанға түрікмендерге тұтқынға түскендер, олардың шабуылы әлі де Солтүстік Иранның бейбіт тұрғындарын үрейлендірді. Олар алдымен Бұқарада және басқа базарларда құлдыққа сатылды, бірақ олар жоғары зиялылардың арқасында хандықтың маңызды лауазымдарына жиі көтерілді. Осыған сүйене отырып, түрікмендердің құлдыққа алғандары жайлы жазбаны қамтитын суретте парсылардың бейнесін құрайтын мәліметтер аз болғанымен,

өте әсерлі. Суретте жоғарғы жағы қызыл түсті төбесі сүйір дөңгелек келген қалпақ бейнеленген, ол шығыстық бейненің өткір тұстарын ашатындай көрінеді (Çuprikovakrinskaya, 2021: 384).

Fars (1879)

«Жас келіншек» атты суретте иек тұсы мен мұрны шығыңқы түрікмен әйел бейнеленген, бас киімінің құрылымы тюрбан түрінде және кеуде тұсына дейін екі жақты өрілген бұрымы бар, оның мұрны әдеттегі түрікмен әйелін айқын бейнелейді. Тағы да «Қызыл көйлекті түрікмен келіншек» атты суретінде мойнында көк түсті орамалы бар орта жастағы бір әйел бейнесін салады. Басына байлаған сары орамалы қара шашын жапқан, құлағының арқасынан үлкен сырға көрінеді. Кеуде тұсына түскен бірнеше өрілген шашы бар, үлкен мұрыны және иегі ерекше көрінетін болса да, суретші бұл портреттік типті ұсынуда суреттегі адамның ішкі тектілігін көрсететін аздаған бөлшектерді қолданады (Çuprikovakrinskaya, 2021: 383–384).

Жас келіншек (1879)

Кызыл көйлекті түрікмен келіншек
(1879)

1885 жылы Каразинге император жарлығымен қысқы сарайдың Әскери галереясына, орыс әскерлерінің Хиуа мен Бұқараға жорығынан сурет салу тапсырылды, ал сол жылдың көктемінде суретшіні сызбалар дайындау үшін Түркістанға жіберді. Осы сапардан алған әсерлерін Каразин «Всемирная иллюстрация» журналының қосымшасында жариялаған «Орынбордан Ташкентке дейін» жолжазбаларында жинақтайды. Суретші сапарына қатысты жеті бөлек сурет парағын және 22 сызбадан тұратын өз есебінде, ұзақ сапарда көрген жерлерінің ерекшелігі мен бояуын шебер қолдана білген. Бұл сапардың нәтижесі Ташкенттің қосылуы, 1868 жылы 8 маусымда орыс әскерлерінің Самарқандқа басып кіруі, Майрам, Зеребұлақ, 1881 жылы Теке жорығы болды. *«Гөктепе шабуылы», «1873 жылғы Хиуа жорығы», «Түркістан жасағының өлі құмнан Адам-Қырылған құдықтарына көшуі», «Ресей әскерінің Әмударияға алғаш рет келуі» және «Түркістан жасағының 1873 жылы Шейх Арықтан өтуі»* атты үлкен соғыс суреттерін салады. Топтамаға көз жүгіртсек, суретшінің жеңілмейтін, қаһарман, ержүрек, сымбатты Ресей жауынгерлерінің Азияның әлсіз жергілікті әскерлерін жеңіп жеткен табыстарын бейнелегені байқалады. Бұл суретте оқырманның қызығушылығын қанағаттандыру үшін азықпен қамтамасыз етіп қана қоймай, уақыт өте келе белгілі бір бейнелерді де ұсынады. Бұл суреттердегі кейіпкерлердің қаһармандық көрінісі, ат үстіндегі жеңімпаз генералдардың әдемі көріністері және жеңілгендер мен тұтқындардың бақытсыз жағдайы – мұның бәрі таңқаларлық.

Ресей сарбаздарының 1868 жылы 8 маусымда
Самарқандқа басып кіруі (1888)

Ташкенттің қосылуы (1890)

«Түркістан жасағының өлі құмнан Адам-Қырылған құдықтарына көшуі» атты суретте серияда орын алған суреттерден орыс әскерлерінің Түркістанға жасаған жорықтарының өзіне тән ерекшеліктері көрініс тапты, бұл оларды еуропалық соғыс театрындағы шайқастардан мүлдем өзгеше етіп көрсетті. Ресей әскерлері бұл жерлерде үнемі жаулармен ғана емес, табиғаттың өзімен де күресуге мәжбүр болды. Жолдарда, елді-мекендерде құдықтардың болмауы аптап ыстық, құмды және шөлді жерлердегі сапарларды қиындатады. Жандарында азық-түліктерін өздерімен бірге алып жүру қажеттілігі, Ресей жасақтарын үлкен керуендерге айналдырды. Сонымен бірге олар әр жерде жасырынған көшпенділердің кенеттен жасаған шабуылына тойтарыс беруге үнемі дайын болуы керек. Дала жорықтарындағы табиғаттың тосын жағдайлары жылдың қай мезгілінде де Ресей әскері үшін айтарлықтай қиын еді. Жаз айларындағы адам төзгісіз шөлдеу бір азапқа айналады, ал қыс айларында адам төзгісіз суықпен қатар, қарлы боран үлкен қар үйінділерін жасайды. Өз естеліктерінде жазғанындай, Ресейден мыңдаған шақырым жерде болған және ешбір қолдау таппаған Ресей жауынгерлері, мұндай жағдайда батылдығы мен төзімділігіне ғана сене алады. Ресейдің жауынгерлерінің қайсарлығы мен ерік-жігері барлық кедергілеріден, Хиуа шөлінен өтуіне, барлық қиындықтарға ерекше төзімділікпен төтеп беруіне көмектесті және де түрікмендерді үлкен жеңіліске ұшыратты. Бұл тарихи оқиғаны, қаһарман Ресей әскерінің Түркістан жеріндегі жетістігін бейнелейтін суретшінің кенеп кескініне бейнелеген суретінің бірі 1873 жылы салынған және «Түркістан жасағының өлі құмнан Адам-Қырылған құдықтарына көшуі» атты суреті және сонан соң Әмударияның оң жақ

жағалауындағы Уч-чучакқа келуі болып табылады (Vasilyeva ve Vasilyev, 2014: 6).

Түркістан жасағының өлі құмнан Адам-Қырылған
құдықтарына көшуі (1888)

Түркістан жасағының 1873 жылы Шейх Арықтан өтуі (1889)

ҚОРЫТЫНДЫ

Ресей өркениеттік миссиясының сәтті нәтижелерін көрсету, жаңа тарих құру мақсатында жас ғалымдар мен өнерді зерттеулершілер көрмелер ұйымдастырды және генерал-губернатор Кауфманның кезінде фотоальбомдар топтамасын шығаруға басшылық еткен әскери суретшілер Верещагин мен Каразин ешбір еуропалық суретшілер кірмеген елдерден жиналған материалдар негізінде Шығыстың экзотикалық өмірі, халықтары, салт-дәстүрлері, ғимарат суреттері жайлы “жаңа” және “бұрын-соңды көрмеген” нұсқалар жариялады. Екі суретші де қылқалам шебері ғана ғана емес, шебер суреттеп жазатын, Түркістанға сапар шеккен екі суретшінің де жинаған әдеби мұрасы ауқымды. Әскери суретшілердің Ресей

империясы үшін жұмбақ әрі беймәлім ел Түркістан тақырыбын арқау еткен суреттері, салт-дәстүр мен бояуға толы, құпия бір әлемнің есігін Ресейдің басшылығы мен Еуропа әлеміне ашты. Олардың суреттерінде сәулет өнерінің талғампаз туындылары, пейзаждық суреттерінде жергілікті сарбаздардың қатыгездігі, жабайы дәстүрлер, халықтың қасіреті, ориенталистік стереотиптер және батыл Ресей әскерінің жетістіктері жатады. Алайда, осылардың барлығына қоса, XIX ғасырдың екінші жартысында шыққан суреттер, түрлі тарихи-этнографиялық фото жинақтармен қатар, Ресей басқыншылығынан кейін Түркістан халықтары тұрмыс-тіршілігінің түбегейлі өзгергенін аша отырып, қымбат көрнекі ақпарат көзі болып табылғанын айтуға болады.

ДЕРЕККӨЗ

- Абаşин, S. (2020). "Vereşçagin bez kolonializma: kak postsovetskaya Rossiya ne otmeçayet 150-letije zavoyevaniye Sredney Azii", *Novoye literaturnoya obozreniye*, 1, 1-8.
- Bartold, V. V. (1963-1977). *Soçineniya*: v 9 t. / red.: B. G. Gafurov, Peterburg: İzd. Nauka.
- Bulgakov, F. İ. (1905), *V. V. Vereşçagin i yego proizvedeniya*, Peterburg: Tip. A. S. Suvo-rina.
- Çernişeva, M. (2015), "Noviy vzglyad na fenomen realizma: o fotografiçeskom projekte hudojnika Vereşçagina i generala Kaufmana", *Ab Imperio*, 4, 379-413.
- Çuprikovakınskaya, E. R. (2021). "Grafıçeskiye serii Nikolaya Karazina k Amudarinskoy i Sa-marskoy ekspeditsiyam 1874 i 1879 godov", *Observatoriya kulturi*, T. 18, 4, 378-389.
- Edward, S. (1978). *Orientalism*, New York: Pantheon Books.
- Gorşenina, S. (2021). "Fotografiya i tsarskaya kolonialnaya administratsiya Turkesta-na: konstruiruya istoriyu i mesto mejdu prošım i buduşım", *Vestnik MİTSAİ*, 31, 45-87.
- Karazin, N. N. (1874a). Amu-Darinskaya uçenaya ekspeditsiya.Orsko-Kazalinskiy poçto-viy trakt. (Puteviye zametki çlena ekspeditsii N. Karazina), *Hiva*, No: 36, 561-572.
- Karazin, N. N. (1874b). Uçenaya ekspeditsiya na Amu-Daryu II, *Hiva*, No: 44, 694-700.
- Karazin, N. N. (1875a). Amu-Darinskaya uçenaya ekspeditsiya III. Pridoda i tipi Amu-Darinskoy delti, *Hiva*, No: 3, 35-39.
- Karazin, N. N. (1875b). Amu-Darinskaya uçenaya ekspeditsiya IV. Pridoda i tipi Amu-Darinskoy delti (prodoljeniye), *Hiva*, No: 9, 129-135.
- Karazin, N. N. (1875c)., V nizovyah Amu. Puteviye Oçerki, *Vestnik Yevropı*, No: 3, 187-230.
- Karazin, N. N. (1886). *Ot Orenburga do Taşkenta*, Peterburg: İzd. G. Goppe.

- Karazin, N. N. (1907). "Skorbnii put (İz vospominaniy starogo Turkestantsa)", *Russkaya Starina*, T. 129, 3, 531-538.
- Kazimirçuk, A. D. (2013). "Dihotomiya «Vostok – Zapad» v proizvedeniyah N. N. Karazina", *Politiçeskaya Lingvistika*, 4 (46), 204-208.
- Kerimoğlu, H. (2022). "Ressam Nikolay Karazin Türkistan'da", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 420, 18-23.
- Kerimov, H. (2018), Ressam Vasiliy Vasilyevič Vereşçagin'in Türkistan'daki Fırça İzleri-2, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 378, 2018, 40-47.
- Kerimov, H. H. (2018). "Ressam Vasiliy Vasilyevič Vereşçagin'in Türkistan'daki Fırça İzleri-3", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 379, 16-20.
- Kostetskii, V. A. (2008). *Russiyane ve Uzbekistane*, Taşkent: Nihol.
- Krîlov, Y. Y. (2015). "Perviy 1907vystavki sredneaziatskih rabot V. V. Vereşçagina v periodičeskoj pečati i problema interpretatsii proizvedeniy Turkestanskogo tsikla", *Znaniye. Ponimaniye. Umeniye*, 4, 335-342.
- Kulikova, O. V. (2020). "V. V. Vereşçagin. Turkestanskaya Seriya", *Kultura i slovesnost Russkogo Severa: Tema voyni v proizvedeniyah Vologodskih pisateley hudojnikov*, 25 maya 2020 goda, Çerepovets.
- Lebedev, A. (1934). "Vereşçagin i voyna", *Noviy Mir*, Kn. Devyataya-Sentyabr, 194-199.
- Stasov, V. V. (1952). *Vasiliy Vasilyevič Vereşçagin*, İzbranniye soçineniya, T. 2, Moskva: İskusstvo.
- Şafranskaya, E. F. (2017). "Fazı kolonialnogo diskursa v Russkoy proze o Turkestane", *Flologiya i Kultura*, 2 (48), 218-223.
- Şafranskaya, E. F. (2019). «Karazin! Aziya!», Moskva: İzd. Nauka.
- Şafranskaya, E. F. (2020). "Vklad N. N. Karazina v izuçeniye kultırı Tsentralnoy Azii (XIX vek)", *Vostoçniye vetvi Rossiyskoy diaspori*, T. 3.
- Van Der Oye, Ş. (2012). "Zavoyevaniye Sredney Azii na kartinah V. V. Vereşçagina", *Veliçiy i yazvı Rossiyskoy imperii*, Sost. V. B. Kaşiri, Moskva: İzd. Regnum dom, 159-186.
- Vasilyeva, İ. V.-Vasilyev, D. V. (2014). "Obrazı jiteley Turkestana i yego zavoyevateley v literaturnih proizvedeniyah N. N. Karazina", *Naukovedeniye*, 6 (25), 1-17.
- Vereşçagin, V. V. (1874). *Turkestan: Etyudı s naturı V. V. Vereşçagina*, izdannıye po poruçeniyu Turkestanskogo general-gubernatora na visocayşe darovanniye sredstva: 26 listov s 106 risunkami, Peterburg: Magazin A. Beggrov.
- Vereşçagin, V. V. (1894), *Na voyne v Azii i Yevrope*, Moskva: Tip. Tovarişestva İ. N. Kuşnerev i K..
- Volkov, S. A. (2019). "Jivopis V. V. Vereşçagina kak istoçnik kontseptualizatsii kulturnih smislov", *Natsionalnaya assotsiatsiya uçenih (NAU)*, 48, 13-16.

Yudiç, G. A. (2018) "Turkestanskaya seriya V. V. Vereşçagina – okno v poteryannuyu ehopu", *Materialı II mejdunarodnoy studençeskoj naučnoj konferentsii «v mire nauçnih otkritij»*, Ulyanovsk.,

İnternet Kaynakları

URL 1: <https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/20502> (Erişim: 12.02.2022)

URL 2: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/21704> (Erişim: 12.02.2022)

URL 3: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/20924> (Erişim: 22.07.2022)

URL 4: (https://muzei-mira.com/kartini_russkih_hudojnikov/2570-samarkand-vasiliy-vasilevich-vereschagin-opisanie-kartiny.html. Erişim: 24.07.2022)

URL 5: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/20924> (Erişim: 28.07.2022)

URL 6: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/21673> Erişim: 28.07.2022)

URL 7: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/21622> Erişim: 02.08.2022)

URL 8: (<https://diletant.media/articles/28714343/> (Erişim: 04.08.2022)

URL 9: (<https://my.tretyakov.ru/app/masterpiece/20324> (Erişim: 09.08.2022)

TURKESTAN IN THE PAINTINGS OF V. V. VERESHCHAGIN AND N. N. KARAZIN, TWO REPRESENTATIVES OF THE RUSSIAN MISSION TO “CIVILIZATION” IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

The ancient history, indigenous peoples and nature of Turkestan, including the long period of occupation, have been the focus of attention not only of the Russian army, but also of historians, writers, poets, travelers and of course artists, each has depicted the nature and history of the region through their own prism of perception and interest. The theme of Turkestan in Russian painting emerged in the second half of the 19th century, when were the heyday of the interest in Asian cultures and the golden age of orientalism. With the establishment of an independent general governorship in Turkestan in 1867, military painters were also included in the Russian troops stationed in Turkestan with the suggestion of the first general governor K. P. Kaufman (1867-1882). The painters who traveled to Turkestan to see Turkestan with their own eyes, to get to know the character, lifestyle and traditions of the indigenous peoples and to reflect them on their works, painted not only the war scenes and historical events, but also human portraits, the lives of the indigenous peoples and the nature of Turkestan. As a result of all this, each of them has been instrumental in the emergence of an artistic heritage that reveals the greatness, beauty, mystery and uniqueness of the region.

ALAŞÇILAR VE TÜRKİSTAN*

Hazretali Tursun **

ÖZ

Makale, dünya çapındaki ulusal kurtuluş hareketinin Orta Asya'daki bir tezahürü olarak şekillenen Türkistan ve Alaş hareketlerinin tarihsel analizini konu edinmektedir. Türkistan bölgesi tarihsel koşullar nedeniyle sadece coğrafi bir çevre olarak değil, aynı zamanda dünya medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olarak kültürleri ve dinleri birleştiren, siyasi olgu ve olayları birbirine bağlayan bir bölge olarak kabul edilir. 20. yüzyılın başlarında, dünya çapında önemli olaylardan etkilenen Türkistan bölgesi; entelektüel, siyasi ve kültürel potansiyele ile uluslararası ilişkilerin önemli bir konusu hâline gelmiştir. Türkistan ve Alaş kavramlarının ortaya çıkardığı millî fikirler ve onların hayata geçirilmesi uygulamalarına tarihsel ve karşılaştırmalı bir analiz yapılmıştır. Alaş ve Türkistan ilişkisi günümüz için de önemli mesajlar barındırmaktadır. Bu çerçevede, dönemini olduğu kadar günümüzü de derinden etkileyen Alaş hareketinin mensuplarının Türkistan üzerine düşünceleri makalede genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Türkistan Adlandırmasının Kutsallığı

"Türkistan" adı, Orta Çağ'da tarihî ve coğrafi olarak Türklerin yurdu anlamında ortaya çıkmış ve daha sonraki dönemlerde siyasi bir anlam kazanmaya başlamıştır. 2 Mart 1865'te Orenburg Genel Valiliğinin bir parçası olarak Türkistan eyaleti kurulur. Eyaletin nüfusu yaklaşık olarak 453.000'dir. Burada Rus sömürgecilerinin, işgalcilerinin askeri çıkarları doğrultusunda Rusya'nın iç askeri ihtiyaçlarının hayata geçirilmesi amacıyla idari-bölgesel bir birim olarak Türkistan kurulmuştur. Yeni eyalete bu adın verilmesinde Rusya'nın, Kazakistan'ın güneyini işgal için Seyhun Nehri'nin aşağı ve orta kesimlerinde oluşturduğu "Türkistan

* Bu çalışma Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Bülent Bayram tarafından aktarılmıştır.

** Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan/Kazakistan. khazretali.tursun@ayu.edu.kz

askerî hattı” adı, belirleyici bir rol oynamakla birlikte meselenin özü çok daha derindedir. Rus işgali sürecinde 1867 yılında ilk olarak Seyhun ve Jettisu eyaletleri daha sonra Orta Asya halklarının yaşadığı toprakların ele geçirilmesiyle Semerkand, Fergana eyaletleri de eklenerek Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur (Proyekt vsepoddaneyşego... 1885: 43).

20. yüzyılın ilk çeyreğinde dünya çapındaki ulusal kurtuluş hareketi, Orta Asya halkları arasında siyasi bir harekete dönüşen birleşik Türkistan fikrini doğurur. Sömürgecilığe karşı etnik ve bölgesel birliği amaçlayan bu fikir, ilk kez Türkistan’daki millî aydınların faaliyetlerinde kendini göstermiştir. Bu fikir Mustafa Çokay liderliğindeki ulusal seçkinleri cesur siyasi kararlar almaya teşvik eder. 1917 yılında devrim sırasında bölgedeki ulusal kurtuluş güçleri, Sovyet yetkililerinin şoven politikasına karşı bir protesto olarak 26 Kasım’da Hokand şehrinde bir millî devlet kurar ve onu “Türkistan Muhtariyeti” (Türkistan Otonomisi) olarak adlandırır (Agzam-hocayev, 2006: 189).

Türkistan adı 1918 yılının Nisan ayında Beşinci Sovyetler Kongresinde Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti şeklinde devlet yapısına verilmiş ve yeni bir statü kazanmıştır. Türkistan adı, o dönemde birçok devlet birimine, sosyopolitik teşkilatlara ve sosyal objelere verilmiş; gerçekten de yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur. Böylece “Türkistan” adının uluslararası düzeyde tanınması mümkün olmuştur. O dönemde, Avrupa devletleri de adlandırmayı belirli bir coğrafi ve siyasi birim olarak yaygın bir şekilde kullanmaya başlamışlardır.

Ancak “devlet yapısındaki zorunlu değişimlerin geleneksel toplumun kültürel-manevi, sosyoekonomik ve siyasi gelişimini felaket bir yola sokarak etno-deformasyon niteliği taşıdığını” dikkate alırsak bu durum ilk olarak siyasi toponimde kendini göstermektedir. Etno-deformasyon süreci, sadece yer ve yerleşim yerlerinin değil, aynı zamanda tüm etnik grupların ve milliyetlerin isimlerinin ve ayrıca tarihsel bilincin ifadesi olan devlet yapılarının silinmesi veya sömürgeci ülkenin dilinde yeniden adlandırılması şeklinde ideolojik karakteri ile ayırt edilir. Sömürgeci ülkenin dilinde, Türkistan adı da benzer bir akıbete uğradı. 1924 yılında Orta Asya ve Kazakistan’ın ulusal toprak olarak sınırlandırılması politikası sırasında Türkistan Cumhuriyeti feshedildi ve yerine Özbek, Türkmen Sovyet cumhuriyetleri ile Kazak, Tacik ve Kırgız özerk yapıları doğdu. Yöre halkının talepleri ve Sovyet makamlarının çıkarları doğrultusunda gerçekleştirilen reform sırasında kutsal Türkistan adı, siyasi ve idari bir bölge olarak geniş ve güçlü

anlamını yitirmiştir. Kısaca ifade edecek olursak Türk halklarının birliği- nin simgesi hâline gelen ve kutsal bir sıfat taşıyan “Türkistan” adı, totaliter hükümetin çıkarları doğrultusunda bir anakronizme dönüşerek arşivlere teslim edildi. Bu, Türk halklarının etnik birliğe dayalı siyasi ve kültürel iş birliği arzusunu sınırlamaya çalışan Sovyet yetkililerinin isteği idi (Tursun, 2013: 321).

Ancak kutsal adı ile birlikte Türkistan fikri, tarihî bilinçten silinmedi. Ağjan Jumabay’ın *Türkistan eki dünya esigi gıoy, Türkistan er türiktiñ besigi gıoy. Tamaşa Türkistanday jerde tuvğan, Türiktiñ täñiri bergen nesibi gıoy* [Türkistan iki dünya eşiğidir, Türkistan yiğit Türk’ün beşiğidir, Muhteşem Türkistan gibi bir yerde doğan, Türk’ün Tanrı’nın verdiği nasibidir.” diyerek şiirleştirdiği Türkistan fikri, Mustafa Çokay gibi bütün Türk halklarının ortak kahramanlarının muhacirlikte yaratıcılık ve politik faaliyetlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Çokay, Avrupa’da *Yeni Türkistan* ve *Jas Türkistan*’ı yayımlamakla kalmayıp Türkistan düşüncesine Türk halklarının siyasi birliği ve bağımsızlığı anlamını yükleyerek onu uluslararası seviyedeki Türkistan Millî Birliği organizasyonuna dönüştürebildi. Bu siyasi organizasyon 1939 yılına kadar muhaceretteki Türk aydınlarının bağımsızlık yolundaki siyasi mücadelesinin tek aktif merkezi olarak faaliyet göstermiştir. Kutsal Türkistan kavramı böyle kutsal bir davaya hizmet etmiştir. Ancak adlandırmanın yaygın bir şekilde bilinme ve onun Türk halkları için birleştirici bir güç olmasından faydalanmak isteyen siyasi güçler de olmuştur. 1941-1942’de Hitler Almanya’sında esir bulunan Türk halklarının mensuplarından kurulan *Türkistan Lejyonu* ortaya çıkmıştır. Başlangıçta iyi niyetlerle kurulan bu yapıya Sovyet ideolojisi nefretle karşı çıkmış ve Türkistan adını canavar gibi gösteren propaganda yürütmüştür.

20. yüzyılın 20 ve 30’lu yıllarında bağımsızlık yolunda Sovyet idaresine karşı Türk halklarının siyasi birliği fikrini temel alan ve mücadele argümanlarını formüle eden seçkinlerin temsilcileri sürgüne gönderildi. Bu siyasi konunun arkasında, Sovyet ideolojisinin önceden şekillenmiş Türkistan adlandırmasının kutsallığına saygısızlık etme amacı yatmaktaydı.

“Türkistan” adı, Türk halklarının etnik kökeninde önemli bir anlam kazanmış ve bu halkları birleştiren ortak değer hâline gelmiştir. Şekillenen jeopolitik ve siyasi koşullar nedeniyle Türkistan Bölgesi, Türkistan Genel Valiliği, Türkistan Cumhuriyeti gibi coğrafi kavramlar ve siyasi-idari yapılar tarihin derinliklerine atılmış ve modern siyasi terminolojinin dışında bırakılmıştır. Bunun temel nedeni, Türk halklarının birliğinin simgesi hâ-

line gelen ismin totaliter ideolojinin hedefleri ile uyumsuz oluşuydu. Daha sonra Sovyet toplumunda bu ismin anlamı mümkün olduğunca sınırlandırılmış ve sadece ilçe merkezi düzeyinde kalmıştır. Güney Kazakistan eyaletinin Türkistan olarak adlandırılması, Türkistan şehrine bölgesel merkez statüsünün verilmesi; kutsal kavramın tüm Türkler için tarih sahnesinde yeniden ortaya çıkması şeklinde manevi dirilişin somut bir tezahürü olmuştur. Ülkemizin bağımsız olması sayesinde, kutsal ismin eski konumuna getirilmesi ve gerçek anlamına göre yapılan restorasyonu, tüm Türk halklarının ata yurdu olan kutsal Türkistan kavramının modern zamanlara uygun olarak dönüştürülmesi şeklinde algılanmaktadır. Bu tarihî karar; Türk halklarının büyük aydınlarının kurduğu Türkistan idealinin hayata geçirilmesi, Türk halklarının birliği ve bütünlüğünün sağlanmasına katkıda bulunmaktadır.

Türkistan ve Türk birliği fikri birbirinden ayrılamayan anlamdaş kavramlardır. Türk aydınları arasında olgunlaşan Türk birliği fikri, 1923 yılında Ziya Gökalp tarafından teorik olarak *Türkçülüğün Esasları* adlı çalışmasında bir temele oturtuldu. Gaspıralı İsmail “Dil, fikirde, işte birlik” sloganı ile bunu ifade etmiş; Gökalp de “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” diyerek modern döneme göre uyarlamıştır. Ziya Gökalp bunu “Türkleşme, İslamlaşma, modernleşme” olarak modern ihtiyaçlara uyarlamıştır. Millet, dinî grup ve kültür kavramlarının bir bileşimi olan Türkçülükte şunlar vardır: 1. Türk millî kökeni. 2. İslâm toplumu ile müştereklik. 3. Çağdaş bilim ve teknoloji arzusu. Gökalp; kültürün ulusal, teknolojinin ise uluslararası olduğunu öne sürmüştür. Çokay bu fikirleri desteklese de onun için Türk birliğinde en önemli şey Bolşevik Rusya’nın sömürgeciliğine karşı mücadele olmuştur (Kodar, 2008: 35).

20. yüzyılda dünya çapındaki ulusal kurtuluş hareketinin dalgası, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya ve Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan Orta Asya halkları arasında siyasi bir akım hâline gelen Birleşik Türkistan fikrini doğurmuştur. Sömürgeciliğe karşı bu etnik birlik fikri sözde kalmamıştır. 1917 yılının Kasım ayında kurulan Türkistan Muhtariyeti’nde ilk defa kendini gösteren etnik temeldeki birlik, Çokay liderliğindeki ulusal seçkinleri cesur siyasi kararlar almaya teşvik etmiştir.

K. Bolganbayulı’nın Hokand katliamıyla ilgili *Birlik Tuvi* [Birlik Tuvi] gazetesinde yayımlanan *Tula Boyları Qan Sasıydı* [Tula Boyları Kan Kokuyordu] adlı yazısında şunlar yazmaktadır: “13 Ocak’tan 10 Şubat’a kadarki günler Türkistan halkının hafızasından hiçbir zaman çıkmaz. O günlerde

insan, hayvan yüzünü Türkistan halkına açıkça gösteriyordu. O günler Türkistan tarihine mürekkeple değil kanla yazılmıştır. O günlerde Hokand sokaklarında insan görünümüylü yırtıcı hayvanların dehşetini duyduğunuzda vücudunuz titrer ve kanınız donardı.” (Bolğanbay, 2009: 88-89) diyerek Hokand katliamını gerçekleştirenleri insan şeklindeki yırtıcı hayvanlara benzeterek onlar yüzünden Tula boyunun kan koktuğu sonucuna varır.

Türkistan muhtariyetinin silah gücüyle ortadan kaldırılması, Çokay’ın göç etmesi, Sovyet temelinde Türkistan Özerkliği devlet biriminin kurulması da bölgedeki birliği sağlamlaştırma idealini boğamadı. Ulusal kurtuluş mücadelesi sırasında siyasi partilerin platformlarını süsleyen Türkistan’a “millî özerklik” verilmesi meselesi, Bolşevikler tarafından şoven amaçlarla çarpıtıldı. Sonra Birleşik Türkistan yerine güçsüz, siyasi ve ekonomik açıdan hukuku olabildiğince sınırlandırılmış millî cumhuriyetler kurmakta hedefin Sovyetlerde sadece Büyük Rusların hâkimiyetinin sağlamlaştırılması olduğunu Mirseyit Sultangaliyev, “Moskova bütün Türkistan’ı ekonomik ve siyasi yönden güçsüzleştirmekte, Turan halklarını küçük kabilelere bölmektedir ancak iki yıl geçmeden bölünmüş olan Turan yurdu, bütünlüğünü yeniden kurmayı dile getirecektir ve yurdun, eskisinden de güçlü, örgütlü devlet bütünlüğüne geçişi haktır.” (Sultangaliyev, 1992: 469) şeklinde ifşa etmektedir. Fakat ülkedeki sosyal, siyasi gelişme süreci Sultangaliyev’in tahmininin gerçekleşmesine olanak vermez. Tarihin seçimi çok etnikli birlik değil, etnik bölünme olarak gerçekleşti.

Türkistan ulusal kurtuluş hareketinin önde gelen temsilcilerinden Turar Ryskulov; siyasi fikirlerinin öncüleri Sultangaliyev, Çokay tarafından oluşturulan Birleşik Türkistan fikrini Bolşeviklerin siyasi mücadele yöntemlerini kullanarak hayata geçirmeyi amaçlamıştır. O, 1920 yılının ocak ayında Taşkent’te düzenlenen MUSBYURO (Müslümanlar Bürosu) olağanüstü toplantısında, gelecekte Türkistan birliği siyasi hareketinin merkezi olacak *Türki Haliqtarıñ Kommunistik Partiyası*’nın kurulması kararının alınmasını delegelerin oy birliğiyle sağlamıştır.

İlk başta resmî makamlara alternatif bir pozisyon alan ulusal seçkinlerin temsilcilerinin müteakip eylemleri, Bolşevik yetkililerin etkisine daha açık hâle geldi. Birleşik bir Türkistan fikri için mücadele eden şahsiyetlerin birliği, ulusal toprak ve devlet sınırları ile ilgili ulusal hedefler nedeniyle dağılmaya başladı. Bu parçalanmanın başında Josef Stalin’in olduğu bilinmektedir. V. Molotov anılarında “Orta Asya cumhuriyetlerinin kurulması ve sınırlarının belirlenmesi tamamen Stalin’in işidir.” (Çuyev,

1992: 433) demektedir. Demek ki ulusal elitin Türk halklarının birliğinin siyasi, çok etnikli ve konfederal olması gerektiği yönündeki fikri; Rusya'nın hâkim jeopolitik çıkarlarının kurbanı olmuştur. Böylece Mustafa Çokay, Zeki Velidi Togan, Mirseyit Sultangaliyev, Turar Rıskulov'un Türk halklarının birleşmesi yolunda bir bayrak taşıdıkları fikri, Sovyet totaliter sistemi güçlendikçe belirsizleşmeye başlamıştır. Bundan sonra Türkistan genelinde kendi içerisinde paylaşımcı faktörle çözülmesi gereken entegrasyon süreçlerini yönetmeyi Moskova kendi idaresine aldı. Bu durum Orta Asya halklarının siyasi, ekonomik ve etnik bakımdan millîleşmesini güçlendirdi. Buna uygun olarak geleneksel anlamda herhangi bir konfederasyonda birleşme arzusu tamamen gündem dışıdır. Ulusal devlet meselesinde "Üş Jüz" partisi, Alaş Orda'nın "karşı-devrimci" özerkliğini kınayıp bunun yerine Rusya içinde Kazakistan-Orta Asya özerkliğinin, yani Türkistan Federasyonu'nun kurulmasını önerdi. Ayrıca Rusya içinde Türk-Tatar özerkliğinin, yani Rusya'daki tüm Türk halklarının ortak özerkliğinin kurulması da ele alındı (Elkeyev, 1991: 56).

Türkistan'ın kendi içinde de bu sorun, oldukça keskinleşti. Bunu söylememizin nedeni, ulusal seçkinlerin temsilcilerinin, Türk halklarını iktidarın üst kademelerinde birleştirme fikrini aktif olarak desteklemeye başlamasıdır. "Turar Rıskulov, Suphi (Merkez Komitesi tarafından Türkistan'a özel olarak gönderilen bir Türk komünisti olan İsmail Subhi – Hazretali Tursun), Şakirov, Kul Muhamedov, Effendiyarov, Nizamitdin Hocayev, Amerhanov, Asfendiyarov, Tursun Hocayev gibi ulusal aydınların temsilcileri; gizlice Türk özerkliğini kurma çabalarını gizli hedefleri yani halkın kendi kendini idare edebilmesi hakkını elde etmek olarak düşünüyorlardı." (Avanasova, 2001: 148). Dolayısıyla Türk birliği fikri, bireylerin değil, bir bütün olarak millî aydınların ortak düşüncesi olarak değerlendirilmelidir.

O dönem Taşkent'te *Türük Sözi* [Türk Sözü] gazetesi yayımlanır. Gazetenin idarecileri hedeflerini "Türk milletini siyasi ve manevi kölelikten kurtarmak, gerçek bir Türk kültürü yaratmak." şeklinde açıkça ifade etmişlerdir. Onlar, "Türk çocukları, birleşin!" sloganını kullanmışlardır. Bu gazetenin yanında kurulan *Türki Odağı* [Türk Birliği] derneğinin amaçları arasında Türkleri bir bayrak altında toplama, onlara millî ideali benimsetme, vatansever olarak eğitme, Türkistan'da yaşayan bütün Türk çocuklarının bilincine onların Türk halkının evlatları olduğunu işleme, Türk halkları arasında, boy çekişmeleri yüzünden ortaya çıkabilecek düşmanlıklara engel olma gibi görevleri gerçekleştirmek yer almaktadır. Boylar arası çekişmeler ve düşmanlıklar yerine onları birlik ve karşılıklı saygı temelinde

birleştirmenin yanı sıra bilim, ticaret, tarım ve sanayiye Türkistan'ın millî özelliklerini dikkate alarak geliştirmek ve atalarımızın gelenek ve göreneklerine saygı duyarak gerçek bir Türk kültürü oluşturmak amaçtır. Bu siyasi hedefler, Türkistan'daki etno-politik süreçler arasında Türk birliği fikrini ortaya koymaktadır. Türkçülük hareketinin siyasi doktrini olarak kabul edilebilecek bu görevler, Sovyet otoriteleri ile karşı karşıya kalındığında Pantürkizm olarak adlandırılan siyasi başlığın çekirdeğine dönüşmüştür.

Türkistan'da Türk birliği fikri, “Şuroi İslamiye”, “Şuroi Ulema” ve “Türk Adami Markaziyet (Türk Federasyonu)” gibi siyasi hareketler ve partilerin çalışmaları aracılığıyla örgütsel yapılara dayanarak Sovyet hükümetinin yanında yer alan ulusal aydınların desteğiyle millî teorik özerklik talebinin kanıtlarına dönüşmüştür. Türkistan tarihi, Orta Asya'daki bağımsız devletler tarihi içerisinde bu güne kadar kalıplaşmış fikirlerin yeniden gözden geçirilmesinde en karmaşık ve en önemli araştırma nesnelerinden biridir. Bu konu yerli tarihçiler tarafından biraz çalışılmış olsa da jeopolitik özellikler dikkate alınarak ciddi bir kavramsal değerlendirmeye ihtiyaç vardır.

20. yüzyılın başlarında dünya çapındaki millî kurtuluş hareketinin bölgesel tezahürleri şeklinde ortaya çıkıp gelişim sürecinde bağımsız siyasi olgular hâline gelen Türkistan millî kurtuluş hareketi, Alaş hareketi günümüzde tarihsel düşüncenin ilgisini çekmektedir. Kazakistan ve Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlığının başlangıcında yer alan bu hareketlerin, birbirini tamamlayan, ortak değerlere sahip ve aynı zamanda kendine has siyasi ve manevî özellikleri bulunan olgular olarak ele alınması ihtiyacı açıkça hissedilmektedir. Bu hareketlerin fikir tutarlılığı ve programlanan hedeflerinin uyumluluğu koordine edici faktörlerin ve yönetici seçkinlerinin temsilcilerinin siyasi görüşleri ile manevî ve kültürel tutumlarının ortaklığından kaynaklanmaktadır. Bu tür ortak siyasi, kültürel ve manevî tutumların geçerliliği; Orta Asya'daki bağımsız devletlerin entegrasyonunun daha da gelişmesine yeni bir soluk getirmektedir.

Türkistan millî kurtuluş hareketinde Türk ve Müslüman birliği içinde mücadele eden millî elitler içerisindeki Kazak, Özbek ve Kırgız aydınları farklı roller üstlenmişlerdir. Türk komisyonu üyesi G. Safarov, Türkistan Muhtariyeti hükümetinin kurulmasında Kazak aydınlarının aktif bir rol oynadığını göstermiştir. O, “Ekim olaylarından sonra Sovyet karşıtı özerklik hareketini yönlendirme imkanının seçkin aydınların elinde olması «Ulema» ile alakası olmayan Kazak aydınlarının öne çıkmasına» (Safarov,

1921: 119) yol açtı diye yazar. O, “Ekim olaylarından sonra Sovyetlere karşı özerklik hareketinin liderliğinin, millî burjuva kendi kendini idare özgürlüğünü ileri süren öncül aydınların eline geçmiş olmasının reaksiyoner feodal “Ulema” ile ilişkisi olmayan Kırgız (yani Kazak – Hazretali Tursun) aydınlarının ortaya çıkışını sağladığını yazar. Aslında, 1917 Şubat Devrimi’ne kadar Türkistan ulusal kurtuluş hareketinin merkezinde olan M. Tınışbayev, M Çokay, S. Lapin, A. Orazayev, S. Akayev, K. Kojikov gibi etnoelit temsilcileri Avrupa’da eğitim almış ve siyasi eğitimi olan kişilerdir. Böylece onlar 1917-1918 yıllarında Türkistan’daki tarihî olayların ön saflarında yer almışlardır.

H. Abjanov, siyasi elitin bileşimi ile ilgili olarak “Siyasi konumları, sosyal sınıf yönelimleri ve ulusal fikirleri açısından tek tip değillerdi. Özellikle muhafazakar-ulusal seçkinler, dinî değerler ve bakış açısını rehberlik edinirken radikal ulusal seçkinler, Bolşevizm’in yanında yer almıştır. İlerici-demokratik seçkinler Alaş hareketinin başındadır. Birleşik Türkistan fikrini ortaya atan Çokay ve onun arkadaşlarının tartışmasız bir şekilde Türkçü elit olarak adlandırılması gerektiği anlaşılmaktadır. Görüşleri ve değerleri uyuşmasa da hepsinin hedeflediği temel amaç Kazak halkının bağımsızlığıydı” (Abjanov, 2006: 113) diyerek bu grupları millî siyasi bağımsızlık eliti adlı ortak kavramda bir araya getirmektedir.

Türkistanlı adı altında siyasi ve etnik bir topluluk hâlinde birleşmek, ulusun Rus işgalinden kurtulmasının tek yolu olarak kabul edilmiştir. Bundan sonra Türkistan’ın devrim öncesi millî elitin önüne çıkan şahsiyetleri Mahmuthoca Behbudi, Mustafa Çokay, Abdurrauf Fitrat daha sonra Bolşevik fikirlere kapılan Turar Rıskulov ile Fayzulla Hocayevler de siyasi çalışmalarında Türkistan birliğini ana amaç edinmişlerdir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Çarlık Rusya’sı, onun yerini alan Bolşevik doktrininin toplumsal hayatı modernleştirme çabası ve diğer egemen siyasetinin şekillendirdiği durum; Orta Asya Müslümanlarının bir halk olarak örgütlenmeleri için bazı elverişli koşulları ortaya çıkarmıştır. Yabancı bilim adamları, kendilerini bir halk olarak düşünme bakımından Orta Asya Müslümanları ve Avrupalıları karşılaştırıp bunların aralarındaki farklılığın hiçbir şey ifade etmediğini yazmaktadırlar.

Sovyet rejimi altında, T. Rıskulov liderliğindeki yeni nesil ulusal seçkinler, Büyük Rus şovenizmine karşı Türkçülük fikrini bayrak gibi kaldırmışlardır. Ancak bu fikre şüpheyle yaklaşanlar da olmuştur. Bununla ilgili olarak M. Duvlatov şunları yazar: “Dini bir, kanı bir, dil temeli bir Türk boy-

ları hemfikir olup ‘gerçek Rus siyasetinden’ (Büyük Rus şovenizmi – Hazretali Tursun) kurtulmak için ‘bütün Türk dilini birleştirme’ fikrine gelmeye başladı. Bu yolu açan merhum Gaspıralı İsmail’di. ‘Türkçüler olarak ‘Tek tek yutulmamız kolay olur, hepimiz bir araya gelsek boğazına tıkanırız.’ demiştik. Bu fikrin başka yönü de vardır. Fakat biz böyle anlıyorduk. Yoksa, hepsi Türk olsa da Kırım Nogay’ını Kazanlı, Kazan Nogay’ını Özbek, Başkurt’u Kazak, Türkmen’i Başkurt açık olarak anlamıyordu. Bunların hepsinin bir dilde kolayca konuşamadığını biliyorduk.” (Duvatılı, 2004). Tanınmış sözcü Mirjakıp Duvlatov etnik siyasi ve manevi eğilimlerin çok farkında olduğu için Türk birliği fikrinin dilsel temelini geçerliliğinden şüphe ediyor. Bu şüphe gerçeğe dönüşür. Yeni durumda, Türkistan siyasi ve entelektüel seçkinlerinin etnik bağımsızlık arzusu ile doğal-evrimsel etnojenez sürecinin koşulları, o dönemde elde edilen modernleşme kazanımlarını takip etmiş ve bölgede ulusal bağımsızlığı hızlandırmıştır.

“Türkistan” ortak adı altında birleşen Türk halkları için Sovyet hükümetinin sınırlama politikası, ulusal bağımsızlık sürecini tamamlamak için büyük bir fırsat yaratmıştır. Yapay olarak birleşmiş “Türkistanlılar”ın tek tek milletlere bölünmesi, kaçınılmaz bir tarihsel gerçektir. Ryskulov’un “Türkistan” adını çok etnikli “Türk” adıyla değiştirmeye yönelik fikirleri ve pratik eylemleri, belirli amaçlar için kendilerini haklı gösterse de siyasi konjonktür dışında büyük bir tarihsel yük taşıyamadı. Zira Türk birliğini siyasi ve ekonomik açıdan Sovyet devlet sisteminin yapısına entegre etmek için en uygun pratik mekanizma önerilmedi. Bunun yerine, Türk etnik grubunun bütünlüğünü güçlendirme ve onu güçlü bir siyasi güce dönüştürme arzusu, o dönemin sosyal ve siyasi iklimine uymuyordu. Bu fikre alternatif olarak, sınır belirleme çalışması sırasında S. Kojanov’un, Türk halklarının ulus ve toprak bakımından ayrı bireysel devlet birimlerine bölünmesini bununla birlikte daha önce kurulan geleneksel bağların geliştirilmesiyle Orta Asya devletlerinin siyasi federasyonunun oluşturulmasını içeren önerisi hayatın gerçeklerinden doğmuştur.

Türkistan ve Alaş hareketi, yapı ve özellik bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır. Kavramsal olarak “Alaş hareketinin Türkistan’ın kanadı” olduğu sonucunu öneriyoruz. Burada söylenmesi gereken konu, bilimsel bilgide “Şıgıs Alaş Orda”, “Batıs Alaş Orda” şeklinde yerleşen tarihî çıkarımlara alternatif olarak bir olgu aramak değildir, bu olguların kuruluş yapısına yeni bir alan açmaktır. Veriler ve tutarlı gerekçeler böyle bir sonuca varmak için yeterlidir. Alaş hareketinin Türkistan kanadı ilk kez Türkistan’daki parti ve Sovyet organlarının resmî belgelerinde bulundu. “Alaş Or-

dası”nın Türkistan şubesi “Birlik Tuvi” gazetesi ile aynı adı taşıyan dernek olmuştur. Birlik Tuvi gazetesi 1917 yılının mayıs ayında Taşkent’te çıkmaya başlamıştır. Bu gazeteyi çıkaranların manifestosu tam olarak Alaş Orda-cıların manifestosu gibiydi.” (RGASPI, F. 17, op. 85, d. 77. L. 207).

Alaş Orda hareketinin tarihini, yeni bakış açıları ile değerlendirmenin temelini atan K. Nurpeyis, Kazak topraklarındaki millî bağımsızlık hareketine “Yirmili yıllardan beri bilimsel ve politik literatürde olduğu gibi Alaş veya Alaş Orda başlığını atmak mümkün mü?” şeklindeki soruyu sorar ve buna tek yönlü cevap verir. “Zira, genel Kazak intelejensiyası var da bununla birlikte ne de olsa genel olarak bir Kazak aydını olduğu gibi Alaş hareketine katılan aydınların temsilcileri de var. İkincisi 1917’deki iki devrimden önce Kazak aydınlarının aktif olarak katıldığı Kazak toplumuna özgü bir toplumsal hareket ve 1917 Temmuz’undan 1920’lere kadar uzanan Alaş hareketi vardır.” (Nurpeyisov, 1995: 122) şeklindeki düşünceleri üzerinden Kazak topraklarındaki millî bağımsızlık hareketinin anlamı ve siyasi özelliklerine açıklık getirir. Bu sonucun metodolojik önemi, Alaş hareketinin ulusal kurtuluş hareketinin bir bileşeni olduğu ancak siyasi-ideolojik, örgütsel ve manevi değerleri açısından karakteristik özellikler de barındırdığı gerçeğini ayırt etmemize izin vermesidir.

Genel olarak, XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki millî kurtuluş hareketinde oluşan siyasi akımların ve partilerin toplumsal yapısı farklıdır. K. Nurpeyis’in ulaştığı sonuçlara göre, Alaş hareketinin temsilcileri “Kazak topluluğunun hangi grubundan geldiklerine bakılmaksızın, esas olarak Kazak millî aydınlarının temsilcileriydi. Alaş’ın temel ideolojisi sömürgeciliğe karşı programlanmış genel millî düşünceden doğmuştu.” diyerek, Alaş’ı “Kazakistan’ı kapitalist ilişkilere uyarlamaya çalışan, temelde millî ideoloji temsilcilerinden oluşmuş, ideolojisi sömürgeciliğe karşı programlanmış millî demokratik siyasi örgüt.” (Nurpeyisov, 1995: 124-125) şeklinde tanımlamaktadır.

K. Nurpeyis’e göre, 1917-1920 yıllarında Kazak topraklarında belirli bir örgütlenme yapısıyla alenen çalışan Alaş hareketinin faaliyeti, Türkistan şartlarında biraz farklı bir karakter kazanmıştır. Nurpeyis Türkistan’daki Alaş hareketinin örgütlü bir şekilde açıkça faaliyet gösterdiği süre konusunda “M. Tınışbayev’in Jetisu’ya ve Mustafa Çokay’ın ülke dışına göç edişinin (Gürcistan, Türkiye, Almanya, Fransa) neticesinde Alaş’ın güney kanadı 1918 yılı ilkbaharına doğru dağılmıştır. Onun mensuplarının bazıları aktif siyasi çalışmaları bırakmış, diğerleri Boşlevikler safına geçmiştir.

Jetisu'daki Ibrayım Jaynakov, Otınşı Aljanov, Tölevay Düysenov gibi Alaş örgütü mensupları ise Çin'e geçip orada silahlı mücadele organize organizasyonu yürütmüşlerdir. Böylece, Alaş'ın güney kanadı, Sovyet hükümetine karşı sadece üç ay boyunca aktif olarak direnebilmiştir." (Nurpeyisov, 1996: 43) sonucuna ulaşır. Bu sonuç, bölgedeki Alaş hareketinin kalıcı olarak yok edildiğini göstermez. Meselenin bu şekilde değerlendirilmesini, arşivlerden bulunup bilimsel olarak kullanıma sunulan belgeler doğrular niteliktedir. Bu belgeler, Alaş hareketinin Türkistan kanadının çalışmaları'nın örgütlü olduğunu, bununla birlikte 1924 yılındaki millî bölgesel sınırlandırmaya kadar yarı açık yarı gizli hâlde faaliyette bulunduğunu göstermektedir.

Türkistan ve Alaş hareketlerinde İslami faktörün etkisi de farklı düzeylerde olmuştur. Rusya'nın merkezinde geniş bir alana yayılan Müslüman hareketinde sadece Kazak seçkinlerinin bazı temsilcileri aktif rol aldı. Özellikle J. Dosmuhamedov ve U. Tanaşev, Bütün Rusya Müslüman kongrelerine katılırken M. Çokay 4. Devlet Dumasının Müslüman fraksiyonu bürosu sekreteri olarak çalışmıştır. Seralı Lapin'in dinî programı esas almış olan "Şuroi Ulema" toplumsal siyasi hareketinin lideri oluşu da Kazakların arasında dinî akımın baskınlığını göstermemektedir.

Alaş Ordacıların affından sonra Türkistan'da iktidarda olan ulusal siyasi seçkinlerin temsilcileri N. Törekulov, T. Rıskulov, S. Kojanov, S. Asfendiyyarov; Alaş yanlısı Kazak aydınlarını Taşkent'e davet ederek çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ülkenin Kazak bölgelerinde, toprak ve su reformunun uygulanmasında Alaş fikri devam ettirilmiştir. Onların liderliğinde Taşkent'te toplanan Kazak siyasi ve yaratıcı seçkinlerinin temsilcilerinin faaliyetleri; kültür tarihinde çok başarılı, yaratıcılık bakımından da verimli bir dönem ortaya çıkarmıştır. A. Baytursunov, M. Duvlatov, H. Dosmuhamedov, J. Dosmuhamedov, M. Jumabayev, S. Asfendiyyarov, K. Bolganbayev, G. Birimjanov, M. Avezov, J. Aymavitov, K. Kemengerov gibi aydınların 1924'teki millî toprak sınırlandırmasına kadarki kültür ve eğitim alanında çalışmaları, Sovyet idaresi şartlarında Alaş hareketinin ortaya koyduğu millî düşüncelerin cesurca hayata geçirilmesi ile öne çıkmaktadır. Kısacası Alaş hareketinin Türkistan kanadının faaliyetleriyle Alaş hareketinin coğrafi kapsamı genişlemiş ve süresi uzamıştır.

Alaş ve Türkistan hareketlerinin etkileşimi şahısların faaliyetlerine yansımıştır. Örneğin, ulusal seçkinlerin önde gelen temsilcilerinden M. Duvlatov'un siyasi ve yaratıcı etkinliği Türkistan ile yakın temas içinde gelişir.

O, 1912 yılında Semey hapishanesinden çıktıktan sonra kendisini takip eden çarlık görevlilerinden kaçıp Türkistan şehrine sığınır. Bir mektubunda Türkistan kentindeki Kazak, Özbek zenginleri ve Kırgız manaplarının Mirzhakip için çok para topladığını, Orenburg'a gelip A. Baytursunulı ve Alihan Bökeyhan ile görüşüp Türkistan'da toplanan paraların, Ufa'daki Galiya medresesi öğrencilerinin eklediklerinin "Kazak" gazetesinin yayınlanması için harcandığını yazar. Türkistan bölgesini tarihî bir Kazak toprağı olarak tanımayan Dulatov'un Türkistan şehrinde kalması, eserlerinde derin bir iz bırakmıştır. Hoca Ahmet Yesevi ve türbesi için ilk uzun makaleyi yazanlardandır. Şehrin aydınları ile ilişki kurup okul ve medreseleri ziyaret eden yazarın Sultan Kojanov ile tanışması da bu dönemdedir. Bu bağlamda, "Tam da o zaman bir Rus-Kazak okulunda okuyan Sultanbek'in Mirjakip ile tanışması, ondan değerli görüşler duyması ve hayatını yönlendirecek bir yön bulması dikkat çekicidir." (Berdibay, 2004: 297) diyen Rahmankul Berdibay'ın ifadelerini dikkate almak gerekir. Taşkent'te yolları kesişen S. Kojanov ve M. Dulatov'un *Aq Jol* gazetesindeki çalışmalarında Alaşçı fikirleri devam etmiştir. Burada, seçkin kişiler olarak M. Dulatov, S. Kojanov ve S. Otegenov'un ulusal çıkarlar konusunda derin bir anlayışa sahip olduklarını anlıyoruz. Kojanov, ulusal seçkinlerin üst düzey yönetici temsilcisiyken Dulatov cumhuriyetteki yaratıcı seçkinlerin bir temsilcisiydi. T. Riskulov, iktidar yapılarında herhangi bir resmî görevde bulunmayan Sadık Otegenov hakkında şu bilgileri vermektedir: "Saygıdeğer, ama kurnaz, monarşik yönetimi destekleyen bir ihtiyar. Alaş Orda ve Hokand özerk hükümetlerinin bir figürü. 1913 yılında Romanov ailesinin düğünü için St. Petersburg'a gitmiştir. Kozhanov'un tüm sırlarını biliyor. O, Otegenov'un eğitimini almıştır. Kojanov'un bütün randevuları için Kojanov'un bozkırdaki habercisidir. Bolıs olmak isteyenler Otegenov'a güvenir. Pek çok komünist sadece onun aracılığıyla iş bulur. Otegenov, tartışan komünistleri uzlaştıran bir aksakal görevini de üstlenmiştir. O, bana nasıl bir görev istediğimi söylememi, bunu Kojanov aracılığıyla halledeceğini söyledi." (RGASPI. F. 17, Op. 85, d. 77. L. 241). Bu açıklama, S. Otegenov'un Türkistan etno-elitinin yapısında belirleyici bir rol oynayan etkili bir seçkin olduğunu göstermektedir.

Alaş ve Milli Düşünce

Dünya çapında var olan sömürgeciliğe karşı ulusal kurtuluş hareketinin Kazak topraklarında da yaratılması gerekiyordu. "Karkaralı Dilekçesi" on binden fazla kişinin imzasını taşıyan tarihi bir belgedir. Bu belgede Kazak ülkesi, toprak, din, dil, eğitim ve bilim konuları gündeme getirilmiş

ve mağduriyetler yazılmıştır. Bu dilekçe, sömürgeciliğe karşı siyasi mücadelenin bir yolu olmuştur. Millî düşüncenin yaratılmasına temel olmuştur. O dönemde millî düşünce ülkenin bağımsızlığıdır. Bu bağımsızlıkla ilgili neler yapılmalıdır? Başka ülkeler mücadelenin nasıl yürütülmesi gerektiği sorularının izinden doğmuştur.

1905-1907 yıllarındaki Rus devriminin, Genç Farslar ve daha sonra da Jön Türkler hareketlerinin Kazak siyasi düşüncesinin oluşumunda büyük etkisi olmuştur. Sovyet tarihine bakarsak monarşik sisteme karşı bir hareket olduğu söylenir. Ama gerçekte bu bir kurtuluş hareketiydi, farklı ülkelerin ayaklanmasıydı. İlk ulusal fikirlerden biri, 1909'da Troitsk şehrinde Ural'da "Qazaqstan" gazetesinin yayınlanması olmuştur. Bu gazete Arap alfabesi ile Kazakça; Kiril alfabesiyle de Rusça yayımlanmıştır. Bir sayı çıktıktan sonra kapatıldı ama sonra tekrar yayımlanmaya başladı. Bu "Qazaqstan" gazetesinin adı millî düşüncenin temeliydi. O zamana kadar Kazak adlandırmasının kendisi yok olmaktaydı. Kazak bozkırı üç genel valiliğe bölündü ve toprak bütünlüğü yok edildi. Böyle bir durumda, "Qazaqstan" gazetesinin yayınlanması ülkenin, toprağın, milletin ve devletin birleşmesi fikrini öne çıkardı. 1913 yılında Orenburg'da "Qazaq" gazetesi yayımlanır. Burada da gazetenin adı millî düşüncenin rolünü üstlenmiştir. Bu düşünce nedir? Bu düşünce Kazak halkının var olduğunu, millet olduğunu, Kazak ülkesinin olması gerektiği yönündeki sloganları öne çıkardı. Bu, Kazak maneviyatının siyasi yükseliş dönemi idi.

1917 yılının Temmuz ayında II. Bütüнкırgız (Kazak) kurultayı toplandı ve Alaş siyasi partisi kuruldu. Mustafa Çokay'ın yönettiği Türkistan delegasyonu Taşkent şehrine gelip 3-5 Temmuz'da "Türkistan Kazakları Kurultayı"nı düzenledi. Orenburg kurultayında hangi konular ele alınmışsa Taşkent'te de aynı konular gündeme alındı. Tekrar edilmeyen tek konu *Birlik Tuvi* [Birlik Bayrağı] adlı siyasi örgüt hakkındaki konu idi. Türkistanlılar o zamana kadar *Birlik Tuvi* adlı bir siyasi parti kurmak istiyordu. Mustafa Çokay, Orenburg kurultayının kararlarını kabul etti. Bu nedenle Kazak topraklarını birleştirmek için ayrı partiler yaratmanın değil, tek bir parti kurup onun etrafında bir araya gelmenin gerekli olduğunu anladı. Alaş partisi kurulduktan sonra, Türkistan ülkesinde *Birlik Tuvi* adlı bir partiye gerek kalmadı. Bu Kurultay'da Qazaq gazetesine Türkistan bölgesinin abone olmasının organize edilmesi kararı alındı. Qazaq gazetesi, Alaş partisinin siyasî organı görevini üstlendi.

A. Bokeyhan'ın, benzer düşünen insanları etrafında toplayan, aynı amaç için çalışanları bir araya getiren, sıradaki birçok iş içinden en önemlilerini ayıran bir liderde olması gereken siyasi öngörüsünü tespit ediyoruz. Aq Jol gazetesi aracılığıyla M. Dulatov'un Türkistan'da millî fikri tesis etmesi, Sovyet hükümetinin devlet iktidar yapıları hakkında kamuoyu oluşturmada oynadığı rol; Qazaq gazetesinde gerçekleştirilen faaliyetin yeni şartlarda devamı niteliğindekiydi. Zira Aq Jol gazetesinin Türkistan'da yaygınlaşması, Qazaq gazetesi geleneğinin devam etmesine bağlıydı. 4 Şubat 1923 tarihinde Aq Jol gazetesinde "Kazakın yediden yetmişine yaşlısından gencine düşünmeye sevk edip, ölüm uykusundan uyandırıp, cansız vücuduna kan yürütüp, güz tanının serin rüzgarı gibi birden kendine getiren, aklını başına getiren "Qazaq" gazetesi olmuştur. Qazaq gazetesinin yayınlandığı zamandan bu yana çok zaman geçmiş gibi görünüp bu süre parmakla sayıldığında sadece birkaç yıl olmasına rağmen, meydana gelen olaylara bakıldığında uzun bir süreye denk gelecek çalkantılı zamanlardır." (Aq Jol. 4 aqpan, 1923 j.) diye yazmaktadır. Avezov'un bu değerlendirmesini, Kazak ulusal-demokratik Alaş partisinin örgütlenmesinde katalizör görevi gören ve özerk bir devlet kurma fikrini ortaya atan gazetenin kutsal geleneklerini Sovyet idaresi şartlarında sürdüren Aq Jol gazetesi için de söylemek mümkündür. Beş yılı aşkın bir süre yayınlanan Aq Jol gazetesinin yüksek tirajı, gündeme getirdiği meselelerin millî istekleri keskin bir şekilde dile getirmesinden ve halkın duygularına tercüman olmasından kaynaklanmaktadır.

G. Birimjanov'un halk tarafından bilinmeyen ancak kendi kaderi üzerinde ağır bir iz bırakan işlerinden biri, 1921 yılında S. Kojanov tarafından görevlendirmesiyle Enver Paşa'yla görüşmek için Buhara'ya gitmesidir. Bu buluşmanın nasıl bir sonuç verdiği hakkında bir belge yok. Büyük ihtimalle S. Kojanov, Buhara'da Sovyetlere karşı silahlı mücadele başlatan Enver Paşa ile temas kurmayı planlıyordu. Bu hareket devlet idare organlarındaki bazı Özbek figürleri tarafından da yapılmıştır.

Gazımbek'in faaliyetlerinin şimdiye kadar bilinmeyen yönleri Almanya'da geçirdiği zamanla ilgilidir. O, Berlin'de Mustafa Çokay'la sürekli görüşmüştür. 1923'te Almanya'ya giden T. Riskulov'la yaptığı görüşmede Gazımbek, ondan Çokay'a maddi yardımda bulunmasını istemiştir. "O zaman yardım etmemek hatta onunla görüşen bütün öğrencilerin tamamını geri çağırmak gerek dedim." (RGASPI. F. 17, op 85, d. 77. L. 197) diye yazdım. Bu 1924 yılının Nisan ayındaki bir olaydır. Birimjanov'un kendisi ise Sultan Kojanov'a daha önce yazmış olduğu mektupta Çokay hakkında "O

çok kötü durumda yaşıyor; öğrenci, stajyerler ona yardım etmek istedi ancak o kabul etmedi ve ‘Bu para size gerekli zira önünüzde çok iş bekliyor.’ dedi.” şeklinde bilgi vermektedir (RGASPI. F. 17, op. 84, d. 586, L. 42).

Ulusal bilincin artmasında ve ulusal kurtuluş hareketi fikirlerinin halk arasında yaygınlaşmasında ulusal basın organlarının büyük etkisi olmuştur. 26 Kasım 1916’dan 1917 yılının Mayıs ayına kadar Taşkent’te K. Tögisov’un organizasyonu ile yayımlanan *Alaş* adlı Kazak gazetesi demokratik eğilimli yayınların ilkine dönüşmüştür. Ancak Türkistanlı Kazak seçkinleri bir araya getiren Aq Jol gazetesinin faaliyetlerine özel bir ilgi göstermek mümkündür. 1920-1925’te TKP OK (ТКП ОК) ve Turkatkom’un (Туркатком) basın organı olarak yayımlanan gazetede S. Kojanov, M. Duvlatulı, Ğ. Birimjanov vd. öne çıkan halk aydınları redaktörlük yapmışlardır. Gazete gerçekten de Türkistan’ın millî elitini bir araya getiren bir merkeze dönüşmüştür. Bu gazete aracılığıyla, önde gelen şahsiyetlerin ortaya attığı millî fikirler Türkistan’daki Kazak kitlelerine ulaştı. Halkın yüreğine hitap eden gazeteye ad verme meselesinde komünistler, komünist bir isim önermişlerse de Janşa Dosmuhamedov liderliğindeki milliyetçiler, Kazaklar komünizmi anlamadıkları için ak ya da kırmızı olanı değil Aq Jol adını önerdiler. Turar Rıskulov “Aq Jol yani doğru ya da aydınlık yol anlamına gelmektedir, Kazaklar örneğin Kırgız dervişleri, akı Tanrı ile özdeşleştirmektedirler.” (RGASPI. F.17, op.85, d.77. L.239) diyerek gazetenin adında dinî, mistik bir içerik aramıştır. Bu verilerden, halk için gazetenin adının da ve içinde dile getirilen konuların da anlaşılır olduğunu görebiliyoruz. Bunun nedeni gazetenin ideolojik yönünü belirleyen ulusal elitin halkın içinden gelmesi ve toplumun aydınlanması konusundaki konumlarının Ekim Devrimi’nin sınıfsal düşüncelerinden çok daha net olmasıdır, diyebiliriz.

Komünistlerin diktatörlük idaresi sert bir politikaya dönüşür ve Türkistan’da Kazak dilinde yayımlanan *Şolpan* (Taşkent, 1922-1923), *Sana* (Taşkent, 1923-1924, redaktörleri H. Dosmuhamedov, M. Avezov, M. Jumbayev, İ. Toktubayev) dergileri burjuvazi yanlısı, milliyetçi oldukları gerekçesiyle kapatılır. Türkistan bölgesinde ulusal çıkarların habercisi ve ulusal elitin sesi olan *Aq Jol* gazetesi ise İ. Satlin’in 1925 yılındaki meşhur mektubundan sonra kapatılır.

Qazaq gazetesi 16 Eylül 1918’de yayımladığı 265. sayıdan sonra yayını durdurdu. Bunun en başta gelen sebebi Sovyet hâkimiyetinin baskısıdır. 18 Nisan 1920’de yayımlanmaya başlayan ve 7 Aralık’tan itibaren *Aq Jol* adıyla yayınlanan gazete, “Kazak” adını yüceltmış Alaşçı düşüncenin

bayraktarlığını yapmıştı. *Aq Jol*, Sovyet hükümetinin ezilen uluslara eşitlik ve özgürlük vaat eden siyasi ilanından önce yeni toplumsal düzende ulusun çıkarlarını savunan ulusal elitin siyasi iradesinin bir meyvesiydi. Bu açıdan bakıldığında, ulusal-demokratik ve sınıf-partili gibi siyasi değerlerin öne çıkışı bakımından ayrılan iki tarafın amacı yakınlaşmış gibi görünse de yakınlaşmadan önce ilişkilerinde düşmanca eylemler, acımasız bir siyasi çekişmeye varan yadırgama söz konusuydu.

Nitekim Dulatov'un *Aq Jol* gazetesi aracılığıyla Türkistan'da millî düşüncüyü kurması, Sovyet hükümetinin devlet iktidar yapıları hakkında kamuoyu oluşturması; *Qazaq* gazetesindeki durumun yeni şartlarda devamıydı.

Türkistan bölgesinde 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen etno-politik süreçler içerik ve karakter açısından oldukça karmaşık olduğundan onun kamusal hayatın yenilenmesindeki sonuçları en çok tartışılan konu olmuştur. Sömürgecilik, Sovyet otoritelerinin bu yöndeki politikaları; kamusal yaşamın kültürel ve manevi özelliklerini göz ardı ederek ulusal amaçların yerine sınıf ideallerini koydu. Ülkede yeni toplumsal ilişkilerin oluşumu yerel nüfusta çok büyük maddi ve manevi kayıplara neden olmasına rağmen, yenilenme süreçleri yerel nüfusun modern gelişiminin yönlerini belirledi. Alaş hareketinin Türkistan kanadında toplanan ulusal seçkinlerin temsilcileri, Sovyet yetkililerinin giriştiği bu yenilenme süreçlerinde Alaş fikirlerinin uygulanması konusunda etkili olabilmiştir. Onların çalışmalarında Alaş hareketinde formüle edilen amaç ve hedefler, Sovyet rejimi şartlarında çeşitli ve esaslı değişikliklere uğramış olsa da ideolojik özünü korumuş ve devam ettirilmiştir.

Alaş fikirleri, yalnızca gazetecilik ve dergicilikte değil, aynı zamanda millî şiirde de ana propaganda biçimi hâline gelmiştir. Mağjan Jumabay'ın (1893-1938) edebî yaratıcılığının ilk adımından başlayarak millet, bağımsızlık düşüncesi ile millî değerler şiirinin merkezine yerleşmiştir. Onun şiirinde en başta gelen konulardan biri Türkçülük düşüncesidir. Türkçülük düşüncesi Mağjan Jumabay'ın dünya görüşünde hocası İstanbul Üniversitesi mezunu M. Begişev'in etkisiyle şekillenmiştir. Türk halkının yabancı düşmanlara karşı Atatürk'ün liderliğinde başlattığı bağımsızlık savaşına ses verdi. Şair Türkçülük konusunu ele aldığı *Ahıstağı Bavırma* [Uzaktaki Kardeşime], *Jer Jüzinde* [Yer Yüzünde], *Türkistan, Turannın bir Bavında* [Turan'ın Bir Bahçesinde], *Oral* adlı şiirlerinde millî bağımsızlık mücadelesine dair fikirlerini dile getirmiştir.

Türkistan şiiri ilk kez 1922’de “Aq Jol” gazetesinde, 1931 yılında da Çokay’ın *Yeni Türkistan* dergisinde bir ön sözle yayımlanmıştır. Şiir birçok Türk lehçesine çevrilmiştir. Türkistanlı müzisyen, Mağjan’ın bu şiirini bes-telemiştir. Türkiyeli Feyzullah Budak *Alıstağı Bavırma* şiirini Türk diline çevirmiş ve ona şiirle de cevap vermiştir.

Alaş Hareketinin Türkistan Meseleleri

Alihan Bökeyhan Rusya Devlet Dumasında milletvekiliyken Müslü-manlar fraksiyonundaki görevinde de etnik açıdan çok karmaşık bir du-rumdaydı ve Kazak bölgelerinden izole olan Türkistan sorununu da göz ardı etmedi. Sömürgeci idarenin kasıtlı siyasi ve idari izolasyonu sonucun-da Türkistan bölgesi ile Kazak bölgeleri arasındaki geleneksel bağlar yavaş yavaş kopmuştu. Böylece Türkistan bölgesinin Jetisu ve Sırderya bölgeleri ile Kazak bozkırlarının sosyopolitik, sosyoekonomik gelişiminde benzerlikler ve farklılıklar ortaya çıkmıştır.

15 Mart 1917’de Alihan Bökeyhan liderliğindeki bir grup Kazak aydınının Minsk’ten “Qazaq” gazetesi aracılığıyla gönderdiği ünlü telgraf, devrim sonrası ne yapacağını bilemeyen millî bağımsızlık hareketini yön-lendiren programlı bir belge oldu. Millî bağımsızlık hareketine yön çizen telgrafın coğrafyası Türkistan’ı da kapsıyordu. Bu telgraf “Tınışbayev’e, Perovski’deki Bekkoja’ya, Kojahmed’e, Yusufbek’e, Türkistan’daki Ötege-nov’a, Hokand’daki Akayev’e, Skobelev’deki Ğabdolrahman Orazayev’e, Taşkent’teki doktor Kötibarov’a, Andican’daki Kojikov’a” yollanmıştır. Bu Bökeyhan’ın Türkistan’la sıkı ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Bu telgrafta adları geçen M. Tınışpayev Türkistan Muhtariyeti Geçici Hükümetinin başkanı, Abdırakman Orazayev halk komiseri ve Serikbay Akayev, Sadık Ötegenov, Konırkoja Kojikov ise Muhtariyet Geçici Meclisinin üyesi olarak seçilmişlerdir. Zikredilen şahıslarla Bökeyhan arasında birbir-lerini iyi anlamalarının getirdiği karşılıklı saygının yanı sıra siyasi amaçlar bakımından da birliktelik söz konusudur. Bu birliktelik millî birlik ile ilgili birçok sorunun çözülmesine katkıda bulunmuştur.

Mustafa Çokay, Orenburg’daki ilk Bütün Kazak Kurultayına Petrog-rad’dan gelip katılmışsa da Bökeyhan’ın görevlendirmesiyle acilen Taşkent’e geçmiştir. O, Taşkent’teki Bütün Türkistan Müslümanları Kurultayını yönetip burada kurulan Müslümanlar Meclisinin başkanı olarak seçilmiş-

tir. Bökeyhan'ın bu hareketi Türkistan meselesini göz ardı etmeden onun geleceğine dair sorumluluk taşıdığını göstermektedir.

Qazaq gazetesinin 1917 yılında yayımlanan 255. sayısında Bökeyhan ve Çokay'ın *Sırdariya qazağınıñ s'yezi* [Sırderya Kazakları Kurultayı] adlı telgrafi yayımlanmıştır. Bu telgrafta "İkinci Genel Kazak Kırgız Kurultayı'nın bütün Alaş çocuklarını bir araya getirip özerk olma kararı aldığı, bu konu hakkında Türkistan Kazakları ile anlaşmak için Alaş Ordası'nın 5 Ocak'ta Türkistan şehrinde Sırderya oblastının kurultayı için çağrı yaptığı, kurultaya Alaş Orda adına Bakıtkerey Kulmanov, Mirjakıb Dulatov ve Turalğul Kunanbayev'in gönderildiği" haberi verilmektedir.

4-9 Ocak 1918 tarihlerinde Türkistan'da düzenlenen kongreye Alaş Orda hükümeti temsilcilerinin katılımı, onu Alaş hareketinin düzenlediği en büyük siyasi etkinliklerden biri hâline getirdi. Türkistan Kazaklarını Alaş'a dâhil etme meselesini tartışan kurultay hakkında *Sarıarqa* gazetesinde yayımlanan *Alaş hem Türkistan* [Alaş ve Türkistan] makale, "Kurultay'da Alaş'a katılmayacağız diyen kimse yok. Yaşlı genç, sıradan halkı da töresi de zengini de fakiri de hepsi aynı fikirdeydi." diyerek millî hedefin tam destek aldığını yazmıştır. Alaşçıların ileri sürdüğü bu millî hedef; 1924 yılındaki millî toprak sınırlaması döneminde Sovyet idaresinin üst tabakalarına yükselen Alaşçı ruhlu Sultanbek Kojanov gibi şahısların doğrudan müdahalesiyle gerçekleşmiştir.

O zamanlar ulusal seçkinler arasında bu iki bölgeyi karşılaştırma geleneği vardı. Bir zamanlar Abay, iki bölgenin sakinlerini mesleki gelişimleri açısından karşılaştırarak fikir beyan etmiştir. Abay'dan sonra bu iki bölgeyi siyasi imkânları doğrultusunda A. Bökeyhan da karşılaştırmaktadır. O, Türkistan'ın siyasi, sosyal yapısına dair derin bir analiz yapmıştır. Bunu, "Türkistan özerk olur. Bizim Kazakların Türkistan'a katılması iyi olur şeklinde bir fikir de var. Biz Türkistan'la dindaşız, akrabayız. Özerk oluş, devlet olmak demek. Devlet olarak iş yapmak kolay değil. Bizim Kazaklara iş yapan adam gerekse de Kazaklarımız cahil, Türkistan halkının cahilliği ve usta adamın yokluğu bizden on defa daha fazla. Kazak Türkistan'la bir muhtariyet olsa, Türkistan arabasına deve ile eşek birlikte koşulmuş olur. Bu arabaya binip biz nereye gideceğiz?" şeklindeki düşüncelerinden anlamaktayız. Halkın lideri burada Türkistan'ın siyasi potansiyelini küçümsemiyor, Şubat Devrimi'nden sonra bölgedeki gerçek siyasi ve sosyal durumu vurguluyor.

Bökeyhan'ın bu konuşmasıyla ilgili olarak M. Dulatov, 30 Kasım 1929'da OGPU (ОГПУ) müfettişine verdiği cevapta "...O dönem Türkistan

ve Kazakların birleşmesi gerektiğini söyleyenlerin argümanı: Rus sömürgeciliğinden kurtulmak ve güçlü bir millet olma arzumuzu gerçekleştirmek için Orta Asya ülkelerinin birleşmesi gerektiğini söylüyorlar. Alihan Bökeyhan'ın fikri şu şekildedir: Orta Asya olarak (Özbek ya da başkalarıyla) birleşmek mümkün değil, onlarda kadimcilik, dincilik, dinî taassuptan kaynaklanan ayrımcılık (dinî fanatizm) güçlü, onları işan, koca-molla yönetiyor. Şeriat yolundan hızlı bir şekilde ayrılmayan halkın meşguliyeti bizden başka, kültürel bakımdan bizden aşağıda, bu bakımdan iki kör el ele tutup yol yürüyüp gün görmeyiz." (QR UQKA. 78754-is, 6-tiz., 41-42 pp.) şeklindeki düşüncelerini ifade etmektedir.

Alihan Bökeyhan, Alaş partisinin programını yapanlardan biri olarak programın "Toprak meselesi" bölümüne "Türkistan'da toprakla birlikte su payının da halledilmesi gerekli." şeklinde görüş eklemiştir. Bununla birlikte Alihan Bökeyhan Türkistan'daki yerleştirme siyaseti neticesinde şekillenen toprak meselesinin karmaşıklığı ile de ilgilenmiştir. O, "Genel Sibirya Kurultayı" adlı inceleme makalesinde "Türkistan'da toprak bir çocuk aşığı gibi değişiyor, yerel halk toprağın faydasını görmüyor, onu kültür seviyesi yüksek kurnazlar görüyor." (Bökeyhan, 2016) der.

2-5 Ağustos 1917 tarihlerinde Taşkent'te yapılan Bölgesel Kırgız (Kazak) Kurultayında, Orenburg Kurultayının toprak meselesine ilişkin kararlarına yapılan ilaveler arasında yer alan "Türkistan'da Kırgızların (Kazaklar) toprağın yanı sıra su bakımından da tatmin edilmesi gerekir." şeklindeki ifade, Bökeyhan'ın fikrinin açık bir yansıması olarak kabul edilebilir. Bökeyhan'ın ortaya attığı bu fikir Türkistan'da 1921-1922'de toprak ve su reformunun hayata geçirilmesinde millî çıkarlar açısından açık bir örnek olacaktır. Bu toprak ve su reformunun başında Alaşçı Sultanbek Kojanov ve Konırkoja Kojikov vardır. 17 Temmuz 1922 tarihinde Orta Asya bürosu sekreteri Zelenskiy'e, bir kopyasını da Kojanov'a gönderdiği telgrafta "Rudzutak'ın üç defa çağırması olmasına rağmen çeşitli bahanelerle kaçan Kojanov, Jetisu'da toprak verme (yerleşimciler - H.T.) ve tutuklama işlemlerine devam etmektedir. Hızlı bir şekilde Jetisu'da göç işlerini durdurup Kojanov'u açıklama yapmak üzere Moskova'ya gönderin." (RGAS-Pİ. Q.558. 11-tiz., 30-is, 28 p.) der. Yerleştirilenler için alınan toprakların, sahipleri Kazaklara verilmesi hakkındaki Alaş düşüncesi, Sovyetler Birliği'nin siyasetinden istifade ederek cesurca işe koyulan Kojanov'un bu hareketi; bilinçte sınıf çıkarlarını gözetmek değil ilk olarak Bökeyhan'ın temellendirdiği millî çıkarlara hizmet etmektir.

1923 yılının Ekim ayında Türkistan OAK Başkan Yardımcısı Sultan Kojanov ile TAKSR HKK (TAKCP XKK) Başkanı Turar Rıskulov, Alihan Bökeyhan'ın tutuklanmasıyla ilgili olarak "Bu haberin Kırgızlar (Kazak) arasında olumsuz etkilerinin olduğu göz önünde bulundurularak cezaevinden tahliye edilmesi" konusunda RKP(b) (PKП(б)) Merkez Komitesine telgraf yollamışlardır. Bu telgraf Merkez Komitesinin sekreterliğinde değerlendirilip Kırgız Obkom'u ile GPU'ya (ГПУ) Bökeyhan'ın tutuklanma sebebinin sorulmasına karar verilmiştir. Bu şekilde Türkistanlı şahısların girişimleriyle Alihan Bökeyhan hapishaneden çıkarılmıştır.

Türkistan ve Alaş kavramları tarihî mekân ve zaman çerçevesinde tarihî şahsiyetlerin siyasi, edebî çalışmaları boyunca eleştiri süzgecinden geçip günümüzde insani ortak değerlere dönüşmüştür. Bu kutsal kavramlar Türk halkları ile devletlerinin siyasi, insani ilişkilerinin sağlamlaştırılmasına hizmet etmektedir.

KAYNAKÇA

- Agzamhocayev S.S. (2006). *Turkestarskoy Avtonomii: (Türkiston Muhtoriyati)*. Taşkent. Aq Jol: Aq Jol (Ақ жол) Gazetesi.
- Avanasova A. (2001). *Natsional'naya intelligentsiya Turkestana v pervoy çetverti XX veka*. Almatı: Qazaq Universiteti.
- Berdibay, R. (2004). *Tübi Bir Türkilerimiz*. Astana: Foliant.
- Bolğanbay, H. (2009). *İman Küşi*. (hızl. D. Qamzabekuli). Almatı: Arıs.
- Bökeyhan, É. (2016). *Şığarmaları*. Astana: Sarıarqa Baspası.
- Çuyev, F. (1992). "Çlen Politbyuro TsK BK8(b)P Molotov". *Geroi, antigeri Oteçestva*. (hızl. V.M. Zabrodin). Moskva.
- Ébjanov, H. (2006). "Şékérım Qajınıñ Bes Savalı jéne Ulttıq Elita". *Şékérım élemi*. №1, s. 108-116.
- Kh. M. Tursun, H. As, Kanat K. Bazarbaev, A. Rezhep, M. Kelesh. (2018). "Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation". *Utopía y praxis latinoamericana*. Año: 23, n° 82 (julio-septiembre), pp. 147-157. R
- Kodar, A. (2008). "Jizn' i Tvorçestvo Mustafa Çokaya: Neobhodimost Pereniterpretatsii". *XX ğasırdañ birinşi jartısındağı qazaq ziyalıları jéne utlıq memlekettilik: murağattar, keleli méseleler, keleşegi. Respublikalıq ğılımiy-téjirbelik konferentsiya materialdarı*. Almatı, s. 36-37.
- Mirjaqıp D. (2002). *Şığarmaları. Bes tomdıq şığarmalar jıynağı 5 t.* Almatı: Mektep.
- Nurpeyisov, K. (1995). *Alaş hem Alaşorda*. Almatı: Atatek.
- Nurpeyisov, K. (1996). "On altınşı jıl jéne 'Alaş qozğalı'" *Akıyqat*. No. 6, ss. 42-50.

Проект vsepoddaneyşego otçeta K.P. Kaufmana po Grajdanskomu Upravleniyu i Us-torystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-gubernatorstva. 7 noyabrya 1867 g – 25 marta 1881 g., SPb., 1885. S. 43.

QR UQQA (ҚР ҰҚҚА): Qazaqistan Respubliqası Utllıq Qavipsizdik Komiteti Arhivı)

RGASPI (РГАСПИ) Rossiyskiy Gosudarsvenniy Arhiv Sotsianl'no-Politiçeskoy İstorii.

Safarov, G. (1921). *Kolonial'naya Revolyutsiya. Opit Turkestana*. Moskva: Gosizdat.

Sultan Galiyev, M. (1992). *Stat'i. Vistupleniya. Dokumentı*. Kazan': Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo.

Tursun, H. (2013). *Alaş hem Turkistan*. Almatı: El-Şejire.

Yelkeyev B. (1991). "Partiya 'Üş Jüz' i eyo deyatel'nost' v period ustnovleniya sovets-koy vlasti v Kazahstane". *İstoriya Kazahstana: Beloye pyatna Sb. St.* (hızl. B. Abıl-hojin). Alma-Ata: Kazahstan.

ALASH ACTIVISTS AND TURKESTAN

ABSTRACT

The article deals with the historical analysis of the Turkestan and Alash movements, which were shaped as a manifestation of the worldwide national liberation movement in Central Asia. Due to historical conditions, the Turkestan region is considered not only as a geographical environment, but also as an integral part of world civilization, combining cultures and religions, and connecting political phenomena and events. At the beginning of the 20th century, the Turkestan region, which was affected by important events around the world, has become an important issue of international relations with its intellectual, political and cultural potential. A historical and comparative analysis has been made on the national ideas and their implementation practices, which are revealed by the concepts of Turkestan and Alash. The relationship between Alash and Turkestan also contains important messages for today. In this framework, the thoughts of the members of the Alash movement, which deeply affected our day as well as its period, on Turkestan are discussed in general terms in the article.

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН

Хазретәлі Тұрсұн*

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақала әлемдік ұлт-азаттық қозғалыстың Орталық Азиядағы көрінісі ретінде қалыптасқан Түркістан және Алаш қозғалыстарын тарихи талдауға арналған. Түркістан өлкесі тарихи жағдайларға байланысты географиялық орта ғана емес, сонымен бірге әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі ретінде мәдениеттер мен діндерді ықпаластырушы, саяси құбылыстар мен оқиғаларды байланыстырушы аймақ болып танылды. XX ғасырдың бас кезіндегі әлемдік маңызы бар оқиғалардың ықпалына тартылған Түркістан өлкесі өзінің интеллектуалдық, саяси-мәдени әлеуетімен халықаралық байланыстардың түйінді нысанына айналды. Түркістан және Алаш ұғымдарының көтерген ұлттық идеялары және олардың іске асу тәжірибесіне тарихи-салыстырмалы талдау жасалады.

Түркістан атауының киелілігі

Түркістан» атауы ортағасырларда түркілердің мекені деген тарихи-географиялық мәнде орнығып, кейінгі кезеңдерде саяси мағынаға ие бола бастады. 1865 ж. 2 наурызында Орынбор генерал-губернаторлығының құрамында Түркістан облысы құрылды. Облыста шамамен 453 мың тұрғын болған. Бұл жерде Түркістан атауы орыс отаршыларының әскери мүддесіне сай Ресейдің ішкі әскери қажеттіліктерін іске асыру мақсатынан туындап, әкімшілік-территориялық бірлік болып құрылған. Жаңа облысқа осы атауды берудің негізінде Ресейдің Қазақстанның оңтүстігін жаулап алу мақсатында Сырдария өзенінің төменгі және орта ағысында құрған «Түркістан әскери шебі» атауы шешуші рөл атқарғанымен, мәселенің мәнісі тым тереңде жатқан болатын. Ресей отаршылығының барысында 1867 ж. алғашқы кезде Сырдария және

* т.ғ.д., проф. Хазретәлі Тұрсұн, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. khazretali.tursun@ayu.edu.kz

Жетісу облыстарынан, кейін Орта Азия хандықтарын жаулап алу нәтижесінде Самарқанд, Ферғана облыстары қосылып, Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды (Проект всеподданейшего..., 1881: 43).

XX ғ. алғашқы ширегіндегі әлемдік ұлт-азаттық қозғалыс дүмпуі Орта Азия халықтары арасында саяси ағымға айналған тұтас Түркістан идеясын дүниеге әкелді. Отаршылдыққа қарсы этникалық, аймақтық бірлікті мақсат тұтқан бұл идея Түркістандағы ұлт зиялылары қызметінде алғаш рет көрініс берді. Бұл идея М. Шоқай бастаған ұлттық элитаны батыл саяси шешімдерге ынталандырды. 1917 ж. революциялар кезінде өлкедегі ұлт-азаттық күштер кеңестік биліктің шовинистік саясатына қарсылық ретінде 26 қараша күні Қоқан қаласында ұлттық мемлекет құрып, оны «Туркистон мухторияти» (Түркістан автономиясы) деп атады (Агзамходжаев, 2006: 189).

Түркістан атауы 1918 жылдың сәуірінде кеңестердің V съезінде Түркістан Автономиялы кеңестік социалистік республикасы түріндегі мемлекеттік құрылымға беріліп, жаңа мәртебеге ие болды. Міне, осы кезеңде Түркістан атауы көптеген мемлекеттік құрылымдар мен қоғамдық-саяси ұйымдарға, әлеуметтік нысандарға беріліп, шын мәнінде кең қолданысқа ие болды. Осылайша, «Түркістан» атауының халықаралық деңгейде танылуына мүмкіндік жасалды. Осы кезде европалық мемлекеттер де атауды нақты географиялық және саяси бірлік ретінде кеңінен қолдана бастады.

Дегенмен, «Мемлекеттік құрылымның күштеп іске асырған өзгерістері дәстүрлі қоғамның мәдени-рухани, әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуын апатты жолға салуы арқылы этнодеформациялық сипат алатындығын» (Khazretali M. Tursun, Nakan As ..., 2018: 148) ескерер болсақ, ол алғашқы кезекте саяси топонимикада көрініс береді. Этнодеформациялық үдеріс тарихи сананың көрінісі болған жер-су, елді мекеннің ғана емес, оған қоса тұтас этностар мен ұлттардың, мемлекеттік құрылымдардың да атауларын жою немесе отарлаушы елдің тілінде қайта атау түрінде идеологиялық сипат беруімен ерекшеленеді. Түркістан атауы да осындай тағдырға тап болды. 1924 ж. Орта Азия және Қазақстанды ұлттық-территориялық межелеу саясаты барысында Түркістан Республикасы таратылып, оның орнына Өзбек, Түркімен одақтас республикалары, Қазақ, Тәжік, Қырғыз автономиялық құрылымдары

дүниеге келді. Жергілікті халықтардың сұранысына және кеңестік биліктің мүдделеріне сай іске асырылған реформа барысында киелі Түркістан атауы өзінің саяси және әкімшілік аумақ ретіндегі ауқымды да қуатты мәнінен айрылды. Бір сөзбен айтқанда, түркі халықтары бірлігінің рәмізіне айналып, киелілік сипат алған «Түркістан» атауы тоталитарлық биліктің мүддесіне сай анохронизмге айналып, архив қойнауына тапсырылды. Бұл – түркі халықтарының этникалық бірлігіне негізделген саяси-мәдени ынтымақтастыққа үндеген ұмтылысын шектеуге тырысқан кеңестік биліктің қалауы болды (Тұрсұн, 2013: 321).

Әйтсе де, киелі атаумен бірге Түркістан идеясы да тарихи санадан өшіп қалмады. «Түркістан екі дүние есігі ғой, Түркістан ер түріктің бесігі ғой. Тамаша Түркістандай жерде туған, Түріктің тәңірі берген несібі ғой» деп М. Жұмабаев жырға қосқан Түркістан идеясы Мұстафа Шоқай сияқты бүкіл түркі жұртына ортақ тұлғалардың эмиграциядағы шығармашылық және саяси қызметінде кең қолданыс тапты. Шоқай Европада «Йени Түркістан», «Жас Түркістан» атты басылымдар шығарумен шектеліп қалмады. Түркістан идеясына түркі халықтарының саяси бірлігі мен тәуелсіздігі мағынасын беріп, оны халықаралық деңгейдегі «Түркістан ұлттық бірлігі» атты қуатты халықаралық саяси ұйымға айналдыра алды. Бұл саяси ұйым 1939 жылға дейін эмиграциядағы түркі халықтары зиялыларының тәуелсіздік жолындағы саяси күрес жүргізетін бірден-бір белсенді орталығы қызметін атқарды. Киелі Түркістан ұғымы осындай ізгі ниеттерге қызмет жасады. Әйтсе де, атаудың кең танымалдығын және оның түркі халықтары үшін тұтастандырушылық қуатын өз мақсатына пайдаланып қалғысы келген саяси күштер де болды. 1941-1942 жж. фашистік Германияда осылайша тұтқындағы түркі халықтары өкілдерінен құрылған «Түркістан легионы» дүниеге келді. Бастапқыда ізгі мақсатпен құрылған бұл құрылымға кеңестік идеология барынша өшпенділікпен қарсы шығып, Түркістан атауын құбыжық етіп көрсетуге бағытталған насихат жүргізді.

XX ғ. 20-30 жж. тәуелсіздік жолындағы кеңестік билікке қарсы күресте түркі халықтарының саяси бірлігі идеясын негіздеген және күрес дәлелдерін тұжырымдаған элита өкілдеріне Үлкен террор кезінде «пантүркішіл» деген саяси айдар тағылып, қуғынға ұшырады. Ол саяси айдардың астарында кеңестік идеологияның

ежелден қалыптасқан Түркістан атауының киелілігін мансұқтау мақсаты бұғып жатты.

«Түркістан» атауы түркі халықтарының этникалық генезисінде маңызды мәнге ие болып, туыс халықтарды тұтастандырушы ортақ құндылықтарға айналды. Қалыптасқан геосаяси жағдайларға байланысты Түркістан өлкесі, Түркістан генерал-губернаторлығы, Түркістан Республикасы деген географиялық ұғымдар мен саяси-әкімшілік құрылымдар тарихтың қойнауына жіберіліп, қазіргі заманғы саяси терминологиядан шығып қалған еді. Оның басты себебі, түркі халықтары бірлігінің рәмізіне айналған атаудың тоталитарлық идеология мақсаттарына сай келмеуі болды. Содан да кеңестік қоғамда бұл атаудың мәні барынша ықшамдалып, аудан орталығы деңгейінде ғана сақталып қалды. Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан облысы болып аталуы, Түркістан қаласына облыс орталығы мәртебесінің берілуі бүкіл түркі жұрты үшін киелі ұғымның тарих сахнасына қайта шығуы түрінде рухани жаңғырудың нақты көрінісіне айналды. Еліміздің тәуелсіздігі жағдайында киелі атаудың қалпына келіп, нақты мәнге ие болуы бүкіл түркі халықтарының ата жұрты ретіндегі киелі Түркістан ұғымының жаңа заманға сай трансформациялануы ретінде қабылданады. Бұл тарихи шешім түркі халықтарының ақыл-ой алыптары негіздеген Түркістан идеясының іске асуына – түркі халықтарының бірлігі мен тұтастығын орнықтыруға қызмет етеді.

Түркістан және түркілік бірлік идеясы – бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайтын мәндес ұғымдар. Түрік зиялыларының арасында пісіп-жетілген түркілік бірлік идеясын Зия Гөкалп 1923 ж. «Түркішілдік негіздері» еңбегінде теориялық тұрғыда негіздеді. И.Гаспралы «тілде, пікірде, істе бірлік» деген ұран көтерсе, Зия Гөкалп оны «Түркілендіру, исламдандыру, модернизиялау» деп қазіргі заманғы талаптарға бейімдеді. Ұлт, діни қауымдастық және мәдениет ұғымдарының үйлесімінен тұратын түркішілдікке мынадай: 1. Түркілік ұлттық тек 2. Ислам қауымымен ортақтық 3. Қазіргі заманғы ғылым мен техникаға деген ұмтылыс. Гөкалп мәдениет – ұлттық, ал техника – биұлттық деген тұжырым ұсынды. М.Шоқай бұл идеяларды қуаттағанымен ол үшін түркілік бірлікте ең бастысы большевиктік Ресейдің отаршылығымен күрес болатын (Кодар, 2008: 35).

Ал әлемдік ұлт-азаттық қозғалыс дүмпуі XX ғ. алғашқы ширегіндегі тарихи Ресей мен Кеңес Одағы құрамындағы Орталық Азия халықтары арасында саяси ағымға айналған Тұтас Түркістан идеясын дүниеге әкелді. Отаршылдыққа қарсы этникалық, аймақтың бірлікті мақсат тұтқан бұл идея сөз күйінде қалған жоқ. 1917 ж. қарашада орнаған Түркістан мұхтарияты қызметінде алғаш рет көрініс берген этникалық негіздегі бірлік М.Шоқай бастаған ұлттық элитаны батыл саяси шешімдерге ынталандырды.

ҚоқанқырғыныжайындаҚ.Болғанбайұлы«Бірліктуы»газетінде «Тұла бойлары қан сасиды» деген мақаласында былай деп жазды: «13 январьдан 10 февральға дейінгі күндер Түркістан халқының есінен өмірінде шықпас. Ол күндері адам-хайуан өзінің бет-аузын Түркістан халқына ашық көрсетті. Ол күндер — Түркістан тарихында сиямен емес, қанмен жазылатын күндер. Адам пішінді жыртқыштардың ол күндерде Қоқан көшелерінде істеген сұмдықтарын естігенде денең түршігіп, қаның мұздайды» (Болғанбай, 2009: 88-89) дей келіп, Қоқан қырғынын ұйымдастырғандарды «адам пішінді жыртқыштарға» балап, олардың тұла бойы қан сасиды деген тұжырым жасайды.

Түркістан мұхтариятының қару күшімен жойылуы, М.Шоқайдың эмиграцияға кетуі, кеңестік үлгідегі Түркістан автономиясы мемлекеттік құрылымының орнауы да аймақтық тұтастықты қалыптастыру идеясын тұншықтыра алмады. Ұлт-азаттық күрес барысында саяси партиялардың тұғырнамасын безендірген Түркістанға «ұлттық автономия» беру мәселесін большевиктер шовинистік мақсатқа сай бұрмалады. Содан да Тұтас Түркістанның орнына қауқарсыз, саяси, экономикалық құқығы барынша шектелген ұлттық республикалар құруда Одақтағы бірыңғай великоросстардың үстемдігін нығайтуға қызмет жасауды көздеді деген мүддені М.Сұлтанғалиев «Москва бүтін Түркістанды экономикалық және саяси жағынан әлсіз етуі үшін Тұран халықтарын жеке ұсақ тайпаларға жіктеуде, бірақ екі жыл да өтпей-ақ бөлшектеуге ұшыраған Тұран жұрты қайтадан бүтіндігін қалпына келтіру жайында айта бастайтын болады және бұрынғыдан да қуатты, ұйымдасқан мемлекеттік тұтастыққа өтері хақ» (Сұлтан-Ғалиев, 1992: 469) деп әшкерелейді. Бірақ, өлкедегі қоғамдық-саяси даму үдерісі Сұлтанғалиевтың болжамын теріске шығарды. Тарих таңдауы полиэтникалық тұтастық емес, этникалық даралану болып шықты.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті өкілі Т.Рысқұлов өзінің идеясының ізашарлары М.Сұлтанғалиев, М.Шоқай негіздеген Тұтас Түркістан идеясын большевиктердің саяси күрес тәсілдерін қолдана отырып іске асыруды көздеді. Ол 1920 ж. қаңтарында Ташкентте өткен Мұсбюроның III төтенше конференциясында делегаттардың бірауызды қолдауымен болашақ Түркі республикасының саяси ұйымын «Түркі халықтарының Коммунистік партиясы» деп атау туралы шешімге қол жеткізді..

Алғашқы кезде ресми билікке балама позиция ұстанған ұлттық элита өкілдерінің кейінгі әрекеттері большевиктік биліктің ықпалына ыңғайлана берді. Тұтас Түркістан идеясы үшін күрескен қайраткерлердің бірлігі ұлттық-территориялық және мемлекеттік межелеуге байланысты ұлттық мақсаттар бойынша ыдырай бастады. Бұл бөлшектеудің басында И.Сталиннің тұрғаны белгілі. В.Молотов өз естелігінде «ортаазиялық республикаларды құру, олардың шекарасын анықтау – тұтастай Сталиннің ісі» (Чуев, 1992: 433) дегенді айтады. Демек, түркі халықтарының бірлігі саяси, полиэтникалық және конфедерациялық болсын деген ұлттық элитаның идеялары Ресейдің өктем геосаяси мүддесінің құрбандығына шалынды. Осылайша М.Шоқай, З.Утоған, М.Сұлтанғалиев, Т.Рысқұловтардың түркі халықтарын біріктіру жолында ту етіп көтерген идеясы кеңестік тоталитарлық жүйе нығайған сайын көмескілене берді. Ендігі жерде тұтас Түркістан жағдайында өз ішіндегі үлестіруші факторлармен реттелуі тиіс интеграциялық үдерістерді басқаруды Мәскеу өз құзырына алды. Бұл жағдай Орталық Азия халықтарының саяси, экономикалық және этникалық тұрғыда ұлттық даралануын күшейте түсті. Соған сәйкес дәстүрлі ұғымдағы қандай да болмасын конфедерацияға бірігуге деген ұмтылыс мүлдем күн тәртібінен түсіп қалды.

Ұлттық мемлекеттілік мәселесінде «Үш жүз» партиясы алашордашылардың «контрреволюциялық» автономиясын айыптап, оның орнына Ресейдің құрамындағы қазақстандық-ортаазиялық автономия, яғни Түркістан Федерациясын құруды ұсынды. Оның үстіне Ресей құрамында түрік-татар автономиясының, яғни Ресейдегі жалпы түркі халықтарының ортақ автономиясын құруды да қарастырылды (Елкеев, 1991: 56).

Ал Түркістанның өзінде бұл мәселе барынша өткір сипат алды. Олай дейтін себебіміз, ұлттық элита өкілдері биліктің жоғарғы

эшолонында түркі халықтарын біріктіру идеясын қызу насихаттай бастады. «Т.Рысқұлов, Субхи (*Исмаил Субхи – Түркістанға Орталық арнайы жіберген түрік коммунисті – Х.Т.*), Шакиров, Құл Мұхамедов, Эфендияров, Низамитдин Ходжаев, Амерханов, Асфендияров, Турсун Ходжаев сияқты ұлттық интеллигенция өкілдері Түркі автономиясын құру жайындағы әрекеттерін өздерінің жасырын армандары – ұлттың өзін-өзі басқаруға қол жеткізетін заңды құбылыс деп есептеді» (Ауанасова, 2001: 148). Демек, түркілік бірлік идеясы жеке тұлғалардың емес, ұлттық интеллигенцияның тұтастай шоғырының ұжымдық ой-пікірі ретінде қарастырылуы тиіс.

Сол кезде Ташкент қаласында «Түрік сөзі» (Голос тюрков) газеті жарық көріп тұрды. Ал оның басшылары «Түркі ұлтын саяси және рухани құлдықтан құтқару – шынайы түркі мәдениетін құру» деп өз мақсаттарын ашық білдірді. Олар «Түркі балалары, бірігіңдер!» деп ұран тастады. Осы газеттің жанынан құрылған «Түркі одағы» үйірмесі алдына мынадай мақсаттар қойды: түркілерді бір тудың астына жинау, оларға ұлттық идеяны сіңіріп, отанының патриоты етіп тәрбиелеу, Түркістанды мекендеген барлық түркі балаларының санасына олар бір түркі халқының ұлдары екендігін сіңіріп, рулық тартыстар мен түркі халықтарының өзара жауласуына жол бермеу сияқты міндеттер қойылды. Оның орнына оларды бірлік пен өзара құрмет негізінде біріктіру, ғылымды, сауданы, егіншілік пен өнеркәсіпті Түркістанның ұлттық ерекшеліктеріне сай және оны ескере отырып дамыту, бабалардың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын құрметтеп шынайы түркі мәдениетін қалыптастыру (Ауанасова, 2001: 260). Бұл саяси тұғырнама Түркістандағы этносаяси үдерістердің арасындағы түркілік бірлік идеясын барлық қырынан ашып көрсетеді. Түркішілдік ағымының саяси доктринасы деп бағалауға болатын осы міндеттер кешені кеңестік билікпен бетпе-бет келгенде пантюркизм деген саяси айдардың өзегіне айналды.

Түркістанда түркілік бірлік идеясы «Шурои Исламия», «Шурои Улема» және «Турк адами марказиат» («Түркі федерациясы») сияқты саяси қозғалыстар мен партиялардың қызметі арқылы ұйымдық құрылымдарға арқа сүйесе, кеңестік биліктің жағына шыққан ұлт зиялыларының қолдауымен ұлттық-территориялық автономия талап етудің дәлеліне айналды.

Орта Азиядағы тәуелсіз мемлекеттер тарихының мазмұнында осы кезге дейін қалыптасқан тұжырымдарды қайта қараудағы күрделі де түйінді зерттеу нысанының бірі – Түркістан тарихы. Бұл тақырып отандық тарихшылар тарапынан біршама зерттелгенімен геосаяси ерекшеліктерді ескере отырып, концептуалды тұрғыда байыпты қарастыруды қажет етеді.

XX ғасыр басындағы дүниежүзілік ұлт-азаттық қозғалыстың аймақтық көріністері түрінде пайда болып, даму барысында дербес саяси құбылыстарға айналған Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы мен Алаш қозғалыстары қазіргі кезде тарихи ойдың қызығушылығын оятып отыр. Қазақстан мен Орта Азия республикалары тәуелсіздігінің бастауында тұрған бұл қозғалыстарды бірін-бірі толықтыратын біртұтас ортақ құндылықтарымен және бірін-бірі қайталамайтын саяси-рухани ерекшеліктерімен дара құбылыстар ретінде қарастыру қажеттілігі айқын сезіледі. Бұл қозғалыстардың идеялық сабақтастығы мен бағдарламалық мақсаттарының сәйкестігі үйлестіруші факторларының ортақтығымен бірге олардың басқарушы элита өкілдерінің саяси көзқарасы мен рухани-мәдени ұстанымдарының ортақтығынан туындап жатты. Осындай саяси, мәдени-рухани ортақ ұстанымдардың негізділігі Орта Азиядағы тәуелсіз мемлекеттердің интеграциялық ықпалдастығын одан әрі өрбітуге жаңа тыныс береді.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы түркілік, мұсылмандық бірлік аясында күрес жүргізген ұлттық элита құрамындағы қазақ, өзбек, қырғыз зиялыларының атқарған қызметтері әртүрлі болды. Түрккомиссия мүшесі Г.Сафаров Түркістан мұхтариаты үкіметін құруда қазақ зиялылары белсенді рөл атқарғандығын атап көрсетеді. Ол «қазан оқиғаларынан соң кеңеске қарсы автономиялық қозғалыстың басшылығы ұлттық буржуазиялық өзін-өзі басқару еркін білдірген алдыңғы қатарлы зиялылардың қолына шоғырлануы реакциялық-феодалдық «Улемамен» байланысы жоқ қырғыз (*қазақ деп оқыңыз – Х.Т*) зиялыларының алдыңғы шепке шығуына» (Сафаров, 1921: 119) алып келді деп жазды. Шындығында 1917 ж ақпан төңкерісіне дейін Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының қалың ортасында жүрген М.Тынышбаев, М.Шоқай, С.Лапин, Ә.Оразаев, С.Ақаев, Қ.Қожықов сияқты этноэлита өкілдері еуропалық білім алған, саяси дайындығы мол тұлғалар еді. Содан да олар 1917-1918 жж. Түркістандағы тарихи оқиғалардың алдыңғы сапында болды.

Саяси элитаның құрамы туралы Х.Әбжанов: «Ұстанған саяси позициясы, әлеуметтік-таптық бағдары, ұлттық идеясы жағынан келгенде бұлар біркелкі емес еді. Атап айтар болсақ, консервативті-ұлттық элита діни-конфессионалды құндылықтар мен ұстанымдарды басшылыққа алса, радикалды ұлттық элита большевизм жағына шықты. Прогрестік-демократиялық элита Алаш қозғалысының басында тұрды. Тұтас Түркістан идеясын көтерген М.Шоқай мен оның серіктерін ымырасыз-түркішіл элита деп атаған жөн тәрізді. Ұстанымдары мен құндылықтары қабыспаса да бәрінің көздеген түпкі мұраты қазақ халқының азаттығы еді» (Әбжанов, 2006: 113) дей келіп бұл топтарды ұлттық саяси-азаттық элитасы деген біртұтас ұғымға біріктіреді.

Түркістандық атауымен саяси және этникалық бірлікке топтасу орыс басқыншылығынан ұлттың аман қалуының бірден бір жолы деп қабылданды. Содан да Түркістанның төңкеріске дейінгі ұлттық элитасының көрнекті өкілдері Махмутқожа Бехбуди, Мұстафа Шоқай, Абдурауф Фитрат, кейін большевиктік идеяларға берілген Тұрар Рысқұлов пен Файзулла Хожаевтар да өздерінің саяси қызметтерінде түркістандық бірлікті басты мақсат етті. XX ғ. алғашқы ширегіндегі патшалық Ресей империализмі оны алмастырған большевиктік доктринаның қоғамдық өмірді модернизациялау және басқа да өктем саясаты қалыптастырған ахуал Орталық Азия мұсылмандарының біртұтас ұлт болып ұйысуына біршама қолайлы жағдай туғызған еді. Орталық Азия мұсылмандарының өздерін біртұтас ұлт ретінде сезінуіне шетелдік ғалымдар олардың өз арасындағы кез-келген айырмашылықтар мұсылмандар мен еуропалықтардың арасындағы айырмашылықтармен салыстырғанда ештеңе де емес деп жазады.

Кеңес өкіметі жағдайында Т.Рысқұлов бастаған ұлттық элитаның жаңа буыны түрікшілдік идеяларын ұлыорыстық шовинизмге қарсы ту етіп көтерді. Дегенмен бұл идеяға құлай беріліп, бас шұлғи бермей оған күмәнмен қараушылар да болды. Осыған байланысты М.Дулатов былай деп жазды: «діні бір, қаны бір, тіл негізі бір түрік қауымдары көңілдесіп, «шын орыс саясатынан» (*ұлыорыстық шовинизм – Х.Т.*) құтылу үшін «жалпы түрік тілін біріктіру» деген пікірге келе бастады. Бұл жолды бастаушы марқұм Исмағұлбек Гаспринский еді. «Түрікшілдердің» ойы «жеке-жеке жұтылып кетуіміз оңай болар, бәріміз қосылсақ тамағынан өтуіміз қиын соғар» дегендік еді. Бұл пікірдің басқа жағы да бар шығар. Бірақ

біз өзіміз осылай түсінуші едік. Әйтпесе, бәрі бірдей түріктің баласы болғанмен, Қырым ноғайын – қазандық, Қазан ноғайын – өзбек, башқұртты – қазақ, түрікменді – башқұрт анық түсінбейтін. Бұлардың бәрі ортақ бір тілмен оп-оңай сөйлесіп кете алмайтынын білетін едік» (Міржақып Дулатұлы, 2004: 614). Көрнекті көсемсөзші М.Дулатов этникалық саяси-рухани үрдістерді жете танығандықтан да түркілік бірлік идеясының тілдік астарының негізділігіне күмән білдіреді. Бұл күмән шындыққа айналды. Жаңа жағдайда түркістандық саяси және интеллектуалдық элитаның этникалық дербестікке ұмтылуы, сонымен бірге табиғи-эволюциялық этногенез үдерісінің шарттары сол кезеңдегі қол жеткізген модернизация жетістіктеріне ұласып, өлкедегі ұлттық дербестенуді жеделдете түсті.

«Түркістандық» деген жалпы атаумен біріккен түркі халықтары үшін кеңес өкіметінің межеллеу саясаты ұлттық дербестену үдерісін аяқтауға үлкен мүмкіндік жасады. Жасанды жолмен біріктірілген «түркістандықтардың» жеке ұлттарға бөлінуі болмай қоймайтын тарихи ақиқат болатын. Т.Рысқұловтың «түркістандық» атауын полиэтникалық «түрік» атауымен алмастыруды көздеген идеялары мен практикалық іс-әрекеттері белгілі бір мақсаттарда өзін ақтағанымен саяси конъюнктурадан өзге үлкен тарихи жүк көтере алмады. Өйткені, түркілік бірлікті саяси-экономикалық тұрғыда кеңестік мемлекеттік жүйе құрылымына кіріктіретін оңтайлы практикалық тетік ұсынылмады. Оның орнына түрік этносының тұтастығын күшейтіп, оны қуатты саяси күшке айналдырудан туындаған бұл ниет сол кезеңдегі қалыптасқан қоғамдық-саяси ахуалға сай келмеді. Ал осы идеяға балама ретінде межеллеу науқаны барысында С.Қожановтың түркі халықтарын ұлттық-территориялық тұрғыда жеке мемлекеттік бірліктерге бөлумен бірге бұрынғы түркістандық ұғымда қалыптасқан дәстүрлі байланыстарды дамыта отырып, Орта Азия мемлекеттерінің саяси федерациясын құру жөніндегі ұсынысы нақты өмір шындығынан туындады.

Түркістан және Алаш қозғалысы мазмұны мен сипаты бойынша ерекшеленеді. Танымдық шарттылықтарға сүйеніп, «Алаш қозғалысының Түркістан қанаты» деген тұжырым ұсынамыз. Бұл жерде басын ашып айтатын мәселе, ғылыми танымда «Шығыс Алашорда», «Батыс Алашорда» деген орныққан тарихи тұжырымдарға балама құбылыс іздестіру емес, қайта ол құбылыстардың мазмұндық құрылымына жаңа кеңістік ашу басты мақсат екендігі. Бұндай

тұжырым жасауға деректік және дәйектік негіздер жеткілікті. Алғаш рет Алаш қозғалысының Түркістан қанаты туралы тұжырым Түркістандағы партия-кеңес органдарының ресми құжаттарында «Алаш Орданың» түркістандық бөлімі «Бірлік туы» газеті органымен аттас ұйым болды. «Бірлік туы» газеті 1917 ж. маусымынан Ташкентте шыға бастады. Аталған газетті ұйымдастырушылардың тұғырнамасы дәлме-дәл алашордашылардың тұғырнамасындай еді» (РГАСПИ Ф. 17, ол. 85, д. 77. Л.207) деген сипатта негізделді.

Алаш қозғалысы тарихын жаңа көзқараспен бағалаудың негізін қалаған академик К.Нұрпейіс қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалысына «20-шы жылдардың бері ғылыми және саяси әдебиетке орын алып келгендей жаппай Алаш немесе Алаш Орда айдарын тағуға бола ма?» деген сауал қояды да оған біржақты жауап қайтарады. «Өйткені, жалпы қазақ интеллигенциясы бар да, сонымен қатар алаш қозғалысына қосылған интеллигенция өкілдері бар. Екіншіден, 1917 жылғы екі революцияға дейінгі қазақ интеллигенциясы белсенді араласқан қазақ қауымына тән қоғамдық қозғалыс бар да, 1917 жылдың шілдесінен 1920 жылдардың аралығын қамтыған Алаш қозғалысы бар» (Нұрпейісов, 1995: 122) деген тұжырымы арқылы қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстың уақыттық шегі мен саяси сипатына айқындық береді. Бұл тұжырымның әдіснамалық маңызы ретінде Алаш қозғалысын ұлт-азаттық қозғалыстың құрамдас бөлігі болғанымен оның саяси-идеялық, ұйымдық және ұстанған рухани құндылықтары бойынша сипатты ерекшеліктері болғандығын ажыратуға мүмкіндік беретіндігін атаймыз.

Жалпы, XX ғ. алғашқы ширегіндегі ұлт-азаттық қозғалыста қалыптасқан саяси ағымдар мен партиялардың әлеуметтік құрамы әртекті болуымен ерекшеленеді. К.Нұрпейістің тұжырымы бойынша Алаш қозғалысы өкілдерінің «басым көпшілігі, қазақ қауымының қай тобынан шыққанына қарамастан, негізінен қазақтың ұлттық интеллигенцияның өкілдері еді. Алаштың басты идеологиясы отарлыққа қарсы бағытталған жалпыұлттық идеядан туындады» – дей келіп, Алашты «Қазақстанды капиталистік қатынастарға ыңғайлауға тырысқан, негізінен ұлттық интеллигенция өкілдерінен тұратын, идеологиясы отаршылдыққа қарсы бағытталған ұлттық-демократиялық саяси ұйым» (Нұрпейісов, 1995: 124-125) деген анықтама береді.

К.Нұрпейіс тұжырымдағандай, 1917-1920 жж. қазақ жерінде нақты ұйымдық құрылыммен жария жұмыс жасаған Алаш қозғалысының қызметі Түркістан жағдайында біршама өзгеше сипат алды. К.Нұрпейіс Түркістандағы Алаш қозғалысының ұйымдық құрылым ретінде жария жұмыс істеген мерзімі туралы «М.Тынышбаевтың Жетісуға қоныс аударуына және М.Шоқайұлының шетелдік эмиграцияға кетуінің (Грузия – Түркия – Германия – Франция) нәтижесінде Алаштың оңтүстік қанаты 1918 жылдың көктеміне қарай іс жүзінде тарқады. Оның мүшелерінің кейбіреуі белсенді саяси қызметтен кетсе, екіншілері большевиктер жағына шықты, ал Жетісудағы алаш ұйымының көрнекті мүшелері Ыбырайым Жайнақов, Отыншы Әлжанов, Төлебай Дүйсебаев, т.б. Қытай ауып кетіп, сол жақтан қарулы қарсылық ұйымдастыру әрекетін жасады. Сонымен, алаштың оңтүстік қанаты үш ай бойы ғана Совет өкіметіне белсенді қарсылық көрсете алды» (Нұрпейісов, 1996: 43) деп тұжырым жасайды. Бұл тұжырым өлкедегі Алаш қозғалысының біржолата жойылғандығын танытпайды. Мәселенің бұлай қойылуын қуаттай отырып, архив қорларынан тауып, ғылыми айналымға ұсынылған деректер Алаш қозғалысы Түркістан қанатының қызметі ұйымдық құрылымы болмағанымен 1924 ж. ұлттық-территориялық межелеуге дейін жартылай жария, жартылай жасырын жағдайда жұмыс жасағандығына көз жеткізеді.

Түркістан және Алаш қозғалыстарындағы ислам факторының да ықпалы әртүрлі деңгейде болды. Ресейдің орталығында кең өріс алған мұсылмандық қозғалысқа қазақ элитасының кейбір өкілдері ғана белсене қатысты. Атап айтқанда Ж.Досмұхамедов пен У.Танашев Бүкілресейлік мұсылмандар съездеріне қатысса, М.Шоқай IV Мемлекеттік думаның мұсылмандар фракциясы бюросының хатшысы болып қызметке араласты. Ал Сералы Лапиннің діни бағытты ұстанған «Шурои Улема» қоғамдық-саяси қозғалысының басшысы болуы да қазақтардың арасында діни ағымның басымдығын танытпайтын еді.

Алашордашыларға кешірім жасалғаннан соң Түркістанда билік басындағы ұлттық саяси элита өкілдері Н.Төреқұлов, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Асфендияровтар алашшыл қазақ зиялыларын Ташкент қаласына шақырып, түрлі қызметтерге тартты. Өлкедегі қазақ облыстарында жер-су реформасын жүргізуде алаштық идея жалғасын тапты. Олардың басшылығымен Ташкент қаласына

топтасқан қазақтың саяси, шығармашылық элитасы өкілдерінің қызметі мәдениет тарихындағы аса бір сәтті де шығармашылық тұрғыда жемісті кезең болды. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, М.Жұмабаев, С.Асфендияров, Қ.Болғанбаев, Ғ.Бірімжанов, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Қ.Кемеңгеров т.б. қайраткерлердің 1924 ж. ұлттық-территориялық межелеуге дейінгі мәдени-ағартушылық қызметі кеңестік билік жағдайында Алаш қозғалысы көтерген ұлттық идеяларды батыл іске асыруымен ерекшеленді. Бір сөзбен айтқанда Алаш қозғалысы Түркістан қанатының қызметі арқылы Алаш қозғалысының географиялық ауқымы кеңейді және оның уақыттық шегі ұзара түсті.

Алаш пен Түркістан қозғалыстарының өзара ықпалдастығы жеке тұлғалардың қызметінде көрініс тапты. Айталық, ұлттық элитаның көрнекті өкілі М.Дулатовтың саяси және шығармашылық қызметі Түркістанмен тығыз байланыста дамыды. Ол 1912 ж. Семей түрмесінен шыққаннан соң ізін аңдыған патша охранкасынан бой тасалап, Түркістан қаласын паналайды. Ол хаттарының бірінде Түркістан қаласындағы қазақ, өзбек байлары мен қырғыз манаптары Міржақыпқа мол қаржы жинап бергендігін, Орынборға келіп А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейхановтармен ақылдасып «Түркістанда жиналған мол қаржыны, Уфадағы «Ғалия» медресесі шәкірттерінің қосқандарын «Қазақ» газетін шығаруға бағыштағандығын» (Міржақып Дулатұлы, 2004: 298-299) жазады. Түркістан өлкесін тарихи қазақ жері деуден танбаған М.Дулатовтың Түркістан қаласында болуы оның шығармашылығында терең із қалдырған. Ол Қожа Ахмет Ясауи және оның кесенесіне алғашқылардың бірі болып көлемді мақала арнаған. Қаланың зиялыларымен сыйласып, мектеп, медреселерін аралаған жазушының С.Қожановпен таныстығы осы кезден басталған. Осыған байланысты «дәл осы кезде орыс-қазақ мектебінде оқып жүрген Сұлтанбектің Міржақыпқа жолығып, одан аса құнды пікір естіп, өміріне азық боларлық нәр бағдар тапқаны атап көрсетерлік нәрсе» (Бердібай, 2004: 297) деген Р.Бердібайдың пікіріне ден қоюға болады. Ташкентте жолдары түйіскен С.Қожанов пен М.Дулатовтың «Ақ жол» газетіндегі қызметінде алаштық идеялар жалғасын тапты. Осы жерде элиталық тұлғалар ретінде М.Дулатов, С.Қожанов және С.Өтегеновтердің арасында ұлттық мүдде төңірегінде терең түсіністік орнағанын аңғарамыз. Қожанов ұлттық элитаның жоғарғы эшелонындағы басқару элитасының өкілі болса, М.Дулатов республикадағы шығармашылық элиталық көрнекті

өкілі еді. Ал билік құрылымдарында ешқандай ресми лауазым атқармаған Садық Өтегенов туралы Т.Рысқұлов мынадай мәлімет береді. «Құрметті, бірақ айлакер, монархиялық бағытты жақтайтын шал. Алашорда мен Қоқан автономиялық үкіметтерінің қайраткері. 1913 ж. Петербургке Романовтар отбасының тойына барған. Қожановтың барлық құпиясын біледі. Ол Өтегеновтың тәрбиесін алған. Өзі Қожановтың барлық тағайындаулар бойынша даладағы жаршысы. Болыс болғысы келетіндер Өтегеновке тәуелді. Көптеген коммунистер тек сол арқылы қызмет алады. Өтегенов жанжалдасқан коммунистерді бітістіруші ақсақал қызметін атқарады. Ол менен қандай қызметті қалайтынымды айтуды сұрап, оны Қожанов арқылы орындайтындығын айтты» (РГАСПИ. Ф.17, Оп. 85, д. 77. Л. 241). Бұл мінездеме С.Өтегеновтың Түркістан этноэлитасының жеке құрамында шешуші қызмет атқарған ықпалды элиталық тұлға болғандығын айғақтайды.

Алаш және ұлттық идея. Бүкіл әлемдік отаршылыққа қарсы, ұлт-азаттық қозғалыс қазақ жерінде де құрылуы керек болды. «Қарқаралы петициясы» он мыңнан аса адам қол қойған тарихи құжат. Бұл құжатта қазақтың елі, жері, діні, тілі, білім-ғылым мәселелері көтеріліп, өз наразылықтары жазылған. Бұл петиция отаршылдыққа қарсы саяси күрестің бір тәсілі болды. Ұлттық идеяның қалануына негіз болды. Ол кездегі ұлттық идея – елдің тәуелсіздігі. Осы тәуелсіздікке байланысты не істеу қажет? басқа елдер қалай күресуде деген секілді жолдарды іздей бастады.

1905-1907 жылдардағы орыс революциясынан кейін жастүріктер қозғалыстары қазақ саяси ойының қалыптасуына көп ықпалын тигізді. Кеңестік тарихқа қарайтын болсақ монархиялық жүйеге қарсы қозғалыс деп айтып жатады. Бірақ шын мәнінде ол азаттық қозғалыс, бодан елдердің бас көтеруі еді. Алғашқы ұлттық идеяның бірі 1909 жылы Тройцк қаласында, Оралда «Қазақстан» деген газет жарық көруі болды. Осы газет араб жазуымен қазақ тілінде, кирилл әріптерімен орыс тілінде жарық көріп жатты. Бір номер шыққаннан кейін жауып қойды, кейін біраз уақыт өткен соң қайта ашылды. Осы «Қазақстан» газетінің атауы ұлттық идеяның түбірі болды. Осы кезге дейін қазақ атауының өзі жойылып бара жатты. Қазақдаласы үш генерал-губернаторлыққа бөлініп, аумақтық тұтастығы жойылды. Осындай жағдайда «Қазақстан» деген газет шығару елді, жерді, ұлтты, мемлекетті тұтастандыру деген идеяны

алға тартты. 1913 жылы «Қазақ» газеті Орынборда жарық көрді. Бұл жерде де газеттің атауы ұлттық идеяның рөлін атқарды. Ол қандай идея? Ол идея қазақ халқының бар екендігін, ұлт екендігін, қазақ мемлекеті болуы керек деген саяси ұрандарды алға шығарды. Бұл – қазақ руханиятының саяси өрлеу кезеңі болды.

1917 жылдың шілдесінде II Бүкілқырғыз (қазақ) съезі өтіп, «Алаш» саяси партиясы құрылды. М.Шоқай бастаған түркістандық делегация Ташкент қаласына келіп, тамыз айының 3-5 күндері «Түркістан қазақтарының съезі» деген құрылтай өткізеді. Орынбор съезінде не қаралған болса, Ташкентте де сол күн тәртібі мәселелер талқыланады, қайталамайтын бір ғана тұсы – «Бірлік туы» саяси ұйымы туралы күн тәртібіндегі мәселе болды. Түркістандықтар оған дейін «Бірлік туы» деген саяси партия құрғысы келген, М.Шоқай Орынбор съезінің шешімдерін қолдады. Демек, қазақ жерінде біртұтастандыру үшін бөлек-бөлек партия құру емес, бір ғана партия құрылып, соның төңірегіне топталу қажет екендігін түсінді. «Алаш» партиясы құрылғаннан кейін, Түркістан өлкесінде «Бірлік туы» деген партияның қажеттілігі болмады. Осы съезде «Қазақ» газетіне Түркістан өңірінің жазылуы ұйымдастырылсын деген шешім қабылданған. «Қазақ» газеті «Алаш» партиясының саяси органы қызметін атқарды.

Ә.Бөкейхановтың өз төңірегіне пікірлестерін топтастырып, мүдделестер тобын құрып, қатардағы көп міндеттерден ең бастысын ажыратып алатын көсемге тән саяси көрегендігін бөліп атаймыз. М.Дулатовтың «Ақ жол» газеті арқылы Түркістанда ұлттық идеяның орнығуы, кеңес өкіметінің мемлекеттік билік құрылымдары туралы қоғамдық пікір қалыптастыруда атқарған қызметін «Қазақ» газетінде атқарған қызметінің жаңа жағдайдағы жалғасы болды. Өйткені, Түркістанда «Ақ жол» газетінің халыққа кеңінен танымал болуы оның «Қазақ» газетінің дәстүрін жалғастыруына байланысты еді. М.Әуезов 1923 жылы 4 ақпанда «Ақжол» газетінде «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын. «Қазақ» газетінің сол заманынан бері қарай талай уақыт өткен сияқты бұл уақыттың жылдай, саусақпен санағандай аз жыл болса да, ол өткен оқиғаларына қарағанда, көп заманға жауап ұратын толқынды заманның бірі» («Ақ жол». 4 ақпан, 1923 ж.) деп

жазды. М.Әуезовтың бұл бағасын қазақтың ұлттық-демократиялық Алаш партиясының ұйымдасуына ұйытқы болған, автономиялық мемлекет құру идеясын көтерген газеттің ізгі дәстүрлерін кеңестік билік жағдайында жалғастырған «Ақ жол» газетіне де қатысты айтуға болар еді. Бес жылдан астам шығып тұрған «Ақ жол» газеті таралымының жоғары болуы оның көтерген мәселелерінің ұлттық мүддені ұлықтаған өткірлігінен, халықтың көңіліндегіні айтуынан еді.

Ғ.Бірімжановтың көпшілікке белгісіз болып келген, бірақ өзінің жекетағдырына ауыр із қалдырған қызметтерінің бірі – С.Қожановтың тапсырмасымен 1921 ж. Бұхараға Энвер Пашамен кездесуге баруы. Бұл кездесудің қандай нәтиже бергендігі жөнінде нақты деректер жоқ. Сірә, С.Қожанов Бұхарада кеңеске қарсы қарулы күрес жүргізуге кіріскен Энвер Пашамен байланыс орнатуды жоспарлаған болар. Бұндай әрекет мемлекеттік билік құрылымдарындағы кейбір өзбек қайраткерлерінің де тарапынан жасалған болатын.

Ғазымбектің осы кезге дейін танылмай келген қызметінің қырлары оның Германияда болған кезеңіне байланысты. Ол Берлинде М.Шоқаймен үнемі кездесіп тұрған. 1923 ж. Германияға барған Т.Рысқұловпен кездесуінде Ғазымбек одан М.Шоқайға материалдық көмек жасауды сұрайды. «Сонда мен оған көмектесу тұрмақ оның және барлық студенттердің онымен кездесетіндері болса онда олардың бәрі де кері шақырылады дегенді айттым» (РГАСПИ. Ф.17, оп.85, д.77. Л.197) деп жазады. Бұл 1924 жылдың сәуіріндегі әңгіме. Ал Бірімжановтың өзі С.Қожановқа одан ертерек жазған хатында Шоқаев туралы «ол өте нашар тұрады, студент-практиканттар оған көмектескісі келді, бірақ ол бас тартты және «бұл ақша сендерге керек болады, өйткені алда көп істер күтіп тұр» дегенді айтты (РГАСПИ. Ф. 17, оп. 84, д. 586, л. 42.) деп хабар береді.

Ұлттық сананың артуына, ұлт-азаттық қозғалыс идеяларының халық арасында кеңінен таралуына орасан зор ықпал жасаған ұлттық баспасөз органдары болды. 1916 ж. 26 қарашасынан 1917 ж. мамырына дейінгі Ташкентте К.Төгісовтің құрылтайшылығымен жарық көрген «Алаш» атты қазақ газеті демократиялық бағыттағы басылымдардың алғашқысына айналды. Дегенмен түркістандық қазақ элитасының ұйытқысы болған «Ақ жол» газетінің қызметіне ерекше тоқталуға болады. 1920-25 жж. ТКП ОК және Түркаткомның

баспасөз органы ретінде жарық көрген басылымға С.Қожанов, М.Дулатов, Ғ.Бірімжанов және т. б. көрнекті ұлт зиялылары редакторлық жасады. Газет шын мәніндегі Түркістан ұлттық элитасын топтастырушы идеялық орталыққа айналды. Осы газет арқылы көрнекті қайраткерлердің көтерген ұлттық идеялары Түркістандағы қалың қазақ бұқарасына жол тауып жатты. Халықтың жүрегіне жақын газетке ат қоюда коммунистер әлдеқандай коммунистік есім ұсынған, ал Жанша Досмұхамедов бастаған ұлтшыл тұлғалар қазақтар коммунизмді түсінбейді содан да оған ақ та, қызыл да емес «Ақ жол» деген атауды ұсынады. Т.Рысқұлов «Ақ жол» яғни тура немесе жарық жол дегенді білдіреді, қазақтар мысалы қырғыз дәруіштері-дуаналар ақ дегенді құдаймен теңдестіреді» (РГАСПИ. Ф.17, оп.85, д.77. Л.239) деп газет атынан діни, мистикалық мазмұн іздейді. Бұл деректерден газет атауының халыққа өте ұғынықты болуымен бірге ондағы көтерілген мәселелердің де соншалықты түсінікті болғандығын көреміз. Оның себебі қайсы дегенде, газеттің идеялық бағытын белгілеген ұлттық элитаның халықтың қалың ортасынан шыққандығы, содан да олардың қоғамды жаңартудағы ұстанымдары қазан төңкерісінің таптық идеяларынан әлде қайда түсінікті болуынан дейміз.

Коммунистердің диктатуралық билігі нақты саясатқа айналып, Түркістанда шығып тұрған қазақ тіліндегі «Шолпан» (Ташкент, 1922-1923), «Сана» (Ташкент 1923-24, редакторлары Х.Досмұхамедов, М.Әуезов, М.Жұмабаев, И.Тоқтыбаев) журналдарын «байшыл-ұлтшылдарды» тәрбиелейтін орган болғандығы үшін жауып тастады. Ал Түркістан өлкесіндегі ұлттық мүдденің жаршысы, ұлттық элитаның ұйытқысы болған «Ақ жол» газеті И.Сталиннің әйгілі хатынан соң 1925 ж. жабылды.

«Қазақ» газеті 1918 жылдың 16 қыркүйегінде ең соңғы 265 санынан соң өз шығуын тоқтатты. Оның себептерінің ең бастысы кеңестік биліктің қысымы болды. Ал 1920 ж. 18 сәуірден бастап жарық көріп, 7 желтоқсаннан бастап «Ақ жол» атымен шыға бастаған газет «Қазақ» көтерген алаштық идеяның жығылған туын іліп әкеткендей еді. «Ақ жол» – кеңес өкіметінің езілген ұлттарға теңдік пен бостандық беруге уәде еткен саяси мәлімдемесінен бұрын жаңа қоғамдық тәртіпте ұлт мүддесін қорғаған ұлттық элитаның саяси еркінің жемісі болатын. Осы тұрғыда қарастырғанда ұлттық-демократиялық және таптық-партиялық саяси құндылықтарды ұлықтауы бойынша жікке

бөлінген екі жақтың мүддесі тоқайласқандай болғанымен, олардың қарым-қатынасында жақындасудан бұрын кейін аяусыз саяси тартысқа ұласқан жатырқаушылық әрекеттер басым түсіп жатты.

Шын мәнінде, М.Дулатовтың «Ақ жол» газеті арқылы Түркістанда ұлттық идеяның орнығуы, кеңес өкіметінің мемлекеттік билік құрылымдары туралы қоғамдық пікір қалыптастыруы «Қазақ» газетіндегі қызметінің жаңа жағдайдағы жалғасы болды.

Түркістан өлкесіндегі XX ғ. алғашқы ширегінде орын алған этносаяси үдерістер мазмұндық, сипаттық жағынан өте күрделі болғандықтан оның қоғамдық өмірді жаңалаудағы нәтижелері де барынша қайшылықты болды. Отарлық, кеңестік биліктердің осы бағыттағы ұстанған саясаты қоғамдық өмірдегі мәдени, рухани ерекшеліктерді ескермей, ұлттық мүддені таптық мұраттармен алмастырды. Өлкеде жаңа қоғамдық қатынастардың қалыптасуы жергілікті халықты орасан зор рухани, материалдық шығынға ұшыратқанына қарамастан жаңару үдерістері жергілікті халықтың қазіргі заманғы даму бағыттарын айқындады. Алаш қозғалысының Түркістан қанатына топтасқан ұлттық элита өкілдері кеңестік билік қолға алған осы жаңару үдерістерінде алаштық идеялардың іске асуына ықпал жасай алды. Олардың сан-салалы қызметтерінде Алаш қозғалысында тұжырымдалған мақсаттар мен міндеттер кеңестік билік жағдайында түрлік, мазмұндық өзгерістерге түскенімен идеялық өзегін сақтап, одан әрі жалғасын тапты.

Алаштық идеялар публицистика мен журналистикада ғана емес, ұлттық поэзияда да басты насихат нысанына айналды. Мағжан Жұмабаевтың (1893 – 1938) шығармашылықтағы алғашқы қадамынан бастап ұлт-азаттық идеясы мен ұлттық құндылықтарды өз поэзиясының өзегі етті. Оның поэзиясындағы басты тақырыптардың бірі түрікшілдік идеясы. Түрікшілдік тақырыбы М.Жұмабаев дүниетанымына ұстазы, Стамбұл университетінің түлегі М.Бегішев ықпалымен қалыптасты. Түрік халқының шетел басқыншыларына қарсы Ататүрік бастаған азаттық қозғалысына үн қосты. Ақын түрікшілдік тақырыбын «Алыстағы бауырыма», «Жер жүзінде», «Түркістан», «Тұранның бір бауында», «Орал» өлеңдерінде ұлт-азаттық күрес идеяларына ұластырды.

«Түркістан» өлеңі алғаш рет 1922 жылы «Ақжол» газетінде, 1931 ж. М. Шоқай «Йени Түркістан» журналына алғысөзімен жариялады.

Өлең көптеген түркі тілдеріне аударылды. Түркістандық сазгер Сауранбек Елеуов Мағжанның осы өлеңіне ән жазды. Түркиялық ғалым Фейзуллах Будах «Алыстағы бауырыма» өлеңін түрік тіліне аударды және ақынға өлеңмен жауап жазды.

Алаш қозғалысындағы Түркістан мәселелері. Әлихан Ресей мемлекеттік Думасына депутат болып жүрген кезінде, Мұсылмандар фракциясындағы қызметінде де этникалық жағынан аса күрделі жағдайда болып, қазақ облыстарынан оқшауланған Түркістан мәселесін назардан тыс қалдырмады. Отарлық биліктің мақсатты түрде саяси, әкімшілік оқшаулауының нәтижесінде Түркістан өлкесі мен қазақ облыстарының арасындағы дәстүрлі байланыстар біртіндеп үзіле бергендігін. Осылайша Түркістан өлкесінің құрамындағы Жетісу және Сырдария облыстары мен Қазақ даласының қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуында ұқсастықтармен бірге айырмашылықтар пайда болды.

Әлихан бастаған бір топ қазақ зиялыларының 15 наурыз 1917 ж. Минск қаласынан «Қазақ» газеті арқылы жолдаған әйгілі жеделхаты төңкерістен соң абдырап қалған ұлт-азаттық қозғалысқа бағыт сілтеген бағдарламалық құжат болды. Ұлт-азаттық қозғалысқа бағыт сілтеген жеделхаттың географиялық аумағы Түркістанды да қамтып, «Тынышпаевқа, Перовскідегі Бекқожаға, Қожахмедке, Юсуфбекке, Түркістандағы Өтегеновке, Қоқандағы Ақаевқа, Скобелевтағы Ғабдолрахман Оразаевқа, Ташкендегі врач Көтібаровқа, Андижандағы Қожықовқа» жолданды. Бұл Әлиханның Түркістанмен тығыз байланыста болғандығын аңғартады.

Осы жеделхатта аттары аталған М.Тынышпаев Түркістан Мұхтарияты Уақытша Үкіметінің төрағасы, Әбдірахман Оразаев халық комиссары болса, Серікбай Ақаев, Садық Өтегенов, Қоңырқожа Қожықовтар Мұхтарият Уақытша Кеңесінің мүшесі болып сайланған болатын. Аталған қайраткерлер мен Әлихан арасында бірін-бірі жақсы түсінген азаматтық сыйластықпен бірге саяси мүдделестік болған. Бұл мүдделестік олардың арасында ұлттық бірлікке қатысты көптеген мәселелерді бірлесіп шешуге ықпал жасады.

Мұстафа Шоқай Орынбордағы алғашқы Бүкілқазақ съезіне Петроградтан келіп қатысады да, Әлихан Бөкейханның тапсырмасымен шұғыл түрде Ташкентке өтеді. Ол Ташкенттегі Бүкілтүркістан мұсылмандарының съезін басқарып, осында

құрылған Мұсылмандар Кеңесінің төрағасы болып сайланады. Әлиханның бұл әрекеті Түркістан мәселесін назардан тыс қалдырмай, оның болашағына жауапкершілікпен қарағандығы болатын.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 255 санында Әлихан мен М.Шоқаевтың «Сырдария қазағының съезі» атты жеделхаты жарияланған. Осы телеграммада «Екінші жалпы қазақ қырғыз съезі бүкіл Алаш баласын біріктіріп өз алдына автономия етуге қаулы қылды. Бұл туралы Түркістан қазағымен келісу үшін Алаш ордасы Түркістан шаһарына Сырдария облысының съезін шақыратындығы», съезге Алашорда атынан Бақыткерей Құлманов, Мирякуб Дулатов һәм Тұрағұл Құнанбаевтың» жіберілетіндегі хабарланған.

1918 ж. 4-9 қаңтарында Түркістан қаласында өткен съезге Алаш Орда үкіметі өкілдерінің қатысуы оны Алаш қозғалысы ұйымдастырған ірі саяси шаралардың біріне айналдырды. Түркістан қазағын Алашқа қосумәселесін талқылаған съезд жөнінде «Сарыарқа» газетінде жарияланған «Алаш һәм Түркістан» мақаласында. «Съезде Алашқа қосылмаймыз деген ешкім болған жоқ: кәрі-жас, қарасы-төресі, байы-кедейі бірауыз болды» деп ұлттық идеяның толық қолдау тапқандығы жазылды. Алаштықтар көтерген бұл ұлттық идея 1924 жылғы ұлттық-территориялық межелеу кезінде кеңестік биліктің жоғары эшелонына тартылған алаштық рухтағы Сұлтанбек Қожанов сияқты қайраткерлердің тікелей араласуымен іске асты.

Сол кездегі ұлттық элита арасында осы екі өлкені салыстыра қарастыру дәстүрі орын алған болатын. Кезінде Абайдың өзі екі өлке тұрғындарын кәсіпшілікті игеруі тұрғысында салыстыра отырып пікір айтқаны бар. Абайдан соң екі өлкені саяси мүмкіндіктеріне қарай Ә.Бөкейхан да салыстырады. Ол Түркістанның саяси-әлеуметтік құрылымына терең талдау жасаған. Оны «Түркістан өз алды автономия болар. Біздің қазақтың Түркістанға қосылғаны оң деген пікір де бар. Біз Түркістанмен діндес, туысқанбыз. Автономия болу – алды мемлекет болу. Мемлекет болып іс атқару оңай емес. Біздің қазақ іс атқаратын азаматқа жұтап отырған болса, біздің жалпы қазақ қараңғы, соқыр болса, Түркістан халқының қараңғылық һәм шебер адамы жоқтығы бізден он есе артық. Қазақ Түркістанмен бір автономия болса, автономия арбасына түйе мен есекті пар жеккен болады. Бұл арбаға мініп, біз қайда барамыз?» пікірінен аңғарамыз. Ұлт көсемі бұл жерде Түркістанның саяси әлеуетін кемсітіп отырған

жоқ, қайта Ақпан төңкерісінен соң өлкеде қалыптасқан нақты саяси-әлеуметтік ахуалды дөп басып айтып отыр.

Әлиханның осы сөзіне қатысты М.Дулатов 1929 жылдың 30 қарашасында ОГПУ тергеушісіне берген жауабында «...Ол кездегі Түркістан мен қазақ бірігуі керек деушілердің дәлелі: орыстың отаршылдығынан құтылу үшін, күшті болып ұлт тілегімізді жүзеге асыру үшін Орта Азия елдері бірігуіміз керек дейді. Бөкейханұлы Әлихан пікірі: Орта Азия болып (өзбек және басқалармен) бірігуге болмайды, оларда ескішілдік (консерватизм), діншілдік, дін жолында ұстағанынан айырмаушылық (религиозный фанатизм) күшті, оларды ишан, қожа-молда билеп келе жатқан халық, шариғат жолынан тез арада арылмайтын халық, шаруа түрі бізден басқа, мәдениет жолында бізден де төмен, сондықтан екі соқыр қол ұстасып жүріп күн көре алмаймыз дейтін пікірде болатын» (ҚР ҰҚКА. 78754-іс, 6-тіз., 41-42 пп.) дегенді айтады.

Әлихан Бөкейхан Алаш партиясының жобасын жасаушылардың бірі ретінде программаның «Жер мәселесі» бөліміне «Түркістанда жермен бірге су сыбағасы да кесілуі» керек деген ұстаным енгізеді. Сонымен бірге Әлихан Түркістандағы қоныстандыру саясаты нәтижесінде қалыптасқан жер мәселесінің күрделілігіне де назар аударады. Ол «Жалпы Сібір съезі» атты шолу мақаласында «Түркістанда жер балалардың асығындай ауысады, жер пайдасын жергілікті жұрт көріп отырған жоқ, мәдени дәрежесі артық қулар көріп отырғандығын» (Бөкейхан, 2016) айтады.

Ташкент қаласында 1917 жылдың 2-5 тамызындағы Өлкелік қырғыз (қазақ) съезінде жер мәселесіне қатысты Орынбор съезі шешімдерінің толықтырулары қатарында «Түркістанда қырғыздар жермен бірге жеткілікті көлемде сумен де қамтамасыз етілуі керек» деген тұжырымды Әлихан идеясының нақты көрінісі деп қабылдауға болады. Әлихан негіздеген осы идеяның Түркістанда 1921-1922 жж. жер-су реформасын іске асыру барысында ұлттық мүдде тұрғысында сәтті жүргізілуі жарқын мысал болады. Осы жер-су реформасының басы-қасында алашшыл қайраткерлер Сұлтанбек Қожанов пен Қоңырқожа Қожықов болды. И.Сталин 1922 ж. 17 шілдесінде Ортаазиялық бюроның хатшысы Зеленскийге, көшірмесін Қожановқа жолдаған жеделхатта «Рудзутактың үш қайтара шақыруынан түрлі себептермен жалтарған Қожанов Жетісуда жер аудару

(қоныстанушыларды – авт.) мен тұтқынға алуды жалғастыруда. Тез арада Жетісуда жер аудару атаулыны тоқтатып, Қожановты түсінік беру үшін Мәскеуге жіберіңіз» (РГАСПИ. Қ.558. 11-тіз., 30-іс, 28 п.) дейді. Қоныстанушылар үшін тартып алынған жерлерді өз иелері – қазақтарға қайтару туралы алаштық идеяны кеңестік биліктің саясатын пайдаланып, батыл іске асыра бастаған С.Қожановтың бұл әрекеті әсте де таптық мүдденің шотын шабу емес, ең алдымен Әлихан негіздеген ұлттық идеяға қызмет ету еді.

1923 жылдың қазан айында Түркістан ОАК төрағасының орынбасары С.Қожанов пен ТАКСР ХКК төрағасы Т.Рысқұловтар Ә.Бөкейхановтың тұтқындалуына байланысты «бұлхабардың қырғыз тұрғындар арасында жағымсыз ықпал жасайтындығын ескеріп, қамақтан босату» туралы РКП(б) Орталық комитетіне жеделхат жолдайды. Бұл жеделхат Орталық Комитеттің Хатшылығында талқыланып, Қырғыз обкомы мен ГПУ-ға Бөкейханның тұтқындалу себебі сұрауға шешім қабылданған. Осылайша түркістандық қайраткерлердің араласуымен Әлихан қамаудан босатылған.

Түркістан және Алаш ұғымдары тарихи кеңістік пен тарихи уақыт шегінде тарихи тұлғалардың саяси, шығармашылық қызметі барысында сыннан өтіп, бүгінгі кезде жалпыадамзаттық құндылықтарға айналды. Бұл киелі ұғымдар түркі халықтары мен мемлекеттерінің саяси, гуманитарлық ынтымақтастығын нығайтуға қызмет жасайтын болады.

ДЕРЕККӨЗ

- Агзамходжаев, С.С. (2006). *История Туркестанской автономии: (Туркистон Мухторияти)*. Ташкент.
- Ауанасова, А. (2001). *Национальная интеллигенция Туркестана в первой четверти XX века*. Алматы: Қазақ университеті.
- Әбжанов, Х. (2006). “Шәкәрім қажының бес сауалы және ұлттық элита”. *Шәкәрім әлемі*. №1. 108-116 б.
- Бердібай, Р. (2004). *Түбі бір түркіміз*. Астана: «Фолиант».
- РГАСПИ: Российский государственный архив социально-политической истории
- Болғанбай, Х. (2009). *Иман күші*. (құрастырып және жалпы редакциясын басқарған проф. Д. Қамзабекұлы). Алматы: Арыс.
- Бөкейхан Ә. (2016). *Шығармалары*. Астана: «Сарыарқа» баспасы.

- Дулатұлы М. (2004). *Шығармалары. Бес томдық шығармалар жинағы 5.т.* Алматы: Мектеп.
- Дулатұлы, М. (2004). *Шығармалары. Бес томдық шығармалар жинағы 5.т.* Алматы: Мектеп.
- Елкеев, Б. (1991). *Партия «Уш жуз» и ее деятельность в период устоновления советской власти в Казахстане. История Казахстана: Белое пятна Сб. ст.* (Сост. Б. Абылхожин). Алма-Ата: Казахстан.
- Кодар А. (2008). “Жизнь и творчество Мустафы Чокая: необходимость переинтерпретации.” *XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ зиялылары және ұлттық мемлекеттілік: мұрағаттар, келелі мәселелер, келешегі. Республикалық ғылыми-тәжірбиелік конференция материалдары.* Алматы.
- Нұрпейісов, К. (1995). *Алаш һәм Алашорда.* Алматы: Ататек.
- Нұрпейісов, К. (1995). “Он алтыншы жыл және ‘Алаш қозғалысы’”. *Ақиқат.* №6. – 42-50 б.
- Сафаров, Г. (1921). *Колониальная революция. Опыт Туркестана.* Москва.
- Султан-Галиев, М. Статьи (1992). *Выступления. Документы.* Казань: Тат. Кн. Изд-во.
- Тұрсұн, Х. (2013). *Алаш һәм Түркістан.* –Алматы: Ел-шежіре.
- Tursun, Kh., M., H. As, Kanat K. Bazarbaev, A. Rezhep, M. Kelesh. (2018). “Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation”. *Utopía y praxis latinoamericana.* Año: 23, n° 82 (julio-septiembre), pp. 147-157.
- Чуев, Ф. (1992). “Член Политбюро ЦК ВК(б)П Молотов”. *Герои и антигерои Отечества* (Сост. Забродин В.М). Москва.
- «Ақ жол». 4 ақпан, 1923 ж.
- ҚР ҰҚКА: Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің Архиві
- Проект всеподданейшего отчета К.П.Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генералгубернаторства. 7 ноября 1867 г. – 25 марта 1881 г., СПб., 1885. Т.43.

ALASH ACTIVISTS AND TURKESTAN

ABSTRACT

The article deals with the historical analysis of the Turkestan and Alash movements, which were shaped as a manifestation of the worldwide national liberation movement in Central Asia. Due to historical conditions, the Turkestan region is considered not only as a geographical environment, but also as an integral part of world civilization, combining cultures and religions, and connecting political phenomena and events. At the beginning of the 20th century, the Turkestan region, which was affected by important events around the world, has become an important issue of international relations with its intellectual, political and cultural potential. A historical and comparative analysis has been made on the national ideas and their implementation practices, which are revealed by the concepts of Turkestan and Alash. The relationship between Alash and Turkestan also contains important messages for today. In this framework, the thoughts of the members of the Alash movement, which deeply affected our day as well as its period, on Turkestan are discussed in general terms in the article.

İLK ÇİN KAYNAKLARINDA TÜRKİSTAN

Kürşat Yıldırım*

ÖZ

En eski Çin kaynaklarında Türkistan ile ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtların bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmesi Türkistan'ın tarihini ve Türkistan mefhumunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Çin kaynaklarında Türkistan, önce Xiyu ve sonraları Xinjiang gibi adlarla anılmıştır. Bu tabirler esasen bugünkü Gansu ve Uygur bölgesini içerse de zaman zaman daha batıdaki toprakları da ifade etmiştir. Eski Çinlilerin Türkistan ile ilişkileri “irtibat kurma” ve “tâbi olma” şeklinde iki türdür. Çinliler kendilerine sunulanları “haraç alma”, gönderdiklerini ise “bahşetme” şeklinde kaydetmektedirler. Öte yandan Çin imparatoru Türkistan'dan gönderilen “haraç”tan daha fazlasını hediye olarak bahşetmeliydi. Türkistan ile ilişkiler de bir de “rehine” adı verilen çok önemli bir sistem vardı. Son olarak Çinliler Türkistan'ı istila ettiklerinde “elçilik”, “komutanlık”, “genel valilik”, gibi teşkilatlar kuruyorlardı. Bu kısa makalemizde ilk Çin kaynaklarında yer alan Türkistan'a dair bu tür kayıtlar değerlendirilecektir.

1. Türkistan için Kullanılan Xiyu 西域 ve Xinjiang 新疆 Tabirleri

Türkistan'ın Çin kaynaklarında geçen en eski adı, “Xiyu” (西域; “Batı Toprakları”) idi. Bu ad Türkistan'ı ifade etmek üzere kesin-
tisiz olarak yaklaşık iki bin yıl kullanıldı. Bu tabir çoğu kez Doğu Türkistan dediğimiz bugünkü Uygur Özerk Bölgesi'ne ve bazen de bütün Türkistan'a atfediliyordu. Uzun bir zamandan sonra, Qing Hanedanlığı döneminde ise “Xinjiang” (新疆) adı geçmeye başladı.

Çin kaynakları başlangıçta “Xiyu” tabiri ile esasen Gansu ve Doğu Türkistan'ı kastetmişlerdi, çünkü Çinlilerin erken devirlerdeki coğrafya bilgileri bu topraklardan daha batıya pek gitmiyordu. Zaman zaman Çin-

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye. kursat.yildirim@istanbul.edu.tr

liler için “Batı Toprakları”nın sınırları değişmişti. Mesela Çin’deki Moğol Yuan Hanedanlığı döneminde Xiyu haritasına bazen Maverayünnehir ve hatta İlhanlılar sebebiyle İran dahi dâhil ediliyordu. Çok kısa bir süre sonra bu sınırlar tekrar iyice doğuya çekildi.

En erken Çinli kaynaklarına dayanarak yazılan ve 983 yılında tamamlanan *Taiping Yulan*’da “Xiyu” adı, Hunların atalarından olan Guifang (鬼方) (Han Shu, 1997: 3743) ile ilgili bir kayıta geçmektedir. Buna göre “Xiyu”, eski Guifang topraklarıydı (Taiping Yulan, 1997: 3511a). Shang (M.Ö. 1600-1046) ve Batı Zhou (M.Ö. 1046-771) dönemlerine dair Çin kaynaklarında geçen Guifang’ların ise Shaanxi ve Gansu taraflarında yaşadıkları kabul edilmektedir.

Çinlilerin en eski coğrafya kitaplarından biri olan *Shan Hai Jing* (山海經 “Dağlar ve Denizler Kitabı”; yazılışı M.Ö. IV. yüzyıl)’de ise Doğu Türkistan ve Gansu topraklarında Kunlun, Qilian gibi dağlar geçmektedir (Shan Hai Jing Quan Yi, 1992). Yine Li Daoyuan (ölm. 527) tarafından kaleme alınan ve Çin’in su yollarından bahseden *Shui Jing Zhu* (水經注; “Su Kitabı Yorumları”) adlı kitapta Sarı Irmak’ın Pamir, Kunlun’un kuzeydoğusu ile Doğu Türkistan’dan çıkışı ve Gansu’dan akışı; bugünkü Uygur bölgesindeki Karaşar ve Gansu gibi bölgelerdeki ırmaklar hakkında tasvirler vardır (Tujie Shui Jing Zhu, 2008: 27, 31, 34, 42, 51). Bununla birlikte Çin’in bu en eski coğrafya kitaplarındaki bilgiler efsanelerle karışık ve bahsedilen yer ve suların çoğunun bugünkü yerini tespit etmek zordur. Çinli bazı araştırmacılar bu kitaplardaki bilgilerden hareketle Türkistan’ın bir kısmının coğrafyasının Çin coğrafyasıyla birlikte düşünüldüğünü öne sürse¹ de bunu daha çok büyük ırmakların kaynaklarını ve sıra dağların başlangıç ve son tepelerinin izini sürme gayretiyle açıklamak lazımdır. Çin için Türkistan tarih boyunca “Çinli olmayanların” yurdu olmuştur.

Çinlilerin Türkistan için kullandıkları ilk Xiyu yani “Batı Toprakları” adını Han sülalesi devrinde (M.Ö. 206-M.S. 220) daha çok Tanrı Dağları’nın güneyinden kıvrılan yol üzerindeki Yumen Guan (玉門關; “Yeşimtaş Kapısı Geçidi”)’ın batısındaki topraklar için kullandığı görülmektedir (Yıldırım, 2018: 12-15). Esas itibarı ile bugünkü Uygur bölgesi toprakları söz konusu olsa da yeri geldiğinde daha güneydeki ve batıdaki topraklar, devletler ve halklar da bu tabire dâhil olabilmektedir.

1 Mesela bk. Çin’in Xinjiang Bölgesi Geçmiş ve Şimdiki Durumu, 2006: 5.

Çinlilerin ilk defa olmak üzere batılarındaki toprakları tanımasını sağlayan ve önceleri elçi, seyyah, casus ve daha sonraları general olarak görev yapan Zhang Qian'ın (ölm. M.Ö. 114) gezip dolaştığı topraklar için yazdığı rapor, ilk Çin hanedan tarihi olan *Shi Ji* (yazım tarihi M.Ö. 109-91)'nin 123. bölümünde yer almaktadır; ancak bu raporun hiçbir yerinde “Xiyu” yani “Batı Toprakları” ifadesi geçmemektedir. Öte yandan Shi Ji'nin yazarı Sima Qian bu adı sadece üç yerde zikretmektedir: Bölüm 60, s. 2109, satır 4'te, “Xiyu” etnik bir tabir gibi görünmektedir. General Huo Qubing'in (ölm. M.Ö. 117) biyografisinde Xiyu, Yuezhilar ve Hunlar (Xiongnu) ile yan yana etnik bir tasnife tâbi tutulmaktadır. Xiyu'nun Shi Ji'de görüldüğü bir diğer yer Bölüm 111, s. 2933, satır 8'dir. Burada gene Huo Qubing'in Hunların Gansu'daki Batı Beyi Hunye'ye yaptığı seferden bahsedilmektedir. Burada Xiyu tabiri ile Hun devlet düzeninde bugünkü Gansu ve Doğu Türkistan topraklarını idare eden bir bey bulunduğu ve bu toprakların Hun idarî sistemine dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Sima Qian'ın buradaki Xiyu kaydını Hun devlet sistemindeki bir tabirden ödünç aldığını düşünüyoruz. Xiyu adının Shi Ji'de görüldüğü son yer Bölüm 117, s. 3044, satır 5'tir. Buna göre “Xiyu”, Kangju ile beraber coğrafi-etnik bir ad olarak kullanılmıştır.

Çin hanedan tarihlerindeki müstakil “Xiyu” bahisleri M.S. 111'de tamamlanan ikinci hanedan tarihi olan Han Shu'dan itibaren görülmektedir. Sonraki Çin kaynaklarındaki “Xiyu” bölümleri Han Shu ve Hou Han Shu gibi tarihlerde izlenen usul esas alınarak oluşturulmuştur².

Çinliler batılarındaki topraklara dair ayrıntılı bilgilere eriştikten sonra kuzeydeki Hun tehlikesine karşı çeşitli istihkâm faaliyetlerine giriştiler. Shi Ji'ye göre Qin İmparatorluğu'nun Çin Seddi şimdiki Lanzhou (蘭州) eyaletinin güneyindeki Tao (洮) Irmağı vadisindeki Lintao (臨洮)'da inşa edilmeye başlanmıştı. Ardından Lanzhou'nun kuzeyine ve Ordos'un kuzeydoğu dirseğine uzatılmıştı. Han Hanedanlığı'nın Sarı Irmağı geçerek askerî ve siyasî bir varlık göstermesi ve Dunhuang'a uzanan Gansu koridorunda “Hexi Komutanlıkları”, kurması İmparator Wu'nun tahtta olduğu M.Ö. 100 civarına kadar gerçekleşmemişti. Çinlilerin Jiuquan (酒泉), Zhangye (張掖) ve Dunhuang (敦煌) komutanlıkları muhtemelen M.Ö. 104 ve müteakip yıllarda ve Wuwei (武威) ve Jincheng (金城) ise onlardan yarım yüzyıl sonra kurulmuştu. Sonraki Han Hanedanlığı devrinde (25-220) Wuwei, Zhangye, Jiuquan ve Dunhuang komutanlıklarının nüfuz sahası bugünkü Gansu koridoru boyunca güneydoğudan kuzeybatıya uzatılmıştı. Güneybatıda Nans-

2 Xiyu tabirine dair genel bir değerlendirme için bk. Özerdim, 1953: 209-217 ve Onat, 1990: 915.

han (南山: “Güney Dağları”) ve şimdiki Qinghai (青海: Kök Nur)’yın dağlık bölgeleriyle çevriliyordu. Kuzeye ve doğuya doğru Alaşan Dağları, Tengger ve Gobi’nin ucundaki diğer çöllerle karşı karşıya idiler. Şehirler ve yerleşimler kuzeydeki yüksek yamaçlardan eriyip güneye inen ve çölde izleri kaybolan kar sularının beslediği havzalara serpilmisti (Crespigny, 1984: 14). Çinliler Gansu (Hexi) koridorundan batıdaki topraklara geçiş için iki geçit kurmaktan başka istihkâmları kuvvetlendirmek üzere işaret ve gözetleme kuleleri de inşa ettiler, bu kuleler arasına setler ördüler. Bölgedeki kuleler toplamı 120 olmak üzere 2 ila 10 li (1 li=500 metre) mesafede bir dikilmisti. Setlerin bütün uzunluğunun ise 300 kilometre kadar olduğu düşünülmektedir (Dunhuang Shihua, 2010: 12). Eski Çinliler için uzun yüzyıllar boyunca için “Yeşimtaşı Kapısı Geçidi”nden batıdaki topraklar Türkistan olarak algılanmisti. Bu durum Moğol İmparatorluğu devrinde dahi böyledi. Jin İmparatoru tarafından Cengiz Han’a gönderilen elçi Wugusun 1220 yılında çıktığı seyahatte Yeşimtaşı Kapısı Geçidi’nden sonra batıya doğru yüzden fazla şehir gördüğünü ve bu şehirlerden hiçbirinin Çince ad taşımadığını kaydetme ihtiyacı hissetmisti (Yıldırım, 2013: 210-211).

Eski Çinlilerin Türkistan için kullandıkları Xiyu, uzun bir müddet sonra, XVIII. yüzyılda yerini “Xinjiang” (新疆) adlandırmasına bıraktı. Bu durum Çin’in bugünkü Uygur bölgesini tamamen ele geçirmesinin ardından gerçekleşti.

Qing Hanedanlığı’nın (kuruluşu 1644) başlarında Türkistan sahasını ifade ederken Zhun bölümü (準部; yani Cungarlar), Hui bölümü (回部; yani Müslüman [ama esasen Uygur]) veya Hui Jiang (回疆; “Müslüman [ama esasen Uygur] Toprağı”) gibi tanımlar kullanılıyordu. XVIII. yüzyılın ortalarında, Cungarların yıkılması ve Uygur bölgesinin tam olarak ele geçirilmesinin ardından Xinjiang (新疆) adı görülmeye başlandı. Qianlong saltanat devresinin 24. yılı (1759), 10. ayda neşredilen imparatorluk emrinde (kaihuolun 開惑論), bölge için Xinjiang (新疆) denilmektedir. Bu ilk görünüşlerden biridir. Qianlong saltanat devresinin 27. yılı (1762), 10. aya ait “İli Generali” (伊犁將軍) ile ilgili bir raporda “Xinjiang Toplamı” (新疆總匯) tabiri görülmekte, İli Generali’nin İli bölgesi ile birlikte Yarkend (Ye’erqi-ang 葉爾羌) ve Kaşgar (Hashigaer 喀什噶爾)’dan Kumul (哈密)’a kadarki Hui bölümü (回部)’nü yönettiği, Ürümçi (Wulumuqi 烏魯木齊) ve Barköl (Balikun 巴里坤) garnizonlarını gönderdiği kaydedilmektedir. Qianlong saltanat devresinin 29. yılı (1764), 10. aya ait bir belge ise “Xiyu Xinjiang” (西域新疆) adı geçmektedir. Böylece en eski Xiyu ile yeni Xinjiang adları beraber kullanılmıştır. 1821’de yayınlanan Xinjiang Shilue (新疆識略) adlı

kaynakta bölge Xinjiang Jiangyu (新疆疆域) adıyla geçmektedir. 1878’de Yakup Bey’in tamamen yenilmesinden sonra Guangxu saltanat devresinin 10. yılında (1884), Uygur bölgesi Xinjiang Eyaleti (新疆省) olarak Çin idari teşkilatına katıldı (Pan, 2004: 57).

1777’de tamamlanan Xiyu Wenjian Lü (西域聞見錄) adlı kaynakta Xinjiang’ın sınırları yaklaşık olarak bildirilmektedir. Kaynak Xinjiang (新疆) tarifinde Xueshan (雪山: “Karlı Dağlar”: Tanrı Dağları)’dan hareket ederek sınır çizmektedir. Buna göre Xueshan, Çin’in Gansu koridorunda batıdaki son durağı Jiayuguan’dan başlar, bazı yerlerde kesintilerle batıya doğru uzanır. Dağın güneyinde Hami (Kumul), Pizhan (Piçan), Halashala (Karaşar), Kuche (Kuça), Akesu (Aksu), Wushi (Uç Turfan), Ye’erqiang (Yarkend), Hetian (Hoten), Kashigaer (Kaşgar) ve bunun dışında sayısız yerleşim ve şehir vardır. Hui (Müslüman [esasen Uygur]) halkının yaşadığı, güney bölgeleridir. Dağın kuzeyinde Balikun (Barköl), Wulumuqi (Ürümçi), Yili (İli), Talabahatai (Tarbagatay) ve bunun dışında sayısız yerleşim ve şehir vardır. Zhunga’er (Cungar)’ların eski topraklarıdır. Kuzey bölgesi olarak adlandırılır. Dağ, Jiayuguan’dan batıya 9 küsur bin li uzanır. Bölgeyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye böler. Ye’erqiang (Yarkend)’ı aşar, güneybatıya Wendusitan (Hindistan)’a gider, yine batıya uzanıp Xihai (“Batı Denizi”; Issık Göl olmalı)’ya ulaşır (Xiyu Wenjian Lü, 1801: 1a-1b). Xiyu Wenjian Lü’de yer alan haritaya göre ise Xinjiang’ın batı sınırı Bedekşan; kuzeybatısı Tarbagatay’ın batı uçları, İli havzasının çoğu; kuzeyi Altay Dağları’nın güney etekleri; güneyi Tibet idi. Öte yandan Xiyu Wenjian Lü’de Xiyu (西域)’nun değişik bir yazılışı olarak Xichui (西陲), Xijiang (西疆) gibi yazımlar da görülmektedir.

1759’da tamamlanan Xiyu Tongwenzhi (西域同文志)’da ise Xiyu, Tianshan (天山: Tanrı Dağları)’ın kuzey ve güney toprakları, Qinghai (青海: Köke Nur) ile birlikte Xifan (西番: Tibet)’ı da içine alan bir coğrafyadır (Yıldırım, 2015).

2. İlk Çin Kayıtlarında Türkistan’a Dair Bazı İfadeler

Çin hanedanlıkları Türkistan ile ilişki kurmasıyla tarih kayıtlarında bazı özel ifadeler geçmeye başlamaktadır. Bunlardan en önemlisi, Çin aleminin kendisini merkeze koyması ve etrafındakilerin ise kendisine bağlanması ya da kendisiyle irtibat kurmasıdır. Çinlilerin Türkistan ile ilişkilerine dair ilk kayıtlardan birisi şudur: “Çinliler Xiyu ile ilk kez İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-78) irtibat kurdular” (Hou Han Shu, 1997: 2909; Tong

Dian, 2003: 5190). Buradaki “irtibat kurdular” ifadesi kaynaklarda “Chu” (屬) işaretiyle karşılanmaktadır. Chavannes gibi alimler ise genelde bu işaretle tâbilik ilişkisini vurgulamıştır (Chavannes, 1907: 153). Bununla birlikte Chu (屬), tam olarak Çin’e bağlı olmayı ifade etmemektedir. (屬) işaretinin iki tür okuyuşu vardır: *Chu* olarak okunduğunda “irtibat kurmak, ilişkiye geçmek, toplanmak, bir araya gelmek” gibi anlamlara gelir. *Shu* olarak okunduğunda ise bir tâbilik anlamı çıkartılabilir (Ci Yuan, 2002: 915). İmparator Wu devrinde Türkistan coğrafyasının Çin’e bağlı olduğunu söylemek tarihi gerçeklere uygun düşmemektedir. Üstelik Tong Dian’de “西域以漢孝武時始通”, “*Xiyu ile Han İmparatoru Xiao Wu (M.Ö. 140-78) devrinde irtibat kurulmuştur*” (Tong Dian, 2003: 5190) denilmektedir.

Eski Çin’in Türkistan ile kurduğu ilişkilerde bir başka önemli husus, Çinlilerin Türkistan’dan kendilerine gönderilenleri “haraç” ve kendilerinden Türkistan’a gönderilenleri “bahşedilenler” olarak zikretmeleridir. Haraç, kaynaklarda Gong (貢) şeklinde ifade edilirdi. Kendi anlayışına göre Çin, ilişki kurduğu Türkistan şehirlerinden “haraç” alır, onlara “hediye” bahşederdi. Böylece barış sağlanırdı. Buna karşılık söz konusu olan elbette bir tâbilik ilişkisi mucibince verilen bir haraç değildi. Üstelik ilk Çin kaynakları haraç sözünü çok mübalağalı kullanmaktadırlar. Mesela Tiaozhi (Characene) ve Anxi (Part) gibi 40.000 li (yaklaşık 20.000 km) uzaklarda, Ön Asya’da bulunan devletlerin her birinin elçiler göndererek haraç sundukları (Hou Han Shu, 1997: 2911 ve Tong Dian, 2003: 5195) veya Anadolı’nun da batısında olduğu düşünülen Mengqi ve Doule adlı ülkelerin Çin’e haraç gönderdikleri (Hou Han Shu, 1997: 2910) şeklindeki kayıtlar itibar edilebilir değildir ve tarihî hiçbir hakikat ile örtüşmemektedir. Buna karşılık eski Çinlilerin görüş sahasındaki Türkistan devletlerinden ve topluluklardan gerçek anlamda haraç aldıklarına dair çok açık ve gerçekçi kayıtlar vardır. Mesela 38 yılında Yarkend Beyi Xian ile Shanshan (Çarklık) Beyi An beraberce elçi gönderip Çin sarayına haraç sundular (Hou Han Shu, 1997: 2923). 90 yılında Arka ve Ön Cheshi (Turfan) beylerinin her biri oğullarını Çin sarayına rehin olarak gönderip haraç sundular (Hou Han Shu, 1997: 2923-2924). Haraç tam bir tâbilik ilişkisini ifade etmektedir. Kimi zaman kayıtlarda hem “hediye” hem de “haraç” zikredilmektedir. Bunun sebebi tâbi devlet tarafından kararlaştırılan yıllık haracın teslimi ve yine iyi ilişkilerin devamı için hediyelerin takdimidir. Meşhur General Ban Chao’nun 78 yılında Çin İmparatoru’na yazdığı bir mektubunda bu durum çok açık bir şekilde görülmektedir (Hou Han Shu, 1997: 1576).

Öte yandan Çin İmparatoru ise Türkistan'da ilişki kurduğu veya tâbi olarak tanıdığı devlet ve halklara hediyeler bahşediyordu. Bu "bahşetme", Çince Ci (賜) işareti ile ifade ediliyordu. Mesela 90 yılında Arka ve Ön Ches-hi (Turfan) beylerinin her biri oğullarını Çin sarayına rehin olarak gönderip haraç sunmuşlar, Çin sarayı ise iki devlete de hediyeler bahşetmişti (Hou Han Shu, 1997: 2929). Kaynaklarda Çin İmparatorunun yabancı bey veya hükümdara verdiği eş, unvan ve toprak (tımara) için de Ci (賜) işareti kullanılmaktadır. 41 yılında Çin İmparatoru Yarkend Beyi Xian'e "Xiyu Genel Valisi" mührü ve kurdelesini bahşetmişti (Hou Han Shu, 1997: 2924). Çin İmparatoru, Türkistan'daki devlet ve topluluklara araba, sancak, altın, ipek, mühür, kurdele, prenses, unvan, toprak (tımara) vb. bahşediyordu (Hou Han Shu, 1997: 1577, 1582, 2924, 2929).

Bahşedilen hediye ise Xian (獻) işaretiyle ifade ediliyordu. Çin İmparatoru her seferinde kendisine verilen "haraç"tan (aslında bunların çoğu hediyedir) daha fazlasını ve pahalısını "hediye" olarak bahşetmeliydi. Mesela milâdın başlarında Çin'den Türkistan'daki devletlere araba, sancak, altın, renkli, parlak ve nakışlı ipek, sade ve işlemeli ipek, kumaş hediye edilmişti (Hou Han Shu, 1997: 720, 1577, 1579). Öte yandan, Türkistan'dan gelen kalabalık heyetleri memnun etmek Çin iktisadını zaman zaman buhrana düşürüyordu. Bazen bu durum imparatorluk meclislerinde tartışılmış ve getirilen hediyelerin miktarına ve keyfiyetine göre karşılık verilmesi tavsiye edilmişti. Çin, Türkistan'a birkaç maksatla hediyeler veriyordu: Gelen hediyelere karşılık vermek, işgal edilen bölge idarecilerini kendisine bağlamak ve Çin idaresine karşı mukavemet arzularını köreltmek. Mesela I. yüzyılın son çeyreğinde Çin generali Ban Chao, bölgeyi ele geçirdikten sonra Hoten beyine ve maiyetindekilere değerli hediyeler vermişti (Hou Han Shu, 1997: 1573).

Eski Çin'in Türkistan ile ilişkilerinde çok önemli bir yer tutan ve "rehine" adını verebileceğimiz bir siyaseti vardı. Bu, Çin ile Türkistan arasında devletlerarası anlaşmaların teminatı olmak üzere uygulanan bir sistemdi. Bu durum Shi (侍) işaretiyle ifade edilmektedir. Mesela: "*Çin sarayında hizmet görsünler diye Yutian (Hoten) ve diğer devlet beylerinin hepsi oğullarını rehine olarak gönderdi*" (Hou Han Shu, 1997: 2909; Tong Dian, 2003: 5194). Buna göre iki tür rehine vardı: İki devlet arasındaki dostluğu teminat altına almak için gönderilen karşılıklı rehine ve ittifak ve sadakati teminat altına almak için tek taraflı olarak zayıf olan tarafın gönderdiği rehine (Yang, 1952: 507-521).

3. Türkistan'daki İlk Çin İstila Teşkilatları

Çinlilerin Türkistan ile ilk kez İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-78) irtibat kurdukları bilinmektedir. Bu devirde Çin, istila ettiği Türkistan devletlerini idare etmek için elçilikler ve komutanlıklar tesis etti. İmparator Xuan (M.Ö. 73-49) ise tüm bu unvanları kaldırıp Duhu (都護) yani “Genel Valilik” kurdu (Hou Han Shu, 1997: 2909; Tong Dian, 2003: 5193). Hucker bu unvanı şöyle tanımlamaktadır (Hucker, 1985: nu. 7237): “Genel Vali. Özellikle de şimdiki Xinjiang’da itaat altına alınan yabancı halkları idare etmek üzere kurulan ve çeşitli biçimlerde genel valinin güçlerine sâhip askerî bir görev”. Hulsewé ve Loewe ise “Genel Valilik”in, Çin’den Türkistan’a giden kuzey ve güney yolları boyunca insan ve mal akımını kolaylaştırmak amacıyla M.Ö. 59 yılında kurulduğunu ve Çin unvanları, yetki mühürleri ve kurdeleleri alan yerel beylerin siyasetlerini onay makamı olduğunu belirtmektedirler (Hulsewé-Loewe, 1979: 64).

Çin, Türkistan’ı istila ettiğinde öncelikle elçilikler ve komutanlıklar kurmuştu. Çin kaynaklarında bu teşkilat “Shizhe Xiaowei” (使者校尉; “elçilikler ve komutanlıklar”) şeklinde ifade edilmektedir³. Çin, Türkistan’da “Wu ve Chi Komutanlıkları” (Wu Ji Xiaowei 戊己校尉) kurdu: “İmparator Yuan devrinde (M.Ö. 48-33), Ön Cheshi (Turfan) Beyi’nin sarayında tımar işletilmesi için Wu ve Ji Komutanlıkları kuruldu” (Hou Han Shu, 1997: 2909; Tong Dian, 2003: 5193). Han Shu’da bu konuya değinilmiştir (Han Shu, 1997: 738): “Wu Ji Xiaowei (戊己校尉), İmparator Yuan’in chuyuan saltanat devresinin ilk yılında (M.Ö. 48) kurulmuştur. Burada cheng (丞) ve sima (司馬) unvanlı memurlardan bir ve hou (候) unvanlılardan ise beşer kişi bulunur. Vergisi 600 tan (石; 1 tan yaklaşık 103 kilogram)’dır”. Bu kayda Tang Hanedanlığı (618-907) devrinde şerh düşen Yan Shigu şöyle demektedir (Han Shu, 1997: 738): “...(diğer makamlar içinde) sadece Wu ve Ji gezici bir birimdir. Bugün kurulmuş olan komutanlık (Xiaowei) da belli bir yerde durmaz, bu sebeple Wu ve Ji adını almışlardır (wu ve ji işaretleri Çinlilerin zaman taksimi için kullandıkları “shi tian gan” (十天干; “on göksel boy ya da dal”)’ın iki ögesidir). Bir Wu ve bir Ji komutanlığı vardır, bir söylenene göre Wu ve Ji ortada durur ve dört bir yana hücum edermiş, bugün kurulmuş olan komutanlık da Xiyu’dedir ve oradaki memleketleri hüküm altında tutmak için vardır”.

3 Türkistan’da Çin elçiliklerinin kurulmasıyla ilgili Borovkova’nın eserine bakılabilir (Borovkova, 2001).

İstila sonrası eski Türkistan'da konuşlanan Çinli memur ve askerler, bir tür toprak işletme veya tımar teşkilatı kuruyorlardı. Buna Tuntian (屯田) deniyordu. Bunun kelimesi kelimesine tercümesi “askerî kışla ve tarım”dır. Buna dair ilk misallerden birisi M.Ö. I. yüzyıla ait bir kayıta görülmektedir: “İmparator Yuan devrinde (M.Ö. 48-33), Ön Cheshi (Turfan) Beyi'nin sarayında tımar işletilmesi için Wu ve Ji Komutanlıkları kuruldu (Hou Han Shu, 1997: 2909; Tong Dian, 2003: 5193). Tımar sistemi şöyle işliyordu: İçinde gözetleme kulesi olan sınırdaki kışlalar sivil ve askerî tarım kolonileri ile destekleniyordu. Bu istihkâm hatlarının ardında Çin İmparatorluğu, Türkistan ile olan iletişimini sağlıyor, iskân siyasetini sürdürüyor ve kuzeyinden gelen saldırılara karşı genel bir müdafaa temin ediyordu (De Crespigny, 1984).

Çinlilerin Türkistan'ı istila ettikten sonra kurdukları Yihe Duwei (宜禾都尉; “Tahıl Tedarik Komutanlığı”) adlı komutanlık bölgedeki tarım üretimini kontrol ediyor ve mahsulün Çin'in içlerine taşınmasını sağlıyordu: “73 yılında İmparator Ming generallerine kuzeydeki Xiongnu (Hun)'lara karşı sefere çıkmalarını emretti. Generaller Yiwulu (Kumul) topraklarını aldılar. Burada tımar işletmek üzere Yihe Duwei (宜禾都尉) kuruldu” (Hou Han Shu, 1997: 2909; Tong Dian, 2003: 5194). Çinliler Türkistan'daki tahıla çok önem veriyorlardı. Bu yüzden Xiyu'deki bazı yerlerde Wugu (五穀: “Beş Tür Tahıl”) yetiştirildiğinden bahsetmektedirler. Mesela: “Yiwu (Kumul) topraklarında beş tür tahıl yetişmektedir” (Hou Han Shu, 1997: 2914). Milâttan önceki yıllarda Çinlilerin Levazım Komutanı Sang Hongyang ve Baş Danışman ve İmparator Kâtibi imparatora bir tezkere sunarak Luntai (輪臺: Bögür)'nın doğusundaki Jiezhi (捷枝) ve Quli (渠犁)'nin engin topraklarında suyun ve otun bol olduğunu, sulanarak tarım yapılan 5.000 qing'den fazla tarla bulunduğunu, havanın ılıman ve hoş olduğunu ve arıklar açılarak Çin'deki gibi beş tür tahıl⁴ ekip biçmenin mümkün olduğunu bildirdiler (Tong Dian, 2003: 5191-5193).

4 “Beş Tür Tahıl” tabirinin Çin tarih yazımına Konfüçyüs klasik kitabı olan Zhou Li (周禮: “Chou Merasimleri”; M.Ö. II. yüzyıl)'den geldiği söylenmektedir. Eski Çin kaynaklarında beş tahıl ile dört farklı küme kastedilmektedir: 1) kenevir (haşhaş), çalı darı, akdarı, buğday, soya 2) pirinç, çalı darı, akdarı, buğday, fasulye 3) pirinç, akdarı, buğday, soya, kenevir (haşhaş) 4) yapışkan olmayan pirinç, küçük soya, buğday, büyük soya, sarı çalı darısı (Lishi Da Cidian, 2000; 370). Beş tahılın mahiyeti mekâna ve zamana göre değişmiştir (Ci Yuan, 2002; 139).

KAYNAKÇA

- Biçurin, N. Ya. (1851). *Sobraniye Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Credney Azii v Drevniye Vremena*. C. II, St. Petersburg.
- Borovkova, L. A. (2001). *Tsarstva "Zapadnogo Kraya" vo II-I Vekah do N. E.* Moskva.
- Chavannes, E. (1907). Les pays d'Occident d'après le "Heou Han chou", *T'oung Pao*, II, 8, s. 149-234.
- Ci Yuan (2002). C. I-II, Zhonghua Shuju: Beijing.
- Crespigny, R. D. (1984). *Northern Frontier, the Policies and Strategy of the Later Han Empire*. Canberra.
- Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu (2006). Ed. Li Sheng, Xinjiang Halk Yay.: Ürümçi.
- De Groot, J. J. M. (1921). *Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit*. C. I, Berlin.
- Dubs, H. H. (1955). *The History of Former Han Dynasty by Pan Ku*. C. III, Waverly Press: Baltimore.
- Dunhuang Shihua, 2010. (komisyon), Zhongguo Da Baike Quanshu Yay.: Beijing.
- Han Shu (1997). Zhonghua Shuju: Beijing.
- Hou Han Shu (1997). Zhonghua Shuju: Beijing.
- Hucker, C. O. (1985). *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*. California.
- Hulsewé, A. F. P.-M. A. N. Loewe (1979). *China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23*. Leiden.
- İzgi, Ö. (1978). XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX/9.
- Liu Mau-Tsai (1969). *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. Chr.* C. I, Wiesbaden.
- Onat, A. (1990). Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler, *Belleten*, LIV/211, s. 913-920.
- Ögel, B. (1952). İslâmdan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi. *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, s. 242-250.
- Özerdin, M. N. (1953). "Hsi-Yü" Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihî Sınırlaması ve Tarihî Önemi. *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XV/1-3, s. 209-217.
- Pan Zhiping (2004). "Tujuesitan", "Dong Tujuesitan", yu "Weiwuersitan". *Xiyu Yanjiu*, 3, 2004, s. 53-60.
- Shan Hai Jing Quan Yi (1992). Çağdaş Çinceye çev. Yuan Ke, Guizhou Renmin Yay.: Guiyang.
- Stark, S. (2009). *Transoxanien nach dem Tang Huiyao des Wang Pu*. Norderstedt.

- Taiping Yulan* (1997). Shangwu Yay.: Taipei.
- Tujie Shui Jing Zhu* (2008). Haz., Li Xiuyan, Shaanxi Shifan Daxue Yay.: Xi'an.
- Tong Dian* (2003). Zhonghua Shuju Yay.: Beijing.
- Xiyu Wenjian Lü (1801). Kyoto.
- Yang, Lien-sheng (1952). Hostages in Chinese History. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV/3-4, s. 507-521.
- Yıldırım, K. (2010). *Türk Tarihi İçin Eski Çince Türkçe Sözlük*, Otopsi Yay.: İstanbul.
- Yıldırım, K. (2012). Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri. *Türk Dünyası İncelemeleri*, XII/1, s. 195-214.
- Yıldırım, K. (Haz.) (2013). *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. Ötüken Yay.: İstanbul.
- Yıldırım, K. (2015). *Doğu Türkistan'ın Yer Adları Ch'in-ting Hsi-yü T'ung-wen-chih*. Kesit Yay.: İstanbul.
- Yıldırım, K. (2016). *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*. Ötüken Yay.: İstanbul.
- Yıldırım, K. (2018). Eski Çin'in Batıyla Ticarete Başlaması ve Yeşimtaşı Kapısı. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 384, s. 12-15.
- Yıldırım, K. (2021). *Çin Tarihi*. Ötüken Yay.: İstanbul.

TURKESTAN IN THE FIRST CHINESE SOURCES

ABSTRACT

There are some records about Turkestan in the oldest Chinese sources. Considering and evaluating these records as a whole will contribute to a better understanding of the history of Turkestan and the concept of Turkestan. In Chinese sources, Turkestan was first mentioned as Xiyu and later as Xinjiang. Although these terms mainly include today's Gansu and Uygur regions, they also sometimes refer to the lands further west. The relations of the ancient Chinese with Turkestan are of two types: "establishing contact" and "subordination". Chinese record what is presented to them as "tribute" and what they send as "bestowal". On the other hand, the Chinese emperor should have given more as a gift than the "tribute" sent from Turkestan. There was also a very important system called "hostage" in relations with Turkestan. Finally, when the Chinese invaded Turkestan, they were establishing organizations such as "embassy", "commandery", "governorship". In this shorth article, such records about Turkestan in the first Chinese sources will be evaluated.

АЛҒАШҚЫ ҚЫТАЙ ДЕКЕРКӨЗДЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАН*

Күршад Йылдырым**

ТҮЙІНДЕМЕ

Ежелгі қытай дереккөздерінде Түркістан туралы деректер бар. Бұл деректерді тұтастай қарастыру және бағалау Түркістан тарихы мен Түркістан ұғымын тереңірек түсінуге ықпал етеді. Қытай дереккөздерінде Түркістан алдымен Сию, содан кейін Шыңжаң сияқты атаулармен аталған. Бұл терминдер негізінен бүгінгі Ганьсу мен ұйғыр аймағын қамтығанымен, уақыт өте келе одан әрі батыстағы жерлерді де білдірген. Ежелгі қытайлардың Түркістанмен қарым-қатынасы «байланыс орнату» және «бағыну» сияқты екі түрлі болатын. Қытайлар өздеріне ұсынылғандарын «салық», ал жібергендерін «садақа» деп жазып сақтап қойған. Екінші жағынан, қытай императоры Түркістаннан жіберілген «салықтардың» көбін сыйлық деп атау керек еді. Түркістанмен қарым-қатынаста «кепіл» деп аталатын өте маңызды жүйе болған. Кейін қытайлар Түркістанға басып кіргенде, «елшілік», «қолбасшылық», «генерал-губернаторлық» сияқты ұйымдар құрды. Бұл қысқа мақалада алғашқы қытай дереккөздеріндегі Түркістан туралы осындай жазбалар қарастырылады.

1. Түркістан атауы үшін қолданылған Сию 西域 және Шыңжаң 新疆 терминдері

Қытай дереккөздеріндегі Түркістанның ең көне атауы «Сию» (西域; «Батыс аймақтары»). Осы атау Түркістанды білдіру үшін екі мың жылға жуық уақыт бойы үзіліссіз қолданылған. Бұл терминді көбінесе бүгінгі Шығыс Түркістан деп аталатын Ұйғыр автономиялық ауданына, кейде бүкіл Түркістанға жатқызатын. Уақыт өте келе, Цин патшалығы кезінде «Шыңжаң» (新疆) атауы пайда бола бастады.

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Мадина Молдашева.

** Док., проф., Стамбұл университеті, Стамбұл, Түркия. kursat.yildirim@istanbul.edu.tr

Қытай дереккөздерінде бастапқыда Ганьсу мен Шығыс Түркістанды «Сию» терминімен білдірген, себебі ертедегі қытайлардың географиялық білімі бұл жерлерден батысқа қарай көп ұзай қойған жоқ. Уақыт өте келе қытайлар үшін «Батыс аймақтарының» шекаралары өзгерген. Мысалы, Қытайдағы Моңғол Юань патшалығы кезінде Сию картасына кейде Мәуереннахр және тіпті Илхандықтардың кесірінен Иран деп те енгізілген. Көп ұзамай бұл шекаралар қайтадан шығысқа қарай шегінді.

Қытайдың алғашқы дереккөздерінің негізінде жазылған және 983 жылы аяқталған Тайпин Юанда «Сию» атауы ғұндардың ата-бабалары Гуйфан (鬼方) (Хан Шу, 1997: 3743) туралы деректе айтылған. Осыған қарағанда, «Сию» ежелгі Гуйфан жері болған екен (Тайпин Юан, 1997: 3511а). Шан (б.з.б. 1600-1046) және Батыс Чжоу (б.з.д. 1046-771) кезеңдеріне жататын қытай деректерінде Гуйфандардың Шэньси мен Ганьсу жақтарда өмір сүргендері жазылған.

Қытайлардың ең көне география туралы кітаптарының бірі Шан Хай Цзиньде (山海經 «Таулар мен теңіздер кітабы»; б.з.д. IV ғасырда жазылған) Шығыс Түркістан мен Ганьсу жерінде Куньлунь, Циляннь сияқты таулар көрсетілген (Шан Хай Цзин Цюань И, 1992). Ли Даюань (527 ө.ж.) жазған Қытайдың су жолдарын сипаттайтын Шуй Цзин Чжу (水經注; «Су кітабының түсіндірмелері») атты кітабында, Хуанхэ өзенінің Памир, Куньлуньнің солтүстік-шығысы мен Шығыс Түркістаннан шығуы және Ганьсудан өтетін ағысы; бүгінгі Ұйғыр аймағындағы Қарашар мен Ганьсу сияқты аймақтардағы өзендердің сипаттамасы бар (Тужие Шуй Цзин Жу, 2008: 27, 31, 34, 42, 51). Қытайдың осы көне география туралы кітаптарындағы мәліметтер аңыздармен араласып кеткен және аталған жерлер мен сулардың көпшілігінің қазіргі жерін анықтау қиын. Кейбір қытай зерттеушілері осы кітаптардағы мәліметтерге сүйене отырып, Түркістанның бір бөлігін Қытай территориясымен бірге қарастырса¹ да мұны ірі өзендердің бастаулары мен тау жоталарының басы мен соңғы шыңдарын іздеуге тырысумен түсіндіру керек. Қытай үшін Түркістан қашанда «қытайлық еместердің» мекені болған.

Қытайлардың Түркістан үшін қолданған алғашқы Сию атауы, яғни «Батыс аймақтары» атауы Хан патшалығы кезеңінде (б.з.д. 206–220 жж.) Тянь-Шаньның оңтүстігінен өтетін жол бойындағы Юмен

1 Мысалы, қараңыз: Қытайдағы Шыңжаң аймағының өткені мен бүгіні, 2006:5.

Гуанның (玉門關; «Нефрит тас қақпасы») батысындағы жерлерге қолданылғаны байқалады (Йылдырым, 2018: 12-15). Негізінен бүгінгі ұйғыр аймағы туралы болса да, қажет болған жағдайда оңтүстік пен батыстағы жерлерді, мемлекеттерді және халықтарды да осы терминге қосуға болады.

Алғаш рет қытайларға батыстағы жерлерді тануға мүмкіндік берген және бұрын елші, саяхатшы, тыңшы, содан кейін генерал ретінде қызмет еткен Чжан Цянь (б.з.д. 114 ж. қайтыс болған) саяхаттаған жерлер туралы жазған баяндамасында Қытайдың алғашқы патшалық тарихы Ши Джидің (жазылған тарихы б.з.д. 109-91) 123-тарауында көрсетілген, бірақ бұл баяндамада «Сию», яғни «Батыс аймақтары» деген атау берілмеген. Екінші жағынан, Ши Джидің авторы Сыма Цянь бұл атауды үш жерде ғана қолданған: 60-тарау, 2109 беттің 4-жолында «Сию» этникалық термин болып көрсетілген. Генерал Хо Цюйбиннің (б.з.д. 117 ж. қайтыс болған) өмірбаянында сию, юечжилер және ғұндармен қатар этникалық классификацияға ұшырайды. Сиюдің Ши Джиде көрінетін басқа бір жері 111-тарау, 2933 беттің 8-жолы. Мұнда тағы да Хо Цюйбиннің Ганьсудағы ғұндардың Батыс мырза Хуньеге жасаған жорығы айтылады. Осыдан Сию терминінен Ғұн мемлекеттік тәртібінде бүгінгі Ганьсу мен Шығыс Түркістан жерін басқарған бидің болғаны және бұл жерлер ғұндардың әкімшілік жүйесіне енгізілгені ұғынылады. Сыма Цянь мұндағы Сию атауын ғұн мемлекеттік жүйесіндегі бір терминнен алған деп ойлаймыз. Сию атауының Ши Джиде кездесетін соңғы жері 117-тарау, 3044 беттің 5-жолы. Осында «Сию» Канжумен бірге географиялық-этникалық атау ретінде қолданылған.

Қытай династиялық тарихындағы жеке «Сию» атауын 111 жылы аяқталған екінші династия болған Хан Шудан бастап көруге болады. Кейінгі қытай деректеріндегі «Сию» тараулары Хан Шу және Хоу Хан Шу сияқты тармағында қолданылған әдіс негізінде қалыптасқан².

Қытайлар өздерінің батысындағы жерлер туралы толық мәліметке қол жеткізгеннен кейін солтүстіктегі ғұн қаупіне қарсы әртүрлі бекініс жұмыстарын бастаған. Ши Джидің айтуынша, Цинь империясының Ұлы қорғаны қазіргі Ланьчжоу (蘭州) провинциясының оңтүстігіндегі Тао (洮) өзенінің аңғарындағы Линтаода (臨洮) салына

2 Сию терминіне қатысты қараңыз: Özerdim, 1953: 209-217 және Onat, 1990: 915.

басталған. Содан кейін Ланьчжоудың солтүстігіне және Ордостың солтүстік-шығысына дейін созылған. Хань династиясының Хуанхэ өзенінен өтіп, әскери және саяси қатысуын көрсету және Дунхуанға дейін созылған Ганьсу дәлізінде «Хэси қолбасшылықтарының» («Hexi Komutanlıkları») құрылуы император Ву тақта отырған кезде шамамен б.з.д. 100 жылға дейін болған жоқ. Қытайлардың Джиюцюань (酒泉), Чжанье (張掖) және Дунхуан (敦煌) қолбасшылықтары б.з.д. 104 және одан кейінгі жылдарда, ал Вувэй (武威) және Джинчэн (金城) олардан жарты ғасыр кейін құрылған. Кейінгі Хань династиясы кезінде (25–220 жж.) Вувэй, Чжанье, Джиюцюань және Дунхуан қолбасшылықтарының ықпал ету аймағы қазіргі Ганьсу дәлізі бойымен оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай созылған. Оңтүстік-батысында Наньшань (南山: «Оңтүстік таулары») және қазіргі Цинхайдың (青海: Көк Нұр) таулы аймақтарымен қоршалған. Солтүстік пен шығысқа қарай Алашан таулары, Тенггер және Гобидің шетіндегі басқа шөлдерге жақын орналасқан. Қалалар мен елді мекендер солтүстіктегі биік беткейлерден оңтүстікке қарай түскен және ізі шөл далада жоғалған, еріген қар суларымен қоректенетін алаптарға шашылып кеткен (Crespinu, 1984: 14). Қытайлар Ганьсу (Хэкси) дәлізінен батыс елдерге өту үшін екі шлюз орнатумен қатар бекіністерін нығайту үшін шамшырақтар мен қарауыл мұнараларын салып, бұл мұнаралардың арасына бөгеттер қойған. Аймақтағы барлық 120 мұнараның аралары 2 мен 10 ли (1 ли = 500 метр) қашықтықта орналасқан. Бөгеттердің ұзындығы шамамен 300 шақырымды құрайды (Дунхуан Шихуа, 2010: 12). Ежелгі қытайлар үшін көп ғасырлар бойы «Нефрит тас қақпасының» батысында орналасқан жерлер Түркістан ретінде қабылданған. Бұл тіпті Моңғол империясы кезінде де болған. Цзинь императорының Шыңғыс ханға жіберген елшісі Вугус 1220 жылғы сапарында Нефрит тас қақпасынан кейін батысқа қарай жүзден астам қалаларды көргенін және бұл қалалардың ешқайсысының да қытайша атаулары болмағанын жазып қалдырған (Йылдырым, 2013: 210-211).

Ежелгі қытайлар Түркістан үшін пайдаланған Сию атауын ұзақ уақыттан кейін XVIII ғасырда «Шыңжаң» (新疆) атауына ауыстырды. Бұл Қытайдың қазіргі Ұйғыр аймағын толығымен басып алғаннан кейін болды.

Цин династиясының (1644 ж. негізі қаланған) кезеңінде Түркістан аймағы Чжунь бөлімі (準部; яғни жоңғарлар), Хуэй бөлімі (回部; яғни мұсылман [бірақ негізінен ұйғырлар]) немесе Хуэй Цзян (回疆;

«Мұсылман [бірақ негізінен ұйғыр] топырағы») сияқты терминдермен аталған. XVIII ғасырдың ортасында жоңғарлардың ыдырауымен және ұйғыр аймағын толық басып алғаннан кейін Шыңжаң (新疆) атауы пайда бола бастады. Цяньлун билігінің 24-жылының (1759) 10-айында жарық көрген императорлық бұйрықта (кайхуолун 開感論) аймақ үшін Шыңжаң (新疆) атауын қолданған. Бұл – алғашқы көріністердің бірі. Цяньлун билігінің 27-жылы (1762) 10-айдағы «Іле генералы» (伊犁將軍) туралы хабарда «Шыңжаң бірлігі» (新疆總匯) термині кездеседі, Іле генералының Іле аймағымен бірге Жаркент (Ye'erqiang 葉爾羌) және Қашқардан (Hashigaer 喀什噶爾) Құмұлға (哈密) дейінгі Хуэй бөлімін басқарған Үрімші мен Баркөл гарнизондарын жібергені жазылған. Цяньлун билігінің 29-жылының (1764) 10-айына жататын құжат «Сию Шыңжаң» (西域新疆) деп аталады. Яғни бұл құжатта ең көне Сию мен жаңа Шыңжаң атаулары қатар қолданылған. 1821 жылы жарық көрген «Шыңжаң Шилуэ» (新疆識略) атты дереккөзде бұл аймақ Шыңжаң Цзяньюй (新疆疆域) деп аталады. 1878 жылы Якуп Бидің жеңілгенінен кейін, Гуансюй билігінің 10-шы жылы (1884 ж.) Ұйғыр аймағы Шыңжаң провинциясы (新疆省) болып Қытайдың әкімшілік ұйымына қосылған (Пан, 2004: 57).

1777 жылы жазылып біткен «Сию Вэньцзянь Лю» (西域聞見錄) атты дереккөзде Шыңжаң шекарасының шамамен алынған ауқымы көрсетілген. Дереккөз Шыңжаңды (新疆) сипаттауда Сюйшанннан (雪山: «Қарлы таулар»: Тәңір таулары) бастап шекараларды сызады. Осыған сәйкес, Сюэшан Қытайдың Ганьсу дәлізінде батыстағы соңғы аялдамасы Цзяюгуандан басталып, кейбір жерлерде үзіліп барып батысқа қарай созылады. Таудың оңтүстігінде Хами (Құмұл), Пижан (Пичан), Халашала (Қарашар), Куче (Куча), Акесу (Ақсу), Вуши (Уч Турфан), Йерцянь (Жаркент), Хэтиан (Хотан), Қашығаер (Қашғар) және одан басқа көптеген елді мекендер мен қалалар бар. Хуэй (мұсылман [негізінен ұйғыр]) халқы оңтүстік аймақтарда мекендеген. Таудың солтүстігінде Баликун (Баркөл), Вулумучи (Үрімші), Йили (Іле), Талабахатай (Тарбағатай) және басқа да көптеген елді мекендер мен қалалар орналасқан. Бұл солтүстік аймақ деп аталады. Тау Цзяюгуаннан батысқа қарай 9 мыңнан астам лиге дейін созылады. Ол аймақты солтүстік және оңтүстік болып екіге бөледі. Йерцяньнан (Жаркент) өтіп, оңтүстік-батысқа қарай Вэндуситанға (Үндістан) барады, қайтадан батысқа қарай созылып, Сихайға жетеді («Батыс теңізі»; Ыстықкөл болуы керек) жетеді (Сию Вэньцзянь Лү, 1801: 1a-1b). Сию Вэньцзянь Лүде орналасқан картаға сәйкес Шыңжаңның

батыс шекарасы Бедекшанда; солтүстік-батысында Тарбағатайдың батыс шеттері, Іле ойпатының көп бөлігі; солтүстігінде – Алтай тауларының оңтүстік етектері; оңтүстігінде Тибет болған. Екінші жағынан, Сюу Вэньцзянь Лү тілінде Сиюдің (西域) басқа жазу нұсқалары ретінде Сичуй (西陲), Сицзян (西疆) сияқты нұсқалар да қарастырылған.

1759 жылы аяқталған Сию Тунвэнчжиде (西域同文志) Сию, Тянь-Шаньның (天山: Тәңір таулары) солтүстік және оңтүстік жерлері, Цинхай (青海: Көке Нұр) мен Сифаны (西番: Тибет) да қамтыды (Йылдырым, 2015).

2. Алғашқы қытай дереккөздерінде Түркістанға қатысты кейбір өрнектер

Қытай династиялары Түркістанмен қарым-қатынас орнатқан кезде тарихи деректерде кейбір ерекше өрнектер кездеседі. Олардың ішіндегі ең маңыздысы Қытай патшалығы өзін ортаға қоя, айналасындағылар оған қосылады немесе онымен байланыс орнатады. Қытайлардың Түркістанмен қарым-қатынасы туралы алғашқы жазбалардың бірінде: «Қытайлар Сиюмен алғаш рет Ву императоры (б.з.д. 140–78 жж.) кезінде байланыс орнатты» (Хоу Хан Шу, 1997: 2909; Тонг Дян, 2003: 5190). Мұндағы «байланыс орнатты» деген тіркес дереккөздерде «Чу» (屬) белгісімен кездеседі. Ал Чаваннес сияқты ғалымдар жалпы бұл белгідегі бағыныштылық қатынасты атап өткен (Чаваннес, 1907: 153). Бұл, Чу (屬) Қытайға толықтай тәуелді дегенді білдірмейді. (屬) белгісі оқылуына қарай екі түрлі мағына береді: Чу деп оқығанда «байланыс, қарым-қатынас орнату, жиналу, бас қосу» дегенді білдіреді. Шу деп оқығанда бағыныштылықты білдіреді (Цзи Юань, 2002: 915). Император Ву кезінде Түркістан аймағы Қытайға тәуелді болды деген тұжырым тарихи деректерге сәйкес келмейді. Сонымен қатар, Тун Дянда «西域以漢 孝武時始通», «Сиюмен Хань императоры Сяо Ву дәуірінде (б.з.д. 140-78 жж.) байланыс орнатылған» деп айтылған (Тонг Дян, 2003: 5190).

Ежелгі Қытай мен Түркістанның қарым-қатынастарындағы тағы бір маңызды жайт – қытайлар Түркістаннан оларға жіберілгендерді «салық», ал олардан Түркістанға жіберілгендерді «садақа» ретінде жазғандары. Салық дереккөздерде Гонг (貢) түрінде көрсетілген. Өз түсініктері бойынша, Қытай қарым-қатынаста болған

Түркістан қалаларынан «салық» алып, оларға «сыйлықтар» беретін. Осылайша бейбітшілікке қол жеткізілді. Осыған қарсы сөз болып отырған нәрсе, әрине, бағыну қатынасының нәтижесінде берілген салық емес еді. Оның үстіне, алғашқы қытай дереккөздерінде «салық» сөзі өте асыра қолданылған. Мысалы, Тяожи (Characene) және Анси (Part) сияқты 40 000 ли (шамамен 20 000 км) қашықтықтағы Кіші Азияда орналасқан мемлекеттердің әрқайсысы салық төлеп, елшілер жіберіп (Хоу Хан Шу, 1997: 2911 және Тонг Дян, 2003: 5195) немесе Анадонының батысында деп есептелген Мэнги және Дуел атты елдердің Қытайға салық жібергені туралы деректер (Хоу хан Шу, 1997: 2910) сенімді емес және ешқандай тарихи шындыққа сәйкес келмейді. Керісінше, ежелгі қытайлардың Түркістан мемлекеттері мен халқынан шын мәнінде салық алғаны туралы айқын және нақты деректер бар. Мысалы, 38 жылы Ярканд биі Сянь мен Шаньшань биі Ан бірге елші жіберіп, Қытай сарайына салық ұсынған (Хоу Хан Шу, 1997: 2923). 90 жылы Арқа және Алдыңғы Чеші (Тұрфан) билерінің әрқайсысы өз ұлдарын Қытай сарайына кепіл ретінде жіберіп, салық ұсынған (Хоу Хан Шу, 1997: 2923-2924). Салық толық бағыныштылық қатынасты білдіреді. Кейбір деректерде әрі «сыйлық», әрі «салық» болып екеуі де айтылған. Оған себеп – бағынышты мемлекет белгілеген жыл сайынғы салықтың жеткізілуі және жақсы қарым-қатынастың жалғасын табуы үшін сый-сияпат жасалуы. Атақты генерал Бан Чаоның 78 жылы Қытай императорына жазған хатынан бұл анық байқалады (Хоу Хан Шу, 1997: 1576).

Екінші жағынан, Қытай императоры Түркістанда өзімен қарым-қатынаста болған немесе бағынышты деп таныған мемлекеттер мен халықтарға сый-сияпат жасаған. «Сыйлау» қытайша ци (賜) белгісімен жазылады. Мысалы, 90 жылы Арқа және Алдыңғы Чеші (Тұрфан) қожаларының әрқайсысы өз ұлдарын Қытай сарайына кепілдікке жіберіп, салық ұсынған, ал Қытай сарайы екі мемлекетке де сый-сияпат берген (Хоу Хань Шу, 1997: 2929). Дереккөздерде Қытай императоры шетелдік мырзаға немесе билеушіге берген жұбайы, титулы және жері үшін де ци (賜) белгісі қолданылған. 41 жылы Қытай императоры Жаркент биі Сяньға «Сию генерал-губернаторы» мөрі мен лентасын сыйлаған (Хоу Хань Шу, 1997: 2924). Қытай императоры Түркістандағы мемлекеттер мен халықтарына көлік, ту, алтын, жібек, мөр, лента, ханшайым, титул, жер және т.б. сыйлықтар берген (Хоу Хан Шу, 1997: 1577, 1582, 2924, 2929).

Берілген сыйлықтар Сянь (獻) белгісімен білдірілген. Қытай императоры өзіне берілген «салықтан» (іс жүзінде олардың көпшілігі сыйлықтар болатын) гөрі көбірек және қымбатырақ «сыйлық» беруге мәжбүр болған. Мысалы, біздің заманымыздың басында Қытайдан Түркістандағы мемлекеттерге көлік, ту, алтын, түрлі-түсті, жылтыр және кестелі жібек, кәдімгі және кестелі жібек, мата сыйға тартылған (Хоу Хань Шу, 1997: 720, 1577, 1579). Екінші жағынан, Түркістаннан келген үлкен делегацияларды қуанту Қытай экономикасының анда-санда күйзеліске түсуіне себеп болған. Кейде бұл мәселе империялық жиналыстарында талқыланып, әкелінген сыйлықтардың саны мен сапасына қарай жауап беру ұсынылған. Қытай Түркістанға бірнеше мақсатпен сыйлықтар берген: келген сыйлықтарға жауап беру, басып алған аймақтық әкімдерді өзіне байлап, олардың Қытай әкімшілігіне қарсылық білдіру ниеттерін жою. Мысалы, бірінші ғасырдың соңғы ширегінде Қытай қолбасшысы Бан Чао өлкені басып алғаннан кейін Хотан биі мен оның айналасындағыларға бағалы сыйлықтар берген (Хоу Хань Шу, 1997: 1573).

Ежелгі Қытайдың Түркістанмен қарым-қатынасында өте маңызды орын алатын және «кепіл» деп атауға болатын саясаты болған. Бұл Қытай мен Түркістан арасындағы мемлекетаралық келісімдерге кепілдік беру үшін қолданылған жүйе болатын. Бұл ши (侍) белгісімен көрсетілген. Мысалы, *«Қытай сарайында қызмет ету үшін Ютян (Хотан) және басқа да мемлекеттердің билері өз ұлдарын кепілдікке жіберген»* (Хоу Хань Шу, 1997: 2909; Тонг Дян, 2003: 5194). Осыған сәйкес кепілдіктің екі түрі болған: Екі мемлекет арасындағы достықты қамтамасыз ету үшін жіберілген өзара кепілдік және одақтастық пен адалдықты қамтамасыз ету үшін біржақты әлсіз тараптан жіберілген кепіл (Янг, 1952: 507–521).

3. Түркістандағы алғашқы Қытай басқыншылық ұйымдары

Қытайлар Түркістанмен алғаш рет император Ву дәуірінде (б.з.д. 140–78 жж.) байланысқа шыққаны белгілі. Бұл кезеңде Қытай өзі басып алған Түркістан мемлекеттерін басқару үшін елшіліктер мен қолбасшылықтар құрған. Император Сюань (б.з.д. 73–49 жж.) осы титулдардың барлығын жойып, Духу (都護) немесе «Генерал-губернаторлықты» құрған (Хоу Хань Шу, 1997: 2909; Тонг Дян, 2003: 5193). Хакер бұл атауды былай анықтайды (Хакер, 1985: п. 7237): «Генерал-губернатор. Әсіресе қазіргі Шыңжаң жерінде

бағынатын шетелдік халықтарды басқару үшін құрылған және әртүрлі нысандардағы генерал-губернатордың өкілеттіктеріне ие әскери миссия. Ал Hulsewé және Loewenің айтуынша, «Генерал-губернаторлық» Қытайдан Түркістанға дейін солтүстік және оңтүстік бағыттары бойынша адамдар мен жүк ағынын жеңілдету мақсатында б.з.д. 59 жылы құрылғанын және қытай титулдарын, биліктің мөрін, лентасын алған жергілікті қожалардың саясатын бекіту органы (Hulsewé-Loewe, 1979: 64).

Қытай Түркістанға басып кіргенде алдымен елшіліктер мен қолбасшылықтар құрған. Қытай деректерінде бұл ұйым «Шиже Сяовэй» (使者校尉; «елшіліктер мен қолбасшылықтар») деп аталады³. Қытай Түркістанда «Ву және Чи қолбасшылықтарын» (Ву Цзи Сяовэй 戊己校尉) құрды: «Император Юань кезеңінде (б.з.д. 48-33 жж.) Алдыңғы Чеши (Тұрфан) биінің сарайында жерді басқару үшін Ву және Цзи қолбасшылығы құрылды» (Хоу Хань Шу, 1997: 2909; Тонг Дян, 2003: 5193). Бұл туралы Хан Шуда да жазылған (Хан Шу, 1997: 738): «Ву Цзи Сяовэй (戊己校尉) император Юань чююань билігінің бірінші жылында (б.з.д. 48 ж.) құрылған. Осында Чен (丞) және Сима (司馬) титулдары бар бір қызметкер және хоу (候) титулдарының әрқайсысынан бес адам бар. Салығы 600 тан (石; 1 тан шамамен 103 килограмм)». Бұл дерекке Тан әулеті кезінде (618–907 жж.) түсініктеме берген Ян Шигу былай дейді (Хан Шу, 1997: 738): «... (басқа органдардың арасында) тек Ву мен Цзи мобильді бірлік болып табылады. Бүгін орнатылған қолбасшылық (Сяовэй) та белгілі бір жерде тұрмайды, сондықтан олар Ву және Цзи деп аталады (ву және цзи белгілері қытайлардың уақытты бөлу үшін қолданылатын «ши тянь ганның» (十天干; «он аспан тармағы немесе бұтақтары) екі элементі. Ву мен Цзи қолбасшылықтары бар, аңызға қарағанда Ву мен Цзи ортада тұрып, жан-жаққа шабуыл жасаған, ал бүгін құрылған қолбасшылық та Сиюде және ол жерде атамекендерді басқару үшін орналасқан».

Басқыншылықтан кейін ескі Түркістанда орналасқан қытай офицерлері мен сарбаздары жер басқару немесе жер ұйымын құрған. Ол тунтиан (屯田) деп аталған. Мұның сөзбе-сөз аудармасы «әскери казарма және ауыл шаруашылығы». Мұның алғашқы мысалдарының бірі б.з.д. I ғасырдағы деректе кездеседі: «Император Юань кезеңінде (б.з.д. 48–33 жж.) Алдыңғы Чеши (Тұрфан) биінің сарайында жерді басқару үшін Ву және

3 Түркістанда Қытай елшіліктерінің ашылуына қатысты Боровкованың еңбегіне қарасаңыз болады (Borovkova, 2001).

Цзи қолбасшылығы құрылды» (Хоу Хань Шу, 1997: 2909; Тонг Дян, 2003: 5193). Жер жүйесі келесідей жұмыс істеді: Ішінде күзет мұнаралары бар шекаралық казармаларды азаматтық және әскери ауыл шаруашылығы колонияларымен қолданды. Осы бекініс шептерінің артында Қытай империясы Түркістанмен байланысын үзбей, отырықшылық саясатын жүргізіп, солтүстіктен келетін шабуылдардан жалпы қорғанысты қамтамасыз еткен (De Crespigny, 1984).

Қытайлар Түркістанға басып кіргеннен кейін құрған Йихэ Дувэй (宜禾都尉; «Астық жеткізу қолбасшылығы») деп аталатын қолбасшылық аймақтағы ауыл шаруашылығы өндірісін бақылап, егіннің Қытайға тасымалдануын қамтамасыз еткен: «73 жылы император Мин генералдарына солтүстіктегі синнуларға (ғұндарға) қарсы жорық жасауды бұйырды. Генералдар Йуулу (Құмул) жерін алды. Осында жерді басқару үшін Йихэ Дувэй (宜禾都尉) құрылған» (Хоу Хань Шу, 1997: 2909; Тонг Дян, 2003: 5194). Олар Түркістандағы астыққа үлкен мән берген. Сондықтан Сиюдін кейбір жерлерінде Вугу (五穀: «Бес түрлі дән») өсіру туралы айтылған. Мысалы, «Иву (Құмул) жерінде дәннің бес түрі өседі» (Хоу Хань Шу, 1997: 2914). Біздің дәуірімізге дейінгі жылдарда қытайлар Квартермейстер Сан Хунян, Бас кеңесшісі және кеңсе қызметкері императорға заң жобасын ұсынғанда Лунтайдың (輪臺: Būgūr) шығысындағы Цзечжи (捷枝) және Кули (渠犁) жерінде су мен шөптің мол екенін, егіншілікте 5000-нан астам цин шаруашылығы бар екенін, ауа-райы жұмсақ әрі жағымды болғанын және араларды ашу арқылы Қытайдағыдай астықтың бес түрін⁴ өсіруге болатынын хабарлаған (Тонг Дян, 2003: 5191–5193).

ДЕРЕККӨЗ

Biçurin, N. Ya. (1851). *Sobraniye Svedeniy O Narodah, Obitavshih v Credney Azii v Drevniye Vremena*. C. II, St. Petersburg.

Borovkova, L. A. (2001). *Tsarstva "Zapadnogo Kraya" vo II-I Vekah do N. E. Moskva*.

Chavannes, E. (1907). Les pays d'Occident d'après le "Heou Han chou", *T'oung Pao*, II, 8, s. 149-234.

Ci Yuan (2002). C. I-II, Zhonghua Shuju: Beijing.

4 «Астықтың бес түрі» деген тіркес Қытай тарихнамасына Конфуцийдің «Чжоу Ли» (周禮: «Чжоу рәсімдері»; б.з.д. II ғасыр) атты классикалық кітабынан шыққан дейді. Ежелгі қытай деректерінде бес астық төрт түрлі группада қарастырылады: 1) кендір (көкнәр), бұталы тары, тары, бидай, соя; 2) күріш, бұталы тары, тары, бидай, үрмебұршақ; 3) күріш, тары, бидай, соя, кендір (көкнәр); 4) жабыспайтын күріш, кішкентай соя, бидай, ірі соя, сары бұталы тары (Лиши Да Сидян, 2000; 370). Бес астықтың табиғаты кеңістік пен уақытқа қарай өзгерген (Цзи Юань, 2002; 139).

- Crespigny, R. D. (1984). *Northern Frontier, the Policies and Strategy of the Later Han Empire*. Canberra.
- Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu (2006). Ed. Li Sheng, Xinjiang Halk Yay.: Ürümçi.
- De Groot, J. J. M. (1921). *Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit*. C. I, Berlin.
- Dubs, H. H. (1955). *The History of Former Han Dynasty by Pan Ku*. C. III, Waverly Press: Baltimore.
- Dunhuang Shihua, 2010. (komisyon), Zhongguo Da Baike Quanshu Yay.: Beijing.
- Han Shu (1997). Zhonghua Shuju: Beijing.
- Hou Han Shu (1997). Zhonghua Shuju: Beijing.
- Hucker, C. O. (1985). *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*. California.
- Hulsewé, A. F. P.-M. A. N. Loewe (1979). *China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23*. Leiden.
- İzgi, Ö. (1978). XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX/9.
- Liu Mau-Tsai (1969). *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. Chr.* C. I, Wiesbaden.
- Onat, A. (1990). Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler, *Belleten*, LIV/211, s. 913-920.
- Ögel, B. (1952). İslâmdan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi. *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, s. 242-250.
- Özerdim, M. N. (1953). "Hsi-Yü" Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihî Sınırlaması ve Tarihî Önemi. *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XV/1-3, s. 209-217.
- Pan Zhiping (2004). "Tujuesitan", "Dong Tujuesitan", yu "Weiwersitan". *Xiyu Yanjiu*, 3, 2004, s. 53-60.
- Shan Hai Jing Quan Yi (1992). Çağdaş Çinceye çev. Yuan Ke, Guizhou Renmin Yay.: Guiyang.
- Stark, S. (2009). *Transoxanien nach dem Tang Huyiao des Wang Pu*. Norderstedt.
- Tai ping Yulan (1997). Shangwu Yay.: Taipei.
- Tujie Shui Jing Zhu (2008). Haz., Li Xiuyan, Shaanxi Shifan Daxue Yay.: Xi'an.
- Tong Dian (2003). Zhonghua Shuju Yay.: Beijing.
- Xiyu Wenjian Lü (1801). Kyoto.
- Yang, Lien-sheng (1952). Hostages in Chinese History. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV/3-4, s. 507-521.
- Yıldırım, K. (2010). *Türk Tarihi İçin Eski Çince Türkçe Sözlük*, Otopsi Yay.: İstanbul.
- Yıldırım, K. (2012). Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri. *Türk Dünyası İncelemeleri*, XII/1, s. 195-214.
- Yıldırım, K. (Haz.) (2013). *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. Ötüken Yay.: İstanbul.
- Yıldırım, K. (2015). *Doğu Türkistan'ın Yer Adları Ch'in-ting Hsi-yü T'ung-wen-chih*. Kesit Yay.: İstanbul.
- Yıldırım, K. (2016). *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*. Ötüken Yay.: İstanbul.
- Yıldırım, K. (2018). Eski Çin'in Batıyla Ticarete Başlaması ve Yeşimtaş Kapısı. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 384, s. 12-15.
- Yıldırım, K. (2021). *Çin Tarihi*. Ötüken Yay.: İstanbul.

TURKESTAN IN THE FIRST CHINESE SOURCES

ABSTRACT

There are some records about Turkestan in the oldest Chinese sources. Considering and evaluating these records as a whole will contribute to a better understanding of the history of Turkestan and the concept of Turkestan. In Chinese sources, Turkestan was first mentioned as Xiyu and later as Xinjiang. Although these terms mainly include today's Gansu and Uygur regions, they also sometimes refer to the lands further west. The relations of the ancient Chinese with Turkestan are of two types: "establishing contact" and "subordination". Chinese record what is presented to them as "tribute" and what they send as "bestowal". On the other hand, the Chinese emperor should have given more as a gift than the "tribute" sent from Turkestan. There was also a very important system called "hostage" in relations with Turkestan. Finally, when the Chinese invaded Turkestan, they were establishing organizations such as "embassy", "commandery", "governorship". In this shorth article, such records about Turkestan in the first Chinese sources will be evaluated.

WEİMAR CUMHURİYETİ'NDE TÜRKİSTANLI TALEBELER (1918-1925)

Mehmet Önder Duran*

*Тоғлиқ, тошлиқ-қизғин қумлар устидан,
Саҳросидан ҳам чўлидан, даштидан,
Чопа-чопа, қизиқишиб кетамиз,
Қўл ушлашиб, ўйноқлашиб, кетамиз.
Сувсизликдан сўлган яшил япроқлар,
Ер остида қуруб қолган япроқлар,
“Тўғри йўл” деб, янги йўлга кетамиз,
Юртимиз деб жанг йўлига кетамиз.
Рафиқ (Намангон).
Тўғри кетамиз (Четларда ўқиғувчиларга)
Фарғона. 19 Шубат 1923.*

ÖZ

1918'de Berlin'de kurulan Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği desteğiyle bir kısım talebe Almanya'da eğitim almaya gelmiştir. Buhara Halk Cumhuriyeti Kültür İşleri temsilcisi Âlimcan İdrisî, Kemalettin Bedri, İbrahim Akçura ve Mithat Şakir'le birlikte 1922'den itibaren aktif bir şekilde Alman yetkililerle görüşmeler yaparak çok sayıda Tatar, Başkurt, Özbek, Kırgız ve Türkmen talebenin Berlin, Münih, Leipzig ve Dresden'de eğitim almalarına öncü olmuştur. Tataristan, Başkurdistan, Buhara Halk Cumhuriyeti ve Almanya arasındaki ticari ilişkilerin yanı sıra sosyo-kültürel alanlarda da Âlimcan İdrisî söz sahibidir. Türkistan coğrafyasından talebelerin ihtiyaçlar doğrultusunda eğitim almalarına yönelik çalışmaları 1925'e kadar devam etmiş ve talebelerin lise, üniversite ve yükseköğretim düzeyinde eğitim süreçleri mercek altına alınmıştır. Türkistanlı talebelerin eğitim süreci Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği'nin çalışmaları etrafında Alman arşiv kaynakları temel alınarak Türkçe literatüre kazandırılmıştır.

* Arş. Gör., Dr. Uşak Üniversitesi, Uşak, Türkiye. onder.duran@usak.edu.tr ORCID: 0000-0002-9959-6427

Çalışmamızda bahsi geçen dönemde Türkistan coğrafyasından Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği vasıtasıyla Weimar Cumhuriyeti'ne gelerek eğitim alan talebelerin kimler olduğu, hangi alanlarda eğitim aldıkları Alman arşiv kaynakları ışığında ortaya çıkarılmıştır. Türk dünyasının önemli isimlerinden Ayaz İshaki'nin kızı Türkolog Saadet Çağatay, Tahir Şakirzade, Reşit Rahmeti Arat, Veli-Kayum Han, Abdulvahab Muradi'nin eğitim süreci Alman arşiv belgelerine dayanarak ortaya konulmuştur. Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği'nin öncülüğünde Tataristan, Başkurdistan, Buhara ve Türkistan Cumhuriyetlerinden gelen talebelerin eğitim süreci değerlendirilmiştir.

GİRİŞ

1917 Bolşevik devriminden itibaren Türkistan coğrafyasında kurulan devletler Buhara, Harezm (Hive), Alaş-Orda, Hokand Özerk Cumhuriyetleridir (Tursunov, 1954: C. 39). Bölgede etkin olmaya çalışan devletlerden bir tanesi de şüphesiz Almanya'dır (Çolak, 2019: 302). Türkistan'ın ticari merkezlere yakınlığı, yeraltı ve yerüstündeki doğal kaynaklarının zenginliği, Rusya ve İngiltere'nin bölgede etkin olacak politikaları izlemeleriyle sonuçlanmıştır. Siyasi etkiyi ticari kurumlarla artırmak amacıyla ülkeler bölgede ticari kurumlar inşa etmişlerdir. Bu yolla siyasi kurumların temsilcileri ile temaslarını artırabilmişlerdir. Bir diğer önemli yol ise kültürel kurumların bölgede etkili olmasıdır. Kültürel etkilerini yetiştirmiş siyasi aktörler vasıtasıyla kalıcı hâle getirmek isteyen Alman bürokratlar, yapmış oldukları ikili anlaşmalar vasıtasıyla Buhara Halk Cumhuriyeti'nden talebeleri Almanya'nın Berlin başta olmak üzere Leipzig, Dresden ve Münih şehirlerindeki eğitim kurumlarına davet etmişlerdir. Buhara Halk Cumhuriyetini yöneten Ceditçi aydınlar, ülkeleri için gerekli kadroları yetiştirmek amacıyla Almanya'ya talebe göndermeyi tercih etmişlerdir.

Türkistanlı aydınlar tarafından Buhara bölgesinde Batı tipi eğitim kurumlarının takip edilmesi, yüzyılın başından itibaren giderek artan bir şekilde devam etmiştir. 1909'da kurulan "Şirket-i Buhara-i Şerif" ticarî faaliyetleri de olan siyasî bir şirket olarak Cedit okullarına eğitim materyalleri sağlamıştır (Kocaoğlu, 2018: 20). Dil ve hukuk eğitimi almaları için talebeler Rusya'ya gönderilmiştir. Talebelerin yurtdışı eğitimlerinin desteklenmesi adına dernekler kurulmuştur. Bu dernekler vasıtasıyla İstanbul'a talebeler gönderilmiştir (Andican, 2009: 297). 2 Aralık 1910'da inşa edilen "Terbiye-i Etfal" derneği aralarında Osman Kocaoğlu'nun da yer aldığı Türkistanlı ay-

dınlar tarafından kurulmuştur. Ayrıca İstanbul, Buharalı talebeler için önemli merkezlerden birisidir. Osman Kocaoğlu, Abdurrauf Fıtrat gibi aydınlar “Terbiye-i Etfal” derneği, İstanbul şubesini 26 Ekim 1909’da “Buhara Ta’âmî-mi Ma’ârif Cemiyet-i Hayriyesi” adıyla İstanbul’da kurmuşlar ve 1911’de 15, 1912’de 30 talebe Pâyitaht’a gelerek eğitim almıştır (Kocaoğlu, 2018: 21). burada eğitimlerini tamamlayan talebeler ülkelerinin siyasi ve kültürel hayatında söz sahibi olarak etkin rol almışlardır (Hatunoğlu, 2016: 94).

Türkistan’da modern eğitimin temellerini atmak isteyen Ceditçilik akımı XX. yüzyılın başlarında yoğunlukla Türkistan coğrafyasında etkisini giderek artırmıştır. Siyasi, ticari, sosyo-kültürel sorunları çözmek isteyen yenilik taraftarı aydınlar, ülkedeki sorunlara çözüm bulabilecek kadroların yetişmesi için talebelerin Avrupa’da eğitim almasını çözüm olarak görmüşlerdir. Buhara, her dönemde bilimsel ve kültürel gelişmelerin merkezinde yer almıştır. Türkistan aydınları ülkelerinin sorularına ve sorunlarına kalıcı çözüm bulma çaba ve arayışı içerisinde olmuşlardır. Alman hükümetiyle ekonomik iş birliklerinin yanı sıra eğitim üzerine kültürel anlaşmalar da yapılmıştır (Turdali vd. 2021: 102). Mesela Buhara Halk Cumhuriyeti başkanı Feyzullah Hocayev, Almanya ile yapılacak ikili anlaşmaların yeni kurulan cumhuriyeti hızla güçlendireceğine inanarak adımlar atmıştır (Orunbayev, 2020: 114). Türkistan’dan Almanya’ya talebelerin gönderilmesinde Enver Paşa’nın tavsiyeleri de etkili olmuştur (Togan, 2012: 362, 557). Yapılan anlaşmalarda Âlimcan İdrisî¹, kültürel alanda olduğu gibi ticari anlaşmalarda da rol sahibi olmuştur ve Almanya’da bulunduğu yıllarda Rusya Türklerinin sorunları ile yakından ilgilenmiştir (Kanlıdere, 2021: 304). Birinci Dünya Savaşında Rusya’da esir düşen askerler için oluşturulan kamplarda Âlimcan İdrisî, imam olarak görev almıştır (GSPK VI. HA, N1 Becker, C. H., Nr. 2146; Türen, 2016: 11). Bunun temel sebebi Birinci Dünya Savaşı sürecinde Tatarların, Wünsdorf ve Zossen toplama kamplarında esir tutulmasıdır (Keleşyılmaz, 1998: s.67). Wünsdorf toplama kampı, özellikle Rusya cephesinde esir düşen halklara tahsis edilmiştir. Tatarların birçoğu bu toplama kampında meskûndü (Höpp, 1997: 23).

Öte yandan Buhara Halk Cumhuriyeti’nde eğitim kurumlarının inşasına hız verilmiş ve bahsi geçen kurumlarda eğitim vermek üzere Rus-

1 Âlimcan İdrisî (1887-1959) Sibiryalı Tatar aydınlardandır. Birinci Dünya Savaşı’ndan itibaren Almanya’da Türk dünyasını ilgilendiren pek çok konuda aktif rol almış tartışmalı bir isimdir. Geniş bilgi için bakınız. Ahmet Kanlıdere, İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri, Dinî İslahçılık ve Ceditçilik, İstanbul 2021; Halime Türen, *Tatar aydınlardan Âlimcan İdrisî (1887-1959): Hayatı ve basında çıkan yazıları*, Yayınlanmamış YL Tezi, İstanbul 2016.

ya, Tataristan ve Türkiye'den öğretmenler gelmiştir. Buhara Cumhuriyeti tarafından ilkokul, lise düzeyinde kurulan okullarda bahsi geçen ülkelerden gelen öğretmenlerin yanı sıra talebeler de 1922'de Almanya'nın yanı sıra Türkiye'ye de eğitim alması için gönderilmiştir (Qandov vd., 2020: 498). Söz konusu talebeler farklı alanlarda eğitimlerini tamamlamışlardır (Orunbayev, 2020: 125). Almanya'ya Türkistan coğrafyası ve özellikle Buhara Halk Cumhuriyeti'nden gönderilen talebeler, Berlin, Dresden, Münih, Leipzig gibi şehirlerde tarım endüstrisi, madencilik, filoloji, pedagoji, tıp alanlarında eğitim almışlardır (Djurayev, 2021: 27). Bahsi geçen bölümlerde talebelerin eğitim almaları Türkistan coğrafyasının ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirilmiş olmasıdır. Öte yandan talebelerin sosyo-kültürel alanları aksatmadan eğitimlerini tamamlamaları istenmiştir (GSPK VI. HA, N1 Becker, C. H., Nr. 2146).

Bu çalışmada Türkistan coğrafyasından gelen talebelere ait arşiv kaynakları temel alınmıştır. Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı Politika Arşivi (Politisches Archiv des Auswärtiges Amts, Berlin PA-AA) ve Prusya Kültür Mirası Gizli Arşivindeki (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin GSPK) ilgili belgeler temin edilmiştir. Talebelerin isimleri transkript edilirken arşiv kayıtlarına sadık kalınarak parantez içerisinde verilmiştir.

Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği'nin Kuruluş Tüzüğü

Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği (Vereins zur Unterstützung Russisch-Mohammedanischer Studenten) 8 Ocak 1918'de Berlin'de kurulmuştur. Derneğin temel hedefi Rusyalı Müslüman talebeler arasında Alman kültür ve endüstrisinin etkilerini yaymaktır. Dernek, bu fikir doğrultusunda Tataristan ve Türkistan'dan talebeler getirerek Alman endüstrisinden maksimum faydayı elde edebilmeyi amaçlamaktadır. Derneğin kuruluş tüzüğünde, erkek ve kadın talebelerin kalacak yerlerinin temin edilmesi, maddi ve manevi yönlerden desteklenmesi hedef olarak belirlenmiştir (PA-AA. R 11126).

Derneğin gelirleri ise kuruluş fonunun dışında diğer dernekler ve kişilerden alacağı bağışlardır. Âlimcan İdrisî'nin Dışişleri Bakanlığına yazmış olduğu dilekçelerin yoğunluğundan anlaşıldığı üzere Weimar Cumhuriyeti yetkililerinden gereken maddi destek elde edilebilmiştir. Dernek üyeleri 3 kategoriye ayrılmıştır. Birincisi aktif üyelerdir. Bunlar arasında Türk-Tatarlar yer almıştır. Türk ve Tatar talebeler arasında kadın-erkek fark etmek-

sizin Avrupa üniversitelerinin birinde iki sömestir okuyan talebelere, üye olabilme hakkı tanınmıştır. Rusyalı Müslüman tanımına mutabık, derneğin amaç ve hedeflerine uyarak toplantılarına katılabilecek talebelere öncelik verilmesi hedeflenmiştir. Derneğin çalışmalarına katılanlardan aktif üyelik için birinci seferde 5 marklık aidat yatırması talep edilmiştir. Akabinde ise üyeler aylık 2 mark aidat ödeyecektir. Dernek tüzüğüne göre; üye kabul edilebilmesi için yapılacak oylamada dernek üyelerinin çoğunluğu tarafından üyeliğe seçilmesi talep edilmiştir (PA-AA. R 11126).

İkinci kategorideki dernek üyeleri ise kendi içerisinde ikiye ayrılmıştır. Bunlardan biri Onur üyeleridir ki bu üyeler yıllık 25 ruble ödemek zorundadır. Bu grup içerisinde dernek üyelerinin bazıları seçkin üyeler olarak tanımlanmıştır. Bahsi geçen bu üyeler yaklaşık 500 ruble yıllık hibe vermek zorundadır. Derneğin faaliyetlerini artırmak için Rusya'nın farklı şehirlerinde Müslüman talebeler arasındaki etkinin yayılması amaçlanmıştır. Yapılan çalışmaları daha fazla talebeye duyurarak güçlendirmek için Türk-Tatar basın yayın organlarının çıkarılması hedeflenmiştir. Derneğin seçkin ve onur üyelerinin Rusya'da etkisinin artırılması için özel bir çaba göstermesi gerektiği, kuruluş tüzüğüne eklenmiştir. Basın aracılığıyla propaganda yaparak mümkün olduğu kadar uygun olan talebenin Almanya'ya gönderilmesi planlanmıştır (PA-AA. R 11126).

Rusya Müslüman Talebeleri Destekleme Derneğinin idare heyeti; toplamda 6 kişiden oluşmaktadır. Başkan, başkan yardımcısı, muhasebeci, kâtip ve 2 delege, yönetimde yer almaya devam edecektir. Dernek başkanı derneğin aktif üyeleri tarafından seçilmiştir. Birinci ve ikinci başkan, haznedar, kâtip ve 2 delegenin yönetim kurulunu oluşturması talep edilmiştir. Zaman içinde derneğin misyonu; Türkistan aydınları ve seçkinleri arasında faaliyetlerde bulunup, derneğin etki alanını artırmak olacaktır. Basın yoluyla propaganda yaparak daha çok talebenin Almanya'ya gelmesini teşvik etmeleri Türkistan yetkililerinden talep edilmiştir. Dernek yönetiminin görevleri kuruluş tüzüğünde başlıklar hâlinde verilmiştir (PA-AA. R 11126).

Derneğin birinci görevi; Rusyalı Müslüman gençler arasında Almanya'nın kültürel ve endüstriyel kurumlarının tanıtılmasını sağlamaktır. İkinci görev, Rusyalı Müslümanlara yapılacak yardımlarla Türk-Tatar basınında derneğin çalışmalarının duyurulmasını sağlamaktır. Belirlenen üçüncü görevi ise doğru yönde ve gerekli amaçlar etrafında birleşerek genç Türkistanlıların Almanya'nın farklı okulları ve endüstriyel kurumlarına entegre edilmesidir. Dördüncü amaç ekonomik durumu yetersiz olan talebelerin

eğitimlerinin sonuna kadar desteklenmesidir. Beşinci hedef ise talebelerin ahlaklı davranışı ve çalışkanlığının takip edilmesidir. Derneğin hedefleri doğrultusunda hareket edilmesi, bursiyer talebelerin toplantılara katılmaları teşvik edilecektir. Altıncı görev Türk-Tatar halklarına yönelik çalışmalar 6 aylık periyotlarda dernek üyeleri tarafından raporlandırılacaktır. Yedinci ve tüzükte belirlenen son görev ise dernek çalışmalarına ekonomik olarak destek aranarak sürekliliğin sağlanması hedeflenmiştir. Yukarıda bahsedilen amaçları tamamlayabilmek oldukça önemlidir. Bu yolla derneğin amaçlarına yönelik çalışmaların güçleneceği düşünülmüştür (PA-AA. R 11126).

Dernek başkanının görevleri derneğin toplantılarını yürütmek ve gerekli olduğu takdirde dernek üyelerini acilen toplantıya davet etmektir. Derneğin mührünü muhafaza ederek, kullanımını dikkatli yapmak da görevleri arasındadır. Ayrıca derneğin diğer üyelerinin görevlerini kontrol ederek dışarda temsil edilmesinin etkin bir şekilde yapılmasını sağlayacaktır. Dernek sekreterinin görevi ise derneğin bütün defterlerinin kasa dışında da muhafaza edilmesidir. Ayrıca dernek toplantı protokollerini yürütmesi de talep edilmiştir. Derneğe gelen her mektubu cevaplandırmak bir diğer görevidir. Derneğin bütün faaliyetlerini, aktivitelerini raporlandırarak 6 aylık dönemlerde basında yer almasını sağlamak önemli bir diğer vazifesidir. Aktif üyeler arasında ise yılda bir raporlandırma yapması gerekmektedir. Dernek başkanının bir başka görevi ise derneğe ait kütüphanenin içeriğinin zenginleştirilmesidir. Bu yolla kültürel olarak talebelerin kendilerini geliştirmeleri sağlanacaktır (PA-AA. R 11126).

Derneğin muhasebe sorumlusu, derneğin parasını bir bankada muhafaza etmekle sorumludur. Aynı zamanda muhasebe sorumlusu derneğin gelir ve giderlerini kayıt altına alarak aylık raporlandırmalar kaleme alan kişidir. Dernek kasasından talebeler desteklenerek, aylık yapılan desteklemelerin kayıt altına alınmasını sağlayacaktır. Delegelerin görevi ise yapılacak olan toplantılarda hazır bulunmaktır. Müslüman gençlerin Alman okulları ve endüstri kurumlarından haberdar edilmesi için çaba harcamaktır. Ayrıca Berlin'e gelecek olan Tatar talebeleri karşılamak, eğitimlerine başlamalarını sağlamak, talebelerin isteklerinin mümkün olduğu kadar yerine getirmektir. Böylelikle talebelerin çalışmalarını takip ederek, derneğin amaçlarına yönelik hareket etmelerinin kontrolü istenmiştir (PA-AA. R 11126).

Dernek başkanı Âlimcan İdrisî'nin yardımcıları ikinci başkan, kâtip, temsilci, veznedar ve bir delegeden oluşmuştur. Dernek yönetimi, talebelere yönelik çalışmaları destekleyerek, temsil edilmesi gereken yükümlülükleri belirlemekle görevlidir. Derneğin ana merkezi Berlin'dir. Dernek toplantıları Berlin, Bambergerstrasse 42'de yapılacaktır. Yıllık toplantıların amacı dernek başkanlığının çalışmaları ve veznedarının ekonomik faaliyetlerini denetlemektir. Akabinde yeni yönetim seçilecektir. Bu seçimden sonra bir önceki yönetim geçersiz olacaktır. Dernek yönetimi karar alabilecek sayıya sahip olduğu zaman toplanacaktır. Savaş olması durumunda daha sıklıkla toplanabilecektir (PA-AA. R 11126).

Derneğin maddi birikimleri bir bankada muhafaza edilecektir. Derneğin bürosu ve kütüphanesi bulunacaktır. Derneğin mühründe ise hem Tatarca hem de Almanca olacak şekilde *"Hilfsverein für Russisch-Mohammedanische Studenten"* Rusyalı Müslüman Talebelere Yardım Derneği yazılması uygun görülmüştür (PA-AA. R 11126).

Derneğin bütün üyeleri önceden belirlenmiş olan hedeflerine doğru hareket edecektir. Çalışmalarına katılmayan ve aidatlarını yatırmayan üyeler üç yıl içerisinde dernek üyeliğinden çıkarılabilecektir. Bütün talebeler, derneğin faaliyetlerine uygun hareket edecektir. Çalışmalara destek vermeyen talebelerin olması hâlinde üç defa uyarı yapılacaktır. Aksi takdirde dernekten almış oldukları destek sorgusuz geri çekilecektir. İç tüzüğünün değişmesi için üçte ikilik oranının katıldığı bir toplantıda karar alınabilecektir. Dernek başkanı birinci çağrıdan sonra ikinci bir toplantı için çağrı yapmak zorundadır. Yeterli sayı olmaması durumunda gerekli kararları alabilecek yetki verilmiştir (PA-AA. R 11126).

Talebelerin çoğunluğunun Berlin ve etrafındaki yüksek okul ve üniversitelerde eğitim görmelerini aktif olarak teşvik edilerek, gerekli desteğin sağlanması istenilmiştir. Bu durumla bağlantılı olarak diğer bir mesele Berlin ve çevresinde uygun pansiyonlar, kalacak yerlerin Tatar, Kırgız, Özbek ve Türkmen talebelere sağlanması, günlük dilde kullanabilecekleri Almanyayı eğitimlerine başlayıncaya kadar öğrenmelerine yardımcı olacak evlerde istihdam edilmeleri istenmiştir (PA-AA. R 11126).

Derneğin kurucuları şu şekildedir: Derneğin kurucu başkanı Âlimcan İdrisî, Wünsdorf'da yer alan esir kampında yaşayan Rusyalı Müslüman savaş esirlerinin de manevi lideridir. Derneğin veznedarı Mithat Şakir, (Mithat Chakir) Freiburg'da üniversite talebesidir. Dernek sekreteri ise İbrahim Akçura (İbrahim Aktschura) ise Teknik Üniversitesinde talebe, aynı

zamanda Dresden Türk-Alman Derneğinin okulunda öğretmenlik yapmaktadır. Derneğin delegeleri arasında Berlin'de tıp talebesi olan Kemaleddin Bedri yer almıştır² (PA-AA. R 11126). Kemaleddin Bedri, Dış Hekimliği doktorasını Almanya'da tamamlamış aydınlardan birisidir (Cwiklinski, 2013: 5).

Dernek tüzük kuruluş broşüründe derneğin çalışmalarının uzun süreli olması için Türk-Tatar milletlerinin bağımsızlığını Avrupa kültürünün desteğiyle tamamen sağlayıncaya kadar devam edeceği vurgulanmıştır. Ancak derneğin feshedilinceye kadar fonları, Komisyonun kararına göre “*Rus Müslümanları Kamu Hazinesi*” veya “*Osmanlı Kızılayı*”na bağışlanacaktır (PA-AA. R 11126).

Tataristan ve Başkurdistan Bölgesi

1918'de kurulan dernek, 1920 Ekim'den bu yana Tataristan Cumhuriyeti'nden yaklaşık 50 talebe getirerek lise, üniversite ve zanaat atölyelerinde eğitim almalarına öncü olmuştur. Eğitimlerini tamamlayan talebelerin Tataristan'da Alman kültürünün birer temsilcisi olacakları umut edilmektedir. Eğitimin masraflarının büyük kısmı dernek üyelerinden çok Tataristan Cumhuriyeti tarafından karşılanmaktadır. Dernek, Tataristan hükümetine derneğin çalışmalarının bilançosunu sunmak zorundadır. Bu nedenle, Savaş Bakanlığı'nın Wünsdorf Tatar toplama kampında imamlık da yapan Âlimcan İdrisî, Kazan'a seyahat edecektir. Benzer çalışmaların devamı için finansal desteği yanında getirmeyi amaçlamaktadır. Âlimcan İdrisî, Tataristan'a gidiş-dönüş vize talebinin yanı sıra, yanında getirmek istediği 50 talebe için de vize isteğini Alman bürokratlara belirtmiştir. Alman hükümetinin şimdiye kadar derneğin çalışmalarını moral ve altyapı açısından desteklediğini belirterek, Dışişleri Bakanlığı pasaport dairesinden de aynı beklentiler içerisinde olduklarını dilekçesinde ifade etmiştir. Tataristan Cumhuriyetinden 50 talebenin getirilmesi konusunda Âlimcan İdrisî, yazışmaları yürütmüştür (PA-AA. R 63050).

Kemalettin Bedri, Tatar talebelerin konaklama ihtiyacının giderilmesi adına Wilmersdorf ya da Schönberg'de daireler tahsis edilmesini rica etmiştir. Ek olarak oturma izinleri için de gerekenin yapılmasını eklemiştir.

2 Kemalettin Bedri (1890-?) Tatar Ceditçi aydınlardandır. Almanya'da Dış Hekimliği Fakültesi'nde doktorasını tamamlamıştır. Geniş bilgi için bakınız. Sebastian, Cwiklinski, *Kemaleddin Bedri, Die Zähne der Tataren, Eine Zahnmedizinische Dissertation aus dem Jahre 1921*, Osteuropa-Förderung e.V., Berlin, 2013.

tir. Kemalettin Bedri, 1916 yılından itibaren Berlin üniversitelerinde Doğu dilleri okutmanı olarak seminerler vermektedir. Bu faaliyetlerin yanı sıra Wünsdorf Tatar toplama kampına vaiz olarak atanan Kemalettin Bedri, Tataristan Cumhuriyetinden gelecek yaklaşık 50 talebenin sorumlusu olarak çalışmalarına devam edecektir. Kendisi çalışmaların aksamaması adına Alman hükümetinin bürokratik işlemleri eksiksiz tamamlaması gerektiğinin altını çizmiştir (PA-AA. R 63050). Tataristan'dan gelen talebelerden iki tanesi Prusya Bilim, Kültür ve Eğitim Bakanlığına vize başvurusunda bulunmuştur. İbrahim Veliyev (İbrahim Walijeff) ve Hatice Mustafin (Hadsitscha Mustafin) Alman üniversitelerinde eğitim göreceklidir. Diğer bir talebe olan Rauf Almayev (Rauf Almajeff) eğitimini Ziraat Yüksekokulunda tamamlayacaktır (PA-AA. R 63050).

Talebe	Adresi
Meryem Arabov (Maryam Arabow)	Schöneberg, Rosenheimerstrasse 30
Hayrūnnisa İsmailova (Hayrūnnisa İsmailowa)	Schöneberg, Rosenheimerstrasse 30
(Bubinskaja)	Schöneberg, Apostel Paulusstrasse 29
F. Walidowa	Schöneberg, Apostel Paulusstrasse 29
Osman Kuvatov (Osman Kuwatov)	Nassauische Strasse 31
(M Asfahan)	Stuttgarter Platz 10a

Âlimcan İdrisî, Meryem Sultan Muradova ve Ahmed Seyfulmula-kov'un eğitimleri için yazışmaların devam etmesi talep edilmiştir. Tıp eğitimi alacak talebelerin listesi aşağıdaki şekilde verilmiştir.

1. Ali Abdullah (Alja Abdulla)
2. Merve Arabova (Marwar Arabowa)
3. Hayrūnnisa İbrahim (Haijrunissa İbragim)
4. Ragiga İbrahim (Ragiga İbrahim)
5. Sahib Cemal (Sahib Djamal)
6. Sahra Kişeva (Sahra Kschaewa)

Bu dönemde Almanya'da eğitimini tamamlamak üzere gelen talebelerden birisi Reşid Rahmeti Arat'tır (1900-1964). (Gabdul Raschid Rachmatullin) Kriechildsorf, Turmstrasse 8'de ikamet edeceği kaydedilmiştir. Raschid Rachmatulla (Reşit Rahmeti Arat) Filoloji Fakültesine yazdırılacaktır. Diğer talebe Rabia İbrahimova (Rabiga İbragimova) ise Monbijoup-

latz 12 Herrn İnj. Franz'ın evinde ikamet edecektir. Talebelerden Fatima ise İbranice eğitimi almak istemektedir. Reşit Rahmeti Arat, "Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen" adıyla doktora tezini tamamlamıştır. Karşılaştırmalı Türk dili araştırmalarının Türkiye'deki kurucusu olmuştur. Âlimcan İdrisî bahsi geçen talebelerin konaklama masraflarının Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği tarafından karşılanacağını yazılan dilekçede belirtmiştir (PA-AA. R 63052).

Takip eden yıllarda Türkiye'de sosyolojinin önemli isimlerinden birisi olacak Tahir Şakirzade (Tachir Schekir Lade) 17 Ekim 1922'de Moskova Dış İlişkiler Komiserliği'ne başvuruda bulunmuştur. Kendisine 3 Aralık 1922 tarihine kadar geçerli pasaport tevdi edilmiştir. Eğitimini tamamlamak üzere seyahat etmek istediğini ankette belirtmiştir. Sorunlarıyla Wünsdorf Tatar toplama kampındaki Müslüman Komite'nin ilgileneceği ifade edilmiştir. Ankette yöneltilen sorulara göre, Tahir Şakirzade bekar, 27 Mart 1902 doğumlu ve talebeliğinin yanı sıra çalışmaktadır. Taşkent doğumlu Şakirzade'nin Sovyet vatandaşı olduğu ifade edilerek Taşkent'te ikamet ettiği belirtilmiştir. Geçici ikametgâh adresi diğer talebelerde olduğu gibi Moskova'daki Odesa Otel'dir. Otel Dorogomilovskaya caddesi N. 14'de geçici ikametgahıdır. Moskova'dan Berlin'e seyahat etmek isteyen Şakirzade'ye Âlimcan İdrisî, garantör olmuştur (PA-AA. R 63051). Tahir Şakirzade'nin ulusal ekonomi eğitimi almak üzere üniversite kaydını yapmayı planladığı bildirilmiştir (PA-AA. R 63050).

Türkistan'dan gelen talebelerden, İdris Tarduman (İdris Tardschuman) Ziraat Fakültesinde, Abdulvahab İshak (Abdulwachab İshaak) Tıp Fakültesinde, Asım Beremcan (Asim Beremjan) ve Timurbek Kaşbek (Timmerbeck Kasbeeck) ise Ziraat Fakültesinde, Sultan Muhammet (Sultan Muhammed) Ahmet Can İbrahim (Achmed İbragim-Ahmet Can Okay) Sabir İbrahim (Sabir İbragim), Tulagan Mümin (Tukagan Mümin) Teknik Yüksekokulda eğitim alacaklarına dair dilekçelerini yazmışlardır. Yazışmaları yürütülen bir diğer talebe Latiff Gubaidullin, Tataristan'dan gelmiştir. Birkenstrasse 24'de Almanca öğrenen Tatar talebenin işlemleri dernek yöneticileri tarafından yürütülmektedir (PA-AA. R 63050).

1923'te derneğin desteğiyle Tataristan Cumhuriyetinden gelen talebelerden 10 tanesi Prusya Kültür, Bilim ve Eğitim Bakanlığına Berlin'de eğitim almaları üzere sunulmuştur. Talebelerden 7 tanesinin gerekli şartları sağlamasına rağmen sadece 3 tanesi üniversite derslerine "misafir" olarak kabul edilmişlerdir. G Bobinskaja, Tıp Fakültesinde; Beremjanoff ve

Kasbekoff ise Ziraat Fakültesinde dersleri izleme hakkı kazanmıştır (PA-AA. R 63050).

Diğer bir talebe ise Meryem Muzaffer (Marjam Musafar) Porsch isimli birisinin evinde Frideenau, Kaiseralle 168’de ikamet etmektedir. Talebe, 25 Aralık 1906 Simbirsk doğumlu ve Tataristan’dan gelen diğer talebelerin aksine müzik eğitimi alacaktır. Ahmet Seyfulmulakov’un (Achmed Seyfulmulukoff) Ziraat Fakültesinde eğitimini tamamlaması için Tarım Bakanlığına başvuruda bulunulmuştur. Berkem, Klutsch bölgesinden Agdas Nigmatov (Agdas Nigmatoff) da eğitimini Almanya’da tamamlamak üzere Varşova Alman Büyükelçiliğine vize başvurusunda bulunmuştur (PA-AA. R 63050).

Başkurdistan’dan gelecek 15 talebenin resmî yazışmalarının ivedilikle başlatılması gerektiği Alman Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden talep edilmiştir. Habibulla Muhammet Hasanov (Chabibulla Muchamed Chassanow) adlı talebe eğitimini Almanya’da tamamlamak maksadıyla başvuruda bulunmuştur. 9 Temmuz 1896 Ufa doğumludur. Berlin’de teknik eğitim almak istediğini kendisine uygulanan ankette belirtmiştir. Talebelerden bir diğeri ise Minnichan Asfaganoff’tur (Minnichan Schaichul-İslamov Asfaganoff). Aynı günde başvuru yapan 15 talebeden birisidir. Marvar Arabov (Marwar Arabow/Marvar Chamedjanow Arabow) Kırgızistan Cumhuriyeti’nden başvurusunu tamamlamıştır. 16 Ağustos 1902 Orenburg doğumlu Arabow, eğitimin tamamını Almanya’da bitirmek istediğini ankette ifade etmiştir. Nasiulla Bikjaschew (Naziolla Charis Bikaschoff) 2 Mart 1896 Pensa doğumludur. Başkurdistan bursiyeri olarak başvuruda bulunarak Berlin’de eğitimini tamamlamak istediğini belirtmiştir (PA-AA. R 63047).

Osman Kuvatov (Osman Kuwatoff) Başkurdistan’dan başvuru yapan diğer bir talebedir. Diğer talebeler gibi Wünsdorf’da belirli bir süre ikamet edecektir. Diğer talebelerin aksine Kuwatoffi doktordur. 10 Şubat 1896 Ufa doğumlu Osman Kuwatoffi, tıp eğitimini Berlin Üniversitesi’nde tamamlamak istediğini yetkili makamlara bildirmiştir. Başkurdistan Cumhuriyeti’nden Hayrün-nisa İsmailov, (Hairunnissa İsmailov – Hairunnisa Muhammedova İsmailov) 19 Şubat 1905’te günümüzde Kazakistan sınırları dâhilinde bulunan Kazalinsk’te doğmuştur. Türkistan Cumhuriyeti vatandaşlığı olduğunu ankette belirtmiştir (PA-AA. R 63047). Arşiv dosyaları arasında Başkurdistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Tataristan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nden toplamda 75 talebenin başvuru yapmış olduğu tespit edilmiştir.

Türkistanlı Talebeler

Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği, Türkistan coğrafyasından çok sayıda talebenin eğitim almak üzere Almanya'ya gelmesinde öncü olmuştur. Buhara Halk Cumhuriyeti yetkilileri Almanya'daki kurumlarda ülkenin ihtiyaçlarına göre eğitimlerini tamamlayarak geri dönmeleli hâlinde gerekli yetişmiş kadroların sağlanabileceğini düşünmüşlerdir. Dernek, çalışmalarına 1918'de başlasa da talebelerin Türkistan'dan getirilmeye başlanması 1920'den itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Moskova'daki Alman Büyükelçiliği tarafından vize başvurusu sırasında talebelere yönelik anket soruları yöneltilmiştir. Almanya'da eğitim için başvuru yapan her talebeye adı, soyadı ve meslek durumu, doğum tarihi, vatandaşlık, daimî ikametgahı, geçici ikametgahı gibi sorulması gereken klasik sorular yöneltilmiştir. Savaş sırasında Almanya'ya karşı savaşa katılıp katılmadığı ilginç sorular arasında değerlendirilebilir (PA-AA. R 63051).

Öte yandan vize başvurusu yapan talebelere yöneltilen hangi yetkili kurum aracılığıyla nereden nereye seyahat edileceği diğer bir sorudur. Seyahatin başlangıç tarihi, güzergahı, ikametgâh süresi, daha önce eğer bulunulmuşsa Almanya'daki ikametgâh yerini belirtilmesi talep edilmiştir. Anketlerde, sorulan önemli bir diğer soru Âlimcan İdrisî'den alınan fikir beyanıdır (PA-AA. R 63048).

Daha önce ifade edildiği üzere Buhara Halk Cumhuriyeti kültür temsilcisi olarak çalışmalar yürüten Âlimcan İdrisî, Alman yetkililerle yapmış olduğu görüşmeler neticesinde çok sayıda talebenin Wünsdorf toplama kampında kalarak Berlin'de eğitimlerine başlamaları için çabalamıştır. 21 Ekim 1922'de gönderilen yazıda Türkistan'dan gelen 25 talebenin seyahat izinlerinin ivedilikle çözümü önerilmiştir (PA-AA. R 63051). Türkistanlı talebelerden Rusya vatandaşı olan Sultan Matkulov'a (Sultan Matkulow) 3 Kasım 1922'den 3 Aralık 1922'e kadar Almanya'ya giriş izni verilmiştir. Matkulov, Alman makamlarının uygulamış olduğu anket doğrultusundaki sorulara, seyahat amacının yüksek öğretimini Almanya'da tamamlamak olduğunu beyan etmiştir. Kısa süreliğine Tatarların yaşadığı toplama kampı Wünsdorf'da ikamet edecektir. Talebenin ekonomik ve diğer problemleri ile Müslüman Tatar Komitesinin meşgul olacağı belirtilmiştir (PA-AA. R 63051).

Arşiv dosyalarında ismi geçen bir diğer talebe Türkistanlı Salih Muhammed, (Salich Mouchamedow) Almanya'da eğitim almak üzere hare-

ket etmiştir. Kendisine 3 Aralık 1922 tarihine kadar geçerli vizeyle tevdi edilmiştir. Tatarların toplama kampı olan Wünsdorf'da kalması uygun görülmüştür. Diğer talebelerle birlikte Müslüman Komitesi sorunlarıyla ilgilenecektir. Sovyet Türkistan Cumhuriyeti'nin burslu talebesi ve evli olan Salih Muhammedov, (Salih Muhammedov) 3 Ekim 1901'de Taşkent'te dünyaya gelmiştir. Taşkent'te ikamet eden Salih'in şimdiki adresi Moskova'daki Odesa Otel'dir. Otel Doromilovskaya caddesi N. 14'de geçici ikametgâh olarak yetkililere diğer talebeler gibi beyan etmiştir (PA-AA. R 63051). Anket-te talebelere yöneltilen bir diğer önemli soru savaş sırasında Almanya'ya karşı mücadeleye katılıp katılmadıklarıdır. Bu soruya talebelerin tamamı hayır cevabını vermiştir. Salih Muhammedov, Dış İlişkiler Halk Komiserliği tarafından kendisine pasaport verildiğini, Moskova'dan Berlin'e tek yönlü seyahat etmek istediğini ifade etmiştir. Eğitimini Berlin'de tamamlayacağını beyan ederek Petrograd'dan Almanya'ya giriş yapacaktır. Âlimcan İdrisî, talebe hakkında görüş bildirerek garantör olmuştur. Salih Muhammed, Stuttgart Üniversitesi Eğitim Fakültesinde eğitim alarak 1927'de Buhara'ya geri dönmüştür (Orunbayev, 2020: 131).

Türkistan vatandaşı Sabır İbrahimoğlu (Sabir İbrahimoğlu) 17 Ekim 1922'de başvurarak 3 Aralık 1922'ye kadar geçerli hâlini almıştır. Kendisine yöneltilen ankette, Sabır İbrahimoğlu bekar hem talebe hem de tezgah-tar olduğunu belirtmiştir. Ankete göre, 28 Haziran 1902'de Taşkent'te dünyaya gelmiştir. Mühendislik eğitimi almak istediğini ifade etmiştir (PA-AA. R 63051).

Türkistanlı diğer bir talebe Abdulvahab Mirzamuhammedov (Abdulvahab Mirsamouchammedoff) 17 Ekim 1922'de Almanya'ya seyahat başvurusu yapmıştır. Onun da seyahat amacı Almanya'da eğitimini tamamlamaktır. Abdulvahab Muradi, Wünsdorf'da Tatar toplama kampında kalacaktır. Müslüman Komitesinin, diğer masraflarını karşılayacağı belirtilmiştir. Ankette, Abdulvahab'ın talebeliğin yanı sıra satış elemanı olarak çalışmakta olduğu belirtilmektedir. 10 Şubat 1904 Taşkent doğumludur. Moskova'da geçici ikametgâhı Dorogomilovsskaya 14 numarada bulunan Odesa Otel'dir. Pasaport ve seyahat iznini Halk Komiserliği Dış İşlerinden elde etmiştir. Berlin'de tıp eğitimi almak istemektedir. 30 Ekim 1922'den itibaren Petrograd'dan Berlin'e gelip oradan da başka bir yere gitmek istemektedir. Eğitimin sonuna kadar Berlin'de Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'nin bursiyeri olarak eğitimine devam edecektir. Âlimcan İdrisî, diğer talebelerde olduğu gibi ona da garantör olmuştur. 22 Ekim 1922'de başvurusu tamamlanmıştır (PA-AA. R 63051). Abdulvahab Muradi, Berlin

Üniversitesi Eğitim Fakültesinden mezun olarak ülkesine geri dönmüş ve Shreder Bahçe Enstitüsünde çalışmıştır. Diğer pek çok vatansever Türk aydını gibi Abdolvahab Muradi de Stalin döneminde 1938'de kurşuna dizilmiştir (Orunbayev, 2020: 131).

Diğer bir talebe Türkistanlı Rusya vatandaşı Timur Kasbekov (Tem-yrbek Kasbekow) Almanya'da eğitim amacıyla seyahat başvurusunda bulunmuştur. Wünsdorf'da Tatar toplama kampında kalacağı, bahsi geçen talebelerde olduğu üzere Tatar Müslüman Komitesi tarafından diğer masraflarının karşılanacağı vâdedilmiştir. Ankette, Timur Kaşbekov (Temurbek Kasbekov) bekar, 13 Eylül 1900 Hucend doğumlu ve Türkistan hükümetinin bursiyeri olduğu bilgisini paylaşmıştır. Taşkent'te ikametgâh etmektedir. Almanya'ya karşı savaşta yer almadığını beyan etmiştir. Moskova'dan Berlin'e seyahat etmek başvurusunu Halk Komiserliği Dış İlişkiler Başkanlığına yapmıştır. Ekonomi eğitimi almak istemektedir. Berlin'de eğitiminin sonuna kadar kalmak istemektedir. Türkistan Cumhuriyeti eğitimini desteklemektedir. Kendisine Âlimcan İdrisî garantör olmuştur (PA-AA. R 63051).

Âlimcan İdrisî, Dışişleri Bakanlığı danışmanı Hoffman ve Dr. Sührling vasıtasıyla Dışişleri Bakanlığına vermek üzere 13 Türkistanlı talebenin Almanya'ya seyahati için talepte bulunmuştur. Bahsi geçen 13 talebenin hâlihazırda Moskova'da Almanya vizesi bekledikleri ifade edilmiştir. Buhara Cumhuriyeti adına Âlimcan İdrisî görüşmeleri yürütmüştür. 23 Mart 1923'te yapılan başvurunun hızla sonuçlanması da istenmiştir. İdrisî, başvuru dilekçesinde, geçen yıl Almanya'ya eğitim için gönderilen Buharalı çocuklar ve gençlerin Almanya'daki yüksekokul ve üniversiteleri yakından tecrübe ettikleri dile getirmiştir. Talebelerin eğitimlerinin oldukça verimli geçtiğinden bahisle Almanya'da yatılı olarak eğitim gören talebelerin devamının sağlanması temennisini Dışişleri Bakanlığı ve Prusya Bilim, Sanat ve Eğitim Bakanlığına iletmiştir (PA-AA. R 63051).

Âlimcan İdrisî, yetkili makamlara vermiş olduğu dilekçede beyan ettiği üzere sınırlandırılmış sayıda Tatar, Kazak, Başkurt ve Türkistanlı talebenin (yaklaşık 150 talebe) Rusyalı-Müslüman Talebeler Derneği desteğiyle eğitim almak üzere Almanya'ya gelmelerini talep etmiştir. Dernek çalışmalarına Wilmersdorf Berlinerstrasse 8 numarada devam ettiklerinin altını çizmiştir. Dr. Kemalettin Bedri'nin desteğiyle Charlottenburg, Dahlmannstrasse 2 no.lu dernek binasında Almanca eğitimin de sağlanacağı ayrıca belirtilmiştir (PA-AA. R 63051).

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Türkistan'dan Türkmen talebeler de eğitim almak üzere Almanya'ya seyahat etmiştir. Vize talebi dilekçesinde talebelerin isim listeleri verilmiştir.

1. Sabir İbrahim
2. Sultan Matkul (Sultan Matkuloff/Mehmet Kul)
3. Tolagan Mümin (Tuleke n Mümin)
4. Ahmet Can Okay (Ahmed Chan İbrahim) Berlin Teknik Üniversitesi Madencilik Fakültesi (Orunbayev, 2020: 132).
5. Abdulvahab İshak

Türkmen talebeler, Berlin Teknik Üniversitesi'nde eğitim almak üzere başvuruda bulunmuşlardır. Bugüne kadarki çalışmalarını başarıyla sürdüren talebelerin eğitim masraflarının Buhara Halk Cumhuriyeti tarafından karşılanmaya devam edeceği belirtilir. Dil eğitiminin ardından sınavlarını başarıyla tamamladıktan sonra Berlin'de teknik ihtisasa devam etmeleri hususunda Beyrut eski valisi Azmi Bey tarafından sıcak bir şekilde desteklendiği beyan edilmiştir. Öte yandan, Prusya Bilim, Sanat ve Eğitim Bakanlığı ile yapılan görüşmede Türkistan hükümetinin aşağıda isimleri verilen Türkmen talebelerin eğitimlerinin devamı hususunda gereğinin yapılacağı, hangi bölümlerde eğitimlerine devam etmeleri gerektiği konusunun belirtilmesinin lüzumlu olduğu ifade edilmiştir.

Sabir İbrahimoglu'nun kimya, Sultan Matkulov'un teknik okul, Ahmed Can İbrahim ise Maden Mühendisliği, Abdulvahab İshak'ın tıp eğitimi, Mümin Tulagan'ın ise Elektrik Bölümünde eğitim alabilmesi talebi Türkmenistan adına Beyrut eski valisi Azmi Bey tarafından iletilmiştir. Yukarıda liste hâlinde verilen Türkmen talebelerden Sultan Matkul, Berlin Üniversitesi Teknik Fakültesi'nde eğitimini tamamlayarak 1931'de ülkesine geri dönmüştür. Fen Komitesi başkanı olarak çalışmalarına devam eden Matkul, 1938'de vurulmuştur (Orunbayev, 2020: 131).

Arifcan İbrahim (Arifchan İbrahim) Taşkent Polisine 17 Haziran 1923'de Almanya seyahat vizesine başvuruda bulunmuştur. Seyahat izninin amacı eğitimidir. Berlin'de Friedenau Rheinstrasse 49'da ikamet edecektir. Kendisine de diğer talebelere yapıldığı üzere anket soruları yöneltilmiştir. Anketten anlaşıldığına göre Arifcan İbrahim, (Arifcan İbrajım) 23 Ekim 1902 Taşkent doğumludur. Bükreş Alman Konsolosluğu başvurusunu 4 Ocak 1924'de değerlendirilmiştir.

Bahsi geçen talebelerin resmî işlemlerinin Alman bürokrasisinde uzamasına üzerine 3 Kasım 1923'te Arifcan İbrahim isimli Türkistanlı talebenin resmî işlemlerinin devam etmesi için polis soruşturmasının ivedilikle tamamlanması Âlimcan İdrisî tarafından talep edilmiştir. Arifcan'ın Almanya vizesi talebi kayıt altına alınmıştır. Türkistan vatandaşı olan İbrahim Arifcan'ın ikametgahı İstanbul'da Sultanahmet yokuşundaki Buhara Tekkesi'dir. O da diğer Türkmen talebe ve aydınlar gibi İstanbul'da yaşayanlardan birisidir. Almanya'nın daha önceki yıllarda olduğu gibi bu sefer de Buhara, Türkistan ve Tataristan'dan gelecek talebelerin Almanya'da eğitim almalarını destekleyeceği beklentisi dile getirilmiştir. İstanbul Alman Konsolosluğu'ndan vize talep edilmiştir. Fakat İbrahim Arifcan'a vizeyi Sofya Alman Konsolosluğu sağlamıştır. Dilekçe ile gerçekleşen talep üzerine İbrahim Arifcan'ın başvurusu onaylanarak kendisine 12 Kasım 1925'e kadar oturma izni verilmiştir (PA-AA. R 63051).

Buhara Halk Cumhuriyeti temsilcileri, Alman bürokratlarla yapmış oldukları görüşmeler neticesinde daha çok talebenin Türkistan'dan Almanya'ya gönderilmesi hususunda çaba sarf etmişlerdir. Rudolf Asmis³, Karakol (Prezhevalsk) şehrinde, Ispalkom (Yürütücü Komite) toplantısı sırasında kendisinden bu yönde ricada bulunulduğunu ifade etmiştir. Tuşumbasov (Tschumbaschow) Asmis'e etrafındaki ekonomik ilişkilerin potansiyelinden bahsettikten sonra, birkaç Kırgız gencinin eğitim almak üzere Almanya'ya gönderilmesini rica etmiştir. Rudolf Asmis'in ise kendisine Moskova büyükelçiliğine resmî olarak dilekçe yazması tavsiyesinde bulunduğu anlaşılmaktadır (PA-AA. R 63051).

Taşkent konsolosu olarak Almanya adına çalışmalarını sürdüren Rudolf Asmis, raporunu önemli bilgilerle detaylandırmıştır. Rapora göre, Tuşumbasov (Tschumbaschow) Kara-Kırgız'dır. Kara-Kırgızların ekseriyeti Karakol şehri başta olmak üzere Narın (Naryn) ve Bişkek (Pischpek) şehirlerinde ikametgâh etmektedir. Kırgızların temsilcisi Taşkent'tedir. Özellikle Kara-Kırgızların Eğitim Komiserliği Taşkent'te faaliyetlerini yürütmektedir. Asmis'e göre Kara-Kırgızlar ve Kazak-Kırgızlar arasında belirgin bir uyumsuzluk mevcuttur. Yine Asmis, özellikle Kara-Kırgızlara Moskova'daki resmî temsilciliklerde yer verilmediğini beyan etmiştir. Tuşumbasov'un bahsettiği eğitimle alakalı fırsatlardan 4 yıldır boşluk olmasına rağmen hiçbir Kara-Kırgız'a fırsat verilmediğini, Kara-Kırgızlara fırsat verilmemesine

3 Rudolf Asmis (1879-1945): Alman diplomat ve hukukçudur. 1921'den itibaren Moskova büyükelçiliğinde çalışmalarına başlamıştır. 1923'te Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Taşkent'te görev almıştır.

rağmen Rusya Avrupa'sını ve geri kalan dünyayı yakından takip edebildiklerini ifade etmiştir. En yakın zamanda Kara-Kırgızlardan birkaç talebenin Almanya'ya gönderilerek tıp, veterinerlik, teknik bilimler, zanaatkarlık eğitimi almalarının sağlanması istenmiştir. Bu kararların alınmasında tanınmış Türkistanlılardan birisi olan Âlimcan İdrisî ve Bilal Fetulla'nın yer aldığını raporunda belirtmiştir. Âlimcan İdrisî'nin, Dışişleri Bakanlığının 4 bölümü tarafından bilinmekte olduğunu aktarmıştır. Kara-Kırgızlardan Abdullah Simayev (Abdullah Simaëff) Berlin NE21, Turmstrasse 40'da ikametgâh ederek Berlin'de tıp eğitimi almaktadır (PA-AA. R 63051).

Buna ek olarak Asmis raporunda, Kara-Kırgızların ilerleyen dönemde manevi lideri olarak Tuşumbasov'un görüleceğine dair bir değerlendirme de yapmıştır. Kendisi İspolkom yöneticiliğine dördüncü defa seçilmiştir. Kendi insanların güvenini sonuna kadar kazanmış durumdadır. Cesur ve sağlıklı kararlar alabilecek birisi olduğu izlenimini uyandıran birisi olduğunu not etmiştir. Tuşumbasov Rus hükümetinin talebeleri Almanya eğitimine gönderme planı olmadığından Rudolf Asmis'e bahsetmiştir. Ona göre, bu durumun anlayışla karşılanması ve acilen Kara-Kırgız talebelerin Moskova'ya gönderilmesi gerekmektedir. Moskova'dan Berlin'e trenle gitmeleri hâlinde kendilerine mümkün olması durumunda Rusça bilen konsolosluk görevlisinin trende refakatçi verilmesinin de uygun olacağını eklemiştir. Tuşumbasov, Berlin'de Dışişleri Bakanlığı Rusya biriminde çalışan bir görevlinin uygun olacağını düşünmektedir. Ayrıca gerekli önlemlerin Âlimcan İdrisî tarafından alınması salık verilmiştir. Hangi şartlarda Kara-Kırgızların Almanya'ya getirilmesi gerektiğinin araştırılmasını ivedilikle istemiştir. Ona göre özellikle hangi faydaların sağlanacağı belirtilmeli ki, özelde ekonomik faydaların Kara-Kırgız bölgesine uygun olacağı düşünülmektedir. Bölgeden gelecek talebelerin kişiliklerinin Alman ruhu ve disiplinine uygun olması tavsiye edilmiştir. Machackek'in eserine göre Kara-Kırgızların sayısı yaklaşık 500 bin olarak kaydedilmiştir. 1916 isyanından sonra sayılarında önemli bir azalma olsa da çok sayıda çocuklarının olduğu tespit edilmiştir. O tarihten bu yana çoğalmalarının doğal olacağı ifade edilmiştir (PA-AA. R 63051).

Türkistanlı talebelerin Almanya'ya gönderilmesi sürecine dâhil önemli şahsiyetlerden birisi de Türkoloji'nin önemli isimlerinden Theodor Menzel'dir. Odesa'da kısa süreliğine bulunduğu sırada Kiel Türkoloji Kürsü Başkanı Dr. Theodor Menzel, Aralık sonunda yapılması planlanan Türkoloji kongresi için Bakü'ye davet edilmiştir. Lakin kongre Şubat'a ertelenmiştir. Bakü'de bulunduğu sırada Türkmenistan temsilcisi Berdiyev

(Berdief) 12-13 yaşlarında 25-30 Türkmen talebenin Almanya'ya teknik eğitim almak üzere gönderilmesinin mümkün olup olmadığını sormuştur. Yapılması gerekenleri ve prosedürün nasıl işleyeceği hakkında bilgi edinmek istemiştir. Ek olarak Türkmen talebelerden Alman eğitim sistemine uyumda büyük beklentilerin olmaması gerektiğini de eklemiştir. Berdiyev, (Berdieff) Askabat'tan bir doktor (o zamanki adı Poltoradsk) Halk Eğitimi Komiserliği'nde Türkmenistan'ı temsil etmektedir. Dr. Menzel, Berdiyev'i (Berdieff) sempatik ve iyi eğitilmiş bir birey olarak tasvir etmiştir. Menzel, Almanya'ya genç komünistlerin ithal edilmesinden yana olmadığını beyan etmiştir. Ama Türkmen gençleri arasında Bolşevizmin yüksek bir tarafsızlık seviyesinde yer almasından dolayı herhangi bir sorun teşkil etmeyeceğini belirtmiştir (PA-AA. R 63051).

Öte yandan Menzel'in değindiği diğer bir konu ise Bakü'de bulunduğu sürede Türk-Tatarların da Türkmenler gibi Almanya'ya karşı olağanüstü ilgisine işaret etmiştir. Bakü Üniversitesinde yer alan geniş ölçekli Almanca literatürden bahsetmiştir. Harassowitz (yayınevi) kitaplarının bulunabileceğini ifade etmiştir. Dr. Menzel, gözlemlerine dayanarak Türkler ve Tatarlar arasında Bolşevizm'e ilginin çok az olduğunu belirtmiştir. Menzel raporun sonunda Türkistanlı talebelerin Almanya'da eğitim görmelerini tavsiye etmiştir (PA-AA. R 63051).

Âlimcan İdrisî, Kırgız talebelerin eğitimlerini Almanya'da tamamlamaları yönünde yetkililere dilekçeleri yazmaya devam etmiştir (PA-AA. R 63048).

1. Damulla Bitleyov (Damulla Bitleuoff)
2. Sabis Tanatşev (Sabis Tanatscheff)
3. Kasımbek Beremşanov (Gasimbek Beremshanof)
4. Abdurrahman Munaitbaşov (Abdurachman Munaitbasoff)

Yukarıda liste hâlinde verilen Kırgız talebelerin yanı sıra kısıtlı sayıda da olsa, Tatar, Başkurt, Türkistan Cumhuriyetlerinden lise ve üniversite talebelerinin derneğin desteğiyle eğitimlerine devam ettikleri belirtilmiştir. Aynı belgede talebe sayısının yaklaşık 150'ye tekabül ettiği bilgisi de paylaşılmıştır (PA-AA. R 63048).

Buhara Halk Cumhuriyeti yetkililerinin çabasına ek olarak Âlimcan İdrisî'nin de gayretiyle Türkistanlı talebeler eğitim almak üzere başvurularına devam etmişlerdir. Bu başvurulardan bir tanesi de Rusya vatandaşı olan Özbek asıllı Tulegen Müminov (Tuljagan Muminow) 1200 pasaport

numarasını Moskova'dan almıştır. Almanya vizesi, 24 Kasım 1922'den itibaren geçerlidir. Seyahat amacı ve noktası eğitimini tamamlamak maksadıyla Almanya'dır. Talebe, bir sonraki aşamada yapılan ankette, 15 Ocak 1900 doğumlu olduğunu ifade etmiştir. Doğumundan bu yana Taşkent'te ikamet ettiğini belirtmiştir. 1922'de Moskova'da Odesa otelde geçici olarak kalmaktadır. Birinci Dünya Savaşında Almanya'ya karşı savaşta yer alıp almadığı sorusuna hayır cevabını vermiştir. Pasaportunu Moskova Dış İlişkiler Komiserliği'nden temin eden Müminov, Moskova'dan Berlin'e seyahat izni elde etmiştir. Teknik üniversitede okumak için eğitiminin sonuna kadar kalmak istediğini beyan etmiştir. Eğitimi Buhara Cumhuriyeti destekleyecektir (PA-AA. R 63052).

Talebelerden bir diğeri ise belgede bahsedildiği üzere Özbek asıllı Hayrūnnisa Mejidxonova'dır (Charinisa Madshidchanow). Kendisine pasaport 19 Ekim 1922'de temin edilmiştir. Talebenin, eğitimini Almanya'da tamamlamak amacıyla gitmek istediği kaydedilmiştir. Burada faaliyetlerini yürüten Müslümanlar Komitesi, sorunlarıyla ilgilenecektir. Talebe anket sorusunda, Türkistan Sovyet Cumhuriyeti bursiyeri olduğunu yazmıştır. 25 Aralık 1904'te Taşkent'te dünyaya gelmiştir. Moskova'da Odesa otelinde geçici olarak ikamet etmektedir. Moskova Dış İlişkiler Komiserliğinden pasaport alarak Moskova'dan Berlin'e seyahat izni talep etmiştir. Wünsdorf'da yer alan Tatar toplama kampını kalıcı ikametgahı olarak belirtilmiştir (PA-AA. R 63052).

Berlin'de Türkistanlı talebelerin yanı sıra başka ülkelerden eğitim almak üzere gelen talebeler de bir araya gelmişlerdir. Öyle ki İran ve Türkistan'dan gelen talebeler benzer fakülteler ve bölümlerde birlikte eğitim almışlardır. Almanya'da İranlı Talebeler Danışma Kurulu (Beirat zur Ausbildung persischer Schüler in Deutschland) toplantısında Alman ailelerin yanında kalarak Almancalarını geliştirmek istediklerini beyan etmişlerdir. İranlı talebelerin akademik eğitimlerini destekleyerek Almanya ile dostluk ilişkilerinin artırılmak istendiği belirtilmiştir. Tahran hükümetinin bu durumdaki talebeleri istekli bir şekilde göndereceğini ifade edilmiştir (PA-AA. R 63052).

Aynı raporda, Moskova üzerinden 42 talebenin seyahat zorluklarıyla karşı karşıya bulundukları rapor edilmiştir. Türkistan halklarının ilgisine mazhar olarak kültürel ilişkilerin artırılması için bir fırsat olduğu belirtilmiştir. Yurtdışından Almanya'ya seyahat edecek talebeler için gerekli görülen çalışmaların güvenilir kimseler tarafından yürütüleceği ifade edilmiştir.

tir. Dış İşleri Bakanlığı'nın gerekli önlemleri almaya hazır olduğunu fakat talebelerin kalacak yerlerini kendilerinin temin etmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Gerekli şartlar sağlandığı takdirde resmî evrak hazırlıklarının yapılabilceğı de ifade edilmiştir (PA-AA. R 63052).

Weimar Cumhuriyeti yetkilileri, olumlu bir tavır takınarak talebelerin Almanya'da eğitimlerini tamamlamaları yönünde çalışmaları sürdürmüşlerdir. İki taraf arasında yapılan toplantılardan birisinde Buhara Cumhuriyeti Kültür Ataşesi Âlim İdrisî ve Abdulvahid ile Tataristan Cumhuriyeti temsilcisi Dr. Kemalettin Bedri 46 talebenin eğitim başvurusu için bir araya gelmişlerdir. Almanya'yı temsilen ise Roehring ve Proppe ve Türk-Alman Derneğı Başkanı Dr. Russack hazır bulunmuştur. Buhara temsilcisi Âlimcan İdrisî, talebelerin ülkelerinde temsilcilikler vasıtasıyla seçileceğini ifade etmiştir. Talebeler geçici olarak Wünsdorf'ta yer alan toplama kampındaki barakalarda misafir edilecektir. Barakaların temizlik durumu ve talebelerin çok az Almanca öğrenme fırsatı göz önüne alındığında diğer konaklama fırsatlarının aranması gerektiğı ifade edilmiştir (PA-AA. R 63052).

Bahsi geçen toplantıda talebeler üç ana gruba ayrılmıştır. Birinci grup 22 kişiden mürekkeptir. Bu gruptaki erkek çocukların yaşları 10-14 arasındadır. Almanya temsilcisi talebelerin Köslin şehrindeki lisede eğitim alabileceklerini belirtmiştir. Lise müdürünün Doğı ülkelerine olan ilgisi dikkate alınarak Köslin'de alacakları eğitimin etkili olacağını altı çizilmiştir. İkinci grup ise 15-17 yaşları arasındaki erkek çocuklarından oluşmuştur. Buhara temsilcisi bu gruptaki talebelere bir ya da daha fazla Alman ailenin kalacak yer temin edebileceğini ifade etmiştir. Dr. Russack tecrübeleri ve ilişkilerine dayanarak Türk talebelerle birlikte Türkistanlı talebelerin beraber hareket etmelerinin daha faydalı olacağını aktarmıştır (PA-AA. R 63052).

Üçüncü ve son grup ise lise eğitimini tamamlamış 8 erkek çocuktan oluşan gruptur. Buhara temsilcisi Âlimcan İdris, iki ya da üç talebenin Almanca yeterliliğe sahip olduğunu belirtmiştir. Bu talebelerin Alman üniversitelerinde eğitim almaya hazır oldukları, bunların Prusya Kültür Bakanlığı'na dilekçelerini sunacakları belirtilmiştir. Bunların dışındakilere ise Dr. Russack, Alman ailelerin yanında konaklamaları için yardımcı olmaya hazır olduklarını ifade etmiştir. Buhara temsilcisi, bütün talebelere gözetim hakkına sahiptir. Eğitimlerine devam etmeleri için gerekli maddi desteğın Buhara hükümeti tarafından sağlandığı ifade edilmiştir. Dr. Bedri

Kemalettin, Alman makamlara gerekli belgeleri en kısa sürede sunacaktır (PA-AA. R 63052).

16 Ekim’de Dışişleri Bakanlığı’nda yapılan toplantıda Bilim, Sanat ve Eğitim Bakanlığı ile Tataristan Cumhuriyeti ve Buhara Cumhuriyeti katılmıştır. Kültür Bakanlığı’nın temsilcisi olarak Şemsel Arat (Schemsul Aschrat) üniversiteye kaydedilmesini rica etmiştir. Kendisi hâlihazırda 4 dönem Moskova’da tıp eğitimi almıştır. Buhara hükümeti eğitimi yarıda bırakmasını talep etmiştir. Eğitimine Berlin’de devam etmesi için gerekenleri yapmaya hazır olduklarını da ayrıca beyan etmişlerdir. Geçim ve eğitim masraflarının Buhara hükümeti tarafından destekleneceği vaat edilmiştir (PA-AA. R 63052).

Buhara Hükümeti ile karşılıklı imzalanan anlaşmanın detayları gönderilmiştir. Talebe gönderilmesi sırasında konaklama sorununun çözülmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Buharalı talebelerin Berlin’de Lichterfelde bölgesine yerleştirilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Eğitim için yapılması gerekenlerin garanti edilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. 30 Ekim’de Köslin’de yer alan yatılı yurdu ziyaret ettiğini belirten uzman, yurdun konaklamaya elverişli olduğunu ifade etmiştir. Burada bulunan yurt ve lisede Buhara’dan gelen talebelerin eğitim almalarının uygun olduğu ifade edilmiştir. Köslin’de süren birkaç günlük seyahatin sonunda Buhara’dan gelen talebelerin nerede kalacağı netleştirilmiştir. Lise müdürü Dr. Tominski, Buharalı talebelere yardımcı olmaya hazır olduğunu beyan etmiştir (PA-AA. R 63052).

Alman yetkililerle yapılan görüşmelere ek olarak talebelerin vize başvuruları da devam etmiştir. Öte yandan Buhara’dan Abdulvahid Burhanov, Almanya ile ikili siyasi, ticari ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi adına Almanya’ya gelmiştir. Burhanov, ziyareti sırasında Alman bürokratlarla Türkistanlı talebelerin Almanya’da eğitimleri için bir araya gelmişlerdir. Yapılan toplantı Buhara Halk Cumhuriyeti komisyonu Âlimcan İdrisî başkanlığında olmuştur. Abdulvahib Burhanov (1875-1934) ile Kemnitz Fedor Alenandrowitsch arasında, 29 Temmuz’da yapılan toplantıda Buharalı talebelerin Almanya’ya eğitim için yönlendirilmesi görüşülmüştür. Toplantı sonunda bir komisyon teşekkülünde karar kılınmıştır (PA-AA. R 63052).

Kurulan komisyonun görevleri yapılan bu toplantıda kesinleştirilmiştir. Görevleri şu şekildedir:

- Talebelerin yerleştirileceği eğitim kurumuna varıncaya kadar takibi sağlanacaktır.
- Talebelerin kabulü ve talebelerin takibi için organizasyon kurulması teklif edilmiştir.
- Eğitim kurumunun tespiti ve konaklama sorunu çözülecektir.
- Talebeler farklı disiplinlerde eğitim almaları için teşvik edilecektir.

Almanya'da eğitim alacak talebelerin disiplin soruşturmalarının detaylı bir şekilde sağlanması komisyonun yapması gerekenler arasındadır (PA-AA. R 63052).

Daha önce ifade edildiği üzere Buhara Halk Cumhuriyeti adına yazışmaları yürütmesi için tam yetkili devlet görevlisi olarak Âlimcan İdrisî belirlenmiştir. İkili anlaşma 29 Kasım 1922'de imzalanmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde talebelerin eğitiminde mutabık kalınmıştır. Böylece sunulan belgede 46 tane lise ve üniversite adayı talebenin Buhara Cumhuriyetinden, 16 lise ve üniversite adayı Müslüman talebenin ise Rusya'nın farklı bölgelerinde yaşayan Başkurdistan ve Kırgızistan'dan seyahat ettikleri belirtilmiştir. Toplamda 1922 sonu itibarıyla 62 talebeden 16'sı birkaç gün önce Berlin'e ulaşmıştır. Talebeler 4 ana gruba ayrılmıştır. 17 lise talebesi farklı branşlarda eğitim almak için Alman ailelerin yanına Almanca öğrenimlerini tamamlamak üzere verilmiştir. Bu gruba dâhil edilmeyen Aschrat ve Osman tıp eğitimi ve teknik üniversiteye kaydedilecektir (PA-AA. R 63052).

Berlin'e kadar uzun süren yolculuk neticesinde talebelerden 16'sı hastalık nedeniyle Berlin Charité hastanesinde gözetim altında tutulmaya devam etmektedir. Almanca öğretmeni, ziyaretlerine giderek eğitimlerine devam etmelerini sağlayacaktır. Talebelerden 13 tanesi ise Wünsdorf toplama kampında geçici olarak sakindir. Almanca eğitimlerine hassaten devam etmektedirler. Almanya'ya gelen talebelerin bazıları Wünsdorf'da Almanca eğitimi almaktadır. Geride kalanlar ise Berlin'e getirilmiştir. Burada Almanca eğitimlerine, yerleştirilecekleri ailelerin yanında devam edeceklerdir (PA-AA. R 63052).

Talebeler hakkında daha sonra geniş ve ayrıntılı raporlandırma yapılacaktır. 16 Ekim 1922'de Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan toplantıda hükümet çalışanı Lande, Köslin'e seyahat etmiştir. Burada yapılan görüşmede

Köslin’de yatılı olarak okuması planlanan 21 talebe için çalışma yapılmıştır. Ek olarak, Dr. Schelling talebelerle ilgilenmek üzere Köslin’e seyahat etmiştir. Köslin’deki yurtlara yerleştirilmiş olan talebelerin bazıları hastalanmıştır. Bu bağlamda gerekenin derhâl yapılması gerektiği salık verilmiştir. Ayrıca talebelerin Berlin’de eğitime devam etmesi hâlinde Lichterfelde talebe yurduna nakilleri uygun görülmüştür (PA-AA. R 63052). Âlimcan İdrisî’nin devam ettirdiği görüşmeler neticesinde 14 Kasım 1922 tarihli toplantıda 25 Türkistanlı talebeye Almanya’ya seyahat etme imkânı tanınmıştır. Ayrıca 13 Türkistanlı gencin ise listesinin sunulmaya hazır olduğu aktarılmıştır. Talebeler için gerekli hazırlıkların yapıldığı ifade edilmiştir. Görüşmelerin olumlu neticelenmesi üzerine ivedilikle yetkili mercilere talebelerin isim listesi verilmiştir. Alman ailelerin yanına yerleştirilecek lise ve üniversite talebelerinin tam isimleri paylaşılmıştır (PA-AA. R 63052).

Buharalı lise ve üniversite talebelerin isim listesi:

1. Afsal Ahmet Alican (Afsal Ahmed-alijan), Prof. Larch’ın evinde yaşayacaktır.
2. Ahmet Naim Ökten (Achmed Nagim Hâkim) Kahlman’ın evinde misafir edilecektir.
3. Seyit Ali Osman Hoca (Schüd-Ali Osman-hodja) Mekotta malikesinde kalacaktır.
4. Hamit Abdüssamet Maibjamb (Hamid Abdussamad Maibijamb)
5. Abdurrahman Abdulvahap (Abdurrahman Abdulwahad) Prof. Reichent evinde kalacaktır.
6. Kivran İkrâm (Kiwran İkrâm) Frau Lazeug evinde ikamet edecektir.
7. Emanullah Nusratullah (Amanulla Nusratulla)
8. Veli Kayum Aharmat (Wali Kayum Aharmat)
9. Alim Kadir Han (Alim-Han Kadir)
10. Sattar Cabbar (Sattaor Jabbor, Sattar Djabbar Bekker) Berlin Üniversitesi Kimya Fakültesinde eğitim almıştır. Buhara’da Kimya Endüstrisi müdürlüğü yapmıştır. 1938’de vurulanlar arasındadır (Orunbayev, 2020: 131).
11. Hüsametdin Emin (Dshammeddin Emin)
12. Asis Agla (Asis Agla)
13. Mikail İbrahim (Mihail İbrahim)
14. Rahmet Ayvazcan (Rahmat-ja Einwas-jam)
15. Gıyasettin Salah (Gayas Salach)
16. Fahrettin Sica (Fahraddin Sija)

17. Ataullah Fahrettin (Ataulla Fahreddin)
18. Abdullah Abdurrahim (Abdullah Abdurrahim)
19. Şemsel Samet Aşrat (Schemssul Samat Aschrat)
20. Gülsüm Muzaffer (Gulsum Musaffar)
21. Vefa Tuşulbayev (Wafa Tschulbayief)
22. Abdurraşit Abdulvahid (Abdurraschid Abdulwahid)

Yasal işlemleri ve kayıtları tamamlanan 13 talebe Wünsdorf toplama kampına, 11 talebe Berlin Charité'ye gönderilmiştir. Dışişleri Bakanlığı tarafından Âlimcan İdrisî toplantılara sıklıkla katılmıştır. Yapılan görüşmelerde Âlimcan İdrisî'nin ricası üzerine yatılı talebelerin hakkındaki gelişmelerin kontrol edilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda Buharalı talebelerin Berlin'de ikametgâh sorunlarını çözülmüştür. Alman ailelere ve okullara yerleşmelerine izin verilmesi ricası için gerekli adımlar atılmıştır. Buharalı talebelerin kalacak yerlerinin geçici olarak Berlin'de Halensee, Karlsruhestrasse 2'de olacağı ifade edilmiştir. Âlimcan İdrisî, Buharalı talebe delegasyon başkanı olarak ilgili belgeyi imzalamıştır (PA-AA. R 63052).

Mirza Abdulvahid Burhanov (Mirsa Abdulwachid Burchanoff) Buhara Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Delegasyonu olarak talebelerin kalacağı yerleri onaylamıştır. Talebelerden bazıları Berlin, Wilmerdorf, Paderbornerstrasse 9'da ikamet etmektedir. Moskova Büyükelçiliğinde çalışan uzman Proppe, Türkistan, Afganistan ve İran üzerine raporlandırmalar kaleme almıştır. Proppe, Buhara'dan gelen talebeler adına oturma izni talep etmiştir. Adresleri dâhil olmak üzere 7 talebenin isim listesini vermiştir. Bu dönemde gelen talebeler arasında Veli Kayum-Han da yer almıştır⁴ (Barıt, 2018: 8).

1. Abrar Raşit, (Abrar Raschid) Dr. Jank'ın yanında ikamet edecektir. Steglitz, Schlosstrasse 27.
2. Muhammet Hoca, (Muchameddi Hudscha) Herr Drege'nin yanında ikamet edecektir. Friedenau, Rubensstrasse 30.
3. İsmetullah Emin, (İsmatulla Âmin), Dr. Roediger'in yanında kalacaktır. Friedenau, Wielandstrasse 37.
4. Gıyasettin Aladdin (Gisam Utdin Ala Utdin) Frau Neifind, Friedenau, Wiesbadene Strasse 83.

4 Veli Kayum-Han (1904-1993) Türkistan Milli Birlik Komitesi lideridir. Basın-yayın yoluyla Türkistan modernleşmesi adına çalışmaları yürütmüştür. Geniş bilgi için bakınız. Sevgi Barıt, *Türkistanlı Veli Kayum-Han (1904-19903) Hayatı ve Fikirleri*, Yayınlanmamış YL Tezi, İstanbul, 2018.

5. İskender Taşhari (İskender Tschari) Frau Friesendorf, Friedenau, Stubenrauchstrasse 17.
6. Osman Emin, (Usman Aman) Frau Knut. Friedenau, Stubenrauchstrasse 17.
7. Veli Kayum-Han (Wali Kajum) Vorschullehrer Schmidt, Schöneberg Prinz Georg Strasse 8.

Proppe, Charlottenburg Teknik Yüksek Okulunda eğitim görecektir. Bilal Fethulla'nın (Bilal Fethulla) bu zamana kadar Schöneberg'te yaşadığını, Wilmersdorf'a taşınacağını iletmiştir. Burada kendisinin kalmasına uygun bir mekânın oluşturulması gerektiğinin altını çizen Proppe, Bilal Fethulla'nın (Bilal Fethulla) 1920'den bu yana eğitimine teknik okulda devam ettiğini ifade etmiştir. Eğitimini burada tamamlayacağını düşündüğü talebenin konaklama sorununun çözülmesini talep eden Proppe, otel ya da pansiyonda kalması yerine kalıcı bir çözüm bulunması gerektiğini Wilmersdorf'daki yetkili mercilere aktarmıştır. Abdulvahid Burhanov'un Berlin'de bulunduğu sırada Buhara Halk Cumhuriyeti kültür elçisi olarak herhangi bir karara itiraz etmediği kaydedilmiştir (PA-AA. R 63052).

Buhara Halk Cumhuriyeti ile yapılan anlaşmaya göre gelecek talebelerin anlaşmaya uygun bir şekilde getirilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Planlanan 16-20 lise talebesinin Köslin'e yerleştirildiği ifade edilmiştir. Talebelerin konaklama sorununun çözülmemesi beraberinde başka sorunlara da yol açmıştır. Bu bağlamda sorunların giderilerek Buharalı talebelerin Köslin'de yatılı okulda eğitim almaları teşvik edilmelidir. Ayrıca talebeler için Berlin-Lichterfelde bölgesinde konaklama sorununa dair bir çözüm olabileceği düşünülmüştür. Mevcut sorunların ivedilikle çözülmesi için görüşmelerin devam etmesi istenmiştir (PA-AA. R 63052).

Sabır Tanatşev'in (Sabir Tanatschef) Omsk'da lise eğitimini tamamladığını gösteren evrakları Kazan'da kalmıştır. Tanatşev, Kazan ve Omsk'da dört sömestr üniversite eğitimi almıştır. Sabır Tanatşev'in teknik üniversiteye kaydolması için gerekli evrakların sağlanması istenmiştir. Gerekli evrakların ivedilikle sağlanması gerekmektedir. Tanatşev (Tanatschef) isimli talebe, dirayetli, azimlidir. Kardeşi Kırgızistan Cumhuriyeti Kültür Bakanıdır (PA-AA. R 63052).

Daha önce de vurgulandığı üzere Buhara Hükümeti tarafından geçen bir iki yıl içerisinde Almanya'da eğitim almak üzere talebeler gönderilmiştir. Tatar, Kırgız, Başkurt ve Türkistanlı talebelerin gelmesi konusunda (yaklaşık 150 talebe) Rusyalı-Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği

desteklenmeye devam edileceği vurgulanmıştır. Dernek, Wilmersdorf, Berlinerstrasse 8'de Âlimcan İdrisî başkanlığında çalışmalarına devam etmektedir. Tataristan Cumhuriyeti Kültür İşlerinden sorumlu Kemalettin Bedri Charlottenburg, Dahlmanstrasse 2 no.lu binada çalışmalarını yürütmüştür (PA-AA. R 63052).

Bahsi geçen talebeler Eylül ayında Buhara'dan Berlin'e eğitimlerini tamamlamak üzere gelmişlerdir. Lise ve üniversite talebelerinin yaşları 10-25 aralığındadırlar ve Buhara hükümetinin Alman hükümeti ile yapmış olduğu anlaşma kapsamında mali olarak desteklenmişlerdir. Talebeler farklı Alman ailelerin yanında Almanca öğrenmeye devam etmektedir. Lise eğitimi alacak talebelerin jimnastik dersine dâhil edilerek beden gelişimlerinin de takibi yapılmıştır. On birinci bölgedeki okulun talebeleri her Pazartesi 16: 00 ile 18: 00 arasında jimnastik dersine katılacaklardır. Sahra Kaşeva'nın (Sahra Kaschaewa) konaklama izni ikamet ettiği Frohnau bölgesinden Wilmersdorf'a alınmak istenmiştir. Frau Sala, Liechtenseineralle ile hâlihazırda ikametgahı vardır.

Almanya'da Buharalı lise ve üniversite talebelerinin listesi verilmiştir. Listede toplamda 48 talebe bulunmaktadır. Talebeler 3 ana gruba ayrılmıştır. Bu talebelerden Rukiye Xojayeva/Rajimova (Rukia Rahim) Dresden de diğer hepsi Köslin'de ikamet edecektir. Rukiye Rahimova, Dresden Eğitim Fakültesinde eğitimini tamamlayarak 1925'te Özbekistan'a geri dönmüştür. Semerkant Pedagoji Akademisinde çalışmalarını sürdüren Rahimova 1938'de vurulan aydınlar arasındadır (Orunbayev, 2020: s. 131).

1. Abdurrahim Abdulvahit (Abdurrachim Abdulwachid)
2. Abdurraşit Abdulvahit (Abdurraschid Abdulwachid)
3. İsmetulla Emin (İsmetulla Emin)
4. Halmurat Hacı (Halmurat Hadschi)
5. İskender Taşhari (İskender Tschari)
6. Hüsamettin Alaeddin (Hüsamettin Alaetdin)
7. Osman Aman (Usman Aman)
8. Rahmedcan Avescan (Rachmetjan Awesjan)
9. Abrar Esrar (Abrar Asrar) (Leipzig)
10. Kivan Kiram (Kiwan Kiram) (Leipzig)
11. Muhammetcan Avescan (Muhamedjan Awesjan)
12. Abdullah Bedik (Abdulla Bedig)
13. Nimet Nasrullah (Nigmet Nasrulla)
14. Abdülbaki Mukim (Atschilbaki Mukim)

15. Hasretkul Atşil (Hasratkul Atschil)
16. Beşim Salih (Bischim Salich)
17. Cura Hamra (Djura Hamra)
18. Rahimkul Ruzi (Rachimkul Rusi)
19. Abdullah Abdurrahim (Abdulla Abdurrachim)
20. Cura Habil (Djura Habil)
21. Rukiye Rahim (Rukia Rahim)

İkinci grup talebeler ise daha çok ortaokul seviyesinde eğitim görmüşlerdir. Talebelerin bazı ortaokul ve tarım, zanaat liselerinde eğitim görmesi planlanmıştır.

1. Hamit Abdüssamet (Hamid Abdussamad)
2. Emanullah Nusratullah (Amanulla Nusratulla)
3. Mikail İbrahim (Mischail İbrahim)
4. Gıyasettin Salah (Gijas Salach)
5. Sadrettin Sicaeddin (Sadreddin Sija)
6. Abdullah Pulat (Abdulla Pulat)
7. Abrar Raşit (Abrar Raschid)
8. Muhammet Rudşa (Muhamedi Rudscha)
9. Salih Hoca Samethoca (Salihudja Chamedhumja)
10. Alimcan Kadir (Alimjan Kadir)
11. Narmurat (Narmurat)
12. Beknazar Abdullah (Becknasar Abdulla)
13. Hamraz (Hamrach)
14. Seher Hâkim (Sahar Hâkim)
15. Üçüncü grupta ise genellikle üniversite talebeleri listelenmiştir.
16. Ahmet Naim Ökten, (Achmed Haim Hakin) Ulusal ekonomi, Berlin Üniversitesi
17. Afsal Ahmedcan (Afsal Achmedjan) Charlottenburg Teknik Okulu
18. Gülsüm Muzaffer (Gulsum Mussafar), Öğretmen semineri eğitimi. Bahsi geçen talebeler Doğu'da eğitimlerine daha önce başlamıştır.
19. Prof. Dr. Sait Ali Ankara-1889-1973 (Seyyid Ali Osmani), Charlottenburg Teknik Okulu
20. Şemsel Aşrat (Schemsul Aschrat) Berlin Tıp Fakültesi
21. Gülsüm Rahimova (Gulsum Rahim) – Berlin
22. Bilal Fethullah (Bilal Fethullaj) Charlottenburg Teknik Okulu

Bahsi geçen talebeler hâlihazırda eğitimlerine başlamıştır. Eğitimlerinin başarıyla tamamlanması da dernek çalışmaları kapsamında kontrol edilecektir. Buhara Halk Cumhuriyeti'nden Ahmet Şükri'nin (Achmed Schkuri) Filoloji Fakültesinde, Ataulla Sadreddin'in Dresden Teknik Okulunda eğitimine devam edeceği bilgisi Dışişleri Bakanlığı'na tevdi edilmiştir. Talebelerin eğitimlerinin devamı süresince vizelerinin uzatılması istenmiştir. Bunlar arasında Veli Kayum-Han, (Wali Kajum), Sattar Djabbar, Bahaettin Emin, (Bachuetdin Emin) Aziz Ali Hoca, (Asis Aala Hodja) bir sonraki randevuda eğitimlerine devam edeceklerdir. Talebelerin bazıları vize uzatılması bazılarında ise oturum uzatılması sorun olmuştur. Resmî makamlarla görüşmeler yürüten Âlimcan İdrisî, Salih Hoca (Salihudscha) Chamedhudscha'nın Stolzenburg, Friedenau, Friedrich Wilhelm Platz 13'de ikamet ettiğini fakat kalıcı oturum izni için gerekli çalışmaların yapıldığına dair bir aşamanın olmadığını aktarmıştır. Ataullah Sadreddin, Orenburg'da Rus devriminden sonra lise eğitimine iki yıl daha devam edebilmiştir. Kemaleddin Bedri yazmış olduğu dilekçede Sadreddin'in Dresden Teknik Üniversitesi elektro-teknik bölümünde eğitim alabileceği ifade edilmiştir (PA-AA. R 63052).

Talebelerden birçoğu birlikte yaşamayı tercih etmişlerdir. Proppe'nin aktardığına göre, Buhara Cumhuriyeti Kültür İşleri Başkanlığı Rosenheimerstrasse 34 ve 86 numaralarda Buharalı lise ve üniversite talebelerinin ikametgâh ettiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda oturma ve eğitim izinlerinin ivedilikle sağlanması için gerekenin yapılması talep edilmiştir. Vize ve oturma izni uzatılmasında yaşanan aksaklıklardan bir tanesi de gerekli evrakların Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği'ne zamanında ulaşmamasıdır. Dışişleri Bakanlığı'na Kemalettin Bedri tarafından yazılan dilekçede Berlin Posta Müdürlüğü'nün resmî yazışmalar dâhil olmak üzere herhangi bir postanın ulaştırılmasında sorunlar çıkardığı ifade edilerek, Dışişleri Bakanlığı seviyesinde ilgilenildiğinin ifade edilmesini rica etmiştir (PA-AA. R 63052).

Proppe'ye yazılan dilekçede Buhara'dan Berlin'e seyahat eden talebenin yanında getirdiği 10 halının yanı sıra gümrükte hangi eşyaların kaldığına dair bilgi verilmesi talep edilmiştir. 1922 Eylül'ünden bu yana 50'ye yakın talebenin Almanya'ya seyahat etmesine rağmen bu tür bir sorunla karşılaşmadığı ifade edilmiştir. Daha önce eşyalarını getiren talebelere herhangi bir zorluk çıkarılmadığı da ayrıca belirtilmiştir. Talebelerin yanında ibadet etmek üzere seccade getirdikleri açıklanmıştır. Neredeyse bütün talebelerde küçükü büyüklü benzer seccadelerin var olduğu da ya-

zılmıştır. Avrupa kavramına, zihnine göre bahsi geçen halılar ibadet halısı olamayacağı, aksine rahatlık için kullanılabileceğinin düşünüldüğü eklenmiştir (PA-AA. R 63052).

Derneğin desteklediği talebelerin yeteri derecede Almanca bilgisine sahip olduğu aktarılmış ve beklentilerinin oldukça yüksek olduğu ifade edilmiştir. 1923 Mart'ta Buhara Ticaret Komisyonu, Berlin'de şubesi bulunan Leipzig fuarına katılmıştır. Buhara Ticaret Komisyonunun yanında yeteri kadar halı örneği, bahsi geçen Leipzig fuarında gösterilmiştir. Fuarın sonunda gösterilen halı örnekleri Buhara Ticaret Komisyonunda görev alan genç üyelerin ihmalinin de etkisiyle Leipzig fuarında bırakılmıştır (PA-AA. R 63052).

Yapılan yazışmalara rağmen halıların ellerine geçmediğine dair si-tem eden Buhara Kültür Ataşesi Âlimcan İdrisî, Kurban Bayramı'nda yani 17 Ocak 1923'te gelen gençlerin halılarının da belirsiz bir durumda olduğunu ifade etmiştir. Halıları yanlarında getiren talebelerin yeteri kadar Almanca bilmedikleri için halıları gümrüğe bırakmış olabilecekleri de beyan edilmiştir. Halıların akıbetinin ne olduğu hakkında bilgi verilmesi talep edilmiştir. Ayrıca dilekçenin şikâyet dilekçesi olarak algılanmaması gerektiği belirtilerek gerekli işlemlerin Sovyetler Birliği Ticari Temsilcisi Herr V. Buttner tarafından yürütüldüğü beyan edilmiştir.

Buhara Cumhuriyeti Kültür Ataşesi, daha önce konu edilen 10 halı konusunda çalışmaların yürütüldüğünü not etmiştir. Bir yolluğun Prusya Kültür Bakanlığı'nda olduğu ifade edilmiştir. Geri kalan 9 kilimin ise seccade olduğu aktararak çocuklar tarafından kullanılabileceği beyan edilmiştir. Avrupa zihniyetine göre halılar ibadet için değil günlük kullanım içindir. Fakat doğulu herkesin halıların camilerde ibadet amaçlı kullanıldığını bildiğini de eklemiştir. Geçen yılda talebelerin yanlarında getirdikleri halılara gümrükte inisiyatif alınarak izin verilmiştir (PA-AA. R 63052).

Bahsi geçen halılar için yazılan dilekçede Âlimcan İdrisî, getirilen halıların kişisel amaçlarla kullanılacağını, kesinlikle satılmayacağını altını çizmiştir. Raporu kaleme alan kişi, her iki tarafından da kültürel ve ekonomik ilişkilerin Orta Asyalı Müslüman halklarla sıcak ilişkilerin artırılması için Âlimcan İdrisî'nin desteklenmesi gerektiğini yazmıştır. Politik sebeplerden dolayı Âlimcan İdrisî'nin dilekçesine olumlu cevap verilmesini tavsiye etmiştir (PA-AA. R 63052).

Ticaret Bakanlığı görülen lüzum üzerine Buhara Cumhuriyeti Kültür Ataşeliğine teslim edilmesi yönünde raporlandırma yapmıştır. Raporlandırımda, Rusya Federasyonu'na bağlı olan Buhara Cumhuriyeti'nin dilekçesine ivedilikle açıklık getirilmesi gerektiği yönünde görüş beyan edilmiştir. Abdulvahid Burhanov'un, birkaç gün önce Buhara'ya seyahat ederek Taşkent'te, Almanya'daki eğitim hakkında raporlandırma yapacağı ifade edilmiştir. Muhtemelen 15-20 tane talebeyle birlikte Buhara'dan Almanya'ya geri geleceği düşünülmektedir. Burhanov, Moskova Alman Büyükelçisine başvuru yaparak iş birliği içerisinde hareket edebilecekleri delegasyonlarda görev alınmasının altı çizilmiştir (PA-AA. R 63052).

Âlimcan İdrisî, talebelerin eğitimleri ile ilgili Alman yetkililere dilekçeler göndermiştir. Bu talebelerden birisi daha sonra İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkistan Lejyonlarının inşası ve faaliyetlerinde etkin olacak Veli Kayum-Han'dır (Kumru, Gözübüyük, 2020: 2425). Buhara Cumhuriyeti, burs desteğiyle Veli Kayum – Han'ın (Wali Kajum'un) Dahme'de ekonomi eğitimi alması desteklenmiştir. Bu konuda gerekenlerin yapılması için hazır olduğu beyan edilmiştir.

Prusya Bilim, Sanat ve Halk Eğitim Bakanlığı'na 1 Haziran 1923'te 17 tane Buharalı Müslüman talebe Almanya'da eğitim görmek üzere başvuruda bulunmuştur. Talebelerin hepsi Müslümandır. Buhara Kültür İşleri Başkanlığı Berlin'de Geisbergstrasse 39'da yer alan büroda çalışmalarını yürütmüştür. Raporda, erkek çocukların kendi dilleri ve dini ibadetlerini yürütebilecekleri belirtilmiştir. 1 Ocak 1924'te İstanbul'dan gelen İbrahim Beşhad (İbrahim Beschad) adlı öğretmen büroda çalışmaları yürütmektedir. Buhara Delegasyonu Türkiye kulüplerinde çalışmalarını yürütmelerini istemiştir. Berlin Polis Başkanlığı seyahat ve oturma izinlerini kontrol ederek talebeleri takip etmekle sorumludur. Buhara Delegasyonu, İbrahim Beşhad'ın (İbrahim Beschad) çalışmalarını en az bir yıl daha sürdürebileceğini, çalışmalarının devamı için sağlanması gerekenleri daha önce de söylediğini ifade etmiştir. Beşhad, bürodaki çalışmaları Buharalı talebeler adına yürütmekle sorumludur. Beşhad, Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da Almanca öğretmenliği yapmıştır. Âlimcan İdrisî, Buhara Komisyonu hakkında yakın bilgiler elde edilmesi için Berlin'deki Türk Kulübünden Dr. Raif'e sorular sorulabileceğinin altını çizmiştir. Alman polisinin Beşhad'ın işlemlerini hızlandırması hâlinde minnettar olunacağı da ayrıca belirtilmiştir. İbrahim Beşhad'ın pasaportu bir süredir Buhara Cumhuriyeti Kültür İşleri Başkanlığında bulunmaktadır. Berlin, Geisbergstrasse 39'dan

alınarak Dış İşleri Bakanlığına teslim edilmesi önemle rica edilmiştir (PA-AA. R 63052).

Buharalı talebelerin karşılaşmış oldukları en temel sorunlardan birisi Almanca yetersizliğidir. Bu sorunu ortadan kaldırmak amacıyla Türk öğretmen İbrahim Beşhad'ın Köslin'de Buharalı talebelere eğitim vermek üzere görevlendirilmesi istenmiştir. Âlimcan İdrisî, yapılan bu çalışmaların çok değerli olduğunu beyan etmiştir. Bu sebeple Türkiye'den görevlendirilen İbrahim Beşhad'a Almanya'da oturma verilmesi maksadıyla başvuruda bulunulmuş ve çalışmaların hızlanarak gerekli iznin verilmesi istenmiştir. Böylece Köslin'de eğitim vermeye devam edebilecektir.

Öte yandan Türkistanlı talebelere yönelik diğer öğretmenlerin de görevlendirilmesi söz konusudur. Buharalı öğretmenlerden Umarettin Fahreddinov (Umareddin Fachretdinoff) 13 Aralık 1922'de Buhara Komisyonundan pasaport alarak eğitim için Almanya'ya gelmek istediğine dair dilekçe yazmıştır. Umarettin Fahreddinov (Umareddin Fahreddinoff), Buhara Cumhuriyeti vatandaşı bir öğretmendir. 1890 Buhara doğumlu Fahreddinoff, Buharalı talebelere yardım etmek üzere Almanya'ya seyahat etmiştir. Riga üzerinden Berlin'e seyahat etmek istediğini beyan etmiş ve üç aylığına vize başvurusunda bulunmuştur (PA-AA. R 63052).

Buhara Halk Cumhuriyetinden gelen talebeler ihtiyaçlar doğrultusunda eğitimlerini almaları için yönlendirilmişlerdir. Âlimcan İdrisî, Tarım ve Orman Bakanlığı yetkilileriyle görüşmeler yaparak Türkistanlı talebelerin ihtisaslaşması için gerekenleri talep etmiştir. Bu şekilde yapılan başvuru üzerine Bonn/Poppelsdorf Yüksekokulu Rektörü, Buhara Halk Cumhuriyetinden talebelerin eğitim alabilecekleri konusunda bilgilendirmiştir. Öğrenim olanaklarının detaylı bilgisinin derhâl gönderilmesini talep eden bir dilekçe kaleme alınarak bürokratik işlemlerin hızla tamamlanacağı bildirilmiştir. Bonn Tarım Yüksekokulunda Sulama Tesisatları bölümüne ilginin olduğunu beyan edilmiştir. Sulama tesisatları ve sistemleri bölümünün olmaması hâlinde yakın bir bölüme talebelerin yönlendirilmesini ricası yapılmıştır (PA-AA. R 63052).

Ülkede sulu tarım özellikle dikkate alınarak, bursiyer talebelerin Türkistan'da ya da döndükleri ülkelerinde kullanabilmelerine yönelik eğitim almalarının önemi vurgulanmıştır. Almanya'daki eğitim kurumlarının imkanları ile dernek hedeflerinin uyumlu olduğunun farkında olan Âlimcan İdrisî, 1922 sonbaharında yaklaşık 50 üniversite ve lise talebesinin Almanya'ya getirilerek eğitim almalarının önünün açıldığını belirtmiştir.

Buharalı talebeler, Buhara hükümetinin bursiyeri ve koruması altında eğitimlerini sürdürecektir. Eğitimlerine başlamadan önce Almanca eksiklerini kapatmalarına yönelik çalışmalarına devam ettikleri beyan edilmiştir. Talebelerin çalışmalarının ilerlediğini belirten Âlimcan İdrisî, Almanya ve Buhara Halk Cumhuriyeti'nin çalışmaları kapsamında Alman yetkililerinin ve Dışişleri Bakanlığının çabasıyla gerekli belgelerin hızlı bir şekilde sonuçlandığına ve bu bağlamda çalışmaların devam edeceğine olan inancını ifade etmiştir (PA-AA. R 63052).

Türkistanlı talebeler adına Alman yetkililerle kimin görüşeceği kısa süreli bir tartışmaya neden olmuştur. Âlimcan İdrisî, Tataristan Cumhuriyeti adına Kemalettin Bedri'nin atandığının söylenmesinin aldatıcı bir bilgi olduğunu dilekçesinde aktarmıştır. Buhara ve Hive Özerk Cumhuriyetleri Sovyetler Birliği içerisinde özerk yapıdadır. Tataristan'ın benzer bir kategoride değerlendirilmesinden kaçınılmalıdır. Ayrıca Rusyalı Müslüman Talebeler Derneği tarafından talebeler desteklenmeye devam edilecektir (PA-AA. R 63052). Burada değinilmesi gereken bir başka konu Âlimcan İdrisî'nin Tataristan Cumhuriyeti'nden gelecek talebeler için kurulmasını istediği dernektir. 1 Şubat 1918'de Weinberge toplama kampı mollası Âlimcan İdrisî, Savaş Bakanlığı'na Rusyalı Tatar Talebeleri Destekleme Derneği'nin kurulması teklifinde bulunmuştur. Dernekte bu tür gereken hazırlıkları yapma hevesinde olduğunun altını çizmiştir. Buna ek olarak Tatar savaş esirleri arasında propaganda yapabilmesi adına Alman Dışişleri Bakanlığı Doğu Haber Alma Ajansı tarafından finanse edilebileceği ifade edilmiştir (PA-AA. R 11125).

Buhara Halk Cumhuriyeti'nin görevlendirmesi üzerine Rus vatandaşı Grigori Meyerson (Grigori Chasja Meyerson) 29 Haziran 1924'te Moskova Dış İlişkiler Komiserliğine Almanya'ya seyahat amacıyla başvuruda bulunmuştur. Meyerson, Orta Asya Üniversitesi Rektörlüğü tarafından Almanya'ya görevlendirilmesinin yapıldığını, vize başvurusunda uygulanan ankette belirtmiştir. Seyahatinin amacı Buharalı talebelerin eğitimlerinin tanıtımını yapmaktır. Kendisine eşi Gottin Chasja Meyerson eşlik edecektir. Gregory Meyerson, evli ve Zentral Asien Universiaet Rektörü olarak görev yapmaktadır. 30 Temmuz 1887 Ekaterinaslow'da Krawoi-Rog doğumludur. Moskova'dan Berlin, Leipzig, Dresden'e gidiş-dönüş vize verilmesini talep etmiştir. Uygulanan ankete göre; gezinin temel amacı Buharalı talebelerin Almanya'da eğitim imkanlarının neler olduğunun tespit edilmesidir. 5 Kasım 1924'te Letonya ve Litvanya üzerinden 1.5 aylığına yani 15 Ağustos'a kadar kalmak istediğini beyan etmiştir (PA-AA. R 63052). Chasia Goldberg

Meyerson, Orta Asya Üniversitesi Rektörünün eşidir. 15 Mart 1893 Yekaterinoslav, doğumludur. Rusya vatandaşı olan Meyerson, Taşkent'te ikamet etmektedir. Eşi ile birlikte seyahat etme arzusu bulunmasından dolayı ankette benzer cevapları vermiştir (PA-AA. R 63052).

Âlimcan İdrisî, Alman yetkililerle yaptığı temaslara değinerek (Haziran 1924) Prusya Bilim, Sanat ve Halk Eğitimi Bakanlığı'na yapılan ziyaretten maalesef beklenen etkinin sağlanamadığını ifade etmiştir. Bahse konu ise, 18 Buharalı talebenin Köslin'de eğitimleri süresince pansiyon teminlerinin indirimli sağlanmasıdır. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin bursiyeri olarak ziyaret eden talebelerin Köslin'de pansiyon sorunlarının çözülmesi yönünde gerekenin yapılması rica edilmiştir. Köslin'deki Buharalı talebelerin yaşam şartları ve adaptasyon süreçlerinin ileri bir seviyede olduğu beyan edilmiştir. Fakat başlangıçta okula ve şehre alışmalarının belirli bir zorluk seviyesini aştığı beyan edilmiştir. Adım adım bütün talebelerin Almanca eğitime hazır hâle geldikleri ifade edilse de bazı talebelerin sorunlarının devam ettiği de belirtilmiştir. Başarıları talep edilen Buharalı talebelerin desteklenmesinden dolayı duyduğu memnuniyeti belirten Âlimcan İdrisî, Dışişleri Bakanlığında görev yapan Dr. Tominski'ye minnettarlığını bildirmiştir. Dışişleri Bakanlığı'ndan talep edilen desteğin bu sefer ödenebileceğini ifade ederek umdukları desteğin Buharalı talebeler adına olduğunu belirtmiştir. Köslin'de eğitimlerine devam eden talebelerden 5 tanesine özel ders talep etmiş ve iki öğretmenin gerekli masraflarının ödeneceği belirtilerek gereken desteğin talebelere sağlanması istenmiştir (PA-AA. R 63052).

Âlimcan İdrisî, on üç talebenin evrakları tamamlanıncaya kadar, beş talebenin Almanca eğitim verilen sınıflarda derslere katılabileceğini yazmıştır. Böylece Buhara Halk Cumhuriyetinin gerekli masrafları karşılayarak eğitimlerine kesintisiz devam etmeleri sağlanmış olacaktır. Isınma, aydınlatma, konaklama ve öğretim masrafları dâhil olmak üzere tüm masraflar Buhara Halk Cumhuriyeti tarafından karşılanacaktır. Dışişleri Bakanlığı'na yapılan ziyarette verilmesi gereken ücretin talebe başına 25 Mark tespit edilerek ödemenin en kısa sürede yapılacağı ifade edilmiştir. Hâli hazırda ödenmesi gereken borcun 25 Mark üzerinden talep edilmesini kabul eden Âlimcan İdrisî, talebe başına 25 Dolar ödenebileceğini belirtmiştir.

Âlimcan İdrisî'nin aktif çalışmaları 1924 ortalarına kadar devam etmiştir. Sovyet hükümetinin direktifleriyle görevlendirildiği anlaşılan Orta Asya Üniversitesi Rektörü Meyerson, Almanya'da eğitimlerine devam eden

talebelerin ivedilikle Moskova'ya geri dönmesini talep etmiştir. Bu çabasına Sovyetler Birliği'nin Berlin temsilcisi de destek vermiştir. Bunun temel sebebi Moskova'da kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti'ne ait okulda talebelerin eğitim görmesini sağlamaktır (Nuridinov, 2019: 46). Öte yandan Âlimcan İdrisî, Dışişleri Bakanlığı'ndan yetkililerle görüşmeye de devam etmiştir. Bu görüşmelerde talebelerin dosyalarını vize, oturum izni gibi sorunların çözülmesi üzerine vermeye devam etmiştir. Ahmet Seyfulmulakov (Achmed Seyfulmulukof) adlı talebenin yükseköğrenimi için gereken burs ve evrakların ivedilikle sağlanması talebini bildirmiştir. Dilekçe iktisat fakültesine yazılmıştır (PA-AA. R 63052).

1925'te Türkistan'dan Almanya'ya talebe gönderilmesini yavaşlatmak isteyen Buhara Halk Cumhuriyeti yetkililerinin çalışmaları duraksamıştır. İdrisî, 1925'te Dış İşleri Bakanlığı'ndan yetkililerle yaptığı görüşmeler sırasında talebelerin vize ve oturma izni konusunda yaşanan sıkıntıları anlatarak destek arayışında olmuştur. Âlimcan İdrisî, raporlarda bahsedildiği üzere Rusya Büyükelçisinin taleplerinden ziyade kendisine destek olunması gerektiğini ıstırham eden dilekçeler yazmıştır. Öte yandan Köslin'de eğitimlerine devam eden Türkistanlı talebelerin Rusya temsilcisi olarak görüşmeler yapan Meyerson'un talep ettiği üzere Türkistan'a acilen gönderilmesi talebi iletilmiştir. Buhara adına Berlin'de görüşmeler yapan Meyerson, otuz dokuz Özbek talebenin eğitimlerine vatanlarında devam etmelerini talep eden dilekçeyi iletmıştır. Meyerson'un faaliyetleri Berlin Üniversitesi Felsefe bölümü talebesi tarafından ateş edilerek protesto edilmiştir. Bunun üzerine Alman eğitimci ve bürokratlar bir araya gelerek Buharalı talebelerin Moskova'ya dönmemesi yönünde görüş beyan etmişlerdir (Orunbayev, 2020: s. 128-129). Yaşanan pek çok vaka ve Sovyetler Birliği'nin politik baskıları neticesinde Rusya Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği, 1925'te mali kriz bahane edilerek feshedilmiştir (Turdiyev, 2006, 18).

SONUÇ

Âlimcan İdrisî, 8 Ocak 1918'de kurulmasına öncü olduğu Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği vasıtasıyla yaklaşık yüz elli talebenin Almanya'da eğitimlerini tamamlamalarına öncü olmuştur. 1918'de başlayan çalışmaları 1920'lerden itibaren yoğunlaşarak devam etmiştir. Başkurdistan, Tataristan ve Buhara Halk Cumhuriyetinden gelen talebeler ihtiyaçlar doğrultusunda eğitimlerini tamamlamaları için yönlendirilmişlerdir. Türkistan coğrafyasından yoğun olarak 1922'den itibaren gelen

talebelerin eğitimleri için gereken yazışmalar Âlimcan İdrisî başkanlığında yürütülmüştür. 1916'dan beri Almanya'da yaşamasına rağmen İdrisî, çalışmalar yürüterek talebelerin yetiştirilmesine ön ayak olmuştur. Türk dünyasının haricteki mücadelesine siyasi ve kültürel teşkilatlanmaya yoğunlaşarak destek olmuştur. Buhara ve Türkistan Cumhuriyetlerinden toplamda 75, Tataristan'dan 50, Başkurdistan'dan 15 talebenin getirildiği tespit edilmiştir. Türkmen, Kırgız ve Kazak talebeler de dernek vasıtasıyla Alman eğitim kurumlarına kaydolmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken dernek vasıtasıyla gelen talebelerin kayıtlarının dikkate alınmış olmasıdır. Kendi çabalarıyla Almanya'da eğitim alan talebeler de dâhil edildiği takdirde talebelerin sayısı şüphesiz artacaktır.

1920-1925 yılları arasında siyasi, sosyo-kültürel, ticari önemli pek çok karar alınarak Buhara Cumhuriyeti'nin gelişimine yönelik adımlar atılmıştır. Özbekistan tarihi için Buhara Cumhuriyeti'nden Almanya'ya talebelerin gönderilmesi oldukça önemlidir. Buhara Cumhuriyetinin kültürel alanda gerçekleştirdiği modernleşmeye yönelik adımlardan birisi olan talebelerin Almanya'da eğitim almaları, Ceditçilik akımı etkisinde alınmış kararlardandır. Türkistan coğrafyasının sorunlarının yoğun olduğu alanlarda eğitimlerini tamamlayan talebeler Türk dünyasına hizmet ederek önemli işlere imza atmışlardır. Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği, sadece bir bölgeden gelen talebeleri değil Türk dünyasından gelen talebeleri hedeflemiştir. Türk ve Türkistan kavramının ortak payda edildiği çalışmalarda dernek, Alman eğitim kurumlarından edinilecek bilginin Türk dünyasına olan maksimum katkısına odaklanmıştır. Ceditçilik akımından etkilenen Türkistanlı aydınlar, milli gayeyle Ruslaştırma politikasından uzaklaşılması amacıyla talebelerin yetiştirilmesini amaçlamışlardır. Sonuç olarak Türkistanlı talebelerin Almanya'da eğitim almalarına öncü olunması Batı tipi eğitimin de Türkistan coğrafyasındaki sorunların çözümüne yönelik olmasıdır.

1925'te Moskova hükümetinin hoşnutsuzluğu sebebiyle Moskova'ya geri dönmesini istemeleri üzerine talebelerin bir kısmı geri dönmüştür. Fakat talebelerin çoğu Almanya'da kalarak eğitimlerini tamamlama eğiliminde olmuşlardır. Talebelerin çoğunluğu eğitimini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Bir kısmı Moskova'ya geri dönerken bir kısmı da İstanbul'a gitmeyi tercih etmiştir. Stalin döneminde baskı giderek artarak Türkistan coğrafyasındaki aydınların Batı tipi modernizasyon hareketinden uzaklaştırılması amaçlanmıştır. Moskova'da eğitimin tamamlanması baskısına rağmen talebelerin bazıları eğitimleri için Almanya'da kalmayı tercih et-

miştir. Eğitimini tamamlayabilen talebelerin akıbeti üç ana başlıkta incelenebilir. Birinci grup, Türkistan'a geri dönenler. Bu grup Stalin döneminde pek çok vatansever aydın gibi hayatını kaybetmiştir. Türkistanlı talebeler, vatan hainliği ve casusluk suçlamasıyla kurşuna dizilerek hayatlarını kaybetmişlerdir. Abdulvahab Muradi, Sultan Matkul, Rukiye Rahimova gibi Almanya'da eğitimlerini tamamlayan talebeler Stalin mezalimine maruz kalmışlardır. Böylece Türkistan coğrafyasının sorunlarını çözmesi için yetiştirilen aydınlar, hizmetlerini tamamlayamamışlardır.

İkinci grup Almanya'da yaşamlarını ikamet ettirenler. Bu grup içerisinde en önemli isim Veli Kayum-Han'dır. İkinci Dünya Savaşında Türkistan Lejyonunun kurulmasına öncülük etmiştir. Almanya'da yaşamlarını devam ettiren Türkistanlı talebeler, süreli yayınlar vasıtasıyla Türkistan coğrafyasına yönelik hizmetlerine devam etmişlerdir. Avrupa kamuoyunda Türkistan mücadelesine destek aramışlardır. Veli Kayum-Han'ın çalışmaları incelendiği zaman bu durum göze çarpan önemli noktalardan birisidir. Öte yandan Türkistanlı talebeler, basın-yayın organlarında Türkistan coğrafyasındaki güncel sorunlarla ilgilenerek çözüm arayışı içerisinde olmuşlardır. Türkistanlı talebeler Almanya'da bulundukları sürede basın-yayın organlarının çıkarılmasında rol almışlardır. Ahmet Naim, Tahir Çağatay, Ahmet Can Okay ve Ahmet Şükrü Mustafa Çokay, basın organlarında yazılar yayımlamışlardır. Paris'te *Yaş Türkistan* dergisini çıkarmışlardır. Berlin'de 1923'te *Kömek (Қумақ)* dergisi Seydilhoca'nın muharrirliğinde neşredilmiştir. Sattar Cabbar bahsi geçen dönemde Türkistan'la ilgili konularda Alman basınında tespitlerde bulunmuştur.

Üçüncü grubu ise Türkiye'ye gelerek hizmet edenler olarak ayırabiliriz. Bu gruptan bazı isimler eğitimini tamamladıktan sonra Nazi iktidarı döneminde Türkiye'ye gelmiştir. Tahir Şakirzade, Reşit Rahmeti Arat, Saadet Çağatay, Abdulvahap Oktay, Sait Ali Ankara, Ahmet Can Okay ve Ahmet Naim Öktem gibi isimler Türkiye'ye gelerek önemli işlere imza atmışlardır. Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği'nin faaliyetleri İstanbul'da desteklenmiştir. İstanbul'dan Köslin'e eğitimlerine devam eden lise talebelerinin Almanca eksikliğini kapatmak üzere Almanca öğretmeni görevlendirilmiştir. Öte yandan dernek tüzüğünde bahsedildiği üzere fesih olunması hâlinde derneğin gelirleri Osmanlı Kızılay'ına bağışlanacaktır.

Son olarak Âlimcan İdrisî başkanlığında kurulan dernek vasıtasıyla Tataristan, Başkurdistan ve Türkistan bölgesinden Almanya'ya gelen 150 talebenin eğitim süreci Alman arşiv kaynakları çerçevesinde açığa kavuş-

turulmuştur. Bahsi geçen dönemde Alman eğitim kurumlarında tahsillerini tamamlayabilen talebelerin kimler oldukları, hangi süreçlerden geçtikleri tahlil edilmiştir. Ayrıca Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği'nin kuruluşu, faaliyetleri ve Türkistanlı talebelerin Almanya'daki sürecinin açığa çıkarılması Türkistan tarihine katkı sunabilecektir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

PA-AA; R 63047 Zulassung baschkirischer Schüler zu deutschen Lehranstalten.

PA-AA; R 63048 Die Zulassung kirgisischer Schüler zu deutschen Lehranstalten.

PA-AA; R 63050 Die Zulassung von Schülern aus der Tartarei zu deutschen Lehranstalten.

PA-AA; R 63051 Die Zulassung von Schülern aus Turkestan zu deutschen Hochschulen.

PA-AA; R 63052 Die Zulassung von Schülern aus Usbekistan zu deutschen Lehranstalten.

PA-AA; R 11125 Die Muhammadaner in Russland, Gründung der Vereinigung zur Unterstützung russisch-tatarischer Studenten, 20 Nisan 1918.

PA-AA; R 11126 Die Mohammadener in Russland, Vereins zur Unterstützung Russisch – Mohammadanischer Studenten.

GSPK VI. HA, NI Becker, C. H., Nr. 2146. Vorsitzender der Delegation der Bucharischen Republik in Kultusangelegenheiten.

Kitap

Andican, A. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Yayınları.

Bademci, A. (2008). *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa*, C.1, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Barıt, S. (2018). *Türkistanlı Veli Kayum-Han (1904-1993): Hayatı ve fikirleri*, İstanbul: Yayınlanmamış YL Tezi.

Celasun, C. (2015). *Türkistanlı aydınlardan Abdülvahap İshakoğlu Oktay (1904-1968): Hayatı ve eserleri*, İstanbul: Yayınlanmamış YL Tezi.

Cwiklinski, S. (2013). *Kemaleddin Bedri, Die Zähne der Tataren, Eine zahnmedizinische Dissertation aus dem Jahre 1921*, Berlin: Osteuropa-Förderung e.V.

Çolak, F. (2019). *Alman İmparatorluğu ve Türkistan 1910-1920*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Hatunoğlu, N. (2016). *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Höpp, G. (1997). *Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte im Wünsdorf und Zossen 1914-1924*, Berlin: Verlag Das Arabische Buch.

- Kanlıdere, A. (2021). *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri, Dinî İslahçılık ve Ceditçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kocaoglu, T. (2018). *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, Haarlem, Hollanda:
- Orunbayev, A. (2020). *Buhara Halk Cumhuriyeti: Siyasi, Sosyo-Ekonomik, Medeni Hayat ve Liderleri (1920-1924)*, Karabük: Yayınlanmamış YL Tezi.
- Togan, Z. V. (2012). *Hâtıralar*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turdiyev, Ş. (2006). *Ular Germaniyada Ukigan Edilar*, 2006, Akadem Hızmat Basmahanası)
- Türen, H. (2016). *Tatar aydınlarından Âlimcan İdrisî (1887-1959): Hayatı ve basında çıkan yazıları*, İstanbul: Yayınlanmamış YL Tezi.

Makale

- Aydın, A, Kazancıgil, A. (2014). Osmanlı Devleti'nin Büyük Hayallerinden Türkistan Cumhuriyeti ve Prof. Dr. Ahmedcan Okay'ın Hatıraları, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, C. 18, s. 11-31.
- Djurayev, D.U. (2021). Influence of German Universities on Increasing the Literacy of Youth in *Turkestan*, *German International of Modern Science*, N. 14, s.27-28.
- Keleşyılmaz, V. (1998). Teşkilat-ı Mahsûsa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar, *Ankara Üniversitesi Atatürk Yolu Dergisi*, VI/21, s. 67-80.
- Kumru, C, Gözübüyük, S. (2020). Esir Türkistan Yargılanıyor: Veli Kayyum Han'ın Nürnberg Sorgulamalarına Dair Notlar, *Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, C.7, Sayı: 58, s. 2424-2433.
- Nuridinov, T., Turdali Kambaroviç. (2019). Buharskoy Narodnoy Sovetskoy Respubliki v Moskve (Oçerki İstorii), Nauçniy Resultat, s. 46-50.
- Nuridinov, Turdali, Solijon Ugli, Sadikov Huşidbek, Latif Ugli İslamov Abdulaziz, Ekonomiçeskoye Sotrudicevstva Buharskoy Narodnoy Sovetskoy Respubliki s Germaniye, *Journal of Ethnicity and Diversity in International Communication*, Vol. 1, No. 7 s. 100-105.
- Qandov, B., Juraev, H., Oymatov, R., Uzbekkhon, M., Bakhridin, M. (2020). Creation of a New System of Education and Education in the Bukhara People's Republic, *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, Vol. 24, s. 496-501.
- Tursunov, Habib Tursunoviç, "NasionalnoyeRazmejenie Sredney Asii i Obrazovanie Uzbekskoy SSR, Voprosı İstorii, N.10, s. 38-49.
- Yaroshevski, D. B. (1991). Bukharan Students in Germany, 1922–1925. *Edition, Ingeborg Baldauf, Michael Friedrich, Bamberger Zentralasienstudien*, s. 271-278.

TURKESTANI STUDENTS IN THE WEIMAR REPUBLIC (1918-1925)

ABSTRACT

In 1918, Turkestani students came to Berlin to receive education in Germany with the support of the Russian Muslim Students Support Association. Âlimcan İdrisî, together with Kemalettin Bedri, as the Cultural Affairs Representative of the People's Republic of Bukhara, has been a pioneer in the education of many Tatar, Bashkir, Uzbek, Kirgiz and Turkmen students in Berlin, Munich, Leipzig and Dresden by meeting with the German authorities since 1922. In addition to the commercial relations between Tatarstan, Bashkortostan, Bukhara People's Republic and Germany, Âlimcan İdrisî has a say in socio-cultural fields. Turkestani students from Turkestan geography continued to receive education based on the needs of Turkestan until 1925. In the study, the education processes of the students at high school, university and higher education levels were evaluated. The education process of the Turkestani students has been brought to the Turkish literature based on the German archives around the association works.

In the study, it was revealed in the light of German archival sources who the students who came from the geography of Turkestan and received education in the aforementioned period, and in which fields they received education. The education process of Saadet Çağatay, Tahir Şakirzade, Reşit Rahmeti Arat, Veli-Kayum Han, Abdulvahab Muradi, who are important names of the Turkish world, is revealed based on German archive documents. Under the leadership of the Russian Muslim Students Support Association, the education process of students from Tatarstan, Bashkortostan, Bukhara and Turkestan Republics has been explained.

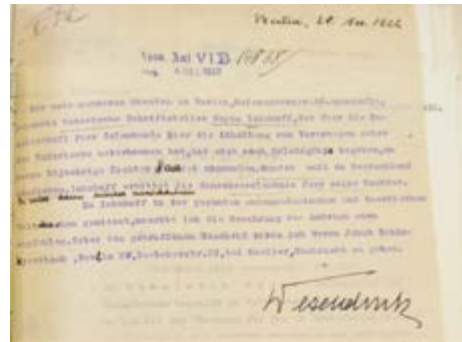
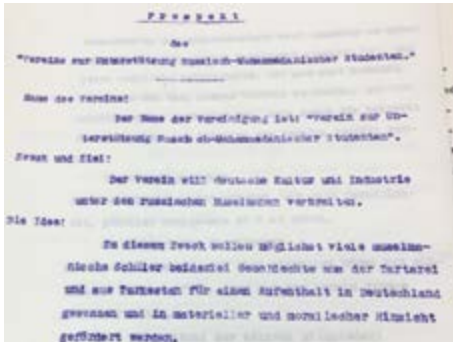
EKLER

Âlimcan İdrisî, Rusyalı Müslüman Talebeler Derneği Başkanı

Dr. Kemalettin Bedri, Tataristan Cumhuriyeti Din İşleri Temsilcisi

8 Ocak 1918. Rusyalı Müslüman Talebeleri Destekleme Derneği kuruluş tüzüğü

Ayaz İshakov'un kızı Saadet'in eğitimi için yapmış olduğu başvurusu

Chabibulla Muchamed Chassanow,
Ufa, Başkurdistan

Hayrännisa İsmailov, Kazalinsk

Minnichan Asfaganoff, Başkurdistan

Sultan Matkulov, Taşkent

Marwar Arabow, Orenburg,
Kırgızistan Cumhuriyeti

Salih Muhammedov, Taşkent

Nizaulla Bikaschoff, Penza, Başkurdistan

Salih Muhammedov, Taşkent

Osman Kuwatoff, Başkurdistan

İbrahim Sabiroğlu, Taşkent

Abdolvahab Mirza Muhammedov, Taşkent

Timurbek Kaşbekov, Taşkent

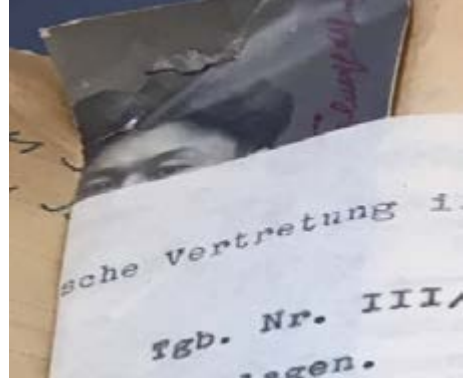
İbrahim Arifcan, Taşkent

Damulla Bitleuoff, Akmolinsk, Kırgızistan Cumhuriyeti

Sabis Tanatscheff, Taşkent

Kasım Beremshanoff, Taşkent

Abdurrahman Münaitbasov

Umarettin Fahreddinov, Buhara

Aleksandır Meyerson. Taşkent Orta Asya Üniversitesi Rektörü

Chasia Goldberg Meyerson, (Aleksandır Meyerson'un eşi) Yekaterinaslov

LİSTEN DER IN DEUTSCHLAND, ESTLAND, LITHANIEN UND RUSSLAND GEFÜHRTE, DEUTSCHLAND 1918-1925		
NR.	NAMEN DER STUDENTEN	ALB.
1	Abdullah Ibrahim	40
2	Ali Aliyev	47
3	Ali Aliyev	43
4	Aliyev	26
5	Aliyev	24
6	Aliyev	23
7	Aliyev	24
8	Aliyev	24
9	Aliyev	25
10	Aliyev	29
11	Aliyev	24
12	Aliyev	27
13	Aliyev	23
14	Aliyev	24
15	Aliyev	25
16	Aliyev	24
17	Aliyev	20
18	Aliyev	21
19	Aliyev	22
20	Aliyev	22
ÜSTENDE R.		
21	Fazil Özalp	18
22	Mahmed Hacı	21
23	Ali Hacı	22
24	Ali Hacı	20
25	Ali Hacı	19
26	Ali Hacı	20
27	Ali Hacı	20
28	Ali Hacı	22
29	Ali Hacı	17
30	Ali Hacı	18
31	Ali Hacı	17

7 Ekim 1925. Buhara ve Türkistan Cumhuriyetlerinden Almanya'ya gelen talebe listesi

Buhara ve Türkistan Cumhuriyeti'nden Gelen Talebelerin Listesi
7 Ekim 1925. PA-AA: R 63052.

GRUP A

Sayı	Adı-Soyadı	Yaş	Almanya'da	Eğitim Kurumu	Bölümü
1	Ahmet Can İbrahim Prof. Dr. Ahmet Can Okay (Ahmedjan İbrahim)	28	Kasım 1922	Charlottenburg Teknik Yüksekokul	Madencilik
2	Prof. Dr. Sait Ali Ankara (Said Ali Usman)	27	Eylül 1922	Charlottenburg Teknik Yüksekokulu	Kimya
3	Efsal Ebusaid (Efsal Abosajid)	25	Eylül 1922	Charlottenburg Teknik Yüksekokulu	Mimarlık
4	Bilal Fethullah (Bilal Fethulla)	26	Eylül 1918	Charlottenburg Teknik Yüksekokulu	Makine Mühendisliği
5	Tülegen Mümin (Tulegen Mumin)	24	Kasım 1922	Charlottenburg Teknik Yüksekokulu	Elektro-teknik
6	Sultanbek Matkul (Sultanbek Matkul)	23	Kasım 1922	Charlottenburg Teknik Yüksekokulu	Elektro-teknik
7	Ataullah Sadruddin (Ataulla Sadrutdin)	24	Eylül 1922	Dresden Teknik Yüksekokulu	Makine Mühendisliği
8	Sabir İbrahimoglu (Sabir İbrahim)	24	Kasım 1922	Darmstadt Teknik Yüksekokulu	Kimya
9	Abdulvahab Murat (Abdulwahab Murad)	25	Ağustos 1921	Berlin Ziraat Yüksekokulu	Ziraat
10	Kasimbek Beremcan (Gasimbek Beremdjan)	29	Kasım 1922	Berlin Ziraat Yüksekokulu	Ziraat
11	Timurbek Kaşbek (Temurbek Kasbek)	24	Kasım 1922	Berlin Ziraat Yüksekokulu	Ziraat
12	Âlimcan Kadiri (Alimdjan Kadiri)	27	Eylül 1922	Witzh. Alman Koloni Okulu	Ziraat
13	Salih Muhammet (Salich Muhamed)	23	Kasım 1922	Hohenheim Ziraat Yüksekokulu	Ziraat
14	Arifcan İbrahim (Arifchan İbrahim)	24	Kasım 1923	Berlin Ziraat Yüksekokulu	Ziraat
15	Dr. Ahmet Naim Öktem (Ahmed Naim Hâkim)	25	Eylül 1922	Berlin Üniversitesi	Ulusal Ekonomi
16	Şemsel Arat (Schemsel Aschrat)	24	Eylül 1922	Berlin Üniversitesi	Tıp
17	Bahattin Emin (Bahaeedin Emin)	20	Eylül 1922	Freiburg Üniversitesi	Tıp
18	Sattar Cabbar (Sattar Djabbar)	21	Eylül 1922	Heidelberg Üniversitesi	Kimya

19	Abdulvahab İshak (Abdulwahab İshaak)	22	Kasım 1922	Heidelberg Üniversitesi	Tıp
20	Veli Kayum-Han (Wali Kajum)	22	Eylül 1922	Dahme Ziraat Yüksekokulu	Berlin Ziraat Yüksekokuluna kaydolacaktır.

GRUP B

Sayı	Adı-Soyadı	Yaş	Almanya'da	Eğitim Kurumu	Bölümü
21	Fusail Şirahmed (Fusail Schirachmed)	18	Kasım 1922	Strelitz Technikum	Mühendislik
22	Muhammet Hoca (Muhammed Hudcha)	21	Eylül 1922	Strelitz Technikum	Mühendislik
23	Salih Ahmet Hoca (Sali Hamed Hodja)	22	Eylül 1922	Strelitz Technikum	Mühendislik
24	Amanullah Nusratullah (Amanulla Nusratulla)	20	Eylül 1922	Strelitz Technikum	Teknik Eğitim
25	Hamit Samet (Hamid Samad)	19	Eylül 1922	Strelitz Technikum	Teknik Eğitim
26	Gıyaseddin Salahed (Gajaseddin Salachedd)	20	Eylül 1922	Strelitz Technikum	Giriş imtihanı
27	Sadreddin Sicaeddin (Sadreddin Sijaeddin)	20	Eylül 1922	Wien Gerberschule	Giriş imtihanı
28	Abdullah Pulat (Abdulla Pulat)	22	Eylül 1922	Helmstedt Tarım Okulu	Giriş imtihanı
29	İsmetullah Emin (İsmetulla Emin)	17	Eylül 1922	Helmstedt Tarım Okulu	Giriş imtihanı
30	Bignazar Abdullah (Bignasar Abdulla)	18	Eylül 1922	Helmstedt Tarım Okulu	Giriş imtihanı
31	Hamra Abdullah (Hamra Abdulla)	17	Eylül 1922	Helmstedt Tarım Okulu	Giriş imtihanı
32	Maryam Sultanmurad (Marjam Sultanmurad)	19	Kasım 1922	Darmstadt Öğretmenlik Semineri	Birinci sınıf
33	Heyrennissa Mejidhan (Heirenissa Medjidchan)	20	Kasım 1922	Darmstadt Öğretmenlik Semineri	İkinci sınıf
34	Saida Şirahmed (Saida Schierschmeed)	19	Kasım 1922	Darmstadt Lisesi	İkinci sınıf

GRUP C

Sayı	Adı-Soyadı	Yaş	Almanya'da	Eğitim Kurumu	Bölümü
35	Osman Aman (Usman Aman)	14	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Beşinci sınıf
36	Rahmedcan Avescan (Rahmedjan Awesjan)	14	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Beşinci sınıf
37	Muhammedcan Avescan (Muhamedjan Awesjan)	17	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Beşinci sınıf
38	Abdulrahim Burhan (Abdulrachim Burhan)	14	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Beşinci sınıf
39	İsameddin Alaaddin (İsameddin Alaeddin)	17	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Beşinci sınıf
40	Beşim Salih (Beschim Salich)	16	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Dokuzuncu sınıf
41	Hasretkul Atşil (Hasratkul Atschil)	14	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Dokuzuncu sınıf
42	Cura Hamra (Djura Hamra)	15	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Dokuzuncu sınıf
43	Rahimkul Ruzi (Rahimkul Rusi)	14	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Dokuzuncu sınıf
44	Nimet Narsulla (Nigmat Narsulla)	15	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Dokuzuncu sınıf
45	Atşilbaki Mukim (Atschilbaki Mukim)	15	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Dokuzuncu sınıf
46	Abdullah Abdurrahim (Abdulla Abdurrachim)	15	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Dokuzuncu sınıf
47	Abdullah Bedig (Abdulla Bedig)	15	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Dokuzuncu sınıf
48	Cura Halil (Djura Chalil)	15	Eylül 1922	Köslin Lisesi	Dokuzuncu sınıf

Moskova'da eğitimlerine devam etmesi istenen
Buhara ve Türkistan Cumhuriyeti talebeler listesi,
30 Temmuz 1925, PA-AA: R 63052.

Sayı	Ad-Soyad	Şehir
1	Osman Aman (Usman Aman)	Köslin
2	Rahmedcan Avescan (Rachmedjan Awesian)	Köslin
3	Muhammedcan Avescan (Muhamedjan Awesian)	Köslin
4	Abdulrahim Burhan (Abdulrachim Burchan)	Köslin
5	İsameddin Alaaddin (İsameddin Alaeddin)	Köslin
6	Beşim Salih (Beschim Salich)	Köslin
7	Hasretkul Aşıl (Hasratkul Atschil)	Köslin
8	Curakul Hamra (Djurakul Hamra)	Köslin
9	Cura Halil (Djura Halil)	Köslin
10	Rahimkul Rusi (Rachimkul Rusi)	Köslin
11	Nimet Narsulla (Nigmat Narsulla)	Köslin
12	Aşılbaki Mukim (Atschilbaki Mukim)	Köslin
13	Abdullah Abdurrahim (Abdulla Abdurrrachim)	Köslin
14	Abdullah Bedig (Abdulla Bedig)	Köslin
15	Abdulreşit Burhan (Abdulreschid Burchan)	Köslin
16	Abrar Asrar (Abrar Asrar)	Köslin
17	Halmurat Hacı (Halmurad Hadschi)	Köslin
18	İskender Tachari (İskender Tachari)	Köslin
19	Amanullah Nusratullah (Amanulla Nusratulla)	Strelitz
20	Salih Hoca (Sali Hodscha)	Strelitz
21	Muhammed Hoca (Muhamed Hodja)	Strelitz
22	Fusail Şirahmetbayef (Fusail Schierachmedbajeff)	Strelitz

23	Hamit Ebussamet (Chamid Abdussamad)	Strelitz
24	Ahmet Şükri (Achmed Schukri)	Berlin
25	Rukiye Rahim (Rukija Rachim)	Berlin
26	Maryam Sultanmuradova (Marjam Sultanmuradowa)	Darmstadt
27	Heyrennissa Mejidhanova (Heirenissa Medjidchanowa)	Darmstadt
28	Prof. Dr. Tahir Şakirzade (Tahir Schakir)	Heidelberg
29	Ahmet Naim Nusratillobek (Achmed Naim)	Berlin
30	Veli Kayum-Han (Wali Kajum)	Berlin
31	Sefer Hakim (Safar Hakim)	Berlin
32	Nasrettin Şerahmetbejeva (Nasreddin Schierachmedbajewa)	Darmstadt
33	Saide Şerahmetkızı (Saida Schierachmedbajewa)	Darmstadt
34	Ataullah Sadrutin (Ataulla Sadrudtin)	Dresden
35	Sattar Cabbar (Sattar Djabbar)	Heidelberg
36	Gıyasettin Selahattin (Gajaseddin Salacheddin)	Heidelberg
37	Ebrar Reşit (Abrar Reschid)	Leipzig
38	Kıvam Kiram (Kiwam Kiram)	Leipzig
39	Gülsüm Muzaffer (Gülsum Musafar)	Berlin

ВЕЙМАР РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАНДЫҚ СТУДЕНТТЕР (1918–1925)*

Мехмет Өндер Дуран**

*Тоғлық, тошлиқ-қизғин қумлар устидан,
Саҳросидан ҳам чўлидан, даштидан,
Чопа-чопа, қизиқишиб кетамиз,
Қўл ушлашиб, ўйноқлашиб, кетамиз.
Сувсизликдан сўлган яшил япроқлар,
Ер остида қуруб қолган япроқлар,
“Тўғри йўл” деб, янги йўлга кетамиз,
Юртимиз деб жанг йўлига кетамиз.
Рафиқ (Намангон).
Тўғри кетамиз (Четларда ўқиғувчиларга)
Фарғона. 19 Şubat 1923.*

ТҮЙІНДЕМЕ

1928 жылы Берлинде құрылған Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау ұйымының ықпалымен бірқатар студенттер Германияға білім алуға келді. Әлімжан Идриси Бұхара Халық Республикасының Мәдени Істері жөніндегі Өкілі ретінде, Кемаледдин Бедри, Ибрахим Ақшора және Митхат Шәкірмен бірге 1922 жылдан бастап белсенді Германия билігімен келіссөздер жүргізе отырып, көптеген татар, башқұрт, өзбек, қырғыз және түркімен студенттердің Берлин, Мунх, Лейпцик және Дрезденде білім алуына ықпал етті. Татарстан, Башқұртстан, Бұхара Халық Республикасы мен Германия арасындағы сауда қарым-қатынастары, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени қатынастарды реттеуде де Әлімжан Идрисидің ықпалы болды. Түркістан аумағынан келген студенттердің өз қажеттіліктеріне сай білім алуы үшін зерттеулер 1925 жылға дейін жалғасып, орта мектеп, университет және жоғарғы оқу орындарындағы оқу процестері назарға алынды.

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Бағдат Ертаева.

** Док., Ушак университети, Ушак, Түркия. onder.duran@usak.edu.tr; ORCID: 0000-0002-9959-6427

Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымының жұмысы аясында, түркістандық студенттердің оқу үдерісі кезеңдері Германиядағы архивтік деректемелерге сүйене отырып, түрік тілінде аударылды.

Біздің зерттеуімізде аталмыш кезеңде Түркістан аймағынан Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымы ықпалымен келген студенттердің аты-жөндері және олардың қай салада білім алғандығы Германия архивтік дереккөздері нәтижесінде анықталды. Түркі әлемінің танымал қайраткерінің қызы түркітанушы Саадет Чағатай, Тахир Шакирзаде, Решит Рахметли Арат, Вели-Кайум Хан, Абдулвахав Мурадиннің оқу үдерісі кезеңдері мұрағаттық құжаттар негізінде анықталды. Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымының жетекшілігімен Татарстан, Башқұртстан, Бұхара және Түркістан жерлерінен келген студенттердің оқу процестері бағаланды.

КІРІСПЕ

1 917 жылғы большевиктік революциядан кейін Түркістан аймағында қалыптасқан мемлекеттер арасында Бұхара, Хорезм (Хиуа), Алаш-Орда, Қоқан автономдық республикалары болды (Турсунов, 1954: 39). Аймақтағы белсенді мемлекеттердің бірі – Германия еді (Çolak, 2019: 302). Түркістанның сауда орталықтарына жақындығы, оның жер асты және жер үсті табиғи байлығы, Ресей мен Англияның аймақта тиімді саясат жүргізуіне әсер етті. Саяси ықпалды күшейту мақсатында аймақта коммерциялық институттар құрылды. Осылайша олар саяси институт өкілдерімен байланысын кеңейте алды. Тағы бір маңыздысы – аймақтағы мәдениет мекемелерінің ықпалдылығы. Мәдени ықпалын тәжірибелі саяси қуыршақтар арқылы тұрақты еткісі келген Германия бюрократтары, жасағанекіжақты келісімдер негізінде Бұхара Халық Республикасынан келген студенттерді Германияның Берлин әсіресе, Лейпциг, Дрезден, Муних қалаларындағы оқу орындарына шақырды. Бұхара Халық Республикасын басқарған Жәдит зиялылары, еліне қажетті кадрларды дайындау мақсатында студенттерін Германияға жіберуді жөн санады.

Түркістан зиялылары тарапынан Бұхара жерінде Батыстағы оқу орындарының назарға алынуы, ғасыр басынан бері молая түсті.

1909 жылы негізі қаланған «Ширкети Бухари Шериф» коммерциялық қызметтегі саяси серіктестік ретінде Жәдит мектептерінің жабдықталуын қамтамасыз етті (Косаоğlu, 2018: 20). Тіл және заң саласын оқу үшін студенттер Ресейге жіберілді. Студенттердің шетелде білім алуларына қолдау көрсету мақсатында ұйымдар құрылды. Бұл ұйымдардың жәрдемімен студенттер Стамбулға жіберілді (Andican, 2009: 297). 1910 жылдың 2 желтоқсанында құрылған «Тербие-иі Этфал» ұйымы Осман Кожаноğlu бастаған Түркістан зиялылары тарапынан құрылды. Сонымен қатар, Стамбул Бұхара студенттері үшін маңызды орталықтардың біріне айналды. Осман Кожаноğlu, Абдуллауф Фитрат секілді зиялылар «Тербие-иі-Этфал» ұйымын, 1909 жылдың 26 қазанында «Бұхара Тамими Маариф Жемиети Хайреси» атымен Стамбул қаласында Стамбул бөлімін құрды және 1911 жылы 15 студент, 1912 жылы 30 студент Пайтахтқа келіп білім алды (Косаоğlu, 2018: 21). Мұнда білім алған студенттер өз елдерінің саяси және мәдени жағынан белсенді рөл атқарды (Hatunoğlu, 2016: 94).

Заманауи білімнің негізін қалаған жәдит ағымы ХХ ғасырдың басында Түркістан аймағында ықпалын күшейтті. Саяси коммерциялық, әлеуметтік-мәдени мәселелерді шешуді қалайтын жаңашыл зиялылар, елдегі мәселелердің шешімін таба алатын кадрлар дайындау мақсатында студенттердің Еуропада білім алуларын дұрыс шешім деп қарастырды. Бұхара әрдайым ғылыми және мәдени дамудың орталығы болып табылды. Түркістан зиялылары елдің мәселелеріне тұрақты түрде шешім табуға күш салды және іздену үстінде болды. Германия үкіметімен экономикалық ынтымақтастықтан өзге білім сапасына қатысты, мәдени келісімдер жасасты (Trudali vd, 2021: 102). Мысалы Бұхара Халық Республикасы басшысы Фейзуллах Ходжаев, Германиямен екі жақты келісімдер жаңадан құрылған мемлекетті жылдам дамытады дей отырып қадамдар жасады (Orunbayev, 2020: 114). Түркістаннан Германияға студенттер жіберуде Әнуар Пашаның ұсыныстары тиімді болды (Togan, 2012: 362, 557). Жасалған келісімдерде Алимжан Идриси, мәдени саладағы секілді коммерциялық келісімдерде де маңызды рөл атқарды және Германияда болған жылдары Ресей түріктері мәселелерімен жақыннан айналысты (Kanlıdere, 2021: 304). Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде Ресейде тұтқынға алынған әскерлер үшін құрылған лагерлерде Әлімжан Идриси, имамдық қызмет атқарды (GSPK VI. HA, NI Becker, C. H., Nr. 2146; Türen, 2016: s.11). Бұның

басты себебі – бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде татарлардың Вюнсдорф және Жоссен тұтқындар лагерінде тұтқында болғандығы (Keleşılmaz, 1998: 67). Вюнсдорф тұтқындар лагері, әсіресе, Ресей майданындағы тұтқынға алынған адамдарға арналған. Бірқатар татарлар осы тұтқындар лагерінде тұтқында болды (Hörr, 1997: 23).

Екінші жағынан, Бұхара Халық Республикасындағы оқу орындарының құрылысы күшейтілді және аталған мекемелерде білім беру үшін Ресей, Татарстан мен Түркиядан оқытушылар келді. 1922 жылдан бастап Бұхара Республикасы тарапынан бастауыш, орта мектептерде жоғарыда аталған елдердің мұғалімдері, сонымен қатар студенттері де Германия мен Түркияға оқуға жіберілді (Qandov vd., 2020: 498). Білім алуға барған студенттер түрлі салаларда білімдерін жетілдірді (Ogunbayev, 2020: 125). Германияда Түркістан аймағы мен Бұхара Халық Республикасынан жіберілген студенттер, Берлин, Дрезден, Муних, Лейпциг секілді қалаларда ауылшаруашылығы, тау-кен өнеркәсібі, филология, педагогика, медицина салаларында білім алды (Djuraev, 2021: 27). Жоғарыда аталған бөлімдердегі студенттердің білім алуы Түркістан аймағының қажеттілігіне қарай бағытталды. Екінші жағынан, студенттерге білім алу барысында әлеуметтік-мәдени саланы мүлтіксіз аяқтау міндеті ұсынылды (GSPK VI. NA, NI Becker, C. H., Nr. 2146).

Бұл жұмыста Түркістан аймағынан келген студенттерге тиесілі мұрағат деректері негізге алынды. Берлиндегі Сыртқы Істер Министрлігінің Саяси архиві (Politisches Archiv des Auswärtiges Amts, Berlin PA-AA) және Пруссия Мәдени Мұра Құпия мұрағатының (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin GSPK) тиісті құжаттарымен қамтамасыз етілді. Студенттердің аты-жөні аудару барысында мұрағат құжаттарына сәйкес жақша ішінде көрсетілді.

Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымының құрылу ережесі

Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымы (Vereins zur Unterstützung Russisch-Mohammedanischer Studenten) 1918 жылы 8 қаңтарда құрылды. Ұйымның негізгі мақсаты Ресейлік мұсылман студенттер арасында Германия мәдениеті мен өнеркәсібінің ықпалын арттыру болды. Ұйым бұл идеяға сәйкес Татарстан мен Түркістаннан студенттер тарта отырып, Германия өнеркәсібінен мейлінше пайда

табуды мақсат етіп қойды. Ұйымның құрылу ережесінде ерлерді және қыздарды жатақханамен қамтамасыз ету мәселесі, студенттерді материалдық және моральдық қолдау мақсаты белгіленді (РА-АА. R 11126).

Ұйымның кіріс көзі – құрылған қордан өзге бірлестіктер және адамдар тарапынан қайырымдылық қоры болды. Сыртқы Істер министрі Алимжан Идриси тарапынан жазылған көптеген өтініштерді түсінуге болатындай еді, себебі қажетті қаржы көзі Веймар Республикасының билік органдарынан алынды. Ұйым мүшелері 3 санатқа бөлінді. Бірінші – белсенді мүшелер. Олардың араларында түрік-татар студенттер де бар еді. Түрік және татар студенттері арасында ер мен әйел деп бөлінбестен Еуропа университеттерінің бірінде екі семестр оқыған студенттерге мүше болу құқығы берілді. Ресейлік Мұсылман анықтамасына орай, ұйымның міндеті және мақсаттарына сәйкес кездесулерге қатыса алатын студенттерге басымдық беру жағы қарастырылды. Ұйым жұмысына қатысқан белсенді мүшеліктен ұйымға мүше болу үшін бірінші кезекте 5 маркалық жарна төлеу сұралды. Осыдан кейін мүшелер айына 2 марка жарна төлеп тұрды. Ұйым ережесіне сәйкес, ұйымға мүше болып сайлану үшін дауыс беру арқылы сайлану талап етілді (РА-АА. R 11126).

Екінші санаттағы ұйым мүшелері екіге бөлінді. Бұлардың бірі – құрметті мүшелер, жылына 25 рубльден төлеуі міндетті болды. Бұл топтың ішіндегі ұйым мүшелерінің кейбірі беделді мүшелер ретінде танылды. Аталған мүшелер шамамен 500 рубль жылдық сыйақы беруі қажет болды. Ұйымның қызметін арттыру мақсатында Ресейдің әртүрлі қалаларынан мұсылман студенттер арасындағы ықпалды күшейтуді көздеді. Жасалған жұмыстарды студенттерге жариялы түрде ұсынып, нығайту мақсатында Түрік-Татар ақпарат құралдарын шығаруды мақсат етті. Ұйымның құрылу ережесіне, ұйымның құрметті мүшелерін Ресей тарапынан қолдау қосылды. Баспасөз арқылы үгіт-насихат жүргізіп, Германияға барынша лайықты студенттерді жіберу жоспарланды (РА-АА. R 11126).

Ресей мұсылман студенттерін Қолдау Ұйымының басқару алқасы жалпы 6 адамнан тұрды. Ұйым бастығы, ұйым көмекшісі, есепші, хатшы және 2 делегат басқаруда орын алды. Ұйым басшысын ұйымның белсенді мүшелері тағайындады. Бірінші және екінші

басшы, есепші, хатшы және 2 делегация мүшелерінің басқару құрылымында болуын талап етті. Ұйымның мақсаты, Түркістан зиялылары және таңдаулылар арасында жұмыс жасау, бірлестіктің ықпалын арттыру болды. Түркістан билігі студенттерді баспасөз арқылы насихаттай отырып, Германияға келуіне ықпал етті. Ұйым басшыларының міндеттері құрылу ережесінде атауларымен берілді (РА-АА. R 11126).

Ұйымның негізгі міндеті Ресейлік мұсылман жастар арасында Германияның мәдени және өндірістік мекемелерін насихаттау болды. Екінші қызмет, Ресейлік мұсылмандарды көмекпен қамтамасыз ете отырып, түрік-татар баспасөздерінде ұйымның қызметін насихаттау еді. Үшінші міндет – дұрыс бағыт пен қажетті мақсат төңірегінде Жас түркістандықтарды Германияның әртүрлі мектептері мен өндірістік мекемелеріне жұмылдыру еді. Төртінші мақсат – экономикалық жағдайы төмен студенттерге оқуының соңына дейін қолдау көрсету болды. Бесінші мақсат – студенттердің әдептілігіне және еңбекқорлығына назар аударылды. Ұйымның мақсаттарына сәйкес, стипендия тағайындалған студенттер жиналыстарға қатысып ынталандырылды. Алтыншы міндет – түрік-татар халықтарына бағытталған жұмыстар 6 айлық мерзімде ұйым мүшелеріне міндеттелді. Жетінші ережеде көрсетілген соңғы міндет – ұйым жұмысына қолдау көрсетіп, сабақтастықты қамтамасыз етуге бағытталды. Жоғарыда айтылған мақсаттарды орындау барынша маңызды болды. Осы жолмен ғана мақсаттарға бағытталған жұмыстар алға жылжиды деп қарастырды (РА-АА. R 11126).

Ұйым басшысының міндеті – ұйым жиналыстарын өткізу және қажет болған жағдайда ұйым мүшелерін шұғыл жиналысқа шақыру. Ұйымның мөріні сақтау және ұқыпты пайдалану міндетіне кіреді. Сондай-ақ ұйымның міндеттерін бақылай отырып, оның шетелдегі өкілеттігінің тиімді жүргізілуін қамтамасыз етеді. Ұйым хатшысының міндеті – ұйымның барлық кітапшаларын сейфтен тыс сақтауы. Сонымен қатар, ұйым жиналыстарының мәжіліс хаттамаларын жүргізу де талап етілді. Ұйымға келген әрбір хатқа жауап беру міндеті болды. Ұйымның барлық мақсаттары осылай жүргізілді. Ұйымның жұмыс жасау барысын, 6 айлық мерзім ішінде барлық жасалған жұмысты баспасөзде жариялауды қамтамасыз ету міндеті де тұрды. Белсенді мүшелер жылына бір рет есеп беруі тиіс болды. Ұйым басшысының тағы бір міндеті ұйымға қарайтын кітапхана

мазмұнын ұлғайту болды. Осылайша, студенттердің мәдени ортада өздерін дамытуы қамтамасыз етілді (РА-АА. R 11126).

Ұйым есепшісі, ұйым қаржысын бір банкте сақтауға міндетті болды. Сонымен бірге, ұйым есепшісі ұйымның кіріс және шығысын есепке алып, ай сайын есепке алып отырды. Ұйым қорынан студенттерге қолдау көрсетіліп, ай сайынғы бөлінген қаржылай қолдау есепке алынып отырды. Қоймашы, ұйым қорынан 500 маркаға дейін басшы рұқсатынсыз жұмсай алды. Делегаттар алдағы кездесулерге дайын болуға міндетті болды. Мұсылман жастарын Германия мектептері мен өндіріс мекемелерінен хабардар ету үшін күш салынды. Сонымен қатар, Берлинге келетін студенттермен кездесе отырып, олардың білім алуларын қамтамасыз етуге, студенттердің қалауларын орындауға мүмкіндік берілді. Осылайша, студенттердің жұмыстарына бақылау жасай отырып, ұйымның мақсаттарына бағытталып, жұмыс жасауларына ықпал ету ұсынылды (РА-АА. R 11126).

Ұйым басшысы Алимжан Идрисидің көмекшілері екінші басшылық – хатшы, өкіл, есепші және делегаттан тұрды. Ұйым басшылығы, студенттерге бағытталған жұмыстарды қолдай отырып, ұсынылған міндеттерді анықтауда борышты болды. Ұйым отырыстары ұйымның басты орталығы – Берлин қаласындағы Бамбергер Страсс – 42 мекен-жайында өтті. Жылдық отырыстардың мақсаты ұйым басшысының жұмыстарын және есепшінің экономикалық қызметін бақылау болды. Кейіннен жаңа әкімшілік таңдалды. Бұл сайлаудан соң алдыңғы әкімшілік жарамсыз деп танылды. Ұйым басшылығы шешім қабылдауға мүше адамдар дайын болғанда жиналды. Соғыс кезінде жиі жинала алады (РА-АА. R 11126).

Ұйымның қаржылық жинақтары банкте сақталды. Ұйымның кеңсесі мен кітапханасы болды. Ұйымның мөрінде татарша және немісше «*Hilfsverein für Russisch-Mohammedanische Studenten*» (Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымы) деп жазылуы орынды деп саналды (РА-АА. R 11126).

Ұйымның барлық мүшелері белгіленген мақсаттарына қарай әрекет етті. Жұмысқа қатыспаған және өз үлестерін қоспаған мүшелер үш жыл ішінде ұйым мүшелігінен шығарылды. Барлық үміткерлер, ұйымның қызметіне сәйкес әрекет етуі тиіс болды. Жұмысқа көмек бермеген студенттерге үш рет ескерту берілді. Болмаса, оларға

ұйымның көрсеткен көмегін ескертпестен кері қайтарып алды. Ішкі ереженің өзгеруі үшін жиналысқа үште екі пайызбен қатысу болғанда ғана қабылданды. Ұйым басшысы бірінші шақыртудан соң екінші жиналысқа шақыруға міндетті болды. Адам жеткілікті болған жағдайда қажетті шешімдерді қабылдауға мүмкіндік берілді (РА-АА. R 11126).

Студенттердің көпшілігін Берлин мен айналасындағы колледж және университеттерде білім алуға белсенді түрде ынталандыру, қажетті қолдау көрсету ұсынылды. Бұл жағдайға байланысты тағы бір мәселе – Берлин мен оның айналасында татар, қырғыз, өзбек және түрікмен студенттерге қолайлы жатақханалар, тұру орындарын ұсыну, неміс тілін үйренуге көмектесетін үйлерде жұмыс жасау ұсынылды (РА-АА. R 11126).

Ұйымның негізін қалаушылар: Ұйымның негізін қалаушы басшысы Әлімжан Идриси, Вюнсдорфта орналасқан әскери тұтқындар лагерінде тұратын Ресейлік мұсылман әскери тұтқындардың рухани жетекшісі болды. Ұйымның есепшісі Митхат Шакир, (Midhat Chakir), Фрайбург университетінің студенті. Ұйым хатшысы Ибрахим Ақшора (İbrahim Aktschura) Техник университетінде студент, сонымен қатар Дрезден Түрік-Неміс ұйымының мектебінде сабақ берді. Ұйым делегаттарының арасында Берлинде медицина студенті Кемаледдин Бедри де болды¹ (РА-АА. R 11126). Кемаледдин Бедри Стоматология саласы бойынша Германияда докторлығын қорғаған зиялылардың бірі (Cwiklinski, 2013. 5).

Ұйымның құрылу ережесі жөніндегі кітапшада ұйымның жұмысының өмірлі болуы үшін түрік-татар ұлтының тәуелсіздігін Еуропа мәдениетінің қолдауымен толық қамтамасыз ету ұсынылды. Алайда ұйым таратылғаннан кейін қорлары Комиссияның шешіміне сәйкес, «Ресейлік мұсылмандардың Қоғамдық Қазынасы» мен «Османлы Қызыл айына» беріледі (РА-АА. R 11126).

Татарстан мен Башқұртстан аймағы

1918 жылы құрылған ұйым, 1920 жылдың қазанына дейін Татарстан Республикасында шамамен 50 студенттің мектепте,

1 Кемалеттин Бедри (1890-?) Татар жәдит зиялыларының бірі. Германияда Стоматология факультетінде докторантураны аяқтады. Қосымша ақпарат алу үшін қараңыз. Sebastian, Cwiklinski, Kemaleddin Bedri, *Die Zähne der Tataren, Eine Zahnmedizinische Dissertation aus dem Jahre 1921*, Osteuropa-Förderung e.V., Berlin, 2013.

университетте және қолөнер шеберханаларында білім алуларына себепші болды. Білім алған студенттер Татарстанда Германия мәдениетінің өкілдері болады деген үміттері болды. Оқу шығындарының көп бөлігі ұйым мүшелері тарапынан емес, Татарстан Республикасы тарапынан қаржыландырылды. Ұйым Татарстан Үкіметіне ұйымның жұмысы жөнінде есеп беруге міндеттелді. Сондықтан да Қорғаныс министрі Вюнсдорф Татар тұтқындар лагеріндегі имам Әлімжан Идриси Қазанға барды. Жұмыстарды одан әрі жалғастыруы үшін қаржылық қолдау қажеттілігін алдына мақсат етіп қойды. Әлімжан Идриси Германия билігіне студенттердің визасымен қатар, Татарстанның 50 студентін Германиядағы оқу мекемелеріне білім алулары үшін әкелгісі келетінін ескертті. Германия үкіметі осы уақытқа дейін ұйымның жұмыстарын моральдық және инфрақұрылым тұрғысынан қолдайтындығын айтты, Сыртқы істер министрлігі төлқұжатқа қатысты үміттері бар екенін өтініштерінде мәлімдеді. Әлімжан Идриси Татарстан Республикасынан 50 студентті тарту жөнінде хат алмасу жүргізді (РА-АА. R 63050).

Кемалиттин Бедритатар студенттердің тұрғын үй қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында Вильмерсдорф пен Шенбергте пәтер бөлуін сұрады. Сонымен қатар тұруға рұқсат алулары үшін не істеу қажеттігі айтылды. 1916 жылдан бастап, Кемалиттин Бедри Берлин университетінде шығыс тілінің оқытушысы ретінде семинарлар өткізді. Бұл әрекеттен басқа, Вюнсдорф Татар тұтқындар лагерінің молдасы болған Кемалеттин Бедри Татарстан Республикасынан келген 50-ге жуық студентке жауапты ретінде жұмысын жалғастырды. Жұмыс жалғасуы үшін Германия үкіметі билігінің атқару тәртібін толықтай аяқтауы керек екені баса айтылды (РА-АА. R 63050). Татарстаннан келген, студенттердің екеуі Пруссияның Ғылым және мәдениет білім министрлігіне виза алуға өтініш берді. Ибрахим Валиев (İbrahim Walijeff) және Хатиже Мұстафин (Haditsc-ha Mustafin) Германия университетінде білім алды. Тағы бір студент Рауф Алмаев (Rauf Almajeff) Ауылшаруашылық колледжде білім алып, оқуын аяқтады (РА-АА. R 63050).

Студент	Мекен-жайы
Мәриям Арабов (Maryam Arabow)	Schöneberg, Rosenheimerstrasse 30
Хайрунниса Исмаилова (Hayrūnnisa İsmailowa)	Schöneberg, Rosenheimerstrasse 30
Бубинская (Bubinskaja)	Schöneberg, Apostel Paulusstrasse 29
Ф. Валидова F. Walidowa	Schöneberg, Apostel Paulusstrasse 29
Осман Куатов (Osman Kuwatov)	Nassauische Strasse 31
М. Асфahan (M Asfahan)	Stuttgarter Platz 10a

Әлімжан Идриси, Мәриям Сұлтан Мурадова және Ахмет Сейфулмаликовтің оқуларының жалғасуы үшін хат жазды. Медицина бойынша білім алатын студенттердің тізімі төменде көрсетілген.

1. Али Абдуллах (Alja Abdulla)
2. Мерве Арабова (Marwar Arabowa)
3. Хайрунниса Ибрагим (Haijrunissa İbragim)
4. Рагига Ибрахим (Ragiga İbrahim)
5. Сахиб Жемал (Sahib Djamal)
6. Сахра Кишева (Sahra Kschaewa)

Бұл кезеңде Германияда оқуын аяқтауға келген студенттердің бірі – Рәшит Рахмети Арат болатын (1900–1964). Ғабдул Рашид Рахматуллин (Gabdul Raschid Rachmatullin) Кричилдорф, Турмштрассе 8 мекен-жайында тұрғандығы айтылған. Рәшит Рашматулла (Resit Rahmeti Arat) Филология факультетіне оқуға қабылданады. Тағы бір студент Рабиға Ибрагимова (Rabiga İbragimova) Монбижоуплатз 12-дегі Херн Индж. Франстың үйінде тұрады. Студенттердің тағы бірі Фатима еврей тілін үйренгісі келеді. Рәшит Рахмети Арат “Die Hilfs- verben und Verbaladverbien im Altaischen” тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады. Ол Түркиядағы түрік тілін салыстырмалы зерттеудің негізін қалаушылардың бірі. Аталған студенттердің жатақханада тұру шығындары Ресейлік мұсылман студенттерін Қолдау Ұйымы тарапынан қамтамасыз етілетіндігі өтініште жазылған (РА-АА. R 63052).

Аталмыш жылдарда Түркияда әлеуметтану ғылымының негізгі қайраткерлерінің бірі болған Тахир Шакирзаде (Tachir Sche- kir Lade) 12012 номерлі куәлігімен 1922 жылдың 17 қазанда Мәскеу

Сыртқы Істер басқармасына өтініш береді. Оған 1922 жылдың 3 желтоқсанына дейін жарамды куәлік беріледі. Ол сауалнамада білімін аяқтауға және сапарға бара жатқандығын айтады. Оның мәселелерімен Вюнсдорф Татар тұтқындар лагеріндегі Мұсылман Комитетінің айналысатындығы айтылады. Сауалнама барысындағы қойылған сұрақтарға сәйкес, Тахир Шахирзаде бойдақ, 1902 жылы 27 наурызда дүниеге келгендігі және студенттігінен тыс жұмыс жасайтындығы айтылған. Ташкентте дүниеге келген Шахирзаденің кеңес азаматы екені және Ташкентте тұрғаны анықталды. Уақытша тұру мекен-жайы басқа студенттер секілді Мәскеудегі Одесса үйі болды. Дорогомиловская көшесіндегі 14-қонақ үйде уақытша тұрды. Мәскеуден Берлинге сапарға келген Шахирзадеге Әлімжан Идриси кепілгер болды (РА-АА. R 63051). Тахир Шахирзаде ұлттық экономика білімін жетілдіру үшін университетке түсуді жоспарлады (РА-АА. R 63050).

Түркістаннан келген студенттерден Идирис Тардуман (İdris Tardschuman) Ауылшаруашылығы факультетінде, Абдулвахаб Ислах (Abdulwachab İshaak) Медицина факультетінде, Асым Беремжан (Asim Beremjan) және Темірбек Кашбек (Timerbeck Kas-beeck) Ауылшаруашылығы факультетінде, Султан Мұхаммед (Sultan Muhammed), Ахмет Жан Ибрахим (Achmed İbragim-Ahmet Can Okay), Сабыр Ибрахим (Sabir İbragim), Тулаған Мүмин (Tukagan Mü-min) Техника колледжінде білім алғысы келетіні жөнінде өтінішін жазды. Хат алмасу жүргізілген студенттің бірі – Латиф Ғұбайдуллин Татарстаннан келген. Биркенирассе-24 мекен-жайында тұратын неміс тілін үйренуші студенттердің жұмыстары ұйым басшылары тарапынан жүргізілді (РА-АА. R 63050).

1923 жылы ұйымның қолдауымен Татарстан Республикасынан келген студенттердің 10-ын Пруссия Мәдениет, Ғылым және Білім министрлігі Берлинде білім алуларын қамтамасыз етті. Студенттердің 7-еуі қажетті шарттарды орындағанымен, олардың тек 3-еуі ғана университет курстарына «қонақ» ретінде қатысуға қабылданды. Г. Бобинская Медицина факультетінде; Беремжанов және Каспекефф Ауылшаруашылық факультетінде дәріс тыңдау құқығына ие болды (РА-АА. R 63050).

Тағы бір студент Мәриям Музаффер (Marjam Musafar) Порше есімді адамның үйінде Фридинау Кайзералье 168-де тұрды. Студент 1906 жылдың 25 желтоқсанында Сибирскіде дүниеге келген

және Татарстаннан келген басқа студенттерден айырмашылығы музыкалық білім алды. Ахмет Сейфулмулаковтың (Achmed Seyfulmulukoff) Ауылшаруашылығы факультетінде оқуын аяқтауы үшін Ауылшаруашылығы министрлігіне өтініш жасалды. Беркем, Агдаш Нигметов (Agdas Nigmatoff) Кулуч жерінен Германиядағы оқуын жалғастыру үшін Варшавадағы Германия Елшілігіне виза үшін өтініш берді (РА-АА. R 63050).

Башқұртстаннан келген 15 студент ресми хаттарының мүмкіндігінше тезірек жүзеге асырылуын талап етті. Хабибулла Мұхаммед Хасанов (Chabibulla Muchamed Chassanow) атты студент Германияда оқуын аяқтауға байланысты өтініш берді. Ол 1896 жылдың 9 шілдесінде Уфада дүниеге келген. Берлинде техникалық сала бойынша білім алғысы келетінін берілген сауалнамада көрсетті. Студенттердің тағы бірі – Минничан Асфаганов (Minnichan Schaichul-İslamov Asfaganoff) бір уақыт ішінде 15 өтініш беруші студенттердің бірі. Марвар Арабов (Marwar Arabow/Marvar Chamedjanow Arabow) – Қырғызстан Республикасынан өтініш берушілердің бірі. 1902 жылдың 16 тамызында Орынборда дүниеге келген Арабов сауалнамада Германияда оқуын толықтай бітіргісі келетінін білдірді. Насиулла Бикишев (Naziolla Charis Bikaschoff) 1996 жылдың 2 наурызында Пенса қаласында дүниеге келді. Башқұртстан степендия иегері ретінде, өтініш білдірген ол Берлинде оқуын аяқтағысы келетінін айтты. РА-АА. R 63047).

Осман Қуатов (Osman Kuwatoff) – Башқұртстаннан өтініш білдірген студент. Басқа студенттер секілді ол да Вюндсдорфта білгілі бір уақыт аралығында тұрды. Басқа студенттерден айырмашылығы, Куватоффидің мамандығы дәрігер. 1896 жылы 10 ақпанда Уфа тумасы Осман Куватоффи медицина факультетінде білім алғысы келетінін құзіретті органдарға білдірді. Башқұртстан Республикасынан Хайрунниса Исмаилов, (Hairunnissa İsmailov – Hairunnisa Muhammedova İsmailov) 1905 жылдың 19 ақпанында Қазақстан шекарасындағы Қазалы қаласында дүниеге келген. Ол сауалнамада Түркістан Республикасының азаматы болғанын білдірді (РА-АА. R 63047). Мұрағат материалдарынан Башқұртстан Автономдық Кеңестік Социалистік Республикасынан және Татарстан Кеңестік Социалистік Республикасынан 75 студенттің өтініш бергендігі анықталды.

Түркістандық студенттер

Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымы, Түркістан аймағынан көптеген студенттердің Германияға білім алуы үшін келуіне жол ашты. Бұқара Халық Республикасы зиялылары Германиядағы мекемелерде студенттер елдің қажеттіліктеріне сәйкес, оқуын аяқтап оралса, оларға дайын жұмыс берілуі керек деп есептеді. Ұйым жұмыстарын 1918 жылы бастағанымен Түркістан жерінен студенттерді 1920 жылдан бастап әкеле бастады. Германияның Мәскеудегі елшілігі виза алуға өтініш берген кезде студенттерге сауалнама жүргізілді. Германияда оқу үшін өтініш берген студенттер аты-жөні және мамандығы, туған жылы, азаматтығы, тұрақты мекен-жайы, уақытша мекен-жайы секілді классикалық сауалдар қойылды. Соғыс жылдарында Германияға қарсы соғысқа қатысқан-қатыспағаны жөнінде де сұрақтар қойылды (РА-АА. R 63051).

Екінші жағынан визаға өтініш білдірген студенттер арасында өкілетті мекеме атынан қайда қай жаққа саяхаттағысы келетіні жөнінде сұрақтар қойылды. Саяхаттың басталу тарихы, бағыты, тұру ұзақтығы, егер мекен-жайы болған болса, Германиядағы тұрған жерін көрсету ұсынылды. Сауалнамаларда сұралған маңызды сұрақтардың бірі – Әлімжан Идрисидің пікірін растау болды (РА-АА. R 63048).

Бұрын айтылғанындай, Бұқара Халық Республикасының Мәдениет өкілі болып жұмыс істеген Әлімжан Идриси Германия билігімен келіссөздер нәтижесінде көптеген студенттердің Вюнсдорф тұтқындар лагерінде қалып, Берлинде оқуын бастауға тырысты. 1922 жылы 21 қазанда жазылған хатта Түркістаннан келген 25 студентке саяхатқа рұқсат беру мәселесі шешімін шұғыл түрде шешу ұсынылды (РА-АА. R 63051). Түркістаннан келген Ресей азаматы Сұлтан Матқұловқа (Sultan Matkulow) 1922 жылдың 3 қарашасынан 1922 жылдың 3 желтоқсанына дейін 12016 паспорт нөмерімен Германияға кіруге рұқсат етілді. Матқұлов, Германия билігі жүргізген сауалнамадағы сұрақтарға саяхатының басты мақсаты Германияда жоғары білім алғысы келетіндігін айтты. Қысқа уақытта татарлар тұратын тұтқындар лагері Вюнсдорфта болды. Студенттердің экономикалық және басқа мәселелерімен Мұсылман Татар Комитеті айналысатындығы айтылды (РА-АА. R 63051).

Мұрағат құжаттарында аты аталған тағы бір студент Түркістаннан Салих Мұхаммед (Salich Mouchamedow) Германияда білім алу үшін әрекет етті. Оған 3.11.1922 жылы № 2921 номерлі куәлік берілді, визасы 3.12. 1922 жылға дейін жарамды болды. Татарлар тұтқындар лагері болған Вюнсдорфта қалуды жөн санады. Басқа студенттермен бірге Мұсылман комитетінің мәселелерімен айналысты. Кеңестік Түркістан Республикасының стипендия иегері болған студент және жанұялы Салих Мұхаммедов (Salih Muhammedov) 1901 жылы 3 қазанда Ташкентте дүниеге келген. Ташкентте тұратын Салихтың мекен-жайы Мәскеудегі «Одесса» қонақ үйі болды. Қонақ үй Доримилловская көшесіндегі Н. 14-ші үйді басқа да студенттер секілді уақытша тұрғылықты жер деп жариялады (РА-АА. R 63051). Сауалнама барысында студенттерге қойылған тағы бір маңызды сұрақ соғыс кезінде Германиядағы соғысқа қатысқан-қатыспағаны. Бұл сұраққа студенттердің барлығы жоқ деп жауап берді. Салих Мұхаммедов Сыртқы Істер Халық Басқармасы тарапынан өзіне куәлік берілгенін, Мәскеуден Берлинге бір жақты саяхаттағысы келетінін айтты. Оқуын Берлинде аяқтағысы келетінін айтып, Петроградтан Германияға барды. Әлімжан Идриси студенттер жайында пікір білдіріп, кепілгер болды. Салих Мұхаммед 1927 жылы Стутгарт университеті Педагогика факультетінде білім алып, Бұхараға оралды (Orunbayev, 2020: 131).

Түркістан азаматы Сабыр Ибрагимов (Sabir İbrahimoglu) 1922 жылғы қазанның 17-сінен 1922 жылдың 3 желтоқсанына дейін жарамды № 12011 куәлігін алды. Өзіне бағытталған сауалнамада Сабыр Ибрагимұлы студент әрі сатушы болып жұмыс жасайтындығын айтты. Сауалнамаға сәйкес, ол 1902 жылдың 28 маусымында Ташкентте дүниеге келген. Инженер мамандығында оқығысы келетіндігін айтты (РА-АА. R 63051).

Түркістандық студент Абдулвахаб Мирзамухаммедов (Abdulvahab Mirsamouchammedoff) 1922 жылдың 17 қазанында 12010 нөмерлі төлқұжатымен Германияға баруға өтініш білдірді. Оның сапардағы мақсаты – Германиядағы оқуын аяқтау еді. Абдулвахаб Муради Вюнсдорфтағы татар тұтқындар лагерінде қалды. Мұсылман комитетінің басқа шығындарын өтейтіндігі айтылды. Сауалнамада, Абдулвахабтың студент болумен қатар, сатушы болып жұмыс істейтіндігі айтылады. Ол 1904 жылдың 10 ақпанында Ташкентте дүниеге келген. Оның Мәскеудегі уақытша тұрғылықты жері –

Дорогомиловская 14-те орналасқан «Одесса» қонақ үйі болды. Ол төлқұжат пен саяхатқа рұқсатты Сыртқы Істер Халық Басқармасынан алды. Оның Берлинде медицина бойынша білімін жетілдіргісі келді. 1922 жылдың 30 қазанынан бастап ол Петроградтан Берлинге келіп, басқа жерге кеткісі келмей, сол жерге тұрақтап қалды. Ол Берлинде Түркістан Кеңес Республикасының стипендия иегері ретінде оқуын соңына дейін жалғастырды. Әлімжан Идриси басқа студенттер секілді оған да кепілгер болды. Оның өтінімі 1922 жылдың 22 қазанында берілді (РА-АА. R 63051). Абдулвахаб Муради Берлин университетінің педагогика факультетін бітіргеннен кейін өз еліне оралады және Шредер бақша институтында жұмыс істеді. Көптеген патриот түрік зиялылары сияқты Абдулвахаб Муради да 1938 жылы Сталин кезеңінде атылды (Ogunbayev, 2020: 131).

Тағы бір студент Түркістаннан келген Ресей азаматы Тимур Қасбеков (Temyrbek Kasbekow), ол Германияға № 12007 нөмірлі паспорты бойынша оқуға түсу үшін өтініш берген. Оған Вюнсдорфтағы татар тұтқындар лагерінде қалуға рұқсат берілді, ал басқа шығындары аталған өтініш берушілер сияқты, Татар Мұсылман Комитеті тарапынан төленетін болды. Сауалнамада Тимур Қашбеков (Temyrbek Kasbekow) өзінің бойдақ екендігін, 1900 жылы 13 қыркүйекте Худжандта дүниеге келгенін және Түркістан Үкіметі тарапынан шәкіртақы алатындығы туралы ақпаратымен бөлісті. Ол Ташкентте тұрады және өзінің Германияға қарсы соғысқа қатысушы болмағанын мәлімдеді. Ол Мәскеуден Берлинге сапар шегуге Сыртқы Істер Халық Комиссариатының Кеңесіне өтінішін берді. Экономика саласы бойынша білімін жетілдіргісі келді. Берлинде оқуын аяқтағанша тұрақтап қалды. Түркістан Республикасы оқуына қолдау көрсетті. Оған Әлімжан Идриси кепілгер болды (РА-АА. R 63051).

Әлімжан Идриси Сыртқы Істер Министрлігінің кеңесшісі ХоффманмендокторЗюрингтіңкөмегімен13түркістандықстуденттің Германияда білімін жетілдіруі үшін Сыртқы Істер Министрлігіне жүгінді. Өтініш берушілерден 13-і де Мәскеуде Германия визасын күтетіндігі айтылды. Бұхара Республикасының атынан Әлімжан Идриси келіссөздер жүргізді. 1923 жылдың 23 наурызында берілген өтінімді қарауды жеделдету ұсынылды. Идриси жазылған өтініште, өткен жылғы Германияға Бұхарадан оқуға жіберілген балалар мен жастардың Германия колледждері мен университеттерінде тығыз тәжірибеде болғанын айтты. Ол студенттердің білімі айтарлықтай

нәтижелі болғанын тілге тиек етіп, Германияда жатақханада жатып оқитын студенттердің оқуын жалғастыруын қамтамасыз ету жөніндегі ұсынысын Сыртқы Істер Министрлігі мен Пруссияның Ғылым, Өнер және Білім Министрлігіне жеткізді (РА-АА. R 63051).

Әлімжан Идриси құзыретті органдарға берген өтінішінде айтып өткеніндей, татар, қазақ, башқұрт және түркістандық студенттерге (шамамен 150 адамдай) Ресей мұсылман студенттер Ұйымының қолдауымен олардың Германияға оқуға келуін талап етті. Ұйым жұмыстары Вильмерсдорф Берлинерштрассе 8-дегі мекен-жайда жалғасып жатқандығын жеткізді. Шарлоттенбург, Далманнштрассе 2 мекен-жайындағы ұйым ғимаратында доктор Кемалиттин Бедридің неміс тілін оқытатындығы айтылды (РА-АА. R 63051).

Мұрағат құжаттарынан аңғарғанымыздай, Түркістан жерінен түрікмен студенттер де білім алу үшін Германияға келді. Виза беру туралы өтініштерінде өтініш беруші студенттердің аты-жөні көрсетілген.

1. Сабыр Ибрахим
2. Сұлтан Маткул (Sultan Matkuloff/Mehmet Kul)
3. Толаған Мүмин (Tuleke n Mümin)
4. Ахмет Жан Окай (Ahmed Chan İbrahim) Берлин техникалық университеті Тау-Кен факультеті (Orunbayev, 2020: 132).
5. Абдулвахаб Исхақ

Түрікмен студенттер Берлин Техникалық университетінде білім алу үшін өтініш білдірді. Оқуын сәтті жалғастырып келе жатқан студенттердің оқушығындары Бұхара Халық Республикасы тарапынан өтелетіндігі айтылды. Тіл емтиханын жақсы тапсырғаннан кейін Берлинде техникалық мамандықты игеруі барысында Бейруттың бұрынғы губернаторы өзінің әрдайым қолдайтындығын айтты. Екінші жағынан, Пруссия Ғылым, Өнер және Білім министірлігімен кездесу барысында Түркістан үкіметі төменде есімдері берілген түркімен студенттердің оқуын жалғастыруы жөнінде әрі оқуын қай бөлімдерде жалғастыруын нақтылау қажеттілігі жөнінде айтты.

Сабыр Ибрагимоғлуның химия, Сұлтан Маткуловтың техникум, Ахмеджан Ибрагимнің тау-кен инженері, Абдулвахаб Исхактың медицина және Мумин Тулаганның электрик бөліміне оқуға өтінішін Бейруттың бұрынғы губернаторы Азми Бей

тарапынан қолдайтындығын жеткізді. Жоғарыда аталған түркімен студенттердің бірі Сұлтан Матқұл Берлин техникалық университетінің факультетінде оқуын бітіріп, 1931 жылы еліне оралды. Ғылым комитетінің төрағасы қызметін жалғастырған Матқұл 1938 жылы ату жазасына кесілді (Orunbayev, 2020: 131).

Арифжан Ибрахим (Arifchan İbrahim) 1954 нөмірлі құжатпен 1923 жылдың 17 маусымында Ташкент полициясына Германияға сапарлау үшін виза алуға өтініш берді. Жол жүру рұқсатының мақсаты – оқуға қатысты еді. Ол Берлиндегі Фреденау, Рейнстрассе 49 мекен-жайында тұрады. Басқа студенттер сияқты оған да сауалнамалар қойылды. Сауалнамадан белгілі болғандай, Арифжан Ибрахим (Arifcan İbrahim) 1902 жылы 23 қазанда Ташкентте дүниеге келген. Германияның Бухаресттегі консулдығы оның өтінішін 1924 жылдың 4 қаңтарында қарады.

Аталған студенттерге қатысты Германия бюрократиясының ресми іс-жүргізуінің ұзартылуына байланысты 1923 жылдың 3 қарашасында Арифжан Ибрахим есімді түркістандық студенттің ресми ісін жалғастыру үшін Әлімжан Идриси полициялық тергеудің тез арада аяқталуын сұрады. Арифжанның Германияға виза алу туралы өтініші тіркелді. Түркістан азаматы болып табылатын Ибрахим Арифжанның мекен-жайы – Стамбулдағы Сұлтанакмет баурайындағы Бұхара Теккеси еді. Басқа түркімен студенттері сияқты ол да Стамбулда тұратындардың бірі болды. Германия бұрынғы жылдардағыдай Бұқара, Түркістан, Татарстаннан келген студенттердің Германияда білім алуына қолдау көрсетеді деген үміт айтылды. Германияның Стамбулдағы консулдығынан виза сұралды. Алайда Ибрахим Арифжанға визаны Германияның Софиядағы консулдығы берді. Өтініш бойынша талап негізінде 1925 жылдың 12 қарашасына дейін тұруға рұқсат беріліп, Ибрахим Арифжанның өтініші мақұлданды (PA-AA. R 63051).

Бұқара Халық Республикасының өкілдері, Германия бюрократтарымен кездесулерінің нәтижесінде Түркістаннан Германияға студенттерді көбірек жіберуге күш салды. Рудольф Асмис².) Қаракөл қаласында, қазіргі атауы Прежевальск, Атқару

2 Рудольф Асмис (1879-1945): Неміс дипломаты және заңгері. Ол 1921 жылы Мәскеу елшілігінде жұмысын бастады. 1923 жылы Түркістан АКСР-нің астанасы Ташкентте қызметке кіріседі.

Комитетімен (Yürütücü Komite) кездесу барысында осы бағытта өтініш білдіргенін мәлімдеді. Тушумбасов (Tschumbaschow) Асмиске айналасындағы экономикалық қатынастардың әлеуеті жөнінде айтқаннан кейін, ол Германияға оқуға бірнеше қырғыз жастарын жіберуді өтінді. Рудольф Асмис оған Мәскеу елшілігіне ресми өтініш жазуға кеңес бергені белгілі болды (РА-АА. R 63051).

Ташкент консулы ретінде Германия атынан жұмысын жалғастырып жатқан Рудольф Асмис, өз есебін қажетті ақпараттармен баяндады. Есепке сәйкес, Тушумбасов (Tschumbaschow) – қара-қырғыз. Қара-қырғыздардың көпшілігі Қаракөл қаласымен бірге, Нарын (Naryn) және Бішкек (Pischpek) қалаларында тұрады. Қырғыздардың өкілетігі Ташкентте болды. Әсіресе, Қара-қырғыз Оқу басқармасы Ташкентте өз қызметін жүзеге асырды. Асмистің пікіріне қарағанда, қара-қырғыздар мен Қазақ-қырғыздары арасында айтарлықтай сәйкессіздіктер бар еді. Асмис әсіресе, қара-қырғыздардың Мәскеудің ресми өкілеттілігі құрамына кірмейтінін айтты. Тушумбасов білім беру саласына қатысты 4 жыл алшақтық бар екенін айтса да, қара-қырғыздарға еш мүмкіндік берілмегенін, оларға мүмкіндік берілмесе де, Ресейдің Еуропаны және бүкіл әлемді жіті қадағалай алатынын мәлімдеді. Қысқа уақыт ішінде қара-қырғыздардан бірнеше студент Германияға жіберілді, олардың медицина, ветеринарлық сала, техникалық сала және қолөнер бойынша білім алуы көзделді. Ол өз есебінде бұл шешімдерді қабылдауда белгілі түркістандықтардың бірі – Әлімжан Идриси мен Билал Фетулланың орны ерекше болғанын айтты. Ол Әлімжан Идриси Сыртқы Істер Министрінің 4 жақты департаменті тарапынан белгілі кісі екенін айтып өтті. Қара-қырғыздардан Абдуллах Симаев (Abdullah Simaeff) Берлин HE 21, Турмстрассе 40 мекен-жайында тұрды және Берлинде медицинада оқыды (РА-АА. R 63051).

Сонымен қатар Асмис өз есебінде болашақта қара-қырғыздардың рухани көсемі ретінде Тұшымбасовтың көрінетінін айтты. Ол төртінші рет Исполкомның басқарушысы болып сайланды. Халықтың сенімін аяғына дейін ақтады. Ол батыр және дұрыс шешім қабылдай алатындай әсер қалдыратын адам екенін атап өтті. Рудольф Асмисті Тұшымбасов Ресей үкіметінің студенттерін Германияға оқуға жіберуді жоспарламағанынан хабардар етті. Оның айтуынша, бұл жағдайды түсіне отырып, қара-қырғыз студенттерді Мәскеуге жіберу керек еді. Мәскеуден Берлинге пойыз арқылы бару

жағдайында, мүмкіндігінше пойызда орысша билетін консулдық қызметкердің еріп жүруі тиімді болатындығын айтты. Тұшымбасов Берлинде Сыртқы Істер Министрлігінің Ресей бөлімінде жұмыс істейтін қызметкер орынды деп есептеді. Сонымен қатар Әлімжан Идрисиге қажетті шараларды қабылдау ұсынылды. Қандай жағдайда қара-қырғыздарды Германияға әкелу керектігін қарап, зерттеп білу ұсынылды. Оның пайымдауынша, қай жағынан пайдасы болатынын білу, экономикалық тұрғыдан қара-қырғыз жағына тиімді болатындығын айтты. Жергілікті студенттердің тұлғасы неміс рухына, тәртібіне сай келуі айтылды. Машахек еңбегінде қара-қырғыздардың саны шамамен 500 мыңдай деп көрсетілген. 1916 жылғы көтерілістен кейін олардың саны айтарлықтай азайғанымен, олардағы бала саны жоғары екені анықталды. Ол тарихтан бұл уақытқа дейін олардың көбеюі табиғи түрде жүретіндігі айтылды (РА-АА. R 63051).

Түркістандық студенттерді Германияға жіберу үдерісіне қатысқан маңызды есімдердің бірі – түркологияның маңызды тұлғаларының бірі Теодор Мензел. Одессада болған кезінде Киль Түркология кафедрасының меңгерушісі, доктор Теодор Менцель желтоқсан айының соңында жоспарланған Түркология конгресіне – Бакуге шақырылды. Алайда съезд ақпан айына шегерілді. Бакуде болған кезінде түркіменстан өкілі Бердиев (Berdief) 12–13 жастағы 25-30 шақты түркімен оқушыларының Германияға техникалық білім алуға келуіне рұқсат сұрады. Не жасалу керектігін және іс барысының қалай жүргізілетінін білгісі келді. Сонымен қатар ол түркімен студенттерді Германияда оқыту нәтижесінің айтарлықтай жоғары болмайтындығын айтты. Бердиев (Berdieff) Ашхабаттан бір доктор ретінде (қазіргі Полторацк) Халық ағарту комиссариатында Түркіменстан атынан өкілдік етеді. Мензел, Германияға жас коммунистерді әкелуді қаламайтынын мәлімдеді. Бірақ ол Түркімен жастары арасында жоғары бір деңгейде бейтараптылық бар болғандықтан, ешқандай қиындық тумамайтынын айтты (РА-АА. R 63051).

Екінші жағынан, Мензельдің тағы бір тақырыбы – Бакуде болған кезінде ол түрікмен секілді түркі татарларының Германияға деген ерекше қызығушылығын атап өтті. Ол Баку университетіндегі ауқымы кең неміс әдебиеті жөнінде айтты. Харасович (баспа) кітаптарын табуға болатынын айтты. Доктор Мензел өз

бақылауларына сүйене отырып, түркілер мен татарлар арасында большевизмге қарсы қызығушылықтың төмен болғанын айтты. Мензел берген есебінің соңында Түркістаннан келген студенттерге Германияда оқуды ұсынды (РА-АА. R 63051).

Әлімжан Идриси қырғыз студенттерінің Германияда оқуларын аяқтауы үшін билікке өтініш жазуын жалғастырды (РА-АА. R 63048).

1. Дамулла Битлеев (Damulla Bitleuoff)
2. Сабис Таңатшев (Sabis Tanatscheff)
3. Қасымбек Беремжанов (Gasimbek Beremshanof)
4. Абдурахман Мұңайтбасов (Abdurachman Munaitbasoff)

Жоғарыда аталған қырғыз студенттердің саны шектеулі мөлшерде болса да, Татар, Башқұрт, Түркістан республикаларының орта мектептері мен университеттерінің оқушылары қауымдастықтың қолдауымен білімдерін жалғастырып жатқаны атап өтілді. Сол құжатта сұраныс бергендердің саны шамамен 150-ге сәйкес келетіндігі туралы ақпарат жарияланды (РА-АА. R 63048).

Бұхара Халық Республикасы билігімен қатар, Түркістаннан келген студенттер Әлімжан Идирисидің ықпалының арқасында білім алуға өтініш беруді жалғастырды. Сондай өтініштердің бірі – Ресей азаматы, 1200 нөмірлі төлқұжатын Мәскеуден алған, өзбек Төлеген Муминов (Tuljagan Muminow) еді. Оның Германия визасы 1922 жылдың 24 қарашасынан бастап жарамды еді. Сапарының негізгі мақсаты оқуды Германияда аяқтау. Келесі кезеңде жүргізілген сауалнамада студент 1900 жылдың 15 қаңтарында дүниеге келгенін көрсеткен. Ол дүниеге келгеннен бастап, Ташкентте тұратынын, 1922 жылы Мәскеуде Одесса қонақ үйінде уақытша тұрғанын айтқан. Бірінші дүниежүзілік соғыста Германияға қарсы қатысқан-қатыспағанын сұрады. Сонымен қатар төлқұжатты Мәскеудің Сыртқы Істер басқармасынан алды. Ол Мәскеуден Берлинге рұқсат алды. Ол техникалық университетте оқуы толық аяқталғанға дейін қалғысы келетінін айтты. Бұқара республикасы оның оқуына қолдау көрсетті (РА-АА. R 63052).

Студенттердің бірі – құжатта айтылған өзбек текті Хайрунниса Межидхонова (Charinisa Madshidchanow). Оған 1922 жылдың 19 қазанда 12008 нөмірлі төлқұжат берілді. Студенттің Германияға оқуын аяқтау үшін барғысы келетіндігі айтылды. Бұл жерде өз

қызметін жүзеге асыратын мұсылмандар комитеті, олардың мәселелерімен айналысты. Студент сауалнамада Түркістан Кеңес Республикасының стипендия иегері екенін жазды. 1904 жылы 25 желтоқсанда Ташкент қаласында дүниеге келген. Ол уақытша Мәскеудегі Одесса қонақ үйінде тұрды. Ол Мәскеудің Сыртқы Істер басқармасынан төлқұжатын алып, Мәскеуден Берлинге сапарға баруға рұқсат сұрады. Вюнсдорфта орналасқан татар тұтқындар лагері оның тұрақты тұрғылықты жері ретінде көрсетілген (РА-АА. R 63052).

Берлинде түркістандық студенттермен қатар, басқа жерлерден келген студенттер де жиналды. Иран мен Түркістаннан келген студенттер осындай факультеттер мен бөлімдерде бірге оқыды. Германиядағы Ирандық студенттер кеңесі отырысында (Beirat zur Ausbildung persischer Schüler in Deutschland) студенттер неміс отбасыларында қалу арқылы неміс тілін жетілдірілгісі келетіндерін мәлімдеді. Ирандық студенттердің академиялық білім алуына қолдау көрсетуді дамыту арқылы Германиямен достық қарым-қатынасты арттыруды мақсат еткендігі айтылды. Тегеран үкіметі бұл жағдайға қатысты студенттерді жіберуге дайын екендігін айтты (РА-АА. R 63052).

Сол есепте Мәскеу арқылы 42 студент сапар кезінде қиындықтарға тап болады. Түркістан халықтарының қызығушылығының белгісі ретінде мәдени байланыстарды кеңейтуге мүмкіндік бар екендігі айтылды. Германияға әр жерден барғысы келетіндер үшін қажетті жұмыстарды сенімді адамдар жүргізетінін ескертті. Сыртқы Істер Министрлігінің қажетті шараларды қабылдауға дайын екендігі бірақ өтініш беруші студенттердің тұратын жерін өздері қамтамасыз етуі керек екендігі хабарланды. Қажетті шаралар сақталған жағдайда ресми құжаттарды дайындауға болатындығы айтылды (РА-АА. R 63052).

Веймар Республикасының билігі, дұрыс көзқарасты қабылдай отырып, Германияда студенттердің оқуын аяқтауы үшін жұмысын жалғастырды. Екі тарап арасында жасалған кездесуде Бұқара Республикасының мәдени өкілі Әлім Идриси және Абдулвахид, сонымен қатар Татарстан Республикасының өкілі доктор Кемалиттин Бедри 46 студенттің оқуға өтініш беруі негізінде кездесуге жиналды. Германияның атынан Рохеринг пен Проппе, Түрік-Герман

қауымдастығының президенті доктор Руссак қатысты. Бұқара өкілі Әлімжан Идриси студенттердің жергілікті өкілдіктері арқылы анықталатынын айтты. Студенттер Вюнсдорфтағы тұтқындар лагері казармасына уақытша орналастырылды. Казарманың тазалық жағдайы мен студенттердің неміс тілін үйренуге мүмкіндігінің аздығын ескере отырып, басқа да мүмкіндіктер жағын қарастыру қажеттігі айтылды (РА-АА. R 63052).

Аталған кездесуде студенттер үш негізгі топқа бөлінді. Бірінші топ 22 адамнан тұрады. Бұл топтағы ұлдардың жасы 10-14 жас аралығында. Германия өкілі талапкерлердің Кослин қаласындағы мектептерде білім алатындығын айтты. Мектеп басшысының Шығыс елдеріне деген ықыласы ескеріліп, Кослинде алатын білімінің нәтижелі болатындығы айтылды. Екінші топ 15–17 жас аралығындағы ұлдар тобынан тұрады. Бұқара өкілі бұл топтағы талапкерлерді бір немесе бірнеше неміс отбасыларының жатақханаларымен қамтамасыз ете алатындығын айтты. Доктор Руссак тәжірибесі мен қарым-қатынастарына сүйене отырып, түрік студенттерінің Түркістан студенттерімен бірге әрекет етуінің пайдалы болатынын айтты (РА-АА. R 63052).

Үшінші және соңғы топ – 8 ұлдан құралған және орта мектепті бітіргендер тобы. Бұқара өкілі Әлімжан Идриси екі-үш студенттің неміс тілін жетік меңгергенін айтты. Бұл студенттердің Германия университеттерінде оқуға дайын екендігі және Пруссия Мәдениет Министрлігіне өтініштерінің жіберілетіндігі айтылды. Бұлардан басқа, доктор Руссак неміс отбасыларының олардың өмір сүруіне көмектесуге дайын екенін білдірді. Бұқара өкілі, барлық студенттерге жетекшілік етуге құқылы еді. Олардың оқуын жалғастыруы үшін қаржылық жағынан қолдау Бұқара үкіметі тарапынан жасалғандығы айтылды. Доктор Бедри Кемалиттин, Германия билігіне қажетті құжаттарды тез арада тапсырды (РА-АА. R 63052).

16 қазанда Сыртқы Істер министрлігінде өткен кеңеске Ғылым, Өнер және Білім министрлігі және Татарстан Республикасы және Бұқара Республикасы қатысты. Мәдениет министрлігінің өкілі ретінде Шемсел Арат (Schemsul Aschrat) университетке түсуге өтініш жазды. Ол бұған дейін 4 семестр Мәскеуде медицина саласы бойынша білім алған. Бұқара үкіметі оның оқуының аяқсыз қалмауын талап етті. Оқуын Германияда жалғастыру үшін қажетті нәрсені жасауға

дайын екенін мәлімдеді. Баспана және оқу шығындарын Бұхара Үкіметі көтереді деп уәде берді (РА-АА. R 63052).

Бұхара Үкіметімен өзара қол қойылған келісім жөнінде толық ақпарат жіберілді. Студенттердің өтініш беруі кезінде баспана мәселесін шешу керектігі бас айтылды. Бұхаралық студенттерді Берлинде Лихтерфель аймағына орналастырудың тиімді болатындығы айтылды. Оқу үшін не істеу керектігі жөніндегі кепілдік қажеттілігіне басты назар аударылды. 30 қазанда Кослиндегі жатақханада болып қайтқан маман, жатақхананың тұруға ыңғайлы екенін жеткізді. Осында орналасқан жатақхана мен мектептерде Бұхарадан келген студенттердің білім алуының тиімді екендігі айтылды. Кослиндегі бірнеше күндік сапардан соң Бұхарадан келген студенттердің тұратын жері нақтыланды. Орта мектеп басшысы доктор Томинский Бұхарадан келген талапкерлерге көмектесуге дайын екенін жеткізді (РА-АА. R 63052).

Германия билігімен жасалған келіссөздермен бірге, студенттердің визалық өтініштері жалғасты. Бір жағынан бұхаралық Абдулвахиб Бурханов Германиямен екіжақты саяси, сауда және мәдени байланыстарды арттыру мақсатында Германияға келді. Бурханов сапары барысында неміс билігімен бірге түркістандық студенттердің Германияда білім алуы үшін кездесу отырысын өткізді. Отырыс Бұхара Халық Республикасы Басқармасының төрағасы Әлімжан Идриси басшылығымен өтті. Абдулвахиб Бурханов (1875-1934) пен Кемниц Феодор арасында 29 шілдеде өткен кездесуде Бұхаралық студенттерді Германияға оқыту аясы талқыланды. Отырыс соңында комиссия құру жөнінде шешім қабылданды (РА-АА. R 63052).

Құрылған комиссияның міндеттері осы отырыста пысықталды. Міндеттері төмендегідей:

- Студенттер орналасатын оқу орнына келгенге дейін бақылауда болады.
- Студенттерді қабылдау және студенттерді бақылау ұйымын құру ұсынылды.
- Білім беру мекемесін анықтау және орналасу мәселесін шешу ұсынылды.

- Студенттер әртүрлі мамандықтар бойынша білім алуға ынталандырылады.

Германияда білім алатын студенттердің тәртіптік жауапкершілігін қамтамасыз ету комиссияға жүктелді (РА-АА. R 63052).

Атап айтқанымыздай, Әлімжан Идриси Бұхара Халық Республикасыныңатынанжұмыстыжүргізуүшінөкілетті мемлекеттік қызметкер болып тағайындалды. Екі жақты келісімге 1922 жылдың 29 қарашасында қол қойылды. Өткізілген келіссөздер нәтижесінде студенттердің оқуына қатысты келісімге қол жеткізді. Осылайша, ұсынылған құжатта 46 колледж және университет талапкерлерінің Бұхара Республикасынан, колледж бен университеттен 16 мұсылман студенттің Ресейден басқа әр түрлі аймақтардан – Башқұртстан мен Қырғызстаннан келгендігі айтылды. 1922 жылдың аяғында бірнеше күн ішінде 62 өтініш берушінің 16-сы Берлинге келді. Студенттер 4 топқа бөлінді. 17 колледж студенті әртүрлі салаларда білім алуы үшін неміс тілін дамытуы мақсатында неміс отбасыларына берілді. Бұл топқа кірмегендер Аршат пен Осман медицина және техникалық университетіне оқуға қабылданды (РА-АА. R 63052).

Берлинге барған ұзақ сапарының барысында сырқаттануына байланысты 16 студент Берлиндегі Шарите ауруханасында бақылауға алынды. Неміс тілі оқытушысы оларға барып, білімін жалғастыруын қамтамасыз етті. Студенттердің 13-і Вюнсдорф тұтқындар лагерінде уақытша тұрды. Олар неміс тілін оқуды жалғастырды. Германияға келген студенттердің бір бөлігі де Вюнсдорф қаласында неміс тілін үйренуін жалғастырды. Қалғандары Берлинге жеткізілді. Мұнда олар немісше оқуын өздері орналасқан отбасыларының жанында жалғастырды (РА-АА. R 63052).

Студенттерге қатысты кейінірек кең көлемде нақты есеп жасалады. 1922 жылдың 16 қазанында Сыртқы Істер министрлігінде өткен жиналыста үкімет қызметкері Ланде Кослинға кездесуге барады. Бұл жасалған кездесуде Кослиндағы интернатта жатып оқыған 21 студент үшін зерттеу жүргізілді. Сонымен бірге доктор Шеллинг студенттермен жұмыс жасау үшін Кослин қаласына барды. Осыған қатысты қажетті шараларды жылдам қабылдау жағы ұсынылды. Сонымен қатар студенттер оқуын Берлинде жалғастырса, олардың Лихтерфельдегі студенттік жатақханада орналасуы

орынды деп саналды (РА-АА. R 63052). Әлімжан Идрисидің жүргізген келіссөздерінің нәтижесінде 1922 жылдың 14 қарашасында өткен жиналыста 25 түркістандық студентке Германияға баруға мүмкіндік берілді. Сонымен қатар 13 түркістандық жасөспірімнің тізімі ұсынылуға дайын екендігі айтылды. Студенттерге қажетті дайындық жұмыстары жүргізілгендігі айтылды. Келіссөздер аяқталғаннан кейін құзыретті органдарға өтініш берушілердің аты-жөндерінің тізімі толықтай берілді. Неміс отбасыларының жанына орналастырылатын мектеп пен колледж оқушыларының толық аты-жөні жарияланды (РА-АА. R 63052).

Бұхаралық колледж және университет студенттерінің аты-жөні:

1. Афсал Ахмет Алижан (Afsal Ahmed-alijan) профессор Ларштың үйінде орналасқан.
2. Ахмет Найм Өктен (Achmed Nagim) Hâkim Калманның үйінде қонағы ретінде тұрады.
3. Сейт Али Осман Қожа (Schüd-Ali Osman-hodja) Мекотта өз меншігіндегі үйде тұрады.
4. Хамит Абдуссамет Майбжамб (Hamid Abdussamad Maibijamb)
5. Абдуррахман Абдулвахаб (Abdurrahman Abdulwahad) профессор Рейхент үйінде тұрады.
6. Кивран Икрам (Kiwran İkram) Фрай Лазенг үйінде тұрады.
7. Эмануллах Насратуллах (Amanulla Nusratulla)
8. Вели Кайум Ахармат (Wali Kayum Aharmat)
9. Алим Кадир Хан (Alim-Han Kadir)

Саттар Жаббар (Sattaor Jabbor, Sattar Djabbar Bekker) Берлин университетінің химия факультетінде білім алған. Ол Бұхарадағы химия өнеркәсібінің директоры болды. 1938 жылы ату жазасына кесілгендер арасында болды (Orunbayev, 2020: 131).

1. Хұсаметтин Эмин (Dshammeddin Emin)
2. Асис Ағла (Asis Agla)
3. Микайл Ибрахим (Mihail İbrahim)
4. Рахмет Айвазжан (Rahmat-ja Einwas-jam)
5. Гиасеттин Салах (Gayas Salach)
6. Фахреттин Сижә (Fahraddin Sija)
7. Атауллах Фахреттин (Ataulla Fahreddin)

8. Абдуллах Абдуррахим (Abdullah Abdurrahim)
9. Шемсел Самет Ашрат (Schemssul Samat Aschrat)
10. Гүлсүм Музаффер (Gulsum Musaffar)
11. Вефа Тушулбаев (Wafa Tschulbayief)
12. Абдуррашит Абдулвахид (Abdurraschid Abdulwahid)

Сот ісін жүргізу және тіркеу аяқталған соң 13 студент Вюнсдорф тұтқындар лагеріне, 11 студент Берлин Шартиге жіберілді. Сыртқы Істер министрі тарапынан Әлімжан Идриси кездесулерге жиі қатысты. Жүргізілген келіссөздер Әлімжан Идрисидің өтініші бойынша интернаттағы студенттерге қатысты оң іс-әрекеттерді негізге алды. Осы тұрғыда бұхаралық студенттердің Берлинде тұру мәселесі шешімін тапты.

Неміс отбасылары мен мектептеріне орналасуларына рұқсат беру үшін қажетті шаралар қабылданды. Бұхаралық студенттердің уақытша тұратын жері ретінде Берлиндегі Халенсейдегі, Карлсруэстрассе 2 мекен-жайы айтылды. Әлімжан Идриси Бұхара студент делегациясы басшысы ретінде тиісті құжатқа қол қойды (РА-АА. R 63052).

Мырза Абдулвахид Бурханов (Mirsa Abdulwachid Burchanoff) Бұхара Республикасының Мәдениет басқармасы Делегациясы ретінде студенттердің орналасуын реттеді. Студенттердің кейбірі Берлинде, Вильмердорфта, Падерборнерстрассе 9-да тұрды. Мәскеу елшілігінде жұмыс істейтін маман Түркістан, Ауғанстан және Иранға қатысты есепті жазды. Проппе Бұхара студенттерінің атынан тұруға рұқсат сұрады. Мекен-жайымен 7 студенттің аты-жөнінің тізімін берді. Осы кезеңде келген студенттердің арасында Вели Каюм-Хан да болды³ (Barit, 2018: 8).

1. Абрар Рашит (Abrar Raschid) доктор Жанктың жанында тұрады. Steglitz, Schlosstrasse 27.
2. Мұхаммед Қожа (Muchameddi Hudscha) Хер Дрегеннің жанында тұрады. Friedenau, Rubensstrasse 30.
3. Исматулла Эмин (İsmatulla Âmin) доктор Родигердің жанында тұрады. Friedenau, Wielandstrasse 37.

3 Вели Каюм-Хан (1904-1993) – Түркістан Халық Бірлігі Комитетінің жетекшісі. БАҚ арқылы Түркістанды жаңғырту жұмыстарын жүргізді. Қосымша ақпарат алу үшін қараңыз. Севги Барыт, *Türkistanlı Veli Kayum-Han (1904-19903) Hayatı ve Fikirleri*, Yayımlanmamış YL Tezi, İstanbul, 2018.

4. Гиасеттин Аладин (Gisam Utdin Ala Utdin) Frau Neifind, Friedenau, Wiesbadene Strasse 83.
5. Искендер Ташқари (İskender Tschari) Frau Friesendorf, Friedenau, Stubenrauchstrasse 17.
6. Осман Эмин, (Usman Aman) Frau Knut. Friedenau, Stubenrauchstrasse 17.
7. Вели Каюм-Хан (Wali Kajum) Vorschullehrer Schmidt, Schöneberg Prinz Georg Strasse 8.

Проппе Шарлоттенбург техникалық лицейде оқитын Біләл Фетхулланың (Bilal Fethulla) осы уақытқа дейін Шенбергте тұрып келе жатқанын, Вильмерсдорфқа қоныс аударатынын айтты. Бұл жерде тұру үшін өзіне бір қолайлы жер қалыптастыру керектігін атап өткен Проппе, Біләл Фетхулланың (Bilal Fethulla) 1920 жылдан бері техникумда оқуын жалғастырып келе жатқанын айтты. Оқуын осында аяқтайтын студенттердің жатын орны мәселесінің шешілуін сұраған Проппе, студенттердің қонақ үйде немесе уақытша бір жерде тұру мәселесін Вильмерсдорфтағы құзыретті органдардарға жеткізді. Абдулвахид Бурхановтың Берлинде болған кезінде Бұхара Халық Республикасы мәдени елшісі ретінде шешімге қарсы келмегені атап өтілді (РА-АА. R 63052).

Бұхара Халық Республикасымен жасалған келісім бойынша болашақ студенттермен келісімге сәйкес болашақ студенттерді әкелу мүмкін еместігі айтылды. Жоспарланған 16–20 колледж студентінің Кослин қаласына орналастырылғаны айтылды. Студенттердің жатақхана мәселесінің шешілмеуі басқа да мәселелерге жол ашты. Осы тұрғыда мәселелерді шешіп, Бұхара талапкерлерінің Кослиндегі мектеп-интернатта оқуы үшін ынталандырылуы қажет. Сонымен қатар бұл студенттерді Берлин-Лихтерфельд аймағында орналастыруарқылы мәселенің шешімін табуы мүмкін деп болжанды. Қолданыстағы мәселелердің мүмкіндігінше тезірек шешілуі үшін келіссөздерді жалғастыру ұсынылды (РА-АА. R 63052).

Сабыр Таңатшевтің (Sabir Tanatschef) Омбыдағы орта мектепті бітіргені туралы куәландыратын құжаттары Қазанда қалды. Таңатшев Қазан мен Омбыда 4 семестр оқыды. Сабыр Таңатшевтің техникалық университетке қабылдануы үшін қажетті құжаттарды өткізу ұсынды. Қажетті құжаттар жедел түрде ұсынылуы керек. Таңатшев (Tanatschef), талапшыл, табанды студент болды. Оның

ағасы Қырғызстан Республикасының Мәдениет министрі болды (РА-АА. R 63052).

Алдын атап өткендей, соңғы екі жылда Бұхара үкіметі тарапынан студенттер Германияға оқуға жіберілді. Татар, қырғыз, башқұрт және түркістандық студенттердің келуіне қатысты (150-ге жуық студент) Ресей мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымы алдағы уақытта да қолдау көрсететіндігін мәлімдеді. Ұйым Вильмерсдорф, Берлинерштрассе 8-де Әлімжан Идриси төрағалығымен өз жұмысын жалғастырды. Татарстан Республикасының Мәдениет істеріне жауапты Кемалиттин Бедри Шарлоттенбург Далманштрасседегі 2 ғимаратта жұмысын жүргізді (РА-АА. R 63052).

Жоғарыда аталған студенттер қыркүйек айында Бұхарадан Берлинге оқуларын аяқтауға келген. Орта мектеп және университет студенттерінің жасы 10–25 жас аралығында болды және Бұхара үкіметінің Германия үкіметімен жасаған келісімі бойынша қаржылай көмек көрсетілді. Студенттер әртүрлі неміс отбасыларының қасында неміс тілін үйренуін жалғастырды. Орта мектептен білім алатын оқушылардың гимнастика сабағына қатысты дене дамуы бақыланды. Бірінші аймақтағы мектеп оқушылары әр дүйсенбіде 16:00–18:00 арасында гимнастика сабағына қатысты. Сахра Качаеваның (Sahra Kaschaewa) уақытша тұруын Фрохнау аймағынан Вильмерсдорфқа ауыстыру сұралды. Фрау Саланың Лейхтенсейнералда тұратын тұрақты жері бар.

Германиядағы бұхаралық мектеп және университет оқушы және студенттерінің тізімі берілген. Тізімде барлығы 48 талапкер көрсетілген. Талапкерлер 3 негізгі топқа бөлінген. Бұл топтағы студенттердің арасында Рукие Ходжаева/Раджимова (Rukia Rahim) Дрезденде, басқалары Кослинде тұрады. Рукие Рахимова 1925 жылы Дрезден педагогика факультетінде оқуын аяқтап, Өзбекстанға оралды. Самарқанд Педагогика академиясында оқуын жалғастырған Рахимова 1938 жылы атылған зиялылардың қатарында болды (Orunbayev, 2020: 131).

1. Абдуллах Рахманов (Abdurrachim Abdulwachid)
2. Абдуллах Рахманов (Abdurraschid Abdulwachid)
3. Исметулла Эмин (İsmetulla Emin)
4. Халмурат Қажы (Halmurat Hadschi)
5. Искендер Ташқари (İskender Tschari)

6. Хұсметтин Аладдин (Hüsamettin Alaetdin)
7. Осман Аман (Usman Aman)
8. Рахмеджан Ауесжан (Rachmetjan Awesjan)
9. Абрар Эсрар (Abrar Asrar) (Leipzig)
10. Киван Кирам (Kiwan Kiram) (Leipzig)
11. Мұхаммеджан Ауесжан (Muhamedjan Awesjan)
12. Абдуллах Бедик (Abdulla Bedig)
13. Нимет Насруллах (Nigmet Nasrulla)
14. Абдулбаки Муким (Atschilbaki Mukim)
15. Хасреткүл Атшил (Hasratkul Atschil)
16. Бешим Салих (Bischim Salich)
17. Жура Хамра (Djura Hamra)
18. Рахимкүл Рузи (Rachimkul Rusi)
19. Абдуллах Абдуррахим (Abdulla Abdurrachim)
20. Жура Хабил (Djura Habil)
21. Рүкие Рахим (Rukia Rahim)

Екінші топтағы оқушылар орта мектеп деңгейінде білім алды. Оқушылардың кейбірі орта мектеп пен ауылшаруашылығы, қолөнер мектептерінен дәріс алуы жоспарланды.

1. Хамит Абдуссамет (Hamid Abdussamad)
2. Эмануллах Насратуллах (Amanulla Nusratulla)
3. Михайл Ибрахим (Mischail İbrahim)
4. Гиясеттин Салах (Gijas Salach)
5. Садреттин Сижаяддин (Sadreddin Sija)
6. Абдуллах Пулат (Abdulla Pulat)
7. Абрар Рашит (Abrar Raschid)
8. Мухаммет Рудша (Muhamedi Rudscha)
9. Салих Ходжа Саметходжа (Salihudja Chamedhumja)
10. Алимжан Кадир (Alimjan Kadir)
11. Нармурат (Narmurat)
12. Бекназар Абдуллах (Becknasar Abdulla)
13. Хамраз (Hamrach)
14. Сехер Хаким (Sahar Hâkim)
15. Үшінші топта негізінен университет студенттері тізімге алынған.
16. Афсал Ахмеджан (Afsal Achmedjan) Шарлотенбург техникалық мектебі

17. Гүлсүм Музаффер (Gulsum Mussafar) мұғалімдердің семинар тренингі. Жоғарыда аталған студенттер оқуын Шығыста алдын-ала бастады.
18. Док., проф. Сайт Али Анкара (1889-1973) (Seyyid Ali Osmani) – Шарлотенбург техникалық мектебі
19. Шемсел Ашрат (Schemsul Aschrat) – Берлин Медицина факультеті
20. Гүлсүм Рахимова (Gulsum Rahim) – Берлин
21. Біләл Фетхуллах (Bilal Fethullaj) – Шарлотенбург техникалық мектебі

Жоғарыда аталған студенттер оқуларын бастады. Оқуларын сәтті аяқтауы да ұйым тарапынан қадағаланды. Бұхара Халық Республикасынан келген Ахмет Шүкринің (Achmed Schkuri) Филология факультетінде, Атаулла Садреддиннің Дрезден техникалық мектебінде оқуын жалғастыратыны туралы ақпарат Сыртқы Істер министрлігіне тапсырылды. Студенттердің оқуын жалғастыруы барысында визаларын ұзарту жоспарланды. Бұлардың арасында Вели Каюм-Хан (Wali Kajum), Саттар Жаппар, Бахаеттин Эмин (Bachuetdin Emin), Азиз Али Ходжа (Asis Aala Hodja) – олар келесі кездесуде оқуларын жалғастырды. Студенттердің кейбірінде визаны ұзарту мәселесі, кейбірінде тұру мерзімін ұзарту қиындық тудырды. Ресми билікпен келіссөздер жүргізген Әлімжан Идриси Салих Ходжаның (Salihudscha) Штольценбургте, Фриденауда, Фридрих Вильгельм Плац 13-те тұратынын, бірақ тұрақты тұруға рұқсат алу үшін қажетті жұмыстар орындалды деп айтуға негіз жоқ екенін айтты. Атаулла Садреддин, Орынборда Ресейдегі төңкерістен соң орта мектептегі оқуын екі жылға жалғастырды. Кемалиттин Бедри жазған өтінішінде Садреддиннің Дрезден техника университетінде электро-техникалық бөлімде білім алуы мүмкін екендігін жазды (РА-АА. R 63052).

Студенттердің көпшілігі бір жерде тұруды жөн көрді. Проппенің айтуынша, Бұхара Республикасының Мәдениет Істері жөніндегі Басқармасы бұхаралық оқушылар мен студенттердің Розенхаймерстрассе, 34 және 86 мекен-жайларында тұратындығын айтты. Осы тұрғыда тұруға және оқу үшін рұқсатты жеделдетілген түрде беруі үшін қажетті шараларды қабылдау сұралды. Виза мен тұруға қатысты рұқсатты ұзарту кезінде туындаған мәселелердің бірі – қажетті құжаттардың Ресей мұсылман студенттерін Қолдау

Ұйымына уақытында келмей қалуы. Сыртқы Істер министрлігіне Кемалиттин Бедри тарапынан жазылған өтініште, Берлин Пошта бөлімшесінің қызметтік хаттарды жеткізуде қиындықтар туатынын білдіре отырып, Сыртқы Істер министрлігі деңгейінде қызығушылық білдіруін сұрады (РА-АА. R 63052).

Проппеге жазылған өтініште Бұхарадан Берлинге сапарға аттанған студенттердің бірге әкелген 10 кілеммен бірге, сондай-ақ кеденде қандай заттар қалғаны туралы ақпарат беруін сұрады. 1922 жылдың қыркүйегінен бері 50-ге жуық студент Германияға барса да, мұндай қиындықтар кездеспегені айтылды. Алдынала заттарын алып келген студенттерге ешқандай қиындық болмағаны да айтылды. Студенттердің құлшылық ету үшін жайнамаздарды әкелгені жазылған. Жазбада Еуропа пікіріне сәйкес, аталған кілемдердің құлшылық ету үшін емес, ыңғайлы болу үшін пайдалануға қажет деп есептегені айтылған (РА-АА. R 63052).

Ұйымды қолдауындағы студенттердің жеткілікті дережеде неміс тілін білетіндігі айтылған және үміттерінің де жоғары екендігі айтылды. 1923 жылы наурыз айында Бұхара Сауда Комиссиясы Берлинде бөлімшесі бар Лепциг көрмесіне қатысты. Бұхара Сауда комиссиясының жанында жоғарыда аталған Лейпциг көрмесінде жеткілікті кілем үлгілері көрсетілді. Жәрмеңке соңында көрсетілген кілем үлгілері Бұхара Сауда комиссиясының жас мүшелерінің немқұрайлылығынан Лейпциг жәрмеңкесінде қалды (РА-АА. R 63052).

Бұхара Мәдени өкілі Әлімжан Идриси хат алмасуға қарамастан кілемдер олардың қолына түспеді деп айыпталған, құрбан айт мерекесіне келген жастардың кілемдері, яғни 1923 жылдың 17 қаңтарында белгісіз жағдайда хабарсыз қалғанын айтылды. Сондай-ақ, кілемдерді өздерімен бірге алып келген үміткерлердің неміс тілін жақсы білмегендері үшін кілемдерді кеденде қалдырулары мүмкін екендігі де айтылды. Салдарының не болғандығы туралы ақпарат беру талап етілді. Сонымен қатар өтініштің шағым ретінде қабылданбауы керек екені, маңызды тұлғалардан Кеңес Одағының Сауда Өкілі Херр В. Батнер тарапынан жүзеге асырылатыны айтылды.

Бұхара Республикасының Мәдени өкілі, бұған дейін де сөз болған 10 кілем бойынша жұмыстар жүргізіліп жатқанын мәлімдеді. Кілемнің бірі Пруссияның Мәдениет министрлігінде екендігі айтылды.

Қалған 9 кілемнің жайнамаз екенін және оны студенттердің пайдалануына болатындығы айтылды. Еуропа менталитетіне сәйкес, кілемдер жайнамаз үшін емес, күнделікті қолданылуы тиіс деген тұжырым басым болды. Бірақ шығыстағы әр адамның мешіттерде құлшылық үшін кілемдер қолданатындығынан хабардар екенін айтылды. Өткен жылдардан қалған студенттердің өздерімен бірге әкелген кілемдерін кеденнен алуға рұқсат етілді (РА-АА. R 63052).

Аталған кілемдерге қатысты жазылған өтініште Әлімжан Идриси, әкелінген кілемдердің жеке мақсатта пайдаланылатынын және сатылмайтынын атап өтті. Хабарламаны жазушы екі тараптан да Орта Азия мұсылман халықтарына мәдени және экономикалық байланыстарды арттыруы үшін Әлімжан Идрисиге қолдау көрсету керектігін жазды. Саяси себептерге орай Әлімжан Идрисидің өтінішіне оң жауап берілуін ұсынды (РА-АА. R 63052).

Сауда министрлігі Бұхара Республикасы Мәдени өкіліне жеткізу үшін есеп берді. Есепте Ресей Федерациясына қарасты Бұхара Республикасының өтініші тез арада нақтылану қажеттігі айтылды. Абдулвахид Бурхановтың бірер күн бұрын Бұхараға сапарға барып, Ташкентте Германиядағы оқуына қатысты есеп беретіндігі жөнінде айтылды. 15–20 шәкіртімен бірге Бұхарадан Германияға келетіндігі айтылды. Бурханов Мәскеудегі Германияның елшісіне өтініш білдіріп, ынымақтастықтағы жұмыс жасай алатын делегацияларға қатысуы керектігін мәлімдеді (РА-АА. R 63052).

Әлімжан Идриси студенттердің білім алуына байланысты Германия билігіне өтініш жазды. Бұл студенттердің бірі Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Түркістан легионының құрылысы мен қызметіне белсене қатысқан – Вели Каюм-Хан болатын (Kumru, Gözübüyük, 2020: 2425). Бұхара Республикасы шәкіртақы тұрғысынан қолдай отырып, Вели Каюм-Ханның (Wali Kajum'un) Дахмеде экономика саласындағы білімін алуына көмек берді.

1923 жылы 1 маусымда 17 Бұхара мұсылман студенті Германияға оқуға түсу үшін Пруссия Ғылым, Өнер және Халық ағарту министрлігіне құжат тапсырды. Барлығы мұсылман студенттер еді. Бұхара Мәдени Істер Басқармасы өз жұмысын Берлиндегі Гейсбергстрасс 39-да орналасқан кеңседе жүргізді. Берілген есепте ұлдар өздерінің тілдері мен діни рәсімдерін қолдануға рұқсат етілгені жөнінде айтылды. 1924 жылдың 1-ші қаңтарында Стамбулдан келген

Ибрахим Бешхад (İbrahim Beschad) атты оқытушы бөлімшеде жұмыс істеді. Бұхара делегациясы Түркия клубтарында жұмыс істеуін сұрады. Берлин Полиция департаменті студенттердің жол жүру және тұруға рұқсат қағаздарын тексеруге міндетті болды. Бұхара делегациясы Ибрахим Бешхаттың (İbrahim Beschad) кем дегенде 1 жыл жұмысын жүргізе алатындығын, жұмысын жалғастыру үшін не істеуі қажеттігі айтылды. Бешхат Бұхарадан келген студенттер атынан кеңседегі жұмысты жүргізуге міндетті болды. Бешхат Бірінші Дүниежүзілік соғыс кезінде Стамбулда неміс тілі мұғалімі болып жұмыс істеді. Әлімжан Идриси Бұхара комиссиясы туралы жақыннан ақпарат алу мақсатында Берлиндегі Түрік клубынан доктор Раифқа сұрақтар жолдауға болатынын атап өтті. Германия полициясы Бешхат әрекетін жылдамдатса, ризашылық білдіретінін айтты. Ибрахим Бешхаттың төлқұжаты бірқатар уақыт бойы Бұхара Республикасының Мәдениет Істері басқармасында болды. Берлин Гейсбергштрассе 39 мекенжайынан алынып, Сыртқы Істер министрлігіне жеткізуін сұрады (РА-АА. R 63052).

Бұхара студенттерінің алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі – неміс тілін толық білмеуі еді. Бұл мәселені жою үшін Ибрахим Бешхатқа Кослиндегі бұхаралық студенттерді оқыту міндеті жүктелді. Әлімжан Идриси бұл жасалған жұмыстардың өте құнды екенін айтты. Осыған байланысты Түркиядан тағайындалған Ибрахим Бешхатқа тұруға рұқсат алу үшін өтініш жасалды және жұмысты жылдамдатып, рұқсат беруін сұрады. Осылайша Кослинде дәріс беруін жалғастыра алады.

Екінші жағынан түркістандық студенттер үшін басқа оқытушылардың да тағайындалуы басты мәселе болды. Бұхаралық оқытушылардың бірі Умареддин Фахреддинов (Umareddin Fachretdinoff) 1922 жылдың 13 желтоқсанында Бұхара комиссиясынан төлқұжатын алып, Германияға оқу үшін келгісі келетіні жөнінде өтініш жазды. Умареттин Фахреддинов (Umareddin Fahreddinoff) Бұхара Республикасының азаматы, оқытушы. 1890 жылы Бұхара қаласында дүниеге келген Фахреддинов бұхаралық студенттерге көмек көрсету мақсатында Германияға барады. Рига арқылы Берлинге барғысы келетінін айтып, үш айға виза беруін сұрады (РА-АА. R 63052).

Бұхара Халық Республикасынан келген студенттер сұранысқа сай білім алуға бет бұрды. Әлімжан Идриси Ауыл және Орман шаруашылығы министрлігінің жауапты қызметкерлерімен кездесіп, түркістандық студенттердің мамандануы үшін қажетті жағдайларды талап етті. Осылайша, жасалған өтініш бойынша Бонн Поппельсдорф жоғарғы мектебінің ректоры Бұхара Халық Республикасынан келген студенттердің білім алатындығын баяндады. Білім алу мүмкіндіктері жөніндегі ақпаратты толығымен жылдамдатып жіберу жөнінде өтініш жазылып, әкімшілік тарапынан жұмыстардың жылдам аяқталатыны айтылды. Бонн Ауылшаруашылық жоғарғы мектебінде Суару қондырғыларына қызығушылық бар екенін айтты. Суару қондырғылары мен жүйелер бөлімі болмағандықтан студенттерді жақын жердегі бөлімшелерге жіберу жөнінде ұсыныс айтылды (РА-АА. R 63052).

Елдің егін шаруашылығының суару мәселесі ескеріле отырып, шәкіртақылы студенттердің елге қайтып оралғанда және Түркістанға келгенде елде қажеттілігіне пайдасы тиетіндей білім алуы керектігі айтылды. Германиядағы оқу орындарының мүмкіндіктерімен ұйым мақсаттарының байланысын байқаған Әлімжан Идриси 1922 жылдың күзінде 50-ге жуық университет және орта мектеп оқушыларының Германияда оқуына мүмкіндік болғанын айтты. Бұхаралық студенттер Бұхара үкіметінің шәкіртақысы мен қолдау көрсетуі аясында білімдерін жетілдіре алады. Оқуларын бастамас бұрын неміс тіліне қатысты кемшіліктерін дұрыстау мақсатында жұмыс жасалып жатқандығы айтылды. Студенттер жұмысында ілгерілеушіліктер бар екенін айтқан Әлімжан Идриси Германия мен Бұхара Халық Республикасының жұмысы төңірегінде, Германия билігі мен Сыртқы Істер министрлігінің жылдам іс-әрекеті барысында қажетті құжаттардың тез арада даярланатындығына және осы тұрғыда жұмыс жалғасын табатындығына сенім білдірді (РА-АА. R 63052).

Түркістандық студенттер атынан Германия билігімен кімнің кездесетіні туралы қысқа мерзімді пікірталас болды. Әлімжан Идриси Татарстан Республикасы атынан Кемалиттин Бедридің тағайындалғандығы жалған ақпарат екендігін өз өтінішінде айтқан. Бұхара және Хиуа Республикалары Кеңес Одағы құрамында автономия болып табылады. Ал Татарстанды олармен ұқсас тұрғыдан бағалаулан аулақ болу қажет. Сондай-ақ, ол Ресейлік

мұсылман студенттерді Қолдауын жалғастырады (РА-АА. R 63052). Бұл жерде айта кететін тағы бір мәселе – Әлімжан Идриси Татарстан Республикасынан келетін студенттер үшін ұйым құрғысы келді. 1918 жылы 1 ақпанда Вайнберг тұтқындар лагерінің молдасы Әлімжан Идриси Қорғаныс министрлігіне Ресейлік татар студенттерді Қолдау Ұйымын құру туралы ұсынысынын айтты. Осындай ұйымға қажетті дайындық жұмыстарын жүргізуге ынталы екенін атап өтті. Бұған қосымша татар соғыс тұтқындары арасында үгіт-насихат жүргізу үшін Германия Сыртқы Істер министрлігі Шығыс Барлау басқармасы тарапынан қаржыландырылуы мүмкін екені айтылды (РА-АА. R 11125).

Бұхара Халық Республикасының тағайындауымен Ресей азаматы Григорий Мейерсон (Grigori Chasja Meyerson) 1924 жылдың 29 маусымында Мәскеу Сыртқы Істер басқармасына Германияға бару үшін өтініш жазады. Мейерсон виза алуға өтініш берген кезде сауалнамасында оны Германияға Орталық Азия университетінің ректораты тарапынан жібергенін мәлімдеді. Оның сапарының мақсаты – Бұхара студенттерінің дайындығына ықпал ету болды. Оның жанында әйелі Голдберг Часия Мейерсон болады. Григорий Мейерсон үйленген және Орталық Азия универсиадасының ректоры болып жұмыс жасайды. 1887 жылы 30 шілдеде Екатеринославтағы Кривой-Рогта дүниеге келген. Мәскеуден Берлинге, Лейпцигке, Дрезденге бару үшін виза беруді талап етті. Жүргізілген сауалнамаға сәйкес, сапардың негізгі мақсаты – Бұхара студенттерінің Германияда білім алу мүмкіндіктерінің қандай екенін анықтау болды. 1924 жылы 5 қарашада ол Латвия мен Литвада 1,5 айға 15 тамызға дейін қалғысы келетінін мәлімдеді (РА-АА. R 63052). Часия Голдберг Мейерсон – Орталық Азия университеті ректорының жұбайы. 1893 жылы 15 наурызда Екатеринославта дүниеге келген. Ресей азаматы болған Мейерсон Ташкентте тұрады. Жұбайымен бірге сапарға баратындығын сауалнамада көрсетті (РА-АА. R 63052).

Әлімжан Идриси Германия билігімен байланыстарды сөзге тиек ете отырып, 1924 жылдың маусымында Пруссия Ғылым, Өнер және Халық ағарту министрлігінмен жасаған кездесуден оң нәтиже болмағанын айтты. Тағы бір мәселе, Бұхарадан келген 18 студенттің Кослинде білім алуы кезінде жатаханада тұруына жеңілдік беріледі. Бұхара Халық Республикасынан стипендия иегері ретінде барған студенттерден Кослиндегі жатақхана мәселесін шешу үшін қажетті

шараларды жасау ұсынылды. Кослиндегі Бұхара студенттерінің өмір сүру жағдайлары мен бейімделуі жақсы жағдайда болғандығы айтылды. Дегенмен бастапқыда мектеп пен қалаға үйренулерінің белгілі бір қиындық тудырғаны жөнінде айтылды. Барлық студенттердің біртіндеп немістіліні біліп келгендіктері айтылғанымен, кейбір студенттердің мәселелерінің әлі де жалғасып келе жатқандығы айтылды. Жетістіктері туралы талап етілген Бұхара студенттерінің қолдауына көңілі толғанын білдірген Әлімжан Идриси Сыртқы Істер министрлігінде жұмыс істеген доктор Томинскийге ризашылығын білдірді. Сыртқы Істер министрлігінен талап етілген қолдаудың бұл жолы бұхаралық студенттерге көрсетілетіндігі мәлімдеді. Кослинде оқуын жалғастыратын студенттердің 5-еуі жеке сабақ беруін сұрады және 2 оқытушыға қажетті шығындар төленетіні айтылды, сонымен бірге студенттерге қажетті қолдау көрсету ұсынылды (РА-АА. R 63052).

Әлімжан Идриси 13 студенттің құжаттары аяқталғанға дейін, 5 студенттің немістілін оқыту дәрістеріне қатыса алатындығын жазды. Осылайша, Бұхара Халық Республикасының қажетті шығындарды өтеу есебінен оқуды үздіксіз жалғастыруы қамтамасыз етілетін болды. Жылыту, жарықтандыру, баспана және оқытуды қоса алғанда – барлық шығындарды Бұхара Халық Республикасы көтереді. Сыртқы Істер министрлігіне барған кездесуде төленетін жарна студент басына 25 марка ретінде анықталып, қажетті төлем мүмкіндігінше тезірек төленетіндігі айтылды. Қазіргі уақытта төленуі тиіс қарызды 25 марка ретіне бекіткен Әлімжан Идриси әр студентке 25 доллардан төлеуге болатынын айтты.

Әлімжан Идрисидің белсенді жұмыс жасауы 1924 жылдың ортасына дейін жалғасты. Кеңес үкіметінің шешімімен тағайындалған Орталық Азия университетінің ректоры Мейерсон Германияда оқуын жалғастырып жатқан студенттердің тез арада Мәскеуге оралуын талап етті. Кеңес Одағының Берлиндегі өкілі де бұл әрекетті қолдады. Бұның басты себебі – Мәскеуде құрылған Бұхара Халық Республикасының мектебінде студенттердің білім алуын қамтамасыз ету еді (Нуридинов, 2019: 46). Екінші жағынан Әлімжан Идриси Сыртқы Істер министрлігінің лауазымды тұлғаларымен кездесуін жалғастырды. Бұл келіссөздер студенттердің визалық құжаттары, тұруға рұқсат секілді мәселелерді шешу жөнінен жалғастырды. Ахмет Сейфулмаликов (Achmed Seyfulmulukof) атты студенттің шәкіртақы

мен жоғары білім алу үшін қажетті құжаттарын тез арада беруін сұрады. Өтініш экономика факультетіне жазылды (РА-АА. R 63052).

1925 жылы Түркістаннан Германияға студенттерді жіберуді азайтуды қалаған Бұхара Халық Республикасы билігінің жұмысы тоқтатылды. Идриси 1925 жылы Сыртқы Істер министрлігі басшылығымен жасаған кездесуінде студенттердің виза және тұруға рұқсат алу мәселелерін түсіндіре отырып, қолдау көрсетуін сұрады. Әлімжан Идриси баяндамасында айтылғандай, Ресей елшілігіне талап қоюдан гөрі қолдау көрсетуін сұрай отырып өтініш жазды. Екінші жағынан, Ресей өкілі ретінде келіссөздер жүргізген Мейерсонның талабы бойынша, Кослинде оқуын жалғастырып жатқан түркістандық студенттерді шұғыл түрде Түркістанға жіберу туралы талап-тілегі жеткізілді. Бұхара атынан Берлинде келіссөздер жасаған Мейерсон, 39 өзбекстандық студенттің туған жерінде оқуын жалғастыруы үшін өтініш хат жолдады. Мейерсон әрекетіне Берлин университетінің Философия факультетінің студенті оқ атып, наразылық білдірді. Осыған орай, неміс ағартушылары мен басшылығы кездесе отырып, Бұхара студенттерінің Мәскеуге қайта оралмауы жөнінде пікір білдірді (Ogunbayev, 2020: 128-129). Көптеген жағдайлар мен Кеңес Одағының саяси қысымы нәтижесінде Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымы 1925 жылы қаржылық дағдарысқа байланысты таратылды (Турдиев, 2006: 18).

ҚОРЫТЫНДЫ

Әлімжан Идриси 1918 жылы 8 қаңтарда негізін қалаған Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымы ықпалымен шамамен жүз елуге жуық студенттің Германияда білім алуына ықпал етті. 1918 жылы бастаған жұмыстары 1920 жылдардан бастап күшейе түсті. Башқұртстан, Татарстан және Бұхара Халық Республикасынан келген студенттерге өз қажеттіліктеріне сай оқуын аяқтауға бағыттады. Түркістан аймағынан қарқынды түрде 1922 жылдан бастап, келген студенттердің білім алуы үшін қажетті хат алмасулар Әлімжан Идриси басшылығымен жүргізілді. 1916 жылдан бері Германияда тұрса да, Идриси жұмыстарды жүргізе отырып, студенттердің дамуына ықпал етті. Түркі дүниесінің сырттағы күресіне саяси және мәдени тұрғыдан ұйымдасуға басымдық бере отырып көмек көрсетті. Бұхара мен Түркістан Республикасынан 75, Татарстаннан 50 және Башқұртстаннан 15 өтінім анықталды. Түркімен, қырғыз

және қазақ студенттер де ұйым арқылы Германия оқу орындарына қабылданды. Бұл жерде айта кететін жайт, ұйым арқылы келген студенттердің тіркеу жазбаларын есепке алынуы еді. Германияда өз күштерімен білім алып жатқан студенттерді қоса есептейтін болсақ, студенттер жалпы сандарының артатыны сөзсіз.

1920–1925 жылдары арасында саяси, әлеуметтік-мәдени, коммерциялық шешімдер қабылдана отырып, Бұхара Республикасының дамуына қадамдар жасалды. Өзбекстан үшін Бұхара Республикасынан Германияға студенттерін жіберу өте маңызды еді. Бұхара Республикасының мәдени саланы жаңғыртуы, студенттердің жәдитшілік ағымының ықпалымен Германияда білім алуына қадам жасауы оң шешімдердің бірі болды. Түркістан аймағы мәселелерімен байланысты салаларда қызметін атқарған студенттер Түркі әлеміне қызмет етуде маңызды жұмыстарды атқарды. Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымы, тек бір аймақтағы студенттерге ғана емес, Түркі әлемінен келген студенттерге бағытталды. Түрік және Түркістан ұғымы ортақтасқан жұмыстарында ұйым Германия оқу орындарынан алынған білімнің Түркі әлеміне барынша үлес қосуына назар аударды. Жәдитшілік ағымға бет бұрған түркістандық зиялылар ұлттық сипатта орыстандыру саясатынан алшақтау мақсатында студенттер тәрбиелеуді жөн санады. Соның нәтижесінде түркістандық студенттер Германияда білім алды, ал батыс үлгісіндегі білім Түркістан аймағының мәселелерін шешуге бағытталды.

1925 жылы Мәскеу үкіметі наразылық танытып, Мәскеуге оралуын сұрағанда студенттердің бір бөлігі қайтты. Алайда студенттердің бір бөлігі Германияда оқуын аяқтау үшін қалды. Студенттердің көпшілігі оқуын аяқтамай тоқтауға мәжбүр болды. Бір бөлігі Мәскеуге оралып жатса, екінші бөлігі Стамбулға баруды жөн санады. Сталин кезеңінде қуғын-сүргін күшейіп, Түркістан аймағындағы зиялыларды Батыс типтегі жаңғырудан алшақтатуға бағытталды. Мәскеуде оқуды аяқтауға қысым жасағанына қарамастан, кейбір студенттер Германияда қалуды жөн санады. Оқуын аяқтай алатын студенттердің нәтижесін – үш негізгі тақырып аясында қарастыруға болады. Бірінші топ – Түркістанға қайтып оралғандар. Бұл топ көптеген ұлтжанды зиялылар сияқты Сталин кезеңінде қаза тапқандар. Түркістандық студенттер мемлекетке опасыздық жасады және тыңшылық жасады деген айыппен атылып, қаза тапты. Абдулвахаб Муради, Сұлтан Матқұл, Рүкие Рахимова

секілді Германияда білім алған студенттер Сталин кезеңінде қуғын-сүргінге ұшырады. Осылайша, Түркістан аймағының мәселелерін шешуге дайындалған зиялылар өз мақсаттарын орындай алмады.

Екінші топ – Германияда өмір бойына қалғандар. Бұл топтағы ең маңызды тұлға – Вели Каюм Хан. Екінші Дүниежүзілік соғыс кезінде Түркістан легионын құруға жетекшілік етті. Германияда қалған түркістандық студенттер, Түркістан аймағына бағытталған қызметтерін мерзімді басылымдар арқылы жалғастырды. еуропалық қоғамда Түркістан күресіне қолдау іздеді. Вели Каюм Ханның еңбектерін қарағанда, бұл – ерекше көзге ілігетін маңызды тұстардың бірі. Екінші жағынан, Түркістандық студенттер Түркістан аймағының өзекті мәселелерін қарастыра отырып, оның шешімін табуға тырысты. Олар Германияда болған кезінде бұқаралық ақпарат құралдарын шығаруға ат салысты. Ахмет Найм, Тахир Шағатай, Ахмет Жан Окай және Ахмет Шүкрү, Мұстафа Шоқай баспасөз органдарында мақалалар жариялап отырды. Парижде «Жас Түркістан» журналын шығарды. Берлинде 1923 жылы «Көмек» (Кумак) журналы Сейділқожаның редакторлығымен шықты. Саттар Жаббар аталған кезеңде Түркістанға қатысты мәселелер бойынша Германия баспасөзінде мәлімдеме жасады.

Үшінші топты Түркияға келіп қызмет жасағандар ретінде ажырата аламыз. Бұл топтың кейбір өкілдері – оқуын аяқтағаннан кейін нацистік үкімет кезеңінде Түркияға оралғандар. Тахир Шахирзаде, Решит Рахметли Арат, Саадет Чағатай, Абдулвахаб Октай, Сайт Али Анкара, Ахмет Жан Окай және Ахмет Найм Өктем Түркияға келіп маңызды қызмет атқарды. Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымы қызметінің жұмыстары қолдау тапты. Стамбулдан Кослинге оқуға келген орта мектеп оқушыларының неміс тілі біліксіздігін дұрыстау мақсатында неміс тілі мұғалімі тағайындалды. Басқа жағынан ұйымның ережесінде айтылғандай, таратылған жағдайда ұйымның кірісі Османлы Қызыл айына беріледі.

Соңында Әлімжан Идриси төрағалығымен құрылған ұйым арқылы Татарстан, Башқұртстан және Түркістан аймағынан Германияға келген 150 студенттің білім алу үдерісі Германия мұрағат көздерімен нақтыланды. Аталған кезеңде Германия оқу орындарында оқуын аяқтаған студенттердің кім екендігі және қандай үдерістерден өткендігі сараланды. Сонымен қатар, Ресейлік

мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымының құрылуы, қызметі және түркістандық студенттердің Германиядағы үдерісін жарыққа шығару Түркістан тарихына өз үлесін қоса алады.

ДЕРЕККӨЗ

Архив материалдары

PA-AA; R 63047 Zulassung baschkirischer Schüler zu deutschen Lehranstalten.

PA-AA; R 63048 Die Zulassung kirgisischer Schüler zu deutschen Lehranstalten.

PA-AA; R 63050 Die Zulassung von Schülern aus der Tartarei zu deutschen Lehranstalten.

PA-AA; R 63051 Die Zulassung von Schülern aus Turkestan zu deutschen Hochschulen.

PA-AA; R 63052 Die Zulassung von Schülern aus Usbekistan zu deutschen Lehranstalten.

PA-AA; R 11125 Die Muhammadaner in Russland, Gründung der Vereinigung zur Unterstützung russisch-tatarischer Studenten, 20 Nisan 1918.

PA-AA; R 11126 Die Mohammadener in Russland, Vereins zur Unterstützung Russisch – Mohammadanischer Studenten.

GSPK VI. HA, NI Becker, C. H., Nr. 2146. Vorsitzender der Delegation der Bucharischen Republik in Kultusangelegenheiten.

Кітаптар

Andican, A. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Yayınları.

Bademci, A. (2008). *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa*, C.1, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Barıt, S. (2018). *Türkistanlı Veli Kayum-Han (1904-1993): Hayatı ve fikirleri*, İstanbul: Yayınlanmamış YL Tezi.

Celasun, C. (2015). *Türkistanlı aydınlardan Abdülvahap İshakoğlu Oktay (1904-1968): Hayatı ve eserleri*, İstanbul: Yayınlanmamış YL Tezi.

Cwiklinski, S. (2013). *Kemaleddin Bedri, Die Zähne der Tataren, Eine zahnmedizinische Dissertation aus dem Jahre 1921*, Berlin: Osteuropa-Förderung e.V.

Çolak, F. (2019). *Alman İmparatorluğu ve Türkistan 1910-1920*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Hatunoğlu, N. (2016). *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Höpp, G. (1997). *Muslimen in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte im Wünsdorf und Zossen 1914-1924*, Berlin: Verlag Das Arabische Buch.

Kanlıdere, A. (2021). *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri, Dinî İslahçılık ve Ceditçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Kocaoğlu, T. (2018). *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, Haarlem, Hollanda:
- Orunbayev, A. (2020). *Buhara Halk Cumhuriyeti: Siyasi, Sosyo-Ekonomik, Medeni Hayat ve Liderleri (1920-1924)*, Karabük: Yayınlanmamış YL Tezi.
- Togan, Z. V. (2012). *Hâtıralar*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turdiyev, Şirali, Ular Germaniyada Ukıgan İdiler, 2006, Akadem Hızmat Basmahanası.
- Türen, H. (2016). *Tatar aydınlarından Âlimcan İdrisî (1887-1959): Hayatı ve basında çıkan yazıları*, İstanbul: Yayınlanmamış YL Tezi.

Makale

- Aydın, A, Kazancıgil, A. (2014). Osmanlı Devleti'nin Büyük Hayallerinden Türkistan Cumhuriyeti ve Prof. Dr. Ahmedcan Okay'ın Hatıraları, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, C. 18, s. 11-31.
- Djurayev, D.U. (2021). Influence of German Universities on Increasing the Literacy of Youth in *Turkestan*, *German International of Modern Science*, N. 14, s.27-28.
- Keleşyılmaz, V. (1998). Teşkilat-ı Mahsûsa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar, *Ankara Üniversitesi Atatürk Yolu Dergisi*, VI/21, s. 67-80.
- Kumru, C, Gözübüyük, S. (2020). Esir Türkistan Yargılanıyor: Veli Kayyum Han'ın Nürnberg Sorgulamalarına Dair Notlar, *Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, C.7, Sayı: 58, s. 2424-2433.
- Nuridinov, Turdali Kambaroviç, Dom Prosveşeniya Buharskoy Narodnoy Sovetskoy Respubliki v Moskve (Oçerki İstorii), *Nauçniy Resultat*, s. 46-50.
- Nuridinov, Turdali, Solijon Ugli, Sadikov Huşidbek, Latif Ugli İslamov Abdulaziz, Ekonomiçeskoye Sotrudichestva Buharskoy Narodnoy Sovetskoy Respubliki s Germaniye, *Journal of Ethnic and Diversity in International Communication*, Vol. 1, No. 7 s. 100-105.
- Qandov, B., Juraev, H., Oymatov, R., Uzbekkhon, M., Bakhridin, M. (2020). Creation of a New System of Education and Education in the Bukhara People's Republic, *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, Vol. 24, s. 496-501.
- Tursunov, Habib Tursunoviç, "Nasionalnoye Razmejenie Sredney Asii i Obrazovanie Uzbekskoy SSR, Voprosı İstorii, N.10, s. 38-49.
- Yaroshevski, D. B. (1991). Bukharan Students in Germany, 1922-1925. *Edition, Ingeborg Baldauf, Michael Friedrich, Bamberger Zentralasienstudien*, s. 271-278.

TURKESTANI STUDENTS IN THE WEIMAR REPUBLIC (1918-1925)

ABSTRACT

In 1918, Turkestani students came to Berlin to receive education in Germany with the support of the Russian Muslim Students Support Association. Âlimcan İdrisî, together with Kemalettin Bedri, as the Cultural Affairs Representative of the People's Republic of Bukhara, has been a pioneer in the education of many Tatar, Bashkir, Uzbek, Kirgiz and Turkmen students in Berlin, Munich, Leipzig and Dresden by meeting with the German authorities since 1922. In addition to the commercial relations between Tatarstan, Bashkortostan, Bukhara People's Republic and Germany, Âlimcan İdrisî has a say in socio-cultural fields. Turkestani students from Turkestan geography continued to receive education based on the needs of Turkestan until 1925. In the study, the education processes of the students at high school, university and higher education levels were evaluated. The education process of the Turkestani students has been brought to the Turkish literature based on the German archives around the association works.

In the study, it was revealed in the light of German archival sources who the students who came from the geography of Turkestan and received education in the aforementioned period, and in which fields they received education. The education process of Saadet Çağatay, Tahir Şakirzade, Reşit Rahmeti Arat, Veli-Kayum Han, Abdulvahab Muradi, who are important names of the Turkish world, is revealed based on German archive documents. Under the leadership of the Russian Muslim Students Support Association, the education process of students from Tatarstan, Bashkortostan, Bukhara and Turkestan Republics has been explained.

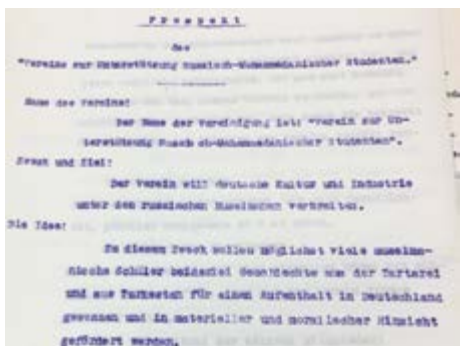
ҚОСЫМШАЛАР

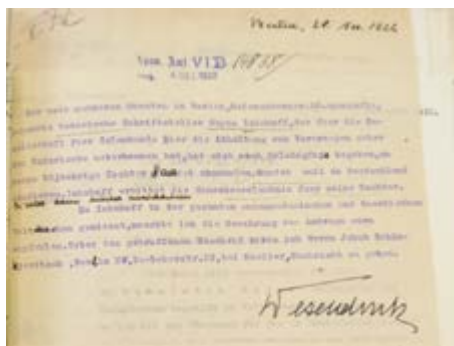
Әлімжан Идриси, Ресейлік мұсылман студенттер басшысы

Доктор Кемалиттин Бедри, Татарстан Мемлекеті Дін Істері жөніндегі өкілі

Қаңтар 1918. Ресейлік мұсылман студенттерді Қолдау Ұйымының Ережесі

Аяз Исаковтың қызы Саадеттің оқу үшін берген өтініші

Чабибулла Мұхамед Хасанов, Уфа,
Башқұртстан

Хайрунниса Исмайлов, Қазалы

Минничан Асфаганов, Башқұртстан

Сұлтан Матқұлов, Ташкент

Марвар Арабов, Орынбор, Қырғызстан
Республикасы

Салих Мұхаммедов, Ташкент

Низаулла Бикашов, Пенза, Башқұртстан

Салих Мұхаммедов, Ташкент

Осман Қуатов, Башқұртстан

Ибрагим Сабыроғлу, Ташкент

Абдулвахаб Мырза Мұхаммедов,
Ташкент

Темірбек Кашбеков, Ташкент

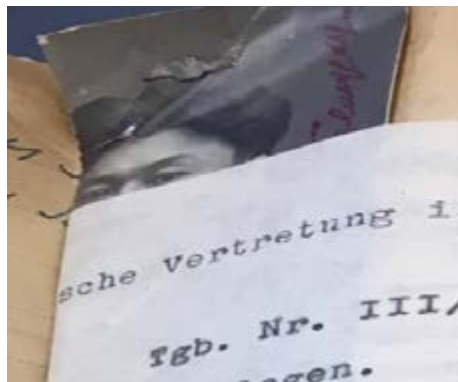
Ибрагим Әріпжан, Ташкент

Дамулла Бейтілеуов, Ақмола,
Қырғызстан Республикасы

Сабис Таңатшев, Ташкент

Қасым Беремшанов, Ташкент

Абдурахман Мұңайтпасов

Умареттин Фахреддинов, Бұхара

Александр Мейерсон. Ташкент Орта Азия университетінің ректоры

Часия Голдберг Мейерсон, (Александр Мейерсонның жұбайы) Екатеринаслав

LISTE DER IN KASACHSTAN ZUHAUSEN VERBLIBENEN DEUTSCHEN UND ÖSTERREICHISCHEN FÜRCHENKINDERN, GEBOREN AM 1.10.1925.

№.	NAME UND NAME	ALTER.	IN KASACHSTAN SEIT.
1	Abdulla Ismailov	40	November 1909
2	Said Ali Ismailov	37	September 1909
3	Yusuf Abdullajid	37	September 1909
4	Abdul Fakhim	26	September 1922
5	Talengau Ismail	24	September 1922
6	Salim Ismail	23	September 1922
7	Abdulla Abdullajid	24	September 1922
8	Said Ismail	24	September 1922
9	Abdullachan Ismail	25	August 1921
10	Yusuf Ismail	29	November 1922
11	Yusuf Ismail	24	November 1922
12	Ali Ismail	27	September 1922
13	Salim Ismail	23	September 1922
14	Arif Ismail	24	1923
15	Ali Ismail	25	September 1922
16	Salim Ismail	24	September 1922
17	Salim Ismail	20	September 1922
18	Said Ismail	21	September 1922
19	Abdullachan Ismail	22	September 1922
20	Said Ismail	22	September 1922
<u>Gruppe B.</u>			
21	Yusuf Ismail	18	November 1922
22	Yusuf Ismail	21	September 1922
23	Said Ismail	22	September 1922
24	Abdulla Ismail	20	September 1922
25	Yusuf Ismail	19	September 1922
26	Salim Ismail	20	September 1922
27	Salim Ismail	20	September 1922
28	Abdulla Ismail	22	September 1922
29	Salim Ismail	17	September 1922
30	Salim Ismail	18	September 1922
31	Yusuf Ismail	17	September 1922

1925 жыл 7 қазан. Бұхара және Түркістан Республикаларынан Германияға келген студенттердің тізімі

Бұхара мен Түркістан Республикасынан келген студенттердің тізімі
1925 жыл 7 қазан. РА-АА: R 63052.

А ТОБЫ

Реті	Аты-жөні	Жасы	Герма- нияда	Білім беру мекемесі	Бөлімі
1	Ахмет Жан Ибрахим Проф., доктор Ахмет Жан Окай (Ahmedjan Ibrahim)	28	Қараша 1922	Шарлоттенбург техникалық колледжі	Тау-кен өндірісі
2	Проф., доктор Сайд Али Анкара (Said Ali Usman)	27	Қыркүйек 1922	Шарлоттенбург техникалық колледжі	Химия
3	Эфсал Эбусейд (Efsal Abosajid)	25	Қыркүйек 1922	Шарлоттенбург техникалық колледжі	Сәулетші
4	Біләл Фетхуллах (Bilal Fethulla)	26	Қыркүйек 1918	Шарлоттенбург техникалық колледжі	Машина Жасау
5	Түлеген Мүмин (Tulegen Mumin)	24	Қараша 1922	Шарлоттенбург техникалық колледжі	Электр-техник
6	Сұлтанбек Матқұл (Sultanbek Matkul)	23	Қараша 1922	Шарлоттенбург техникалық колледжі	Электр-техник
7	Атауллах Садриддин (Ataulla Sadrutdin)	24	Қыркүйек 1922	Дрезден техникалық колледжі	Машина Жасау
8	Сабыр Ибрағимоғлы (Sabir Ibrahim)	24	Қараша 1922	Дармштадт техникалық колледжі	Химия
9	Абдулвахаб Мұрат (Abdulwahab Murad)	25	Тамыз 1921	Берлин Зираат колледжі	Ауыл шаруашылығы
10	Қасымбек Беремжан (Gasimbek Beremdjan)	29	Қараша 1922	Берлин Зираат колледжі	Ауыл шаруашылығы
11	Темірбек Кашбек (Temurbek Kasbek)	24	Қараша 1922	Берлин Зираат колледжі	Ауыл шаруашылығы
12	Әлімжан Идриси Кадри (Alimdjan Kadiri)	27	Қыркүйек 1922	Витз. Германия Колония мектебі	Ауыл шаруашылығы
13	Салих Мұхаммед (Salich Muhamed)	23	Қараша 1922	Хохенхайм ауылшаруашылық колледжі	Ауыл шаруашылығы
14	Әріпжан Ибрахим (Arifchan Ibrahim)	24	Қараша 1923	Берлин Зираат колледжі	Ауыл шаруашылығы

15	Доктор Ахмет Найм Өктем (Ahmed Naim Hâkim)	25	Қыркүйек 1922	Берлин университеті	Ұлттық Экономика
16	Шемсел Арат (Schemsel Aschrat)	24	Қыркүйек 1922	Берлин Зираат коледжі	Медицина
17	Бахаттин Эмин (Bahaeedin Emin)	20	Қыркүйек 1922	Фрайбург университеті	Медицина
18	Саттар Жаппар (Sattar Djabbar)	21	Қыркүйек 1922	Гейдельберг университеті	Химия
19	Абдулвахаб Исхак (Abdulwahab İshaak)	22	Қараша 1922	Гейдельберг университеті	Медицина
20	Вели Каюм-Хан (Wali Kajum)	22	Қыркүйек 1922	Дахме Зираат коледжі	Берлин Ауылшаруашылық коледжіне оқуға түседі.

В ТОБЫ

Реті	Аты-жөні	Жас	Герма- нияда	Білім беру мекемесі	Бөлімі
21	Фусайл Ширахмед (Fusail Schirachmed)	18	Қараша 1922	Стрелиц техникумы	Инженер мамандығы
22	Мұхаммед Қожа (Muhammed Hudcha)	21	Қыркүйек 1922	Стрелиц техникумы	Инженер мамандығы
23	Салих Ахмет Қожа (Sali Hamed Hodja)	22	Қыркүйек 1922	Стрелиц техникумы	Инженер мамандығы
24	Амануллах Насратуллах (Amanulla Nusratulla)	20	Қыркүйек 1922	Стрелиц техникумы	Техникалық білім
25	Хами Самет (Hamid Samad)	19	Қыркүйек 1922	Стрелиц техникумы	Техникалық білім
26	Гиаседдин Салахед (Gajaseddin Salachedd)	20	Қыркүйек 1922	Стрелиц техникумы	Қабылдау сынағы
27	Садреддин Сиджаеддин (Sadreddin Sijaeddin)	20	Қыркүйек 1922	Вена Гербершуле	Қабылдау сынағы
28	Абдуллах Пулат (Abdulla Pulat)	22	Қыркүйек 1922	Гельмстедт ауылшаруашылық мектебі	Қабылдау сынағы
29	Исметуллах Эмин (İsmetulla Emin)	17	Қыркүйек 1922	Гельмстедт ауылшаруашылық мектебі	Қабылдау сынағы
30	Бигназар Абдуллах (Bignasar Abdulla)	18	Қыркүйек 1922	Гельмстедт ауылшаруашылық мектебі	Қабылдау сынағы

31	Хамра Абдуллах (Hamra Abdulla)	17	Қыркүйек 1922	Гельмстедт ауылшаруашылық мектебі	Қабылдау сынағы
32	Мариям Сұлтанмұрат (Marjam Sultanmurad)	19	Қараша 1922	Дармштадт Мұғалімдерінің семинариясы	Бірінші курс
33	Хейруннисса Меджидхан (Heirenissa Medjidchan)	20	Қараша 1922	Дармштадт Мұғалімдерінің семинариясы	Екінші курс
34	Сайда Ширахмед (Saida Schierschmeed)	19	Қараша 1922	Дармштадт орта мектебі	Екінші курс

С ТОБЫ

Реті	Аты-жөні	Жас	Герма- нияда	Білім беру мекемесі	Бөлімі
35	Осман Аман (Usman Aman)	14	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Бесінші курс
36	Рахмеджан Ауесхан (Rahmedjan Awesjan)	14	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Бесінші курс
37	Мұхаммеджан Әуесхан (Muhamedjan Awesjan)	17	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Бесінші курс
38	Абдурахим Бурхан (Abdulrachim Burhan)	14	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Бесінші курс
39	Исамеддин Аладдин (Isameddin Alaeddin)	17	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Бесінші курс
40	Бешим Салих (Beschim Salich)	16	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Тоғызыншы курс
41	Хазреткул Атшил (Hasratkul Atschil)	14	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Тоғызыншы курс
42	Жура Хамра (Djura Hamra)	15	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Тоғызыншы курс
43	Рахимкул Рузи (Rahimkul Rusi)	14	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Тоғызыншы курс
44	Нимет Нарсулла (Nigmat Narsulla)	15	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Тоғызыншы курс
45	Атшилбаки Муким (Atschilbaki Mukim)	15	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Тоғызыншы курс
46	Абдуллах Абдуррахим (Abdulla Abdurrachim)	15	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Тоғызыншы курс
47	Абдуллах Бедиг (Abdulla Bedig)	15	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Тоғызыншы курс
48	Жура Халил (Djura Chalil)	15	Қыркүйек 1922	Кослин орта мектебі	Тоғызыншы курс

Мәскеуде оқуын жалғастыруға өтініш берген Бұхара мен Түркістан
Республикасынан келген студенттердің тізімі,
30 шілде 1925, РА-АА: R 63052.

Реті	Аты-жөні	Қала
1	Осман Аман (Usman Aman)	Кослин
2	Рахмеджан Әуесжан (Rachmedjan Awesian)	Кослин
3	Мұхаммеджан Әуесжан (Muamedjan Awesian)	Кослин
4	Абдуррахим Бурхан (Abdulrachim Burchan)	Кослин
5	Исамеддин Аладдин (Isameddin Alaeddin)	Кослин
6	Бешим Салих (Beschim Salich)	Кослин
7	Хазреткүл Атшил (Hasratkul Atschil)	Кослин
8	Журакул Хамра (Djurakul Hamra)	Кослин
9	Жура Халил (Djura Halil)	Кослин
10	Рахимкул Раси (Rachimkul Rusi)	Кослин
11	Нимет Нарсулла (Nigmat Narsulla)	Кослин
12	Атшилбаки Муким (Atschilbaki Mukim)	Кослин
13	Абдуллах Абдуррахим (Abdulla Abdurrrachim)	Кослин
14	Абдуллах Бедиг (Abdulla Bedig)	Кослин
15	Абдурешит Бурхан (Abdulreschid Burchan)	Кослин
16	Абраһ Арар (Abrar Asrar)	Кослин
17	Халмұрат Қажы (Halmurad Hadschi)	Кослин
18	Искендер Ташари (İskender Tachari)	Кослин
19	Амануллах Насратуллах (Amanulla Nusratulla)	Стрелиц
20	Салих Қожа (Sali Hodscha)	Стрелиц
21	Мұхаммед Қожа (Muamed Hodja)	Стрелиц
22	Фусайл Ширахметбаев (Fusail Schierachmedbajeff)	Стрелиц
23	Хамит Эбуссамет (Chamid Abdussamad)	Стрелиц
24	Ахмет Шүкрү (Achmed Schukri)	Берлин
25	Рүкие Рахим (Rukija Rachim)	Берлин
26	Мариям Сұлтанмұрадова (Marjam Sultanmuradowa)	Дармштадт

27	Хейреннисса Меджитханова (Heirenissa Medjidchanowa)	Дармштадт
28	Проф. Док. Тахир Шакирзаде (Tahir Schakir)	Гейдельберг
29	Ахмет Найм Нусратиллобек (Achmed Naim)	Берлин
30	Вели Каюм-Хан	Берлин
31	Сефер Хаким (Safar Hakim)	Берлин
32	Насреттин Шерахметиева (Nasreddin Schierachmedbajewa)	Дармштадт
33	Сайде Шерахметкызы (Saida Schierachmedbajewa)	Дармштадт
34	Атауллах Садретдин (Ataulla Sadrudtin)	Дрезден
35	Саттар Жаббар (Sattar Djabbar)	Гейдельберг
36	Гиасеттин Селухаттин (Gajaseddin Salacheddin)	Гейдельберг
37	Эбрар Решит (Abrar Reschid)	Липциг
38	Кывам Кирам (Kiwam Kiram)	Лепциг
39	Гүлсүм Мұзаффер	Берлин

BİR SÖMÜRGE YÖNTEMİ OLARAK COĞRAFYAYI ADLANDIRMAK: TÜRKİSTAN'DAN ORTA ASYA'YA RUS KAYNAKLARINDA TÜRK COĞRAFYASI (XIX.-XX. YÜZYILLAR)

Murat Özkan*

*Türkistan eki dünya esigi ğoy
Türkistan er Türiktin besigi ğoy
Tamaşa Türkistanday jerde tuvğan
Türiktin Teniri bergen nesibi ğoy¹*

ÖZ

Türklerin yaşadığı yer manasına gelen Türkistan, yüzyıllardan beri kadim Türk topraklarını tanımlamak için farklı devletler tarafından kullanılmaktadır. MS 639 yılında ilk kez Soğd belgelerinde *Twrkystn* şeklinde yazılmış; sonrasında ise neredeyse tüm doğu ve batı kaynaklarında *Türkistan* olarak ifade edilmiştir. Arapların Türkistan'ı fethetmesinden hemen sonra bölge daha dar bir coğrafi alanı tanımlayan Mâverâünnehir kelimesiyle birlikte kullanıldı. Özbek hanlıkları döneminde ise Türkistan tabirinin yerini *Buhara Hanlığı*, *Hive Hanlığı* ve *Hokand Hanlığı* gibi siyasi tanımlamalar aldı. Uluğ Türkistan geniş Türk coğrafyasını değil, Ahmed Yesevî'nin türbesinin bulunduğu *Yesi* şehri ve çevresi gibi dar bir alanı ifade etmeye başladı. Yesi'yi işgal eden Ruslar, topraklarını bu bölgeden hareketle genişlettiler ve Türk coğrafyasını idare etmek için kurdukları idari mekanizmaya Türkistan adını verdiler. Böylece XIX. yüzyılda Türkistan tabiri eski anlamını kazanmaya başladı. Ekim Devrimi'nden sonra, Türkistan

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Ordu, Türkiye. murtozkan@hotmail.com

1 1893 yılında doğan Kazak Türklerinin milli şairi, siyaset ve düşünce adamı Mağcan Cumabayev'in hayatı Kazak halkını daha çağdaş ve huzurlu bir hayata kavuşturmayı amaçlamakla geçti. Stalin'in büyük terör politikasındaki aydın katliamı sırasında o da Pantürkizm ve halk düşmanlığıyla suçlanarak tutuklandı. 19 Mart 1938'de idam edildi. İbrahim Kalkan, "Cumabayev Mağcan", DİA, C: 41, Ankara 2012, s. 271-272. En meşhur şiirlerinden biri olan Türkistan'dan aktarılan mısraların Türkiye Türkçesi şöyledir: *Türkistan, iki dünya eşiğidir, Türkistan, her Türkün beşiğidir. Türkistan gibi güzel yerde doğmuş, Türk'e Tanrı'nın verdiği nasibidir.*

halklarının kurtuluş hareketinde, birleşik ve bağımsız Türkistan'ın canlanmasından çekinen Sovyet makamları Türkistan bölgesi halklarını dar ulus-devlet sınırları ve mikro milliyetçilik içine hapsedmek için siyasi öneme sahip *Türkistan* terimini kaldırarak yerine tarihî ve siyasi mana ve derinlikten yoksun *Orta Asya* tabirini coğrafi terim olarak bölgeyi tanımlamak için kullandı. Bu çalışmanın temel amacı, Türkistan bölgesine dair tarihî adlandırmaların tespit edilerek Çarlık Rusya ve Sovyet dönemindeki coğrafi adlandırmaların politik-stratejik hedeflerini ortaya koymaktır.

GİRİŞ

Türkistan, Doğu ile Batı arasındaki coğrafi konumu itibariyle en önemli stratejik mevkillerden biridir. Bu hassas jeopolitik konumu dolayısıyla Türkistan coğrafyası tarihin ilk dönemlerinden itibaren büyük güçlerin ve bölgesel güç odaklarının çatışma alanıdır. Yer altı kaynaklarının zenginliği, ticaret yollarının merkezinde, el değmemiş verimli topraklarıyla etrafındaki devletlerin daima ilgi odağıdır. Ekonomik zenginliği dolayısıyla Türkistan önce arkaik sömürgeci güçlerin modern zamanlarda ise kapitalist-emperyal devletlerin güç çatışmasına sahne olmuştur.

Oldukça büyük bir coğrafi alanı kaplayan Türkistan'ın sınırları; İran'ın Horasan bölgesinden başlar ve Kuzey Afganistan dahil Pamir-Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanır. Oradan Mançurya'nın batısına ulaşır ve Moğolistan'la birlikte Güney Sibiry'a'nın tamamını içine alır. Batıda ise Ural Dağları ve Volga Irmağı'nın Hazar Denizi'ne ulaştığı noktaya kadar devam eder. Bahsi geçen bu büyük coğrafya ikiye ayrılır. Günümüzde çoğunluğunu Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk gruplarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu Türkistan; 1924'ten sonra Sovyet hâkimiyetine giren alana ise Batı Türkistan adı verilir. Batı Türkistan'ın yüzölçümü 3.836.503 km²; Doğu Türkistan'ın yüzölçümü ise 1.828.418 km²'dir (Taşağıl, 2012: 556).

Türkistan bilhassa geniş bir coğrafi alana sahip olması ve çeşitli insan gruplarını barındırması nedeniyle tek bir idari yönetime sahip olmamış; bölgedeki güç çatışması tarih boyunca süregelmiştir. Bu nedenle bölgenin adlandırılması coğrafyanın bir idari bütünlük içerisinde yönetimi mümkün olmadığı için burada nüfuz kazanan her bir unsur bölgeye kendi dil, gelenek, tarihî ve coğrafi terminolojisine göre farklı adlandırmalar

yapmıştır. Geçmişten günümüze bölgedeki idarecilerin çeşitliliği nedeniyle tarihî, kültürel ve siyasi açıdan adlandırma konusunda genel bir konsensüs ve terminolojiden bahsedilemez (Kamoliddin, 2002: 61).

Çarlık Rusya Hâkimiyeti Öncesinde Türkistan Coğrafyasına Dair İsimlendirmeler

Bölgenin tüm adlarının en eskisi, göçebe ve yarı göçebe halkların ortak adı olan *Tur* etnonimine dayanan *Turan*'dır. İlk olarak *Avesta*'da rastlanan bu etnonim, daha sonra eski İran mitolojisinde ve Orta Pers tarihinde bahsedilen Turan yer adının da temelini oluşturur. Sasani Kralı I. Şapur (242-272) döneminde, Persler arasında muhtemelen Turan adıyla birlikte yaygın olan ve ona benzer bir anlamı içeren *Turların Ülkesi* manasında *Turistan* adı kullanılmaya başlandı. Bahsi geçen bu ülkenin hükümdarlarına Saka Kralı deniyordu. IV. yüzyıla ait Sasani mühürlerinde Turan ve Turistan adlarıyla birlikte *Turgistan* adı da görülmeye başlandı. Erken dönem Kuşan sikkelerinde de Turan adı geçmekte ve bu Türkistan coğrafyası yani Eski İranlıların deyimiyle Türklerin ülkesi, coğrafi olarak Amu Derya, Sır Derya ve Tarım Nehri havzalarının topraklarını kapsamaktaydı. Mühürlerde sık sık karşılaşılan bu tanımlama V. yüzyılda Akhunlar ve VI.-VII. yüzyıllarda bölgede hüküm süren Türkler döneminde, Türk kelimesinin Farsça '*istan*' ekiyle birleşmesiyle oluşan ve Türklerin Ülkesi anlamına gelen *Türkistan* adına dönüştü (Kamoliddin, 2002: 61-62).

Turan ve *Türkistan* yer adlarının daha sonraki karşılığı olan *Türkistan*, ilk olarak MS 639 yılında Turfan bölgesinde bulunan Soğdca bir belgede *Twrkystn* biçimiyle yer almış; daha sonra VIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar aynı şekilde *Soğd Kotan Dokümanı II*'ye de kaydedilmiştir (William, 2005: 262; Smirnova, 1981: 32). Yine Baktريا belgelerinden birinde de Türkistan adının kullanıldığı bilinmektedir. VI.-VIII. yüzyıla ait Sasani mühürlerinde, Orta Çağ Gürcü² ve Ermeni kaynaklarında³ da Türkistan adı kullanılmaktaydı (Kamoliddin, 2002: 65-67). Yine Afganistan'da Türklerle meskûn olan Belh ve Bedehşan taraflarına ve İran'ın Horasan vilayetinin Türkmenlerle meskûn olan kısımları da Türkistan olarak tabir edilirdi (To-

2 Gürcü kaynaklarında Türkistan, "Turan", "Türkistan", "Türketi" şeklinde geçmektedir. İ. A. Asilova, G. A. Agzamova, "Ob Upotreblenii Geografičeskih Nazvanii 'Maverannahr' i 'Turkestan', *Obşestvennie Nauki v Uzbekistane*, No: 7, 1988, s. 38.

3 Ermeni kaynaklarında Türkistan, "Turkastanak" şekliyle geçmektedir. A. Zeki Velidi Togan, "Türkistan" İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, Aydoğan Matbaası, İstanbul 2005, s. 28.

gan, 1981: 23). Türklerin ülkesi adlandırması ilk kez Amu Derya'nın ötesinde bulunan ve Türklere tabi olan tüm topraklar için Sasaniler (MS. 226-651) zamanında kullanılmaya başlandı.

Tarihi boyunca, her biri kendi adını veren yabancılar tarafından defalarca işgal edilen bu bölgenin coğrafi geleneğine göre tüm bu adlardan yerel halk arasında en yaygın olanları *Türkistan* ve *Mâverâünnehir*'dir. Bunların kökeni ve geçerliliği üzerinde temel kaynak olarak kabul edilebilecek en önemli gösterge, nüfus verileri ve erken kaynaklardaki yer adlarıdır. Yüzyıllar boyunca siyasi ve etnik durumdaki değişikliklerin bir sonucu olarak tarihî-coğrafi mikrotoponomi belirli değişikliklere tabi olsa da doğal-coğrafi makrotoponomi, birincisinden farklı olarak güçlü bir istikrar ile karakterize edilir. Buna bağlı olarak da siyasi ve etnik sınırlardaki değişikliklerden bağımsız, genellikle bir bölgenin belirli bir etnik birliğe ait olduğunu yansıtabilir ve çok uzun süreler boyunca bu topluluğun gerçek sınırlarını belirler (Kamoliddin, 2002: 63-64).

Türkistan'da idareci ve yönetici grubun değişimi kadar bölge tarihinde dinler ve yeni bir dine dahil olma süreçleri de adlandırmaya etki eden faktörler arasındadır. Türkistan'ın İslamlaşma süreci coğrafi isimlerin de dönüşümünü beraberinde getirmiştir. İslam coğrafyacıları İran ve Turan kavimlerinin sınır hattı olan bölgeye Arapçada *Nehrin Ötesi* anlamına gelen *Mâverâünnehir* adını verir. Batı kaynaklarında ise bölge Latince kökenli *Transoxiana/Transaxonia* ismiyle anılır. Grek ve Roma kavimleri ise bölge için Amu Derya'nın Yunanca karşılığı olan *Oxus* ismini kullanmıştır (Asilova ve Agzamova, 1988: 35).

Turan adının ve daha sonraki karşılığı olan Türkistan'ın Mâverâünnehir'in aksine temelde coğrafi değil etno-coğrafi bir kavramı yansıttığı belirtilmelidir. Çünkü Ahameniş İmparatorluğu (MÖ 550-330) öncesi dönemin eski İranlıları tarafından Turan adı ilk olarak bölgede yaşayan halkların çok özel ve fiilen mevcut bir devlet oluşumunu belirtmek amacıyla kullanılmıştı. O zamandan beri bu topraklar üzerinde sonrasında yer alan farklı unsurların devlet oluşumlarına rağmen bu adlandırma hepsi için kullanılageldi. Arapların seferlerle bölgeyi hâkimiyet altına aldığı zamanlarda bile Türkistan yer adı, siyasi ve hukuki anlamını kaybetmedi. Sadece, önceki coğrafi konumu göz önüne alındığında, siyasi sınırlarının kuzeye ve doğuya, Halifeliğin sınırlarının ötesine ulaştığı görüldü. Daha geniş anlamda Türkistan kavramında Araplar bir anlamda sadece Türk dilleri konuşan halkların yaşadığı toprakları değil; Moğol, Tunguz, Tibet ve Çin toprakları-

nı da kastediyordu. Böylece bu topraklara Horasan da dahil edildi ve Nehrin Ötesi anlamına gelen Mâverâünnehir adı verildi (Kamoliddin, 2002: 65-67).

Mâverâünnehir'e Turan veya Türkistan diyen, Horasan bölgesi için *Türkistan Kapısı* betimlemesi yapan Arap kaynaklarında zamanla bölgenin belirli şehirleri de bu coğrafyaya dahil edilmeye başlandı (Asilova ve Agzamova, 1988: 37-38). Bu nedenle kaynaklar genellikle Horasan, Sicistan, Harezm, Kat ve Ürgenç şehirlerine *Türkistan Kapıları* adını verdi. Orta Çağ'da İlek Nehri ve ona bitişik dağlar Türkistan bölgesinin bir parçası olarak adlandırılırdı. Yine bahsi geçen coğrafyanın sınırlarını daha iyi anlayabilmek için Buhara bölgesinde bulunan Vardan köyüne *Türkistan sınırında bir kale* denildiğini belirtmek gerekir. Doğal olarak siyasi sınırlardan bağımsız coğrafi bölgeleri araştıran Orta Çağ Arap ve Fars coğrafyacıları Mâverâünnehir'i ve Horasan'ı Türkistan'ın bir parçası olarak kabul eder. XI. yüzyılın başında Karahanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Türkistan yer adının anlamı adeta yeniden canlandı. Bu dönemde Türkistan sınırlarında genişleme yaşanırken artık Mâverâünnehir adı Türkistan'ın ayrılmaz bir parçası kabul ediliyordu. Bu durum Karahanlılardan sonra bölgede hüküm süren Çağataylılar, Timurlular ve Özbekler zamanında da değişmedi (Kamoliddin, 2002: 69-70).

Mâverâünnehir adı başlangıçta genel sınırlarıyla Türkistan'ı ifade etmek için kullanılsa da Türkistan coğrafyasında sınırlı bir bölgeyi kapsıyordu. Dönem kaynaklarında da başlangıçtaki genel adlandırma terkedildi; Sır Derya ve Amu Derya boylarını ifade etmek için *Mâverâünnehir* kullanıldı. Coğrafyanın genel adlandırmasında ise *Türkistan'a* dönüldü. *Mâverâünnehir*'in sözcük anlamının zamanla *Türkistan* ile eşdeğer hâle geldiğini düşünmek tamamen yanlıştır. Turan ve Türkistan coğrafi olmaktan ziyade etno-politik bir adlandırmadır. Fakat Mâverâünnehir sadece bir coğrafyanın tanımlanması için yer adı olarak kullanılır. Mâverâünnehir sınırları açıkça tanımlanmış ve farklı zamanlarda idari bir birim olarak daha geniş toprakları ele geçiren çeşitli devlet oluşumlarının – Tahiriler, Samaniler, Karahanlılar, Harezmşahlar ve diğerleri – parçasıydı. Moğol sonrası dönem kaynaklarında *Mâverâünnehir* adı, Karahanlılar döneminde olduğu gibi hemen her zaman coğrafi olarak dahil edilen *Türkistan'ın* yanında ve onunla yakından bağlantılı kullanıldı (Kamoliddin, 2002: 71). Zeki Velidî Togan da bu bağlamda benzer bir görüş beyan eder. Ona göre; “*Arap ve İran kaynaklarında Mâverâünnehir, kendisini her taraftan saran Büyük Türkistan'ın ortasında ayrı bir ülke, bir ada olarak kabul edilmiştir.*” (Togan, 2005: 31).

Mâverâünnehir söyleyişinin bahsi geçen devletler zamanında kullanılmaya devam etmesinin önemli bir gerekçesi vardı. O zaman tüm bu devletler aslında bağımsız olmalarına rağmen, siyasi ve hukuki olarak İslam'ın yani Hilafet'in bir parçasıydı. Horasan Emirleri, Tahiriler, Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar ve hatta Türkistan hanlıkları Halife'ye bağlıydı. *Mâverâünnehir* terimi esas olarak sadece İslam coğrafyasında yayılmıştır. Doğal olarak bu adlandırmanın Türkler arasında da kullanılması akla uygundur. Ancak bu kısımda şunu belirtmemiz gerekiyor. Bu adlandırma kısa bir zaman diliminde *Türkistan* tabirinin yerine geçse de Turan ve daha sonraki karşılığı olan Türkistan ise, diğer isimlerle paralel olarak, bölgenin tarihi boyunca eski çağlardan günümüze kadar farklı formlarda da olsa kullanıldı. Sadece yerel Fars ve İslam tarihî ve coğrafi geleneklerinde değil, aynı zamanda Ermeni, Gürcü ve daha sonra Rus kaynaklarında Ahamenişler, Yunan-Makedonlar, Sasaniler ve Arapların saldırgan tutumlarının bir sonucu olarak siyasi sınırları kuzeye ve doğuya doğru sıklıkla değişmesine rağmen Türkistan kullanımı devam etti (Kamoliddin, 2002: 72).

Türkistan ve *Mâverâünnehir* terimlerinin her ikisi de açık bir anlam ifade ediyordu. Dönem boyunca bu coğrafi tanımlamalar belirli bölgeler için sıkça kullanıldı. Aslına bakılırsa bu bileşenler coğrafi anlamda ayrılmaz bir bütündür. Siyasi nedenlerle bu bölgeler arasındaki sınırlar sürekli değişti. Dolayısıyla bu isimleri kullanırken söz konusu dönemin siyasi durumunu da göz önünde bulundurmak gerekiyor. Ayrıca her iki terim kök anlamını kaybetmiş olsa da geç Orta Çağ ve sonraki tarih literatüründe kullanılmaya devam edildi. Hem Türkistan hem de *Mâverâünnehir* kullanımı bölgenin göçebe Deşt-i Kıpçak kabileleri tarafından ele geçirildiği dönemden sonra daha az yaygınlıkla kullanılmaya başlandı. XVI. yüzyıldan itibaren bu coğrafi isimler yerini, *Buhara Hanlığı*, *Hive Hanlığı* ve *Hokand Hanlığı* gibi siyasi isimlere bıraktı. O andan XIX. yüzyıla kadar bu toprakları tanımlamak için genellikle bu adlandırmalar yapıldı (Asilova ve Agzamova, 1988: 39). Togan'a göre Özbek hanları devrinde Türkistan ismi hiçbir zaman Buhara ve Semerkant'ı kapsayacak şekilde kullanılmadı. O yıllarda her ne kadar Safevi ve Kaçar tarihçileri tarafından Türkistan terimi kullanıldıysa da o dönemde hanlık sınırlarında yaşayan halk bu anlamda bir Türkistan kelimesini kullanmadı. Yine Togan halkın Türkistan kelimesini Ahmed Yesevi'nin türbesinin bulunduğu *Yesi* şehri ve çevresi için kullandığını söyler. Muhammed Şibanî Han'ın şiirlerinde geçen *Şah-ı Türkistan*, *Rah-ı Türkistan*, *Çah-ı Türkistan*, *Mah-ı Türkistan*, *Cay-ı Türkistan* kelimelerinin *Yesi* şehrini kastettiği örneğini verir. Ayrıca bu bölgenin kuzeyinde

yaşayan Kazaklar için de Türkistan'ın sadece Hz. Sultan'ın ve hanların türbesinin bulunduğu Yesi şehrini akıllara getirdiğini belirtir. Ruslar Türkistan ismini Kazaklardan aldıkları için onlar da ilk başlarda Türkistan ismini Yesi şehrini tanımlamak için kullandılar. İlk başta burayı işgal eden sonrasında yapacakları istilaları buradan düzenleyen Ruslar yeni işgal edilen yerlerde de bu ismi genişleterek kullandılar (Togan, 2005: 33). Böylece XIX. yüzyılda Türkistan tabiri eski anlamını kazanmaya başladı. Ancak Sovyetlerin etnisite politikasını başlattığı dönemde genel Türkistan coğrafi tanımlaması yerini mikro-etnik temelli adlandırmalara bıraktı.

Çarlık Rusya'nın Türkistan'da Yayılması ve Coğrafyayı Yeniden Adlandırmak

Kültürel ve coğrafi anlamda bütünlüğünü dikkate alarak bölgeye ortak bir isim vermeye çalışmak böylesine bir tarih bölünmesinin üstesinden gelmek anlamına gelecektir. Genellikle incelenen bölgeleri tanımlayan bir dizi terimin korelasyonuna özel dikkat gösterilmelidir. Farklı tarihî dönemlerde Ruslar bu coğrafya için *Büyük Buhara*, *Türkistan*, *Rus Türkistan'ı* ve en son olarak da *Orta Asya* ifadelerini kullanmıştır (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 11).

Bu bölgeyle ilgili olarak *Buhara* terimi Rus kaynaklarında XVII. yüzyılın sonunda ortaya çıktı. Bu yıllarda yazılan kaynaklarda bölge *Büyük Buhara* olarak adlandırılırdı⁴. Aslına bakılırsa bu adlandırma Türkistan'da oldukça uzun bir tarihî dönem boyunca hem siyasi ve ticari bir merkez olarak ortaya çıkan hem de yoğun bir şehir kültürünün yaşandığı, Müslümanların dinî merkezi olarak beliren Buhara'nın rolünü yansıtır (Kalutskov, 2015: 93; Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 12). Yine de burada toponim olarak belirtilen *Büyük Buhara* kavramının *Türkistan*'dan daha sınırlı bir alanı kapsadığını unutmamak gerekir. Büyük Buhara terimi ile Ruslar Sır Derya ve Amu Derya arası, Fergana Vadisi ve

4 Örneğin XVIII. yüzyılın sonlarında bölgeye gelen Rus seyyah Burnaşev, seyahatnamesinde Büyük Buhara olarak nitelendirdiği Buhara Hanlığı'nın Küçük Buhara olarak belirttiği Kâşgar ile karıştırılmaması gerektiğini söyler: '*Küçük Buhara, büyüğünün doğusunda olup yüksek dağlarla diğerinden ayrılıyor ve Çin imparatorunun himayesi altında bulunuyordu.*' "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu", Sibirskiy Vestnik, Çast Tretya, (İzdatel Grigoriy İvanoviç Spasskiy), Tipografii İosifa İoanessova, St. Petersburg 1818, s. 75. Seyahatnamenin çevirisi için bk. Murat Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, Kronik Kitap, İstanbul 2019; Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120/237, Kasım-Aralık 2018, s. 139-170.

Türkmenistan'ın bir kısmından bahsediyordu. Ayrıca bu dönemde Büyük ve Küçük Buhara birbirinden farklı coğrafi alanları kastediyordu. Yukarıda sözü edilen topraklar Büyük Buhara'nın bir parçasıydı. Doğu Türkistan'ın batısı olan Küçük Buhara ise *Kaşgarya* olarak bilinmekteydi (Kryuçkova, 2005: 98). Büyük ve Küçük Buhara terimleri, Türkistan'ı ifade etmek için Rus araştırmacılar tarafından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar yaygın olarak kullanıldı (Asilova ve Agzamova, 1988: 38).

Batı diplomatik ve siyasi literatüründe Türkistan tabiri XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren İngilizlerin öncülüğüyle görülmeye başlanmıştır. Büyük Britanya Krallığı'nın Asya'ya ilgisi öncelikle XVII. yüzyılda okyanus yoluyla Doğu Hindistan kıyıları üzerine gelişmiş ve o sınırlı alandan genel olarak Hindistan ve karasal bağlantı noktası olan Türkistan coğrafyasına doğru yayılmıştır. Rusya ve İngiltere'nin Türkistan rekabetinde adlandırma bu bakımdan iki sömürgeci devletin yaklaşım ve metodik farklılıklarını da gözler önüne sermektedir. İngiltere'nin tercihi bir coğrafi bütünlüğü ifade eden *Türkistan* iken Çarlık Rusya *Büyük-Küçük Buhara* gibi tarihî karşılığı sınırlı terimleri kullanmayı tercih etmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Batı'da bilim camiasında kullanılan *Türkistan* adı sonrasında Rus akademik çevreleri tarafından da kabul edildi. Bununla birlikte, muhtelif zamanlarda, hangi bölgelerin Türkistan'ın bir parçası olduğu konusunda farklı bakış açıları da oldu. Örneğin Rus bilim adamlarına göre Türkistan terimiyle XIX. yüzyılın ortalarında sadece Türkistan'ın vaha kısmı ima ediliyordu (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 13).

Türkistan'da siyasi, idari veya devlet mülkiyeti ilkesine göre bölünme XIX. yüzyılın sonlarında yaşandı. Buna göre bölge *Rus Türkistanı* (Türkistan Genel Valiliği ile Buhara ve Hive Hanlığı'nın himayesindeki topraklar), *Çin Türkistanı* (Kaşgarya) ve *Afgan Türkistanı* (modern Afganistan'da Türkçe konuşan nüfusun ana bölümünün yaşadığı Mezar-ı Şerif bölgesi) olarak bölündü ve bu şekilde adlandırıldı. *Rus Türkistanı*, 1860-1881'li yıllarda Çarlık Rusya'nın; *Çin Türkistanı* XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çin'in; *Afgan Türkistanı* da XIX. yüzyılın ortalarında Afgan Devleti'nin bir parçası oldu. Kazakistan toprakları Çarlık Rusya döneminde Türkistan bölgesine dahil değildi ve genellikle bu topraklar *Bozkır* olarak anılıyordu. Hatta buranın yönetimi XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında *Bozkır Bölgesi İdaresi* adını taşıyordu (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 14).

Çarlık Rusya'nın bölgeyi adlandırma zarureti bölgeye doğrudan yaptığı seferlerle ele geçirdiği topraklar ve buraların yönetim sorunuyla ilgilidir. Rusların Kazan ve Astrahan'ı ele geçirmesi akabinde güneyinde yaşanan gelişmeler yönünü buraya çevirmesine, bu coğrafyadaki faaliyetlerini giderek artırmasına neden olmuştur. Yapılan askerî operasyonlar sonucunda önce Kazak bozkırlarını ardından da Batı Türkistan'ı işgal eden Ruslar bu kazanımlarının sonucu olacak yeni idari bölgeler meydana getirmiştir. Önce Sır Derya Hattı Komutanlığını oluşturan Ruslar Türkistan coğrafi terimini bu bölgeler için de kullanmaya başlamıştır. Rusların bölgede kazandığı her toprak parçası hem idari olarak yeni bir yapılanmayı beraberinde getirmiş hem de var olan idarelerin coğrafi sınırları da sık sık değişmiştir (Togan, 1981: 24). Bu sebeple Rusların askerî faaliyetlerinden kısaca bahsetmek Türkistan adının hangi şartlarda kullanıldığının anlaşılması için son derece önemlidir.

Çarlık Rusya'nın Kazak Bozkırlarını Ele Geçirmesi ve İdari olarak Türkistan Adını Kullanmaya Başlaması

Çarlık Rusya, XVIII. yüzyılın ortalarında henüz Türkistan hanlıklarını işgal etmeden, bölgenin kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kazak kabilelerini himayesi altına almaya çalıştı. Kazaklar, XV. yüzyılda Çu Nehri civarında bir hanlık kurdu. Kazakların nüfusunun artması bu hanlığın *Büyük, Orta ve Küçük Cüz*⁵ şeklinde idarî birimlere ayrılmasına neden oldu (Doğan, 2011: 66). Kalmukların 1724-1725 yıllarında Büyük ve Orta Cüz bölgelerine karşı yaptığı akınlar sebebiyle hanların zor durumda kalmaları, kendilerini bu kötü durumdan kurtarmaları için Çarlık Rusya'dan yardım talebinde bulunmalarına neden oldu. 1730 yılında Rus Çariçesi Anna İvanovna'ya (1693-1740), Küçük Cüz Hanı Ebu'l-Hayr (1718-1748) bir mektup gönderdi ve Rusya'ya tâbi olmak istediklerini belirtti (Andican, 2009: 217). Rus yetkililer Kazak bozkırlarına hâkim oldukları takdirde Türkistan hanlıklarının işgalinin daha kolay olacağını düşündü ve bu teklifi reddetmedi (Donnelly, 1987: 204). Bu yüzden elçi olarak görevlendirdikleri Yabancı İşler Kurulu tercümanı Mirza Tevkelev'i bölgeye gönderdi (Ünal, 2010: 60). Ebu'l-Hayr Han ve Tevkelev'in çalışmaları sonucu halkın itirazlarına rağmen 10 Ekim

5 Cüzlerin ne zaman ve nasıl oluştuğu konusunda ortaya sürülen görüşlerin net olmadığını, bu görüşlerin efsane ve şecerelerden oluştuğunu ve bu meselenin bugüne kadar çözüme kavuşturulamayan en önemli problem olduğunu belirten Osman Yorulmaz, *Cüzlerle alakalı ilk kaydın 1616 yılında ortaya çıktığını söyler. Osman Yorulmaz, Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 12.

1731 tarihinde Kazak ileri gelenleri ile bazı grupların desteği alındı ve çarlığa tabi olma kararı kabul edildi. Ancak bu karar aksakallar, beyler, batırlar ve sultanlardan saklandı. Olayın duyulması sonucu halk alınan kararı kabul etmedi. Üstelik Rus elçisi Tevkelev ve Ebu'l-Hayr Han'ı öldürmek istedi. Bu olaylar sonucunda Tevkelev, iki yıl kadar Kazaklar arasında esir hayatı yaşadı ve ülkesine dönemedi (Yorulmaz, 2016: 461-462). Sonrasında Han ve Tevkelev'in gayretleri ve Bukenbay Batır'ın yardımıyla muhalif boy liderlerinin büyük bir kısmı ve Kazak ileri gelenleri ikna edilerek bu olay çözüldü; çarlığa bağlanma kararı alındı (Doğan, 2002: 87). Kararın ardından Ruslar, Türkistan'ın işgali için son derece önem taşıyan bir noktada, Or ile Ural nehirlerinin birleştiği yerde Orenburg Kalesi'ni inşa etti (Saray, 1996: 88-89). 1735 yılında inşa edilen bu kale Rus idaresinin merkezi hâline geldi (Kurat, 1965: 109). Sonraki yıllarda kale, Türkistan'a yapılacak seferlerin başlangıç noktası olarak belirlendi (Hayit, 1975: 50).

Küçük Cüz'ü himayesine alarak başarılı olan Ruslar, Orta Cüz'ü de tehdit etmeye başladı. Ebu'l-Hayr Han'ın çarlığa bağlanmasından sonra Ruslar, Orta Cüz liderleri olan Abılay (1711-1781) ve Ebu'l-Mambet'i (1739-1770). Orenburg'a davet ederek kendilerine biat etmelerini istedi. Ancak Orta Cüz liderleri bu durumu kabul etmedi. Rusların Kazak topraklarına yayılma siyasetini gören liderler, Orenburg'a giderek çarlığa bağlı kalacaklarının sözünü verdikçe de bu bağlılık sözde kaldı; Orta Cüz, çarlığa vergi vermedi ve onların isteklerini yerine getirmede (Doğan, 2011: 68-69). Abılay ve Ebu'l - Mambet'in Orta Cüz'ü yönettiği yıllarda başarılı olması Rusları harekete geçirdi ve Ruslar Abılay'ı yanlarına çekmek ve onu han ilan etmek istedi. Fakat Abılay, han olan amcası Ebu'l-Mambet'in yanında olarak Rusları reddetti. Abılay'ın bu tavrı Rusların hoşuna gitmedi; ama Ruslar bölgeye yeni han atamanın doğru olmadığını düşündüğü için müdahalede bulunmadı (Yorulmaz, 2013: 256-257).

Ebu'l-Mambet'in ölümünden sonra han olan Abılay, bölgede etkin bir siyasi figür olarak belirdi. Gösterdiği başarılı siyaset sayesinde diğer Kazak boyları da onun yönetimi altına girdi. Abılay Han'ın ölümünden sonra Orta Cüz'ün başına geçen Veli Han'ın (1784-1815) da Ruslara düşmanlık beslemesi, Rusların Orta Cüz'e hâkim olmak için daha farklı bir siyaset izlemesine neden oldu. Bu yüzden Orta Cüz'ü meydana getiren Kıpçak, Argın, Nayman, Girey, Yak ve Kongrat boylarının beyleri ile irtibata geçilerek Orta Cüz'e karşı kışkırtmaya çalışıldı. Bu çabalardan sonuç alınmaya başlandı ve Argın boyu beyi Bökey, Veli Han ile mücadeleye başladı. Orta Cüz'de yaşanan bu hâkimiyet çatışması halkın yaşamına büyük darbe vurdu. Veli

Han ve Bökey Han'ın birbirlerine yakın yıllarda vefat etmesi halkı biraz rahatlattı. Veli Han'dan sonra Orta Cüz'ü yönetmek için başa geçen hanların beceriksizliğinden dolayı Cüz başsız kaldı. Bunu fırsat bilen çarlık, Orta Cüz bölgesine hâkim olmayı başardı (Saray, 1996: 90-92).

1801 yılında Bökey ve halkı, çarlıktan almış olduğu izinle Küçük Cüz'ün topraklarının önemli bir kısmı ile Ural ve Volga arasındaki topraklara yerleşmişti (Ünal, 2010: 75). 1803 yılında Bökey Sultan'ın idaresinde bulunan yaklaşık 7000 aile de bu bölgeye geldi (Yorulmaz, 2013: 272). Rus yönetimi, 1808 yılında yayınladıkları tamim ile Bökey Ordası (İç Orda)'nın sınırlarını belirledi ve 1812 yılında da Bökey'i han olarak kabul etti. Rusların amacı, cüz yönetimini zayıflatmak ve bölgeye daha rahat müdahale edebilmektir. Nitekim öyle oldu; Bökey'in ölümünden sonra yerine 14 yaşındaki oğlu Cihangir geçti. Cihangir'in hanlık yaptığı yıllar Kazakların hem Cihangir'e hem de çarlığa karşı ayaklandığı dönemlerdi. Rus yetkililer bu durumun kendileri için bir sorun oluşturacağını düşünüyordu. Bu yüzden Ruslar, 1845 yılında Cihangir'in ölümüyle Bökey Ordası'na yeni han atamadı ve ordanın hâkimiyetine son verdi (Hayit, 1975: 59-60).

Büyük Cüz ise 1756 yılına kadar Kalmukların himayesinde çok sıkıntı çekti. Ardından Çin'in baskılarına maruz kaldı. Yaşadıkları tüm bu sıkıntılardan kurtulmak isteyen boylar, Taşkent bölgesinin yönetimini üstlenen Yunus Hoca Devleti'ne bağlandı; akabinde bölgeyi ele geçiren Hokand Hanlığı'na tâbi oldu. Hokand Hanlığı Taşkent'i ele geçirdikten sonra Kazak bozkırlarına yayılmayı sürdürünce Büyük Cüz Hanı Süyük, Rusya ve Hokand Hanlığı arasında kaldı (Andican, 2009: 218). Hokand Hanlığı'nın Yedisu bölgesine yerleşme çabaları Büyük Cüz'ü rahatsız etti. Cüz'ü oluşturan boylar ise Rus idaresine girmeye başladı. Önce Süyük Han, sonra 1824 yılında Abılay Han'ın torunu Adil Sultan'ın soyundan gelen 14 sultan Ruslara bağlandı (Yorulmaz, 2016: 471). Orta ve Küçük Cüz topraklarında yeni idari birimler kurularak ve söz konusu Kazak toprakları Rusya'nın bir parçası hâline getirildi.

Türkistan'da İlk Rus İdari Birimi: Sır Derya Hattı Komutanlığı (5 Temmuz 1854)

Rusların amacı Kazak topraklarına yaptıkları sistematik mücadelelere ek olarak yeni bir cephe açmak ve Türkistan bölgesine hâkim olmaktır. Ruslar Kazak topraklarında hâkimiyetlerini tesis edememelerine rağmen bölgeyi ele geçirmek için Türkistan içlerine yöneliyordu. Bu topraklar Öz-

bek hâkimiyeti altında olmasına rağmen müşterek bir devlet olamadıkları için aynı soydan gelen hanlıklar tarafından yönetiliyordu. Mevki bakımından Ruslara en yakın hanlık, Amu Derya'dan Horasan ve Mangışlak'a kadar toprakları bulunan Hive Hanlığı idi (Devlet, 1985: 29). Buhara Hanlığı'nın kontrolündeki topraklar ise Zerefşan Vadisi, Kaşkaderya, Surhanderya, Karategin, Andican, Semerkand, Buhara, Karşı, Hisar, Kerki ve Cizzak'tan oluşuyordu (Taşağıl, 2012: 559). İlişkilerin başladığı ilk yıllarda, bölgede Özbek soyundan gelen iki hanlık olmasına rağmen XVIII. yüzyılda bu sayı üçe çıktı. Bu yüzyılda kurulan Hokand Hanlığı'nın ana yerleşim sahası ise Fergana Vadisi oldu (Çelik, 2016: 527).

XIX. asrın ikinci yarısında yerleşik nüfusun meskûn olduğu Türkistan'ın güney bölgelerine doğru işgal hareketi başladı. Sır Derya'nın aşağı kısmındaki Raym'da bir liman inşa ederek buraya istihkâmlar kuran Ruslar, 1853 yılının yaz aylarında Sır Derya'da Hokand Hanlığı'na bağlı olan Akmesit'i aldı. Sır Derya boyunca Sır Derya Askerî Hattı adında bir kale sistemi oluşturularak 1854 yılında Verniy⁶ Kalesi kuruldu (Masalskiy, 1998: 88). Bu gelişmelerin ardından 5 Temmuz 1854 tarihinde, Ruslar açısından son derece önemli olan bu bölgede, Savunma Bakanlığının emriyle Sır Derya Askerî Hattı Komutanlığı oluşturuldu. Aynı tarihli kanuna göre bölge ordusu ve buradaki Kazakların yönetimi, bölgenin savunma tesisi ve Sır Derya'daki filo Sır Derya Askerî Hattı komutanına verildi (PSZRİ, 1854: 679).

1856 yılında II. Aleksandr tarafından yayımlanan *Sır Derya Sınır Hattı'nın İdaresi Hakkındaki Talimatnameye* göre bölgeye Kazaklar ve sınır işlerinin yönetiminden sorumlu Dışişleri Bakanlığı baş memuru tayin edildi. Bu talimatname buraya görevlendirilen hat komutanı ve Dışişleri Bakanlığı baş memuru tarafından Sır Derya Kazaklarının yönetilmesi ve komşu Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarıyla ilişkilerin yürütülmesini kapsıyordu. Sır Derya Hattı'nın sınırlarının genişlemeye devam etmesi, yeni işgal edilen toprakların idari organizasyon sorununu da ortaya çıkardı (Kerimov, 2019: 31).

Çarlık Rusya'nın Türkistan'da İdari Rejim Kurma Çabaları: Türkistan Oblastı'nın Kurulması (5 Mart 1865)

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Çarlık Rusya'nın sistemli bir şekilde Türkistan'a yönelmesinin birçok nedeni vardı. Ekonomik nedenler bunların başında geliyordu. Çünkü Rus malları Avrupa devletleri ile rekabet

6 Günümüzdeki Almatı şehridir.

edebilecek seviyede değildi. Türkistan'ın hâkimiyet altına alınması, Rusların Avrupalılarla rekabet etmek zorunda olmadıkları büyük bir pazara sahip olmaları anlamına geliyordu. Pamuk kaynağı olan Amerika'da yaşanan iç savaş, Amerika'dan Avrupa'ya pamuk sevkiyatını sekteye uğrattı. Bu sebeple pamuk üretimi bakımından Amerika'dan sonra ikinci sırada yer alan Türkistan'ın önemi bir kat daha arttı. Ekonomik nedenlerden dolayı Rus tüccarların hükümete ciddi baskıları da Rusların bu bölgeye yönelmesini sağladı (Çapraz, 2011: 58). Seymour Becker, ekonomik çıkarların Rusların Türkistan'ı işgal etmek istemesinin en önemli nedenleri arasında olduğunu ifade eder. Ayrıca Rusya ve Türkistan arasındaki pamuk ticaret hacminin çok yüksek ve önemli olduğunu vurgular. Rus tekstil sanayisinin ham maddesi olan pamuk üretimine doğrudan sahip olabilmek için bu işgali Rusların zarurî gördüğünü de belirtir (Becker, 2004: 21).

Çarlık Rusya'nın Türkistan bölgesine yönelmesinde, şüphesiz devlet adamlarının bu işgali desteklemesi de etkili oldu. Kırım Harbi'nden (1853-1856) sonra II. Aleksandr'ın (1855-1881) girişimleriyle Çarlık Rusya pek çok alanda reform yapma gereği duydu. Bu reformların en yoğun görüldüğü alan, mağlubiyetin bıraktığı derin teessürden dolayı askerî sahaydı. İlk başlarda bu reform hareketlerinin amacı muhtemelen Avrupa'ya karşı tekrar taarruza geçmektir. Bunun imkansızlığı kısa sürede anlaşıldıysa da Türkistan sahasının işgal edilmesi için reform hareketleri sürdürüldü. Rus yetkililer Türkistan bölgesinde hâkimiyet kurabilmek için Kafkasya'nın tam anlamıyla ele geçirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu sebeple II. Aleksandr, hanedan ailesinin ileri gelenlerinden ve çok yakın arkadaşı olan Baryatinskiy'i olağanüstü yetkilerle Kafkas ordusu komutanlığına atadı (Saray, 1984: 10). Baryatinskiy bölgeye gelir gelmez ileride Savunma Bakanlığı mevkiine gelecek olan D. A. Milyutin'in de yardımlarıyla Kafkaslarda birtakım reform hareketlerine girişti. Bu reformlarla kumanda zinciri daha işler hâle getirildi; askerî bölgelere atanan komutanlara geniş yetkiler verilerek savaş eğitimine daha fazla önem gösterildi. Bu sayede Kafkasya'da Rusya'nın hâkimiyeti sağlandı. Ayrıca Milyutin, Savunma Bakanı olunca Kafkasya'daki bu reformlar Çarlık Rusya'nın geneline yayıldı (Saray, 1984: 11).

Baryatinskiy, Türkistan'ın işgali meselesinin en şiddetli savunucusuydu. Kafkasya'da çarın naibi ve ordu başkomutanı olarak görev yaptığı esnada, II. Aleksandr'a Türkistan'ın işgalinin gerekliliğini anlatmıştı. Baryatinskiy, 1857 yılında bir heyetle, Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında ulaşım için gerekli olan demiryolu yapımının tüm yönleriyle ele alınmasını içeren bir rapor hazırlanmasını önerdi (Özkan, 2020a: 118). Baryatins-

kiy'e göre demiryolunun yapılmasıyla Rus ürünleri Asya pazarına ulaştırılacak, Rusya'nın Asya'daki politik varlığının güçlenmesiyle de İngiltere artık Rusya'yla rekabet edemeyecekti. Baryatinskiy, Sır Derya boyunca Türkistan içlerine ilerlemenin daha kolay olacağını düşündüğü için Hazar Denizi'nde donanmanın güçlendirilmesini ve Aral Gölü'ne doğru bir yol açılmasını istiyordu. Çar II. Aleksandr, Baryantiskiy'in bu planını dikkate alarak değerlendirmesi için bir komisyon oluşturdu. Komisyon 1857 yılında, Baryatinskiy'in planını destekleyecek açıklamalar yaptı; fakat planı zamansız buldu. Bu açıklamalara rağmen Dışişleri Bakanlığı; N. V. Hanikov (1822-1878) başkanlığında bir heyeti İran'ın doğusuna ve Herat'a; N. P. İgnatyev (1832-1908) başkanlığındaki heyeti Hive ve Buhara'ya; Kazak araştırmacı Ç. Ç. Valihanov (1835-1865) başkanlığında bir heyeti de Doğu Türkistan'a gönderdi (Marshall, 2006: 37). Rus hükümetinin bölgede bulunan Türkistan hanlıklarını daha yakından tanımak maksadıyla görevlendirdiği heyetin başında bulunan Albay İgnatyev'in Asya hakkında hayli bilgisi vardı. Rus Hükümeti tarafından verilen talimata göre bu komisyonlar, hanlıkların askerî ve ekonomik durumları ile bölgedeki yol ve güzergâhları araştıracaktı. Bunların yanı sıra burada aktif şekilde devam eden ticaret hayatına dair malumat toplayacak ve Rus tüccarların ticarette nasıl etkin olabileceğini araştıracaktı (Saray, 1996: 109). İgnatyev'in, İngiltere ataşeliğini icra ettiği dönemde bile Türkistan'ın işgal edilmesi için Rus yetkililerine teklif sunduğu (Becker, 2004: 16) ve Hindistan'da bulunan İngiliz güçleri hakkında yaptığı araştırmalardan ötürü II. Aleksandr'ın övgüsüne mazhar olduğu (Strong, 1975: 243) düşünüldüğü zaman İgnatyev'in bu görevi yürütecek heyetin başkanlığına atanmasının Rusya açısından isabetli olduğu anlaşılabılır.

İgnatyev önderliğindeki komisyon, 1858 yılında Türkistan hanlıkları hakkında bilgi toplayarak Petersburg'a döndü ve yaptığı araştırmaların raporunu Rus yetkililere sundu. Bu rapor Türkistan hanlıklarının savunmasız ve çok zayıf olduğunu belgeliyordu (Mackenzie, 1987: 213). Yine Hokand Hanlığı'na karşı vakit kaybetmeden askerî bir harekât düzenlenmesi gerektiğinin altı çizilmişti. Raporda dikkat çeken bir diğer husus da Hive ve Buhara hanlıkları arasında bir sorun çıkararak birbirlerine düşürülmesi ve aşama aşama Rus nüfuzuna sokulması; daha sonra fiilen işgal edilmesinin belirtilmesiydi. Bu rapor, Kafkasya Genel Valisi Baryatinskiy, Orenburg Genel Valisi Katenin (1800-1860) ve Batı Sibiry Genel Valisi Gasford (1794-1874) tarafından dikkate alındı. Bu arada Petersburg'da Türkistan'ın işgalinin fikir aşamasından çıkarak fiiliyata dönüşmesine sebep olacak gelişmeler de yaşandı. Savunma Bakanlığı mevkiine Türkistan'ın işgal edilmesinin zarurî olduğunu düşünenlerin en başında gelen Milyutin; ge-

nelkurmayın Asya Masası'nın başına ise İgnatyev getirildi. Kafkasya Genel Valisi Baryatinskiy'in yetiştirdiği bu iki şahsın çarlığın Türkistan politikasının karar mercii olması, Türkistan'ı işgal etme düşüncesinin eyleme geçirilmesini hızlandırdı (Saray, 1996: 109-110). Rus tarihçi Tamara Popova, İgnatyev'in 1861 yılında Asya Masası'nın başına geçirilmesini, Türkistan'ın kaderini değiştirecek hamle olarak nitelendirir ve İgnatyev'in Türkistan'ın işgal edilmesi hususunda Çar II. Aleksandr'ı ikna eden kişi olduğunu belirtir (Popova, 2001: 249). Ayrıca Kafkasya'da Şeyh Şamil hareketinin bastırılması, tekstil sanayisi için yeni pazar ve hammadde gereksinimi de Çarlık Rusya'yı Türkistan'da daha kararlı adımlar atmaya itti; böylece hanlıkların işgali Ruslar için zaruri hâle geldi (Masalskiy, 1998: 89).

Rus Hükümeti ilk olarak İgnatyev'in de raporunda belirttiği gibi siyasi karışıklıklar içerisinde bulunan Hokand Hanlığı'nı hedef aldı. 1858 yılında Hudayar Han'a (1829-1879) karşı ülkede çıkan isyanı fırsat bilen Ruslar, 1860 yılında Yedisu bölgesinden harekete geçerek Tokmak ve Bişkek şehirlerini; Doğu Türkistan'a giden yolları, takip eden yıl ise Sır Derya'nın üst kısımlarını hâkimiyeti altına aldı (Andican, 2009: 228). 19 Eylül 1864 tarihinde, General Mihail Grigoryeviç Çernyaev'in (1828-1898) emrindeki askerler Çimkent'e hareket etti (Kuropatkin, 1899: 14). Çimkent, iki Rus birliği tarafından abluka altına alındı ve çok geçmeden işgal gerçekleşti. Böylece Ruslar yıllardır gerçekleştirmek istediği amaçlarına ulaştı (Becker, 2004: 17).

Türkistan'daki yeni toprak kazanımlarından sonra Rus hükümeti, Hokand Hanlığı topraklarının bir bölümünün siyasi kaderini belirleme ve Türkistan'da idari alanda yeni bir politikanın uygulanması gerekliliği sonucuna vardı. 1864 yılının sonunda Çimkent'in işgal edilmesiyle Rus orduları Taşkent'e iyice yaklaştı. Yeni ele geçirilen toprakların idari organizasyonu için de 3 Şubat 1864 tarihinde N. A. Severtsov, General Çernyaev başkanlığında Orta Asya sınır oblastı hakkında yeni bir nizamname tasarısı hazırlandı. Bu tasarı resmîyete dökülmemesine rağmen Rusya'nın 1860'lı yıllardaki Türkistan'ın yönetimine dair idare politikasının çerçevesini belirledi ve 1865 yılında oluşturulan Türkistan Oblastı'nın idaresi hakkındaki geçici nizamnameye model teşkil etti⁷ (Kerimov, 2019: 34-35).

7 Doğrudan benzerlik taşımamakla birlikte 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra Babıali, Osmanlı Devleti'nin uzak vilayetlerini, Türkistan'a coğrafi bakımdan benzeyen Yakındoğu'daki topraklarını modern-merkezi devlet ilkeleri çerçevesinde idare edebilmek ve söz konusu bölgelerde asayiş, idari istikrarı temin için idari reform faaliyetleri başlatmıştır. Osmanlı Devleti'nin taşrasını idare için başlattığı reform faaliyeti hakkında bk. Cenk Reyhan, Nizam Önen, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rusların Türkistan'da hızlıca ilerlemelerinin ardından kazanılan topraklar üzerinde yeni bir yönetim sistemi oluşturulmaya çalışıldı. Ruslar bu yeni yönetim sistemiyle halkı eski hanlık geleneklerinden koparmayı amaçlıyordu. Çarlık Rusya Kafkasya'nın idari denetim altına alınması için ünik yöntemleri kullanırken Türkistan örneğinde daha uluslararası kabul görmüş bilhassa İngiltere tarafından başvuru olan yöntemleri kendisine model almıştır (Tsentrálnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 86).

Rus hükümetinin Türkistan'da ve Kazak bozkırlarındaki örgütlenme ve faaliyet ilkeleri iki şekilde ilerliyordu. Bunlardan ilki, bölgede idarenin birinci şahısları üzerinden pratikte sınırsız haklara sahip bir askerî ve halk idare sisteminin kurulmasıydı. Bu sert politikayla amaçlanan yakın gelecekte bölge ile organik birleşmeyi azami ölçüde gerçekleştirebilmektir. Diğerinde ise yumuşak bir yaklaşım gösterilerek geleneksel yerel kurumlara dokunulmayacak, halkın geleneklerine de dikkat edilecekti. Bu tutum bölge yönetiminde kendini net bir şekilde gösterecekti. Bu iki yaklaşım idari uygulamada birleştirildi, iç içe geçerek birbirini tamamladı ve bu şekilde Türkistan'daki Rus politikasının temel yapısını oluşturdu. Ana hedefe yönelik politikalar izleyen Ruslar yerel koşulları ve gelenekleri dikkate alarak bölgede Rus devletinin mümkün olduğunca sakin, barışçıl ve kademeli olarak kurulmasını amaçlıyordu. Ancak yukarıdan kuvvetle dayatılan merkezci hareketle birlikte bölgede imparatorlukla birleşmeyi önleyen bu iki yaklaşımın varlığı ve Türkistan bölgesini ayakta tutan çok belirgin merkezkaç kuvvetlerinin bulunması bu duruma engel oldu (Tsentrálnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 13).

Rus generallerinin Türkistan'daki aktif saldırgan tutumları, 1865'in başında devasa bir bölgenin Çarlık Rusya'nın güney sınırlarını oluşturmaya yol açtı. Aynı yılın Şubat ayında, Türkistan bölgesi Orenburg Genel Valiliğinin bir parçası oldu (Doğan, 2017: 46). Bu gelişmeler üzerine N. A. Severtsov ve Çernyaev'in tasarısı 1865 yılı Şubat ayı başlarında Savunma Bakanlığına sunuldu. 12 Şubat 1865 tarihinde, Yeni-Hokand ve Sır Derya Hattı (Issık Gölü'nün batı ucundan Aral Gölü'ne kadar) her ne kadar Orenburg Genel Valiliğine ait toprakların uzağında olsa bile buraya bağlandı. Ancak alınan kararla *Türkistan Oblastı* olarak adlandırılan bölge özel yetkilere sahip bir vali tarafından idare edilecekti. Hazırlanan emirnamede Türkistan Oblastı'nın durumu çok net bir şekilde izah ediliyordu. 2 Mart'ta yayınlanan emirnamede; Zaçuy Krayı'nda 1864 yılında kurulan ön hat ile Sır Derya Hattı'nın birleştirilmesine ve Aral Gölü'nden Issık Göl'e uzanan

bölgede bir oblast kurulmasına karar verildiği açıklanıyor ve bu oblastın adının Türkistan olacağı ilan ediliyordu. Yeni oblastı askerî vali idare edecekti. Türkistan Oblastı Askerî Valisi askerî bakımdan Orenburg ordu komutanına, mülki idarede ise Orenburg Genel Valiliği'ne tabi idi (PSZRİ, 1865: 184). Türkistan Eyaleti'nin kurulması hakkındaki emirnameden hemen sonra 5 Mart 1865 tarihli emirname ile Çar Sır Derya Hattı'nı lağvettti ve yerine Türkistan Oblastı'nın kurulduğunu ilan etti (PSZRİ, 1865: 261-262; Vasilyev, 2013: 176-178; Doğan, 2017: 47). Türkistan Oblastı'nın kurulmasıyla birlikte Çarlık Rusya tarihî anlamıyla Türkistan tabirini ilk kez kabul etmiş ve bu adlandırmayı kendi idari rejiminin bir parçası olarak kullanmıştır. Böylelikle Türkistan adı Çarlık Rusya'nın idari yapısının resmî bir parçası hâline gelmiştir.

Bu gelişmelerin ardından merkezin onayını beklemeden, Haziran 1865'te Taşkent'i işgal ederek Rusya'ya bağlayan Çernyaev (Masalskiy, 1998: 89), bölgenin ilk askerî valisi ilan edildi (Tsentrálnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 87). 6 Ağustos 1865 tarihinde Çernyaev ve Severtsov'un gayretleriyle hazırlanan nizamname, II. Aleksandr tarafından onaylandı ve Türkistan Oblastı'nın idaresi hakkında geçici nizamnamenin temeli oluşturuldu. Türkistan Oblastı'nın idaresi hakkında düzenlenen geçici nizamname üç ana bölümden oluşuyordu. Nizamnamenin birinci bölümünde Türkistan Oblastı ve bunu oluşturan alt idari birimlerin kuruluşu (PSZRİ, 1865: 876-877), ikinci bölümde Türkistan Oblastı'nın askerî yönetimi (PSZRİ, 1865: 877-880), son bölümde ise askerî halk idaresi ele alınıyordu (PSZRİ, 1865: 880-881).

Rus Türkistanı'nın İnşası: Türkistan Genel Valiliği'nin Kurulması (11 Temmuz 1867)

Taşkent'in işgalinden sonra, St. Petersburg ve Orenburg'daki Rus yetkilileri yeni bir idari bölgesel yapılandırma çalışmalarına başladı. Önce Taşkent'te Çarlık Rusya'ya bağlı özerk bir Taşkent Hanlığı kurdurulması fikri gündeme geldi. Fakat bu plandan vazgeçilerek Orenburg Valiliği'nin idaresi altında, güneyde Türkistan ve Taşkent adıyla iki yeni idari birim kurulması tasarısı ortaya atıldı. Bütün bu tasarıları görüşmek ve Çarlık Rusya'nın İç Asya'daki idari sisteminin esaslarını tayin etmek için Mayıs 1865'te bir komite teşkil edildi (Tsentrálnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 91). Komite öncelikle yeni idari yapının kurulacağı bölgelerdeki halkları, coğrafyayı tanımak üzere Orenburg ve Batı Sibiryâ Genel Valiliği sınırları içindeki bozkır bölgelerine ve Türkistan Oblastı'na gezi-

ler düzenledi. Senatör Girs başkanlığındaki komite üyeleri yaklaşık bir yıl kadar Batı Sibirya'da ve 1866 yılının Ağustos ayından itibaren iki ay Türkistan'da kalarak bölge halklarını yakından tanıdı, coğrafi isimler ve doğal sınırlar üzerine detaylı tetkiklerde bulundu (Kerimov, 2019: 49-51).

Komisyonun çalışmaları sonrasında başlıca yeni kurulacak idari bölgenin adı ve merkezinin neresi olacağı üzerinde tartışmalar yaşandı. Komisyonda ilk olarak kurulacak yeni idari oluşumun Semipalatinsk Oblastı'yla birleştirilmesi fikri ortaya atıldı. Bu bağlamda yeni genel valiliğe *Orta Asya* adının verilmesi teklif edildi. Bu bölgenin isim tartışmasının yanında merkez olacak şehir üzerinde de mutabakat yoktu. Bölgenin merkezi olarak Taşkent, Türkistan, Çimkent ve Evliya-ata olmak üzere çeşitli seçenekler sunulmuştu. Genelkurmay üyeleri bölgenin merkezinin Evliya-ata olması yönünde görüş bildiriyordu. Bu durumun gerçekleşebilme ihtimalini değerlendirmek amacıyla önceden Evliya-ata'da bulunan Severtsov bölgeye gönderildi. Bölgeye giden Severtsov da Evliya-ata merkezli yeni genel valiliğin kurulması ve Semipalatinsk Oblastı'yla birleştirilmesi gerektiğini söylüyordu. Ancak komisyonun bir diğer üyesi Protsenko, bu fikre karşı çıkıyordu. Ona göre Türkistan'ın Müslüman ahalisi merkezin Evliya-ata'ya taşınması durumunda kendisine daha yakın gördüğü Hokand ve Taşkent'e teveccüh edecekti. Protsenko esasen bölge ahalisinin hayat tarzına uyumlu bir merkez belirlenmesi görüşündeydi (Kerimov, 2019: 51-52).

Komisyonun aldığı kararlar, Savunma Bakanlığı'nın en üst düzey yetkililerinden oluşan özel bir komiteye tartışılmak üzere sunuldu. Görüşmelerin ardından komite başkanı Savunma Bakanı Milyutin, işgal edilen topraklarda bağımsız bir genel valilik kurulmasına karar verdi. 11 Temmuz 1867'de II. Aleksandr, Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasına ilişkin bir kararname yayınladı (PSZRİ, 1867: 1150-1151). Bu bölgeye ilk vali olarak da Kuzey-Batı Bölgesini yönetme deneyimine sahip, Milyutin'in yakın arkadaşı olan ve kendisinin de güvenini kazanan Konstantin Petroviç von Kaufman'ı (1867-1882) atadı (Evgenyeva, 2015: 67; Pierce, 1960: 26).

II. Aleksandr Kaufman'ı olağanüstü yetkilerle ve belirli bir serbestiyet alanıyla bölgeye vali tayin etti. Kendisine gönderilen emirlerdeki: *"Türkistan Genel Valimize en yüksek yetkimizi vermeyi bir nimet kabul ediyoruz. Ona tüm siyasi, ticari ve sınırlarla ilgili meseleleri çözme; antlaşmaları, koşulları ve kararnameleri müzakere etmek ve imzalamak için komşu mülklere mütevellî heyeti gönderme yetkisini veriyoruz..."* minvalindeki ifadeler onun yetkilerinin sınırlarını ve genişliğini göstermektedir (Tsentrlnaya Aziya

v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 91). Aynı zamanda bütün emirlerde Türkistan tabiri yaygınlıkla kullanılmıştır. Bu durum Türkistan isminin XIX. yüzyıl itibarıyla Rus yönetim literatüründe tam anlamıyla kabul edildiğini göstermektedir.

Sır Derya ve Yedisu Oblastlarından müteşekkil Türkistan Genel Valiliği'nin 11 Temmuz 1867 tarihindeki kanunnameye göre genel sınırları şu şekildedir:

1. Türkistan Oblastı, Taşkent Rayonu, Sır Derya ötesinde 1866 senesinde alınan ve Semipalatinsk Oblastı Tarbagatay Dağları'nın güneyine doğru uzanan topraklarda Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması.

2. Türkistan Genel Valiliği sınırları:

a) Batı Sibirya Genel Valiliği ile: Tarbagatay Dağları ve Sibirya Kazakları Oblastı ile Semipalatinsk Oblastı'nın bugünkü sınırlarına kadar kolları. Bu sınırla birlikte Balkaş Gölü'ne kadar. Buradan daha ileriye bir yay çizerek bu gölün ortasından Çu Nehri'nin düz hattına, Çu Nehri'nin Sarı Su Nehri ile birleştiği noktaya kadar.

b) Orenburg Genel Valiliği ile: Aral Denizi'nde Perov Körfezi'nin ortasından Termembes Dağı'na doğru. Buradan Terekli doğal sınırına, daha ileride Kalmas Dağı'na, Muzbil doğal sınırına, Ak Kum ve Çubar Tyubya Dağları, Muin Kum kumsalının güney uç bölgeleri ve Sarı Su ve Çu nehirlerinin birleştikleri Min Bulak doğal sınırına kadar.

3. Yeni genel valilik iki oblasta bölünecektir: Sır Derya ve Yedisu. Kurogot Irmağı bahsedilen oblastlar arasında sınır olacaktır.

4. Yeni oluşturulan Krayın ana idaresine genel vali getirilecektir.

Sır Derya ve Yedisu Oblastlarının yönetimi askerî valiler tarafından üstlenilecektir. Bu oblastlarda yerel yönetim için Türkistan Askerî Okrugı meydana getirilecek ve okrugdaki birliklerin yönetimi, komutan unvanı verilen genel valiye, oblastlardaki ordu komutanlığı ise askerî valilere verilecektir.

5. Sır Derya ve Yedisu Oblastlarının kurulmasıyla Krayın yerel idaresiyle alakalı hazırlanacak genel nizamname onaylanana kadar bu oblastlardaki sivil idare, önceki yapısını bozmadan doğrudan bu oblastın askerî valilerine bağlanacaktır (PSZRİ, 1867: 1150-1151; Kerimov, 2019: 55; Doğan, 2017: 55).

Sınırların teşkil edildiği kanunnameden hemen sonra 13 Temmuz 1867 tarihinde Türkistan Genel Valiliği sınırlarındaki askerî güçlerin yönetimi için Türkistan Askerî Okruğu'nun kurulması hakkında bir emirname çıkarıldı ve böylece Türkistan Genel Valisinin yetkisi altında Türkistan Askerî Okruğu oluşturuldu (PSZRİ, 1867: 1156-1164). Bozkır Komisyonu'nun tavsiyelerine uygun olarak, *Semireçi ve Sır Derya Bölgelerinin İdaresine İlişkin Geçici Yönetmelik* hazırlandı ve yürürlüğe konuldu. Bu yönetmelikte ana amaç bölgesel yönetimin güçlendirilmesi ve Türkistan'daki hükümet yapısının Çarlığın diğer bölgelerinde geliştirilen modellere yakınlaştırılmasıydı. 1867 tarihli yönetmelik taslağı ile bölgelerin idaresini kolaylaştırma konusunda yeni bir adım atıldı. Bölgenin tüm yerli nüfusu etnografik bir yaklaşımla bölündü. İlçelerdeki göçebe nüfus volostlara, volostlar ise aullara ayrıldı. Volostlara volost valileri, aullara ise aul ustabaşları başkanlık yapıyordu. Volost ve aul yöneticilerinin halk tarafından üç yıllık bir süre için kongrelerde seçilmesi kararlaştırıldı. Alt yönetim yetkililerinin seçimleri ise iki aşamalıydı. Sır Derya bölgesinin yerleşik nüfusunun ikamet ettiği yerlerde idari güç aksakalların elindeydi (Tsentrálnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 92-93).

Çarlık Rusya bölgedeki idari rejimi yeni şartlara göre ve ortaya çıkan aksaklıkları düzeltmek amacıyla revize etmek için nizamname çalışmalarını sürdürmüştür. Bu bağlamda 1871 ve 1873 yıllarında Kaufman'ın öncülüğünde *Türkistan Bölgesinin Yönetimine İlişkin Yönetmelik* adıyla iki yeni nizamname hazırlandı (Evgenyevna, 2015: 84). 1871 nizamnamesinde bölgesel yönetimlerin yetkileri genişletildi; yerel yöneticilere Çarlık Rusya'daki birtakım genel yasaları uygulama hakkı verildi (Vasilyev, 2014: 4). Ayrıca bu nizamnamede ilk uygulamadaki adem-i merkezî anlayışın aksine daha merkeziyetçi bir yapı kurulması anlayışı geliştirildi. Bu bağlamda bölgede merkezî bir ana organ tarafından tek bir Türkistan idari politikası oluşturuldu; bütün mülki idari organların genel valinin yetki sahasına alınması kararlaştırıldı. 1871 yılında Kaufman, askerî ve sivil gücün ilçe düzeyinde ayrılması hususunda ısrarcıydı. Bu sebeple ilçelerin bölümlere ayrılması ve ilçe başkanlarına icra memurlarına ait hakların verilmesi önerildi. Projeye göre, 1867 yılında olduğu gibi her ilçenin toprakları volostlara, volostlar ise okruglara bölündü. Volost yönetiminin yapısı, hakları ve yetkileri pratikte değişmeden kaldı. Bölgesel otoritenin gözünde, 1871 tarihli nizamname taslağı, sadece tüm imparatorluk müesseselerini Türkistan'a kadar genişletmek değil, aynı zamanda onu tek bir devletin parçası olarak güvenli bir şekilde sabitlemek arzusunun da tezahürüydü. Bununla birlikte, genel valinin yetkilerinin aşırı derecede artırılması ve imparatorluk

merkeziyle, diğer bölgesel idarecilerle koordinasyonun azalması ve valinin neredeyse bağımsız hareket etme yetkilerine sahip olması bakanlıklar nezdinde tepkilere neden oldu. Bu sebeple bu nizamname Türkistan Genel Valiliği tarafından geri çekildi (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 93-94). Türkistan Nizamnamesi'nin yeni taslağı üzerindeki çalışmalar, 1872'de, Genel Vali Kaufman'ın emriyle Zerefsan ilçe başkanı Abramov önderliğinde oluşturulan komisyona verildi. Çalışmalar 1873 yılında sona erdi. 1873 yönetmeliği bir önceki nizamname taslağında olduğu gibi merkeziyetçi ve genel valinin geniş hak ve yetkilere sahip olduğu bir yapıyı ön görüyordu. Fakat bakanlıkların itirazlarını izale etmek için bölgesel konsey lağvedildi; bölgesel konseyin sorumlulukları bir dizi bakanlığın alt birimlerine devredildi. Bu suretle bir tür merkezi denge ve denetleme sistemi kuruldu (Vasilyev, 2014: 12-13).

1874 yılında Savunma Bakanlığı'na bağlı komisyon tarafından keskinleştirilen yönetmelik, ilgili bakanlıkların görüşüne sunuldu. Merkez birimlerin yorumları dikkate alınarak gözden geçirildi. Yönetmeliğe göre maliye, posta ve yargı bölümleri bölgesel yönetimin sorumlulukları alanında kalıyordu. 1873 yönetmeliği, bölgenin kolonizasyonunun özel önemi nedeniyle, Türkistan'daki Rus yerleşimlerinin organizasyonunun ve bütün yeni yerleşimlerin bölgesel yönetimlere devredilmesini öneriyordu. Böylece, bölgesel kurumların örgütlenmesi amaçlanıyordu. *1873 tarihli Yönetmelik Taslağı*, yerel nüfusu Kırgız ve Sart olarak bölmek yerine yerli nüfusun ekonomik ve sosyal özelliklerine göre yerleşik ve göçebe olarak daha kesin bir şekilde bölünmesini amaçlıyordu. 1871 ve 1873 nizamnameleri muhteva bakımından benzerlik gösteriyordu. 1873 nizamnamesinin öne çıkan özelliği Çarlık Rusya merkeziyle Türkistan Genel Valiliği arasındaki koordinasyonu sağlayacak kurumsal yapıların ihdas edilmesiydi. Fakat amaç bakımından her iki yönetmelik de bir yandan genel emperyal yönetim ilkelerini kabul ettirmeyi diğer yandan yönetimde ağırlık merkezinin St. Petersburg'dan Taşkent'e aktarılmasını amaçlıyordu (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 95).

Çarlık Rusya Türkistan Genel Valiliği'ni kurduğu dönemde henüz Türkistan coğrafyasının önemli bir kısmına hâkim değildi. Hive Hanlığı işgal edilmemiş; Buhara Emirliği ise Ruslara bağlı olsa da Semerkant hariç olmak üzere varlığını devam ettiriyordu. Çarlık Rusya'nın Türkistan üzerine geliştirdiği idari reform ve yönetim tasarıları esasen gelecekteki toprak genişlemelerine yönelik bir ön hazırlık olarak okunmalıdır. Alt yapı unsurlarını ve üst yönetim mekanizmalarını rasyonel bürokratik ilkeler

çerçevesinde inşa eden Çarlık Rusya yeni işgaller sonrasında ele geçirdiği toprakları kolaylıkla kendi idari sisteminde eritmeyi planlıyordu.

Rus işgalleri sonrasında ele geçirilen bazı bölgelerin özel idari birimler tarafından yönetilmesi zarureti ortaya çıktı. Başlangıçta bu özel yönetim bölgeleri Türkistan Genel Valiliği'nin yetkisi altına alınmıştı. Ancak bu tür özel yönetim bölgelerinin sayısı arttıkça bu bölgelerin bağlanacağı üst birim konusunda çeşitli tartışmalar ortaya çıktı. 1871 ve 1873 nizamname taslaklarında kraydaki oblast ve uyezd idari birimleri birleşik planlandı. Fakat kâğıt üstünde birimler birleştirilmesine rağmen uygulamada her bir birim kendi başına hareket ettiği için fiilî bir bölünme ortaya çıktı. Örneğin 1868 yılında Buhara Emirliği'nden işgal edilen yerlerin bir kısmı üzerinde 1870-1871 yıllarında Zereşan Okrugu oluşturulmuştu. 1873 yılında ise Hive Hanlığı'nın işgal edilen toprakları üzerinde Amu Derya Otdeli oluşturuldu. Buraya verilen bu özel statü yalnızca merkezden uzaklığı ile alakalı değildi. Bölgenin Hive Hanlığı ile Çarlık Rusya arasındaki nazik durumdan dolayı sürekli ve sıkı bir kontrole tabi tutulması gerekiyordu. 1876'da işgal edilen Hokand Hanlığı topraklarındaki Fergana bölgesinde Çarlık Rusya Türkistan coğrafyasının en etkin yönetim sistemini kurdu. En yüksek komuta uyarınca, genel valiye, yerel koşullara göre bölgede bağımsız olarak geçici yönetim kurulması talimatı verildi. Fergana bölgesinin oluşturulmasından hemen sonra, Kaufman burada bir bölgesel hükümet kurulmasını ve bölgede yürürlükte olan *1867 Tarihli Yönetmelik Taslağı* ve müteakip nizamnameler çerçevesinde bölgenin yönetilmesi talimatını verdi. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Türkistan Genel Valiliği'nin yapısı Asya'daki Rus ilerlemesi genişledikçe daha da karmaşık bir hâl alıyordu (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 96-97).

Genel Vali Kaufman döneminde Türkistan Genel Valiliği'nin sınırları oldukça genişlediğinden ve genel valilik sınırları içerisinde özel statüye sahip pek çok bölge ortaya çıktığından II. Aleksandr 1881 yılının başında, Türkistan için yeni bir idari rejim kurulması, mevcut sistemin revize edilmesi amacıyla kapsamlı bir tüzük hazırlanması talimatını verdi (Evgenyevna, 2015: 85). Kaufman'ın genel vali olduğu dönemde, 1868 yılında Zereşan Okrugu'nun kurulması (200² mil-1870'de 266² mil), 1871 yılında Gulca'nın işgal edilmesi (1224² mil), 1873 yılında Amu Derya Otdeli (1920² mil) ve 1876 yılında Fergana Oblastı'nın (1770² mil) kurulmasıyla birlikte Türkistan Genel Valiliği'nin sınırları 5.380² mile ulaşmıştı. Bu kadar kısa bir sürede çok hızlı bir şekilde toprak kazanımlarının yaşanması yeni idari-toprak birimlerinin kurulmasını zaruri hâle getiriyordu (Proekt

Vsepoddanneysiy Otçet General-Adyutanta K. P. Fon-Kaufmana I po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General – Gubernatorstva, 7 Noyabrya 1867-25 Marta 1881 g., 1885: 12; Kerimov, 2019: 147). Bu amaçla Taşkent'te bir komisyon kuruldu. Üzerinde çalışılan yönetmelik 1881'in sonunda tamamlandı. 1881 yönetmeliğinde bir önceki yönetmeliğin ruhu ve esası muhafaza edilmekle birlikte birtakım tadiller yapıldı. Buna göre genel valiliğin idari bölümleri üzerinde bakanlıkların yetkileri yönetim karmaşası yarattığı için kaldırıldı. Genel valilik içerisinde idari bütünlük ve merkeziyet sağlanması için idarenin tüm kollarının yönetimi askerî bakana bağlı bölge başkomutanına verildi. Ayrıca hazırlanan yeni tasarıda oblast yönetimlerindeki hak ve yükümlülükler bundan sonra guberniya yönetimlerinin genel kurumlarına göre belirlenecekti. Yine bu nizamnamede sadece Taşkent ve Verniy şehirlerinde şehir polis idarelerinin kurulması kararlaştırıldı. Sosyal ve ekonomik işleri yönetmek ve yetkilileri seçmek için kırsal meclislerin ve volost kongrelerinin kurulmasına, yerel koşullar dikkate alınarak *19 Şubat 1861 Tarihli Rusya Yönetmeliği* temelinde izin verildi. Böylece, 1881 yılındaki nizamnamede idareye ilişkin taslak, bir bütün olarak önceki (1867 ve 1873) taslaklarda belirtilen ana ilkeleri korudu ve Türkistan'da uygulanan Rus mevzuatını güçlendirdi. Buradaki amaç Türkistan'ın en ücra köşesinde bulunan mahallelerin bile imparatorluğun iç kısımlarıyla birleştirilmesiydi. Aynı zamanda 1881 taslağı, genel vali ve askerî valilerin gücünü artırdı (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 102-103).

1882 yılında Kaufman'ın ölümü üzerine Türkistan'a genel vali olarak III. Aleksandr'ın (1881-1894) emriyle Çernyaev atandı. Çernyaev önceki nizamname tasarılarını askıya alarak Türkistan'ı kendi tarzında yeniden düzenleme çabası içine girdi ve bu amaçla 1883 yılında yeni bir nizamname tasarısı hazırlatmaya başladı (Evgenevna, 2015: 85-86). Ayrıca Kaufman'a bağlı Kolpakovskiy ve Abramov bölgeden ayrılmak zorunda kaldı. Kaufman'ın yaptığı pek çok şeyi eleştiren Çernyaev onun birçok girişimini askıya aldı. Görevlendirdiği Girs'ten Türkistan'ın idari, yargı ve ekonomi birimlerinin vaziyeti hakkında yüksek iradeye bilgi sunmasını istedi. Girs'in çalışmaları sonucunda geliştirilen nizamname taslağı, 1873 ve 1881 tarihli kanun tasarılarındaki yerel nüfusu iki kategoriye (yerleşik ve göçebe) ayırma geleneğini korudu. Göçebe nüfusun yerel yönetim sorunlarıyla ilgili olarak, 1883 projesinin taslağını hazırlayanlar, seçim ilkesini savunuyorlardı ancak oy hakkının genişletilmesini istemiyorlardı. Bu tasarıda yerleşik nüfusun seçim prosedürü, görevlilerin hak ve görevleri de göçebe nüfusla aynı olacaktı. 1883 tasarısı, yerleşik ve göçebe nüfusun kırsal

yönetimlerinin bir volost kongresi ve bir volost yöneticisi, bir köy meclisi ve bir köy ustasından oluşması için iki aşamalı bir kamu yönetim sistemini yasallaştırmayı öneriyordu (Tsentrálnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 104).

Modernleşme Çağında Türkistan'ın Yeni İdari Düzeni: Türkistan Krayı (12 Haziran 1886)

Genel Vali Kaufman'ın 1871, 1873 ve 1881 yıllarında kalıcı bir nizamname çalışmaları Petersburg tarafından onaylanmayınca Çernyaev, 1882 yılında Kaufman'ın ölümünün ardından yeni tasarı hazırlama işine koyulmuş ve yeni nizamname tasarısının hazırlanması için veri elde etmek amacıyla Senatör Girs'i Türkistan'a yollamıştı. Ancak Girs'in teftişleri sonucunda hazırlanan 1883 yılı nizamnamesi onaylanmadı ve tasarı olarak kaldı. 12 Ocak 1884 yılında III. Aleksandr, Müfettiş Girs'in teftiş sonuçlarını incelemesi ve tasarıya son hâlini vermesi için İgnatyev başkanlığında aralarında farklı bakanlıkların temsilcilerinin de bulunduğu bir komisyon kurdurdu. Yerel şartları göz önünde bulunduran komisyon, Türkistan'da Rus gücünü pekiştirmek amacıyla sivil idare kurmak, mevcut idarenin giderlerini azaltmak hatta gelirleri artırmak niyetindeydi. Ayrıca toplantılarda Türkistan Genel Valisi'nin yetkileri ve bunların sınırlandırılması da komisyonun gündemindeydi. Bütün bunların üzerinde de komisyonun temel hedefi Türkistan'daki askerî-halk idari sisteminin geleceğine ve yapısına karar vermektir. Bu şartlar altında yapılan çalışmalar 31 Mayıs 1884 tarihinde tamamlandı ve 29 Mart 1885'te devlet konseyinde tartışmaya açıldı (Kerimov, 2019: 169-171). 12 Haziran 1886 tarihinde ise birkaç küçük tadille hazırlanan nizamname tasarısı kabul edildi ve Genel Valilik, eski temel idari prensiplerini de muhafaza ederek *Türkistan Krayı* ismini aldı. *Türkistan Krayı'nın İdaresi Hakkındaki Nizamname* 1 Ocak 1887 tarihinden itibaren yürürlüğe girdi (PSZRİ, 1886: 318-346).

1886 yılında ilan edilen nizamnameye göre Türkistan Krayı'nı meydana getiren birimler şunlardı: Kazalinsk, Kızılorda, Çimkent, Evliya-ata ve Taşkent Uyezdları ile Amu Derya Otdeli'nden oluşan Sır Derya Oblastı; Hokand, Fergana, Andican, Namangan ve Oş Uyezdlarından oluşan Fergana Oblastı ve Semerkant, Kattakurgan, Hocent ve Cizzak Uyezdlarından oluşan Semerkant Oblastı (PSZRİ, 1886: 318).

Türkistan Krayı'nın oluşturulmasından sonra bölgedeki yerel yönetim neredeyse üniter bir yapıya kavuşturuldu. Artık her ilçede bulunan

yerleşik ve göçebe nüfus volostlara, volostlar da kırsal topluluklara bölündü. Volostlar, seçilmiş volost valileri; kırsal topluluklar da aksakallar tarafından yönetiliyordu. Volost valileri, mahkeme kararlarını ve hükümet emirlerini uygulamakla, nüfus değişikliklerini izlemekle ve tüm vergilerin düzenli toplanmasını sağlamakla yükümlüydü. Köy kalfası, köylerde vergi dağıtımı için komisyon üyeleri seçmek, nüfustan tüm vergi ve harçları toplamak, hazineye sunmak için toplantılar yapmak zorundaydı (Karımov, 2019a: 34-40). Bölgedeki Rus yönetiminin hak, görev ve yetkilerinin daha derin bir şekilde düzenlenmesi, askerî ve sivil gücün ilçe düzeyinde nihai olarak ayrılması, yerel yönetimin yapılanması, yerli halk için birleştirilmesi, bölgede yerleşimin geliştirilmesi ve Rus kolonizasyonu için koşulların sağlanması, bölgede sektörel merkezi tabiiyet kurumlarının kurulması, genel valinin gücünün korunması ve onun altında bir konsey oluşturulması tüm bunlar, Türkistan'ı imparatorluğa entegre etme arzusunun en net göstergesiydi (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 107-108).

Türklerle meskûn olan coğrafyada Ruslar tarafından kurulan ve halkından dolayı da Türkistan Genel Valiliği adı verilen bu yönetim mekanizması geçirdiği safha ve dönüşümler bakımından başlıca iki dönemde incelenebilir: Bunlardan ilki, 1865-1886 yılları arasında denk gelir. Bu yıllar Rus yetkililerin sadece bu bölgeyi yönetmek için çeşitli yaklaşımlar denediği ve yavaş yavaş imparatorluğun geri kalanıyla organik birlikteliğin sağlanması için çalışmalar yaptığı hem kamu idaresi ve mahkeme teşkilatı hem de arazi-vergi ilişkilerinin bu sebeple geleneksel karakterlerini büyük ölçüde koruduğu bir dönem olarak görünür. İkincisi, 1886-1917 yılları arasını kapsar. Bu dönem ise Türkistan'ın Rusya'nın merkezî düzenine tam entegrasyonu ve Rus ekonomik sistemine dahil edilmesi ile karakterize edilebilir. Söz konusu periyotta Türkistan'ın merkezî sisteme entegrasyonunu hızlandıracak pek çok tedbirle Çarlık Rusya'nın sistemi bütünüyle Türkistan coğrafyasına nüfuz etmiştir. Bu yıllarda yerli girişimciler bölgeye yönlendirildi. Müslüman din adamları arasında ayrılıkçı ve Rus karşıtı sesler yükseldi, merkezden çağrılan bölgesel yetkililer eski esnekliğini yitirdi (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 113).

1 Ocak 1887'de yürürlüğe giren yeni Türkistan Nizamnamesi, bölgenin yönetimi üzerindeki görüş ayrılıklarını tam anlamıyla gidermedi. St. Petersburg'da Türkistan yönetimi üzerine tartışmalar ve Türkistan Genel Valiliği ile aralarındaki farklı görüşler devam etti. Bakanlıklar ve Genel Valiliğin münasebetini ve koordinasyonunu sağlamak için 1894 yılında

bölümler arası bir komisyon kuruldu (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 114). 1897'de Sibirya ve Türkistan'ın idari sınırlarını değiştiren yeni bir kararname yayımlandı. Yeni bakan, Trans-Hazar ve Semireçi bölgelerinin (ikincisi bir zamanlar 1882'ye kadar Taşkent'e bağlıydı). Türkistan bölgesine dahil edilmesini sağladı (Evgenyevna, 2015: 70; Karimov, 2019b: 72-73).

Rus Türkistanı'nın XIX. yüzyılı büyük ölçüde bölgede rasyonel işleyen bir idari yapı kurma ve Rusya'nın temel yönetim prensiplerinin Türkistan coğrafyasında uygulanma çalışmalarıyla şekillenmiştir. XX. yüzyılın başında ise Türkistan'daki çarlık yönetimi kurulan düzene muhalif yerel hareketler ve büyük ölçekli isyan girişimleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. XX. yüzyılın başında bu tür hareketlerin ilk büyük örneği Andican ayaklanmasıdır. Rus yönetimi karşıtı fikirlerle şekillenen bu ayaklanma, Türkistan idare düzeninin yeni bir veçhe kazanmasına yol açmıştır. Bakanlar Kurulu'nun 11 Haziran 1899'da onayladığı düzenlemeyle aynı yılın 1 Temmuz'unda yürürlüğe giren kanun Türkistan'ın yeni yapısını belirledi. Genel valiye, bu yasaların belirli normlarının kolluk uygulamasında değişiklik yapma hakkı verildi. Semireçi ve Trans-Hazar bölgelerindeki özel yönetim bölümlerinin (finansal, kontrol, eğitim, devlet mülkiyeti vb.) ana yönetimi Taşkent'e taşındı. Bölgenin başkentinde, Türkistan bölgesinin yönetimine ilişkin bir yönetmelik taslağı geliştirmek için bir komisyon kuruldu. Trans-Hazar bölgesinin tüm Türkistan'ın kontrolü altında olmasının öngörülebilir gelecekte mümkün olmadığı kabul edildi (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 121).

30 Temmuz 1907'de onaylanan Bakanlar Kurulu'nun tüzüğü uyarınca bakanlar dışı özel bir komisyon kuruldu. 1902'de Taşkent komisyonu tarafından geliştirilen proje bir dizi spesifik sorunu çözmekte çaresiz kalıyordu. Yönetimin işleyişi hakkında nesnel bilgi eksikliği, yetkilileri Türkistan ve özellikle Trans-Hazar bölgesinin gerçek durumu hakkında daha dikkatli bir çalışma yapılması gerektiğine ikna etti. Bu maksatla 8 Mart 1908 tarihinde Savunma Bakanı'nın raporuna göre Türkistan bölgesini denetim için Senatör Konstantin Konstantinoviç von der Pahlen⁸ tayin edildi (Muhamedov, 2013: 296; Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 123).

8 Konstantin Konstantinoviç von der Pahlen hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Seda Yılmaz Vurgun, *Türkistan'da Bir Rus Diplomat: Konstantin Konstantinoviç von der Pahlen (1908-1909)*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2020.

Haziran 1908’de Çar, birlikler ve Ortodoks din adamları hariç, bölgedeki tüm hükümet ve kamu kurumlarını denetleme görevini senatöre verdi. Denetimin en önemli hedefleri, nihai yönetmeliklerin hazırlanması ve genel imparatorluk yasalarının Türkistan’a uygulanma imkânlarının açıklığa kavuşturulması olarak formüle edildi. Ayrıca senatörden hükümetin tüm şubelerinin işleyişinin uygunluğunu ve yetkililerin suiistimallerini açıklaması isteniyordu. Bölgeye atanan Pahlen, genel vali de dahil olmak üzere tüm yerel yetkililerin emirlerini ve genelgelerini askıya alabilir, cezai kovuşturma başlatabilir ve şüpheli yöneticileri azledebilirdi. Yirmi asistanla birlikte, bir yıldan fazla bir süredir bölgedeki yönetim ve ekonomik ilişkilerin tüm yönlerini ilçe, şehir, kırsal ve yerel yönetim, madencilik, tarım, yeniden yerleşim davaları, vergiler, polisler, mahkemeler ve hapishaneleri dikkatlice inceledi. Pahlen’in raporu, bölge araştırmacıları için XX. yüzyılın başı itibarıyla Türkistan’ı bütün özellikleriyle ortaya koyan en önemli kaynak oldu. Pahlen, ordunun yerini sivil unsura bırakma zamanının geldiğini savunuyordu. Bölgede düzenin kurulmasına katkıda bulunacak en önemli adımın bu olduğunu düşünüyordu. Yetkililerin seçiminde yaygın olan suiistimleri ortadan kaldırmak için seçim sisteminin kaldırılmasını ve yüksek yetkililerin atanarak iş başına gelmesini istiyordu. Senato revizyonu, Türkistan’daki idari aygıtın güçlendirilmesi konusuna önemli etki yaptı. Pahlen’in en önemli görevi bölgenin hem idari hem de kamusal yaşamda genel emperyal düzene nihai olarak bağlanması ve kapitalist ekonomi ilkelerinin Türkistan’da yayılmasıydı (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 123-125; Ergaşev, 2014: 94-103).

1905-1907 devrim olayları bu uzak bölgenin imparatorluğun geri kalanıyla ne kadar sıkı bir şekilde bağlantılı olduğunu açıkça gösterdi. Aleksandr Vasilyeviç Samsonov’un (1909-1914) valilik yaptığı yıllarda idari sistemin kusurları, bölgeyi ciddi ayaklanmalara ve istikrarsızlıklara karşı savunmasız bıraktı. Samsonov, 1909 yılında hazırladığı raporunda, bölgedeki başkomutanlığın gücünün kabul edilemez şekilde azalmasına, Rus dilinin ve Rus vatandaşlığının yerli halk arasında yaygınlaştırılmasının önemine dikkat çekti (Evgenevna, 2015: 200-201).

Türkistan’ı gerçek bir Rus ülkesi hâline getirmeyi amaçlayan Samsonov, Rus kolonizasyonunun gelişimi için çöl topraklarında yapay sulamanın yaygınlaştırılmasını savunuyordu. Genel Vali, Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı topraklarının da doğrudan Rusya’ya bağlanması gerektiği fikrindeydi. Ayrıca halk mahkemesinin yargı yetkisinin keskin bir şekilde sınırlandırılmasını önerdi. Son olarak, göçebelerin topraklarının alınarak toprak sıkın-

tısı çeken Rus köylülerine verilmesini ve sömürge fonunun artırılmasını istedi. Samsonov'un fikirleri esasen Çarlık Rusya hükümetinde de karşılık bulmuştu, Tarım Bakanı A. V. Krivoşein'in 1912 yılında Türkistan'ı ziyaret ettikten sonra yaptığı açıklamalarda da bu fikirlerin izleri görülmektedir:

...Türkistan'da, dahilî muafiyetin yaratıcı dönemi henüz sona ermedi. Bu çağ, hükümet biçimlerinin şu ya da bu şekilde yeniden yapılandırılmasını değil; araçlar ve enerjiyle donanmış güçlü bir hükümeti gerektirmektedir. Özlenen 'yeni Türkistan'ı ancak bu güç yaratabilir. Bu perspektifte, Türkistan'ın askerî yönetiminin sivil yönetimle değiştirilmesi uzak ve nispeten ikincil görünüyor. Türkistan'da yerli unsurların şimdiye kadarki ezici hâkimiyetini kendi gözlerinizle gördüğünüzde, burada hâla bir Rus askerî kampının gerekli olduğunu istemeden de olsa düşünüyorsunuz... (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 127-128).

1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Türkistan'da yönetimin yeniden düzenlenmesine yönelik planların uygulanmasını engelledi. Tüm Çarlık Rusya'da krizler ve çatışmalar kendini gösterdi. Rus ordusunun Birinci Dünya Savaşı cephelerindeki durumundan dolayı hükümet sadece Türkistan pamuğunun üretimi ve dağıtımını üzerinde sıkı kontrol sağlamakla kalmadı aynı zamanda yerli nüfusa ek bir askerî vergi uyguladı. Yeni vergiler ve Çarlık Rusya'nın merkezî idaresinin savaş dolayısıyla zafiyete uğraması nedeniyle geniş halk kitleleri büyük ayaklanmalar başlattı. Türkistan genel valisi olarak atanan Kuropatkin, üç binden fazla kişinin katıldığı 1916 yılındaki büyük ayaklanmayı katılanların çoğuna ağır iş ve hapis cezaları vererek, ayrıca 51 kişiyi idam ederek bastırabildi (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 128-129).

Birinci Dünya Savaşı şartlarında Türkistan'ın yeni idari ihtiyaçları ve bilhassa bölgede başlayan ayaklanmaları sona erdirebilmek, daha etkili bir idare kurabilmek amacıyla Ağustos 1916'nın sonunda Genel Vali Kuropatkin'in liderliğinde yeni bir nizamname taslağı hazırlama çalışmaları başladı. Genel Vali'nin başkanlığındaki komisyonda, bölge, ilçe ve taşra idaresi yeniden düzenlendi. Yeni Türkistan Nizamname taslağında, Türkistan'ın imparatorluk içinde tamamen özerk bir idari birim hâline getirilmesi öngörüldü. Ordu ve halk yönetim sistemi korundu, bu sayede Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki idari nüfuzunun yeni koşullarda sürdürülmesi hedeflendi; toplumsal kontrol mekanizmaları güçlendirildi (Evgenyeva, 2015: 233).

Yeni yönetmelik Şubat 1917’de tamamlandı. Yönetmeliğin tamamlanması Rusya tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olan Ekim Devrimi’ne tekabül etti. Rusya’da yönetimi devralan Bolşeviklerin Türkistan ve diğer bölgelerin yönetimine dair kanaatleri ise 1917 itibarıyla henüz şekillenmemişti. Devrim ortamında yönetim istikrarsızlığının ortaya çıkmasını istemeyen Bolşevikler Kuropatkin’i belirli bir süre Türkistan Genel Valisi olarak bırakmaya karar verdi. Bölgenin tüm yüksek yönetimi eski Çarlık genel valisinin ellerine bırakıldı ve hatta ona belirli bir hareket özgürlüğü verildi. Fakat Bolşevikler iktidara tam anlamıyla hâkim olduktan sonra eski rejim kalıntılarını ortadan kaldırma siyasetini başlattı ve bu çerçevede 31 Mart 1917’de Taşkent Sovyeti, Kuropatkin’i Türkistan Genel Valiliği görevinden azletti. Ardından 7 Nisan 1917’de Petrograd’daki geçici hükümet, Türkistan’da düzeni sağlamak için Türkistan Komitesi’ni kurmaya karar verdi. Bölgenin yeni yönetim organı, eski genel valinin haklarına sahipti. 13 Nisan’da Türkistan Komitesi üyeleri Taşkent’e geldi; böylece Türkistan Genel Valiliği resmen sona ererek bölgede Sovyet çağı başladı (Tsentrálnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 131).

Sovyet Çağı: Türkistan’dan Orta Asya’ya

Bolşevikler başlangıçta Çarlık Rusya zamanında kullanılan *Türkistan* terimini bölge için kullanmaya devam etti. Taşkent’te oluşturulan komiteye *Türkistan Komitesi* adı verildi. Fakat Sovyet rejiminin güçlenmesinin ardından bölgenin adı ve idari sınırları yeni ideolojik anlayış çerçevesinde değiştirildi. 1924’te Lenin sonrasında Sovyet yönetimi tarafından *Türkistan* kullanımının terkedildiği görülmüştür. Her ne kadar tarihçiler meselenin etnografik sebeplerden kaynaklandığını belirtse de Sovyet yöneticilerin asıl gayesi, Türkistan’ı olabildiğince küçük coğrafi birimlere bölmek ve Sovyet yönetimi için son derece tehlikeli olan *Türk* adını sözlüklerinden ve halk muhayyilesinden çıkarmaktı. Bunun ana sebebi 1917 ihtilal döneminde Türkistan coğrafyasında yaşanan ayrılıkçı hareketlerdi. 1918 yılında Türklerin tasarladığı ve Samara’da protokolü imzalanan projeye göre Boz-kır vilayetleri de Türkistan’a dahil olacak ve Batı Türkistan’da bir federasyon kurulacaktı. Buna göre bu federasyon üç bölgeye ayrılacaktı. Birincisi merkezi Taşkent olup Sır Derya, Buhara, Fergana, Semerkant, Zakaspi, Hazar Denizi maverası, Hive vilayetleri ve Amu Derya’dan oluşan Taşkent bölgesiydi. İkincisinin merkezi Almaata olup Semey vilayetini, Güney Altay’da Kazakların yaşadığı bölgeleri, Yedisu’yu, Akmola vilayetinden bazı yerleri kapsayan Doğu Kazak bölgesiydi. Üçüncüsü ise merkezi Orenburg olan Batı

Kazak bölgesiydi. Bu bölgeye ise Uraş, Bökey Orda, Turgay vilayeti ve Mangışlak dahil ediliyordu. Bu üç bölgeden oluşan ülkenin adı Türkistan olarak belirlenmiş ve hatta başkenti de Taşkent olarak seçilmişti. Yine Yusuf Akçura'ya da dışişleri bakanlığı görevi teklif edilmişti (Togan, 2005: 34-35).

Türklerin, Türkistan adını verdikleri bu federasyonun kurulmasına dair imzalanan protokol Bolşeviklerin tepkisiyle karşılaştı. Bu sebeple henüz Türkistan teriminin kullanıldığı bu yıllarda Rus basınında Rus doğu bilimcileri ve siyasetçileri, Türkistan'ın eski ve yeni etnografisine, idari taksimatına dair yazılarında her fırsatta Türkistan adlandırmasının bu bölgeye haksızca verildiğinden bahsetmiş; burasının aslında eski Aryanilerin yerleşim bölgesi olduğunu ve Taciklerin Aryanileri ataları saydığı için de bu bölgenin Tacik yurdu sayılması gerektiğini iddia etmişlerdi (Barthold, 1990: 67). Hatta daha ileri giderek Türkistan'ın Türkleşmesinin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda başladığını ve bölgenin Türkleşme hızının Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgal etmesinden hemen sonra arttığını söylemişlerdi. Tarih icadına ve tarihin politik kullanımına oldukça güzel bir misal olan bu itibarsızlaştırma faaliyetlerinin başını çeken Barthold, Semenov, Andreev, Yatkin ve Nemçenkov gibi bilim adamlarının asıl amacı, Sovyet ideolojisi çerçevesinde uzun yıllardır kullanılagelen Türkistan kelimesini ortadan kaldırmaktı. Nitekim öyle oldu ve 16 Haziran 1924 tarihinde, *Turtsik* yani Türkistan'da Bolşevik Merkezi İdaresi'nin aldığı kararla *Büyük Türk* özlemini çağrıştırdığı için *Türkistan* ve *Türk Respublika* kelimeleri kaldırılarak bölgeye tarihî çağrışımları daha zayıf bir kelime olan *Orta Asya* ismi verildi (Togan, 2005: 25-26; Kalutskov, 2015: 95-96).

Sovyetler tarafından Türkistan ifadesinin kaldırılması basit bir tanımlama değişikliğinden öte, bu bölgede yaşayan halkların öz kimliklerini belirleme hakkından da yoksun bırakılması anlamına geliyordu (Djilali ve Kellner, 2009: 16-22). Sovyet yönetimi diğer yandan Türkistan'ın geleceği için daha detaylı bir planı uygulamaya koydu. Onlara göre bölgedeki Türk toplulukları Sovyet Cumhuriyetleri hâline getirilecekti. Buradaki amaç Türkistan adını ortadan kaldırmak ve Türkleri parçalayarak daha rahat yönetmektir. Bu sebeple farklı bölgelerde bu propagandaya hizmet edecek komünist partiler kuruldu. Meskûn oldukları bölgelerde de bu tarz yapılanmaların başlamasıyla daha önce hiç bilmedikleri bir sistemle karşılaşan Türkler, sistemi daha iyi anlayabilmek ve Sovyet yönetimine karşı haklarını daha iyi savunabilmek amacıyla bu partilere katılmaya başladılar. Ancak sonraları bu oluşumların asıl amacının kendilerini bölmek olduğunu anladılar. Durumun farkına vardıktan sonra da kongreler düzenlemeye

ve birlik hâlinde Bolşeviklere karşı ayaklanmaya başladılar (Özkan, 2020b: 150-151).

Türkistan kelimesinin Bolşevikler tarafından kaldırılması, Sovyet Cumhuriyetlerinin kurulması ve Türklerin yabancı olduğu yeni bir sistemin oluşturulmaya çalışılması üzerine çeşitli isyanlar ortaya çıktı. Bu huzursuzluk ortamında Türk Milli Partileri Birliği (Türkistan Milli Birliği) 1924 yılında şu kararları aldı:

Türkistan kelimesi, geçmişte çarlık tarafından yapılan idari bölünmeye göre kullanılıyor; Kazakistan, Buhara ve Harezm'in Türkistan tarifinin dışında oldukları kabul ediliyordu. Şimdi durum değişti. Resmî Türkistan, kabile cumhuriyetlerine bölündü. Türkistan kelimesi bundan sonra gerçek tarihî kapsamlı manasıyla, eski beş Türkistan vilayeti, Buhara, Hive ve Kazakistan bölgelerinin hepsi için kullanılacaktır. Bundan sonra 'Türkistan' kelimesi Orta Asya'da yaşayan Türk kavimlerine ve genel olarak Doğu Rusya'daki sömürgelere birlik ülküsü (birlik uranı) olacaktır (Togan, 2005: 35).

Bolşevikler kendilerine karşı ayaklanmaların gerçekleştiği Türk yurtlarında Türk adını söylemek, Uluğ Türkistan anlayışını ortadan kaldırmak ve Türkistan Devleti'nin kurulmasını engelleyerek yeni düzenlerini oturtabilmek için çok kanlı harekâtlar yaptı. Anayasa adıyla amaçlarına daha kolay ulaşabilmek amacıyla Bolşevikler bölgeyi işgal ve kolonileştirme siyaseti güderek Türkistan'daki Türk ve Tacikleri birbirinden ayrı cumhuriyetlere böldü. Görünürde bu cumhuriyetler, Sovyetler Birliği'nin eşit üyeleri idi ve kendilerine ait devlet damgası, bayrağı, anayasası ve hükümeti vardı. Ancak bu cumhuriyetlerin ordusu, ekonomik sistemi ve dış dünyayla bağlantısı yoktu. Sovyetler Birliği'ne göre bu devletler istediği zaman birlikten ayrılabilirdi. Fakat anayasa Sovyetlerin bölünmez bir bütün olduğunu da ilan ediyordu. Bu temel hüküm dikkate alındığında Sovyet Cumhuriyetlerine verilen ayrılma hakkı ancak kâğıt üstünde bir tür aldatmacadan ibaretti (Özkan, 2020b: 151).

Türkistan'ın idari taksimatını değiştiren Bolşevikler eski Türkistan Genel Valiliği'nin olduğu bölgeye yine Taşkent merkez olmak üzere *Orta Asya* demeye başladı. Sahra Vilâyetleri ise merkezi Kızıl Orda olmak üzere Kazakistan Cumhuriyeti hâlini aldı. Eski Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı bazı vilayetler, Hive Hanlığı'nda Karakalpakların yaşadığı yerler, Kazakların yoğun yaşadığı Mangışlak hududu, Astrahan'a bağlı Bökey Orda bölgesi Kazakistan topraklarına katıldı. Başkenti Aşkabat olan ve en batıda

bulunan devlet Türkmenistan'dı. Merv çevresi, Hive Hanlığı sınırlarında Türkmenlerin en yoğun yaşadığı bölge olan Taş Havuz ve önceden Buhara Hanlığı'na bağlı Çarcuy ve Kerki bölgeleri Türkmenistan'a tabiydi. Özbekistan Cumhuriyeti'nin başkenti Taşkent'ti; bu devlet topraklarına Mâverâünnehir, Semerkant ve Fergana vilâyetleri dahildi. Tacikistan Cumhuriyeti'nin merkezi Duşenbe'ydi. Kurgan Tepe, Karategin, Külâb, Buhara Pamiri, Fergana Pamiri ve Semerkant vilayetinden Pençikent, Ura Tepe bölgeleri Tacikistan'a bağlıydı. Yedisu ve Sır Derya vilayetlerinden Çu, Talas ve Narın ırmaklarının yukarı kısımları; Isık Göl mıntıkası, Celalabad ve Oş bölgelerinin dahil olduğu bir diğer cumhuriyet ise Kırgızistan'dı ve başkenti Bişkek'ti. 1926 düzenlemesi Türkistan'ı yukarıda sayılan ve sınırları verilen Sovyet Cumhuriyetlerine böldü (Togan, 1981: 25-26).

Bu cumhuriyetlerden Türkmenistan ve Özbekistan Sovyet Cumhuriyetlerinin kuruluş döneminde müstakil olup doğrudan Sovyet Cumhuriyetleri Birliği'ne bağlıydı. Karakalpak vilayetinin bağlı olduğu Kazakistan ve Kırgızistan ise muhtariyetli cumhuriyet idi ve Rusya Sovyet Cumhuriyeti'ne dahil sayılıyorlardı. Tacikistan ise doğrudan Özbekistan'a tabiydi. Aslına bakılırsa bu bahsi geçen vilayetlerin cumhuriyet olarak adlandırılması ayrı mıntıkaları da boylara göre taksim etmek anlamına geliyordu. Böylece Çarlık Rusya dönemine kıyasla Bolşeviklerin yaptığı bu taksimat daha merkezileştirici nitelikteydi. Daha önceden hanlık ve beylik gibi taksimatlar ortadan kaldırılarak bütün ülke Rusça *Guberniya* ve *Uyezd* şeklinde taksim edilerek doğrudan Rus topraklarına bağlı hâle getirildi (Togan, 1981: 26-27).

1924'te gerçekleştirilen bu ulusal bölünme bugün bağımsız olan Türk cumhuriyetlerinin gerçek doğumu olarak kabul edilebilir. Türkistan'daki Sovyet rejiminin uygulamaları, emperyal gücün bir bölgenin sadece ekonomik kaynaklarını değil dilini, ulusal tarihini, folklorunu ve edebiyatını biçimlendirdiği, dönüştürdüğü, şekillendirdiği yegâne örnektir (Djilali ve Kellner, 2009: 100). Sovyetler bölgeyi merkezi yönetim altında tutabilmek amacıyla her türlü idari ve sosyo-ekonomik önlemler almaktan çekinmemiştir. Ancak her ne olursa olsun Sovyetlerin merkezî yönetimi Soğuk Savaş ortamında zaafa uğramış; Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından uzun süre merkez Moskova'dan yönetilen ve Sovyet mantığına göre çizilen sınırlarda yaşayanlar birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeye ve kendilerine uygun *millî kimlik* ve *millî devlet* kavramları ile ulus inşasına başlamışlardır.

SONUÇ

Türklerin kadim yurdu Türkistan, tarihi boyunca defalarca işgal edilmiş ve işgal edenler veya komşu devletler tarafından sürekli olarak yeniden adlandırılmıştır. Bu adlandırmalar içinde en kalıcısı ve yerel unsurları tarafından neredeyse tam bir mutabakatla kabul edileni *Türkistan* kullanımıdır. MS VI. yüzyıldan sonra bölge için Türkistan tanımı ilk kez kullanılmaya başlanmıştır. Her ne kadar Arapların bölgeyi ele geçirmesinden sonra daha dar bir coğrafi kavramı ifade eden Mâverâünnehir terimi kullanılsa da *Türkistan* geçerliliğini hiç yitirmemiştir. Türklerin ve Moğolların bölgeye hâkim olduğu zamanlarda da bölgeyi tanımlamak için Türkistan ifadesi tercih edilmiş; ancak Özbek Hanlıkları (Buhara, Hive ve Hokand) döneminde Türkistan ifadesinden ziyade coğrafyayı tanımlarken devlet isimleri kullanılmaya başlanmıştır.

Çarlık Rusya'nın özellikle Kırım Harbi'nin hemen öncesinde başladığı ancak harpten sonra daha yoğun bir şekilde gündemine aldığı güney bölgelerini işgal etme politikası bölgeyi ön plana çıkarmış; buna bağlı olarak işgal edilen bölgelerde yeni idari mekanizmaların oluşturulması Türkistan coğrafyasının Ruslar tarafından tanımlanma sorununu da beraberinde getirmiştir. Yani Çarlık Rusya'nın bölgeyi adlandırma zarureti bölgeye doğrudan yaptığı seferler ve bu seferler sonunda edindiği kazanımlarla alakalıdır. Yapılan askerî operasyonlar sonucunda önce Kazak bozkırlarını ardından da Batı Türkistan'ı işgal eden Ruslar, bu kazanımların sonucu olarak idari anlamda yeni bölgeler meydana getirmiştir. Önce Sır Derya Hattı Komutanlığı'nı oluşturmuş; ardından da *Türkistan* coğrafi terimini bu bölgeler için kullanmaya başlamıştır. Rusların bölgede kazandığı her toprak parçası sadece idarî olarak yeni bir yapılanmayı beraberinde getirmemiş aynı zamanda var olan idarelerin coğrafi sınırlarının da sık sık değişmesine neden olmuştur. Çarlık Rusya'nın o dönemde Türkistan (Yesi) şehrini alarak 1865'te Türkistan Oblastı'nı kurması ve Türkistan Oblastı'nın yıllar geçtikçe işgal edilen bölgeleri içine alarak, 1867'de Türkistan Genel Valiliği'ne ve 1886 yılında Türkistan Krayı'na dönüşmesi hep bu arayışların bir sonucudur. Rusya'nın tanımını yaptığı Türkistan o dönemde doğrudan Rusya'ya bağlamadığı Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı topraklarını içine almamıştır. Bu sebeple bölgedeki yerel unsurların Uluğ Türkistan sınırları ile Rusların çizdiği Türkistan sınırı birbiriyle uyumlu değildir. Çünkü Çarlık Rusya döneminde her ne kadar Buhara, Hive ve Hokand toprakları Türkistan'a tabi tutulmadya da eski dönemlerde Uluğ Türkistan tanımına bu topraklar girer. Çarlık Rusya'nın ve Sovyet rejiminin Türkistan sınırlarına dair yakla-

şımı temelde geniş ve bütünleşik Türkistan tahayyülünün engellenmesine yönelik bilinçli bir politika olarak değerlendirilebilir. Çarlık Rusya Sovyetlere göre oldukça geniş bir sahayı Türkistan olarak adlandırmasına rağmen yine de tarihî Türkistan sınırlarını kendi çizdiği Türkistan sınırlarına yaklaştırmamıştır. Sovyetler ise bu politikayı daha ileri taşıyarak sadece Yesi ve civarını Türkistan olarak adlandırmıştır. Her iki yaklaşım da bölgedeki Türk unsurların Türkistan tahayyüllerinin silinmesine yönelik bilinçli politikaların bir tezahürüdür.

Çarlık Rusya döneminde her ne kadar devletin belirlediği ve istediği şekliyle *Türkistan* adı kullanılsa da Sovyetler Birliği döneminde Çarlık Rusya'nın asimilasyon politikaları çok ileri seviyeye taşındı. Ekim Devrimi'nden sonra Türkistan halklarının kurtuluş hareketinde, birleşik ve bağımsız Türkistan'ı yeniden canlandırma fikri Bolşevikler için büyük bir tehditti. Bu yüzden Sovyet makamları tarafından Türkistan bölgesi halklarına ulus-devlet sınırlandırması getirmek, o zamanlar siyasi öneme sahip *Türkistan* teriminin siyasi ve sosyal kullanımını sona erdirmek, yerine bölge için coğrafi bir tanımlama olan *Orta Asya* terimini yaygınlaştırmak amaçlandı. Sovyetler Birliği'nin var olan milliyetçiliği ortadan kaldırmak amacıyla meydana getirdiği bu politika bir ulus imal etme aracıydı. Birliğin oluşturduğu anayasaya göre küçük halklar meydana getirildi. Böylece Büyük Türkistan düşüncesine ters bir milliyetçilik anlayışı icat edildi. Sovyet yöneticilerin asıl amacı halkların bir ulus devlet oluşturması değil, bütün halkların Sovyet bütünü içinde erimesiydi. Bu amaçlarına ulaşabilmek için de halkları bir araya getirebilecek ortak değerler olan Türkçe ve İslam'ı ortadan kaldırmak istiyorlardı. Bütün planlamalarını bu bağlamda ele alan Sovyet yöneticiler, 1924 yılında Sovyet Cumhuriyetlerini kurmaya başladı. Bu ulusal bölünmenin hedefi, farklı halkların Sovyet çatısı içerisinde bir araya getirilmesiydi. Bu sebeple Türklerin Sovyet sistemine entegre olmalarının önünde büyük engel olabilecek Türkistan ifadesi yerine Orta Asya kullanılmaya başlandı.

Orta Asya teriminin modern kullanımı dar alanda Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan eski SSCB cumhuriyetlerini ifade eder. Daha geniş anlamda ise Pakistan'ın kuzeyi, Afganistan, Moğolistan ve Rusya'nın bir kısmı, Çin'in batısı (Doğu Türkistan ve Tibet) ve kuzeydoğu İran'ı kapsar. Sovyet döneminden beri siyasi, bilimsel, tarihî ve coğrafi literatürde ise Orta Asya adı, modern devletlerin yani Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan'ın sınırları anlamına gelir. Onlar Kazakistan'ı tam olarak Orta Asya'ya dahil etmiyor; fakat daima bu bölge

ile bağlantılı bahsediyorlardı. Sovyet siyasi ve bilimsel ortamlarında daima Orta Asya ve Kazakların istikrarlı bir kombinasyonu vardı. Sovyetlerce *Orta Asya ve Kazakistan* teriminin ayrı ayrı kullanılması bir dereceye kadar ideolojik nedenlerle açıklanabilir. Çünkü bölge için devrim öncesinde kullanılan Türkistan terimi Sovyet yetkililerin zihninde SSCB ile ayrılıkçı hareketleri tetikleyecek Türk Birliğini çağrıştırıyordu. Bu sebeple Sovyet yöneticileri bırakın Türkistan ifadesini kullanmayı, onun yerine kadim Türk coğrafyasını tanımlamak için kullandıkları Orta Asya ifadesinde bile bir ayrıma giderek halkı ve yöneticileri Türk olan devletlerin tamamını bu tanım içerisinde dahil etmiyorlardı. Orta Asya ve Kazakistan terimi tam olarak bu düşüncenin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bahsedilenlere dayanarak Orta Asya bölgesinin yukarıdaki isimlerinden sadece Turan veya Türkistan tarihî, kültürel, siyasi ve hukuki açıdan esas itibarıyla doğrudur. Orta Asya terimine gelince, onlar da Mâverâünnehir terimi gibi, tarihî ve coğrafi geleneklere bakılmadan, bölgeye dışarıdan yapılan tanımlamalardır. Bu nedenle bilimsel ve tarihî bir bakış açısıyla, Turan ve Türkistan terimlerinin kullanım sahası genişletilerek daha yaygın olarak kullanılması yerinde olacaktır. Geçmişin ortaya çıkması ve bir anlama dönüşerek varlık alanı kazanması için, şimdiki yaşıyan bizlerin onunla ilişki içinde olması kaçınılmazdır. Yüzyıllar boyunca tarihî ve kültürel belleğimizin tahrip edilmesi neticesinde yalıtılan Turan ve Türkistan adlandırmalarının özellikle Türk bilim çevrelerince yapılan çalışmalarda kapsamının genişletilerek daha yaygın olarak kullanılması yerinde olacaktır. Buradan hareketle Milli Eğitim Bakanlığı tarih ders müfredatları ve üniversitelerimiz tarih bölümleri ders içeriklerinde *Orta Asya* terimi yerine *Turan* ve *Türkistan* terimlerine yer verilmesi bu konuda gösterilecek hassasiyetin başlangıç noktası olacaktır.

KAYNAKÇA

Kanunlar

- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ)*. (1854). T. 29, Ç. I, No: 28392.
Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ). (1865). T. 40, Ç. I, No: 41792.
Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ). (1865). T. 40, Ç. I, No: 41870.
Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ). (1865). T. 40, Ç. I, No: 42372.
Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ). (1867). T. 42, Ç. I, No: 44831.
Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ). (1867). T. 42, Ç. I, No: 44831.
Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ). (1886). T. 6, No: 3814.

Araştırma Eserleri

- Andican, A. A. (2009). *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Asilova, I. A., Agzamova, G. A. (1988). Ob Upotreblenii Geografičeskih Nazvanii 'Maverannahr' i 'Turkestan'. *Obşestvennie Nauki v Uzbekistane*, No: 7, s. 35-39.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Becker, S. (2004). *Russia's Protectorates In Central Asia Bukhara and Khiva, 1865-1924*. London: Routledge Curzon Taylor&Francis Group.
- Çapraz, H. (2011). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, s. 51-78.
- Çelik, M. B. (2016). Hokand Hanlığı. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 527-571.
- Devlet, N. (1985). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Djilalili, M. R., Kellner, T. (2009). *Yeni Orta Asya Jeopolitiği*. çev. Dr. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Doğan, O. (2002). Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarıısı). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 37, s. 77-92.
- Doğan, O. (2011). Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı İçin Çin ve Çarlık Rusya Arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 192, s. 65-92.
- Doğan, Ş. (2017). Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblastı) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliğinin Teşekkülü (1865-1867). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117/231, s. 43-58.
- Donnelly, A. (1987). The Mobile Steppe Frontier The Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850. *Russian Colonial Expansion to 1917*, London and Newyork: Mansell Publishing Limited, s. 189-207.
- Ergaşev, B. (2014). İstočnikovedenie İstorii Kantselyarii Turkestanskogo General-Gubernatora po Materialam Revizii Senatora Palena K.K.. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 22, s. 94-103.
- Evgenovna, Ş. M. (2015). *Organizatsiya Upravleniya Turkestanom v Naçale XX. Veka*. Moskva: Federalnoe Gosudarstvennoe Byudjetnoe Obrazovatelnoe Uçrejdenie Vişşego Professionalnogo Obrazovaniya «Rossiyskiy Gosudarstvennyy Gumanitarnyy Universitet» Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoričeskih Nauk.
- Hayit, Baymirza. (1975). *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*. Ankara: Otağ Yayınevi.
- Kalkan, İ. (2012). Cumabayev Mağcan, *DİA*, C: 41, s. 271-272.

- Kalutskov, V. N. (2015). Postsovetskoe Aziatskoe Prostranstvo: Turkestan İli Tsentralnaya Aziya?. *Pskovskiy Regionologicheskiy Jurnal*, No: 23, s. 92-97.
- Kamoliddin, Ş. S. (2022). K Voprosu ob Upotreblenii Geografičeskikh Nazvaniy 'Maverannahr' i 'Turkestan'. *O'zbekiston Tarixi*, Taşkent: «Fan» Nashriyoti, s. 61-79.
- Karimov, H. (2019a). Türkistan'da Rus Kolonizasyonunun İdari Sahaya Yansıması: Volost Yöneticiliği. *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 30-45.
- Karimov, H. (2019b). Türkistan İdaresi Hakkında Yeni Nizamname Çalışmaları (1886-1908). *Kare*, 8, s. 65-80.
- Kerimov, H. (2019). *Türkistan Genel Valiliğinde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Koç, D. (2018). Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120/237, s. 139-170.
- Kryuçkova, K. S. (2005). O Soderžanii Ponyatiya 'Vostočnyy Turkestan' i Toponima Sintzyan. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta*, 9/4, s. 98-101.
- Kurat, A. N. (1965). Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla Kadar). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, S. 3-4, s. 91-126.
- Kuropatkin, A. N. (1899). *Zavoevanie Turkmenii Pohod v Ahal-teke v 1880-1881 gg. s Očerkom Voennih Deystviy v Sredney Azii s 1839 po 1876 g.*. St. Petersburg.
- Mackenzie, D. (1987). The Conquest and Administration of Turkestan, 1860-85. *Russian Colonial Expansion to 1917*, London and New York: Mansell Publishing Limited, s. 208-234.
- Marshall, A. (2006). *The Russian General Staff and Asia 1800-1917*. Oxfordshire: Routledge.
- Masalskiy, V. N. (1998). *Skobelev. İstoričeskij Portret*. Moskva: İzdatelstvo Andreevskiy Flag.
- Muhamedov, Ş. B. (2013). İstoriya Russkogo Turkestana: Pravda i Vımisel Vzglyad İstoriķa iz XXI. Veka. *Metamorforzı İstorii*, No: 4, s. 291-321.
- Özkan, M. (2019). *Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Özkan, M. (2020a). *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Özkan, M. (2020b). Türkmenistan. Çağdaş Türk Dünyası, Ed. Muhammed Bilal Çelik, Ankara: Nobel Yayıncılık, s. 141-162.
- Pierce, R. A. (1960). *Russian Central Asia 1867-1917 A Study In Colonial Rule*. Berkeley and Los Angeles: University of California Presss.
- Popova, T. (2001). Beliy General. *Molodaya Gvardiya*, (MGV-No.010), s. 245-254.
- Proekt Vsepoddanneysiy Otčet General-Adyutanta K. P. Fon-Kaufmana I po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva, 7 Noyabrya 1867-25 Marta 1881 g.* (1885). Voennaya Tipografiya (v zdanii Glavnogo Ştaba), S. Peterburg.

- Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu. (1918). *Sibirskiy Vestnik*, Çast Tretya, (İzdatel Grigoriy İvanoviç Spasskiy), St. Petersburg: Tipografii İosifa İoanessova, s. 75-110.
- Reyhan, C., Önen, N. (2011). *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Saray, Mt. (1984). *Türkistan Türkleri: Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadele Tarihleri*, İstanbul: Veli Yayınları.
- Saray, M. (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Smirnova, O. (1981). *Svodnyy Katalog Sogdiyskih Monet: Bronza*. Moskva: İzdatelstvo 'Nauka' Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi.
- Strong, J. W. (1975). The Ignat'ev Mission to Khiva and Bukhara in 1858. *Canadian Slavonic Papers*, 17, 2, s. 236-260.
- Taşagıl, A. (2012). Türkistan", *DİA*, C. 41, s. 556-560.
- Togan, A. Z.V.. (1981). *Bugünkü Türkili ve Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, A. Z V.. (2005). Türkistan" İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında. *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, İstanbul: Aydoğan Matbaası, s. 25-38.
- Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii*. (2008). Pod. Red. S. N. Abaşin, D. Y. Arapov, N. Y. Bekmahanova, Moskva: Novoe, Literaturnoe Obozrenie.
- Ünal, F. (2010). *Sultan Kenasarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Vasilyev, D. V. (2003). Turkestanskaya Oblast: Stanovlenie Administrativnogo Zakonodatelstva v Russkom Turkestane.1854-1866. İntellekt. İnnovatsii. İnvestitsiy, No: 4, s. 174-180.
- Vasilyev, D.V. (2014). Organizatsiya Upravleniya v Russkom Turkestane po Proektam Polojeniya ob Upravlenii 1870-h gg. İnternet-Jurnal «Naukovedenie», Vipusk 5 (24), s. 1-23.
- Vurgun, S. Y. (2020). *Türkistan'da Bir Rus Diplomat: Konstantin Konstantinoviç von der Pahlen (1908-1909)*, İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı.
- William, N. S.. (2005). Sogdian Documents Form Khotan II, Letters and Miscellaneous Fragments. *Journal of the American Oriental Society*, 135/2, s. 261-282.
- Yorulmaz, O. (2013). *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yorulmaz, O. (2016). *Kazaklar ve Kazak Hanlığı. Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 440-481.

DEFINING THE GEOGRAPHY AS A COLONIAL METHOD: TURKISH GEOGRAPHY FROM TURKESTAN TO CENTRAL ASIA IN THE RUSSIAN SOURCES (XIX.-XX. CENTURIES)

ABSTRACT

The word Turkestan, meaning the place where the Turkic peoples live, has long been used in various states to define the territory of ancient Turks. It was first written in a Sogdian document in the form of *Twrkystn* in 639 AD, after that, it appeared as Turkestan in almost all eastern and western sources. Immediately after the Arab conquest of Turkestan, the region was defined by the word Transoxiana, which defines a narrower geographical area. During the Uzbek Khanates, instead of the use of Turkestan, political names such as Bukhara Khanate, Khiva Khanate and Kokand Khanate were used. Ulugh Turkistan began to express not the wide Turkish geography, but a narrow area such as the city of Yassi and its surroundings, where Ahmed Yesevi's tomb is located. The Russians, who occupied Yassi, expanded their territories from this region and denomination the administrative mechanism, which they established to administrate the Turkish geography as Turkestan. Thus, in the 19th Century, the term Turkestan began to gain its old meaning. After the October Revolution, in the liberation movement of the peoples of Turkestan, the Soviet authorities, fearing the revival of a united and independent Turkestan, abolished the politically significant term Turkestan to confine the peoples of the Turkestan region within narrow nation-state borders and micro-nationalism. Instead, Central Asia as a geographical term, devoid of historical and political meaning and depth, was used to describe the region. The main purpose of this study is to determine the historical naming of the Turkestan geography and to reveal the political-strategic goals of the geographical denomination in the Tsarist Russia and Soviet periods.

ОТАРЛЫҚ ЖҮЙЕ ӘДІСІМЕН ӨҢІРДІ АТАУ: ОРЫС ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАННАН ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА ДЕЙІНГІ ТҮРКІ ӨҢІРІ (XIX.–XX. ғ.)*

Мурат Өзкан**

*Түркістан — екі дүние есігі ғой,
Түркістан — ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған
Түріктің Тәңірі берген несібі ғой.¹*

ТҮЙІНДЕМЕ

Түркілер мекендеген жер деген мағынаны білдіретін – Түркістан, ұзақ жылдар бойы әртүрлі мемлекеттер тарапынан ежелгі түркі жерін атау үшін пайдаланылып келген. Бұл жайлы алғашқы мәліметтер, Соғды жазба деректерінде б.д.д. 639 жылы «Twrkystn» болып жазылғаны мәлім. Сонымен қатар шығыс және батыс деректерінің барлығында дерлік бұл аймақты «Түркістан» деп атау пайда болған. Ал, арабтар Түркістанды өздеріне қаратқаннан кейін-ақ, бұл сөз шағын географиялық аймақты сипаттайтын «Мәуереннаһр» деген атаумен бірге қолданылған. Өзбек хандықтары кезінде де Түркістан атауының орнына Бұхара хандығы, Хиуа хандығы және Қоқан хандығы сияқты саяси атаулармен аталғаны да белгілі. Ұлық Түркістан атауы түркілердің кең байтақ жазирасына ғана емес, Ахмет Ясауи қабірі орналасқан «Ясы» қаласы мен оның төңірегінің

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Зулайхо Абдураимова

** Док., доц., Орду университеті, Орду, Түркия. murtozkan@hotmail.com

1 1893 жылы дүниеге келген қазақ түркілерінің халық ақыны, саяси қайраткері, зиялысы Мағжан Жұмабаев бар ғұмырын қазақ халқын заманауи және бейбіт өмірге жеткізуге арнады. Сталиннің үлкен саясаты – зиялыларды қырып-жою кезінде ол да пантүркизммен және халық араздығымен айыпталып, қамауға алынды. 1938 жылы 19 наурызда ату жазасына кесілді. İbrahim Kalkan, “Cumabayev Mağsan”, DİA, C: 41, Ankara 2012, s. 271-272. Оның ең танымал және Түркістан тақырыбындағы өлеңінің түрікшесі төмендегідей: *Türkistan, iki dünya eşiğidir, Türkistan, her Türkün beşiğidir. Türkistan gibi güzel yerde doğmuş, Türk'e Tanrı'nın verdiği nasibidir.*

өте шағын аумағына теңестіріліп көрсетіле бастады. Ясы жерін басып алған орыстар осы аймақтан жерлерін кеңейтіп, түрік географиясын басқару үшін құрған әкімшілік тетігін Түркістан деп атады. Осылайша, XIX ғасырда Түркістан атауы бұрынғы мағынасына ие бола бастады. Қазан төңкерісінен кейін Түркістан халықтарының азаттық қозғалысында біртұтас тәуелсіз Түркістанның қайта жандануынан қауіптенген Кеңес үкіметі, Түркістан өлкесінің халықтарын шағын ұлттық-мемлекеттік ұғымға және микроұлтшылдық шеңберінде бұғаттау үшін, өз алдына саяси мәні бар Түркістан атауын алып тастап, оның орнына сол аймақты сипаттайтын тарихи-саяси мағынасы мен негізі жоқ географиялық атау ретінде Орта Азия атауын қолданған. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – Түркістан өлкесінің тарихи атауын анықтау және патшалық Ресей мен кеңестік дәуірдегі географиялық атаулардың саяси-стратегиялық мақсаттарын ашу болып табылады.

КІРІСПЕ

Түркістан – өзінің экономикалық-саяси жағдайы бойынша Шығыс пен Батыстың арасындағы маңызды стратегиялық орындардың бірі болып табылады. Осындай әсерлі геосаяси жағдайына байланысты Түркістан географиясы тарихтың басынан ұлы державалардың және аймақтық күш орталықтарының қақтығыс аймағы болды. Айналасындағы мемлекеттер, олардың жер асты байлығына, сауда жолдарының орталығына және адам аяғы баспаған құнарлы жерлеріне үнемі назарын аударып отырған. Түркістан экономикалық байлығының салдарынан алдымен әуелгі отаршыл державалар мен қазіргі замандағы капиталистік-империялық мемлекеттер арасындағы билік қақтығыстарының сахнасына айналды.

Өте үлкен аумақты алып жатқан Түркістанның шекарасы – Иранның Хорасан аймағынан бастау алып, Памир, Гиндукуш, Куньлунь тауларының солтүстік етегінен, соның ішінде Ауғанстанның солтүстігінен Қытайдың Тун-хуан аймағына дейін созылып жатыр. Ол жерден батыс Маньчжурияға жетіп, Моңғолиямен бірге бүкіл Оңтүстік Сібірді қамтыды. Батысы Жайық таулары мен Еділ өзенінен Каспий теңізіне дейін жалғасады. Бұл үлкен география екіге бөлінеді. Бүгінгі таңда негізінен ұйғырлар мен қазақтар және басқа түрік

топтары тұратын Қытай Халық Республикасының билігіндегі аймақ – Шығыс Түркістан; ал 1924 жылдан кейін Кеңес өкіметінің қол астына өткен аймақ Батыс Түркістан деп аталды. Батыс Түркістанның ауданы 3 836 503 км²; Шығыс Түркістанның ауданы 1 828 418 км² (Та-шағұл, 2012: 556).

Түркістанда біртұтас әкімшілік басқару жүйесі болған емес, өйткені бұл құбылысқа, әсіресе, оның географиялық аумағы кең болғандықтан және әртүрлі халық топтары орналасқандықтан аймақтағы билік қақтығыстары тарих бойы жалғасты. Осы себепті аймақты атау және географияны әкімшілік тұтастықта басқару мүмкін болмағандықтан, мұнда ықпал етуші әр фактор аймаққа өз тіліне, дәстүріне, тарихи-географиялық терминологиясына сәйкес әртүрлі атаулар берген. Өңірдегі басқарушылардың өткеннен бүгінге дейінгі сан алуандығына байланысты тарихи-мәдени және саяси атаулар тұрғысынан жалпы консенсус пен терминология туралы айту мүмкін емес (Kamoliddin, 2002: 61).

Түркістанның патшалық Ресей үстемдігіне дейінгі географиясына қатысты атаулар

Өңір атауларының ішіндегі ең көнесі – Тұран, ол көшпелі және жартылай көшпелі халықтардың ортақ атауы – Тұр этнонимінің негізінде туындаған. Алғаш рет «Авестадан» кездескен бұл этноним, кейінірек көне иран мифологиясы мен орта парсы тарихында аталып кеткен Тұран атауының негізін құрайды. Ары қарай, Сасанид патшасы Шапур I тұсында (242–272 ж.) Тұрыстан атауы парсылар арасында Тұран есімімен жиі кездесетін және ұқсас мағынаға ие болған Турлар елі мағынасында да қолданыла бастады. Сонымен қатар, бұл елдің билеушілері Сақ патшасы деп аталды. IV ғасырдағы Сасанидтердің мөрлерінде Тұран және Тұрыстан атауларымен қатар Тұрғыстан атауы да көріне бастады. Ертедегі Кушан теңгелерінде де Тұран атауы қолданыс тауып, Түркістанның бұл географиясы, ежелгі ирандықтар тарапынан да түркілердің елі деп аталған. Ол өз кезегінде географиялық жағынан Әмудария, Сырдария және Тарым өзені бассейндерінің жерлерін қамтыған. Мөрлерде жиі кездесетін бұл анықтаманы Ақғұндар V ғасырда және VI-VII ғасырларда қолданған. Ғасырлар бойы осы аймақты билеген түркілер дәуірінде түрік сөзін парсы тіліндегі «иран» жұрнағымен біріктіру арқылы қалыптасқан

Түркістан атауына айналып, Түрік жері деген мағынаны білдіреді (Kamoliddin, 2002: 61-62).

Тұран және Түркістан делінген жер атауларының кейінгі баламасы болып табылатын Түркістан алғаш рет б.д.к. 639 жылы Турфан өлкесінен табылған соғдылық құжатта Twrkystn түрінде айтылған; кейін VIII ғасырдан бастап, XV ғасырға дейін Соғдылық «Қотан II дерегінде» жазылғаны анықталған (William, 2005: 262; Smirnova, 1981: 32). Жаңа Бактрия деректерінің бірінде Түркістан атауы қолданылған. Ал, VI-VIII ғасырларға тұспа-тұс келетін Сасанидтердің мемлекеттік мөрлерінде және ортағасырлық грузин² және армян³ деректерінде де Түркістан атауы орын алған (Kamoliddin, 2002: 65–67). Сондай-ақ, Ауғанстандағы түркілер қоныстанған Белх пен Бадахшан аймағы мен Иранның Хорасан ауданының түрікмендер мекендеген елді мекендері де Түркістан деп аталды (Togan, 1981: 23). Бұл мәліметтермен қатар, «Түркілердің елі» атауы алғаш рет Сасанидтер дәуірінде Әмударияның арғы жағалауын мекендеген түркілерге бағынатын барлық жерлерге қолданылған.

Өзінің бүкіл тарихында, әлденеше рет өзге елдер басып алып, әрқайсысы алуан түрлі атау бергеніне қарамастан, өңірдің географиялық дәстүрі бойынша бұл атаулардың жергілікті халық арасында ең көп тарағаны Түркістан мен Мәуереннаһр болып табылады. Олардың шығу төркіні мен шынайылығының негізгі көзі ретінде қарастыруға болатын ең маңызды құжаттар – ертедегі халық деректері мен жер-су атауларын айтуға болады. Жалпы, тарихи-географиялық микротопонимия ғасырлар бойы саяси және этникалық жағдайда белгілі бір өзгерістерге ұшырағанымен, табиғи-географиялық макротопонимияның жайы бұрынғысынан да күшті тұрақтылық көрсете отырып сипатталады. Тиісінше, саяси және этникалық шекаралардың өзгерістерге қарамастан тәуелсіз болды және аймақтың белгілі бір этникалық топқа жататындығын жиі көрсете алды. Бұл құбылыс белгілі бір қауымның өте ұзақ уақытқа нақты шегін анықтайды (Kamoliddin, 2002: 63-64).

2 Грузин деректерінде Түркістан «Тұран», «Түркістан», «Түркети» деп аталады. İ. A. Asilova, G. A. Agzamova, "Ob Upotreblenii Geografičeskih Nazvanii 'Maverannahr' i 'Turkestan', *Obşestvennii Nauki v Uzbekistane*, No: 7, 1988, s. 38.

3 Армян деректерінде Түркістан «Түркістанақ» деп аталады. A. Zeki Velidi Togan, "Türkistan" İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan" dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, Aydoğan Matbaası, İstanbul 2005, s. 28.

Түркістан өңірінде жергілікті әкімшілік және басқарушы топтардың ауысуы секілді мәселелерде діндер өз ықпалын тигізіп отырған. Бұл құбылысты жаңа дінге ену барысында да атау беруге септігін тигізетін факторлардың қатарында қарастыруға болады. Түркістанның исламдану процесі географиялық атаулардың өзгеруіне әкелді. Ислам әлемінің ғалым географтары Иран мен Тұран қауымдарының шекарасына дейінгі аймақты «Мәуереннаһр» деп атайды, ол араб тілінде «Өзеннің арғы жағында» деген мағынаны білдіреді. Ал, Батыс деректерінде бұл аймақ латын тілінде Transoxiana/Transaxonia деп аталады. Сондай-ақ, Грек және Рим тайпалары аймақ үшін Әмударияның грек тіліндегі баламасы болып табылатын Оксус атауын қолданған (Asilova ve Agzamova, 1988: 35).

Айта кету керек, Тұран атауы және оның кейінгі Түркістан атауы Мәуереннаһрдан айырмашылығы географиялық толық атау емес, негізінен этногеографиялық тұжырымды көрсетеді. Себебі Тұран атауын алғаш Ахеменидтерге дейінгі дәуірдегі көне ирандықтар осы аймақта тұратын халықтардың нақты және іс жүзінде қалыптасқан мемлекет екенін білдіру үшін қолданған. Сол уақыттан бері, бұл атау осы жерлерде орын алған әртүрлі елдердің мемлекет ретінде құрылымдарына қарамастан, олардың барлығына дерлік қолданылған. Арабтар жорықтарымен аймақта үстемдік құрған кезде де Түркістан жер атауы саяси-құқықтық мәнін жойған жоқ. Тек бұрынғы географиялық жағдайын ескере отырып, оның саяси шекаралары солтүстік пен шығысқа, яғни халифаттың шекарасына дейінгі өңірлерді қамтыды. Жалпы арабтар, Түркістан атауының түсінігі аясын белгілі бір мағынада қарастырып, түркі тілінде сөйлейтін халықтар мекендеген жерлер ғана емес, сонымен қатар моңғол, тұңғыс, тибет, қытай жерлерін де меңзеген. Осылайша сол қатарға Хорасан да қосылып, ол өзеннің арғы жағындағы деген мағынаны білдіретін Мәуереннаһр деп аталды (Kamoliddin, 2002: 65–67).

Араб деректерінде, Мәуереннаһрды Тұран немесе Түркістан деп атайтын және уақыт өте келе Түркістан аймағының қақпасын сипаттайтын Хорасанның кейбір қалалары осы өңірге қосыла бастады (Asilova ve Agzamova, 1988: 37-38). Осы себепті дереккөздер негізінен Хорасан, Систан, Хорезм, Кат және Үргеніш қалаларын Түркістан қақпасы деп атаған. Орта ғасырларда Елек өзені мен оған жақын таулы аймақтар Түркістан өлкесінің бір бөлігіне енген. Тағы да,

жоғарыда аталған өңірдің шекарасын жақсырақ түсіну үшін Бұхара өңірінде орналасқан Вардан ауылының Түркістан шекарасындағы бекініс деп аталғанын айта кеткен жөн. Саяси шекаралардан тәуелсіз өңірлік аймақтарды табиғи түрде зерттеген ортағасырлық араб және парсы географтары Мәуереннаһр мен Хорасанды Түркістанның бір бөлігі деп санайды. XI ғасырдың басында Қарахан мемлекетінің құрылуымен Түркістан жер атауының мәні қайта жанданды. Бұл кезеңде Түркістанның шекарасы кеңейіп жатқанда, Мәуереннаһр атауы енді Түркістанның ажырамас бөлігі болып саналды. Қарахандықтардан кейін аймақта билік құрған шағатайлар, темір әулеті, өзбектер кезінде де бұл жағдай өзгерген жоқ (Kamoliddin, 2002: 69-70).

Дегенмен де, Мәуереннаһр – Түркістан өңірінің жалпы шекарасын білдіру үшін қолданылғанымен, Түркістан өңіріндегі тек шектеулі аймақты қамтыды. Сол кезеңнің дереккөздерінде өңірдің бастапқы жалпы атауы қолданыс аясынан шығарылғаны көрінеді. Ал, Сырдария және Әмудария тайпаларын баяндау үшін – Мәуереннаһр атауы қолданылғаны кездеседі. Сонымен өңірдің жалпы атауында өзгерістер болып, Түркістан атауына тоқталады. Мәуереннаһр лексикалық мағынасының уақыт өте келе Түркістан атауының баламасы болды деп ойлау мүлде қате. Тұран мен Түркістан өңірлік емес, этносаяси атау. Алайда Мәуереннаһр атауы тек өңірді сипаттау үшін жер атауы ретінде қолданылады. Оның шекаралары нақты белгіленген және әр уақытта әкімшілік бірлік ретінде үлкен аумақтарға үстемдік еткен әртүрлі мемлекеттік құрылымдардың – Тахирлердің, Саманидтердің, Қараханидтердің, Хорезмшахтардың және т.б. бөлінбейтін аймағына айналған. Моңғол шапқыншылығынан кейінгі дәуір деректерінде Мәуереннаһр атауы Қараханидтер дәуіріндегідей өңірлік жағынан қамтылған Түркістанмен қатар және оған жақын мағынада қолданылған (Kamoliddin, 2002: 71). Зеки Велиди Тоған да осы тұрғыда ұқсас көзқарасты білдіреді. Оның айтуы бойынша: «Араб және иран деректерінде Мәуереннаһр жеке ел, оны Ұлы Түркістанның жан-жағынан қоршап тұрған арал ретінде қарастырған» (Тоған, 2005: 31).

Мәуереннаһр сөзінің аты аталған мемлекеттер заманында қолданыс табуының маңызды себебі бар. Ол кезде бұл мемлекеттердің барлығы іс жүзінде тәуелсіз болғанымен, саяси және құқықтық жағынан Исламның, яғни Халифаттың бір бөлігі болды.

Хорасан әмірлері, Тахиридтер, Саманилер, Қараханидтер, Ғазнауилер, Селжүктер, Хорезмшахтар, тіпті Түркістан хандықтары халифаға бағынды. Сайып келгенде, бұл атау негізінен тек ислам өңірінде тараған. Әрине, бұл атаудың түркілер арасында да қолданылуы орынды. Дегенмен, бұл бөлімде біз мынаны атап өтуіміз керек. Бұл атау аз уақыт ішінде Түркістан атауын ауыстырғанымен, Тұран және оның кейінгі баламасы Түркістан ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін әртүрлі формада болса да, өлкенің бүкіл тарихында басқа атаулармен қатар қолданылған. Тек жергілікті парсы және ислам тарихи-географиялық дәстүрлерінде ғана емес, сонымен қатар армян, грузин, кейінірек орыс деректерінде де ахеменидтер, грек-македондықтар, сасанидтер және арабтардың агрессивті көзқарастарының нәтижесінде оның саяси шекаралары көбінесе солтүстік пен шығысқа қарай өзгергеніне қарамастан Түркістан атауын пайдалану жалғасты (Kamoliddin, 2002: 72).

Түркістан және Мәуереннаһр атауының екеуі де айқын мағынаға ие болды. Кезең ішінде бұл өңірлік атаулар белгілі бір аймақтар үшін жиі қолданылды. Шындығында бұл құрамдас бөліктер өңірлік тұрғыдан алып қарағанда бір-бірінен ажырамас біртұтас болған. Саяси себептерге байланысты бұл аймақтар арасындағы шекаралар үнемі өзгеріп отырды. Сондықтан бұл атауларды қолданғанда сөз болып отырған кезеңнің саяси жағдайын ескеру қажет. Сонымен қатар, бұл екі атау түпкі мағынасын жоғалтқанымен, кейінгі ортағасырлық және тарихи әдебиеттерде қолданыла берді. Ары қарай бұл Түркістан және Мәуереннаһр атауын аймақты көшпелі Дешті Қыпшақ тайпалары басып алғаннан кейін қолданыс аясы азая бастады.

XVI ғасырдан бастап бұл өңірлік атаулардың орнын Бұхара хандығы, Хиуа хандығы және Қоқан хандығы сияқты саяси атаулар басты. Сол кезден бастап, яғни XIX ғасырға дейін бұл атаулар негізінен осы жерлерді сипаттау үшін қолданылған (Asilova ve Agzamova, 1988: 39). Тоғанның айтуынша, Түркістан атауы өзбек хандары тұсында да Бұхара мен Самарқанды қамтитындай тақырыпта еш қолданыс таппаған. Сол жылдары Сефевидтер мен Қаджар тарихшылары Түркістан атауын қолданғанымен, сол кездегі хандық шекарасы ішінде мекендеген халық Түркістан сөзін бұл мағынада қолданбаған. Осы тұста, Тоған халықтың Түркістан сөзін Ахмет Ясауидің мазары орналасқан Ясы қаласы мен оның төңірегі үшін қолданғанын алға

тартады. Мұхаммед Шайбани ханның өлеңдеріндегі Шах-и Түркістан, Рах-и Түркістан, Чах-и Түркістан, Мах-и Түркістан, Жай-и Түркістан сөздерінің баламасын Ясы қаласын білдіретінін мысалға келтіреді. Сонымен қатар осы өлкенің солтүстігінде тұратын қазақтар үшін Түркістан тек Хз. Сұлтан мен хандардың бейіттері орналасқан Ясы қаласын еске салатынын айтады. Орыстар Түркістан атауын қазақтардан алғандықтан, алғашқыда Ясы қаласын сипаттау үшін Түркістан атауын да қолданған. Әуел бастан-ақ, бұл жерді басып алып, кейін шабуылдарын осы жерден ұйымдастырған орыстар бұл атауды жаңадан басып алған жерлерде кең ауқымда қолданған (Togan, 2005: 33). Осылайша, XIX ғасырда Түркістан атауы бұрынғы мағынасына ие бола бастады. Алайда, Кеңес үкіметі этникалық саясатты бастаған кезеңде Түркістанның жалпы өңірлік анықтамасы өз орнын микроэтникалық негіздегі атауларға қалдырды.

Патшалық Ресейдің экспансиясы және Түркістандағы өңір атауын өзгерту

Мәдени-географиялық тұтастығын ескере отырып, аймаққа ортақ атау беруге тырысу мұндай тарихи жіктелуді еңсеру деген сөз. Әдетте зерттелетін аймақтарды сипаттайтын бірқатар терминдердің өзара байланысына ерекше назар аудару керек. Әртүрлі тарихи кезеңдерде орыстар бұл өңір үшін Ұлы Бұхара, Түркістан, Ресей Түркістаны және ең соңында Орталық Азия терминдерін қолданған (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 11).

Бұл аймаққа қатысты Бұхара термині орыс деректерінде XVII ғасырдың аяғында пайда болды. Бұл жылдары жазылған деректерде бұл өлке Ұлы Бұхара деп аталған⁴. Шын мәнінде, бұл атау Түркістанда өте ұзақ тарихи кезеңде саяси және сауда орталығы ретінде пайда болған Бұхараның рөлін, сондай-ақ қарқынды қалалық мәдениетті бастан өткерген мұсылмандардың діни орталығын көрсетеді (Kalutskov, 2015: 93; Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008:

4 Мысалы, XVIII. XIX ғасырдың аяғында өңірге келген орыс саяхатшысы Бурнашев саяхат кітабында Ұлы Бұхара деп сипаттаған Бұхара хандығын Кіші Бұхара деп атаған Қашқар хандығымен шатастырмау керектігін айтады. «Кіші Бұхара үлкенінің шығысында, екіншісінен биік таулармен бөлініп тұр және Қытай императорының қорғауында болды» 'Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buhari v 1794 i Obratno v 1795 godu', *Sibirskiy Vestnik*, Çast Tretya, (İzdatel Grigoriy İvanoviç Spasskiy), Tipografii İosifa İoanessova, St. Petersburg 1818, s. 75. Саяхатнаманың аудармасы үшін қараңыз: Мурат Өзкан, *Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

12). Дегенмен, мұнда топоним ретінде айтылған Ұлы Бұхара ұғымы Түркістанға қарағанда шектеулі аумақты қамтитынын ұмытпаған жөн. «Ұлы Бұхара» терминін орыстар Сырдария мен Әмудария арасындағы аумақты, Ферғана алқабын және Түркіменстанның бір бөлігін айта бастады. Сондай-ақ бұл кезеңде Үлкен және Кіші Бұхара әртүрлі өңірлік аймақтарды білдіретін еді. Жоғарыда аты аталған жерлер Үлкен Бұхараның құрамына енетін болған. Шығыс Түркістанның батысындағы Кіші Бұхара Қашқария деген атпен белгілі болатын (Кругцова, 2005: 98). Үлкен және Кіші Бұхара атаулары Түркістанды білдіру үшін орыс зерттеушілері ХІХ ғасырдың екінші жартысына дейін кеңінен қолданып келген (Asilova ve Agzamova, 1988: 38).

Батыс дипломатиялық және саяси әдебиеттеріндегі Түркістан атауы ХVІІІ ғасырдың аяғынан бастап британдықтардың басшылығымен көріне бастады. Ұлыбритания Корольдігінің Азияға қызығушылығы біріншіден ХVІІ ғасырда мұхит арқылы Шығыс Үндістанның жағалауларында дамып, сол шектеулі аумақтан Үндістан өңіріне және жалпы Түркістанның құрлықтық байланыс нүктесіне дейін таралды. Осы орайда Түркістандағы Ресей мен Англияның бақталастығында атауберуотаршыл саясаты, екі отаршыл мемлекеттің көзқарасы мен әдістемелік айырмашылықтарын аша түсті. Англия өңірлік бірлікті білдіретін Түркістан атауына таңдау білдіріп жатса, патшалық Ресей Ұлы-Кіші Бұхара сияқты шектеулі тарихи баламасы бар терминдерді қолданғанды жөн көрді. ХІХ ғасырдың бірінші жартысынан бастап Батыста ғылыми ортада қолданылып келе жатқан Түркістан атауын кейін Ресейдің академиялық зиялылар ортасы да қабылдады. Дегенмен, Түркістанның құрамына қай облыстар кіретіні туралы әр уақытта әртүрлі көзқарастар болған. Мысалы, орыс ғалымдарының пікірінше, ХІХ ғасырдың ортасында Түркістанның оазистік бөлігі ғана тұспалданды (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 13).

Түркістандағы саяси, әкімшілік немесе мемлекеттік меншік принципі бойынша бөлу ХІХ ғасырдың аяғында орын алды. Осыған сәйкес, аймақ Ресей Түркістанына (Түркістан губернаторлығы мен Бұхара және Хиуа хандығының қарамағындағы аумақ), Қытай Түркістанына (Қашқария) және Ауған Түркістанына (қазіргі Ауғанстандағы түрік тілді халық, оның негізгі бөлігі орналасқан Мазари-Шариф аймағы) болып бөлінді және осы атаумен аталды.

Ресей Түркістаны, 1860–1881 жылдардағы патшалық Ресей; Қытай Түркістаны XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қытай; Ауған Түркістаны XIX ғасыр ортасында Ауғанстан мемлекетінің құрамына енді. Патшалық Ресей тұсында Қазақстан жері Түркістан өлкесінің құрамына кірмеді және бұл жерлер жалпы «Дала» деп аталды. Тіпті осы жердің басшылығы XIX ғасырдың аяғында және XX ғасырдың басында ол «Дала өлкесінің» әкімшілігі деп аталды (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 14).

Патшалық Ресей өлкесін атау қажеттілігі өлкеге тікелей экспедициялардың басып алған жерлеріне және осы аймақтарды басқару мәселесіне байланыстыруға болады. Қазан мен Астраханьды орыстар басып алғаннан кейін оңтүстіктегі оқиғалар оның бағытын осында бұрып, бірте-бірте бұл географиядағы белсенділігін арттыруға себеп болды. Әскери қимылдардың нәтижесінде алдымен қазақ даласын, одан кейін Батыс Түркістанды басып алған орыстар осы жеңістерінің нәтижесінде жаңа әкімшілік өңірлер құрды. Біріншіден, Сырдария саптық қолбасшылығын құрған орыстар бұл аймақтарға да Түркістан өңірлік атауын қолдана бастады. Орыстардың аймақта басып алған әрбір жері жаңа әкімшілік құрылымды алып келді және бұрыннан бар әкімшіліктердің өңірлік шекараларын жиі өзгертіп отырды (Togan, 1981: 24). Осы себепті Түркістан атауының қандай жағдайда қолданылғанын түсіну үшін орыстардың әскери әрекеттеріне қысқаша тоқталу өте маңызды.

Патшалық Ресейдің қазақ даласын басып алуы және Түркістан атауын әкімшілік түрде қолдана бастауы

Патшалық Ресей XVIII ғасырдың ортасында, яғни Түркістан хандықтарын әлі жаулап алмаған тұста, аймақтың солтүстігіндегі даланы мекендеген қазақ руларын өз қамқорлығына алуға тырысты. Қазақтар XV ғасырда Шу өзенінің маңында хандық құрды. Қазақ бұқарасының артуы, хандықтың Ұлы, Орта және Кіші жүз⁵ секілді үш рулық-тайпалық әкімшілік бірлестіктерге бөлінуіне себеп болды

5 Осман Йорулмаздың пікірінше, жүздердің қашан және қалай құрылғаны туралы көзқарастардың нақты еместігі, бұл көзқарастардың аңыз бен шежіреден тұратыны, бұл мәселенің бүгінгі күнге дейін шешімін таппаған ең маңызды мәселе екендігі айтылады және бірінші жүз туралы жазба дерек 1616 жылы пайда болған. қараңыз: Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 12.

(Doğan, 2011: 66). 1724–1725 жылдардағы қалмақтардың Ұлы және Орта жүз аймақтарына жасаған жорықтары салдарынан хандар қиын жағдайда қалды, бұл олардың осы келеңсіз жағдайдан құтылу үшін патшалық Ресейден көмек сұрауына себеп болды. 1730 жылы ол орыс патшасы Анна Ивановнаға (1693–1740) Кіші жүз ханы Әбілқайыр (1718–1748) хат жолдап, Ресейге бағынғысы келетіндерін мәлімдеген (Andican, 2009: 217). Орыс билігі қазақ даласына үстемдік жүргізсе, Түркістан хандықтарына жасалатын шапқыншылығы жеңіл болады деп ойлады және бұл ұсынысты кері қайтармады (Donnelly, 1987: 204). Осы себепті олар елші етіп тағайындаған Сыртқы істер басқармасының тілмашы Тәукелевті аймаққа жіберді (Ünal, 2010: 60). Халықтың қарсылығына қарамастан, Әбілқайыр хан мен Тәукелевтің күш-жігерінің нәтижесінде 1731 жылы 10 қазанда өз қарамағындағы қазақтар мен кейбір топтарының қолдауымен, патшаға бағыну туралы шешім қабылдады. Бірақ бұл шешім аға буын ақсақалдардан, билерден, батырлардан, сұлтандардан жасырын жасалды. Болған жайды естіген жұртшылық шешімді қабылдамай қарсы шықты. Тіпті, орыс тілмашы Тәукелев пен Әбілқайыр ханды өлтірмекші болды. Осы оқиғалардың салдарынан Тәукелев екі жыл қазақ арасында тұтқында болып, еліне орала алмады (Yorulmaz, 2016: 461-462). Кейінірек Әбілқайыр хан мен Тәукелев және Бөгенбай батырдың араласуымен қарсылық көрсеткен ру басшылары мен ел ағаларының көпшілігін көндіру арқылы шешілді; патшалық Ресейдің бодандығына қосылу туралы шешім қабылданды (Doğan, 2002: 87). Шешім қабылданғаннан кейін орыстар Түркістанға басып кіру үшін, аса маңызды нүктеде, Ор мен Жайық өзендерінің сағасында Орынбор бекінісін тұрғызды (Saraу, 1996: 88-89). 1735 жылы салынған бұл қамал орыс әкімшілігінің орталығына айналды (Kurат, 1965: 109). Кейінгі жылдары қамал Түркістанға жорықтардың бастапқы нүктесі болып бекітілді (Науіт, 1975: 50).

Кіші жүзді өз қорғауына алып, жетістікке жеткен орыстар, ендігі кезекте Орта жүзге де қауіп төндіре бастады. Әбілқайыр хан патшалыққа бодан болғаннан кейін орыстар Орта жүз билеушілері Абылай (1711–1781) мен Әбілмәмбетті (1739–1770) Орынборға шақырып, оларға патшалық Ресейге бағынуды сұрайды. Алайда Орта жүз сұлтандары бұл жағдайды қабылдамады. Ресейдің қазақ жеріне тарау саясатына көз жеткізген сұлтандар Орынборға барып, патшаға адал болып қаламыз деп уәде берді, бірақ бұл адалдық сөз жүзінде қалды. Сонымен қатар Орта жүз патшаға салық төлемеді, олардың қалауларын орындамады

(Doğan, 2011: 68-69). Абылай мен Әбілмәмбеттің Орта жүзді билеген жылдардағы жетістіктері Ресей үкіметін кері әрекетке итермеледі. Патшалық Ресей Абылайды өз жағына алып, хан етіп жариялағысы келді. Бірақ Абылай хан болған ағасы Әбілмәмбетпен бірге болып, орыстардың бұл ұсынысын қабылдамай кері қайтарды. Абылайдың бұл көзқарастағы ұстанымы орыстардың ашуын келтірді; бірақ орыстар бұл аймаққа жаңа хан тағайындауды қате пікір санағандықтан көпке араласпады (Yorulmaz, 2013: 256–257).

Әбілмәмбет қайтыс болғаннан кейін, хан болған Абылай, аймақтағы ең белсенді әрі саяси қайраткер ретінде көзге түсе бастады. Оның сәтті саясатының арқасында қазақтың басқа рулары да оның билігіне өтті. Абылай хан бұл өмірден қайтқаннан кейін Орта жүздің билеушісі болған Уәли хан (1784–1815) да орыстарға жаулық танытып, орыстардың Орта жүзге үстемдік ету үшін басқа саясат ұстануына себеп болды. Сондықтан Орта жүзді құраған қыпшақ, арғын, найман, керей, уақ, қоңырат тайпаларының көсемдерімен байланысып, оларды Орта жүзге қарсы қоюға әрекеттенді. Орыстардың бұл әрекеті үлкен нәтиже берді. Арғын руының сұлтаны Бөкей Уәли ханға қарсы соғыса бастады. Орта жүздегі бұл үстемдік тартысы халық өміріне үлкен соққы берді. Дегенмен, Уәли хан мен Бөкей сұлтанның бір-біріне жақын уақытта өмірден озулары халықтың көңілін бір сәт болса да серпілтті. Уәли ханнан кейін Орта жүзді билеуге келген хандардың дәрменсіздігінен, ол жұрт билеушісіз қалды. Осыны пайдаланған Патшалық Ресей Орта жүз аймағына үстемдік жүргізді (Saray, 1996: 90–92).

1801 жылы Бөкей сұлтан мен оның бұқарасы патшадан алған рұқсатпен Кіші жүзге қарасты жердің едәуір бөлігіне және Жайық пен Еділ арасындағы жерлерге келіп қоныстанды (Ünal, 2010: 75). 1803 жылы бұл өлкеге Бөкей сұлтанның қол астындағы 7000-ға жуық отбасы келді (Yorulmaz, 2013: 272). Ресей әкімшілігі 1808 жылы жариялаған циркулярмен Бөкей Ордасының (Ішкі Орда) шекарасын нақтылап, 1812 жылы Бөкейді хан етіп қабылдады. Орыстар жүзді басқару әкімшілігін әлсірете беру саясатына орай, аймаққа оңай әрі еркін түрде араласуды мақсат етті.

Бөкей қайтыс болғаннан кейін оның орнына 14 жасар ұлы Жәңгір (шын аты Жихангер) отырады. Жәңгір хан болған жылдары қазақтардың Жәңгірге де, патшалыққа да қарсы көтерілістерінің

өршіп тұрған сәті болатын. Ресей шенеуніктері бұл жағдайдың оларға қиындық туғызатынын ойлайды. Сондықтан 1845 жылы, яғни Жәңгірдің өлімінен кейін Бөкей Ордасына жаңа хан тағайындамай, орданың үстемдігін үзілді – кесілді тоқтатады (Науіт, 1975: 59-60).

Ал, Ұлы жүз 1756 жылға дейін қалмақтардың бодандығынан көп зардап шекті. Артынан Қытайдың қысымына ұшырады. Басынан өткерген осыншама қиындық езгіден құтылғысы келген тайпалар Ташкент аймағын басқаруды өз мойнына алған Юнус Қожа мемлекетіне келіп қосылды; кейіннен бұл аймақты басып алған Қоқан хандығына бағынышты болды. Қоқан хандығы Ташкентті басып алғаннан кейін ол қазақ даласына шүйліге берді, Ұлы жүздің ханы Сүйік Ресей мен Қоқан хандығының арасында қалды (Andican, 2009: 218). Қоқан хандығының Жетісу өңіріне қоныстану әрекеті Ұлы жүзді алаңдатты. Сол жүздерді құрайтын тайпалар орыс әкімшілігіне қол астына ене бастады. Әуелі Сүйік хан, кейін Абылай ханның немересі Әділ сұлтанның ұрпақтарынан 14 сұлтан 1824 жылы орыстарға тәуелді болды (Yogulmaz, 2016: 471). Орта және Кіші жүз жерінде жаңа әкімшілік бірлестіктер құрылып, бірте-бірте қазақ жерлері Ресейдің құрамына еніп, оның ажырамас бөлігіне айнала бастады.

Түркістандағы алғашқы орыс әкімшілік бірлігі: Сырдария саптық шебінің қолбасшылығы (5 шілде 1854 ж.)

Орыстардың мақсаты қазақ жерінде жүргізген жүйелі күрестерімен қатар жаңа майдан ашып, Түркістан өлкесінде үстемдік ету болды. Орыстар қазақ жерінде өз үстемдігін орната алмаса да, аймақты басып алу үшін Түркістанға қарай бет алды. Бұл жерлер өзбектердің қол астында болғанымен, ортақ мемлекет бола алмағандықтан, бірдей тектен туған хандықтар билеп келді. Орналасу жағынан орыстарға ең жақын хандық Әмудариядан Хорасан мен Маңғышлаққа дейінгі жерлерге иелік ететін, Хиуа хандығы болды (Devlet, 1985: 29). Бұхара хандығының қарамағындағы жерлер Зарешан аңғары, Қашқадария, Сурхандария, Қаратегін, Әндіжан, Самарқанд, Бұхара, Қарши, Хисар, Керкі және Жизақтан тұрды (Та-сағұл, 2012: 559). Қарым-қатынастың алғашқы жылдарында өлкеде өзбектен тарайтын екі хандық болғанымен, XVIII ғасырда бұл сан үшке дейін өсті. Осы ғасырда құрылған Қоқан хандығының негізгі қоныстанған аймағы Ферғана аңғары болды (Çelik, 2016: 527).

XIX ғасырдың екінші жартысында отырықшы халық қоныстанған Түркістанның оңтүстік аймақтарына қарай шапқыншылық қозғалыс басталды. Сырдарияның төменгі ағысындағы Райымға порт салып, осында бекіністер орнатқан орыстар 1853 жылдың жазында Сырдариядағы және Қоқан хандығына қарасты Ақмешітті алды. Сырдарияның бойында Сырдария әскери шебі деп аталатын бекініс жүйесі құрылды және 1854 жылы Верный⁶ бекінісі тұғызылды (Masalskiy, 1998: 88). Серпілісті оқиғалардан кейін 1854 жылы 5 шілдеде орыстар үшін өте маңызды болған бұл аймақта Қорғаныс министрлігінің бұйрығымен Сырдария әскери шебінің қолбасшылығы құрылды. Сол күнгі заңға сәйкес, аймақтық әскер мен ондағы Қазақтарды басқару, аймақтың қорғаныс нысаны және Сырдариядағы флот Сырдария әскери шебінің командирлігіне берілді (PSZRI, 1854: 679).

1856 жылы II Александр жариялаған Сырдария шекара шебін басқару туралы ережеге сәйкес, аймаққа қазақтарды басқаруға және шекара істеріне жауапты Сыртқы істер министрлігінің бас офицері тағайындалды. Бұл нұсқауда осында тағайындалған саптық қолбасшы мен Сыртқы істер министрлігінің бас офицерінің Сырдария қазақтарын басқару және көршілес Бұхара, Хиуа және Қоқан хандықтарымен қарым-қатынасын жүргізу қамтылған еді. Сырдария саптық шебінің шекараларының жалғасын табуы, жаңадан басып алынған жерлердің әкімшілік ұйымдастыру мәселесін де айқындады (Kerimov, 2019: 31).

Патшалық Ресейдің Түркістанда әкімшілік тәртіп орнату әрекеті: Түркістан облысының құрылуы (1865 ж. 5 наурыз)

XIX ғасырдың ортасынан бастап, Патшалық Ресейдің Түркістанға жүйелі түрде бет бұруының көптеген себептері болды. Солардың бірі экономикалық себептер болды. Өйткені ресейлік тауарлар еуропалық мемлекеттермен бәсекеге түсе алатын деңгейде емес еді. Түркістанның үстемдігі орыстардың еуропалықтармен бәсекеге түспейтін үлкен нарығына ие болды. Мақтаның қайнар көзі саналатын Америкадағы азамат соғысы Америкадан Еуропаға мақта жөнелту айналымын тоқтатты. Осы себепті мақта өндіруде АҚШ-тан

6 Қазіргі Алматы қаласы.

кейін екінші орында тұрған Түркістанның маңызы бұрынғыдан да арта түсті. Экономикалық себептерге байланысты орыс көпестерінің үкіметке жасаған ауыр қысымдары орыстарды осы аймаққа бет бұруына мәжбүр етті (Сарғаз, 2011: 58). Сеймур Беккер, орыстардың экономикалық мүддені іске асыруы, Түркістанға үстемдік орнату әрекетінің ең маңызды себептерінің бірі екенін айтады. Ол сондай-ақ, Ресей мен Түркістан арасындағы мақта саудасының көлемінің өте жоғары және маңызды екенін атап көрсетеді. Тіпті, ресейліктердің бұл кәсіпті Ресей тоқыма өнеркәсібінің шикізаты болып табылатын мақта өндірісіне тікелей ие болу үшін қажет деп санайтынын айтады (Becker, 2004: 21).

Патшалық Ресейдің Түркістан өлкесіне қарай бет бұруында, мемлекет қайраткерлерінің бұл шапқыншылықты қолдауы да тиімді болғаны сөзсіз. Қырым соғысынан кейін II Александрдың (1855-1881) бастамаларымен патшалық Ресей көптеген салаларда реформалар жасау қажеттігін сезінді. Бұл реформалар ең қарқынды байқалған аймақ жеңілістің салдарына тікелей байланысты болатын әскери аймақ болды. Бастапқыда бұл реформалық қозғалыстардың мақсаты Еуропаға қарсы қайта шабуыл жасау болса керек. Мұның мүмкін еместігі аз уақыт ішінде жүзеге асса да, реформаторлық қозғалыстар Түркістан өлкесін басып алуды жалғастырды. Орыс шенеуніктері Түркістан өлкесінде үстемдік орнату үшін Кавказды толық басып алу керек деп ойлады. Осы себепті II Александр әулетінің беделділерінің бірі және өте жақын досы Барятинскийді ерекше күшке ие Кавказ әскерінің қолбасшылығына тағайындады (Saray, 1984: 10). Барятинский өлкеге келе салысымен, болашақта қорғаныс министрі болатын Д.А.Милютиннің көмегімен Кавказда бірқатар реформалық қозғалыстарға кірісті. Осы реформалармен командалық басқару тізбегі функционалды әрі актив жағдайда болды; Әскери аймақтарға тағайындалған қолбасшыларға кең өкілеттіктер беру арқылы әскери дайындыққа көбірек мән берілді. Осылайша Ресейдің Кавказдағы үстемдігі қамтамасыз етілді. Сонымен қатар Милютин қорғаныс министрі болған кезде Кавказдағы бұл реформалар патшалық Ресейге үлгі ретінде тарады (Saray, 1984: 11).

Барятинский Түркістанды басып алу мәселесін қолдайтын ең қатал қорғаушысы болды. Кавказда патша регенті және әскердің бас қолбасшысы қызметін атқарып жүргенде II Александрға Түркістанға шапқыншылық жасаудың қажеттілігін айтқан. Барятинский 1857

жылы делегациямен Арал теңізі мен Каспий теңізі арасындағы тасымалдау жұмыстары үшін қажетті темір жол құрылысының барлық аспектілерін қамтитын баяндама дайындауды ұсынды (Özkan, 2020a: 118). Барятинскийдің айтуынша, темір жол салынса, ресейлік өнімдер Азия нарығына жеткізілетін болады, ал Ресейдің Азиядағы саяси ықпалы күшейген кезде Ұлыбритания Ресеймен бәсекеге түсе алмайды. Барятинский Сырдария бойымен Түркістанға ілгерілеу оңайырақ деп ойлап, Каспий теңізіндегі флотты нығайтып, Арал теңізіне жол ашқысы келді. Патша II Александр Барянтискийдің бұл жоспарын назарға алып, оны қарау үшін комиссия құрады. Комиссия, 1857 жылы Барятинскийдің жоспарын қолдайтын мәлімдемелер жасады; бірақ ол жоспарды мерзімі жоқ деп тапты. Осы мәлімдемелерге қарамастан Сыртқы істер министрлігі Н.В. Хаников (1822–1878) бастаған делегацияны Иранның шығысына және Гератқа; Н.П. Игнатъев (1832–1908) бастаған делегация Хиуа мен Бұхараға; Қазақ зерттеушісі Ш.Ш. Уәлихановтың (1835–1865) төрағалығымен Шығыс Түркістанға делегация жіберді (Marshall, 2006: 37). Өлкедегі Түркістан хандықтарын танып-білуге Ресей үкіметінің тапсырмасымен келген және делегацияның басында болған полковник Игнатъев Азия туралы мол мәліметке ие болды. Ресей үкіметі берген нұсқау бойынша бұл комиссиялар хандықтардың әскери-шаруашылық жағдайын, өлкедегі жолдар мен маршруттарды тексеруге тиіс болатын. Бұған қоса, ол мұндағы белсенді сауда өмірі туралы мәліметтер жинап, орыс көпестерінің саудада қалай белсенді болатынын зерттейтін еді (Saray, 1996: 109). Игнатъев ағылшын атқамінері болып тұрған кездің өзінде-ақ, Ресей билігіне Түркістанға басып кіру туралы ұсыныс жасағаны (Becker, 2004: 16) және Үндістандағы ағылшын әскерлері туралы зерттеулеріне байланысты, II Александр мақтағанын (Strong, 1975: 243) ескерсек, бұл тапсырманы орындайтын делегацияның басшысы етіп Игнатъевтің тағайындалуы Ресей үшін дәл табылған және өте орынды жағдай екенін түсінуге болады.

Игнатъев басқарған комиссия 1858 жылы Петербургке оралып, Түркістан хандықтары туралы мәліметтер жинап, өз зерттеулерінің есебін Ресей билігіне ұсынады. Бұл баяндамада Түркістан хандықтарының осал және өте әлсіз болғаны жайлы тың деректермен құжатталған (Mackenzie, 1987: 213). Бұған қоса, Қоқан хандығына қарсы уақытты босқа өткізбей әскери шұғыл әрекет ұйымдастыру керектігі баса айтылады. Баяндамада назар аударатын тағы бір жайт,

Хиуа мен Бұхара хандықтарының арасына мәселе туғызып, бір-біріне қарсы шығарып, бірте-бірте Ресейдің ықпалына түсірілуі; кейінірек іс-жүзінде басып алу жолдарының нақтылануы болатын. Бұл баяндаманы Кавказ генерал-губернаторы Барятинский, Орынбор генерал-губернаторы Катенин (1800–1860), Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорд (1794–1874) ескеріп назарға алады. Бұл сәтте Петербургте Түркістанды басып алу идеялық сатыдан шығып, шындыққа яғни іс жүзіне айналдырылатын әрекеттер қатарына жатқызылды. Қорғаныс министрі ретінде Түркістанды басып алу керек деп санайтындардың басында тұрған Милютин; Игнатьев Бас штабтың Азия бөлімінің бастығы болып тағайындалды. Кавказ генерал-губернаторы Барятинский көтерген бұл екі тұлғаның патшалық Түркістан саясатының шешуші тұлғалары болуы, Түркістанға басып кіру идеясын жеделдете түсті (Saray, 1996: 109–110). Орыс тарихшысы Тамара Попова 1861 жылы Игнатьевтің Азия бөлімінің басшысы болып тағайындалуын, Түркістанның тағдырын өзгертетін қадам деп қарастырып, Игнатьевтің Түркістанға басып кіру ойын және патша II Александрды сендірген адам екенін айтады (Ророва, 2001: 249). Сонымен қатар, Кавказдағы Шейх Шәміл қозғалысының басылуына ықпал еткен және тоқыма өнеркәсібі үшін жаңа нарықтар мен шикізаттың қажеттілігі патшалық Ресейді Түркістанда неғұрлым батыл қадамдар жасауға итермеледі; осылайша хандықтарды басып алу орыстар үшін өте маңызды және қажетті болды (Masalskiy, 1998: 89).

Ресей үкіметі алдымен Игнатьевтің баяндамасында атап көрсеткен саяси күйзеліске ұшыраған Қоқан хандығын межеге алады. 1858 жылы елде Құдияр ханға (1829–1879) қарсы көтерілісті пайдаланған орыстар 1860 жылы Жетісу өңірінен бастау алып, Тоқмақ пен Бішкек қалаларын басып алды. Ол келесі жылы Шығыс Түркістанға апаратын жолдарға және Сырдарияның жоғарғы бөліктеріне үстемдік етті (Andican, 2009: 228). 1864 жылы 19 қыркүйекте генерал Михаил Григорьевич Черняев (1828–898) басқарған жауынгерлер Шымкентке көшті (Kurapatkin, 1899: 14). Шымкент екі орыс әскери бірлігі тарапынан қоршауға алынды және көп ұзамай шапқыншылық басталды. Осылайша, орыстар жылдар бойы иемденгісі келген мақсаттарына қол жеткізді (Becker, 2004: 17).

Ресей үкіметі Түркістандағы жаңа территориялық жеңістерден кейін, Қоқан хандығы территориясының бір бөлігінің саяси

тағдырын анықтап, Түркістандағы әкімшілік салада жаңа саясатты жүзеге асыру қажет деген қорытындыға келді. 1864 жылдың аяғында Шымкентті басып алумен қатар орыс әскерлері Ташкентке біршама жақындады. Жаңадан жаулап алынған жерлердің басқарылуын ұйымдастыру үшін 1864 жылы 3 ақпанда Н.А.Северцов генерал Черняевтың төрағалығымен Орта Азия шекаралық облысы туралы жаңа ереженің жобасын дайындады. Бұл заң жобасы ресми түрде қабылданбағанымен, 1860 жылдардағы Түркістанды басқаруға қатысты Ресейдің әкімшілік саясатының негізін нақтылады және 1865 жылы құрылған Түркістан облысын басқару туралы уақытша ережеге үлгі болды⁷ (Kerimov, 2019: 34-35).

XIX ғасырдың ортасынан бастап Түркістанға орыстардың жылдам кіре бастауынан кейін, жаңадан иеленген жерлерге жаңа басқару жүйесін орнатуға тырысты. Бұл жаңа әкімшілік жүйемен орыстар халықты ескі хандық дәстүрден алшақтатуды мақсат етті. Патшалық Ресей Кавказды әкімшілік бақылауға алудың бірегей әдістерін қолданса, Түркістан жағдайында халықаралық деңгейде қабылданған, әсіресе Англия қолданған әдістерді өзіне үлгі етіп алды (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy Imperii, 2008: 86).

Ресей үкіметінің Түркістандағы және қазақ даласындағы ұйымдасуы мен әрекет ету принциптері екі бағытта жүрді. Бұлардың біріншісі аймақтағы әкімшіліктің бірінші тұлғаларына іс жүзінде шексіз құқықтары бар әскери және мемлекеттік басқару жүйесін құру болды. Бұл қатал саясаттың мақсаты жақын арада аймақпен максималды табиғи одаққа қол жеткізу болды. Екінші жағынан, жұмсақ көзқарас таныту арқылы, дәстүрлі түрде, жергілікті мекемелерге қол тигізбей, халықтың салт-дәстүрі ескерілетін еді. Бұл көзқарас аймақтық әкімдігінде де айқын түрде көрінетін еді. Бұл екі тәсіл әкімшілік тәжірибеде біртұтас болып қосылып, бір-бірімен астасып, бірін-бірі толықтырып отырды, сөйтіп Түркістандағы Ресей саясатының негізгі құрылымын құрады. Басты мақсатқа қарай саясат ұстанған орыстар, жергілікті жағдайлармен дәстүрлерді ескере отырып, Ресей мемлекетін

7 Тікелей ұқсас болмаса да, 1839 жылғы Танзимат жарлығынан кейін Ұлы Осман империясының алыстағы провинциялары мен географиялық жағынан Түркістанға ұқсас Таяу Шығыстағы жерлерін басқару мақсатында әкімшілік реформалар жүргізді. Қазіргі заманғы-орталық мемлекеттік қағидаттарды және аталған аймақтардағы қауіпсіздік пен әкімшілік тұрақтылықты қамтамасыз ету. Осман империясының провинцияларды басқару үшін бастаған реформалық қызметі туралы, қараңыз. Cenk Reyhan, Nizam Önen, *Mülkten Ülkeye Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

аймақта барынша сабырлы, бейбіт және саты-саты біртіндеп құруды мақсат етті. Алайда, жоғарыдан қатты теңестірілген және орталықтан басқару, итермелеу тетігімен бірге, аймақтағы империямен бірігуге кедергі болған осы екі көзқарастың болуы, Түркістан өлкесін тұрақты ұстап тұрған, өте көрнекті орталықтан асау күштердің болуы бұл жағдайдың алдын алды (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 13).

Орыс генералдарының Түркістанға деген белсенді агрессиялық көзқарастары 1865 жылдың басында патшалық Ресейдің оңтүстік шекарасын құрайтын орасан зор аумаққа әкелді. Сол жылдың ақпан айында Түркістан облысы Орынбор генерал-губернаторлығының құрамына енді (Doğan, 2017: 46). Осы оқиғаларға байланысты Н.А. Северцов пен Черняевтің жобасы 1865 жылдың ақпан айының басында Қорғаныс министрлігіне ұсынылды. 1865 жылы 12 ақпанда Орынбор генерал-губернаторлығына қарайтын жерлерге қашықта болса да, Йени-Қоқан мен Сырдария шебі (Ыстықкөлдің батысынан Арал теңізіне дейін) қосылды. Алайда қабылданған шешіммен Түркістан облысы деп аталатын аймақты арнайы өкілеттіктері бар губернатор басқаратын болды. Дайындалған бұйрықта Түркістан облысының жағдайы өте анық түсіндірілді. 2 наурызда шыққан бұйрықта 1864 жылы Зачуй өлкесінде құрылған майдан шебін Сырдария шебімен біріктіріп, Арал көлінен Ыстықкөлге дейінгі аймақта облыс құру туралы шешім қабылданып, бұл облыстың атауының Түркістан деп жариялануы әбден болар еді. Жаңа облысты әскери губернатор басқаратын болды. Түркістан облысының әскери губернаторы әскери жағынан Орынбор армиясының қолбасшысына, ал азаматтық басқаруда Орынбор генерал-губернаторлығына бағынды (PSZRİ, 1865: 184). Түркістан губерниясын құру туралы жарлықтан кейін бірден 1865 жылғы 5 наурыздағы жарлығымен патша Сырдария шебін жойып, оның орнына Түркістан облысы құрылғанын жариялады (PSZRİ, 1865: 261-262; Vasilyev, 2013: 176-178; Doğan, 2017: 47). Түркістан облысының құрылуымен қатар, патшалық Ресей алғаш рет Түркістан атауын өзінің тарихи мағынасында қабылдап, бұл атауды өзінің әкімшілік режимінің бір бөлігі ретінде қолданды. Сөйтіп, Түркістан атауы Патшалық Ресейдің әкімшілік құрылымының ресми бөлігі болды.

1865 жылы маусымында, аталмыш оқиғалардың нәтижесінде, орталықтың келісімін күтпестен, Ташкентке басып кіріп, оны

Ресеймен байланыстырған Черняев (Masalskiy, 1998: 89) өлкенің алғашқы әскери губернаторы болып тағайындалды (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 87). Черняев пен Северцовтың қайрат-жігерімен дайындалған ереже 1865 жылы 6 тамызда II Александр бекітіп, Түркістан облысын басқару туралы уақытша ереженің негізін қалады. Түркістан облысын басқару туралы уақытша ереже негізгі үш бөлімнен тұрды. Ереженің бірінші бөлімі Түркістан облысы мен оның әкімшілік бөлімшелерінің құрылуы (PSZRİ, 1865: 876-877), екінші бөлімі Түркістан облысының әскери басқармасы (PSZRİ, 1865: 877-880), ал соңғы бөлім Әскери мемлекеттік басқару (PSZRİ, 1865: 880-881) болып табылады.

Түркістан генерал-губернаторлығының (Ресей Түркістаны) құрылуы (1867 ж. 11 шілде)

Ташкентті өздеріне қаратқаннан соң, Санкт-Петербург пен Орынбордағы Ресей билігі жаңа әкімшілік аумақтық қайта құрылымда жұмыстарын бастады. Біріншіден, Ташкентте Патшалық Ресей тұсында автономиялық Ташкент хандығын құру идеясы алға шықты. Бірақ бұл жоспардан бас тартылып, Орынбор губерниясының әкімшілігіне қарай оңтүстікте Түркістан және Ташкент деп аталатын жаңа екі әкімшілік бірлік құру туралы ұсыныс жасалды. Осы ұсыныстардың барлығын талқылап, Патшалық Ресейдің Ішкі Азиядағы әкімшілік жүйесінің принциптерін анықтау үшін 1865 жылы мамырда комитет құрылды (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 91). Комитет ең алдымен жаңа әкімшілік құрылым құрылатын аймақтардағы халықтарды, өңірді тану мақсатында Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлығы шебіндегі дала өлкелеріне және Түркістан облысына экспедициялар ұйымдастырды. Сенатор Гирс басқарған комитет мүшелері 1866 жылдың тамыз айынан бастап Батыс Сібірде бір жылдай, ал Түркістанда екі ай болып, өлкенің халықтарымен жақыннан танысып, географиялық атаулар мен табиғи шекараларға жан-жақты зерттеулер жүргізді (Kerimov, 2019: 49-51).

Комиссия жұмысы аяқталғаннан кейін құрылатын жаңа әкімшілік аймақтың атауы мен орталықтың қай жерде болатыны талқыланды. Комиссияда алғаш рет құрылатын жаңа әкімшілік құрылымды Семей облысымен біріктіру идеясы көтерілді. Осы тұрғыда жаңа генерал-губернаторлығын Орталық Азия деп атау

ұсынылды. Бұл аймақтың атауы туралы пікірталасқа қоса, орталық болатын қала туралы да келісім болған жоқ. Облыс орталығы ретінде Ташкент, Түркістан, Шымкент және Әулие-ата сияқты түрлі варианттар ұсынылды. Бас штаб мүшелері облыс орталығы Әулие-ата болуы керек деген пікірлерін білдірді. Осы жағдайдың мүмкіндігін бағалау үшін бұрын Әулие-атада қызметте болған Северцов, облысқа жіберілді. Северцов өлкеге барғаннан кейін, артынша Әулие-атада орналасқан жаңа генерал-губернаторлығы құрылады және Семей облысымен біріктірілу керектігі жайлы ұсыныс айтылды. Алайда комиссияның тағы бір мүшесі Проценко бұл идеяға қарсы болды. Оның ойынша, Түркістанның мұсылман халқы Әулие-атаға көшетін болса, өздеріне жақын тартатын Қоқан мен Ташкентке бағыт бұруды және сонымен қатар облыс халқының өмір салтына сәйкес келетін орталықты анықтауды көздеді (Kerimov, 2019: 51–52). Қабылдаған шешімдер, тағы да нақтылана түсуі үшін Қорғаныс министрлігінің жоғары лауазымды тұлғаларынан құралған арнайы комиссияның талқылауына ұсынылады. Келіссөздерден кейін комитет төрағасы, қорғаныс министрі Милютин, басып алынған аумақтарда тәуелсіз генерал-губернаторлығын құру туралы шешім қабылдайды. 1867 жылы 11 шілдеде II Александр Түркістан генерал-губернаторлығын құру туралы жарлық жариялайды (PSZRİ, 1867: 1150–1151). Жаңа жарлықпен Солтүстік-Батыс аймақты басқару бойынша едәуір тәжірибесі бар және Милютиннің жақын досы әрі оның сеніміне кірген Константин Петрович фон Кауфманды (1867–1882) осы өлкеге бірінші губернатор етіп тағайындайды (Evgenyeva, 2015: 67; Pierce, 1960: 26).

II Александр Кауфманды төтенше өкілеттіктер мен белгілі тақырыптарда тәуелсіз аймағы бар өңірдің губернаторы етіп тағайындайды. Оған жіберілген бұйрықтарда:

«Біз Түркістан генерал-губернаторымызға жоғары өкілеттік беруді бақыт деп санаймыз» деп жазады. Әрі қарай «Сонымен қатар бұл лауазымда барлық саяси, коммерциялық және шекаралық мәселелерді шешуге; Келіссөздер жүргізуге; Келісім-шарттар, шарттар мен жарлықтарға қол қоюға; көрші мүліктерге өкілетті кеңесті жіберуге рұқсат береміз»...

Осы секілді үлгідегі бұйрықтар, оның өкілеттіктерінің шегі мен қолданыс аясының кеңдігін көрсетеді (Tsentrlnaya Aziya v So-

vtave Rossiyskoy Imperii, 2008: 91). Сонымен бірге Түркістан атауы барлық жазба бұйрықтарда кеңінен қолданылған. Бұл Түркістан атауының XIX ғасырдан бастап орыс әкімшілік әдебиетінде толық қабылданғанын көрсетеді.

1867 жылғы 11 шілдедегі заң бойынша Сырдария және Жетісу облыстарынан құралған Түркістан губернаторлығының жалпы шекарасы төмендегідей болды:

1. Түркістан облысы, Ташкент уезі, Сырдария алқабының шекарасы және 1866 жылы қарамағына өткен Семей облысының оңтүстігіндегі Тарбағатай тауларына дейін созылып жатқан жерлер толығымен Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына енеді.

2. Түркістан генерал-губернаторлығының шекарасымен шектесетін аймақ:

а) Батыс Сібір генерал-губернаторлығы: Тарбағатай таулары және оның салалары Сібір казактары мекендеген облысы мен Семей облысының қазіргі шекараларына дейін. Осы шекараны бойлай шектесіп жатқан Балқаш көліне дейін. Ары қарай көлдің ортасынан Шу өзенінің түзу бойламасына дейін, Шу өзенінің Сарысу өзенімен түйісетін жеріне дейінгі алқап енеді.

б) Орынбор губерниясымен: Арал теңізіндегі Перов шығанағының ортасынан Термембес тауына дейін. Бұл жерден Теректің табиғи шекарасына дейін, одан әрі Қалмас тауына, Мұзбел табиғи шекарасына, Аққұм және Шұбар Түбия тауларына, Мойын Құм жағажайының оңтүстік шеткі аймақтарына және Сары су мен Шу өзендері түйіскен Мыңбұлақ табиғи шекарасына дейін қарайды.

3. Жаңа генерал-губернаторлық екі облысқа бөлінеді: Сырдария және Жетісу. Құрағат өзені аталған облыстардың шекарасы болады.

4. Жаңадан құрылған Крайдың бас басқармасына генерал-губернатор тағайындалады.

Сырдария мен Жетісу облыстарын басқару әскери губернаторларға жүктеледі. Бұл облыстарда жергілікті басқару

үшін Түркістан әскери округі құрылып, округтегі әскерлерді басқару өкілеті генерал-губернаторға беріледі. Сондай-ақ оған қолбасшы атағы қоса беріледі, ал оған қарасты облыстардағы әскерге қолбасшылық әскери губернаторларға беріледі.

5. Сырдария және Жетісу облыстарының құрылуымен өлкенің жергілікті әкімшілігіне қатысты әзірленетін жалпы ереже бекітілгенге дейін бұл облыстардағы азаматтық басқару бұрынғы жүйесін бұзбай, тікелей осы облыстың әскери губернаторларына бағынатын болады (PSZRİ, 1867: 1150-1151; Kerimov, 2019: 55; Doğan, 2017: 55).

Шекараларды белгілеу туралы Заңнан кейін бірден 1867 жылы 13 шілдеде Түркістан генерал-губернаторлығы шекарасында әскери күштерді басқару үшін Түркістан әскери округін құру туралы бұйрық шықты, сөйтіп Түркістан генерал-губернаторының қарамағында Түркістан әскери округі құрылды (PSZRİ, 1867: 1156-1164). Дала комиссиясының ұсыныстарына сәйкес Жетісу және Сырдария аймақтарын басқару туралы уақытша ереже дайындалып, күшіне енді. Бұл ереженің негізгі мақсаты өлкелік басқаруды күшейту және Түркістандағы үкімет құрылымын патшалықтың басқа аймақтарында жасалған үлгілерге сәйкестендіру болды. 1867 жылғы ереже жобасымен облыстарды басқаруды жеңілдетуге жаңа қадам жасалды. Облыстың барлық байырғы халқы этнографиялық топтастыру бойынша бөлінді. Округтердегі көшпелі халық болыстарға, болыстар ауылдарға бөлінді. Болыстарды болыс/волость губернаторлары, ал ауылдарды ауыл старшиналары басқарды. Болыс пен ауыл билеушілерін халық тарапынан үш жыл мерзімге съездерде сайлайды деп шешілді. Төменгі басшылық құрамын сайлау екі кезеңде өтті. Сыр өңірінің отырықшы халқы қоныстанған жерлерде әкімшілік билік ақсақалдардың/аға буынның қолында болды (Центральная Азия в Совтаве Российской Империй, 2008: 92-93) (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 92-93).

Патшалық Ресей өлкедегі әкімшілік тәртіпті жаңа шарттарға сәйкес етіп қайта қарау және туындаған мәселелерді түзету мақсатында құқықтық жұмыстарын жалғастырды. Осы тұрғыда Кауфманның басшылығымен 1871 және 1873 жылдары Түркістан өлкесін басқару туралы нұсқаулық деген атпен екі жаңа Ереже

дайындалды (Evgenyevna, 2015: 84). 1871 жылғы Ережеде облыстық басқармалардың өкілеттігі кеңейтілді; жергілікті басқарушыларға патшалық Ресейдегі кейбір жалпы заңдарды қолдану құқығы берілді (Vasilyev, 2014: 4). Сонымен қатар, осы ережеде бірінші қолданыстағы орталықтандырылмаған түсінікке қайшы, орталықтандырылған құрылымды құру туралы түсінік әзірленді. Осы тұрғыда облыстағы орталық бас органмен біртұтас Түркістан әкімшілік саясаты құрылды; Барлық азаматтық әкімшілік органдар генерал-губернатордың құзырына беріледі деп шешілді. 1871 жылы Кауфман округ деңгейінде әскери және азаматтық билікті бөлуді талап етті. Осы себепті аудандарды бөлімдерге бөліп, аудан басшыларына атқарушы органдардың құқықтарын беру ұсынылды. Жоба бойынша 1867 жылғыдай әр округтің жерлері болыстарға, болыстар округтерге бөлінді. Волость әкімшілігінің құрылымы, құқықтары мен өкілеттіктері іс жүзінде өзгеріссіз қалды. Өлкелік биліктің алдында 1871 жылғы қаулы жобасы бүкіл империялық құрылымдарды Түркістанға дейін кеңейтіп қана қоймай, оны біртұтас мемлекеттің бір бөлігі ретінде қауіпсіз түрде бекітуге деген ұмтылыстың көрінісі болды. Бірақ генерал-губернаторлық өкілеттіктердің шектен тыс ұлғаюы, императорлық орталықпен және басқа аймақтық әкімшілермен келісімнің төмендеуі, губернатордың өз бетінше дерлік әрекет ету құзіретіне ие болуы, министрліктердің кері әсерін тудырды. Осы себепті, бұл Ережені Түркістан генерал-губернаторлығы алып тастады (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 93-94). Түркістан Ережесінің жаңа жобасы бойынша жұмыстар, генерал-губернатор Кауфманның бұйрығымен 1872 жылы Зарафшан уезінің бастығы Абрамовтың басшылығымен құрылған комиссияға тапсырылды. Зерттеулер 1873 жылы аяқталды. 1873 жылғы ережеде бұрынғы ереже жобасындағыдай, генерал-губернатор кең құқықтар мен өкілеттіктерге ие болатын орталықтандырылған құрылымды қарастырды. Бірақ министрліктердің қарсылықтарын жою үшін аймақтық кеңес таратылды; облыстық кеңестің міндеттері бірқатар министрліктердің бөлімшелеріне берілді. Осылайша орталық теңгерім мен бақылаудың өзіндік жүйесі құрылды (Vasilyev, 2014: 12-13).

1874 жылы Қорғаныс министрлігіне қарасты комиссия бекіткен Ереже тиісті министрліктердің сараптауына ұсынылды. Орталық бөлімшелердің ескертулері ескеріле отырып қайта қаралды. Ережеге сәйкес қаржы, пошта және сот бөлімдері облыс

әкімшілігінің құзырында болды. 1873 жылғы ережеде өлкенің отарлауының ерекше маңыздылығына байланысты Түркістандағы орыс қоныстары мен барлық жаңа қоныстарды ұйымдастыруды облыстық басқармаларға беру ұсынылды. Осылайша, аймақтық мекемелерді ұйымдастыру мақсат етілді. 1873 жылғы Ереже жобасы жергілікті халықты қырғыздар мен сарттарға бөлуді емес, экономикалық және әлеуметтік ерекшеліктеріне қарай жергілікті халықты нақтырақ отырықшы және көшпелі деп бөлуді көздеді. 1871 және 1873 жылдардағы Ережелер мазмұны жағынан ұқсас болды. 1873 жылғы Ереженің ерекшелігі Патшалық Ресей орталығы мен Түркістан генерал-губернаторлығы арасындағы үйлестіруді қамтамасыз ететін институттық құрылымдардың құрылуы болды. Бірақ мақсаты бойынша екі ереже де, бір жағынан, империялық басқарудың жалпы принциптерін жүктейді, ал екінші жағынан, әкімшіліктегі негізгі орталығы Санкт-Петербургтен Ташкентке ауысуы болып табылады (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 95).

Патшалық Ресей Түркістан генерал-губернаторлығын құрған кезде Түркістан өңірінің айтарлықтай бөлігіне әлі үстемдік ете қойған жоқ болатын. Сол тұста, Хиуа хандығы басып алынған жоқ еді; Ал Бұхара әмірлігі орыстарға тәуелді болса да, Самарқандты қоспағанда, тәуелсіздігін сақтап қалды. Патшалық Ресейдің Түркістанға жасаған әкімшілік реформасы мен басқару жоспарларын болашақ территориялық экспансияларға алдын ала дайындық ретінде оқу керек. Өзінің инфрақұрылымдық элементтерін, жоғарғы басқару тетіктерін ұтымды бюрократиялық қағидалар аясында құрған патшалық Ресей, жаңа шапқыншылықтардан кейін басып алған жерлерін өзінің әкімшілік жүйесінде таратуды жоспарлаған болатын.

Орыс шапқыншылығынан кейін басып алынған кейбір аймақтарды арнайы әкімшілік бірліктердің басқаруы қажеттілігі туындады. Бастапқыда бұл ерекше әкімшілік облыстар Түркістан генерал-губернаторлығының қарамағында болды. Алайда мұндай арнайы әкімшілік аймақтардың саны көбейген сайын, бұл аймақтардың қандай жоғарғы бірлікке қосылатыны туралы әртүрлі пікірталастар туындады. 1871 және 1873 жылғы қаулылардың жобаларында, өлкедегі облыстық және уездік әкімшілік бірліктерді біріктіру көзделген болатын. Дегенмен, бөлімшелер қағаз жүзінде

біріктірілгенімен, іс жүзінде әрбір бөлімше өз бетінше әрекет еткендіктен, өзіндік бөлімше пайда болды. Мысалы, 1868 жылы Бұхара әмірлігінен басып алынған кейбір аудандарының бірінде, яғни 1870–1871 жылдары Зарафшан округі құрылған. 1873 жылы Хиуа хандығының басып алған жерлерінде Әмудария бөлімшесі құрылды. Мұнда берілген бұл ерекше мәртебе оның орталықтан қашықтығымен ғана байланысты емес еді. Хиуа хандығы мен патшалық Ресей арасындағы жағдайға байланысты, аймақ тұрақты және қатаң бақылауда болуға мәжбүр болды. 1876 жылы басып алынған Ферғана облысында, Қоқан хандығының территориясында Патшалық Ресей Түркістан өңіріндегі ең тиімді басқару жүйесін орнатты. Жоғарғы қолбасшылыққа сәйкес жалпы әкімшілікке, жергілікті жағдайға сәйкес өлкеде дербес уақытша әкімшілік құру тапсырылды. Ферғана облысы құрылғаннан кейін Кауфман 1867 жылғы Ереженің жобасы мен одан кейінгі өлкеде күшіне енген ережелер аясында өлкелік үкімет пен өлке әкімшілігін құруды тапсырды. Осы мысалдардан көрініп тұрғандай, Ресейдің Азиядағы алға жылжуы кеңейген сайын Түркістан губернаторлығының құрылымы күрделене түсті (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy Imperii, 2008: 96-97).

Генерал-губернатор Кауфман тұсында Түркістан генерал-губернаторлығының шекарасы біршама кеңейіп, генерал-губернаторлық шекарасында ерекше мәртебеге ие көптеген облыстар пайда болды. II.Александр 1881 жылдың басында, Түркістанға жаңа әкімшілік тәртіп орнату және қалыптасқан жүйені қайта қарау мақсатында кешенді жарғы дайындау туралы нұсқау берді (Evgenyeva, 2015: 85). 1876 жылы Кауфманның генерал-губернаторлығы тұсында Түркістан генерал-губернаторлығының шекарасы 5.3802 мильді құрады. Атап айтар болсақ, 1868 жылы Зарафшан округі (2002 миль – 1870 жылы 2662 мильге ұласты), 1871 жылы басып алынған Құлжа аймағы (12 242 миль), 1873 жылы Әмудария аймағы (19202 миль) және 1876 жылы Ферғана облысы (17702 миль). Осындай қысқа мерзімде жерді тез иемдену жаңа әкімшілік-аумақтық бірліктерді құру қажеттілігін тудырды (Proekt Vsepoddanneyşiy Otçet General-Adyutanta K. P. Fon-Kaufmana I po Grajdanskому Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva, 7 Noyabrya 1867-25 Marta 1881 g., 1885: 12; Kerimov, 2019: 147). Осы мақсатта Ташкентте комиссия құрылды. Аталмыш комиссия атқарып жатқан ереже жұмыстары 1881 жылдың соңында

аяқталды. 1881 жылғы ережеде бұрынғы ереженің түптөркіні мен мәні сақталғанымен, кейбір баптарға түзетулер енгізілді. Сәйкесінше, генерал-губернаторлықтың әкімшілік бөліністері бойынша министрліктердің өкілеттігі әкімшілік қайшылықтар тудырғандықтан алып тасталынды. Генерал-губернаторлық құрамында әкімшілік тұтастықты және орталықтандыруды қамтамасыз ету үшін әкімшіліктің барлық салаларын басқару, әскери министрдің жанындағы аймақтық қолбасшыға берілді. Сонымен қатар дайындалған жаңа жобада облыс басқармаларының құқықтары мен міндеттері губерния басқармаларының жалпы мекемелеріне сәйкес белгіленетін болды. Тағы да, бұл Ережеде қалалық полиция басқармаларын тек Ташкент және Верный қалаларында құру туралы шешім қабылданды. Қоғамдық-экономикалық істерді басқару және билік өкілдерін сайлау үшін ауылдық жиналыстар мен болыстық съездер құруға жергілікті жағдайларды ескере отырып, 1861 жылғы 19 ақпандағы Ресей Жарлығының негізінде рұқсат етілді. Сөйтіп, 1881 жылғы қаулыдағы әкімшілік жобасы тұтастай алғанда алдыңғы (1867 және 1873) жобаларда көрсетілген негізгі қағидаларды сақтап, Түркістанда қолданылған Ресей заңнамасын күшейтті. Мұндағы мақсат Түркістанның ең шалғай аудандарын да, империяның ішкі аймақтарымен біріктіру болды. Сонымен бірге 1881 жылғы жоба генерал-губернаторлық және әскери губернаторлардың билігін арттырды (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy Imperii, 2008: 102-103).

1882 жылы Кауфман қайтыс болғаннан соң, Түркістан генерал-губернаторлығына III Александрдың (1881–1894) бұйрығымен Черняев тағайындалды. Бұрынғы нормативтік ережелердің жобаларын тоқтата тұру арқылы Черняев Түркістанды өзінше қайта құруға тырысты және осы мақсатта 1883 жылы жаңа ереже жобасына кірісті (Evgenyeva, 2015: 85-86). Сонымен қатар, Кауфманға тәуелді шабармандары Колпаковский мен Абрамов аймақтан кетуге мәжбүр болды. Черняев Кауфманның көптеген әрекеттерін сынап отырып, оның көптеген іс-әрекеттерін тоқтатты. Ол өзі тағайындаған Ф.К.Гирстен Түркістанның әкімшілік, сот және шаруашылық бірліктерінің жай-күйі туралы жоғары билікке мәлімет беруді өтінді. Гирстің жан-жақты еңбегінің нәтижесінде жасаған жарғы жобасында 1873 және 1881 жылдардағы жасалған заң жобаларындағы жергілікті халықты екі категорияға (отырықшы және көшпелі) бөлу дәстүрі сақталған. Көшпелі халықтың жергілікті

басқару мәселелеріне қатысты 1883 жылғы жобаны әзірлеушілер сайлау принципін жақтады, бірақ сайлау құқығының кең көлемдегі ықпалдылығын қаламады. Бұл заң жобасында отырықшы халықтың сайлау тәртібі, шенеуніктердің құқықтары мен міндеттері көшпелі халықпен бірдей болмақ. 1883 жылғы заң жобасында отырықшы және көшпелі халықтың ауылдық әкімшіліктері болыс съезі мен болыс әкімшісі, селолық кеңес және ауылнай басқарушыдан тұратын екі сатылы мемлекеттік басқару жүйесін заңдастыруды ұсынды (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy Imperii, 2008: 104).

Жаңару дәуіріндегі Түркістанның жаңа әкімшілік тәртібі: Түркістан өлкесі (12 маусым 1886 ж.)

Генерал-губернатор Кауфманның 1871, 1873 және 1881 жылдардағы тұрақты қаулы туралы жұмысы Петербургте мақұлданбаған соң, Черняев 1882 жылы Кауфман қайтыс болғаннан кейін жаңа заң жобасын дайындауға кірісіп, дайындау үшін мәліметтер жинақтау мақсатында сенатор Гирсті Түркістанға жібереді. Бірақ Гирстің ревизиялық тексеруі нәтижесінде дайындалған 1883 жылғы ереже бекітілмей, жоба ретінде қалып қояды. 1884 жылы 12 қаңтарда III Александр инспектор Гирстің тексеру нәтижелерін қайта зерттеп, жобаны пысықтау үшін Игнатьев басқаратын, оның ішінде әртүрлі министрліктердің өкілдері бар комиссия құрғызады. Комиссия жергілікті жағдайды ескере отырып, Түркістандағы орыс билігін нығайтып, қазіргі әкімшіліктің шығынын қысқарту, тіпті кірісті көбейту мақсатында азаматтық әкімшілік құруды көздеді. Сонымен қатар Түркістан генерал-губернаторының өкілеттіктері мен оларды шектеу де комиссияның күн тәртібіне қойылды. Ең бастысы, комиссияның негізгі мақсаты Түркістандағы әскери-халық басқару жүйесінің болашағы мен құрылымын шешу болды. Осы шарттармен жүргізілген жұмыстар 1884 жылы 31 мамырда аяқталып, 1885 жылы 29 наурызда мемлекеттік кеңесте талқылауға ұсынылды (Kerimov, 2019: 169-171). 1886 жылы 12 маусымда азғана түзетулермен дайындалған ереже жобасы қабылданып, генерал-губернаторлық бұрынғы негізгі әкімшілік принциптерін сақтай отырып, Түркістан өлкесі деп аталды. Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже 1887 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді (PSZRİ, 1886: 318-346).

1886 жылы жарияланған ережеге сәйкес Түркістан өлкесін құраған бөліктер төмендегідей: Қазалы, Қызылорда, Шымкент,

Әулиеата және Ташкент уездері мен Әмудария аймағынан тұратын Сырдария облысы; Қоқан, Ферғана, Әндіжан, Наманған және Ош уездерінен тұратын Ферғана облысы және Самарқанд, Каттақорған, Қожент және Жизақ уездерінен тұратын Самарқан облысы (PSZRI, 1886: 318).

Түркістан өлкесі құрылғаннан кейін өңірдегі жергілікті басқару біртұтас болды. Әр уездегі отырықшы және көшпелі халық енді болыстарға, болыстар ауылдық қауымдарға бөлінді. Болыстар, сайланған болыс губернаторлары; ауылдық қауымдарды да ақсақалдар басқарды. Болыс губернаторлары сот өкімдері мен үкімет бұйрықтарын орындауға, халық санының өзгеруін бақылауға және барлық салықтардың жүйелі түрде жиналуын қамтамасыз етуге жауапты болды. Ауылнайлар ауылдарда салық бөлу жөніндегі комиссия мүшелерін сайлау үшін жиналыстар өткізіп, халықтан барлық салықтар мен алымдарды жинап, қазынаға ұсынуы керек болды (Karimov, 2019a: 34-40). Өлкедегі орыс әкімшілігінің құқықтарын, міндеттері мен өкілеттіктерін тереңірек реттеу, округ деңгейінде әскери және азаматтық билікті түпкілікті бөлу, жергілікті өзін-өзі басқаруды құрылымдау, оны байырғы халыққа біріктіру, аймақта қоныстандыруды дамыту, өлке мен Ресейдің отарлық саясатына жағдай жасау, өлкеде салалық орталық ұлт мекемелерінің құрылуы, генерал-губернаторлық билікті сақтап қалу және оның жанынан кеңес құру секілді шаралар, оның Түркістанды империяға біріктіруге ұмтылуының айқын көрінісі болды (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy Imperii, 2008: 107-108).

Түріктер мекендеген өңірлерде орыстар құрған және халқына байланысты Түркістан генерал-губернаторлығы деп аталған бұл басқару механизмін, өткен кезеңдері мен өзгерістері тұрғысынан екі негізгі кезеңде қарастыруға болады: Бұлардың біріншісі, 1865-1886 жылдарға сәйкес келеді. Бұл жылдар Ресей билігі тек осы аймақты басқарудың әртүрлі тәсілдерін қолданып, империяның қалған бөлігімен бірте-бірте органикалық бірлік орнатуға тырысқан кезең болды, ал мемлекеттік басқару да, сот ұйымы да, жер-салық қатынастары да осыған байланысты өздерінің дәстүрлі характеристикасын сақтап қалды. Екіншісі, 1886-1917 жылдарды қамтиды. Бұл кезең, керісінше, Түркістанның Ресейдің орталық тәртібіне толық қосылуымен және Ресейдің шаруашылық жүйесіне енуімен сипатталады. Аталған кезеңде Түркістанның орталық жүйеге

қосылуын жеделдету үшін патшалық Ресейдің жүйесі Түркістан өңіріне толығымен ену үшін көптеген шаралар қолданды. Осы жылдары облысқа жергілікті кәсіпкерлер бағытталды. Мұсылман дінбасыларының арасында бөлуші және антиресейлік мәселелер көтеріліп, орталықтан шақырылған аймақтық билік бұрынғы икемділігін жоғалтты (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 113).

1887 жылы 1 қаңтарда күшіне енген жаңа Түркістан Ережесі өлке әкімшілігіне қатысты келіспеушіліктерді толық шеше алмады. Петербургтегі Түркістан әкімшілігі және олар мен Түркістан губернаторлығы арасындағы әртүрлі көзқарастар туралы пікірталастар жалғасын тапты. Министрліктер мен генерал-губернатордың өзара байланысы мен үйлестіруін қамтамасыз ету үшін 1894 жылы ведомствоаралық комиссия құрылды (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 114). 1897 жылы Сібір мен Түркістанның әкімшілік шекарасын өзгертетін жаңа жарлық шығарады. Жаңа министр Түркістан облысының құрамына Каспий және Жетісу округтері (екінші өңір 1882 жылға дейін Ташкентке бағынышты болған) қосылуын қамтамасыз етті (Evgenevna, 2015: 70; Karimov, 2019b: 72-73).

XIX ғасырда Түркістан өңірінде Ресейдің негізгі басқару принциптерін жүзеге асыру және өлкеде ұтымды жұмыс істейтін әкімшілік құрылымды орнату шаралары қалыптасты. Сондай-ақ, XX ғасырдың басында Түркістандағы қалыптасқан патшалық басқарушы-әкімшілігі, қарсы шыққан жергілікті қозғалыс күштері және үлкен көтеріліс әрекеттерімен күресуге мәжбүр болды. XX ғасыр басындағы мұндай қозғалыстардың алғашқы, әрі ең ірісі Әндіжан көтерілісі болды. Ресей патшалығы билігіне қарсы идеялармен қалыптасқан бұл көтеріліс, Түркістандағы әкімшілік тәртіптің жаңа бастамасына себеп болды. 1899 жылы 11 маусымда Министрлер Кеңесі бекіткен ережемен сол жылдың 1 шілдесінде күшіне енген заң Түркістанның жаңа құрылымын белгіледі. Генерал-губернаторға құқық қолдану тәжірибесіне осы заңдардың жекелеген нормаларына өзгерістер енгізу құқығы берілді. Жетісу және Каспий маңы облыстарындағы арнайы әкімшілік бөлімдердің (қаржы, бақылау, оқу-ағарту, мемлекеттік меншік және т.б.) негізгі басқармасы Ташкентке көшірілді. Облыс астанасында Түркістан облысын басқару туралы ереженің жобасын әзірлеу жөніндегі комиссия құрылды.

Транскаспий аймағының жақын болашақта бүкіл Түркістанның бақылауында болдыру мүмкін емес деген шешім қабылданды (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 121).

1907 жылы 30 шілдеде бекітілген Министрлер Кеңесінің жарғысына сәйкес министрліктен тыс арнайы комиссия құрылды. 1902 жылы Ташкент комиссиясы әзірлеген жоба бірқатар нақты мәселелерді шешуге дәрменсіз болды. Басқарманың жұмысы туралы объективті ақпараттың жоқтығы билікті Түркістандағы, әсіресе Транскаспий аймағының нақты жағдайын мұқият зерделеу қажет екеніне сендірді. Осы мақсатта 1908 жылы 8 наурызда Қорғаныс министрінің баяндамасы бойынша Түркістан облысын бақылауға сенатор Константин Константинович Пален⁸ тағайындалды (Muhammedov, 2013: 296; Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 123).

1908 жылы маусымда, патша сенаторға әскерлер мен православ дінбасыларынан басқа аймақтағы барлық мемлекеттік және қоғамдық мекемелерге ревизиялық жетекшілік ету міндетін жүктеді. Тексерудің маңызды мақсаттары қорытынды ережелерді дайындау және Түркістанға жалпы империялық заңдарды қолдану мүмкіндіктерін нақтылау болып тұжырымдалды. Сондай-ақ, сенаторға биліктің барлық тармақтарының жұмыс істеуінің қолайлығы мен шенеуніктердің теріс әрі кері әрекеттерін түсіндіру бұйырылды. Ауданға тағайындалған Паленге барлық жергілікті шенеуніктердің, соның ішінде генерал-губернатордың бұйрықтары мен жарлықтарын тоқтату, қылмыстық істі қарау және күдікті билеушілерді жұмыстан босату туралы құзіреттіліктер берілді. Ол тиісінше, жиырма көмекшісімен бірге облыстағы, уездік, қаладағы, ауылдық және жергілікті басқару, тау-кен, ауыл шаруашылығы, қоныс аудару істері, салық, полиция, сот, түрмедегі әкімшілік-шаруашылық қатынастардың барлық салаларын мұқият зерттеді. Паленнің міндеті, далалық зерттеушілер үшін, XX ғасырдың басына қарай Түркістанды барлық ерекшеліктерімен танытқан ең маңызды дереккөз болды. Пален әскерді азаматтық бірлікпен алмастыратын уақыт келді деп сендірді. Бұл аймақта тәртіп орнатуға септігін тигізетін ең маңызды қадам деп ойлады. Ол

8 Константин Константинович Пален туралы толық ақпаратты қараңыз. Seda Yılmaz Vurgun, *Türkistan'da Bir Rus Diplomat: Konstantin Konstantinoviç von der Pahlen (1908-1909)*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2020.

шенеуніктер сайлауындағы кең тараған заң бұзушылықтарды жою үшін сайлау жүйесінің жойылып, жоғары лауазымды тұлғалардың тағайындалуын қалады. Сенаттың қайта қарауы, яғни ревизиясы Түркістандағы басқару аппаратының күшеюіне айтарлықтай әсер етті. Паленнің ең маңызды міндеті аймақты әкімшілік және қоғамдық өмірде жалпы империялық тәртіппен түпкілікті байланыстыру және Түркістанда капиталистік экономикалық принциптерді тарату болды (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy Imperii, 2008: 123-125; Ergashev, 2014: 94-103). 1905–1907 жылдардағы революциялық оқиғалар бұл шалғай өлкенің империяның қалған бөлігімен қаншалықты тығыз байланыста болғанын анық көрсетті. Александр Васильевич Самсонов (1909–1914) губернаторлық еткен жылдардағы әкімшілік жүйенің олқылығы өлкені ауыр көтерілістер мен тұрақсыздыққа ұшыратты. Самсонов 1909 жылы дайындаған баяндамасында, өлкедегі бас қолбасшы билігінің едәуір түрде төмендеуіне, жергілікті халық арасында орыс тілі мен орыс бодандығын таратудың маңыздылығына назар аударды (Evgenevna, 2015: 200-201).

Түркістанды нағыз орыс еліне айналдыруды мақсат еткен Самсонов Ресей отарлауын дамыту үшін шөлейтті жерлерде жасанды суландыруды кеңейтуді жақтады. Генерал-губернатор Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығының жерлері де Ресеймен тікелей байланысты болуы керек деген пікірде болды. Ол сондай-ақ халық сотының құзыретін күрт шектеуді ұсынды. Ақырында көшпелілердің жерлерін алып, жер тапшылығынан зардап шеккен орыс шаруаларына беруді және отарлау қорын көбейтуді талап етті. Самсоновтың ой-пікірлері патшалық Ресей үкіметінде де көрініс тапты және бұл идеялардың жалғасын 1912 жылы Түркістанға барғаннан кейін Ауыл шаруашылығы министрі А.В.Кривошеиннің айтқан сөздерінен көруге болады.

...Түркістанда ішкі жеңілдіктің жасампаздық кезеңі әлі аяқталған жоқ. Бұл кезең басқару нысандарын олай немесе былай қайта құрылымдау деген сөз емес; өте мықты құралдармен және энергиямен қаруланған күшті үкіметті қажет етеді. Осы күш қана аңсаған «жаңа Түркістанды» жасай алады. Осы тұрғыдан алғанда, Түркістанның әскери билігін азаматтық билікке ауыстыру алыс және салыстырмалы түрде екінші дәрежелі болып көрінеді. Түркістандағы жергілікті биліктің осы уақытқа дейінгі үстемдігін өз көзіңізбен көргенде, сіз де, бұл жерде әлі

де орыс әскери лагери қажет деп ойлайсыз... (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 127-128).

1914 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы Түркістандағы әкімшілікті қайта құру жоспарларының жүзеге асуына кедергі болды. Патшалық Ресейде дағдарыстар мен қақтығыстар болды. Бірінші дүниежүзілік соғыс майдандарындағы орыс әскерінің жағдайына байланысты үкімет Түркістан мақтасын өндіру мен бөлуді қатаң бақылауда ұстап қана қоймай, жергілікті халыққа қосымша әскери салық салды. Жаңа салықтар мен соғысқа байланысты патшалық Ресейдің орталық әкімшілігінің әлсіреуінің салдарынан қалың бұқара үлкен көтерілістерді бастады. Түркістан генерал-губернаторы болып тағайындалған Куропаткин 1916 жылғы үш мыңнан астам адам қатысқан үлкен көтерілістің қатысушыларының көпшілігін ауыр жұмысқа жегіп, түрмеге жапты және 51 адамды өлім жазасына кесу арқылы басты (Tsentrlnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 128-129).

Бірінші дүниежүзілік соғыс жағдайын ескере отырып, Түркістанның жаңа әкімшілік қажеттіліктерін, әсіресе өлкеде басталған көтерілістерді тоқтату және ықпалды басқару орнату үшін 1916 жылы тамыз айының аяғында генерал-губернатор Куропаткиннің басшылығымен жаңа ереже жобасын дайындау бойынша зерттеулер басталды. Генерал-губернатор басқаратын комиссияда облыстық, округтік, губерниялық басқармалар қайта құрылды. Жаңа Түркістан Ережесінің жобасында Түркістанды империя құрамындағы толық автономды әкімшілік бірлікке айналдыру көзделді. Армия мен халықтық басқару жүйесі сақталды, сондықтан жаңа жағдайларда патшалық Ресейдің Түркістандағы әкімшілік ықпалын сақтап қалуды көздеді; Сонымен қатар әлеуметтік бақылау тетіктері күшейтілді (Evgenovna, 2015: 233).

Жаңа ереже 1917 жылы ақпанда аяқталды. Регламенттің аяқталуы Ресей тарихындағы ең маңызды бетбұрыс кезеңдерінің бірі – Қазан төңкерісіне сәйкес келді. Ресейде басқаруды өз қолына алған большевиктердің Түркістанды және басқа облыстарды басқару туралы пікірі 1917 жылға қарай әлі қалыптаса қоймаған еді. Революциялық ортада әкімшілік тұрақсыздықтың пайда болуын қаламаған большевиктер Куропаткинді Түркістан генерал-губернаторлығына белгілі бір мерзімге қалдыруды ұйғарды. Өлкенің бүкіл жоғары

басқару әкімшілігі бұрынғы патшалық генерал-губернаторлығының қарамағына берілді, тіпті оған тәуелсіз әрекет ету еркіндігі берілді. Алайда большевиктер билікке толық үстемдік еткеннен кейін олар ескі режимнің қалдықтарын жою саясатын бастады және осы шеңберде 1917 жылы 31 наурызда Ташкент кеңесі Куропаткинді Түркістан генерал-губернаторлығынан босатады. Содан 1917 жылы 7 сәуірде Петроградтағы уақытша үкімет, Түркістанда тәртіп орнату үшін Түркістан комитетін құру туралы шешім қабылдады. Ауданның жаңа басқару органы бұрынғы генерал-губернатордың құқықтарына ие болды. 13 сәуірде Түркістан комитетінің мүшелері Ташкентке келді; Осылайша Түркістан генерал-губернаторлығы ресми түрде аяқталып, аймақта кеңестік дәуір басталды (Tsentralnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii, 2008: 131).

Кеңес дәуірі: Түркістаннан Орталық Азияға дейін

Большевиктер де, өлке үшін алғашында патшалық Ресей кезінде қолданылған Түркістан атауын қолдана берді. Ташкентте құрылған комитет Түркістан комитеті деп аталды. Алайда кеңес өкіметі күшейгеннен кейін жаңа идеологиялық түсінік аясында аймақтың атауы мен әкімшілік шекарасы өзгертілді. 1924 жылы Лениннен кейін, Түркістан атауын Кеңес әкімшілігінің пайдаланудан бас тартқаны байқалды. Тарихшылар бұл мәселе этнографиялық себептерге байланысты болғанын айтқанымен, кеңес билеушілерінің басты мақсаты Түркістанды мүмкіндігінше шағын өңірлік бірліктерге бөліп, кеңестік басқару үшін аса қауіпті түрік атауын сөздіктерден алып тастау және халықтың жадынан шығару болды. Мұның басты себебі 1917 жылғы төңкеріс кезінде Түркістан өңіріндегі бөлуші қозғалыстар болды. 1918 жылы түріктер әзірлеген және Самарада хаттамаға қол қойылған жоба бойынша дала уәлаяттары да Түркістанға қосылып, Батыс Түркістанда федерация құрылатын болды. Сәйкесінше, бұл федерация үш аймаққа бөлінуі керек еді. Біріншісі, Ташкент облысы, оның құрамына Сырдария, Бұхара, Ферғана, Самарқанд, күнгей Каспий теңізінің аңғары, Хиуа губерниялары мен Әмудария және оның орталығы Ташкент болды. Екіншісі, орталығы Алматы болды және оның құрамына Семей губерниясы, Оңтүстік Алтайдағы қазақтар қоныстанған облыстар, Жетісу, Ақмола губерниясының кейбір жерлері кіретін Шығыс Қазақ облысы болды. Ал, үшіншісі, орталығы Орынбор болып табылатын

Батыс қазақ өлкесі болатын. Бұл аймаққа Ураш, Бөкей Ордасы, Торғай губерниясы және Маңғышлақ кірді. Осы үш облыстан тұратын елдің атауы Түркістан болып белгіленіп, тіпті астанасы Ташкент болып таңдалды. Сонымен қатар, Юсуф Акчураға сыртқы істер министрі лауазымы ұсынылған болатын (Тоған, 2005: 34-35).

Түркілер – Түркістан деп атаған бұл федерацияны құру туралы қол қойылған хаттама большевиктердің қарсылығын тудырды. Сол себепті Түркістан атауы қолданыс аясын жоғалтпаған осы жылдары, орыс баспасөзінде орыс шығыстанушылары мен саясаткерлері Түркістанның ескі және жаңа этнографиясына, әкімшілік бөліну туралы жазған еңбектерінде және әр мүмкіндік туындаған сайын Түркістан атауының бұл өлкеге әділетсіз берілгендігін, атап өтті. Олар бұл шын мәнінде ескі арийлердің қоныстанған аймағы екенін және бұл өңірді тәжіктердің отаны деп санау керек деп мәлімдеді, өйткені тәжіктер ариандықтарды өздерінің ата-бабалары деп санаған (Barthold, 1990: 67). Шындығында, одан да ары қарай Түркістанның түркіленуі XVIII және XIX ғасырларда басталғанын және өлкенің түріктену қарқынының патшалық Ресейдің өңірді жаулап алғаннан кейін бірден өскенін айтты. Тарихты ойлап табудың және тарихты саяси пайдаланудың өте жақсы үлгісі болып табылатын бұл беделді түсіретін әрекеттерге жетекшілік еткен Бартольд, Семенов, Андреев, Яткин және Немченков сияқты ғалымдардың негізгі мақсаты кеңестік идеология аясында ұзақ жылдар бойы қолданылып келген Түркістан сөзін жою болды. Іс жүзінде солай болды және 1924 жылы 16 маусымда Түркістандағы большевиктік орталық басқармасының шешімімен Үлкен Түрік деген сағынышын оятқаны үшін Түркістан және Түрік республикасы деген сөздер алынып тасталып, аймаққа тарихи мағынасы әлсіз Орталық Азия атауы берілді (Тоған, 2005: 25-26; Калущков, 2015: 95-96).

Кеңес өкіметі тарапынан Түркістан атауының алынып тасталуы бұл аймақтағы халықтарды өз болмысы мен бірегейлігін анықтау құқығынан айыратын қарапайым анықтаманы өзгертуден де көп мағынаға ие болды (Djalili ve Kellner, 2009: 16-22). Екінші жағынан, Кеңес әкімшілігі Түркістанның болашағы үшін егжей-тегжейлі жоспарын іс жүзінде жүзеге асыруға бастады. Олардың пікірінше, аймақтағы түрік қауымдары Кеңес Республикаларына айналады. Мұндағы мақсат Түркістан атауын жойып, түркілерді екіге бөлу арқылы оңай билік ету еді. Сол себепті осы үгіт-насихатқа қызмет

ету үшін әртүрлі аймақтарда коммунистік партиялар құрылды. Түріктердің қоныстанған аймақтарында мұндай құрылымдаудың басталуымен бұрын-соңды білмеген жүйемен бетпе-бет келген түркілер бұл жүйені жақсырақ түсіну және кеңестік әкімшілікке қарсы құқықтарын жақсы қорғау үшін бұл партияларға қосыла бастады. Бұл құрамдардың негізгі мақсаты бір-бірінен бөліну екенін кейін ғана түсінді. Олар жағдайды аңғарған соң, съездер ұйымдастырып, большевиктерге қарсы біріге бастады (Özkan, 2020b: 150-151).

Большевиктердің Түркістан сөзін алып тастауы, Кеңестік Республикалардың құрылуы, түркілердің жат дүниені түсінбеген жүйе құруға әрекеттенгенінен кейін түрлі көтерілістер туындады. Осындай толқу жағдайында Түрік ұлттық партиялар одағы (Түркістан ұлттық одағы) 1924 жылы мынадай шешімдер қабылдады:

Түркістан сөзі патшаның ертеде жасаған әкімшілік бөлінісіне қарай қолданылады; Қазақстан, Бұхара және Хорезм Түркістанның анықтамасына жат болып саналды. Қазір жағдай өзгерді. Ресми Түркістан рулық-тайпалық республикаларға бөлінді. Бұдан былай өзінің шынайы тарихи мағынасымен қарастырғандағы бұрынғы бес Түркістан облысы, Бұхара, Хиуа және Қазақстан облыстарына қолданылатын болады. Бұдан былай «Түркістан» сөзі Орта Азияны мекендеген түрік тайпалары үшін, жалпы Шығыс Ресейдегі отарлы халықтарға бірлік ұраны болады (Togan, 2005: 35).

Большевиктер өздеріне қарсы жасалған көтерілістер орын алған түркілердің атамекенінде түрік атын жою, Ұлы Түркістан түсінігін жоққа шығару, Түркістан мемлекетінің құрылуына жол бермеу арқылы өздерінің жаңа тәртібін орнату үшін өте қанды операциялар жасады. Конституция атын жамылған большевиктер аймақты басып алу, отарлау саясатын жүргізіп, өз мақсаттарына жету үшін Түркістандағы түріктер мен тәжіктерді бөлек республикаларға бөлді. Бір қарағанда, бұл республикалар Кеңес Одағының тең құқықты мүшеліктері мен өздерінің мемлекеттік мөрі, туы, конституциясы және үкіметі болды. Бірақ бұл республикалардың әскері де, шаруашылық жүйесі де, сыртқы дүниемен байланысы да болмаған. Кеңес Одағының пікірінше, бұл мемлекеттер кез келген уақытта одақтан шығу мүмкіндігіне ие болды. Бірақ Конституция Кеңестердің бөлінбейтін біртұтас екенін де жариялады. Осы

негізгі ережені қарастыратын болсақ, бұл әрекеттер Кеңестік Республикаларға берілген бөліну құқығы қағаз түрінде алдаудың бір түрі ғана болды (Özkan, 2020b: 151).

Түркістанның әкімшілік бөлінісін өзгерткен большевиктер бұрынғы Түркістан генерал-губернаторлығы орналасқан аймақты тағы да орталығы Ташкент деп саналатын Орталық Азия атауымен атай бастады. Ал Дала облыстары Қазақстан Республикасы болып, ал, орталығы Қызыл Орда болды. Бұрынғы Түркістан генерал-губернаторлығының кейбір губерниялары, Хиуа хандығындағы қарақалпақтар мекендеген жерлер, қазақтар қарқынды мекендеген Маңғышлақ шекарасы, Астраханьдағы Бөкей Орда аймағы Қазақстан жеріне қосылды. Түркіменстан астанасы Ашхабадпен ең батыстағы мемлекет болды. Хиуа хандығының шекарасындағы түрікмендердің ең тығыз қоныстанған аймағы болған Мерв маңы, Тас бассейні және бұрын Бұхара хандығына қарайтын Чарчуй және Керкі аймақтары Түрікменстанға бағынышты болды. Өзбекстан Республикасының астанасы Ташкент қаласы болды; Бұл мемлекет аумағына Мәуереннаһр, Самарқанд және Ферғана губерниялары кірді. Тәжікстан Республикасының астанасы Душанбе болды. Тәжікстанға Самарқанд губерниясынан Қорғантепе, Қаратегін, Кұлаб, Бұхара Памирі, Ферғана Памирі және Пенчикент, Ура Тепе аймақтары қосылды. Жетісу және Сырдария облыстарынан Шу, Талас және Нарын өзендерінің жоғарғы бөліктері; Ыстықкөл ауданы, Жалалабад және Ош облыстары кіретін тағы бір республика Қырғызстан деп аталып, астанасы Бішкек болды. 1926 жылғы келісім бойынша Түркістанды жоғарыда аталған және шекаралары берілген Кеңестік Республикаларға бөлді (Togan, 1981: 25-26).

Бұл республикалардың ішінде Түркіменстан мен Өзбекстан Кеңестік Республикалар құрылу кезеңінде тәуелсіз болып Кеңестік Республикалар Одағына тікелей бағынышты болды. Қарақалпақ губерниясы кіретін Қазақстан мен Қырғызстан автономиялық республикалар болып, Ресей Кеңестік республикасының құрамына кірді деп саналды. Ал Тәжікстан Өзбекстанға тікелей бағынышты болды. Шындығында, жоғарыда аталған губернияларды республика деп атау жекелеген аймақтарды ру-тайпаларына қарай бөлу дегенді білдіреді. Демек, большевиктер жасаған бұл бөлініс, патшалық Ресей кезеңімен салыстырғанда орталықтандырылған сипат алды. Бұрын хандық, княздық сияқты бөліністер жойылып, бүкіл ел Ресей

губерниясы мен уезіне, яғни орыс жеріне тікелей тәуелді болды (Togan, 1981: 26-27).

1924 жылғы жасалған бұл ұлттық жіктелуді, бүгінгі күнгі тәуелсіз түркі республикаларының нағыз тууы деп бағалауға болады. Түркістандағы кеңес өкіметінің тәжірибесі, империялық биліктің бір аймақтың тек қана экономикалық ресурстарын ғана емес, сонымен бірге тілін, ұлттық тарихын, фольклоры мен әдебиетін қалыптастырған, түрлендірген, қалыптастырған жалғыз ғана мысалы болды (Djilali ve Kellner, 2009: 100). Кеңестер өлкені орталық басқарудың қарамағында ұстау үшін, әр түрлі әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық шараларды қолданудан тартынбады. Алайда, қалай болғанда да, Кеңес өкіметінің орталық билігі қырғи-қабақ соғыс жағдайында әлсіреп қалды; 1991 жылы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін ұзақ уақыт орталық Мәскеуден басқарылғандар және кеңестік логика бойынша сызылған шекарада өмір сүргендер, бірінен соң бірі тәуелсіздіктерін жариялап, өздері үшін қолайлы ұлттық бірегейлік пен ұлттық мемлекет ұғымдармен ел құруға кірісті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түркілердің байырғы мекені – Түркістан, өз тарихында талай рет жаулап алынып, басқыншылар немесе көршілес мемлекеттер тарапынан атауын үнемі өзгертіп отырған. Бұл атаулардың ішіндегі ең тұрақтысы және жергіліктілердің толықтай дерлік келісіммен қабылдағаны – Түркістан атауы болып табылады. Б.д.д. VI ғасырдан кейін аталмыш өңірге Түркістан анықтамасы алғаш рет қолданыла бастады. Арабтардың аймақты басып алғаннан кейін, бірте қысқа ұғымды білдіретін Мәуереннаһр атауын қолданылғанымен, Түркістан ешқашан өз күшін жойған емес. Түркілер мен моңғолдар аймақта үстемдік құрған кезде, аймақты сипаттау үшін Түркістан атауы басым болды; дегенмен, Өзбек хандықтары кезінде (Бұхара, Хиуа және Қоқан) Түркістан атауынан гөрі өңірді сипаттағанда мемлекеттік атаулар қолданыла бастады.

Патшалық Ресейдің Қырым соғысының алдында ғана басталған, бірақ соғыстан кейін қарқынды жүргізілген оңтүстік аймақтарды басып алу саясаты, аймақты алдыңғы қатарға шығарды; Осыған сәйкес жаулап алған аймақтарда жаңа әкімшілік тетіктерді құру орыстардың

Түркістан өңірін анықтау мәселесін де қатар алып келді. Басқаша айтқанда, патшалық Ресей өлкесін атау қажеттілігі, өлкеге жасалған тікелей жорықтар мен осы жорықтар нәтижесінде жеткен табыстарға байланысты болды. Әскери әрекеттердің нәтижесінде, алдымен қазақ даласын, одан кейін Батыс Түркістанды басып алған орыстар, осы жеңістерінің нәтижесінде жаңа әкімшілік облыстар құрды. Алдымен, Сырдария саптық қолбасшылығын құрды; содан кейін, Түркістан өңірлік атауын осы аймақтар үшін қолдана бастады. Орыстардың өлкеде қол жеткізген әрбір жері жаңа әкімшілік құрылымды тудырып қана қоймай, қазіргі әкімшіліктердің өңірлік шекараларының жиі өзгеруіне себеп болды. Патшалық Ресейдің 1865 жылы сол кездегі Түркістан (Ясы) қаласына алып, Түркістан облысын құруы, ал 1867 жылы Түркістан облысының Түркістан генерал-губернаторлығына және 1886 жылы Түркістан өлкесі болып, жаулап алған облыстарды оның үстіне қосу арқылы Түркістан өлкесін құру жолдарының нәтижесіне айналды. Бұл ізденістердің нәтижесінде Ресей тарапынан сипатталған Түркістан, ол кезде Ресейге тікелей қосылмаған Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығы жатады. Осы себепті аймақтағы жергіліктілердің Ұлы Түркістан шекарасы мен орыстар сызған Түркістан шекарасы бір-бірімен үйлеспейді. Өйткені патшалық Ресей тұсында Бұхара, Хиуа, Қоқан жерлері Түркістанға бағынбағанымен, бұл жерлер көне заманда Ұлы Түркістанның анықтамасына енгізілген. Патшалық Ресей мен Кеңес өкіметінің Түркістан шекарасына қатысты көзқарасын кең әрі тұтас түркістандық қиялдың алдын алуға бағытталған саналы саясат деп бағалауға болады. Патшалық Ресей Кеңес Одағымен салыстырғанда өте үлкен аумақты Түркістан деп атағанымен, Түркістанның тарихи шекарасын өзі сызған. Дегенмен, Түркістан шекарасына әлі де жақындата алмады. Екінші жағынан, кеңестер бұл саясатты одан әрі жалғастырып, тек Ясы мен оның төңірегін Түркістан деп атады. Бұл екі тәсілді де аймақтағы түркілердің түркістандық қиялдарын жоюға бағытталған саналы саясаттың көрінісі ретінде қарастыруға болады.

Түркістан атауы Патшалық Ресей тұсында мемлекет тарапынан белгілеп, қалағанындай қолданылғанымен, Кеңес Одағы кезінде патшалық Ресейдің ассимиляциялық саясаты өте жоғары деңгейге көтерілді. Қазан төңкерісінен кейінгі Түркістан халықтарының азаттық қозғалысында біртұтас, тәуелсіз Түркістанды жаңғырту идеясы большевиктер үшін үлкен қауіп болды. Сондықтан Кеңес өкіметі ұлттық мемлекетті Түркістан өлкесіндегі халықтармен шектеп, сол кездегі саяси маңызы бар Түркістан атауының саяси-

әлеуметтік қолданысын тоқтатып, Орталық Азия атауын халыққа кеңінен насихаттауды көздеді. Бұл аймақтың өңірлік анықтамасы, Кеңес Одағы қалыптасқан ұлтшылдықты жою мақсатында жасаған бұл саясаты, ұлтты алдын ала дайындық құралы болды. Одақ құрған конституция бойынша шағын халықтар құрылды. Сөйтіп, Ұлы Түркістан идеясына қарсы ұлтшылдық түсінігі пайда болды. Кеңес билеушілерінің басты мақсаты халықтардың ұлттық мемлекет құруы емес, барлық халықтардың Кеңестік тұтастыққа бойсұнуы болды. Бұл мақсаттарға жету үшін олар халықтарды жақындастыратын ортақ құндылықтар болып табылатын түркілік пен исламды жоюды көздеді. Барлық жоспарлауды осы тұрғыда жүргізген кеңес әкімшілері 1924 жылы Кеңес Республикаларын құруға кірісті. Бұл ұлттық жіктелудің мақсаты әртүрлі халықтарды кеңестік шаңыраққа біріктіру болды. Осы себепті түркілердің кеңестік жүйеге енуіне үлкен кедергі келтіретін – Түркістан деген сөздің орнына Орталық Азия атауы қолданыла бастады.

Орталық Азия атауының қазіргі қолданысы тар мағынада бұрынғы КСРО республикалары Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстанға қатысты. Кеңірек айтқанда, оған солтүстік Пәкістан, Ауғанстан, Моңғолия және Ресейдің бір бөлігі, Батыс Қытай (Шығыс Түркістан және Тибет) және солтүстік-шығыс Иран кіреді. Кеңестік кезеңнен бергі саяси, ғылыми, тарихи-географиялық әдебиеттерде Орталық Азия атауы қазіргі мемлекеттердің, яғни Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстанның шекарасын білдіреді. Олар Орталық Азиядағы Қазақстанды толық қамтымайды; бірақ олар үнемі осы аймақ туралы айтып отырды. Кеңестік саяси және ғылыми ортада ортаазиялықтар мен қазақтардың тұрақты үйлесімі болды. Кеңес өкіметінің Орта Азия және Қазақстан атауын бөлек-бөлек қолдануын, белгілі бір дәрежеде идеологиялық себептермен түсіндіруге болады. Өйткені төңкеріске дейін аймақ үшін қолданылған Түркістан атауы кеңестік шенеуніктердің санасында КСРО-мен арандатушы қозғалыстарды тудыратын Түрік Одағын тудырды. Осы себепті Кеңес билеушілері оның орнына Түркістан атауын қолданбаған, тіпті Орта Азия өрнектерінің өзінде ежелгі түрік өңірін сипаттаған, халқы мен билеушісі түрік болған мемлекеттердің барлығын бұл анықтамаға қоспаған. Дәл осы идеяның көрінісі ретінде Орталық Азия және Қазақстан атауы пайда болды.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Орталық Азия аймағының жоғарыда аталған атауларының ішінде тек Тұран немесе Түркістан ғана тарих, мәдениет, саясат және құқық тұрғысынан шын мәнінде дұрыс. Орталық Азия атауына келер болсақ, олар Мәуереннаһр атауы сияқты тарихи-географиялық дәстүрлерге қарамастан аймақтың сыртқы анықтамалары болып табылады. Сондықтан ғылыми-тарихи тұрғыдан алғанда, Тұран және Түркістан атауларының қолданыс аясын кеңейтіп, кеңірек қолдану орынды болар еді. Байырғының пайда болуы және мәнге айналуы сонымен қатар өмір сүруі үшін қазіргі уақытта өмір сүретін біздер үшін өткенмен қарым-қатынаста болуы дау тудырмайды. Тарихи-мәдени жадымыздың жойылуы нәтижесінде ғасырлар бойы оқшауланып қалған Тұран және Түркістан атауларының аясын кеңейтіп, әсіресе түрікғылыми орталары жүргізетін зерттеулерде кеңінен пайдаланған дұрыс болар еді. Осы тұрғыдан алғанда, Ұлттық Білім Министрлігі мен университеттеріміздің тарих факультеттерінің тарих пәнінің оқу бағдарламаларының мазмұнына Орталық Азия терминінің орнына Тұран және Түркістан атауларын енгізу сезімталдықтың бастауы болары анық.

ДЕРЕККӨЗ

Заңдар

- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii (PSZRİ)*. (1854). T. 29, Ç. I, No: 28392.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii (PSZRİ)*. (1865). T. 40, Ç. I, No: 41792.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii (PSZRİ)*. (1865). T. 40, Ç. I, No: 41870.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii (PSZRİ)*. (1865). T. 40, Ç. I, No: 42372.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii (PSZRİ)*. (1867). T. 42, Ç. I, No: 44831.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii (PSZRİ)*. (1867). T. 42, Ç. I, No: 44831.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii (PSZRİ)*. (1886). T. 6, No: 3814.

Кітаптар

- Andican, A. A. (2009). *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Asilova, I. A., Agzamova, G. A. (1988). Ob Upotreblenii Geografičeskih Nazvanii 'Mave-rannahr' i 'Turkestan'. *Obščestvennie Nauki v Uzbekistane*, No: 7, s. 35-39.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Becker, S. (2004). *Russia's Protectorates In Central Asia Bukhara and Khiva, 1865-1924*. London: Routledge Curzon Taylor&Francis Group.
- Çapraz, H. (2011). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, s. 51-78.
- Çelik, M. B. (2016). Hokand Hanlığı. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ed. Hayrunisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 527-571.
- Devlet, N. (1985). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Djilalili, M. R., Kellner, T. (2009). *Yeni Orta Asya Jeopolitiği*. çev. Dr. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Doğan, O. (2002). Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarı). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 37, s. 77-92.
- Doğan, O. (2011). Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı İçin Çin ve Çarlık Rusya Arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 192, s. 65-92.
- Doğan, Ş. (2017). Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblastı) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliğinin Teşekkülü (1865-1867). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117/231, s. 43-58.
- Donnelly, A. (1987). The Mobile Steppe Frontier The Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850. *Russian Colonial Expansion to 1917*, London and Newyork: Mansell Publishing Limited, s. 189-207.
- Ergaşev, B. (2014). İstočnikovedenie İstorii Kantselyarii Turkestanskogo General-Gubernatora po Materialam Revizii Senatora Palena K.K.. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 22, s. 94-103.
- Evgenovna, Ş. M. (2015). *Organizatsiya Upravleniya Turkestanom v Naçale XX. Veka*. Moskva: Federalnoe Gosudarstvennoe Byudjetnoe Obrazovatelnoe Uçrejdenie Visşego Professionalnogo Obrazovaniya «Rossiyskiy Gosudarstvenniy Gumanitarniy Universitet» Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoričeskih Nauk.
- Hayit, Baymirza. (1975). *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*. Ankara: Otağ Yayınevi.
- Kalkan, İ. (2012). Cumabayev Mağcan, *DİA*, C: 41, s. 271-272.
- Kalutskov, V. N. (2015). Postsovetskoe Aziatskoe Prostranstvo: Turkestan İli Tsentralnaya Aziya?. *Pskovskiy Regionologičeskiy Jurnal*, No: 23, s. 92-97.
- Kamoliddin, Ş. S. (2022). K Voprosu ob Upotreblenii Geografičeskih Nazvaniy 'Maverannahr' i 'Turkestan'. *O'zbekiston Tarixi*, Taşkent: «Fan» Nashriyoti, s. 61-79.
- Karimov, H. (2019a). Türkistan'da Rus Kolonizasyonunun İdari Sahaya Yansıması: Volost Yöneticiliği. *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 30-45.

- Karimov, H. (2019b). Türkistan İdaresi Hakkında Yeni Nizamname Çalışmaları (1886-1908). *Kare*, 8, s. 65-80.
- Kerimov, H. (2019). *Türkistan Genel Valiliğinde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Koç, D. (2018). Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120/237, s. 139-170.
- Kryuçkova, K. S. (2005). O Soderjaniı Ponyatiı 'Vostochnıy Turkestan' i Toponima Sint-szyan. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta*, 9/4, s. 98-101.
- Kurat, A. N. (1965). Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla Kadar). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, S. 3-4, s. 91-126.
- Kuropatkin, A. N. (1899). *Zavoevanie Turkmenii Pohod v Ahal-teke v 1880-1881 gg. s Oçerkom Voennih Deystviy v Sredney Azii s 1839 po 1876 g.*. St. Petersburg.
- Mackenzie, D. (1987). The Conquest and Administration of Turkestan, 1860-85. *Russian Colonial Expansion to 1917*, London and Newyork: Mansell Publishing Limited, s. 208-234.
- Marshall, A. (2006). *The Russian General Staff and Asia 1800-1917*. Oxfordshire: Routledge.
- Masalskiy, V. N. (1998). *Skobelev. İstoriçeskiy Portret*. Moskva: İzdatelstvo Andreevskiy Flag.
- Muhamedov, Ş. B. (2013). İstoriya Russkogo Turkestana: Pravda i Vımisel Vzglıyad İstorika iz XXI. Veka. *Metamorforzı İstorii*, No: 4, s. 291-321.
- Özkan, M. (2019). *Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Özkan, M. (2020a). *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Özkan, M. (2020b). Türkmenistan. Çağdaş Türk Dünyası, Ed. Muhammed Bilal Çelik, Ankara: Nobel Yayıncılık, s. 141-162.
- Pierce, R. A. (1960). *Russian Central Asia 1867-1917 A Study In Colonial Rule*. Berkeley and Los Angeles: University of California Presss.
- Popova, T. (2001). Bely General. *Molodaya Gvardiya*, (MGV-No.010), s. 245-254.
- Proekt Vsepoddanneysıy Otçet General-Adyutanta K. P. Fon-Kaufmana I po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva, 7 Noyabrya 1867-25 Marta 1881 g.* (1885). Voennaya Tipografiya (v zdaniı Glavnogo Ştaba), S. Peterburg.
- Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu. (1918). *Sibirskiy Vestnik*, Çast Tretıya, (İzdatel Grigoriy İvanoviç Spasskiy), St. Petersburg: Tipografii İosifa İoannessova, s. 75-110.

- Reyhan, C., Önen, N. (2011). *Mülkten Ülkeye Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Saray, Mt. (1984). *Türkistan Türkleri: Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadele Tarihleri*, İstanbul: Veli Yayınları.
- Saray, M. (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Smirnova, O. (1981). *Svodniy Katalog Sogdiyskih Monet: Bronza*. Moskva: İzdatelstvo ‘Nauka’ Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi.
- Strong, J. W. (1975). The Ignat’ev Mission to Khiva and Bukhara in 1858. *Canadian Slavonic Papers*, 17, 2, s. 236-260.
- Taşagıl, A. (2012). Türkistan”, *DİA*, C. 41, s. 556-560.
- Togan, A. Z.V.. (1981). *Bugünkü Türkili ve Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, A. Z V.. (2005). Türkistan” İsmi Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında. *Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan”dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, İstanbul: Aydoğan Matbaası, s. 25-38.
- Tsentrálnaya Aziya v Sovtave Rossiyskoy İmperii*. (2008). Pod. Red. S. N. Abaşin, D. Y. Arapov, N. Y. Bekmahanova, Moskva: Novoe, Literaturnoe Obozrenie.
- Ünal, F. (2010). *Sultan Kenasarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Vasilyev, D. V. (2003). Turkestarskaya Oblast: Stanovlenie Administrativnogo Zakonodatelstva v Russkom Turkestane.1854-1866. İntellekt. İnnovatsii. İnvetsitsii, No: 4, s. 174-180.
- Vasilyev, D.V. (2014). Organizatsiya Upravleniya v Russkom Turkestane po Proektam Polojeniya ob Upravlenii 1870-h gg. İnternet-Jurnal «Naukovedenie», Vıpusk 5 (24), s. 1-23.
- Vurgun, S. Y. (2020). *Türkistan’da Bir Rus Diplomat: Konstantin Konstantinoviç von der Pahlen (1908-1909)*, İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı.
- William, N. S.. (2005). Sogdian Documents Form Khotan II, Letters and Miscellaneous Fragments. *Journal of the American Oriental Society*, 135/2, s. 261-282.
- Yorulmaz, O. (2013). *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yorulmaz, O. (2016). Kazaklar ve Kazak Hanlığı. *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 440-481.

DEFINING THE GEOGRAPHY AS A COLONIAL METHOD: TURKISH GEOGRAPHY FROM TURKESTAN TO CENTRAL ASIA IN THE RUSSIAN SOURCES (XIX.-XX. CENTURIES)

ABSTRACT

The word Turkestan, meaning the place where the Turkic peoples live, has long been used in various states to define the territory of ancient Turks. It was first written in a Sogdian document in the form of *Twrkystn* in 639 AD, after that, it appeared as Turkestan in almost all eastern and western sources. Immediately after the Arab conquest of Turkestan, the region was defined by the word Transoxiana, which defines a narrower geographical area. During the Uzbek Khanates, instead of the use of Turkestan, political names such as Bukhara Khanate, Khiva Khanate and Kokand Khanate were used. Ulugh Turkistan began to express not the wide Turkish geography, but a narrow area such as the city of Yassi and its surroundings, where Ahmed Yesevi's tomb is located. The Russians, who occupied Yassi, expanded their territories from this region and denomination the administrative mechanism, which they established to administrate the Turkish geography as Turkestan. Thus, in the 19th Century, the term Turkestan began to gain its old meaning. After the October Revolution, in the liberation movement of the peoples of Turkestan, the Soviet authorities, fearing the revival of a united and independent Turkestan, abolished the politically significant term Turkestan to confine the peoples of the Turkestan region within narrow nation-state borders and micro-nationalism. Instead, Central Asia as a geographical term, devoid of historical and political meaning and depth, was used to describe the region. The main purpose of this study is to determine the historical naming of the Turkestan geography and to reveal the political-strategic goals of the geographical denomination in the Tsarist Russia and Soviet periods.

AZERBAYCAN TARİH YAZIMINDA TÜRKİSTAN

Telman Nusretoğlu*

ÖZ

Türkistan üzerine çok sayıda bilimsel araştırma ve çalışma bulunmaktadır. Dünyanın birçok ülkesinde Türkloglar, bu bölgeyi ve Türk tarihini derinlemesine incelemektedir. Türk tarihi üzerine birtakım soru işaretleri, adı geçen bölgede yapılan araştırmalar neticesinde netlik kazanmıştır.

Azerbaycanda ise bu konuya ilişkin milli ve objektif tarihçilik perspektiviyle yapılan çalışmalar daha çok Sovyetler'in son dönemleri ve bağımsızlık sonrasına denk gelmektedir. Elbette bunun nedenlerinin politik olduğu bilim çevrelerinin malumu. Azerbaycan'da bilim insanları tarafından Türkistan'a ve Türk tarihine büyük bir ilgi olsa da ne yazık ki uzun süre siyasî engellemeler bu çalışmalara engel olmuştur.

Yapmış olduğumuz bu araştırmanın esas amacı, Azerbaycan tarih yazımında Türkistan kavramının hangi temellere oturtulduğunu aydınlatmak, sözkonusu coğrafya ile ilgili yapılan çalışmaları analiz etmek ve Azerbaycan tarihçilerinin Türkistan'a bakışını ortaya koymaktır. Hazırladığımız çalışmanın Türk tarihine katkı sağlamasını ümit ediyoruz.

GİRİŞ

Türkistan adı Türk tarihi için siyasî değil, coğrafi bir anlam taşımaktadır. Kadim Türk milletinin yaşadığı bölgeyi ifade eden Türkistan'ın sınırlarının kesin şekilde belirlenmesi oldukça zordur. Belki de adı geçen bölge bu yüzden tarih boyunca farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Bunun esas sebeplerinden biri de hiç şüphesiz eski Türklerin benimsemiş oldukları hayat biçimidir. Göçebe hayat tarzına sahip farklı Türk boylarının tam olarak hangi coğrafyalarda yerleştikleri, ilk yurtlarının neresi olduğu bugün bile yüzde yüz netlik kazanmamıştır. Bu konuda çok sayıda araştırma yapılmışsa

* Dr., Hazar Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan, telman.guliyev@khazar.org, ORCID: 0000-0003-0533-2429.

da birbirinden farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Türklerin ilk yurdu olarak Altay dağları, Tanrı dağları, İrtiş-Ural dağları ya da Baykal gölü çevresi gibi muhtelif iddialar ileri sürülmüş ve sürülmektedir. Bu karmaşıklık esasen Türkistan sınırları için de mevcut olsa da ilk yurt meselesine kıyasla bu konunun daha açıklığa kavuşmuş olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yine de Türkistan için terra incognita (bilinmeyen toprak) (Nesibli, 2019: 11) ifadesinin kullanılmasının yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Mezkiûr bölgenin sınırlarının kesin olarak tayin edilebilmesi, Türk Dünyası ifadesinin açıklığa kavuşturulmasıyla mümkün olacaktır (Yalçinkaya, 1994: 11).

Adı geçen bölgenin sınırları meselesinde genel olarak kabul gören tanıma göre Türkistan; Ural dağları ve Volga nehri, Pamir ve Hindukuş dağları ile sınırlanan, Güney Sibiry ve Moğolistan'ı da içine alan oldukça geniş bir coğrafyayı ifade etmektedir. Buna ek olarak, Türkistan'ın bugün Çin egemenliği altında bulunan kısmı *Doğu Türkistan*, bir dönem Sovyet hâkimiyetinde kalan kısmı ise *Batı Türkistan* olarak isimlendirilmiştir (URL 1). Bugün Türkistan denilen bölgede; Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan gibi Türk devletleri mevcuttur.

Tarihî ve Coğrafi Bir Terim Olarak Türkistan

İki bin yıllık Türk devletçilik tarihî boyunca Türkistan adıyla bir devlet veya beylik kurulmamış olsa da Türklerin ana yurdu olarak kabul edilen Orta Asya, eski çağlardan bu yana *Türkistan olarak* adlandırılmıştır. Türkistan adı en erken dönem Sasani kaynaklarında, daha sonra ise Arap müelliflerin eserlerinde Orta Asya Türklerinin yaşadığı bölgeleri tanımlamak amacıyla kullanılmıştır (URL 2). İlk kez Avesta'da *hızlı koşan atlara sahip olan Tur kavminin ülkesi* olarak Turan isminin zikredildiği görülmektedir (Muhtarova, 1999: 52). Sınırları tam netleşmemiş olan söz konusu coğrafi bölge için; *Merkezi Asya*, *Sovyet Türkistanı*, *Batı Türkistan*, *Doğu Türkistan*, *Turan Türkili*, *Orta Asya*, *İç Asya* gibi terimler de kullanılmıştır. Barthold'a göre Türkistanın sınırları şöyledir:

Türkistan, Avrupa-Asya kıtasının batı-orta bölümünde, büyük bir alanı kapsayan, eskiden beri Turan veya Türkistan denilen ülkedir ki, bu da Türklerin yurdu anlamına gelmektedir. Bu ülke, Batıda Ural nehri ve Hazar Denizi, doğuda Altay dağı ve Çin hududu yani Doğu Türkistan ve Kaşgarın doğu sınırları, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobol, Tomsk (Sibiry) arasındadır (Bartold, 1902'den Hayit, 1988: 24).

XVII.-XVIII. asırlarda bazı Rus ve Avrupalı araştırmacılar, Türkistanı, bölgenin çok önemli siyasi, ticari ve kültürel merkezi olan Buhara'nın adıyla *Büyük Buhariye*, ondan doğuda yerleşen toprakları da *Küçük Buhariye* şeklinde isimlendirmişlerdir (Muhtarova, 1999: 53). Bu ifadeler, bir idarî birim ismi olarak Orenburg'dan yönetilen Çarlık Rusyası'nın işgali altında bulunan Türkistan vilayeti için 1865 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. 1867 yılında ise yeni işgal edilen hanlık toprakları da dahil edilerek Taşkent merkezli genişletilmiş Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur (Hayit, 1988).

Erken İslamî dönem kaynaklarında Türkistan ifadesinin pek az kullanıldığı göze çarpmaktadır. Selçuklu dönemi kaynaklarında ise Türkistan tanımının artış gösterdiği dikkat çekmektedir. İlhanlı dönemi kayıtlarında Türkistan adının istifadesi yaygınlaşmış; Akkoyunlular, Safeviler ve Kaçarlar dönemi kayıtlarında aynı içerikte kullanımına devam edilmiştir. Çarlık dönemi Azerbaycan sahası yapıtlarında Türkistan isminin geçtiğine tanıklık ediyoruz. Bu dönem içinde Türkistan tanımı başlıca iki anlam içermektedir:

- Türklerin yaşadığı ülke ve ya ülkelerin genel ismi olarak;
- Belli bir bölgeyi, şehri ve yüzölçümünü kapsayan coğrafi-idarî isim olarak.

XX. Yüzyılın başlarından itibaren bu anlamlara bir de ideolojik anlam yüklenmiştir.

Tespit ettiğimiz kadarıyla Türkistan tabiri Arapça yazılmış coğrafya eserlerinde geçmektedir. İbn Hordadbihin (820-912) *Memalikül-mesalik* adlı eserinde Türkistan tanımı; *et-Turk ülkesi* anlamında kullanılmıştır (Xordadbex, 1986: 152). X. yüzyıl coğrafyacısı İbn Havkal'ın yapıtında ise bu tabir açık biçimde kullanılmıştır. Müellif, *Kitab surat el-ard* isimli yapıtının bir yerinde *Türkistan* ve *Harezm*, diğer yerinde ise isim belirtmeden Maveraünnehirin ötesindeki Türk yurtları anlamında kullanmıştır (İbn Havkal, 2014: 144, 347).

Söz konusu yapıtlar, Türkistan'ı, *Türklerin yurdu* anlamında tanımlarken, bu ismi Türklerin yaşam alanının genişlemesi ve küçülmesine bağlı olarak kullanmışlardır. Örneğin Hilafet etkisinin baskın olduğu bölgeler, Türkistan dışına çıkarılarak, *Harezm* ve *Türkistan* ya da *Maveraünnehir* ve *Türkistan* biçiminde kullanılmıştır.

Arap bilginlerinin Türkistan tanımını Sasanilerden edindikleri kuvvetle muhtemeldir. Sasani dönemi kayıtlarında Türk ülkeleri için başlıca iki tanım önceliklidir. Bunlardan ilki, Araz ve Kür nehrinin yukarısını içeren anlamda kullanılan önce *Sabiran*, devamında ise *Hazaran* ismidir. Sabiran ifadesinin 500-560 yılları arasında şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarını kapsayan biçimde egemen olan Sabir Hakanlığı'yla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Zeki Velidî Togan bu ismin, Sabirlerin etkinliğini kaybedip bölgenin bir kısmının Sasani denetimine geçmesiyle bağlantılı olarak Şirvan'a dönüştüğünü belirtmiştir. Bilindiği gibi Şirvan denilen bölgeler, Azerbaycan'ın Kür nehrinden yukarıda Derbend, bazen de Serir denilen Dağıstan'ın içlerine kadarki alanı kapsayan, devamında Şirvanşahlar (VI-XVI. yüzyıllar) denilen hanedanın egemen olduğu tarihî ve coğrafi bir tanımdır. Sasani denetimine geçtikten sonra Sabiran, Şirvan'a dönüşmüş ve anlamını da kaybederek *Şirler ülkesi* (Aslanlar ülkesi) gibi İranî bir içerik kazanmıştır. Bunu, dönemin Sabir merkezi olan Sabiran adının Şabran'a dönüşme bilgisi de desteklemektedir (Togan, 1979: 99-100).

Orta Asya'daki Türk yurtlarına ise Sasaniler genelde *Turan* ismini vermişlerdir. Sasani dönemi bazı yapıtlarında Arapların bulunduğu mekan olarak Takestan (veya Tatistan) ve Türklerin bulunduğu mekan olarak *Türkistan* tabiri geçse de, genelde Sasaniler için Turan ismi öncelik taşımıştır. Bunu, söz konusu bölgede bulunan, özellikle de Orta Asya'daki küçük Türk şehir devletlerinin kendisine verdiği bir isim mi yoksa Sasanilerin İranî kökenli olan *an* ekiyle oluşturdukları *Türkler ülkesi* anlamında bir tanım mı olduğu yeterli derecede anlaşılmamıştır. Nitekim son dönemlerde Özbekistan'da yapılan arkeolojik çalışmalarda gün yüzüne çıkarılan çok sayıda sikkede üzerinde Turan ismi net biçimde görülmektedir (Boboyevov, Goyibov, Kubatin, 2015: 17-24). X-XI. yüzyıllarda, özellikle Firdevsi'nin *Şahname* eserinin etkisiyle Turan ve Türkistan tanımlarının Fars dilli edebî ürünlerde yeniden anlam kazandığı anlaşıyor.

Azerbaycan sahasında ortaya çıkan yapıtlarda Türkistan ismi genelde Oğuz-Selçuklular döneminde yaygınlık kazanmıştır. Oğuz boylarının geleneksel yaşamını içeren Dede Korkut Oğuznamesi'nin sadece bir yerinde Türkistan ismi geçmektedir.¹

Farsça Selçuklu yapıtlarında ise Selçuklu dönemi için Türkistan adı bolca zikredilmektedir. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî'nin

1 "Türkistan'ın direği, Tülü kuşun yavrusu". bk. "*Kitabi-Dede Qorqud'un İzahlı Lüğeti*", Red. Ağamusa Axundov, Bakı: Elm, 1999, s. 175.

Rahat üs-Sudur ve Ayet üs-Sürur isimli Selçuklu ve Atabegler döneminin önemli eserinde, Türkistan tanımı hep coğrafi anlamda, özellikle de Horasan'ın yukarısında bulunan coğrafyayı içermektedir (er-Ravendi, 1999: 11, 14, 28, 85, 86, 88, 111, 188, 439).

Selçuklu dönemi ahbarnamelerinde Türkistan, özellikle de Selçuklular'ın çıktıkları ata yurdu olarak hatırlanır. Sadreddin el-Hüseyni'nin Ahbar ed-Devleti Selçukiyyesi'nde Türkistan karşılığında *Harkavat*, yani çadırlar ülkesi tabiri kullanılmıştır (el-Hüseyni, 1999: 50).

Türkistan isminin yazılı kaynaklarda yaygınlaşması İlhanlılar dönemine tesadüf eder. Söz konusu dönemin kaynaklarında Orta Asya bölgesi genelde Türkistan olarak tanımlanmaktadır. Bu yapıtlar arasında Türkistan özel anlamda *Selçuklular'ın ata yurdu* olarak dar coğrafi anlamda da geçmektedir. Hamidullah Kazvini *Tarihî-Güzide* adlı eserinde Selçuk oğullarının Türkistan'dan Mâverâünnehir'e geldiklerini belirtirken, burada Oğuzlar'ın Sığınak ve Türkistan'da yaşadıklarına ilişkin Selçuknamelerde geçen anlayışı tekrarlamaktadır (Kazvini, 2015: 17-18).

Timurlu dönemi kaynaklarında Türkistan ülkesi genelde Çağatay ülkesini içine almaktadır. İlhanlı döneminin bakışına egemen kalan bu dönemin tarih yazarları Horasan'ın üstünde uzanan Moğolistan'a kadarki geniş alan Türkistan olarak tabir edilmektedir (Xafiz Abru, 2007: 64, 66, 119, 129-130, 270). Bu dönemin kaynaklarında Emir Timur için *Emir-i Türkistan ve melik-i Turan* unvanı kullanılmıştır (İbni Arapşah, 2012: 50).

Horasan'ın üst kesimini Türkistan olarak tanımlama geleneği Safevi dönemi kaynaklarında olduğu gibi devam ediyor. Bunu Safevi dönemi yapıtlarında Hasan Rumlu, İskender Münşi ve diğer yazarlarda görüyoruz. Örneğin Hasan Rumlu Orta Asya'da gerçekleşen taht değişimlerini *Türkistan'da bayrak açtı* biçiminde tanımlamakla, bölgenin Türkistan ismini taşıdığını ifade etmektedir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 71, 74, 123, 260).

Ancak Safevi dönemi destanlarında Türkistan'ın tüm Kızılbaş ülkesini de kapsayacak biçimde kullanıldığı görülmektedir. *Şah İsmail ve Tach* isimli bir destanda I. Şah İsmail için *Türkistan hanı* unvanının kullanılması oldukça dikkat çekicidir (*Şah İsmail Hata'i Külliyyatı* 2006: 133). Azerbaycan'ın ünlü Orta Çağ coğrafyacılarından, XV. asırda yaşamış Abdürreşid Bakuvi, Türkistanı, bütün Türk ülkelerinin genel adı olarak tanımlamıştır. O, eserinde Türkistan'ın sınırlarının birinci iklim kuşağından başlayarak doğunun derinliklerine doğru yedinci iklim kuşağına kadar uzandığını be-

lirtmiştir. Bakuvi aynı zamanda Türklerin güneyden kuzeye doğru bütün iklimlerden doğuda yaşadığını da ifade etmiştir (Ebdürreşid el – Bakuvi, 1992: 53).

Azerbaycan'ın kuzey kesiminin Çarlık Rusyası denetimine girmesinden sonra yazılan eserlerde de coğrafi anlamda Türkistan tanımı aynı içerikte kullanılmıştır. Örneğin Abbaskulu ağa Bakühanov'un *Gülistani-İrem* eserinde Türkistan ismi, eski yazarların kullandığı biçimde coğrafi anlamıyla geçmektedir (Bakıxanov, 2001: 283).

Sovyet Dönemi Azerbaycan Tarih Yazımında Problemler

1801-1813 Rusya-Azerbaycan Hanlık Devletleri ve 1804-1813, 1826-28 İran-Rusya arasındaki savaşların sonucunda, Güney Kafkasya'da askeri, jeopolitik ve jeoekonomik açıdan stratejik öneme sahip olan Azerbaycan ikiye bölünmüş, imzalanan Gülistan ve Türkmen-çay anlaşmalarıyla Rusya, Azerbaycan'ın kuzeyini tamamen ele geçirmek suretiyle Kafkasya'nın işgalinin esas aşamasını başarıyla tamamlamıştır. Bu işgal sonucunda Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'yla bağlantı yolları kontrol altına alınmış ve Ruslar tarafından bütün yönleriyle Türk halklarını birbirinden koparan, tarih ve millî kimlik bilincini zayıflatan bir müstemleke siyaseti uygulanmaya başlanmıştır.

İşgal sonrasında Azerbaycan'da hakim olan Çarlık ve Sovyet dayatmaları Azerbaycan tarih yazımının doğru temellere, yani kendi kökleri üzerine oturtulmasının önünde en büyük problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta çağın narratif eserlerinden sonra Abbaskulu ağa Bakühanov gibi çarlık rejiminin baskıcı muhiti içerisinde Azerbaycan tarihini yazmaya çalışan bazı yeni dönem müelliflerin eserlerinde de Türk tarihînin derinlikleri üzerinde bir tarih tezi ortaya konulmamış, bölgenin tarihî daha çok İran'ın bir eyaleti kontekstinde ele alınmıştır.

Azerbaycan Türklerinin kökeni konusunda olduğu gibi, etno-kültürel kodları itibarıyla Güney Kafkasya coğrafyasında varoluşlarının kadimliği, egemenlik kurmaları konularında bilinçli olarak karışıklık oluşturulmuş, körleştirme politikası uygulanmıştır. Coğrafyanın çoğu, uydurulmuş mürekkep konfigürasyonlu etnik mozaikası üzerine inşa edilen Azerbaycanlı milleti anlayışı, Türk tarihînden koparılmış, marsksist-materyalist, uydurma bir halkların kardeşliği söylemine dayanan neredeyse tamamen coğrafyaya bağlı bir tarih tezi kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Bu müstem-

lekeçi konsepti göre kuzeyde Kafkas dilli halklar Albanya halkını, İran'da Fars dilli kavimlerse Atropeten halkını oluşturmuş, Selçukluların gelişile de birlikte melez bir Azerbaycanlı kimliği meydana gelmiştir. Bu tarih yazımı Genel Türk tarihînin bir bölümü olarak Azerbaycan tarihînin doğru anlaşılması ve yazılmasına değil, İran veya Kafkasya tarih araştırmalarına, Rusya'nın bölgedeki siyasî ve kültürel egemenliğinin devamlılığına hizmet eden bir anlayış olmuştur.

Millî tarih bilincinin oluşturulması yönünde ilk anlamlı hamleler XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında müstemlekeye karşı millî maarifçiliyi ön plana çıkarmaya çalışan Ali bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade, Muhammet Hasan Baharlı, Ahmet Ağaoğlu ve diğer aydınlardan gelmiştir. Ali bey Hüseyinzade'nin *Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir* eseri, millî tarih yazımı ihtiyacının acil bir sorun olarak milletimizin önünde durduğunu ortaya koymuştur. Ali bey 1916 yılının Ocak ayında Berlin'de Türk Kavimleri Kongresi'nde sunduğu tebliğde, Rusların kendi kültürlerini yayarken Türk kültürünü yok etmeye çalıştığını, muhtelif sınırlama ve sansürlerle millî tarih bilincini zayıflatıldığını belirtmiş, Türkistan, Kafkasya ve Kazan Türklerinin demografik durumu, sosyo-kültürel değerleri, millî ve dini şahsiyetleri, Usul-i Cedid hareketinin tüm Türk halklarının birliği ve aydınlanması açısından ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmiştir (Bayat, 1998: 58-60).

Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçiliğinin kapsamı da epey dardır. Bu dönemde tarih alanında yapılan çalışmalar, yerel tarih ve Rus-Sovyet ve onun perspektifinden dünya tarihî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

Yukarıda da altını çizdiğimiz gibi yerel tarih, Azerbaycan'ı coğrafi olarak kapsamakta ve Türk Dünyası'ndan kopuk ve bağımsız olarak ele almaktaydı. Bu kapsamda Türkistan ismi, Azerbaycan tarihî çalışmalarında nadiren gözükmektedir.

Bu dönemde yapılan çalışmalara dikkat ettiğimizde Türkistan ifadesi genelde ülke ve şehir kısmında kullanılmıştır. Örneğin Oktay Efendiyev tarafından 1981 yılında yayımlanan Safaviler'le ilgili kapsamlı çalışmada Türkistan ismi sadece bir yerde geçiyor. Oysa yazar yapıtında Safevi-Şibani çatışmalarına geniş yer verdiği hâlde bu ismi kullanmayı tercih etmemiştir. Söz konusu çalışmada Türkistan ismi Hasan bey Rumlunun *Ahsen et-tevarih* eserinden yapılan alıntı içinde Maverâünnehir, Kaşgar, Andican, Otrar civarında bir eyalet ismi olarak kullanılmıştır (Efendiyev, 1981: 1).

Bu dönemin çalışmalarında (örneğin Ziya Bünyadov'un "Azerbaycan Atabegleri Devleti" ve "Harezmsahlar Devleti-Anuşteginidler" ve d.) Türkistan ismi birkaç yerde şehir olarak kullanılmıştır. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da yazılan tarih kitaplarında Türkistan'ın coğrafi isim gibi gündeme geldiğine tanıklık ediyoruz. Bu kapsamda Tevfik Necefli'nin *Azerbaycan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri* isimli kapsamlı çalışması dikkati çekiyor. Bu eserde Türkistan ismi, Orta Asya'yı içine alacak genişlikte büyük bir coğrafi alanın ismi olarak geçiyor. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin de kurucusu olan Oğuz grupları, ana vatanları Türkistan'dan gelerek Azerbaycan ve Anadolu topraklarına yerleşmişlerdir (Tovig, 2012: 27, 28, 53, 118, 189).

Türkistan ismi gerek coğrafi, gerekse de özel bir mekan olarak Ekber N. Necef'in çalışmalarında öne çıkıyor. Müellif, Türkiye'de bağımsız bir eser olarak yayımlanmayan Hakkı Dursun Yıldız'ın *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanlığı Sacoğulları* isimli çalışmasını, Azerbaycan Türkçesine aktarmak dışında esere epey ilavelerde bulunmuş ve çalışmanın kapsamını üç defadan fazla genişletmiştir. Bu kapsamlı çalışmada Türkistan ismi Türklerin barındığı büyük bir coğrafi alan olarak kullanılmıştır. Hatta kitapta Türkistan bazen *Doğu Türkistan* ve *Batı Türkistan* biçiminde de geçiyor (Yıldız, 2019: 21, 24, 130, 236, 262, 311, 382).

Ekber N. Necef'in Türk tarihine ilişkin Azerbaycan'da yayımlanmış olduğu *Aran Atabegleri*, *Azerbaycan Selçukları-Yakutiler*, *Selçuklu Devletleri ve Atabegleri Tarihi* isimli diğer çalışmalarında da Türkistan ismini sıkça görmek mümkündür. Bu çalışmalarda Türkistan gerek dar, gerekse de geniş coğrafi isim olarak geçiyor. Örneğin müellif, Oğuzlar'ın, özellikle de Selçuklu Oğuzlarının ilk yurdu anlamında Türkistan'ın (Yesevi'nin ata yurdu olan Türkistan) ufak bir mekan olarak kullanırken, bazen şimdiki Kazakistan'ı kapsayacak biçimde, bazen de tüm Orta ve Merkezi Asya'yı, yani Çin'den Horasan'a kadar ki alanın ismi olarak belirtmiştir.

Bağımsızlık sonrası tarih alanında gerçekleştirilen araştırmaların konu istikametleri arasında; İskit ve Sakaların kökeni, ilk yurtları, eski Türk göçebe-atlı medeniyetinin teşekkülündeki rolleri, millattan önceki dönem Kafkasya'da Türk boylarının varlığı, Türk boylarının Türkistan'dan Kafkasya'ya uzanan göçlerinin tarihî meseleleri yer almaktadır. Türklerin Selçuklular döneminden itibaren Türkistan'dan gelerek Azerbaycan'da meskunlaşmaya başladığı yönündeki Sovyet tezlerinden farklı olarak, son dönem üniversite ve liseler için yazılan tarih kitaplarında çok daha eski-

den, millattan evvel VII. asırdan itibaren farklı Türk boylarının Türk kapısı olarak adlandırılan Derbent yoluyla Azerbaycan'a gelerek yerleşmiş olduğu Çin, Bizans, Süryani kaynaklarına, çeşitli arkeolojik çalışmalara, kaya resim ve tasvirlerine dayandırılarak kayıt altına alınmıştır.

Zaur Hasanov'un Bakü Devlet Üniversitesi'nin Eski Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı'nın kararıyla yayınlanan Türk-İskit paralelliğinin ispatı üzerine kurulan Çar Skifler eseri de karşılaştırmalı tarih metodolojisiyle linguistik ve arkeolojik malzemelere, toponimler üzerinde araştırmalara dayanarak Orta Asya ve Kafkasya'da prototürk sivilizasyonunun daha eski olduğunu ve birbirleriyle bağlantısını ortaya koyuyor. İskitlerin ilk olarak şimdiki Türkistan coğrafyasında görüldüğü, Massagetlere karşı sürdürdükleri mücadelelerden sonra Güney Kafkasya topraklarına geldikleri kaydediliyor (Hesenov, 2005: 28).

Esasen üniversitelerin tarih bölümlerinde ders olarak okutulan Türk Halkları Tarihî kitaplarında eski çağlardan günümüze Türkistan adı, tarihi coğrafyası, orada kurulan Türk devletleriyle ilgili daha tafsilatlı bilgilere yer verilmiştir. Bu eserlerden en mühimi Bakü Devlet Üniversitesi'nin profesörü Esmad Muhtarovanın yazdığı eserdir. Kitapta Milattan önceki dönemden başlayarak XVII. yüzyıla kadar Türkistan'ın tarihî coğrafyası, Batı Türkistan ve Kazakistan, Doğu Türksitan, Moğolistan ve Sibirya olarak birkaç bölümde aydınlatılmaya çalışılmış, Türkistan'da kurulan devletler, onların en önemli askeri seferleri, medeniyet ve iktisadiyatları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir (Muhtarova, 1999). Eserde Türkistan ve Arap hilafetinin münasebetleri, Emevi işgallerine karşı yapılan mücadeleler, IX.-XII. asırlarda Batı Türkistan'da kurulan Türk devletleri, Moğol hakimiyeti döneminde Türkistan'ın durumu ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Yine Nisbet Mehdiyeva'nın kaleme aldığı, Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı'nın kararıyla üniversite öğrencileri için ders kitabı olarak yayımlanan Türk Halkları Tarihî kitabı XIX. – XX. asırlar Türkistan Tarihi, bölgedeki siyasi-medeni durum, Rus işgalinin başlaması, işgale karşı yapılan direnişler, sonrasında gerçekleştirilen esas uygulamalar, idarî yapı reformlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler içermektedir (Mehdiyeva, 2010).

Hazar Hakanlığı'nın önemli araştırmacılarından Ferda Esedov 2018 yılında yayınlanan *Hazarlar ve Azerbaycan* isimli eserinde, Hazarların menşeyi konusunu geniş bir şekilde ele almış, ilk vatanlarının Sirderya havzası olması meselesi üzerinde durmuş, Kazakistan tarihçisi Beymbet Babikteyevîç İrmuhanov'un üç Kazak cüzü Kerder, Şerkeş ve Berslerin Ha-

zarların bakiyeleri oldukları fikrine yer vererek bu fikri geniş bir şekilde serh etmiştir. Ünlü tarihçi Piter Golden de Kazak halkının etnogenezinin şekillenmesinde Hazar izlerinin aranmasının esaslı bir görüş olduğu kanaatine varmıştır (Esedov, 2018).

SONUÇ

Sovyetler Birliği döneminde bütün konularda olduğu gibi, bilimsel araştırmalar da politbüro'nun süzgecinden geçmek zorundaydı. Hiç şüphe yok ki bu sansüre en çok maruz kalan alanlardan biri de tarih bilimi olmuştur. Sovyetler'in Türk tarihine yönelik zaten var olan karşıt siyaseti, bu dönemde Türkistan'ın ve Türk tarihinin yeteri kadar ve objektif bir şekilde araştırılmasına engel olmuştur. Hatta Türkistan ifadesi bile 1924 yılında literatürden çıkarılmış, Türkistan yerine Orta Asya terimi kullanılmaya başlanmıştır. Halbuki yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkistan ifadesi tarihin hiçbir döneminde siyasî bir anlam ifade etmemiştir. Yüzyıllar boyunca bütün toplumlar tarafından kullanılagelmiş ve tamamen coğrafi anlama sahip olmuştur. Ancak buna rağmen Sovyetler'in baskılayıcı ve yasaklayıcı siyasetinden kurtulamamıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bu birliğin bünyesinde bulunan Türk Cumhuriyetlerinin teker teker bağımsızlıklarını kazanması neticesinde, bahsedilen ülkelerde millî eğilimlerin giderek daha da arttığına şahitlik etmekteyiz. Bu değişim süreci bilimsel faaliyetlerde, bilhassa tarih alanında kendini çok daha güçlü bir biçimde göstermektedir. Azerbaycan'da da öze dönüş konusunda önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. Sovyetler'in 70 yılı aşkın bir süredir kendi hakimiyeti altındaki Türk bölgelerinde yürüttüğü asimile siyasetine rağmen Azerbaycan toplumu tarihî gerçekliklerini araştırmaya ve öğrenmeye devam etmektedir.

Dünyanın farklı coğrafyalarındaki Türklerle sahip olduğu ortak değerler, Azerbaycan toplumu tarafından daha iyi öğrenilmekte ve bu durum olumlu yöndeki değişim sürecini hızlandırmaktadır. Türkistan bölgesine duyulan ilgi de bunun bir tezahürüdür. Bu ve benzer konulardaki bilimsel çalışmalar zaman içerisinde birçok eksikliği ortadan kaldıracaktır. Özellikle de tarih, coğrafya, etnografya vb. alanlarda daha fazla ilmî araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Türk devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler geliştikçe, diğer alanlarda da kısa zamanda müsbet sonuçlar alınacağı kanaatini taşımaktayım.

KAYNAKÇA

- Bakühanov, A. (2001). *Gülistani-İrem*, Tahran: Möminin intişarat.
- Barthold, W. (1902). *Türkistan*, Ensiklopediçeskiy Slovar, Petersburg, 174-204, (Aktaran B. Hayit), "*Türkistan Terimi Üzerine*", TDAD, 174-204.
- Bayat, A. H. (1998). *Hüseyinzade Ali Bey*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Boboyerov Ğ., Ğoyibov B., Kubatin A. (2015). İlk Urta Asr Samarkand Tanqalarida "Tyron" Toponimi", O'zbekiston Arxeologiyası, No: 2 (11), 17-24.
- Dursun, Y. H. (2019). *Saciler (Azerbaycanda hökm sürmüş bir türk xanedanlığı, 889-941)*, Bakü: Başla Yayınları.
- Ebdürreşid el – Bakuvi (1992). *Abidelerin Hülasesi ve Qüdretili Hökmdarın Möcüzeleri*. (Arapçadan tercüme, mukaddime ve şerhleri akademik Ziya Bünyadovundur). Bakü. (Aktaran Esméd Muhtarova). Türk Halklarının Tarihi. Bakü 1999.
- Efendiyev, O. (1981). *Azerbaydjanskoe qosudarstvo safevidov v XVI veke*, Baku: İzdatelstvo Elm Yayınları.
- el-Hüseyni Sadereddin Ebü'l-Hasan Ali ibn Nasır (1999). *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- er-Ravendi Muhammed b. Ali b. Süleyman (1999). *Rahat üs-Sudur Ayet üs-Sudur*, (Çev. Ahmed Ateş). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. I-II.
- Esedov, F. (2018). *Xezerler ve Azerbaycan*, Bakü: Elm ve Tehsil Yayınları.
- Hasan-ı Rumlu (2006). *Ahsenü't-Tevarih*, (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hayit, Baymirza. (1988). *Türkistan Terimi Üzerine*, TDAD, 1988.
- Hesenov, Zaur. (2005). Çar Skifler, Bakü, "Ebilov, Zeynalov ve oğulları."
- İbn Havkal (2014). *10.Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Xordadbex (1986). *Kniqa putey i stran*, Perevod s arabskoqo, kommentarii, issledovanie, ukazateli i kartı Naili Velixanovoy, Baku: Elm Neşriyat.
- İbni Arabşah (2012). *Acabul-Makdur*, (Çev. D.Ahsen Batur). İstanbul: Selenge, 2012.
- Kazvini, Hamidullah Mustevfi (2015). *Tarih-i Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, Editör Erkan Göksu, İstanbul: Bolge Kültür Sanat Yayınları.
- Mehdiyeva, N. (2010). *Türk Halkları Tarihi*, Yeni dövr (XIX – XX esrin evveli), Bakü.
- Muhtarova, E. (1999). *Türk Halklarının Tarihi*, Bakü.
- Necefli, T. (2012). *Azerbaycan Qaraqoyunlu ve Ağqoyunlu dövlətləri*, Bakü: Çaşıoğlu Yayınları.
- Nesibli, N. L. (2019). *Azerbaycan Tarihi Millet, Devlet ve Siyaset*, Ankara: Altınordu Yayınları.

- Şah İsmail Hata'i Külliyyatı (2006). (Giriş ve Eklerle Yay. Haz. Babek Cavanşir, Ekber N. Necef). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Taşagül, A. (2012). İslam Ansiklopedisi, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Türkistan maddesi, 556-560.
- Togan, A.Z.V. (1979). *Azerbaycan* maddesi, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, 99-100.
- Türkistan'ın direği, Tülü kuşun yavrusu* (1999). bk. "*Kitabi-Dede Qorqud'un İzahlı Lüğeti*", Red. Ağamusa Axundov, Bakü: Elm Neşriyat.
- Xafiz, A. (2007). *Zeyl-i Djami at-tavarix-i Raşidi*, Perevod s persdskoqo, predislovie, kommentariy, primeçaniya i ukazateli E.R. Talışxanova, Baku.
- Yalçınkaya, A. (1994). *Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

İnternet Kaynakları

- URL 1: <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (Erişim Tarihi: 12.04.2022)
- URL 2: <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (Erişim Tarihi: 12.04.2022)

TURKESTAN IN AZERBAIJAN HISTOGRAPHY

ABSTRACT

There are many scientific researches and studies on Turkestan. Turkologists in many countries of the world examine this region and Turkic history in depth. Some question marks on Turkic history have become clear as a result of the researches made in the mentioned region. In Azerbaijan, studies on this subject with the perspective of national and objective historiography mostly coincide with the last periods of the Soviet Union and after independence. Of course, the scientific community knows that the reasons for this are political. Although there is a great interest in Turkestan and Turkic history by scientists in Azerbaijan, unfortunately, political obstacles hampered these studies for a long time. The main purpose of this research we have conducted is to elucidate the foundations of the concept of Turkestan in the historiography of Azerbaijan, to analyze the studies on the geography in question, and to reveal the view of Azerbaijani historians on Turkestan. We hope that our study will contribute to Turkish history.

ӘЗЕРБАЙЖАН ТАРИХНАМАСЫНДА ТҮРКІСТАН*

Телман Нүсретоғлу**

ТҮЙІНДЕМЕ

Түркістан туралы көптеген ғылыми зерттеулер мен еңбектер бар. Әлемнің көптеген елдерінде түркітанушылар бұл аймақпен түркі тарихын терең зерттейді. Аталмыш аймақта жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде түркі тарихына қатысты бірқатар мәселелер нақтыланды. Әзербайжанда бұл тақырыптағы ұлттық және объективті тарихнама тұрғысынан жүргізілген зерттеулер негізінен Кеңес өкіметінің соңғы кезеңдерімен және тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдермен сәйкес келеді. Әрине, мұның себептері саяси екенін ғылыми орта біледі. Әзербайжан ғалымдары тарапынан Түркістан және түркі тарихына үлкен қызығушылық болғанымен, өкінішке орай, саяси кедергілер бұл зерттеулерге ұзақ уақыт кедергі болды.

Жасалған бұл зерттеуіміздің негізгі мақсаты – Әзербайжан тарихнамасындағы Түркістан концепциясының негіздерін ашып көрсету, қарастырылып отырған географияға қатысты зерттеулерге талдау жасау, Әзербайжан тарихшыларының Түркістанға деген көзқарасын ашу. Зерттеуіміз түрік тарихына үлес қосады деп сенеміз..

КІРІСПЕ

Түркістан атауының түркі тарихы үшін саяси емес, географиялық маңызы бар. Ежелгі түркі халықтары мекендеген аймаққа жататын Түркістанның шекарасын дәл анықтау өте қиын. Мүмкін, сондықтан да аталған аймақ тарих бойы әртүрлі атаулармен аталған. Мұның басты себептерінің бірі – ежелгі түріктердің қабылдаған өмір сүру салты. Көшпелі өмір салтын

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Мадина Молдашева.

** Док., Хазар университеті, Баку, Әзербайжан. telman.guliyev@khazar.org, ORCID: 0000-0003-0533-2429

ұстанатын түрлі түркі тайпаларының нақты қай аймақтарда қоныстанғаны және олардың алғашқы отаны қай жерде екені бүгінде де жүз пайыз анық емес. Бұл тақырып бойынша көптеген зерттеулер жүргізілгенімен, нәтижелер әртүрлі болды. Түріктердің алғашқы отаны ретінде Алтай таулары, Тәңір таулары, Ертіс-Орал таулары немесе Байкал көлінің айналасы сияқты түрлі аймақтар аталды. Бұл қиындық Түркістан шекаралары үшін де бар болғанымен, бұл мәселе бірінші атамекен мәселесімен салыстырғанда айқынырақ болды деп айтуға болады. Алайда, біз Түркістан үшін *terra incognita* (белгісіз жер) (Nesibli, 2019: 11) тіркесін қолдансақ қателеспейміз. Аталған аймақтың шекараларын анықтау Түркі әлемінің тұжырымдамасын нақтылау арқылы мүмкін болады (Yalçınkaya, 1994: 11).

Аталған аймақтың жалпы қабылданған анықтамасына сәйкес Түркістан Оңтүстік Сібір мен Моңғолияны қамтитын, Жайық таулары мен Еділ өзені, Памир және Гиндукуш тауларымен шектесетін өте кең географияны білдіреді. Сонымен қатар, бүгінде Қытайдың билігінде тұрған Түркістанның бір бөлігі *Шығыс Түркістан* деп аталады, ал біраз уақыт Кеңестік өкіметінде болған бөлігі *Батыс Түркістан* деп аталады (URL 1). Бүгінде Түркістан деп аталатын аймақта Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан және Қырғызстан сияқты түркі мемлекеттері бар.

Түркістан тарихи-географиялық термин ретінде

Түрік мемлекеттілігінің екі мың жылдық тарихында Түркістан атауымен бірде-бір мемлекет не князьдік құрылмаса да, түріктердің отаны ретінде қабылданған Орта Азия ежелден Түркістан деп аталған. Түркістан атауы алғашқы сасанидтер дереккөздерінде, содан кейін араб авторларының еңбектерінде Орталық Азия түріктері қоныстанған аймақтарды сипаттау үшін қолданылған (URL 2). Тұран атауы алғаш рет «Авестада» *жүйрік жылқылары бар Тұр тайпасының елі* ретінде аталғаны байқалады (Muhtarova, 1999: 52). Шекарасы толық нақтыланбаған географиялық аймақ үшін: Орталық Азия, Кеңестік Түркістан, Батыс Түркістан, Шығыс Түркістан, Тұран түріктері, Орта Азия, Ішкі Азия сияқты терминдер де қолданылды. Бартольдтің айтуы бойынша Түркістанның шекарасы мынадай:

Түркістан – Еуропа-Азия құрлығының батыс-орта бөлігіндегі үлкен аумақты алып жатқан, ежелден бері Тұран немесе

Түркістан деп аталатын мемлекет. Бұл атау түріктердің атамекені дегенді білдіреді. Бұл мемлекет батысында Жайық өзені мен Каспий теңізі, шығысында Алтай тауы мен Қытай шекарасы, яғни Шығыс Түркістан мен Қашқардың шығыс шекаралары, оңтүстігінде Иран мен Ауғанстан, солтүстігінде Тобыл, Томск (Сібір) арасында орналасқан (Bartold, 1902'den Nayit, 1988: 24).

XVII–XVIII ғасырларда кейбір ресейлік және еуропалық зерттеушілер Түркістанды аймақтың өте маңызды саяси, сауда және мәдени орталығы саналатын Бұхараның атымен Ұлы Бұхария және одан шығысқа қарай орналасқан жерлерді Кіші Бұхария деп атаған (Muhtarova, 1999: 53). Бұл тіркестер 1865 жылдан бастап Орынбордан басқарылатын патшалық Ресейдің оккупациясында болған Түркістан губерниясы үшін әкімшілік бірліктің атауы ретінде қолданыла бастады. 1867 жылы жаңадан басып алынған хандық жерлерді қосу арқылы орталығы Ташкентте орналасқан кеңейтілген Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды (Nayit, 1988).

Ерте ислам дәуірінің деректерінде Түркістан терминінің сирек қолданылғаны таң қалдырады. Селжұқтар дәуірінің деректерінде Түркістан анықтамасының көбейгені назар аудартады. Илханид дәуірінің деректерінде Түркістан атауының қолданылуы кең таралған; Аққоюнлу, Сефевидтер және Каджарлар дәуірінің жазбаларында ол сол мазмұнда қолданыла берді. Патшалық дәуіріндегі Әзербайжан далалық жұмыстарында Түркістан атауы кездесетініне куәлік етеміз. Осы кезеңде Түркістанның анықтамасы негізінен екі мағынаға ие:

- Түріктер тұратын жердің немесе жерлердің жалпы атауы ретінде;

- Белгілі бір аймақты, қаланы және оның аумағын қамтитын географиялық-әкімшілік атау ретінде.

XX ғасырдың басынан бастап бұл мағыналарға идеологиялық мағына да берілді.

Анықтағанымыз бойынша, Түркістан термині араб тілінде жазылған географиялық еңбектерде кездеседі. Ибн Хордадбехтің (820–912 жж.) «Мемаликүл-месалик» атты еңбегінде Түркістанның

атауы «түріктер елі» (ет-түрік елі) мағынасында қолданылған (Хордadbex, 1986: 152). X ғасыр географы Ибн Хаукалдың еңбегінде бұл термин анық қолданылған. Автор бұл атауды «Китаб сурат әлард» деп аталатын еңбегінің бір жерінде Түркістан мен Хорезмді білдірсе, басқа бір жерінде атын көрсетпей Мауераннахрдан кейінгі түріктердің атамекендері деген мағынада қолданған (İbn Havkal, 2014: 144, 347).

Аталған еңбектер Түркістанды *түріктердің атамекені* деп анықтаса, бұл атауды түріктердің өмір сүру кеңістігінің кеңеюі мен тарылуына байланысты қолданған. Мысалы, халифаттың ықпалы басым болған аймақтар Түркістаннан шығарылып, Хорезм мен Түркістан немесе Мауераннахр мен Түркістан ретінде пайдаланылды.

Араб ғалымдары Түркістанның анықтамасын сасанидтерден алған болуы ықтимал. Сасанидтер дәуірінің жазбаларында түркі елдері үшін екі негізгі анықтамаға басымдық берілген. Бұлардың біріншісі, Араз бен Күр өзендерінің жоғарғы жағы деген мағынада қолданылған алдымен Сабиран, содан кейін Хазаран атауы. Сабиран сөзі 500–560 жылдар аралығында қазіргі Әзербайжан Республикасының аумағында үстемдік еткен Сабыр хандығымен байланысты. Ахмед Зеки Велиди Тоған бұл атау сабирлердің тиімділігін жоғалтуына және аймақтың бір бөлігі сасанидтердің бақылауына өтуіне байланысты Ширван болып өзгертілгенін мәлімдеді. Белгілі болғандай, Ширван деп аталатын аймақтар Әзербайжанның Күр өзенінен Дербендке, кейде Серир деп аталатын Дағыстанның ішкі аймақтарына дейінгі аумақты қамтитын және Ширваншахтар (VI–XVI ғғ.) деп аталатын әулеттің үстемдік ететін тарихи-географиялық аймағының сипаттамасы. Сасанидтердің қол астына өткеннен кейін Сабиран Ширванға айналып, мағынасын жоғалтып, Ширлер елі (Арыстандар елі) сияқты ирандық мазмұнға ие болды. Бұны сол кезеңдегі Сабырдың орталығы болған Сабиран атауының Шабран болып өзгергені туралы мәліметтер де растайды (Togan, 1979: 99-100).

Сасанидтер Орта Азиядағы түрік атамекендеріне Тұран атауын берген. Сасанидтер дәуіріндегі кейбір жазбаларда арабтар орналасқан жер ретінде Такестан (немесе Татистан) термині, ал түріктер орналасқан жер ретінде Түркістан термині қолданылғанымен, жалпы сасанидтер үшін Тұран атауы басымдыққа ие болды. Бұл, сөз болып

отырған аймақтағы, әсіресе Орта Азияда орналасқан шағын түрік қала-мемлекеттерінің өзіне берген атау ма, әлде сасанидтердің иран тектес *ан* жұрнағымен құрылған *түрік елі* мағынасында анықтама екендігі жеткілікті түрде түсінілмеген. Бұл сөз болып отырған аймақтағы, әсіресе Орта Азиядағы шағын түрік қала-мемлекеттері тарапынан берілген атау ма, әлде сасанидтердің Иран тектес – *ан* жұрнағы арқылы құрылған «Түріктер елі» мағынасында берілген анықтама ма, жеткілікті түрде түсініле қойған жоқ. Өзбекстандағы соңғы археологиялық зерттеулерде табылған көптеген монеталарда Тұран атауы анық көрінеді (Boboyevov, Goyibov, Kubatin, 2015: 17-24). X–XI ғасырларда әсіресе Фирдоусидің «Шахнаме» шығармасының әсерімен Тұран мен Түркістанға берілген сипаттамалар парсы тіліндегі әдеби шығармаларда қайтадан мағынаға ие болғаны ұғынылады. Әзербайжан аумағында пайда болған шығармаларда Түркістан атауы, әдетте, Оғыз-Селжұқ дәуірінде кеңінен таралған. Оғыз тайпаларының дәстүрлі өмірі туралы әңгімелейтін «Қорқыт Ата Оғызнамасының» бір жерінде ғана Түркістан атауы аталады¹.

Ал парсы тіліндегі селжұқтардың шығармаларында Селжұқтар дәуіріне қатысты Түркістан атауы көп айтылады. Мұхаммед б. Әли б. Сүлейман ер-Равендидің «Рахат ус-Судур және Аят ус-Сурур» деп аталатын селжұқтар мен атабегтер дәуіріндегі маңызды еңбегінде, Түркістанның анықтамасы әрқашан географиялық мағынада, әсіресе Хорасанның жоғарысында орналасқан географияны қамтиды (er-Ra-vendi, 1999: 11, 14, 28, 85, 86, 88, 111, 188, 439).

Селжұқ дәуірінің хабарнамаларында Түркістан селжұқтардың атамекені ретінде сақталған. Садреддин әл-Хусейнидің «Ахбар ад-Девлети Селжұқия» еңбегінде Түркістан үшін Харкават, яғни *шатырлар елі* деген сөз қолданылған (el-Hüseyni, 1999: 50).

Түркістан атауының жазба деректерде таралуы Илхандық дәуірге сәйкес келеді. Аталмыш кезеңнің дереккөздерінде Орта Азия өңірі Түркістан деп аталады. Осы шығармалардың ішінде Түркістан тар географиялық мағынада селжұқтардың атамекені ретінде аталады. Хамидулла Казвини «Тарихи-Гүзиде» атты еңбегінде Селжұқ ұлдарының Мауераннахрға Түркістаннан келгенін мәлімдегенімен, мұнда оғыздардың баспанасы және Түркістанда өмір сүргендері

1 "Türkistan'ın direği, Tülü kuşun yavrusu". bk. "Kitabi-Dede Qorqud'un İzahlı Lüğeti, Redakoru Ağamusa Axundov, Bakı: Elm, 1999, s. 175.

туралы «Селжұқнамелерде» айтылған түсініктерді қайталайды (Kazvini, 2015: 17-18).

Тимуридтер дәуірінің дереккөздерінде Түркістан елі жалпы Шағатай еліне кіреді. Илханидтер дәуірінің көзқарастарында үстемдік еткен бұл дәуірдің тарихшылары Хорасанның жоғарысында орналасқан Моңғолияға дейінгі кең аумақты Түркістан деп атайды (Xafiz Abri, 2007: 64, 66, 119, 129-130, 270). Бұл кезеңнің дереккөздерінде Әмір Темір үшін *Әмір-и Түркістан* және *мелик-и Тұран* атағы қолданылған (İbni Arapşah, 2012: 50).

Хорасанның жоғарғы бөлігін Түркістан деп атау дәстүрі Сефевидтер дәуіріндегі деректердегідей жалғасуда. Мұны Сефевид дәуіріндегі Хасан Румлу, Искендер Мүнши және басқа авторлардың шығармаларынан көреміз. Мысалы, Хасан Грек Орта Азияда орын алған тақ ауысуларды Түркістандағы *ту көтеру* ретінде сипаттап аймақтың Түркістан деп аталатынын көрсетеді (Hasan-ı Rumlu, 2006: 71, 74, 123, 260).

Алайда, Сефевидтер дәуіріндегі эпостарда Түркістанды бүкіл Қызылбаш елін қамту үшін пайдаланылғаны байқалады. «Шах Исмаил және тәжді» атты дастанда Шах Исмаил І үшін *Түркістан ханы* атағын пайдаланылуы айтарлықтай ерекше (*Şah İsmail Hata'i Külliyyatı 2006: 133*). XV ғасырда өмір сүрген Әзербайжанның атақты ортағасырлық географтарының бірі Абдуррешид Бакуви Түркістанды барлық түркі елдерінің жалпы атауы ретінде анықтаған. Ол өз еңбегінде Түркістан шекарасының бірінші климаттық белдеуден басталып, шығыстың тереңдігіне қарай жетінші климаттық белдеуіне дейін созылатынын атап өтті. Бакуви сонымен қатар түріктердің оңтүстіктен солтүстікке дейінгі барлық климаттың шығысында тұратынын мәлімдеді (Ebdürreşid el – Bakuvi, 1992: 53).

Әзербайжанның солтүстік бөлігі Патшалық Ресейдің бақылауына өткеннен кейін жазылған шығармаларда Түркістанның географиялық анықтамасы дәл осындай мазмұнда қолданылған. Мысалы, Аббасқұлу аға Бакухановтың «Гүлистан-Ирем» атты шығармасында Түркістан атауы ежелгі авторлар қолданған географиялық мағынада қолданылады (Bakıxanov, 2001: 283).

Кеңес дәуіріндегі Әзербайжан тарихнамасындағы мәселелер

1801–1813 жылдардағы Ресей-Әзербайжан хандық мемлекеттері мен 1804–1813, 1826–28 жылдардағы Иран-Ресей соғыстары нәтижесінде Оңтүстік Кавказда әскери, геосаяси және геоэкономикалық жағынан стратегиялық маңызы бар Әзербайжан екіге бөлінген, қол қойылған Гүлістан және Түрікменчай келісімдерімен Ресей Әзербайжанның солтүстігін толығымен басып алу арқылы Кавказды басып алудың негізгі кезеңін сәтті аяқтады. Осы шапқыншылықтың нәтижесінде Осман империясының Орта Азиямен байланыс жолдары бақылауға алынып, орыстар тарапынан түркі халықтарын бір-бірінен жан-жақты ажыратып, олардың тарихи және ұлттық санасын әлсірететін отаршылдық саясат жүргізіле бастады.

Әзербайжандағы үстемдік еткен патшалық және кеңестік мәжбүрлеу Әзербайжан тарихнамасының дұрыс негізге, яғни өз тамырларына негізделуі ең үлкен қиындық болып табылады. Орта ғасырдың хикаялық шығармалардан кейін Аббаскулу аға Бакуханов сияқты патша режимінің репрессиясының ортасында Әзербайжан тарихын жазуға тырысқан кейбір жаңа кезең авторларының еңбектерінде де түрік тарихының тереңдігіне қатысты тарихи зерттеулер ұсынылмаған, аймақтың тарихы Иранның бір провинциясы аясында қарастырылған.

Әзербайжандардың шығу тегіне келетін болсақ, этномәдени кодтар тұрғысынан олардың Оңтүстік Кавказ аймағында өмір сүруі, егемендігін алу мәселелерінде шатасулар пайда болып, соқырлық саясаты жүргізілген. Аймақтың үлкен бөлігі ойдан шығарылған этникалық мозаикаға негізделген Әзербайжан ұлтының тұжырымдамасы түрік тарихынан ажыратылған марскистік-материалистік, халықтар бауырластығы туралы ойдан шығарылған дискурсқа негізделген географияға толығымен дерлік тәуелді тарих тезисін қабылдауға әрекет жасалды. Осы ерекше тұжырымдамаға сәйкес, солтүстікте Кавказ тілінде сөйлейтін халықтар албания халқын, ал Иранда парсы тілінде сөйлейтін халықтар атропетен халқын құраса, селжұқтардың келуімен гибриді Әзербайжандық болмыс пайда болды. Бұл тарихнама жалпы түркі тарихының бір бөлігі болып саналатын Әзербайжан тарихын дұрыс түсінуге және

жазылуына ғана емес, Иран немесе Кавказ тарихи зерттеулеріне, Ресейдің аймақтағы саяси және мәдени үстемдігін жалғастыруға қызмет еткен түсінік болды.

Ұлттық тарихи сананы қалыптастыру бағытындағы алғашқы маңызды қадамдарды XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында отаршылдыққа қарсы ұлттық ағартушыны алдыңғы қатарға шығаруға тырысқан Али Бей Хусейнзаде, Мехмет Эмин Расулзаде, Мұхаммед Хасан Бахарли, Ахмет Агаоглу және басқа да зиялылар еді. Али Бей Хусейнзадениң «Түріктер кімдер және олар кімдерден құралған» атты еңбегі ұлттық тарихнаманың қажеттілігі ұлтымыздың алдында өзекті мәселе ретінде тұрғанын ашып көрсетті. Али бей 1916 жылы қаңтарда Берлинде өткен Түркі халықтарының Құрылтайында ұсынылған баяндамасында орыстардың өз мәдениетін тарату арқылы түрік мәдениетін жоюға тырысып жатқанын, түрлі шектеулер мен цензуралармен ұлттық тарихи сананы әлсірететінін мәлімдеген және Түркістан, Кавказ және Қазан түріктерінің демографиялық жағдайын, олардың әлеуметтік-мәдени құндылықтарын, ұлттық және діни тұлғаларын, Усул-и-жәдид қозғалысының барлық түркі халықтарының бірлігі мен ағартушылығы үшін қаншалықты маңызды екенін атап өтті (Bayat, 1998: 58-60).

Кеңестік дәуіріндегі Әзербайжан тарихнамасының аясы да өте тар. Бұл кезеңдегі тарих саласында жүргізілген зерттеулер екі бөлікке бөлінеді: өлкетану мен Ресей-Кеңес және оның көзқарасы бойынша дүниежүзілік тарих.

Жоғарыда атап өткеніміздей, өлкетану Әзербайжанды географиялық тұрғыдан қамтып, түркі әлемінен бөлек және тәуелсіз ретінде қарастырылды. Бұл тұрғыда Түркістан атауы Әзербайжанның тарихи зерттеулерінде сирек кездеседі.

Осы кезеңде жүргізілген зерттеулерге назар аударған кезде Түркістан тіркесі әдетте ел және қала бөлігінде қолданылған. Мысалы, 1981 жылы Октай Эфендиев жариялаған сефевидтерге арналған ауқымды зерттеуінде Түркістан атауы бір жерде ғана аталады. Дегенмен, автор өз шығармасында Сефевид-Шайбани қақтығыстарына кеңінен тоқталғанымен, бұл атауды қолдануды жөн көрмеген. Қарастырылып отырған зерттеуде Түркістан атауы Хасан бей Румлудың «Ахсен эт-теварих» еңбегінен алынған үзіндіде

Мавераннахр, Қашғар, Андижан, Отырар маңындағы провинцияның атауы ретінде пайдаланылған (Efendiyev, 1981: 1).

Бұл кезеңдегі еңбектерде (мысалы, Зия Бунядовтың «Әзербайжан атабектерінің мемлекеті» және «Хорезмшахтар мемлекеті – Ануштегинидтер» және т.б.) Түркістан атауы бірнеше жерде қала ретінде қолданылған. Тәуелсіздік алғаннан кейін Әзербайжанда жазылған тарих кітаптарында Түркістан географиялық атау ретінде аталатынына тоқталамыз. Бұл тұрғыда Тевфик Нажафлидің «Әзербайжанның Қарақоюнлу және Аккоюнлу мемлекеттері» атты жан-жақты еңбегін атап өткен жөн. Бұл еңбекте Түркістан атауы Орта Азияны қамтитын үлкен географиялық аймақтың атауы ретінде қолданылған. Қарақоюнлу және Аққоюнлу мемлекеттерінің негізін қалаушылар болған оғыз топтары туған жері Түркістаннан келіп, Әзербайжан мен Анадолыға қоныстанды (Tovig, 2012: 27, 28, 53, 118, 189).

Түркістан атауы географиялық тұрғыдан да Экбер Н. Наджаф еңбектерінде ерекше көзге түседі. Автор Хаккы Дурсун Йылдыздың Түркияда дербес еңбек ретінде жарияланбаған «Әзербайжанда билік құрған түркі әулеті Сакогулдары» атты еңбегін Әзербайжан тіліне аудармасын қоспағанда, шығармаға көптеген толықтырулар енгізіп жұмыс көлемін үш еседен астам кеңейтті. Бұл ауқымды зерттеуде Түркістан атауы түріктер мекендеген үлкен географиялық аймақ ретінде қолданылған. Тіпті, кітапта Түркістанды кейде Шығыс Түркістан, Батыс Түркістан деп те атаған (Yıldız, 2019: 21, 24, 130, 236, 262, 311, 382).

Экбер Н. Наджафтың түркі халықтарының тарихына арналған Әзербайжанда жариялаған «Аран Атабегі», «Әзербайжан Селжұқтары-якуттары», «Селжұқ мемлекеті» және «Атабеглер тарихы» атты басқа еңбектерінде де Түркістан атауын жиі көруге болады. Бұл зерттеулерде Түркістан әрі тар, әрі кең географиялық атау ретінде кездеседі. Мысалы, автор оғыздардың, әсіресе Селжұқ оғыздарының, алғашқы отаны Түркістанды (Ясауидін атамекені) шағын жер ретінде пайдаланып, кейде қазіргі Қазақстанды, кейде бүкіл Орта және Орталық Азияны, яғни Қытайдан Хорасанға дейінгі аймақты белгілеу үшін пайдаланған. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі тарих саласында жүргізілген зерттеулердің тақырыптық бағыттарының ішіне: скифтер мен сақтардың шығу тегі, олардың алғашқы отаны,

ежелгі түркі көшпелі-жылқышылық өркениетінің қалыптасуындағы рөлі, біздің дәуірімізге кейінгі кезеңде Кавказда түркі тайпаларының болуы, түркі тайпаларының Түркістаннан Кавказға қоныс аударуының тарихи мәселелері сияқты тақырыптар кіреді. Селжұқ дәуірінен бастап түріктердің Түркістаннан келіп Әзербайжанда қоныстана бастағаны туралы Кеңестік деректерге қарағанда соңғы кезеңдегі университеттер мен орта мектептер үшін жазылған тарих кітаптарында әлдеқайда ерте, б.з.д. VII ғасырдан бастап түрлі түрік тайпаларының Түрік қақпасы деп аталатын Дербент арқылы Әзербайжанға келіп қоныстанғаны Қытай, Византия, Сирия дереккөздеріне, әртүрлі археологиялық зерттеулерге, жартастағы суреттер мен сипаттамаларға негізделген.

Баку мемлекеттік университетінің Көне тарих кафедрасының шешімімен жарияланған Заур Хасановтың түркі-скифтік параллелизмін дәлелдеуге негізделген «Патша скифтер» еңбегі де тарихи-салыстырмалы әдісті қолдана отырып, лингвистикалық және археологиялық материалдарға, топонимдерге қатысты зерттеулерге сүйеніп, Орта Азия мен Кавказдағы прототүрік өркениетінің ежелден бері келе жатқанын және бір-бірімен байланысты екенін көрсетеді. Скифтердің алғаш рет бүгінгі Түркістан географиясында байқалғаны, олардың массагеттерге қарсы күресінен кейін Оңтүстік Кавказ жеріне келгені жазылған (Hesenov, 2005: 28).

Негізі, университеттердің тарих факультеттерінде оқу құралы ретінде оқытылатын түркі халықтарының тарихы туралы кітаптарында ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі Түркістанның атауы, оның тарихи географиясы және онда құрылған Түркі мемлекеттері туралы толығырақ мәліметтер келтірілген. Бұл еңбектердің ішіндегі ең маңыздысы – Баку мемлекеттік университетінің профессоры Эсмед Мұхтаровтың жазған еңбегі. Кітапта б.д.д. кезеңнен бастап XVII ғасырға дейінгі Түркістанның тарихи географиясы, Батыс Түркістан және Қазақстан, Шығыс Түркістан, Моңғолия мен Сібір сияқты бірнеше бөлімдерде жарыққа шығаруға тырысқан, Түркістанда құрылған мемлекеттер, олардың маңызды әскери экспедициялары, өркениеті мен экономикасы егжей-тегжейлі зерттелген (Muhtarova, 1999). Шығармада Түркістан мен Араб халифатының өзара қарым-қатынасы, Омейя басқыншыларына қарсы күрес, IX–XII ғасырларда Батыс Түркістанда құрылған түркі

мемлекеттері, Моңғол билігі кезеңіндегі Түркістанның жағдайы жан-жақты қарастырылған.

Нисбет Мехдиева жазған және Әзербайжан ғылымдары мен Білім Министрлігінің шешімі бойынша университет студенттеріне арналған оқулық ретінде басылған «Түркі халықтарының тарихы» кітабында XIX–XX ғасырлардағы Түркістанның тарихы, аймақтағы саяси-азаматтық жағдай, Ресей басқыншылығының басталуы, басқыншылыққа қарсылықтар, одан кейінгі негізгі іс-әрекеттер, сондай-ақ, әкімшілік құрылымның реформалары туралы толық ақпарат берілген (Mehdiyeva, 2010).

Хазар хандығын зерттеушілердің бірі Ферда Аседов 2018 жылы жарық көрген «Хазарлар және Әзербайжан» атты еңбегінде хазарлардың шығу тегі мәселесін кеңінен қозғап, олардың алғашқы отаны Сырдария бассейні екендігіне тоқталып, бұл ойды қазақстандық тарихшы Бейімбет Бабиктеұлы Ирмұхановтың үш қазақ халқы Кердері, Шеркеш және Берш хазарлардың қалдықтары деген пікірін қамту арқылы кеңінен түсіндірді. Атақты тарихшы Питер Голден де қазақ халқының этногенезін қалыптастырудағы хазарлардың рөлі маңызды деген қорытындыға келді (Esedov, 2018).

ҚОРЫТЫНДЫ

Кеңес Одағы кезіндегі барлық пәндер сияқты, ғылыми зерттеулер де саяси бюроның сүзгісінен өтуі керек еді. Бұл цензураға ең көп ұшыраған салалардың бірі тарих ғылымы екені сөзсіз. Кеңестердің түрік тарихына қатысты қазірдің өзіне қалыптасқан оппозициялық саясаты бұл кезеңде Түркістан мен түрік тарихын жеткілікті және объективті зерттеуге кедергі келтірді. Тіпті Түркістан термині 1924 жылы әдебиеттен алынып, Түркістанның орнына Орта Азия термині қолданыла басталған. Алайда, жоғарыда айтып өткеніміздей, Түркістан деген сөз тарихтың ешбір кезеңінде саяси мағынаға ие болған емес. Ғасырлар бойы оны барлық қоғам қолданып келеді және тек географиялық мағынаға ие болған. Алайда, бұған қарамастан, Кеңес Одағының репрессиялық және тыйым салу саясатынан құтыла алмады.

Кеңес Одағының ыдырауы және осы одақтың құрамына кірген түркі республикаларының тәуелсіздік алуы нәтижесінде бүгінде

аталған елдердегі ұлттық тенденциялардың барған сайын артып келе жатқанына куә болып отырмыз. Бұл өзгеріс процесі ғылымда, әсіресе тарих саласында әлдеқайда күштірек көрінеді. Әзербайжанда да өзіне қайта оралу тұрғысынан маңызды өзгерістер бар екені байқалады. Кеңес Одағының 70 жылдан астам уақыт билік құрған түрік аймақтарында жүргізген ассимиляция саясатына қарамастан, Әзербайжан қоғамы өзінің тарихи шындықтарын зерттеуді және білуді жалғастыруда.

Әлемнің әртүрлі географияларындағы түріктермен ортақ құндылықтарды Әзербайжан қоғамы жақсы меңгереді және бұл оң өзгерістер үдерісін жылдамдатады. Түркістан өңіріне деген қызығушылық соның бір көрінісі болып табылады. Осы және осыған ұқсас тақырыптар бойынша ғылыми зерттеулер уақыт өте келе көптеген кемшіліктерді жояды. Әсіресе тарих, география, этнография және т.б. салаларда көбірек ғылыми зерттеулер қажет. Түрік мемлекеттері арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар дамыған сайын басқа салаларда да қысқа мерзімде оң нәтижелер болады деген ойдамыз.

ДЕРЕККӨЗ

- Bakühanov, A. (2001). *Gülistani-İrem*, Tahran: Möminin intişarat.
- Barthold, W. (1902). *Türkistan*, Ensiklopediceskiy Slovar, Petersburg, 174-204, (Aktaran B. Hayit), "*Türkistan Terimi Üzerine*", TDAD, 174-204.
- Bayat, A. H. (1998). *Hüseyinzade Ali Bey*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Boboyevov Ğ., Ğoyibov B., Kubatin A. (2015). İlk Urta Asr Samarkand Tanqalarida "Tyron" Toponimi", *O'zbekiston Arxeologiyası*, No: 2 (11), 17-24.
- Dursun, Y. H. (2019). *Saciler (Azerbaycanda hökm sürmüş bir türk xanedanlığı, 889-941)*, Bakü: Başla Yayınları.
- Ebdürreşid el – Bakuvi (1992). *Abidelerin Hülasesi ve Qüdretili Hökmdarın Möcüzeleri*. (Arapçadan tercüme, mukaddime ve şerhleri akademik Ziya Bünyadovundur). Bakü. (Aktaran Esmet Muhtarova). Türk Halklarının Tarihî. Bakü 1999.
- Efendiye, O. (1981). *Azerbaydjanskoe qosudarstvo safevidov v XVI veke*, Baku: İzdatelstvo Elm Yayınları.
- el-Hüseyni Sadereddin Ebü'l-Hasan Ali ibn Nasır (1999). *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- er-Ravendi Muhammed b. Ali b. Süleyman (1999). *Rahat üs-Sudur Ayet üs-Südur*, (Çev. Ahmed Ateş). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. I-II.

- Esedov, F. (2018). *Xezerler ve Azerbaijan*, Bakü: Elm ve Tehsil Yayınları.
- Hasan-ı Rumlu (2006). *Ahsenü't-Tevarih*, (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hayit, Baymirza. (1988). *Türkistan Terimi Üzerine*, TDAD, 1988.
- Hesenov, Zaur. (2005). Çar Skifler, Bakü, "Ebilov, Zeynalov ve oğulları."
- İbn Havkal (2014). *10.Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Xordadbex (1986). *Kniqa putey i stran*, Perevod s arabskoqo, kommentarii, issledovanie, ukazateli i kartı Naili Velixanovoy, Baku: Elm Neşriyat.
- İbni Arabşah (2012). *Acabul-Makdur*, (Çev. D.Ahsen Batur). İstanbul: Selenge, 2012.
- Kazvini, Hamidullah Mustevfi (2015). *Tarih-i Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, Editör Erkan Göksu, İstanbul: Bolge Kültür Sanat Yayınları.
- Mehdiyeva, N. (2010). *Türk Halkları Tarihi*, Yeni dövr (XIX – XX esrin evveli), Bakü.
- Muhtarova, E. (1999). *Türk Halklarının Tarihi*, Bakü.
- Necefli, T. (2012). *Azerbaycan Qaraqoyunlu ve Ağqoyunlu dövlətləri*, Bakü: Çasıoğlu Yayınları.
- Nesibli, N. L. (2019). *Azerbaycan Tarihi Millet, Devlet ve Siyaset*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- Şah İsmail Hata'i Külliyyatı (2006). (Giriş ve Eklerle Yay. Haz. Babek Cavanşir, Ekber N. Necef). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Taşagıl, A. (2012). İslam Ansiklopedisi, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Türkistan maddesi, 556-560.
- Togan, A.Z.V. (1979). **Azerbaycan** maddesi, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, 99-100.
- Türkistan'ın direği, Tülü kuşun yavrusu* (1999). bk. "Kitabi-Dede Qorqud'un İzahlı Lüğeti, Red. Ağamusa Axundov, Bakü: Elm Neşriyat.
- Xafiz, A. (2007). *Zeyl-i Djami at-tavarix-i Raşidi*, Perevod s persdskoqo, predislovie, kommentariy, primeçaniya i ukazateli E.R.Talışanova, Baku.
- Yalçınkaya, A. (1994). *Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Интернет ресурстары

URL 1 : <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (Кірген күні: 12.04.2022)

URL 2: <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (Кірген күні: 12.04.2022)

TURKESTAN IN AZERBAIJAN HISTOGRAPHY

ABSTRACT

There are many scientific researches and studies on Turkestan. Turkologists in many countries of the world examine this region and Turkic history in depth. Some question marks on Turkic history have become clear as a result of the researches made in the mentioned region. In Azerbaijan, studies on this subject with the perspective of national and objective historiography mostly coincide with the last periods of the Soviet Union and after independence. Of course, the scientific community knows that the reasons for this are political. Although there is a great interest in Turkestan and Turkic history by scientists in Azerbaijan, unfortunately, political obstacles hampered these studies for a long time. The main purpose of this research we have conducted is to elucidate the foundations of the concept of Turkestan in the historiography of Azerbaijan, to analyze the studies on the geography in question, and to reveal the view of Azerbaijani historians on Turkestan. We hope that our study will contribute to Turkish history.

YAVUZ BÜLENT BAKİLER'İN TÜRKİSTAN TÜRKİSTAN ADLI ESERİNDE KÜLTÜR COĞRAFYASI

Dinçer Atay*

ÖZ

Türkistan coğrafyası, İslamiyet öncesi dönemden başlayarak günümüze değin kültürel yaşamlarını icra ettikleri ve ontolojik olarak konumlandığı bir bölgedir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile daha da pekişen Türklük bilinci, köken bilgisi temelinde Türkistan coğrafyasına eklemelenir. Turan mefkûresi ekseninde giderek artan aidiyet birçok edebî eserde izlek olarak işlenir. SSCB'nin dağılmasından kısa bir süre önce devlet görevlisi olarak Türkistan bölgesini ziyaret eden Yavuz Bülent Bakiler, bu izlenimlerini gezi yazısı türündeki *Türkistan Türkistan* adlı eserinde dile getirir. Eserde dikkat çekici en önemli husus Türkistan'daki Türklerle Anadolu Türklerinin benzerliklerine odaklanmak suretiyle teşkil edilmek istenen birlik olma arzusudur.

Bu çalışma Türkistan bölgesinin salt Yesi şehrine atfedilen bir adlandırma olmadığı bilakis daha şümüllü bir açılıma sahip olduğu noktasında şekillenir. Ayrıca Türkistan bölgesinin zihinlerde bir kültür coğrafyası biçiminde teşekkül etmesi, Yavuz Bülent Bakiler'in mezkûr eseri bağlamında değerlendirilecektir.

GİRİŞ

İnsanın dünya algısı, tabiat yorumu ve hayata karşı takındığı tavırların farklılık arz etmesi bağlamında teşekkül eden kültür, edebiyat ve coğrafya olguları ile doğrudan bir ilişki içindedir. Kültür coğrafyası da bu doğrultuda somutluk kazanır. Aynı kültürün içinde var olan ve hem kültürü var eden hem de kültürle şekillenen toplumların ürettiği edebî metinler maharetiyle kültür coğrafyasına olan bağlılık sağlanır. Böylece toplumlar yaşadıkları topraklarını kendilerine göre, bir başka ifadeyle “kendilik”lerine göre isimlendirir, şekillendirir ve coğrafyayla içsel bir bağ kurarlar. İnşa

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Kars, Türkiye, dinceratay@gmail.com

edilen kültür yaşamın pek çok alanında gözlemlenebilir. Tarımsal faaliyet gibi en ilkel ve basit eylemlerle başlayan bu döngü en estetik boyutta mimariye veya güzel sanatlara kadar yansır.

Bugün Kazakistan'ın sınırları içinde bulunan eski adı Yesi olan Türkistan, belirli bir şehirden ziyade Türklerin yaşadıkları bölgelere verilen bir isimdir. Tarihsel süreçte zaman zaman milletlerin kendi ötekileri tarafından isimlendirilmesi meselesi, bir milletin yaşadığı coğrafyalara da atfedilebilir. Söz gelişi Anadolu'nun Türkiye diye isimlendirilmesi Haçlı Seferleri'nin cereyan ettiği yüzyıllarda Anadolu'dan geçen Hristiyan askerlerinin Türkmen obalarını görmesinden sonra "Turcia" şeklinde ifadeleri ile ilişkilidir. Bununla birlikte; "bazı batı kaynaklarında 580'lere doğru Orta Asya için Turkhia (Türkiye) adı yer almaktadır." (Taşağıl, 2012: 556). Öte yandan Türklerin kültürel yaşantılarını icra ettiği bilinen adı ile Türkistan şu bölgeleri ihtiva etmektedir:

İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibirya'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar. Bu alanın tarihî kaynaklardaki adı XIX. yüzyıl ortalarına kadar Türkistan'dır (Türk yurdu) (Taşağıl, 2012: 556).

Dolayısıyla neredeyse günümüze kadar Türkistan olarak anılan bölgenin içinde Türklerin tarih sahnesine çıktıkları dönemden itibaren varlıklarını devam ettirdikleri Hive, Buhara, Semerkant, Kaşgar, Horasan gibi şehirler mevcuttur. Hemen belirtmek gerekir ki; bu coğrafi tasvirin bir benzerine Ömer Seyfettin'in *Yarınki Turan Devleti* adlı makalesinde de rastlamak mümkündür: "*Orta Asya, Türksitan ve Cenubî Sibirya, Pamir de bizim siyasî hudutlarımız içine girince Garp Türklerinin hükûmeti artık Osmanlılıktan tamamıyla çıkıp hakikî ve büyük bir Türk ve Müslüman hükûmeti, bir Turan devleti olacaktır*" (Ömer Seyfettin, 2016: 433). Siyasî gelişmeler ve beraberinde gelen savaşlar neticesinde Horasan üzerinden Anadolu'ya devam eden Türk göçleriyle Anadolu on birinci yüzyıldan itibaren "Türk Yurdu" olarak kabul edilir. Selçuklulardan sonra Osmanlı Devleti'nin fetih politikasını Batı'ya yöneltmesi ile Türkistan coğrafyası ile olan bağlar nispeten nasırlaşır.

Türk modernleşmesinin Türk ulusunun inşası sonucunu doğurması-na giden yolda beliren “Üç Tarz-ı Siyaset”ten Türkçülük, yaşanan gelişmeler neticesinde diğer fikir akımlarına nazaran daha fazla kabul görür. Bilhassa II. Meşrutiyet devri edebî birikiminde Türk tarihi küllî bir bakışla yeniden yorumlanır. Köklerinin ve tarihinin Osmanlı Devleti’nden öncesine dayandığının farkına varan Oğuz Türkleri, Türkistan coğrafyasına da yeniden ilgi göstermeye başlar. Tanzimat devri Türk aydınlarından Şemsettin Sami’nin *Kâmus-ı Türkî*’sinin ve Ahmet Vefik Paşa’nın *Lehçe-i Osmanî*’sinin mukaddime bölümlerinde ifade edilen Çağatay Türkçesi ve Türklerin Osmanlı Devleti’nden önce de bir tarihe sahip oldukları meseleleri Tanzimat devrinden II. Meşrutiyet’e taşınacak olan hürriyet ve kendilik bilinci bahislerine katkı sunar. Mehmet Emin Bey’in *Türkçe Şiirler*’indeki Türklük bilinci görünümü Osmanlı Devleti’nin hâkim unsuru olan Oğuz Türklerini içerimlerden Müslüman Türk kimliği ekseninde İsmail Bey Gaspıralı’nın fikrî çıkışı ile “birlik” meselesi giderek daha da somutluk kazanır. Kazan Türklerinin İstanbul’a gelişi bağlamında gerek Yusuf Akçura gerekse Hüseyinzade Ali Bey’in Türklük hakkındaki fikirleri zamanla Turan coğrafyası algısıyla birleşir ve nihayet Ziya Gökalp’ın âdetâ formülize ettiği bir fikrî aşamalar dizgesine kavuşur. Dünyadaki bütün Türklerin birleşmesi anlamına gelen bir varoluş biçimine bürünen Turancılık fikri, II. Meşrutiyet devrinde Türkçülük fikri ile içkin bir hâle bürünür. Gökalp’ın “Turan” manzumesinin *Genç Kalemler*’de yayımlanması, “Yeni Lisan” hareketinin coğrafi anlamda daha kapsamlı bir açılıma ve hatta yayılıma kavuşması anlamına gelmektedir. Gökalp’ın Turan mefkûresine dair şu ifadesi çalışma başlığıyla da ilgili bir bakış açısına bağlanmak adına son derece önemlidir: “*Turan kelimesi, Turlar yani Türkler demek olduğu için, münhasıran Türkleri ihtiva eden camia- vi bir isimdir. O hâlde, (Turan) kelimesini bütün Türk şubelerini ihtiva eden büyük Türkistan’a hasretmemiz lazım gelir*” (Ziya Gökalp, 1339/1923: 24).

Turan fikri ile içkin bir hâle evrilen Türkistan coğrafyası, II. Meşrutiyet devri Türk edebî birikiminde farklı türdeki eserlerde de işlenir. Bunların en önde gelenleri arasında Müfide Ferit’in *Aydemir* romanı ve Ahmet Hikmet’in *Gönül Hanım* romanı yer almaktadır. Öyle ki romanın ilk yayımlandığı sırada Köprülüzâde Mehmet Fuat *Büyük Mecmua*’da mezkûr eser üzerine müstakil bir yazı kaleme alır. Yazının ilk paragrafı oldukça dikkat çekicidir:

Ne bahtiyar tesadüf! Türkiye’deki Türklerin millî hakkını bir ‘tez: müddeâ’ şeklinde ileri süren ilk milliyetperver roman bundan sene- lerce evvel Halide Hanım tarafından yazılmıştı; şimdi Türkiye dışın-

daki Türklerin de bizim kardeşlerimiz olduğunu göstererek ruhumuzun şefkat ve faaliyet ufuklarını genişleten ikinci Türkçü romanı da yine bir Türk kadını tarafından neşrediliyor. Bizde on yıldan beri Halide Hanım'dan başka belli başlı diğer bir romancı yetişmediği cihetle 'Aydemir'in intişarı bu itibar ile de mühim bir hadisedir (Köprülüzâde Mehmet Fuat, 1919: 27-28).

Halide Edip'in *Yeni Turan* romanının Türkçülük fikrine Türkiye Türklüğü ekseninde yaklaşmasına karşılık Müfide Ferit'in Türkçülük fikrinin coğrafi algısının daha geniş olmasına vurgu yapması oldukça önemlidir. Ahmet Mithat Efendi ile başlayan edebî eserlerde İstanbul'un ve hatta Anadolu'nun dışında cereyan eden vakalar kurgulamak II. Meşrutiyet devrinde daha ziyade Türklerin yaşadıkları coğrafyalara yönelimle devam eder. *Aydemir* romanının başkişisi Aydemir, "*Türkistan'daki Türkleri uyandırmak, onlarda Türklük ideal ve sevgisini canlandırarak Türk birliğinin kurulmasına hizmet amacındaki Türkçü bir gençtir*" (Kaplan, 1990a: 33). Böylesine mefkûreci, ülkücü bir tipin Türk edebiyatında var olması, Türkistan coğrafyasının benimsenmesi ve yeni ulus inşacı bakışlarla yeniden yorumlanmasına fırsat vermektedir.

Bu başlangıçtan sonra Ahmet Hikmet'in *Gönül Hanım* romanı da benzer bir şekilde hem Türk kadınına önceleyecek hem de Türkistan coğrafyasının Türkiye Türklüğü tarafından daha şuurulu bir biçimde algılanmasına katkı sunacaktır. "*1 Şubat 1336 (1920)-13 Nisan 1336 (1920) tarihleri arasında Tasvir-i Efkâr gazetesinde 33 bölüm halinde tefrika edilen*" (Ercilasun, 1985: 67) *Gönül Hanım*, Orhun Abidelerinin varlığının araştırılması ve Türkiye Türkleri tarafından da bilinmesi meselesini işler. "*Tarih bilinci ve millet sevgisinin ön plana*" (Kaplan, 1990b: 50) çıkarıldığı karakterler, Türkiye sahası Türk edebiyatında Türkistan coğrafyasının edebî bir metne konu olması bakımından öncüllük arz eder. Cumhuriyet'in ilanından sonra nispeten daha ziyade Türkiye Türklüğüne, Atatürk ilke ve inkılaplarına odaklanan edipler, 1960'lardan sonraki gelişmeler eşliğinde Türk tarihini yeniden izleksel kurgularına taşırlar.

Farklı türdeki eserlerin arasında Türkistan coğrafyasına odaklanılan gezi yazısı türündeki *Türkistan Türkistan*, doğrudan doğruya gözlemlerin aktarılması bakımından farklılık arz eder. Böylece Türkistan coğrafyası, kurgusallıktan ziyade daha gerçekçi bir yaklaşımla ele alınmış olur. İlk baskısı 1986'da yapılan eser;

Yavuz Bülent Bâkiler'in [gezi yazısı türündeki ikinci eseridir]. Kitap, Sovyetler Birliği'nin dağılmaya yüz tuttuğu, ancak henüz varlığını sürdürdüğü 1980 yılında, uluslararası seviyede yapılan 'Taşkent Film Festivaline' Bâkiler'in Kültür Bakanlığı'nı temsilen katıldığı resmî gezinin Türkistan'la ilgili incelemelerinden oluşmaktadır. Önce Türk Edebiyatı dergisinde tefrika edilen kitap, 1986 yılında Türk Edebiyatı Vakfı tarafından basılmıştır (Özcan, 1996: 93).

Eserin en önemli niteliği Türkistan coğrafyasına doğrudan odaklanması ve Bakiler'in Anadolu Türklüğü ile Türkistan Türklerinin kültürel eksendeki aynılığını her fırsatta aktarmış olmasıdır.

Bu çalışmada ilk olarak Yavuz Bülent Bakiler'in gezi yazısı türündeki *Türkistan Türkistan* isimli eserine yansıyan Türkistan coğrafyası algısına odaklanılacaktır.

Türkistan'a Seyahatten Önce Şiir: Yavuz Bülent Bakiler'in Şiirlerine Yansıyan Türkistan Algısı

Yavuz Bülent Bakiler Türkçülük fikrini benimsemekle birlikte Türklerin İslâm dinine mensup olan unsurlarına ziyadesiyle ilgi gösteren bir ediptir. Söz konusu hususiyeti, Türk dünyasını teşkil eden Türk soylu halkların pek çoğunun İslâm dinine mensup olması eşliğinde değerlendirmekte fayda vardır. Bu durum, "Türkiye dışındaki Türk dünyasının ele alındığı romanlara da yansımıştır" (Bozdoğan, 2008: 430). Edebî yaşamına şiir türü ile başlayan Bakiler, Karabağ'ın Ağdam kasabasından Anadolu'ya göç eden bir ailenin evladıdır. Doğudan Anadolu'ya göç etme meselesi, onun edebî eserlerinde Türklük bilinci, gurbet ve özlem hususlarının daha yoğun bir izlek olarak işlenmesinin temel kaynağıdır. Ermeni mezalimine maruz kalan Karabağ'ın tekrar Türk egemenliğine geçmesi yönündeki yoğun duyuşları içermeyen şiirleri, Ziya Gökalp'ın Turan mefkûresi dâhilinde tasavvur ettiği aşamalara fikrî yönden bağlı gibidir. Türkiye'deki Türklerin birliğinden sonra yakın coğrafyadaki Oğuzların ve Türkmenlerin birlik olması ideali, onun şiirlerinde müstakil olarak işlenir. Atalar yurduna duyduğu hasret Karabağ'a odaklanmakla birlikte dikey boyutlu bir tarih algılamasında ise Türkistan coğrafyasına taşınmaktadır. Onun *Türkistan Türkistan* adlı eserinde varlık bulan Türkistan coğrafyası algısının kaynaklarını şiirlerinde aramak son derece yerinde bir iş olacaktır.

Bakiler bütün şiirlerini topladığı *Harman* isimli eserinde "Turan" ismiyle müstakil bir bölüm de açar. Burada yer alan şiirler Türkçülük fikri

etrafında Turan idealine bağlanır. Mezkûr bölümdeki ilk şiirin adı “Unuttuğumuz İnsanlar”dır (Bakiler, 2009: 197). Buradan hareketle Türkistan ve/veya Turan coğrafyasındaki Türk soylu halkların Türkiye Türkleri tarafından yeteri kadar hatırlanmadığı ekseninde bir öz eleştiri mevcuttur. Zira Bakiler şiirini, unutilan insanlar şeklinde değil de ikinci çoğul kipiyle, bir başka ifadeyle “biz” bilinci ile isimlendirir. Böylece Türkistan coğrafyasındaki insanları da Türk etnik grubu içinde tasavvur etmek suretiyle “biz” şeklinde dile getirir. Şiirde Kafkas Türkleri odağında şekillenen bir algı dikkatleri çekse de;

Ben Hazar Denizi'nin doğusunda doğmuşum
Hazar Denizi'nin kıyısında öleceğim (Bakiler, 2009: 197).

mısraları Türkistan coğrafyasının varlığını imlemektedir. Onun “Bizim Türkümüz” adlı şiirinde de Türkiye'nin siyasi sınırlarının haricinde kalan Türk soylu halklardan uzak kalma eşliğinde beliren gurbet duygusu hâkimdir. Tanrı Dağları'ndan Balkan coğrafyasına kadar uzanan bir Türk dünyası coğrafyası Bakiler'in şair imgeleminde somutluk kazanır:

Gönlümüzü sınırsız alan topraklar
Tanrı Dağları'na doğru Bismillâhlarla uzar
Kim demiş vatanımız Edirne'den Kars'a kadar (Bakiler, 2009: 202).

Onun şairlik muhayyilesinde Türklerin yaşadığı coğrafya Türkiye Cumhuriyeti'nden ibaret değildir. Kerkük, Azerbaycan, Üsküp gibi Türk yurtlarını andıktan sonra “Türkistan” şiirine yer verir. Bakiler, “Türkistan” şiirini ilk defa Çağrı dergisinin 22. yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen gecede okur. Ona göre Türkistan, “*dilimizin, tarihimizin ve aydınlık medeniyetimizin filizlendiği, boy verdiği, muhteşem mucizeler meydana getirdiği mübarek topraklardır*” (Bakiler, 2011: 39). Baykal Gölü ifadesi ile başlayan şiirde Türkistan coğrafyasının birçok önemli şehri ve o şehirlere değer katan tarihî şahsiyetleri anılır. Mezkûr şiirde Mekânların bizleştirilmesinde temel işlev olarak beliren halk kültürü tarihle içkin bir biçimde işlenir:

Baykal Gölü yaylağından kopup gelen canlarla
Belki bin yıldan beri söylenen destanlarla
Kağanlarla, hanlarla, kamlarla, ozanlarla...
Yine Türkistan'ı andım... (Bakiler, 2009: 215).

İnsan, geçmişte yaşamışlıkları olduğu kişileri anar. Bakiler de Türkistan'ı âdeta kişileştirmek suretiyle uzun süredir görüşemediği bir dostu

gibi algılar. Mekâna sinen “canlar”ın ruhuyla içsel bir bağlantı kuran Bakiler, İslâmiyet öncesi Türk sözlü birikimi var eden öznelere de dâhil ettiği bir tinsel grupla Türkistan’ı anar. Mekâna hükmeden hanlar ve kağanlar hâlâ Türkistan’ı bekler gibidir. Şairin kullandığı “yine” kelimesinden hareketle onun Türkistan’a duyduğu özlemin ne kadar büyük ve bitmez bir niteliğe sahip olduğu çıkarımlanabilir. Öte yandan şairin mezkûr anma eylemini sıklıkla yaptığı kendini belli eder. Bakiler’e göre Türkistan onun “öz yurdu”dur. Komünizm ideolojisine karşı bir dünya görüşüne sahip olan Yavuz Bülent Bakiler’e göre Türkistan coğrafyası ve bittabi bölgedeki Türk soylu halklar SSCB hükmünde âdeta çarmıha gerilmiş gibidir. Şairin böyle düşüncesinin temel gerekçesi SSCB’nin Türk soylu halkların Türk olmadıkları yönünde izlediği politik ve hatta totaliter tavrıdır. Farklı farklı Türk boylarına mensubiyetleri sebebiyle Özbekleri, Kazakları, Kırgızları, Türkmenleri ve bilumum Türk boylarını ayrı ayrı milletlermiş gibi tasavvur eden bu zihniyet, Türkistan’daki Türklük bilincini ortadan kaldırma çabasındadır. Bunun acısını yüreğinde hisseden şairi teskin eden ise Türkistan şehrinde metfun olan Ahmet Yesevi olur. Anlatma eylemini de icra etmek suretiyle sözün dönüştürücü gücünü görünür kılan Ahmet Yesevi, Horasan erlerini, erenlerini anar ve 20. Yüzyılda Çin Halk Cumhuriyeti’nin baskıcı tutumlarına maruz kalan Doğu Türkistan’ın en büyük millî kahramanlarından Osman Batur’u hatırlatır. Bakiler’in şair imgeleminde kurulan bu kutlu birlik, ondaki Türkistan’ın hür olacağına dair inancı pekiştirir. Tabiattaki her canlı ve varlık özgürce doğada dolaşıyorken Türkistan’ın ve Türkistan’daki Türklüğün esir olması şairin ruhuna zulmetmektedir.

Şiirdeki bentlerin son mısralarında cümle ögesi olarak kullanılan yüklemeler dikkatle seçilmiştir: “andım, yandım, inandım, sandım, kazandım, uzandım.” Anılan, yanılan, inanılan bizzat Türkistan’ın kendisidir. Sanılan ise onun hür olduğudur. Oradaki soydaşlarının gönüllerini kazanan Bakiler nihayet Türkistan topraklarına uzanır ve ebedî bir uykuya huzurla geçmek ister. İslâm inancına göre ölümden sonra da hayat vardır. İnsan, materia priması olan toprakta maddî anlamda yok olur. Bir bakıma tinsel bağlamda toprakla birleşir, içkinleşir ve hemhâl olur. Şaire göre kutsal olan Türkistan toprakları asırlarca huzurla durulacak bir niteliğe sahiptir. Bu durum şairin kendi muhayyilesinde böyledir. Fakat gerçekte Türkistan hür değil, esaret altındadır. SSCB iktidarı, âdeta Elçin Efendiyev’in bilindik romanı olan Ölüm Hükümü’nde olduğu gibi Türkistan topraklarının üzerinde yaşayan Türklerin “ölüm hükmünü” icra etmektedir. Söz konusu ölüm salt biyolojik nitelikli değil bilakis tinsel ve kültürel temeldedir. Bu esaretin

verdiği azaptan Tanrı'ya sığınan şair Türkistan coğrafyasındaki şehirleri hür bir biçimde doyasıya gezme arzusunda olduğunu terennüm eder:

Görmeden göstermeden Taşkent'i, Buhara'yı
Urumçi'ye varmadan atsız-pusatsız
Bir başıma, yorgun-argın, kolsuz kanatsız
Türkistan'a dost gönüller kazandım.

Tanrım, bir gün acaba diyebilecek miyim?
Vuslatın yüzüme nakışladığı nurla
Bir kardeş bahçesine uzanır gibi huzurla
Türkistan'ın toprağına uzandım (Bakiler, 2009: 216).

Şairin kullandığı “bir başına” ifadesi, yalnızlığı değil de güvenle tek başına seyahat edebilmeyi imler. Zira ilgili bendin sonunda şair gönüller kazandığını ifade eder. Türk tarihinde alp kimliğini işaret eden “at ve pusat” âdeta alpin bedenin birer uzvu gibidir. Şairin Türkistan'da silahsız ve yaya olarak dolaşması hem mekânın güvenliğini hem de mekânı doya doya gezmek ve gözlemlemek arzusunu örtük bir biçimde sembolize eder. Bakiler, 1985'te gittiği Türkistan'da bu şiirinde andığı özel şehir isimlerinden yalnızca Urumçi'yi ziyaret edemeyecektir. Buhara ve Taşkent'i şiirinde söylediği gibi “gönüller kazanarak” gezecek ve gözlemleyecektir.

Şiirde geçen “...diyebilecek miyim?” ifadesi şairin Türkistan coğrafyasına gitme arzusunu zirve noktası gibidir. Hasretini çektiği atalar yurdunda bulunmak ondaki huzuru kemâle eriştirecek son eylemdir. Nihayetinde şiirin son bendinde tinsel bir sığınış ve dinginliği deneyimleme arzusu manevî ekseninde kendini gösterir. Bu sığınış Bakiler'deki İslâmî bağlamı da somut kılar ki bu gücünün yetmediği yerde tevekkül etmenin farklı bir yansımasıdır.

Yavuz Bülent Bakiler'in Türkistan coğrafyasını millî romantik bir duyuşla terennüm ettiği bir diğer şiiri “Büyük Destan” adını taşımaktadır:

Ben, Altay dağlarından koparak geldim
Yüreğimde Türkistan'dan binbir nakış var (Bakiler, 2009: 220).

Türklerin edindiği ilk yurtların Altay Dağları'nda olması bağlamı eşliğinde geçen “koparak geldim” ibaresi; kendi iradesinin dışında o topraklardan ayrılmak zorunda kalışın bir göstergesidir. Buna ek olarak Türkistan coğrafyasının sahip olduğu kültürel çeşitlilik ve güzelliklerin asırlar sonrasında bile şairin yüreğinde yer aldığı çıkarımlanabilir. Müslüman

Türk kimliği vurgusu yapan Bakiler, Orhun, Seyhun ve Ceyhun ırmaklarını, Baykal Gölü'nü ve Hazar Denizi'ni anarak Türkistan bölgesindeki su kaynaklarının Türk kimliği ile nasıl bir içkin hâlde varlıklarını devam ettirdiklerine dikkat çeker. Bozkurt Destanı ve Ergenekon Destanı'na yaptığı göndermelerle İslâmiyet öncesi Türk mitolojik birikimini de anmayı ihmal etmez. O, sözün şekil verici gücünün mekân ve coğrafya üzerindeki tesiri ile Türk milletin kültürel yaşamını çok boyutlu bir biçimde şiirine taşır. Bakiler, Türk tarihini küçük bir destan parçasına sığdırma gayretinde olduğu bu şiirin dördüncü bendinde Türkistan'daki Türk soylu halkların isimlerini dile getirerek şair "ben"ini sosyolojik temelli "biz" grubuna dâhil eder:

Ben Türkmen'im, Özbek'im, Kazak'ım, Kırgız'ım ben
Azerbaycan Türkleriyle aynı kandanım.
Kıpçakları, Uyguları aşkla duyanlardanım
Ben ki Tatarlardan, Gagavuzlardan,
Çuvaşlardan, Başkurtlardan, Oğuzlardanım (Bakiler, 2009: 221).

Şair, her ne kadar Müslüman Türk kimliğine vurgu yapıyor olsa da İslâm dinine mensup olmayan Gagavuz ve Çuvaş Türklerini de sahiplenir. Bu da onun Turan fikrine bağlılığını gösterir. Bu mefkûrenin konumlandığı ana mekân Türkistan coğrafyasıdır. Türkçülük fikrini benimseyen Türkiye Türkleri adına âdeta bir "Kızılma" seviyesinde yükselen bu coğrafi algı, bütün Türk soylu halklarını içine alan bir tasavvuru da somut kılar.

Yavuz Bülent Bakiler'in *Türkistan Türkistan* Adlı Eserinde Bir Kültür Coğrafyası Olarak Türkistan

Yirmi farklı bölümden oluşan *Türkistan Türkistan* adlı eserin ortaya çıkışındaki gözlemler, ilk olarak konferanslarda sözlü olarak Türk milliyetçisi kitlelere aktarılır. Bir dizi konferansın doğurduğu ilgi, bu gözlemlerin yazılı hâlde geçmesine katkı sunar. Söz konusu ilgiyle birlikte Bakiler'e yöneltilen sorular, Türkiye Türklerinin Türkistan'a dair zihinlerindeki algısını verir niteliktedir:

-Oralardaki Türkler Türklüklerini kaybetmemişler mi?

-Taşkent'te Ahıskalı bir doktorla bir ağacın altında buluştuğunuzu söylüyorsunuz, Taşkent'te ağaç var mı?

-Türkistan'da ve Azerbaycan'da çiçekli ağaçlı yollar gördüğünüzü söylüyorsunuz, çiçek burjuva özentisi olduğuna göre Marksist bir sistemde çiçek yetiştirilmesini nasıl yorumluyorsunuz?

-Oralarda her şey devletin olduğuna, yani özel mülkiyet bulunmadığına göre, para neye yarıyor? Devlet işçiye niçin para ödüyor?

-Sovyetler'de aile müessesesi var mı? Çocukların ana ve babaları belli mi?

-Sovyetler'de herkes birbirine eşit değil mi? Devlet başkanıyla sokaktaki işçi arasında bir fark var mı?

-Sovyetler'de rüşvetten bahsediyorsunuz. Orada rejim rüşvete imkân veriyor mu? Rüşvet niçin olsun! Rüşvet alan memur aldığı rüşveti ne yapsın?

-Özbekler Müslüman mı?

-Tatarlar Türk mü?

Türkistan'da ve Azerbaycan'da yaşayan soydaşlarımız tarihleri boyunca, hiç bağımsız bir devlet kura bilmişler mi? Hür kalabilmişler mi? (Bakiler, 2011: 45-46).

Bakiler'in Türkistan izlenimlerine dair İstanbul ve Ankara'da verdiği konferanslarda karşılaştığı soruların ilki oldukça önemlidir. Türklük aidiyetinin var olup olmaması Türkiye Türkleri ile Türkistan Türkleri arasındaki en önemli birleştirici hususiyet olarak belirginlik kazanır. Yazara yöneltilen diğer soruların kolektif aidiyetten ziyade bireysel merak ve SSCB'nin Türkistan'daki politikalarına yöneliktir. Bu sorulara verilmiş veya verilecek olan muhtelif ve detaylı cevaplar metnin içinde mevcuttur. İlk sorunun cevabı kısmen evet kısmen hayırdır. Yöneticiler tarafından pek de kabul edilmek istenmeyen Türk olmak şuuru, Özbek ve Kazak Türklerinin avam kısmında daha ziyade kabul görmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki bu detay bütün halkta böyle bir aidiyet olduğu çıkarımını yapmaya yetmez. Devamında SSCB ile ilgili detayların olduğu soruların cevabı ise; Türklük bilincinin tam karşısında konumlanan bir iktidar anlayışının varlığının metinde her fırsatta vurgulanmasıyla netlik kazanır. Tatarların Türklüğü, Özbeklerin Müslümanlığı ve Türkistan coğrafyasındaki Türklerin bağımsız devletlerinin olup olmadığına dair soruların cevabı herkesin malumdur. Gerek tarihsel süreç ve gerekse Yavuz Bülent Bakiler'in gözlemlerinde

bu bağlamda beliren hususiyet; olumlu bir düzlemedir. Timurlenk'e dair Türkiye Türklerinin imgeleminde teşekkül eden algının tam tersini gözlemleyen ve bunun içtenlikle kabul eden Bakiler, Türkistan'da tarih boyunca bağımsız olarak devam eden devletlerin başına Timur Devleti'ni koyar. Onun yaptırdığı mimarî eserlerden övgüyle bahseder.

Eser, ilk olarak *Türk Edebiyatı* dergisinde tefrika edilir. Yavuz Bülent Bakiler'in Kültür ve Turizm Bakan yardımcılığı sırasında resmî bir görevle gittiği Türkistan coğrafyasındaki izlenimleri eserin teşkil edilmesinin yegâne kaynak noktasıdır. Belirli bir insicamla devam eden izlenimler ve gerçek kişilerin varlığı samimi bir üslupla okuyucuya sunulmaktadır. Eserini "gezi notları" (Bakiler, 2011: 79) olarak niteleyen Bakiler, Anadolu Türklüğünün kökenlerinin Türkistan coğrafyasındaki görünümünü ortaya koymayı amaçlar. Eserde tıpkı Türkistan'a odaklandığı şiirlerinde olduğu gibi millî romantik bir duyuş hâkimdir. Samimi bir üslubun hâkim olduğu eser; Taşkent, Semerkant ve Buhara şehirlerindeki izlenimlerden müteşekkildir. Eserin ilk bölümü olan "Akşam Oldu Hüzünlendim Ben Yine" adlı bölümde Bakiler, gözlemlerinin kitaba aktarım aşamasında yaşadıklarını ve Türkiye'deki birçok bürokratin "Turan" kelimesine karşı takındığı olumsuz tavrı dile getirir. Söz konusu olumsuz bakış açısının "1944 (sözde) Irkçılık – Turancılık" davasının bir bakiyesi olduğunu düşünür. Öyle ki Bakiler'in *1944-1945 Irkçılık – Turancılık Davası'nda Sorgular Savunmalar* adlı hacimli bir eseri de mevcuttur.

Türk dünyasına ilgi gösteren ediplerin ve aydınların Türkiye Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği ile olan siyasal ilişkiler neticesinde o devirdeki yöneticiler tarafından pek de hoş karşılanmaması kaynaklı hüznü duygusal duyuşlarla ifade edilir. Bunun temel sebebinin geçici politik gelişmeler olması ise daha da yaralayıcıdır. 1986 yıllarında Türkiye'de hâkim olan bu politik tavır, Türkiye Türklerinin Türk dünyasına karşı yabancılaşma hâlinin çarpıcı bir panoramasını da sunar. Bu hususta Bakiler şu sözleri sarf eder:

Bildiğim bir şey varsa, o da Türkiye dışında yaşayan soydaşlarımızın zengin kültür dünyalarına karşı, anlatılmaz, anlaşılmasız bir taassupla kapalı olduğumuzdur... Resmen imzaladığımız kültür anlaşmalarına rağmen, sanıyoruz ki, Türkiye dışındaki kültür kaynaklarımızı araştırmak, bilmek, sevmek, yakın ve uzak komşularımızla bizi bir savaşa sürükleyecektir (Bakiler, 2011: 48-49).

Türkistan coğrafyasına karşı bu olumsuz tavrın ortadan kalkması bilim ve eğitim maharetiyle olacaktır. Bu noktada düzenlenen Türkoloji kongreleri oldukça önemli bir işlevi icra etmektedir. Ayrıca dikey boyutlu bir tarihsel sürecin varlığının Türklerin kurduğu devletlerin isimlerinin ve tarihlerinin mütemadiyen farklı enstrümanlarla işlenmesi de Türkiye Türklerinin zihinlerindeki Türkistan algısını olumlu yöne sevk edecektir. Böylece elde edilecek bilgiler eşliğinde karşılıklı sevgi ve sahiplenme hâlleri de kendini gösterecektir. Bakiler, Türkistan kitabının yazılış amacının tam da bu noktada sabitlendiğini ifade eder. Onun en önemli gayesi Anadolu Türklüğü ile Türkistan Türklüğünü birleştirmektir:

Biz, Anadolu'da, bin yıldan beri, Semerkant nakışlı Buhara bakışlı yerli kilimler ve halılar dokumaktayız. Şimdi ben de, kendi tezgâhımda dokumaya çalıştığım bu Türkmen kilimine, gönül gözü açık olanlar için, Taşkent'ten, Semerkant'tan, Buhara'dan, Canbul'dan çiçekler serpiştireceğim. Maksadım gördüğüm güzellikleri isteyenlerle paylaşmaktır. Türkistan'da ve Azerbaycan'da gördüklerim, benim ölçülerime göre, bazen bir roman konusu olabilecek kadar zengin, bazen bir film senaryosu yapılacak kadar çarpıcı, bazen bir şiir, bir destan yazılacak kadar güzel, bazen da insanı ağlatacak kadar hazindir. Maksadım, tanıtmak ve sevdirmektir (Bakiler, 2011: 54-55).

Böylece Anadolu Türklüğü ve Türkistan Türklüğü kültürel yaşamdaki ortaklıklar eşliğinde bir küme, bir varlık alanı ve nihayet ortak Türk dünyası içinde konumlanacak ve birleşecektir. Bu birleşimin yapı taşları bilgiyken ruhu ise sevgiden müteşekkildir. Pasajda dikkatleri çeken “aynı kilimin benzer motifleri olma” meselesi de bu birliğin estetik düzlemdeki başka bir yansımasıdır. Bu birlik sevgiyle ve gönülden gelen arzu ile gerçekleştirilebilecektir. Ayrıca kilimlere yansıyan Buhara ve Semerkant şehirlerinin varlığı, Türkistan'ın kültürel bir coğrafya olarak algılandığını gösteren önemli bir detaydır. “Semerkant nakışlı, Buhara bakışlı” demek suretiyle bu şehirlerde yaşayan Türklerin dokudukları halı ve kilimlere yansıyan kültürel yaşantı kişileştirme sanatı maharetiyle verilmek istenir.

Ona göre Özbekistan, Türkistan'ın tam ortasında yer almaktadır. Buna rağmen gözlemlerinde Özbeklerin kendilerinin Türk olmadığını iddia etmesini tenkit eder: “İnanmayacaksınız ama gerçek, çünkü *Türkistan'ın yani Türk vatanının tam ortasında yaşıyan Özbekler, kendilerini Türk kabul etmiyorlar*” (Bakiler, 2011: 34). Söz konusu durumun siyasî bir hususiyet olduğunu ve bunun en büyük müsebbibinin SSCB yönetimi olduğunu

çıkarmılayan Bakiler, gezisinin devamında Türklük bilincine sahip Özbeklerle de karşılaşır. Nihayet Özbek halkının Türklük bilincini sahiplenmesi yönünde gördüğü örnekler onu az da olsa teskin etmekle birlikte Turan ideali için de ümitlendirir. Her ne kadar komünist parti ve halkçı partinin Türklük şuurunun karşısında bir duruş sergilese de mekâna ve coğrafyaya sinen Türk kimliği bunun aksini her daim ispat etmektedir. “*Ruslara karşı istiklâl mücadelesinde, millî mücahit ve kahramanlardan asla yoksunluk çekmeyen Türkistan Türkleri[nin]*” (Caferoğlu, 1965: 455) varlığı Yavuz Bülent’in *Türkistan Türkistan* adlı eserinde bilhassa Özbekistan’daki Türkler nezdinde yeniden somutluk kazanır. Bakiler’in Türkiye’de geldiğini söylediğinde verilen olumlu tepkilerin hepsi böylesi “millî” şahıslardan gelmektedir.

Yavuz Bülent Bakiler’in muhayyilesinde ve düşünce dünyasında Türkistan, “*hep uzaklarda kalan bir sevgili güzelliği ve hasretidir*” (Bakiler, 2011: 39). Hayatı ve gelişmeleri şairlik yönü ağır basmak suretiyle yorumlayan Bakiler’e göre Türkistan, Türkiye Türkleri için de bir “*kara sevdadır*” (Bakiler, 2011: 41). Baba dedelerinin Karabağ’dan göç etmek zorunda kalışlarının verdiği hüznle birleşen bir hasret, Bakiler’in benliğini işgal eder. Türkistan’ın Bakiler için böyle bir anlam ifade ediyor olmasının kaynağı pek tabîî onun çocukluk hatıralarındadır:

Türkistan’ı ise babamın ölünceye kadar hiç eksilmeyen bir ilgiyle takip ettiği, o çağlayanlar gibi coşkun ruhlu dergilerin ve kitapların sayfalarında tanıyarak büyüdüm.

Ve nedendir bilmiyorum, Türkistan denilince, Azerbaycan denilince aklıma hep uzaklarda, çok uzaklarda kalan yavrulu bir ceylan geldi? İri siyah gözlerinden yaşlar süzülen yaralı ve yavrulu bir ceylan (Bakiler, 2011: 42).

Babasının sahip olduğu Türklük aidiyeti eşliğinde çocukluk hafızasına kazınan Türkistan, Bakiler’in zihninde âdeta bir şiirsel imgeye dönüşür. Bu imge masumiyeti ve mazlumluğu imler. “Yavrulu bir anne ceylan”ın varlığı, mitik bir göndermeyi de içerimler. Yapılan dişillik atfı ile Türkistan hem mazlum ve masum bir anneye hem de tabiatın zorluklarına rağmen yaşamaya devam eden güçlü bir anneye benzetilir. Böylece dişilik ögesi ile mütemadiyen çoğalma, artma ve hayata devam etme hususları da örtük olarak çağrıştırılır. Bakiler’in Türkistan’a duyduğu özlem, Türkistan toprağı kadar büyük ve şumullüdür. Böyle yoğun hisler dizgesi ile gerçekleştiren ziyaret neticesinde metne bürünen izlenimleri, “Türkistan’ın dilinden”

dökülenler olarak algılamak gerekir. Bakiler, Türkistan'ın ruhuyla tinsel bir ilişki kurabilmeyi başardığı için ifadeleri de oldukça gerçekçi ve samimidir.

Yavuz Bülent'in eserinde çizdiği Türkistan panoramasında Kazakistan'ın Jambıl bölgesi de vardır. Yolculuğunun başlarında havalimanında tanıştığı Cuma isimli Ahıska Türkü ile sohbet eden Bakiler, onun Jambıl'a seyahat edeceğini öğrenir. 1944 yılında SSCB iktidarı tarafından Kafkasya'dan, Ahıska'dan koparılan Türklerin sürgün edildiği bölgeler arasında burası da vardır. Dolayısıyla Türkistan coğrafyası içinde Kafkasya'dan sürgün edilen Türklerin varlığı eşliğinde Türkistan, bir bakıma kapsayıcı, koruyucu ve sahiplenici bir ana kucağını andırır. Bu noktada "yavrulu ve yaralı ceylan" imgesi ile bir birleşim söz konusudur. Cuma isimli Ahıska Türkünün Türk bayrağını görünce yaşadığı sevinç ve Türkçe bilinci dikkate değerdir. Öte yandan kısa bir zaman devam eden sohbet içerisinde Stalin'in Jambıl bölgesinde Müslümanların ibadet mekânlarını ortadan kaldırma iradesi gösterdiğinden de bahsedilir. Bu bakımdan Türkistan coğrafyasını esaret altında tutan SSCB iktidarının farklı bir baskı politikası bizzat şahitlerin ağzından verilmiş olur:

İstalin (Stalin) zamanında bütün camileri kitlediler, yıhdılar. Şimde bir camimiz var! Ona da şükür diyerih! Vallah billah o İstalin çok zalim bir gâvur idi. Bizden de çoh öldürdi. Urus'dan da! Urus da sevmiyer o gâvuri. Her tarafta daşdan, demirden putlarını yere vurdular. Diyerler ki tek putu, yalağuz Gürcistan'da galmiş. O da, gendi torpağı olduğu için. Gorbegor ol sun! Gorunda tik otursun! (Bakiler, 2011: 61).

Cuma isimli Ahıska Türk'ünün ağzından sarf edilen bu ifadelerde; Gürcü asıllı Stalin'in ideolojik bir körleşmeye kapıldığı anlaşılmaktadır. Rejimin çıkarları adına dünyadaki en kutsal şey olan bir canlıyı öldürmek eylemini başta Türk soylu toplumlar olmak üzere kendisine karşı duran herkese tatbik etmesi oldukça çarpıcıdır. Türk'e göre öteki konumunda olan Stalin'in Türkistan coğrafyasındaki Türk nüfusa yönelik bu tavır, Türkistan'ın büyük ötekisini de görünür kılmaktadır. Buna Lenin'in Taşkent'e getirdiği Rus nüfus ve nüfuzunun varlığı da eklenir. Tabii kaynaklar bakımından oldukça zengin bir bölge olan Taşkent, Bakiler'e göre, Lenin tarafından sömürülmüştür:

Lenin, Taşkent ile birlikte, bütün Türkistan topraklarının zengin kaynaklarını, süratle değerlendirmeye başlamış. Rus Çarlarından daha kurnaz ve daha akıllı olan Lenin, Taşkent'i ve bütün Türkistan top-

raklarını, yeni Rusya'yı besleyen, zenginleştiren kaynaklar hâline getirmiş Böylece Taşkent, yeni Rusya'nın can damarlarından biri olmuş (Bakiler, 2011: 78).

Gezisi esnasında Özbekistan'ın başbakan yardımcılarında bir hanım ile diyalog kuran Bakiler, ona birtakım sorular yöneltir. SSCB iktidarı tarafından Özbekistan'a neden birçok farklı etnik unsurun bilinçli olarak yerleştirildiği ve Türkistan isminin neden kullanılmadığına dair sorular oldukça dikkat çekicidir. Bakiler, 1935'lerde bu topraklarda Türk isminin kullanıldığına ve bölgenin Türkistan şeklinde anıldığına vurgu yapar. Fakat SSCB taraftarı yöneticilerden tatmin edici cevaplar alamaz. SSCB'nin Türkistan'ı hem kültürel hem de ticarî olarak kısıtladığını ifade eder. Ticaretteki örneği Taşkent'teki pamuk üretimi üzerinden verir. Özbekistan'ın Taşkent pamuğunu kendi ihraç etmesin hâlinde ekonomik olarak daha kazançlı olacağını dile getirir.

Yavuz Bülent Bakiler'in Türkistan'daki kültürel yaşamın Türkiye Türkleri ile olan benzerliklerini tespit etme amacı sıkça kendini belli etmektedir. Kilim imgesi ile verilen bu benzerlik kurma bağlamı eserin farklı bölümlerinde; erkek çocuklarının küçük yaşta sünnet ettirilip sünnet evinde yemek ikramının yapılması, evlilik ritüellerinde söz kesme, nişan, düğün, başlık bedeli ve nikâh törenlerinin de tıpkı Türkiye Türklerinininki gibi olması onu çok duygulandırır. Her fırsatta bu tür benzerliklerin peşine düşen Bakiler, cenaze âdetlerinde de benzer gözlemleri eserine taşır. Söz konusu folklorik malzemelerdeki benzerliklere Türk edebiyatının ortak metinleri de dâhil edilmek suretiyle birleşme arzusu edebî metinler düzleminde de somutluk kazanır. Bakiler Yunus Emre'nin nispeten tanınmasına ek olarak Köroğlu'nun ortak bir halk ozanı ve Nasrettin Hoca'nın herkesçe bilinen bir nüktedan olmasının ardından kendisi de Dede Korkut'u tanıtarak bu ortaklıkları pekiştirmeye çalışır. Mezkûr edip ve sanatkârlara Ali Şir Nevaî de eklenir. Buradan hareketle Oğuz Türkçesi ile Türkistan'da konuşulan bütün Türk şive ve lehçelerin ortaklıklarının peşine düşer. Sayılar bunun en somut göstergesi olmakla birlikte; farklı dil kullanımlarını da tanımak isteyen Bakiler böylece okuyucu hedef kitlesi olan Türkiye Türklerine Kazak, Özbek, Ahıska, Kırgız Türkçesi'nden bazı kelimeleri Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak tanıtır. Bunların ifade edildiği bölümler yer alan şu pasaj, Türkistan'ın kültür coğrafyası ekseninde siyasî sınırlarca bölünmediği bir dünya tahayyül edilir: *"Eskiden aramızda böyle sınırlar yoktu. Yunus da, Nasreddin Hoca da, Köroğlu da, senin gibi, sizin oralardan kalkıp, bizim buralara da gelmişler. Bu bakımdan biz de onları tanıyor ve*

çok seviyoruz" (Bakiler, 2011: 69). Bu sözleri Kazakistan'da yaşayan Ahıska Türkü muhatabına sarf eden Bakiler, Türkçenin bir sınır taşı olduğunu imler. Türkçe konuşulan ve Türkçe metin üretilen hiçbir bölge arasında herhangi bir sınır söz konusu olamaz fikri bu noktada ağır basmaktadır. Öyle ki Turan mefkûresine gidecek yolda da en önemli kıstas kültürel birlik olmakla birlikte İsmail Bey Gaspıralı'nın da dediği gibi "Dilde, fikirde, işte birlik"tir.

Şair ruhlu bir üsluba sahip olan Bakiler, Türkistan şehirlerini tasvir ederken de bunun tesiri olan birçok ifade sarf eder. Söz gelişi Taşkent'e ilk girdikleri anda gördüğü manzara karşısında büyülenirken şu cümleleri kurar:

Taşkent'e indiğimiz zaman, güneşin ilk ışıkları, Türkistan topraklarını daha yeni yeni öpüyordu. Anlatılmaz bir şafak güzelliği, ruhumu ürpertilerle doldururken Taşkent toprağına ilk adımımı attım... Taşkent, sabahın ilk ışıkları altında yavaş yavaş gerinen bir dev gibi. Kendisine yaklaştıkça karşımızda önce toparlanıp oturmaya, sonra doğrulup ayağa kalkmaya başlıyor (Bakiler, 2011: 73).

Görüldüğü üzere Taşkent, Türkistan coğrafyasının içinde olacak şekilde tasvir edilir. Uzun yıllar kendisini görebilmek için beklediği bu anda Taşkent'e kavuşan yazarın onu bir deve benzetmesi, Türkistan'a atfedilen değerin bir yansıması olarak algılanmalıdır.

Bakiler, Özbeklerin takkelerini "ipek ibrişimlerle çiçek açan badem ve gözyaşı motifli" şeklinde tasvir eder. Tasvirdeki bu detay Özbeklerin yaşamlarındaki estetik hususiyetlerin ilkidir. Daha sonra şahit olacağı yüksek estetik ürünü olan mimari eserler ve medreselerdeki geometrik motifler, evlerin bahçelerindeki çiçekli süslemeler yazarı oldukça etkileyecektir. Söz konusu tabii ve estetik görüntüler, Türkistan Türklerinin sanatkârane bir üsluba taşınan yaşam biçimlerinin en büyük kanıtıdır.

Yazarın Türkistan'daki gözlemlerini mütemadiyen Türkiye'deki örnekleri ile karşılaştırması coğrafi görünümlere de atfedilir. Taşkent'teki büyük düzlüklerin varlığı ona Konya bozkırını hatırlatır. Rüzgârın serinletici özelliğini Sivas'ın yaylarındaki yele benzettikten sonra açık mavi gökyüzünü de Bursa'dan alındığını tahayyül eder. Kurulan bu benzerlikler dizgesi Türkistan'a olan aidiyeti pekiştirmek adına son derece olumludur. Bakiler, söz konusu benzerlikleri umumî bir algıya sabitlemeye çalışsa da

onun bu benzetimlerinin temel kaynağı yazarın şahsi muhayyilesidir. Bunu şu alıntıdan çıkarılmamak mümkündür:

Taşkent deyince, benim aklıma nedense hep çocukluk yıllarımın Konya'sı Sivas'ı, Erzurum'u gelmiştir. Serin söğütlerin gölgelediği toprak yollar boyunca gâh alçalan, gâh yük selen tek katlı veya iki katlı kerpiç evlerin, Taşkent'te halay tutar gibi birbirlerine dayanarak uzayıp gittiklerini hayal etmişimdir. Sonra, o geniş bahçeli o rahat odalı, aydınlık sofalı evlerin yakınlarına, uzaklarına hani o inanılmaz bir ihtişamla yükselen mağrur medreselerimizden; çifte minareli zarif câmilerimizden, kaba dayı oturuşlu hanlarımızdan, kendisine gelenleri taştan veya kurşundan büyük kubbeleriyle kıskançlıkla kucaklayan sıcak hamamlarımızdan, cömert sebillerimizden ve Yörük çadırlarına benzeyen kümbetlerimizden, gönlümce serpiştirmişimdir. Sonra bu şehrin çarşısını pazarını, bağını-bahçesini, evini-barkını, mübarek dilimizin en sıcak türküleriyle nakışlaya nakışlaya, güzelleştirip durmuşumdur. Taşkent'i ve diğer Türkistan şehirlerini hep böyle düşünmüşümdür (Bakiler, 2011: 74-75).

Yazarın şiirselliğe kayan bu tasvirlerinde kurulmak istenen ilişki, Türkiye'deki şehirlerle Türkistan'daki şehirlerin benzerliği üzerine temellenir. Türk kültürü ekseninde birleşen Türkiye ve Türkistan coğrafyaları, üzerlerinde yaşayan Türk soylu halkların hayat pratikleri, mimari eserleri ve tabiat karşısındaki benzer yorumların varlığıyla içkinleşir.

SONUÇ

Türklük aidiyetine bağlı bir edip olan Yavuz Bülent Bakiler'in şairlik ve yazarlık muhayyilesindeki Türkistan algısı, Türkiye sahası Yeni Türk Edebiyatı alanıyla genel anlamda örtüşen bir düzlemde. Müslüman Türk kimliğinin baskın olduğu bu algıda Türkistan coğrafyası ve bölgedeki Türk soylu halkların varlığı, ulaşılması gereken ve bu buluşmayı hasretle bekleyen bir sanatkâr algısından söz etmek mümkündür. Türkiye Türkçesi ile eserler ortaya koyan ve Türk birliğinin kurulması fikrine bağlanan ediplere göre Türkistan, hasretle beklenen bir sevgili, mazlum ve masum bir şiirsel imgeye dönüşür. Türkistan'daki mimarî eserler, kültürel yaşamı icra eden Türk soylu neferler eşliğinde şekillenen millî romantik duyuş, Türkistan'ı edebî eserlerinde işleyen birçok edipte gözlemlenmektedir.

Bu genel çıkarımı Yavuz Bülent Bakiler'e de atfetmek mümkündür. Onun hem yazarlık hem de şairlik imgeleminde yer alan Türkistan algısı,

hasretle beklenen bir sevgiliyi; mazlum ve günahsız bir anneyi anımsatır. Türkistan ziyaretindeki gözlemlerinin aktarıldığı mezkûr eserinde Türkistan coğrafyası, Türk kültür coğrafyası nitelikler eşliğinde aktarılır. Şiirsel bir anlatımı çağrıştıran millî romantik tavra rağmen bölgedeki gelişmeler gerçekçi bir bakış açısıyla değerlendirilir. Eserde Türkistan coğrafyasının en büyük “ötekisi” SSCB yönetimi ve Ruslardır. Buna karşılık Türklük temelli “biz” grubundan ayrılan bazı Türk soylu şahısların varlığını da ifade etmek gerekir. İlâveten Türkiye Türklerinin de Türkistan Türklerine karşı takındıkları ilgisiz tavır Bakiler tarafından eleştirilmekle birlikte Türkistan coğrafyasına ve kültürüne yabancılaşma hâlini de somut kılar.

Şiirsel imgede beliren bu hususiyetlere ek olarak Türkistan, SSCB tarafından baskı altına alınan Türklerin yaşadığı yurt olarak belirginlik kazanır. Ahmet Yesevi'nin metfun olduğu Yesi / Türkistan şehrine atfedilen bir Türkistan adından ziyade Türklerin yoğun olarak yaşadıkları ve kendi yorumlarını katmak suretiyle dünyalaştırdıkları bölgelere verilen ad olarak somutluk kazanır.

KAYNAKÇA

- Bakiler, Y. B. (2009). *Harman*. İstanbul: Size Dergisi Yayınları.
- Bakiler, Y. B. (2011). *Türkistan Türkistan*. İstanbul: Size Dergisi Yayınları.
- Bozdoğan, A. (2008). *Romanda Türkiye Dışındaki Türk Dünyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1965). Batı -Türkistan Türkleri. *Türk Kültürü*. III(31) s.454-462.
- Ercilasun, B. (1985). Ahmed Hikmet Müftüoğlu'nun Orhun Âbideleriyle İlgili Romanı: Gönül Hanım. *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi – Tebliğler – II. Türk Edebiyatı*. C. 1. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. s.67-74.
- Kaplan, R. (1990a). Aydemir. *Millî Kültür*. 70, s. 32-34.
- Kaplan, R. (1990b). Gönül Hanım. *Millî Kültür*. 71, s. 50-51.
- Köprülüzâde M. F. (1919). Aydemir. *Büyük Mecmua*. 2, 27-28.
- Ömer Seyfettin (2016). *Yarınki Turan Devleti. Bütün Nesirleri*. Hazırlayan: Nâzım Hikmet Polat. Ankara: TDK Yay, s.425-434.
- Özcan, H. (1996). *Yavuz Bülent Bâkiler'in Şiir Anlayışı ve Şiirindeki Tezahürler*. Докторлық диссертация. Анкара: Гази университети.
- Taşağılı, A. (2012). Türkistan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yay. s.556-560.
- Ziya Gökalp (1339/1923). *Türkçülüğün Esasları*. Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası.

CULTURAL GEOGRAPHY IN YAVUZ BÜLENT BAKILER'S *TÜRKİSTAN TÜRKİSTAN*

ABSTRACT

Turkistan is a region where the Turks have been maintaining their ontological existence and cultural life from the pre-Islamic period to the present. Further strengthened with the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, the consciousness of Turkishness was linked, on the basis of its origins, with the geography of Turkistan. In this period, the increasing sense of belonging in connection with the Turan ideal was addressed as a theme in many literary works. Yavuz Bülent Bakiler, who visited the Turkistan region as a government official shortly before the collapse of the USSR, expresses his impressions in his travel writing *Türkistan Türkistan*. The most striking point in the work is the unity that is desired to be formed by focusing on the similarities between the Turks in Turkestan and the Anatolian Turks.

The present study is based on the view that Turkistan is not a name referring only to the city of Yesi but something bigger. The fact that the Turkistan region is a cultural geography in the minds of people will be evaluated in connection with the region's characteristics as described in Yavuz Bülent Bakiler's work.

ЯВУЗ БҮЛЕНТ БАКИЛЕРДІҢ «ТҮРКІСТАН ТҮРКІСТАН» АТТЫ ШЫҒАРМАСЫНДА МӘДЕНИЕТ КЕҢІСТІГІ*

Динчер Атай**

ТҮЙІНДЕМЕ

Түркістан аймағы исламнан бұрынғы дәуірлерден бастап бүгінгі күнге дейін түркі халықтарының мәдени тұрмысын түзеп, негізгі бөлігінің әлі күнге қоныстанып келе жатқан аймағы болып саналады. II Конституциялық басқару жүйесі (Мешрутиет) жарияланған соң, тіптен түркілік сананың беки түскен күретамыры, түптеп келгенде, осы Түркістан аймағынан бастау алды. Тұран идеясын өзек еткен идентификация көптеген әдеби шығарманың тақырыбына айналып үлгерді. КСРО-ның ыдырауынан аз уақыт бұрын мемлекеттік қызметкер ретінде Түркістан аймағына барып қайтқан Явуз Бүлент Бакилер алған әсерлерін жолжазба түріндегі «Түркістан Түркістан» атты шығармасында баяндайды. Шығармада Түркістандағы түріктер мен Анадолы түріктерінің ұқсастықтарына кеңінен тоқталуы, осы арқылы бір болуға деген талпыныс тілектің жеткізілуі назар аударарлық мәселе.

Бұл зерттеу жұмысында Түркістан аймағының тек Ясы қаласының атауы ғана емес, керісінше, шеңбер аясының кең екендігі қамтылды. Әрі Түркістан аймағының ақыл-ойда мәдениет кеңістігі ретінде қалыптасуы, Явуз Бүлент Бакилердің аталмыш шығармасы аясында қарастырылады.

КІРІСПЕ

Адамның әлемді қабылдауы, табиғат түсінігі және өмірге деген түсінігінің өзгеріп тұруына қарай қалыптасқан мәдениет, әдебиет және географиямен тікелей байланысты. Мәдениет

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Ержан Арғынбаев.

** док., доц. Кафказ университеті, Карс, Түркия. dinceratay@gmail.com

кеңістігі осы тұрғыдан нақтылана түспек. Бір мәдениет аясында өмір сүріп келген әрі мәдениетті жасап шығып, сол мәдениетпен ұшта-сқан қоғамдардың әдеби мәтіндері мәдениет кеңістігіне байлаулы болады. Осылайша қоғамдар өмір сүріп жатқан жерлерін өздеріне қарай, яғни «өздеріне сәйкес» атау беріп пішіндейді және кеңістікпен бір байланыс құрады. Қалыптасқан бұл мәдениетті өмірдің көптеген саласынан бақылай аламыз. Ауылшаруашылық істері секілді ең қарапайым амалдардан бастап, бұл цикл эстетика жағынан сәулет өнері мен көркем өнерге дейін көрініс табады.

Бүгінде Қазақстан аумағында орналасқан, бұрын Ясы аталған Түркістан – белгілі бір қаладан гөрі түріктер тұратын аймаққа берілген атау. Тарихи үдерісте ұлттардың өздерін өзгелер таңған атаумен атай бастау мәселесі сол ұлттардың тіршілік кешкен мекендеріне де қатысты. Мысалы Анадолының Түркия деп аталуы Крест жорықтары кезінде Анадолыдан өткен христиан әскерлерінің түрікмен ауылдарын көргеннен кейін «Turcia» деулерімен байланысты. Бұған қоса «кейбір батыс деректерінде 580 жылдары Орта Азияны Turkhia (Түркия) деп көрсеткенін көреміз» (Тағағұл, 2012: 556). Бір жағынан түріктердің мәдени тұрмысын түзеген жер ретінде белгілі Түркістан, мына аймақтарды қамтиды:

Иранның Хорасан аймағынан бастап, Солтүстік Ауғанстанды қосқанда Памирге дейін және Гиндукуш-Күнлұң тауларының терістік қапталынан Қытайдың Тун-хуаң аймағына дейін созылатын, сол жерден Манчжурияның батысына дейін жететін, Моңғолия мен Оңтүстік Сібірді түгелдей қамтитын, батыста Орал таулары мен Еділ өзенінің Каспий теңізінің құяр тұсына дейін жалғасып жатқан кең алқап. Осы алқап тарихи деректерде XIX ғасырдың ортасына дейін Түркістан (Түрік жұрты) аталып келді (Тағағұл, 2012: 556).

Сол себепті, жалпы алғанда, қазірге шейін Түркістан аталған аймақтың ішінде түріктердің тарих сахнасында пайда болғаннан бері тіршілігін жалғастырып келе жатқан Хиуа, Бұхара, Самарқанд, Қашқар, Хорасан секілді қалалар бар. Осы арада айта кететін нәрсе жоғарыдағы географиялық сипаттауларға ұқсас сөйлемдерді Өмер Сейфеттиннің «Ертеңгі Тұран мемлекеті» атты мақаласынан да кезіктіре аламыз: «Орта Азия, Түркістан мен Оңтүстік Сібір, Памир де біздің саяси шекараларымыздың құрамына кірген бойда Батыс

түріктерінің үкіметі ендігіде Османлы болудан толықтай шығып, нағыз әрі алып Түрік және Мұсылман үкіметіне, *Тұран мемлекетіне айналады*» (Ömer Seyfettin, 2016: 433). Саяси оқиғалар мен соғыстардың нәтижесінде Хорасан арқылы Анадолыға ауған Түрік көштері Анадолыны XI ғасырдан бастап «Түрік жұрты» ретінде қабылданды. Селжүктерден кейінгі Османлы мемлекетінің жаулап алу саясатын Батысқа бағыттауы Түркістан кеңістігімен байланысты азайтты.

Түрік модернизациясының түрік ұлтының қалыптасуына алып келген жолда ойластырылған «Üç Tarz-ı Siyaset»-тың (үш саясат түрі) бірі – түрікшілік, әртүрлі жағдайлар нәтижесінде басқа ағымдарға қарағанда басым түседі. Әсіресе, II Мешрутиет (Конституциялық басқару жүйесі) кезеңінің әдеби ортасында түрік тарихы түгелдей басқаша талданды. Түп тамыры мен тарихының Османлы мемлекетінен де арыға созылып жатқанын байқаған оғыздар Түркістан кеңістігіне қайтадан қызыға бастады. Танзимат кезеңінің түрік зиялысы Шәмсеттин Самидің «Kâmus-ı Türkî» (Түрік сөздігі) және Ахмет Вефик Пашаның «Lehçe-i Osmanî» (Османлы диалектілері) атты еңбектерінің алғысөзінде көтерілген шағатай тілі мен түріктердің Османлы мемлекетіне дейін-ақ терең тарихқа ие екендігі Танзимат кезеңінен II Мешрутиетке жалғасқан еркіндік пен өздік ой-пікірлерін үдете түсті. Мехмет Эмин Бейдің «Түрікше өлеңдеріндегі» түріктік сананың көрініс табуы Османлы мемлекетінің түпқазығы оғыздар екенін еске салса, Мұсылман түрік идентификациясы тұрғысында Исмаил Бей Гаспыралының ұсынған идеологиясынан кейін «бірлік» мәселесі одан сайын айқындала түсті. Қазан түріктерінің Ыстанбұлға келе бастағанын да ескерсек, Жүсіп Ақшора мен Хүсейінзаде Әли Бейдің түрікшілдік туралы ойлары бірте-бірте Тұран кеңістігі ұғымымен бірлесіп, ақыр соңында Зия Гөкалыптың бір негізге салуымен идеологиялық тізбекке айналды. Әлемдегі барлық түріктердің бірігуін көксеген экзистенциялық сипаттағы тұраншылық идеясы II Мешрутиет кезеңінде түрікшілік идеясымен де астаса кетті. Гөкалыптың «Тұран» жырын Генч Калемлерде жариялауы, «Yeni Lisan» (Жаңа тіл) қозғалысының ауқымы кеңейіп кеңінен таралуы деген сөз еді. Гөкалыптың Тұран идеясына қатысты мына бір сөздері зерттеу тақырыбымыз тұрғысынан да өте маңызды:

Тұран сөзі, Тұрлар яғни Түріктер деген мағынада болғаны үшін, тек түріктерді қамтыған жалпылама атау. Олай болса Тұран сөзін бүкіл түрік қауымдарынан құралған үлкен Түркістанға теңегеніміз дұрыс болмақ (Ziya Gökalp, 1339/1923: 24).

Тұран идеясымен біте қайнасқан Түркістан кеңістігі II Мешрутиет кезеңінің түрік әдеби ортасында түрлі жанрдағы шығармаларда қозғалады. Олардың ішінде алдыңғы қатарға шыққандары Мүфиде Фериттің «Айтемір» романы мен Ахмет Хикметтің «Көңіл ханым» романдары болды. Роман алғаш жарияланған уақытта Көпрүлүзаде Мехмет Фуат «Бүйүк Меджмуа» журналына аталмыш шығарма жайында арнайы жазба жазады. Жазбаның алғашқы абзацы мейілінше назар аударарлық:

Нендей бақытты сәйкестік! Түркиядағы түріктердің ұлттық ақысын «талап етіп» талқыға салған алғашқы ұлтжанды роман-ды осыдан бірнеше жыл бұрын Халиде ханым жазып еді. Енді Түркиядан жырақтағы түріктердің де біздің бауырларымыз екенін көрсетіп, рухымыздың шапағат һәм қарекет көкжиегін кеңейткен екінші түрікшіл романды тағы да түрік әйелі жазып шықты. Бізде он жылдан бері Халиде ханымдай бірде бір роман-шы табылмағандықтан «Айтемірдің» басылып шығуы міне осы үшін де маңызды оқиға (Köprülüzâde Mehmet Fuat, 1919: 27-28).

Халиде Едип «Жаңа Тұран» романында түрікшілдік идеясын Түркия түріктері аясында қамтыса, Мүфиде Фериттің түрікшіліктің ауқымын кеңейте қарастыруы шынында да маңызды. Ахмет Митхат Ефендімен басталған әдеби шығармаларда Ыстанбұлдан, тіпті Ана-долыдан басқа жерлерде орын алған оқиғаларды жазу II Мешрутиет кезеңінде көбіне түрік халықтарының өмір сүрген жерлеріне бағыт-талды. «Айтемір» романының бас кейіпкері Айтемір, «Түркістандағы түріктерді оятып, олардың бойындағы түркілік идеасы мен сезімін қайта жаңғырту арқылы Түрік одағының құрылуына қызмет еткісі келетін түрікшіл жас жігіт» (Karlan, 1990a: 33). Осындай идеалистік типтің түрік әдебиетінде пайда болуы, Түркістан кеңістігінің жақын қабылданып жаңа ұлт құрушы көзқарастардың тағы бір талданылуына мүмкіндік береді.

Осыдан кейін Ахмет Хикметтің «Көңіл ханым» романы да ұқсас жағдайда әрі түрік әйелін танытып, әрі Түркістан кеңістігінің Түркия түріктері тарапынан саналы түрде қабылдана бастауына септігін

тигізді. «1 ақпан 1336 (1920)–13 сәуір 1336 (1920) аралығында «Тасвир-і Ефкар» газетінде 33 бөлім болып басылған» (Ercilasun, 1985: 67) «Көңіл ханым» Орхон ескерткіштерінің терең зерттелуі және Түркиядағы түркітерге де танылуы тақырыптарын қамтыды. «Тарих санасы мен ұлтқа деген махаббаты алдыңғы қатарға» (Karlan, 1990b: 50) шығарылған кейіпкерлер Түркиядағы түрік әдебиетінде Түркістан кеңістігінің әдеби мәтінде тақырыпқа айналуы жағынан көш бастаған еді. Республика жарияланған соң неғұрлым Түркия түрікшілдігі, Ататүрік принциптері мен реформаларына көңіл бөлген жазушылар, 1960 жылдардан кейінгі оқиғалар ықпалымен түрік тарихын қайтадан шығармашылықтарына енгізе бастады.

Түрлі жанрдағы шығармалар арасында Түркістан кеңістігіне шоғырланған жолжазба жанрына жататын «Түркістан Түркістан» әсерлердің тікелей жеткізілуі тұрғысынан ерекшеленеді. Осылайша Түркістан кеңістігі көркемдіктен гөрі шындық тұрғысынан қарастырылған. Алғашқы басылымы 1986 жылы шыққан шығарманың авторы Явуз Бүлент Бакилер [жолжазба түріндегі екінші туындысы].

Кітап 1980 жылы Кеңес одағының ыдырай бастаған шағында халықаралық деңгейде өткен «Ташкент фильм фестиваліне» Мәдениет министрлігі атынан қатысқан Бакилердің ресми сапарында Түркістанға қатысты көрген түйгенін жазған талдауларынан тұрады. Әуелі «Түрік әдебиеті» журналында жарияланған кітап 1986 жылы Түрік әдебиеті қоры тарапынан басылып шығады (Özcan, 1996: 93).

Шығарманың ең маңызды ерекшелігі – Түркістан кеңістігіне тікелей шоғырлануы және Бакилердің Анадолы түріктері мен Түркістан түріктерінің мәдени жағынан бір екендігін әрдайым атап көрсетіп отыруы.

Зерттеу жұмысымызда алғаш рет Явуз Бүлент Бакилердің жолжазба жанрындағы «Түркістан Түркістан» атты шығармасында көрініс тапқан Түркістан кеңістігі ұғымы қарастырылады.

Түркістанға саяхаттан бұрынғы өлең: Явуз Бүлент Бакилердің өлеңдерінде көрініс тапқан Түркістан ұғымы

Явуз Бүлент Бакилер – түрікшілік идеясына жақын бола отырып, түріктердің ислам дініне тиесілі элементтеріне де артығымен

қызығушылық танытқан жазушы. Оның сезімталдығын, түрік әлемін құрайтын түрік тектес халықтардың көбінің ислам дінін ұстанатынын ескере отырып бағалауымыз керек. Бұл жайт «Түркиядан тысқары түрік әлемінің романдарында да көрініс тапқан» (Bozdoğan, 2008: 430). Әдебиет әлемінің есігін өлеңмен ашқан Бакилер, Қарабақтың Ағдам қыстағынан Анадолыға көшіп келген бір отбасында дүниеге келген. Шығыстан Анадолыға көшу мәселесі – оның әдеби шығармаларында түркілік сана, жатжұрттық және сағыныш мәселелерінің негізгі тақырып ретінде алуының түбінде жатқан негізгі себеп. Армян зұлымдығына ұшыраған Қарабақтың қайтадан түрік егемендігіне өтуі жайында жазған эмоциялы өлеңдері Зия Гөкалыптың Тұран идеясы жолында болжаған баспалдақтарға ой жағынан жақындау іспетті. Түркиядағы түріктердің бірлігінен соң, жақын аймақтағы оғыздар мен түріктердің одағын қалауы, оның өлеңдерінде бөлек-бөлек айтылады. Бабалар жұртына деген сағыныш Қарабақпен бірге Түркістан кеңістігіне де көңіл аудартты. Оның «Түркістан Түркістан» атты шығармасында орын тепкен Түркістан кеңістігі ұғымының қайнар көзін өлеңдерінен іздеу барынша жөн іс болмақ.

Бакилер бүкіл өлеңін топтастырып басқан «Харман» атты кітабының бір бөлімін «Тұран» деп атаған. Мұндағы өлеңдер түрікшілік идеясы тұрғысынан Тұран идеологиясына барып байланады. Аталмыш бөлімдегі алғашқы өлең «Ұмытқан адамдарымыз» деп аталады. Бұған қарап отырып Түркістан немесе Тұран кеңістігіндегі түрік тектес халықтарды түркиялық түріктердің қажетінше тани алмағанына деген сыни көзқарасты көреміз. Өйткені Бакилер өлеңді, ұмытылған адамдар деп емес, ұмытқан адамдарымыз деп атаған. Яғни адамдар ұмытылмайды, оны «біз» ұмыттық. Өлең Кафказ түріктеріне арналғандай көрінсе де:

«Ben Hazar Denizi'nin doğusunda doğmuşum
Hazar Denizi'nin kıyısında öleceğim.

Мен Каспий теңізінің шығысында туыппын
Каспий теңізінің жағасында көз жұмамын» (Bakiler, 2009: 197).

– деген өлең жолдары Түркістан кеңістігінің бар екеніне ишара. Оның «Біздің жырымыз» атты өлеңінде Түркияның саяси шекараларының сыртында қалған түрік тектес халықтардан жырақ қалу сезімі, жат жұрттықты сезіну бар. Тәңіртаудан Балқантауға дейін со-

зылып жатқан Түркі әлемі кеңістігін Бакилердің ақын қаламы былай толғайды:

Gönlümüzü sımsıcak alan topraklar
Tanrı Dağları'na doğru Bismillâhlarla uzar
Kim demiş vatanımız Edirne'den Kars'a kadar

Көңілімді ысытқан жерлерге бір қарашы кеп
Тәңіртауға жеткенше бісмілләнді санашы кеп
Кім айтты Отанымыз тек Едирне, Карс арасы деп
(Bakiler, 2009: 202).

Оның ақындық қиялында түріктердің өмір сүретін жері тек Түркия республикасы емес. Керкүк, Әзербайжан, Үскүп сынды түрікке қоныс болған жерлерді тізіп өткесін «Түркістан» өлеңіне кезек берген. Бакилер «Түркістан» өлеңін алғаш рет «Чағры» журналының 22 жылдық мерейтойына орай өткен кеште оқиды. Оның ойынша, Түркістан *«тіліміздің, тарихымыздың және жарқын өркениетіміздің ұрығы шашылып, өніп-өскен, ғажап мұғжизаларға жол ашқан қасиетті мекен»* (Bakiler, 2011: 39). Байқал көлі деп басталатын өлеңде Түркістан кеңістігінің бірнеше маңызды қаласы мен сол қалалардың қадірін арттырған тарихи тұлғаларды еске алады. Аталмыш өлеңде мекендердің іздестірілуінде негізгі итермелеуші халық мәдениеті тарихпен біте қайнасып жатыр:

Baykal Gölü yaylağından kopup gelen canlarla
Belki bin yıldan beri söylenen destanlarla
Kağanlarla, hanlarla, kamlarla, ozanlarla...
Yine Türkistan'ı andım...

Байқал көлі жайлауынан шығып келген жандармен,
Бәлкім, мың жылдан бері жырланған дастандармен,
Қағандармен, хандармен, бақыстармен, жыраулармен бірге
Тағы да Түркістанды жад еттім...
(Bakiler, 2009: 215).

Адам, өткен шақта естелігі бар кісілерлі еске алады. Бакилер де Түркістанды құдды бір адамға айналдырып, ұзақ уақыт жолыға алмаған досы сияқты жадына түсіреді. Мекенге еніп жатқан «жандардың» рухымен ішкі байланыс орнатқан Бакилер Түркістанды исламға дейінгі түрік ауыз әдебиеті жасаған субъектілерді қамти-

тын рухани топпен бірге еске алады. Мекенге үстемдік етіп отырған қағандар мен хандар әлі де Түркістанды күтіп тұрғандай. Ақын айтқан «қайтадан» деген сөзге сүйене отырып, оның Түркістанға деген сағынышы қаншалықты зор, сарқылмас екенін аңғаруға болады. Екінші жағынан, ақынның аталмыш еске алу рәсімін жиі өткізетіні көрінеді. Бакилер үшін Түркістан оның «өз жұрты». Коммунистік идеологияға қарсы дүниетанымға ие Явуз Бүлент Бакилердің ойынша, Түркістан кеңістігі мен аймақтағы түрік текті халықтар КСРО билігі кезінде ағашқа шегеленгендей күйде. Ақынның бұлай ойлауының басты себебі – түрік тектес халықтар түрік емес деген КСРО-ның саяси, тіпті тоталитарлық көзқарасы. Өзбек, қазақ, қырғыз, түрікмен және барлық түрік тайпаларын бөлек-бөлек ұлттар ретінде көрсетуге тырысатын бұл менталитет Түркістандағы түрік санасын жоюға бағытталған. Осының мұңын жүрегімен сезінген ақынды тыныштан-дырған – Түркістан қаласында жерленген Ахмет Ясауи еді. Әңгімелеу қабілетін орындау арқылы сөздің түрлендіруші құдіретін көрсеткен Ахмет Ясауи Хорасан ерлерін, әулиелерін еске алып, XX ғасырда Қытай Халық республикасының басқыншылығына тап болған Шығыс Түркістанның ұлы халық батырларының бірі Оспан батырды еске түсіреді. Бакилердің ақын қиялында құрылған бұл береке-одақ оның Түркістанның азат болатынына сенімін нығайтады. Табиғаттағы әрбір тіршілік иесі, жаратылыс табиғатта емін-еркін жайнап жүргенде Түркістан мен түркістандық түріктердің тұтқында жатуы ақынның жан дүниесіне қиянат іспетті.

Өлеңдегі шумақтардың соңғы жолдарындағы сөйлем мүшесі ретінде қолданылған баяндауыштар мұқият таңдалған: «еске алдым, күйдім, сендім, ойладым, жеңдім, серейдім». Еске алғаны да, күйіп жанғаны, сенгені – Түркістанның өзі. Ал ойлағаны болса оның азаттығы. Ондағы тектестерінің жүрегін жаулаған Бакилер ақыры Түркістан жеріне жетіп, тыныштықта мәңгілік ұйқыға кеткісі келеді. Ислам діні бойынша өлімнен кейін өмір бар. Адам материалдың примасы болып табылатын топырақта материалды түрде жоғалады. Былайша айтқанда, рухани контексте топырақпен ұштасып, тұтастана түседі. Ақынның ойынша, киелі Түркістан жерінің ғасырлар бойы тыныштықта тұрарлық қасиеті бар. Бұл – ақынның өз қиялындағы жағдай. Бірақ, шын мәнінде, Түркістан азат емес, қол аяғы байлаулы. КСРО үкіметі Елчин Эфендиевтің әйгілі «Өлім соты» романындағыдай Түркістан жерін мекендеген түріктерге «өлім жазасын» іске асырып жатыр. Бұл өлім биологиялық сипатта ғана емес, рухани және

мәдени негізде. Осы тұтқындық азабынан құтылу үшін Аллаға сыйынған ақын Түркістан қалаларында емін-еркін сапар шегуді қалайтынын жырға қосады:

Görmeden göstermeden Taşkent'i, Buhara'yı
Urumçi'ye varmadan atsız-pusatsız
Bir başıma, yorgun-argın, kolsuz kanatsız
Türkistan'a dost gönüller kazandım.

Tanrım, bir gün acaba diyebilecek miyim?
Vuslatın yüzüme nakışladığı nurla
Bir kardeş bahçesine uzanır gibi huzurla
Türkistan'ın toprağına uzandım”

Көрместен көрсетпестен Ташкентті, Бұхараны
Үрімжіге бармас бұрын атсыз, жарақсыз
Жалғыз өзім, жүдеу, жабырқау, қолсыз, қанатсыз
Түркістанға дос көңілдер таптым мен.

Тәңірім, бұйырады дей аламын ба?
Қауышудың нұры жүзімді жапқандай
Бір бауырдың бақшасында мамыражай жатқандай
Түркістанның топырағында жаттым мен (Bakiler, 2009: 216).

Ақын қолданған «жалғыз» сөзі жалғыздықты емес, уайымсыз жалғыз саяхаттауды меңзейді. Өйткені тиісті шумақтың соңында ақын өзінің дос көңілдер тапқанын жеткізеді. Түрік тарихында алыптықты білдіретін «ат пен қару жарақ» алып денесінің бір мүшесі іспеттес. Ақынның Түркістанда қарусыз, жаяу жүруі сол жерді қауіп-қатерсіз саяхаттап, бақылап отыруға деген ұмтылысын да жанама түрде білдіреді. Бакилер 1985 жылы өзі барған Түркістандағы өлеңінде атап өткен ерекше қала атауларының бірі – Үрімжіге ғана бара алмайды. Өлеңінде айтқандай «дос көңілдер тапқан» Бұхара мен Ташкентті аралап, бақылайды.

Өлеңдегі «...дей аламын ба?» тіркес ақынның Түркістан кеңістігіне баруға құштарлығының шыңы іспетті. Аңсаған ата-бабасының шаңырағында болу – оның тыныштығын кемелдікке жеткізетін соңғы әрекет. Сайып келгенде, өлеңнің соңғы абзацында рухани пана мен тыныштықты сезінуге деген ұмтылыс рухани белдеуде көрінеді.

Бұл пана сонымен қатар Бакилердегі исламдық контексті айқындайды, бұл күші жеткіліксіз болған жерде сенудің басқа бір көрінісі.

Явуз Бүлент Бакилердің Түркістан кеңістігін ұлттық романтикалық сезіммен толғаған тағы бір өлеңі «Үлкен дастан» деп аталады:

Ben, Altay dağlarından koparak geldim
Yüreğimde Türkistan'dan binbir nakış var.

Мен Алтай тауларынан қол үзіп келдім
Жүрегімде Түркістаннан мың бір нақыш бар
(Bakiler, 2009: 220).

Түріктердің алғашқы атақонысы Алтай таулары болғандықтан «қол үзіп келдім» деген тіркес – олардың сол қонысты амалсыздан тастап кеткенінің көрінісі. Сонымен қатар Түркістан кеңістігінің мәдени алуан түрлілігі мен сұлулығы ғасырлар өтсе де ақын жүрегінен орын алғанын аңғаруға болады. Мұсылман түрік болмысына тоқталған Бакилер Орхон, Сейхүн және Жейхүн өзендерін, Байкал көлі мен Каспий теңізін еске алып, Түркістан аймағындағы су ресурстарының түрік болмысымен қалайша астасып кеткеніне назар аударады. «Бозқұрт» дастаны мен «Ергенеқон» дастанына сілтеме жасай отырып, ол исламға дейінгі түрік мифологиялық жинақтарын еске алуды да назардан тыс қалдырмайды. Ол сөздің қалыптастырушы күшінің кеңістік пен географияға әсері мен түрік ұлтының мәдени өмірін көп қырлы түрде өз түрік ұлтының мәдени өмірін поэзиясына арқау етеді. Түрік тарихын шағын дастанға сыйғызуға тырысқан Бакилер осы өлеңінің төртінші шумағында Түркістандағы түрік текті халықтардың аттарын атап, ақынның «менін» социологиялық негіздегі «біз» тобына қосады:

Ben Türkmen'im, Özbek'im, Kazak'ım, Kırgız'ım ben
Azerbaycan Türkleriyle aynı kandanım.
Kıpçakları, Uygurları aşkla duyanlardanım
Ben ki Tatarlardan, Gagavuzlardan,
Çuvaşlardan, Başkurtlardan, Oğuzlardanım.

Мен түрікменмін, өзбекпін, қазақпын һәм қырғыз
Әзербайжан түріктерімен бір тек, бір қаннанбыз.
Қыпшақтарды, ұйғырларды махаббатпен тыңдағандарданбыз

Мен дегенің татармын, гагаузбын,
Чуваш та мен, башқұрт та мен һәм оғызбын
(Bakiler, 2009: 221).

Ақын мұсылман түрік болмысын алға тартқанымен, ислам дініне кірмейтін гагауз, чуваш түріктеріне де құшақ ашады. Бұл оның Тұран идеясына беріктігін көрсетеді. Бұл мұраттың темірқазығы – Түркістан кеңістігі. Түрікшілдік идеясын қабылдаған Түркия түріктері үшін «Қызыл алма» деңгейіне көтерілген бұл географиялық түйсік сонымен қатар түрік текті халықтарды қамтитын көзқарасты да көрсетеді.

Явуз Бүлент Бакилердің «Түркістан Түркістан» атты туындысында мәдениет кеңістігі ретінде Түркістан

Жиырма бөлімнен тұратын «Түркістан Түркістан» деп аталатын еңбекте жинақталған әсерлер алдымен конференцияларда түрік ұлтшыл бұқарасына ауызша жеткізілді. Бірқатар конференцияларда пайда болған қызығушылық осы әсерлердің хатқа түсіп, қағазға басылуына ықпал етті. Осы қызығушылық аясында Бакилерге қойылған сұрақтар Түркия түріктерінің ойындағы Түркістан туралы түсініктерін көрсетеді:

«– Ол жердегі түріктер түріктігін жоғалтқан жоқ па?

– Ташкентте ағаш түбінде ахыскалық дәрігермен кездестім дейсіз ғой, Ташкентте ағаш бар ма?

– Түркістан мен Әзербайжанда гүлденген екі шеті ағашқа толы жолдарды көрдім дейсіз, гүл буржуазия әдеті саналса, марксистік жүйеде гүл өсіргенді қалай түсіндіресіз?

– Бәрі мемлекет меншігінде болғандықтан, яғни жеке меншік болмаса, ақша не үшін керек? Неліктен мемлекет жұмысшыларға жалақы төлейді?

– Советтерде отбасы институты бар ма? Балалардың ата-аналары белгілі ме?

– Кеңес Одағында бәрі тең емес пе? Мемлекет басшысы мен көшедегі жұмысшының айырмашылығы бар ма?

– Кеңес Одағындағы парақорлықты айттыңыз. Ол жақта режим парақорлыққа жол бере ме? Параны қайтсін! Пара алған мемлекеттік қызметкер неғылсын оны?

– Өзбектер мұсылман ба?

– Татарлар түрік пе?

– Түркістан мен Әзірбайжанда тұратын қандастарымыз өз тарихында тәуелсіз мемлекет құра алды ма? Азат бола алды ма?» (Bakiler, 2011: 45-46).

Бакилердің Түркістаннан алған әсері туралы Ыстамбұл мен Анкарада өткізген конференцияларында қойылған сұрақтардың біріншісі өте маңызды. Түрік болмысының болған – болмағаны Түркия түріктері мен Түркістан түріктерін біріктіретін ең маңызды белгі ретінде айқын болады. Авторға бағытталған басқа сұрақтар ұжымдық емес, жеке қызығушылық пен Түркістандағы КСРО саясаты туралы. Бұл сұрақтарға берілген немесе берілетін әртүрлі және егжей-тегжейлі жауаптарды мәтіннен таба аламыз. Бірінші сұраққа жауап ішінара иә, ішінара жоқ. Биліктегілердің қабылдағысы келмейтін түрік болу санасы өзбек пен қазақ түріктерінің қарапайым халқы арасында анағұрлым күшті. Дегенмен бұл ақпарат барлық азаматтың осындай тиістілік сезімі бар деп тұжырымдау үшін жеткіліксіз. Төменде КСРО туралы егжей-тегжейлі сұрақтарға жауаптар берілген; Мәтіндегі түркілік санаға тікелей қарама-қарсы орналасқан күш түсінігінің бар екендігін әр мүмкіндікте атап көрсету арқылы анық болады. Татарлардың түріктігі, өзбектердің мұсылманшылығы және Түркістан кеңістігіндегі түріктердің дербес мемлекеттері болды ма деген сауалдардың жауабы баршаға белгілі. Бұл тұрғыда тарихи үдерісте де, Явуз Бүлент Бакилердің көрген түйгенінде де аталмыш мәселе оңды пайымдалады. Бакилер Түркия түріктерінің Темірланға қатысты қиялында қалыптасқан түсінікке қарама-қарсы көзқарасты келтіріп, шын жүректен қабылдай отырып, Түркістанда тарих бойы дербес жалғасқан мемлекеттердің басына Әмір Темірдің мемлекетін қояды. Оның салғызған сәулет ескерткіштерін мақтанышпен атап өтеді.

Шығарма алғаш рет «Түрік әдебиеті» журналында бөлініп жарияланады. Явуз Бүлент Бакилердің Мәдениет және туризм министрінің орынбасары қызметін атқарып жүрген кезінде ресми исса-

пармен барған Түркістан кеңістігінен алған әсерлері туындының тууына бірден-бір дерек көзі болып табылады. Белгілі бір дәйектілікпен жалғасатын әсерлер мен адамдардың тіршілігі шынайы стильде оқырманға беріледі. Өз еңбегін «саяхат жазбалары» (Bakiler, 2011: 79) деп анықтай отырып, Бакилер Түркістан кеңістігіндегі Анадолы түріктігінің шығу тегі көріністерін ашуды мақсат етеді. Шығармада Түркістан тақырыбына арналған өлеңдеріндегі сияқты ұлттық романтикалық сезім басым. Шынайы стильде жазылған шығарма Ташкент, Самарқанд, Бұхара қалаларындағы әсерлерден тұрады. Шығарманың «Кеш батты, мұңайдым мен тағы» деп аталатын бірінші бөлімінде Бакилер өз естеліктерін кітапқа айналдыру кезеңіндегі басынан кешкендерін және Түркиядағы көптеген шенеуніктердің «Тұран» сөзіне деген теріс көзқарасын баяндайды. Ол сөз болып отырған теріс көзқарасты «1944 жылғы нәсілшілдік-тұраншылық» ісінің қалдығы деп есептейді. Бакилердің «1944–1945 жылдардағы нәсілшілдік-тұраншылық ісінде тергеулер, жауаптар» деп аталатын көлемді еңбегі де бар.

Түркия Республикасының Кеңес Одағымен саяси қарым-қатынасының нәтижесінде түрік әлеміне қызығушылық танытқан жазушылар мен зиялы қауымның мұңы эмоционалды сезіммен айтылады. Мұның басты себебі уақытша саяси оқиғалар екені одан да ауыр тиген. 1986 жылы Түркияда үстемдік еткен бұл саяси көзқарас Түркия түріктерінің түрік әлемінен алыстауының таңғаларлық панорамасын көрсетеді. Осыған байланысты Бакилер мына сөздерді айтады:

Мен білетін бір нәрсе болса, ол Түркиядан тыс жерде тұратын қандастарымыздың бай мәдени әлеміне түсіндірмесіз және түсініксіз фанатизммен жабық болғанымыз. ...Ресми түрде қол қойған мәдени келісімдерге қарамастан, Түркиядан тысқары жатқан мәдениет бастауларын зерттеу, білу, сүю бізді алыс және жақын көршілерімізбен соғысқа әкеледі деп ойлаймыз (Bakiler, 2011: 48-49).

Түркістан кеңістігіне деген теріс көзқарасты жою ғылым мен білімнің шеберлігімен мүмкін болмақ. Осы кезде өткізілген түркология конгрестері өте маңызды қызмет атқарды. Сондай-ақ, вертикаль өлшемді тарихи процестің болуы, түріктер құрған мемлекеттердің атаулары мен даталарының әртүрлі әдістермен зерттелуі де Түркия

түріктерінің санасында Түркістанды оң қабылдауға себеп болады. Осылайша, өзара сүйіспеншілік пен иелену де алынатын ақпараттың сүйемелдеуінде көрінеді. Бакилер Түркістан кітабын жазудағы мақсат осы төңіректе екенін жеткізеді. Оның ең басты мақсаты – Анадолы түріктігі мен Түркістан түріктігін біріктіру:

Біз Анадолыда мыңдаған жылдар бойы Самарқан нақышымен жергілікті кілемдерді тоқып келеміз. Енді көзі ашық, көкірегі ояу жандарға осы түрікмен кілемшесінің үстіне Ташкент, Самарқан, Бұхара, Жамбылдан келген гүлдерді сеуіп, өз қолыммен тоқуға тырысамын. Менің мақсатым – мен көрген сұлулықты қалаған оқырманмен бөлісу. Түркістан мен Әзербайжанда көргендерім, маған салса, кейде бір романның тақырыбы болатындай бай, кейде бір киносценарий жасайтындай әсерлі, кейде бір өлең немесе дастан жазатындай әдемі, кейде адамды жылатарлықтай мұңды. Мақсатым – таныстыру және сүйдіру (Bakiler, 2011: 54-55).

Осылайша, Анадолы түріктігі мен Түркістан түріктігі мәдени өмірдегі серіктестіктермен ілесе отырып, бір кластерге, тіршілік ету аймағына және ең соңында ортақ Түрік әлеміне топтастырылып, біріктіріледі. Бұл одақтың іргетасы білім болса, оның жаны махаббаттан тұрады. Үзіндіде назар аударатын «бір кілемде ұқсас мотивтердің болуы» мәселесі де осы бірліктің эстетикалық жазықтықтағы тағы бір көрінісі. Бұл одақ сүйіспеншілікпен және шын жүректен тілекпен жүзеге асырылуы мүмкін. Сонымен қатар, кілемдерде көрініс тапқан Бұхара мен Самарқан қалаларының болуы Түркістанның мәдени кеңістік ретінде қабылданатынын көрсететін маңызды деталь болып табылады. «Самарқан нақышы, Бұхара көзқарасы» демекші, осы қалаларды мекендеген түріктердің тоқыған кілемдерінде бейнеленген мәдени өмірді тұлғалау өнерімен беру көзделеді.

Оның айтуынша, Өзбекстан Түркістанның қақ ортасында орналасқан. Соған қарамастан өзбектердің өздерін түрік емеспіз деуін сынайды: *«Айтсам нанбассыз бірақ шындық, кешегі Түркістанның, яғни түріктердің атамекенінің ортасында тұратын өзбектер өздерін түрік деп санамайды»* (Bakiler, 2011: 34). Бұл жағдайдың саяси бір ерекшелік екенін және мұның ең үлкен себебі КСРО әкімшілігі деп тұжырымдаған Бакилер сапарының жалғасында түрік санасы бар өзбектермен де кездеседі. Ақырында, өзбек халқының түріктік сананы

қабылдауы туралы көрген мысалдары оның көңілін аз да болса тыныштандырып, Тұран мұратына үміт ұялатады. Коммунистік партия мен халықшыл партия түрік санасына қарсы позиция ұстанғанымен, кеңістік пен географияға сіңген түрік болмысы әрқашан керісінше екенін көрсетеді. *«Орыстарға қарсы тәуелсіздік үшін күресте ешқашан ұлт шайіттері мен батырларынан кенделік көрмеген Түркістан түріктерінің»* (Caferoğlu, 1965: 455) бар болуы, әсіресе Өзбекстандағы түріктерге келгенде, Явуз Бүленттің *«Түркістан Түркістан»* атты шығармасында қайтадан нақтылана түседі. Бакилердің Түркиядан келгенін айтқанда, оң пікірлердің барлығы осындай «ұлтшыл» кісілерден болады.

Явуз Бүлент Бакилердің қиялы мен ой әлемінде Түркістан – *«алыс жақтарда қалған бір сүйікті жанның сұлулығы мен сағынышы»* (Bakiler, 2011: 39). Өмір мен оқиғаларды поэтикалық тұрғыдан басымырақ түсіндіретін Бакилердің пікірінше, Түркістан Түркия түріктері үшін де *«баянсыз махаббат»* (Bakiler, 2011: 41). Ата-бабаларының Қарабақтан көшуге мәжбүр болуының мұңымен бірлескен сағыныш сезімі Бакилердің тұла бойын жаулап алады. Бакилер үшін Түркістанның мұндай мәнге ие болған қайнар көзі, әрине, оның балалық шағының естеліктері:

Түркістанды әкемнің өле-өлгенше еш кемімейтін қызығушылықпен оқитын сарқырамалардай жойқын рухты журналдар мен кітап беттерінен танып өстім.

Содан ба білмеймін, Түркістан дегенде, Әзербайжан дегенде ойыма ылғи алыста, тым алыста қалған, құралайын жанына ерткен ақбөкен келеді. Қап-қара бота көздерінен жас аққан төлін жетектеген жаралы ақбөкен (Bakiler, 2011: 42).

Балалық шағында әкесінің түрік болмысымен есте қалған Түркістан Бакилердің санасында поэтикалық бейнеге айналады. Бұл сурет кінәсіздік пен қысымшылықты білдіреді. «Төлін жетектеген ақбөкеннің» болуы да мифтік анықтаманы қамтиды. Әйел затына сілтеме жасай отырып, Түркістанды жәбірленген бейкүнә анаға да, табиғаттың қиындығына қарамастан өмірін жалғастырып келе жатқан күшті анаға да теңейді. Осылайша, көбею, өсу және өмір сүру аспектілері әйелдік элементпен жанама түрде байланыстырылады. Бакилердің Түркістанға деген сағынышы Түркістан жеріндей зор, ауқымды. Осындай шым-шытырық сезіммен өткен сапардың нәти-

жесінде мәтінге айналған әсерлерді «Түркістан тілінен» төгілген жолдар деп қабылдау керек. Бакилер Түркістанның рухымен рухани байланыс орната білгендіктен, оның өрнектері де өте шынайы, жүректен шыққан.

Явуз Бүлент өз еңбегінде салған Түркістан панорамасында Қазақстанның Жамбыл облысы да бар. Сапарының басында әуежайда қарсы алған Жұма есімді месхетиялық түрікпен әңгімелесіп отырған Бакилер Жамбылға сапар шегетінін естіп біледі. Бұл – 1944 жылы КСРО билігі Кавказ бен Месхетиядан бөлініп шыққан түріктердің жер аударылған өңірлерінің бірі. Сондықтан Түркістан географиясында Кавказдан жер аударылған түріктердің болуымен Түркістан жан-жақты, қорғаныш және иелік ететін ана құшағына ұқсайды. Осы тұста «жаралы және төлін ерткен ақбөкен» бейнесімен үйлеседі. Жұма есімді ахыска түрігінің түрік туын көргендегі қуанышы мен түріктік санасы назар аударарлықтай. Екінші жағынан, аз уақытқа созылған әңгімеде Сталиннің Жамбыл облысындағы мұсылмандардың ғибадатханаларын жоюға білек сыбана кіріскені де айтылады. Бұл тұрғыда Түркістан кеңістігін тұтқында ұстаған КСРО билігінің басқаша қуғын-сүргін саясаты куәгерлердің аузымен былайша беріледі:

Ысталин (Сталин) кезінде бүкіл мешіттерді құлыптады, қиратты. Қазір біреу-ақ қалды! Оған да шүкір, әйтеуір! Уаллахи биллахи Ысталин өте залым кәпір еді. Бізді де көп қырды. Орысты да! Орыс та ол кәпірді жақтырмайды. Жан-жақта тастан, темірден жасаған пұттарын жерге шақты. Сөздеріне қарағанда, тек Гүржістанда қалыпты пұты. Өз елі өз жері болғасын ғана. Көріне сыймағыр. Көрінде өкірсін! (Bakiler, 2011: 61).

Жұма есімді ахыска түрігінің бұл сөздерінен грузин текті Сталиннің идеологиялық соқырлыққа түскенін аңғарамыз. Бұл режимнің мүддесі үшін дүниедегі ең қасиетті нәрсе саналатын тірі жанды өлтіру әрекетін, әсіресе, түрік текті қоғамнан бастап, оған қарсы шыққандардың барлығына қолдануы өте таң қалдырады. Түріктер үшін бөтен саналатын Сталиннің Түркістан кеңістігінде түрік халқына деген бұл әрекеті Түркістанның ұлысын да көрсетеді. Бұған Лениннің Ташкентке әкелген орыс халқының орналастырылуы да қосылады. Бакилердің ойынша, табиғи ресурстарға өте бай Ташкент Ленин тарапынан қаналып, тоналады:

Ленин Ташкентпен бірге бүкіл Түркістан жерінің бай ресурстарын тез арада өз пайдасына асыруға кірісті. Орыс патшаларынан да айлакер, ақылды болған Ленин Ташкентті және бүкіл Түркістан жерін жаңа Ресейге нәр беретін, байытатын көзге айналдырды. Осылайша, Ташкент жаңа Ресейдің қан тамырларының біріне айналды (Bakiler, 2011: 78).

Сапар барысында Бакилер Өзбекстан премьер-министрінің орынбасарларының бірі болған бір әйелмен әңгімелесіп, оған бірнеше сұрақтар қояды. Неліктен КСРО үкіметі Өзбекстанға көптеген түрлі этникалық топтарды саналы түрде орналастырды және Түркістан атауы неліктен қолданылмады деген сұрақтары назар аударарлық. Бакилер бұл жерлерде 1935 жылдары түрік атауы қолданылғанын және аймақтың Түркістан деп аталғанын атап көрсетеді. Бірақ КСРО-ны қолдаған билеушілерден қанағаттанарлық жауап ала алмайды. Ол КСРО Түркістанды мәдени жағынан да, сауда жағынан да шектегенін айтады. Ташкенттегі мақта өндірісінің саудасын мысалға келтіреді. Ол Өзбекстан Ташкенттен өз мақтасын экспорттаса, экономикалық жағынан тиімдірек болатынын айтады.

Явуз Бүлент Бакилердің ойынан Түркістандағы мәдени өмірдің Түркия түріктерімен ұқсастығын анықтау мақсаты жиі байқалады. Бұл ұқсастықты кілем бейнесімен орнату контексті шығарманың әр жерінде; ер балаларды жастайынан сүндетке отырғызып, сүндеттелу үйінде ас беруі, сырға салу, құда түсу, той, қалыңмал және неке қию рәсімдерінің Түркия түріктерімен бірдей болғаны оны қатты тебіренетеді. Осындай ұқсастықтарды әр мүмкіндікте іздей отырып, Бакилер жерлеу рәсімдеріне қатысты байқаған ұқсастықтарды өз еңбегіне қосады. Түрік әдебиетіндегі ортақ мәтіндерді аталған фольклорлық материалдардағы ұқсастықтарға қосу арқылы көркем мәтіндер деңгейінде бірігуге деген ұмтылыс нақтылана түседі. Бакилер Жүніс Әмірені аз да болса білетінін ескере отырып, ол Көроғлыдай қарапайым халық ақыны мен Қожанасырдай әйгілі тапқырды таныстырып, кейін Қорқыт Атадан да сөз қозғау арқылы осы ортақ дүниелерді нығайтуға тырысады. Жоғарыда аталған әдебиетшілер мен өнерпаздар қатарына Әлішер Науаи де қосылады. Осы тұрғыдан алғанда ол оғыздар мен Түркістанда сөйлейтін барлық түрік айтылымдары мен диалектілерінің ортақ жақтарын іздейді. Сандар мұның ең нақты көрсеткіші болғанымен, түрлі тіл қолданыстарын білгісі келген Баки осылайша қазақ, өзбек, ахыска, қырғыз тілдерін Түркия түріктерінің

тілімен салыстыра отырып, оқырман аудиториясы болған Түркия түріктеріне кейбір сөздерді таныстырады. Осылар айтылған келесі үзінді Түркістанның мәдени кеңістік осінде саяси шекаралармен бөлінбейтін бір дүниені елестетеді: *«Бұрын біздің арамызда мұндай шекара болмаған. Жүніс, Қожанасыр, Көроғлы да дәл сен сияқты сенің аймағыңнан шығып, бізге келген. Бұл тұрғыда біз де оларды білеміз және жақсы көреміз»* (Bakiler, 2011: 69). Бұл сөздерді Қазақстанда тұратын месхет түріктеріне айтқан Бакилер түрік тілінің жақындастыратынын көрсетеді. Осы кезде түрік тілінде сөйлейтін және түрікше мәтін шығарылатын ешбір аймақ арасында шекара болуы мүмкін емес деген ой осы тұста басымдық танытады. Тұран мұратына жету жолындағы ең маңызды өлшем мәдени бірлік болса да, Исмаил Бей Гаспыралы айтқандай «Тілде, ойда, істе бірлік» керек.

Поэтикалық стильді ұстанған Бакилер Түркістан қалаларын сипаттау барысында әсерлі өрнектерді көп қолданады. Мысалы, олар Ташкентке алғаш кірген кезде көрген табиғатына тәнті болып, мына сөйлемдерді құрайды:

Ташкентке қонғанымызда күннің алғашқы сәулелері Түркістан жерін енді-енді сүйіп жатқан еді. Сөзбен жеткізуге келмейтін таң сұлулығы жанымды діріл қаққызғанда Ташкент топырағына алғаш рет аяқ бастым. Ташкент таң шуағына малынып керіліп созылып жатқан дәу іспетті. Біз оған жақындаған сайын ол алдымен орнынан тұрып, дұрыстап отырады да кейін жинақталып орнынан тұрады (Bakiler, 2011: 73).

Көріп отырғанымыздай, Ташкент Түркістан кеңістігінің ішінде бейнеленген. Өзін көру үшін көп жыл күткен Ташкентке дәл осы сәтте жетіп, оны алыпқа теңеген автордың бұл теңеуі Түркістанға берілген бағаның көрінісі ретінде қабылдануы керек.

Бакилер өзбек қалпақтарын «жібек жіптермен гүлдеген бадам және жас тамшылары» ретінде бейнелейді. Бейнелеудегі бұл деталь – өзбектердің өміріндегі эстетикалық ерекшеліктердің алғашқысы. Кейін өзі куә болатын жоғары эстетикалық сәулет туындылары, медреселердегі геометриялық ою-өрнектер, үйлердің бау-бақшаларындағы гүлді әшекейлер авторға қатты әсер етеді. Жоғарыда аталған табиғи-эстетикалық бейнелер түркістандық түріктердің көркемдік стильге көшкен өмір салтының ең үлкен дәлелі.

Автордың Түркістанда көргендерін Түркияда көргендерімен үнемі салыстырып отыруы да географиялық көріністерге байланысты орын алады. Ташкентте үлкен жазықтардың болуы оның есіне Кония даласын түсіреді. Сивастың бұлақтарындағы желдің салқын-дату қасиетін желмен салыстырғаннан кейін, ашық көк аспан Бурсадан алынғанын елестетеді. Белгіленген ұқсастықтардың бұл жиынтығы Түркістанға тиесілігін күшейту тұрғысынан өте жағымды. Бакилер аталған ұқсастықтарды жалпы қабылдауда бекітуге тырысқанымен, оның ұқсастықтарының негізгі көзі – автордың жеке қиялы. Мұны мына бір үзіндіден байқауға болады:

Ташкент дегенде неге екені белгісіз, менің балалық шағымдағы Кония, Сивас, Эрзурум еске түседі. Салқын талдар көлеңкелеген қара жолдардың бойымен төмен түсіп, көтеріліп жатқан бірекі қабатты қыш үйлер Ташкентте халай биін билеп тұрғандай бір-бірінен өтіп керіліп жатқанын көз алдыма елестеттім. Сосын сол үлкен бау-бақшасы бар үйлердің, жайлы бөлмелері мен жарық дивандары бар үйлердің маңайында және алысында, керемет сән-салтанатпен бой көтерген маңғаз медреселерімізден, қос мұнарасы бар әсем мешіттерімізден, қатуланып отырғандай кейіптегі қонақ үйлерімізден, тас немесе қорғасыннан жасалған үлкен күмбездерімен келгендерді қызғанышпен құшақтайтын ыстық моншаларымыздан, жомарт субұрқақтарымыз бен көшпелілердің шатырындай күмбездерімізден ұқсастықтар іздедім. Содан осы қаланың базарын, бау-бақшасын, үй-жайын киелі тіліміздің ыстық әндерімен көркейте бердім. Мен Ташкент пен басқа Түркістан қалаларын осылай ойлайтынмын (Бакилер, 2011: 74-75).

Поэзияға айналған автордың бұл бейнелерінде құрылғысы келген қарым-қатынас Түркиядағы қалалардың Түркістан қалаларымен ұқсастығына негізделген. Түрік мәдениетінің осіне біріккен Түркия мен Түркістан кеңістіктері оларда тұратын түрік тектес халықтардың өмір тәжірибесі, сәулет өнері және табиғатының ұқсастықтарының болуымен имманентті сипатқа ие болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түрікшілдікке құлай сенетін жазушы Явуз Бүлент Бакилердің ақындық және жазушылық қиялындағы Түркістан түсінігі Түркиядағы жаңа түрік әдебиеті саласымен тұтастай сәйкес келетін деңгейде. Мұсылман түрік болмысы басым болған бұл қабылдауда Түркістан кеңістігі мен өңірдегі түрік текті халықтардың бар болуы, жетуді қажет ететін өнер иесінің түсінігі мен осы кездесуді аңсауы туралы сөз қозғауға болады. Түркия түрікшесімен шығармалар тудырған және түрік бірлігін құру идеясын ұстанған жазушылар үшін Түркістан көптен күткен ғашыққа, езілген, бейкүнә ақындық бейнеге айналады. Түркістандағы сәулет өнері, мәдени өмірді атқарған түрік текті сарбаздарымен бірге қалыптасқан ұлттық романтикалық сезім олардың Түркістан туралы көптеген әдеби шығармаларында байқалады.

Бұл жалпы тұжырымды Явуз Бүлент Бакилерге қатысты да айтуға болады. Оның жазушылық һәм ақындық қиялындағы Түркістан түсінігі, құса болған ғашық жарды, жапа шеккен бейкүнә ананы еске түсіреді. Жоғарыда аталған еңбекте оның Түркістанға сапары кезіндегі әсерлері баяндалған, Түркістан кеңістігі мен түрік мәдениетінің кеңістігі біліктілікпен қатар берілген. Поэтикалық баянды тудыратын ұлттық романтикалық көзқарасқа қарамастан, аймақтағы оқиғалар шынайы көзқараспен бағаланады. Шығармада Түркістан кеңістігінің ең үлкен «бөтені» КСРО әкімшілігі мен орыстар. Екінші жағынан, түрікшілдікке негізделген «біз» тобынан шыққан кейбір түрік текті тұлғаларының болғанын айта кеткен жөн. Сонымен қатар, Түркия түріктерінің Түркістан түріктеріне деген немқұрайлы қатынасы Бакилер тарапынан сыналып, Түркістан кеңістігі мен мәдениетінен алшақтауы нақты көрсетіледі.

Поэтикалық образда көрінетін осы ерекшеліктермен қатар Түркістан КСРО езгісіне ұшыраған түркілердің атамекені ретінде де көзге түседі. Түркістанның Ахмет Ясауи жерленген Йасы/Түркістан қаласына берілген атаудан гөрі, түріктердің тығыз өмір сүріп, өз жеріне айналдырған, өздеріне тиесілі еткен аймаққа берілген атау ретінде айқындала түседі.

ДЕРЕККӨЗ

- Bakiler, Y. B. (2009). *Harman*. İstanbul: Size Dergisi Yayınları.
- Bakiler, Y. B. (2011). *Türkistan Türkistan*. İstanbul: Size Dergisi Yayınları.
- Bozdoğan, A. (2008). *Romanda Türkiye Dışındaki Türk Dünyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1965). Batı -Türkistan Türkleri. *Türk Kültürü*. III(31) s.454-462.
- Ercilasun, B. (1985). Ahmed Hikmet Müftüoğlu'nun Orhun Âbideleriyle İlgili Romanı: Gönül Hanım. *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi – Tebliğler – II. Türk Edebiyatı*. C. 1. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. s.67-74.
- Kaplan, R. (1990a). Aydemir. *Millî Kültür*. 70, s. 32-34.
- Kaplan, R. (1990b). Gönül Hanım. *Millî Kültür*. 71, s. 50-51.
- Köprülüzâde M. F. (1919). Aydemir. *Büyük Mecmua*. 2, 27-28.
- Ömer Seyfettin (2016). *Yarınki Turan Devleti. Bütün Nesirleri*. Hazırlayan: Nâzım Hikmet Polat. Ankara: TDK Yay, s.425-434.
- Özcan, H. (1996). *Yavuz Bülent Bâkiler'in Şiir Anlayışı ve Şiirindeki Tezahürler*. Докторлық диссертация. Анкара: Гази университети.
- Taşgıl, A. (2012). Türkistan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yay. s.556-560.
- Ziya Gökalp (1339/1923). *Türkçülüğün Esasları*. Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası.

CULTURAL GEOGRAPHY IN YAVUZ BÜLENT BAKILER'S *TÜRKİSTAN TÜRKİSTAN*

ABSTRACT

Turkestan is a region where the Turkic peoples have been maintaining their ontological existence and cultural life from the pre-Islamic period to the present. Further strengthened with the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, the consciousness of Turkishness was linked, on the basis of its origins, with the geography of Turkestan. In this period, the increasing sense of belonging in connection with the Turan ideal was addressed as a theme in many literary works. Yavuz Bülent Bakiler, who visited the Turkestan region as a government official shortly before the collapse of the USSR, expresses his impressions in his travel writing *Türkistan Türkistan*. The most striking point in the work is the unity that is desired to be formed by focusing on the similarities between the Turkic peoples in Turkestan and the Anatolian Turks.

The present study is based on the view that Turkestan is not a name referring only to the city of Yesi but something wider. The fact that the Turkestan region is a cultural geography in the minds of people will be evaluated in connection with the region's characteristics as described in Yavuz Bülent Bakiler's work.

